Припрему ове свеске суфинансирало је Министарство науке,
технолошког развоја и иновација Републике Србије.

Главни и одговорни уредник
Проф. др Драган Танчић

Уређивачки и редакцијски одбор
Проф. др Wolfgang Rohrbach, академик, Беч
Проф. др Татъяна Сенъюшкина, Симферополъ
Проф. др Андрей Мохов, Севастополъ
Проф. др Наталия Николаевна Муравъева, Ростов-на-Дону
Проф. др Екатерина Ентина, Москва
Проф. др Шак Б. Ханиш, Сан Дијего
Проф. др Франсис Корблен, Париз
Проф. др Геновева Пушкас, Женева
Проф. др Луј де Сосир, Нојшател
Проф. др Фредерик Тортера, Монпеље
Проф. др Киара Мелоне, Верона
Проф. др Филип Васершаид, Берлин
Проф. др Антоний Васильевич Миронович, Пољска
Проф. др Марко Атлагић
Проф. др Маријана Дукић Мијатовић
Проф. емеритус др Живота Радосављевић
Проф. др Драган Танчић
Проф. др Ванда Божић
Проф. др Миодраг Гордић
Проф. др Обрад Стевановић
Проф. др Тиодор Росић
Проф. др Драгана Радовановић
Проф. др Снежана Гудурић
Проф. др Тијана Ашић
Проф. др Бошко Сувајџић
Проф. др Урош Шуваковић
Проф. др Далибор Елезовић
Проф. др Јасмина Новокмет
Проф. др Весна Минић
Проф. др Мирко Томасовић, Фоча
Проф. др Недељко Станковић, Тузла
Проф. др Оља Арсенијевић
Проф. др Драган Поповић
Проф. др Синиша Достић
Доц. др Александар Мартиновић
Доц. др Јелена Пртљага
Доц. др Стефан Анчев, Велико Трново
Доц. др Тодор Галунов, Велико Трново
Доц. др Жарко Браковић
Др Јасмина Ахметагић
Др Предраг Терзић
Др Драгана Јањић
Др Марија Јефтимијевић Михајловић
Др Весна Зарковић
Др Ивана Женарју Рајовић
Др Иван Бецић
Др Милица Јотов
Др Далибор Велојић
Др Мирјана Бечејски
Др Гордан Бојковић
Др Александар Павловић
Др Бојан Шево
Др Звездана Елезовић
Др Ана Стишовић Миловановић
Др Ена Мирковић
Др Јован Симијановић
Др Петар Ристановић
Др Ана Мумовић

Лектор
Др Јелена Војиновић Костић

Издавач
Институт за српску културу, Приштина – Лепосавић
e-mail institut.skp@gmail.com

УДК 008

Часопис излази три пута годишње

Компјутерска обрада и штампа GID „Pi-press“, Пирот

Тираж 100

Сви чланци објављени у часопису *Баштина* су рецензирани.

Виђета на корицама
Призренско четворојеванђеље, јеванђелист Марко

Дизајн насловне стране Петар Ђуза

Editor-in-chief
Professor Dragan Tančić, PhD

Editorial Board
Professor Wolfgang Rohrbach, PhD, academician, Wienna
Professor Tatyana Senyoshkina, PhD, Simferopol
Professor Andrey Mokhov, PhD, Sevastopol
Professor Nataliya Nikolaevna Muravyeva, PhD, Rostov-on-Don
Professor Ekaterina Entina, PhD, Moscow
Professor Shak B. Hanish, PhD, San Diego
Professor Francis Corblin, PhD, Paris
Professor Genoveva Puskas, PhD, Genève
Professor Louis de Saussure, PhD, Neuchâtel
Professor Frédéric Torterat, PhD, Montpellier
Professor Chiara Melone, PhD, Verona
Professor Philipp Wasserscheidt, PhD, Berlin
Professor Antony Vasilievich Mironovich, PhD, Poland
Professor Marko Atlagić, PhD
Professor Marijana Dukić Mijatović, PhD
Professor Emeritus Života Radosavljević, PhD
Professor Dragan Tančić, PhD
Professor Vanda Božić, PhD
Professor Miodrag Gordić, PhD
Professor Obrad Stevanović, PhD
Professor Tiodor Rosić, PhD
Professor Dragana Radovanović, PhD
Professor Snežana Gudurić, PhD
Professor Tijana Ašić, PhD
Professor Boško Suvajdžić, PhD
Professor Uroš Šuvaković, PhD
Professor Dalibor Elezović, PhD
Professor Jasmina Novokmet, PhD
Professor Vesna Minić, PhD
Professor Mirko Tomasović, PhD, Foča
Professor Nedeljko Stanković, PhD, Tuzla
Professor Olja Arsenijević, PhD
Professor Dragan Popović, PhD
Professor Siniša Dostić, PhD
Assistant Professor Aleksandar Martinović, PhD
Assistant Professor Jelena Prtljaga, PhD
Assistant Professor Stefan Ančev PhD, Veliko Trnovo
Assistant Professor Todor Galunov, PhD, Veliko Trnovo
Assistant Professor Žarko Braković, PhD
Jasmina Ahmetagić, PhD
Predrag Terzić, PhD
Dragana Janjić, PhD
Marija Jeftimijević Mihajlović, PhD
Vesna Žarković, PhD
Ivana Ženarju Rajović, PhD
Ivan Becić, PhD
Milica Jotov, PhD
Dalibor Velojić, PhD
Mirjana Bečejski, PhD
Gordan Bojković, PhD
Aleksandar Pavlović, PhD
Bojan Ševo, PhD
Zvezdana Elezović, PhD
Ana Stišović Milovanović, PhD
Ena Mirković, PhD
Jovan Simijanović, PhD
Petar Ristanović, PhD
Ana Mumović, PhD

Lector
Jelena Vojinović Kostić, PhD

Publisher
Institute for Serbian Culture, Priština – Leposavić
e-mail institut.skp@gmail.com

UDK 008

The journal publishes three times per year

Computer Text Processing and Print GID „Pi-press“, Pirot

Circulation 100

All articles published in the journal *Baština* are reviewed.

Vignette on the Covers
The Prizren's Four Gospels, Evangelist Marko

Cover page design by Petar Đuza

YU ISSN 0353-9008
ISSN (Online) 2683-5797

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА

ВОЛУМЕН 34 • СВЕСКА 62

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ
2024.

САДРЖАЈ

ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

Тијана В. Ашић, Марија Ђ. Симовић, *Релације симултаности предлога у локационој и темпоралној употреби* 15

Марија С. Јефтимијевић Михајловић, *Метафизички простори тишине Милоша Кордића* 35

Александра Д. Матић, *Пукотине традиционалне културе у роману* Бунтовница у сенци *Наће Тешић* 45

Милош П. Живковић, *Љубав у српској Александриди* 61

Тамара Р. Ковачевић, *Утицај бајки на развој деце предшколског узраста* 79

ПОЛИТИКОЛОГИЈА, СОЦИОЛОГИЈА, ПРАВО И ЕКОНОМИЈА

Илија М. Рацић, Синиша Р. Достић, *Прикупљање података као извршна функција у криминалистичко-обавештајном раду у полицији Републике Србије* 101

Борис Љ. Бурсаћ, *Тероризам Хрватског револуционарног покрета – Усташа* 115

Стефан Н. Анђелковић, *Космет и колонијални дискурс* 133

Бојана М. Марковић, Виолета А. Петковић, *Од родне равноправности до родне неутралности, потреба или тренд? Искуства из Шведске* 149

Боривоје В. Балтезаревић, *Технолошки детерминизам и културна револуција: значај културног диверзитета у етичкој процени вештачке интелигенције* 159

Маја С. Димић, Ољa М. Арсенијевић, *Концепт финансијске писмености – препоруке за побољшање у Републици Србији* 167

Јелена М. Лутовац, *Посматрање неолибералног утицаја водећих земаља запада и пропадање таквог концепта поготово са становишта реалног пословања* 183

Петар М. Матић, Марко Р. Мијатовић, *Локални избори у Републици Србији, 17. децембар 2023. године* 193

Александар М. Матић, Александар В. Ивановић, Драган Б. Цветковић, *Јавне услуге и њихово уређење у управно правном систему* 209

Виолета С. Ђорђевић, Тамара Г. Стојановић, *Перцепција стручних радника центара за социјални рад о материјалној подршци сиромашнима у Републици Србији* 223

Александар В. Ивановић, Кристина Д. Полексић, Драган Б. Цветковић, *Ванбрачна заједница као тековина цивилизацијског развоја* 237

Милица Д. Илчић, *Друштвене мреже као канал комуникације у кризним ситуацијама* 249

ИСТОРИЈА

Нина М. Атлагић, *Постмајстери племићи и њихови гробови у Хрватској, Славонији и Војводини у 18. и 19. веку* 269

Милан Н. Ранђеловић, Никола Ђ. Дубаић, *Нишки елајет за време буне Арнаута 1843–1844. године* 281

Ена С. Мирковић, Небојша Стамболија, *Статистичка анализа заточеника по основу информбироа са простора Аутономне косовско-метохијске области* 293

Петар Р. Ристановић, *Петар Стамболић (1913–2007) – скица за биографију* 307

Снежана Б. Алексић, *Имовина Српске Краљевске Академије у Београду према регистру тапија 1930–1934. године* 321

Александар И. Пауновић, *Рад епископа Саве Дечанца на привредном плану у Краљеву и околини крајем 19. и почетком 20. века* 339

Ђуро В. Бодрожић, *Прилог разумевању српско-албанских односа* 351

Мирослав Р. Терзић, *Ефекти употребе роботизованих борбених система током сукоба у Украјини од 24.02.2022.* 363

Зоран М. Ристић, Александар М. Дамњановић, Драган М. Недељковић, *Иницијатива „Отворени Балкан“, пут од идеје до одрживог развоја* 383

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

Ивана С. Женарју Рајовић, *Зидно сликарство у цркви Светог Димитрија у Добротину код Липљана* 397

Кристина М. Парезановић, *Мелодијско-хармонска анализа црквено-народних напева из зборника „Осмогласник“ Ст. Ст. Мокрањца и могућност њихове примене у настави солфеђа* 413

Милош Р. Миловановић, *Светосавље и Медиала: Парадигма уметничког покрета* 431

ПЕДАГОГИЈА И ПСИХОЛОГИЈА

Драган М. Павловић, Дарко М. Ђурђевић, *Душа, квантна структура и мозак – биолошко-физички аспекти и теологија* 443

Илинка Б. Мушикић-Поповић, *Допринос српских педагога афирмацији васпитања и образовања, заснованих на националним вредностима* 459

Ивана Ж. Балтезаревић, Радослав В. Балтезаревић, *Улога мешовите стварности у сектору образовања* 471

Милица Д. Јотов, Тамара С. Ратковић, *Предлог примене Каизен методе у омладинском и професионалном спорту* 481

Тамара М. Стојановић, Адем А. Прељевић, Далила А. Прељевић, *Педагошке идеје и вредности кроз стваралаштво Ђорђа Тасића* 499

ДОКУМЕНТИ

Бобан Д. Стојковић, *Шиптарски геноцид над Србима са Косова, ратне 1941–1943. године: Љубите земљу Велике Албаније: сведочанство Илије Масловарића* 513

ПРИКАЗИ

Алекса М. Поповић, *Представа Србије у немачком свету XVIII века* (Милош Ђорђевић, Немачки поглед на Србију у 18. веку, Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 2023., 216 стр.) 527

Предраг Терзић, *Увод у Југославију* (Дејан Јовић, Увод у Југославију. Нови Сад: Академска књига, 2023, 491 стр.) 531

Урош З. Ђурковић, *Косово је кључ* (Бошко Сувајџић, Кључ од Косова, Београд: Албатрос Плус, 2021, 494 стр.) 537

Ретракција рада 541

Рецензенти овог броја 543

CONTENT

LANGUAGE AND LITERATURE

Tijana V. Ašić, Marija Đ. Simović, *Relations of simultaneity of prepositions in local and temporal usage* 15

Marija S. Jeftimijević Mihajlović, *Metaphysical spaces of silence by Miloš Kordić* 35

Aleksandra D. Matić, *Fissures of traditional culture in the novel* Shadow Partisan *by Nađa Tešić* 45

Miloš P. Živković, *Love in the Serbian Alexander Romance* 61

Tamara R. Kovačević, *The influence of fairytales on the development of preschool children* 79

POLITICAL SCIENCE, SOCIOLOGY, LAW, ECONOMICS

Ilija M. Racić, Siniša R. Dostić, *Data collection as an executive function in law enforcement intelligence operations in the Republic of Serbia* 101

Boris Lj. Bursać, *Terrorism of the Croatian revolutionary movement – Ustasha* 115

Stefan N. Anđelković, *Kosmet and Colonial discourse* 133

Bojana M. Marković, Violeta A. Petković, *From gender equality to gender neutrality, need or trend? Experiences from Sweden* 149

Borivoje V. Baltezarević, *Technological determinism and cultural evolution: the importance of Cultural diversity in the Ethical assessment of Artificial intelligence* 159

Maja S. Dimić, Olja M. Arsenijević, *The concept of Financial literacy - reccomendations for improvement in the Republic of Serbia* 167

Jelena M. Lutovac, *Observation of the Neoliberal influence of the leading countries of the west and the decline of such a concept, especially from the point of view of real business* 183

Petar M. Matić, Marko R. Mijatović, *Local elections in the Republic of Serbia, 17th December 2023.* 193

Aleksandar M. Matić, Aleksandar V. Ivanović, Dragan B. Cvektović, *Provision of Public services in the Administrative legal system of the Republic of Serbia* ... 209

Violeta S. Đorđević, Tamara G. Stojanović, *Perception of Social workers in Social welfare centers regarding material support to the poor in the Republic of Serbia* 223

Aleksandar V. Ivanović, Kristina D. Poleksić, Dragan B. Cvetković, *Extra-marriage community as an accommodation of civilization development* 237

Milica D. Ilčić, *Social networks as a channel of communication in crisis situations* 249

HISTORY

Nina M. Atlagić, *Noble postmasters and their coat of arms in Croatia, Slavonia and Vojvodina in the 18th and 19th centuries* 269

Milan N. Ranđelović, Nikola Đ. Dubaić, *Eyalet of Niš during the Albanian rebelion 1843–1844.* 281

Ena S. Mirković, Nebojša V. Stambolija, *Statistical analysis of Cominform prisoners from the territory of the Autonomous region of Kosovo-Metohija* 293

Petar R. Ristanović, *Petar Stambolić (1913-2007) – A short biography* 307

Snežana B. Aleksić, *Property of the Serbian Royal academy in Belgrade according to the Register of ownership documents from 1930 – 1934* 321

Aleksandar I. Paunović, *The work of Bishop Sava Dečanac in the Economic development of Kraljevo and its surroundings at the end of the 19th and the beginning of the 20th century* 339

Đuro V. Bodrožić, *Contribution to the understanding of Serbian-Albanian relations* 351

Miroslav R Terzić, *Effects of the use of Robotized combat systems during the conflict in Ukraine from 24.02.2022.* 363

Zoran M. Ristić, Aleksandar M. Damnjanović, Dragan M. Nedeljković, *"Open Balkans" Initiative path from idea to sustainable development* 383

HISTORY OF ART

Ivana S. Ženarju Rajović, *Wall painting in the Church of Saint Demetrius in Dobrotin near Lipljan* 397

Kristina M. Parezanović, *Melodical and Harmonic analysis of church and folk hymns from collection „Octoich" St. St. Mokranjac and the possibility of their application in the Solfeggio teaching* 413

Miloš R. Milovanović, *Saint-Sabbaism and Mediala: A paradigm of the art movement* 431

PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

Dragan M. Pavlović, Darko M. Đurđević, *Soul, Quantum structure and brain - Biological-physical aspects and Theology* 443

Ilinka B. Mušikić-Popović, *The contribution of Serbian educators to the affirmation of education, based on national values* 459

Ivana Ž. Baltezarević, Radoslav V. Baltezarević, *The role of mixed reality in the Education sector* 471

Milica D. Jotov, Tamara S. Ratković, *A proposal for applying the Kaizen method in Youth and Professional sports* 481

Tamara M. Stojanović, Adem A. Preljević, Dalila A. Preljević, *Pedagogical ideas and values through the creativity of Đorđe Tasić* 499

DOCUMENTS

Boban D. Stojković, *Shqiptar genocide against Serbs from Kosovo, wartime 1941-1943. Love the land of Greater Albania, the testimony of Ilija Maslovarić* 513

VIEWS

Aleksa M. Popović, *Representation of Serbia in the German world of the 18th century* (Miloš Đorđević, The German view of Serbia in the 18th century, Niš: Faculty of Philosophy of the University of Niš, 2023, 216 pages) 527

Predrag Terzić, *Introduction to Yugoslavia*
(Dejan Jović, Introduction to Yugoslavia.
Novi Sad: Academic book, 2023, 491 pages) 531

Uroš Z. Đurković, *Kosovo is the key*
(Boško Suvajdžić, Ključ od Kosova,
Belgrade: Albatros Plus, 2021, 494 pages) 537

Retraction 541

Reviewers of this issue 543

Језик и књижевност

УДК 811.163.41'367.633
811.163.41'37
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-47475

Оригинални научни рад

*Тијана В. АШИЋ**
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет

*Марија Ђ. СИМОВИЋ***
Универзитет „Унион-Никола Тесла“ у Београду
Факултет примењених наука у Нишу

РЕЛАЦИЈЕ СИМУЛТАНОСТИ ПРЕДЛОГА У ЛОКАЦИОНОЈ И ТЕМПОРАЛНОЈ УПОТРЕБИ***

Апстракт: У раду су обрађени различити предлози који у српском језику исказују симултаност два догађаја или процеса. Објашњене су везе између њихових просторних и временских употреба, као и потреба да се уведу предлози са искључиво темпоралним значењем- *приликом* и *током,* али и суштинске разлике између начина на који они представљају своје аргументе. Посебна пажња посвећена је разлици између употреба предлога *на* и *у* која је у вези са односом субјекта према временском локализатору. Најзад, објашњене су и специфичне употребе примарно спацијалних предлога *по*, *преко* и *под*.

Кључне речи: предлози, време, простор, семантика, симултаност.

УВОД

За разлику од просторних ентитета који су по својој природи тродимензионални и који међу собом могу успоставити велики број односа, временски ентитети су у нашој свести представљени као једнодимензионални и међу њима су, опште узевши, могуће само три врсте релација: симултаност, антериорност и постериорност. Другим речима, како објашњава М. Ивић (1955) одсек времена обележен именицом или прилогом може имати било локационо било оријентационо временско значење, у зависности од тога да ли желимо предикат сместити у оквир, пре или после неког ентитета са временским карактеристикама. У језицима се, међутим, за изражавање темпоралних односа користе бројни предлози који указују на подврсте тих односа, на начине на које се објект локазалиције односи према локализатору, као и на нашу концептуализацију различитих временских ентитета. Како би се изразиле све те осетљиве дистинкције у значењу, користе се не само спацијални предлози (што би било у складу са Локалистичком хипотезом (Лајонс 1977)), већ се

* Редовни професор, tijana.asic@gmail.com.
** Доцент, marijasim87@gmail.com.
*** Овај рад је урађен у оквиру пројекта Министарства за образовање и науку 178014.

јавила и потреба за настанком било искључиво временских предлога, било предлога који примарно служе за изражавање других апстрактних односа. Према Лејкофу и Џонсону (1980), време се у српском језику концептуализује помоћу двају метафора - *човек је путник кроз време*, и *време је простор* (Кликовац 2006: 147). Док се креће кроз време, човек излази заправо из једне временске јединице улазећи у другу и стога су *временске јединице садржатељи за човека* (Кликовац 2006: 147).

Циљ овог рада није да се да преглед свих језичких облика којима се у српском језику изражавају временски односи, већ да се укаже на неке особености значења које собом носе делимично синонимични предлози, као и на ограничења који они постављају на тип лексема с којима се могу комбиновати. Напоменимо да је од суштинске важности то што се локациона временска категорија (Ивић 1955) може поделити на статичку и динамичку. По нашем мишљењу само се у првој време посматра као простор, док се у другој оно сагледава у свом току и одмицању[1]. Такође је од пресудне важности то што временски ентитети у односу на које се врши локализиција нису само јединице временске мере којима ми именујемо различите интервале који се сукцесивно понављају, већ и догађаји, ситуације, активности који захтевају актере и могу имати утицаја на објекат локализације, али и једни на друге. Ми ћемо се због ограничености простора овде бавити само предлозима у локационој употреби, док ћемо изражавање антериорности и постериорности оставити за неку другу прилику.

РАЗЛИКЕ У ИЗРАЖАВАЊУ СИМУЛТАНОСТИ УЗ ПОМОЋ ПРЕДЛОГА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Примарна функција предлога *у*, као и у његовој просторној употреби је да смести објекат локализације у временски простор локализатора, те се превасходно користи са посебно индентификованим јединицама временске мере[2].

1) Видећемо се *у понедељак*[3].
2) Преселили смо се *у новембру*.
3) Пробудила сам се *у зору*.
4) Доћу ћу *у три и петнаест*. – Запазимо овде употребу тренутно свршеног глагола који улази у минимални временски интервал означен дневним одбројавањем времена.

Како наводи Кликовац (2006: 149), употреба конструкције предлог *у* + локатив у временском значењу заснована је на метафори *временска јединица је садржатељ* (*време је оквир догађања*). Стога, употребом у конструкцији предлог *у* + локатив, ова конструкција поред темпоралног добија и околносно значење, које као

1 Ово се поклапа са савременим когнитивним теоријама по којима се концепт времена разумева кроз кретање и промену (види Ашић 2008), (Л Биан (Le Bihan) 2019).

2 Под њима се подразумевају оне јединице временске мере које индентификујемо, представљамо различитим од других, а не само у погледу количине (*дан, сат, година*) (Ивић 1955).

3 Напоменимо да се може рећи и *једног понедељка,* при чему ова генитивна конструкција не смешта догађај у тачку на временској оси већ само наводи да ће се радња, због услова који одговарају саговорницима обавити одређеног дана у недељи.

што ћемо показати може каткад склизнути у слабо каузално. Потребно је поменути да се у овој конструкцији најчешће јављају лексеме *тренутак, час, моменат*, затим лексеме које означавају доба дана (*ноћ, зора, преподне, поподне, предвечерје, вече* и сл.), али и *минути, сати, часови, сати, недеља, месеци, година, деценија, век, епоха, период, време, трајање, доба, вечност* (Кликовац 2006: 149). Поред ових, Кликовац (2005: 149) још наводи и лексеме које именују апстракне ентитете, као што су *историја, биографија, живот, емисија, рамазан* и сл.

Јасно је да се темпорална локализација ових предиката због цикличног понављања ових једница везује за моменат говора, иначе реченица не би била информативна, осим ако јој није прикључен тачан датум догађања (*у новембру 2013*). Уколико се ради о итеративној интерпретацији, временска одредба указује на уобичајено време (период) вршења радње (в. Пипер и др. 2005: 217):

5) Школа почиње *у септембру*.
6) Предавања из алгебре се завршавају *у пола четири*.

Временске епохе које се циклично не понављају директно упућују на временску референцу.

7) *У ренесанси* су усавршене многе сликарске технике.

Напоменимо да годишња доба чије је концептуално постојање условљено климатским и биолошким променама на Земљи често индукују одређене појаве или људске активности и самим тим, осим ако нису пропраћена додатим информацијама о години, првенствено се користе са генеричким презентом (види и Танасић 1999).

8) *У јесен* се ласте селе на југ.
9) *У пролеће* се сеје пшеница.

Овде ваља указати на постојање једне поприлично архаичне конструкције с предлогом *са* (*с*).

10) Зими је ваздух хладан, у пролеће и *с јесени* свеж или млак, а лети топао.

Предлог *са* упућује на повезаност годишњег доба и одређених карактеристика или уобичајених радњи, а као што се из примера види синонимичан је с предлогом *у*. Али, у модерном језику ова конструкција указује на феномене који се јављају с почетком одређеног годишњег доба, као да је у питању метафора да њихов долазак повлачи собом одређене промене.

11) *С пролећа* све озелени и свет нам се учини много лепшим.
12) *С јесени* у Београду почне дувати кошава.

Уколико се као аргумент предлога јави нечије старосно доба онда се објекат локализације одмерава искључиво према животу субјекта, а апсолутна временска детерминација постаје ирелевантна.

13) *У младости* Пера је свирао гитару.
14) *У старости* ћу више пажње посвећивати здрављу.

Међутим, уколико се дата лексема модификује личним именом, она упућује на период на који се односе одређене карактеристике, а који је одређен временом у којем је живела та личност:

15) *У Теслиној младости* читало се уз свећу.

Треба поменути и специфично значење конструкције *у моје време.* Њоме се говорник служи да би млађем саговорнику указао на контраст између прилика или обичаја који су некад били на снази, а чији је он био сведок или учесник, и актуелног стања ствари.

16) *У моје време* учитељ се много више поштовао.
17) *У моје време* професори на факултету били су далеко захтевнији.
18) *У моје време* било је далеко лакше доћи до стана и започети самосталан живот.

Треба свакако нагласити да лексема *време*, када је део конструкције *у* + локатив, има значење временског оквира, које полако прелази у околносно значење (Кликовац 2006: 152). Постоји и акузативна конструкција с обележјем процесуалности, као у примеру: *У време-* доба његове владавине, прилике су биле друкчије. Конструкција *за време* се комбинује са периодима, празницима, али не и са временским јединицама (**за време јануара*). Генитив с предлогом *за* се јавља само у устаљеним синтагмама: *за владе Николе Пашића*. Предлог *за* као део конструкције уз лексему *време* указује на непосредну временску локализацију с представом о протоку времена: *за све то време* била је спремна на сваку неочекиваност (Пипер и др. 2005: 220).

Блиска овој конструкцији је употреба предлога *као* из уменице које означавају нечији узраст.

19) *Као младић*, Пера је свирао гитару.

У основи ове употребе предлога чија је основна употреба компарација (*Немој да се понашаш као дете!*) је идеја да се субјекат у садашњости пореди са неким својим издањем из прошлости. То није могуће учинити са његовом пројекцијом у будућност.

20) **Као старац* живећу на селу.

Напоменио да се и одређене функције или друштвени положаји који су временски ограничени могу јавити уз предлог *као* у темпоралној функцији.

21) *Као војник* имао сам само 70 кила.
22) *Као директор* сектора за извоз (док сам био) јако сам много путовао[4].

4 Додајмо да ова реченица у презенту има узрочно значење, јер сама функција условљава начин живота субјетка. *Као редовни студент имаш право да конкуришеш за стипендију.*

Овде можемо приметити каузалну нијансу која управо произилази из представе коју имамо о директоровим дужностима и начину живота.

Посебно значење имају конструкције са предлогом *за* којим се инсистира да се радња одиграла пре истека временског периода, те да није могуће (или се не намерава) остварити је (или наставити са њеним спровођењем) након тога. Акценат је, дакле, на десној граници локализатора.

23) *За живота* је написао три тестамента.

За разлику од тога, предлог *у* не мора да сигнализира да је живот завршен.

24) *У животу* је до сада написао већ три тестамента.
25) Доћи ћу *за дана*. - док траје дан
26) *За Клинтонові председниковања* учињене су многе неправде.

Док последњи пример имплицира да је мандант председника Клинтона одавно завршен, пример 25) наглашава да ће се радња одиграти пре истека трајања допуне предлога *за*. Напоменимо да *у (једном) дану* има потпуно различито значење - она служи као мера времена током које се радња извршила одређени број пута или је успешно завршена.

27) Абидага обилази и мајдан у Бањи и све радове око моста, и то по неколико пута *у дану* (Андрић, НДЋ, 23).
28) ...и како се цело једно друштво преображава *у једном дану* (Андрић, НДЋ, 209).

Нагласили бисмо такође да овде *дан* означава искључиво временску јединицу одређене дужине а не период када има сунчеве светлости, као што је случај са предлогом *за*.

Временску функцију могу добити и одређена физичка или психичка стања субјекта која, будући да су уведена предлогом *у* који у преносном смислу обухвата објекат локализације (по Ванделуазу 2001) врши одређену контролу над њим), често имају и додатно каузално (или мотивационо) значење. Наиме, контекстуално предодређени као временски, поједини примарно спацијални предлози, попут предлога *у*, помоћу те временске употребе добијају у одређеним контекстима узрочно значење (Ковачевић 2019: 175).

29) *У трудноћи* сам стално повраћала.
30) *У трудноћи* сам се трудила да што здравије једем.
31) *У депресији* је ослабила десет килограма.
32) *У пубертету* је била агресивна.

Како напомиње Ковачевић (2019: 175), у оваквим синтагмама, предлог *у* има значење *кад* и значење *зашто*, при чему значење темпоралне симултаности подразумева и значење просторне локализације X у Y, па се дато темпорално значење користи као *околносни* узрок односно узрок ефектор или као разлог. Треба рећи да је ово у непосредној вези са каузалном вредношћу предлога *у* (види Пипер и др. 2005),

где он заправо упућује на унутрашњи узрок, а од њега се разликује управо временском природом употребљених именица.

33) *У бесу* је поразбијао све по кући.

Ентитети који се у онтолошком смислу могу сматрати аутентичним историјским догађајима (јединствени су, имају тачно одређене темпорално-просторне параметре, узроке и последице) такође логично функционишу као темпорални локализатори. Али, ако су уведени предлогом *у* могу се интерпретирати и као узроци догађаја који су погодили субјекте.

34) *У Другом светском рату* изгубио је руку.
35) *У Бомбрадовању телевизије* страдало је доста запослених.
36) Погинуо је *у Бици на Марици*.
37) *У освајању Кајмакчалана* зарадио је тешке промрзлине.

Због тога је помало необично рећи:

38) *У Другом светском рату* заљубио се у једну Францускињу. (Боље је употребити *током,* о чему ће бити речи мало касније.)

Ипак, следећа реченица је могућа, јер између два догађаја постоји извесна веза - предикат представља део главног догађаја и мотивисан је намером да се заврши рат:

39) *У Другом светском рату* бачена је атомска бомба на Хирошиму.

Наиме, узрочно значење предлога *у* зависи од контекста, при чему није потребно да глагол и именица буду тачно одређеног значења, али је неопходно да се однос између њих може схватити као узрочно-последични (Кликовац 2005: 231). Осим тога, оваква конструкција ће се сматрати узроком ситуације дате глаголом када се налази пре њега[5] будући да је *природно место узрока пре последице* (Кликовац 2005: 230).

Каткада спацијални аргументи могу добити темпорално значење. Ово проистиче из специфичних теличких (види Ашић, Корблен 2014) интерпретација одређених конструкција које боравак у одређеној установи или месту везују за одређене функције датих ентитета чији су субјекти бенефицијенти. Тако, *ићи у школу* значи *бити ученик, ићи на факултет - бити студент, ићи у биоскоп - гледати филм, ићи на пијацу - бити у куповини.* Само оне активности које се везују за одређено животно доба могу дефинисати периоде у којима се предикат догодио под условом да је таква информација релеванта.

40) Почели су да се друже *на факултету*.
41) Зближили су се *у школи*.

5 Тако је, рецимо, у примеру који наводи Кликовац (2005): *Његово родно село нестаје у пожару* (Нен. : 104), реч о начинском односу будући да је последица наведена пре узрока, док би се пример: *У пожару, његово родно село нестаје*, тумачио као узрочни (2005: 230).

Погледајмо међутим следећи пример:

42) Упознали су се *на пијаци*.

Он не може имати временску интерпретацију јер се на пијацу може ићи целог живота или готово у било које доба дана.

Обратимо ипак пажњу на следећу реченицу:

43) Данас ми је баш *на пијаци* пало на ум могуће решење тог логичког проблема.

Мишљења смо да овде *на пијаци* може имати временско значење због природе предиката: наиме ментални процес долажења неке идеје се збива у субјектовој глави а не у неком простору. Стога је говорник хтео да саопшти да му је идеја синула док је шетао пијацом. Ипак, могућа је и просторна интерпретација, да је на идеју дошао док је посматрао неке сцене на пијаци:

43а) Данас ми је баш *на пијаци*, у свој тој гунгули и вреви пало на ум могуће решење тог логичког проблема.

Посебан случај представља конструкција *отићи на море,* која означава боравак у приморском месту ради одмора. И она може добити, у одређеним случајевима темпоралну интерпретацију (*док смо били на мору*):

44) Посвађали смо се *на мору*. После смо се помирили.

Темпорална интерпретација је условљена како природом предиката који није спацијално везан за неки простор, а такође и присуством друге реченице. Јасно је да је у следећем примеру интерпретација обавезно спацијална:

45) Купили су кућу *на мору*.

Каткада нам прагматички контекст омогућава и темпоралну интерпретацију правих спацијалних одреби, као у случају примера:

46) Како је било *у Паризу*?

У Паризу сам све време била болесна, тако да сам се кући вратила тужна што ништа нисам успела да обиђем.

Друга реченица упућује да се прва односи на субјектов ограничен боравак у Паризу (*док је била на путовању Паризу)*.

Покушајмо сада да утврдимо зашто се са неким лексемама предлог *на* користи у темпоралном значењу. Притом, треба напоменути да смо његов основни семантизам дефинисали као конктакт (Ашић 2008) што се у апстрактном значењу може тумачити као нека врста релације-повезаности. Лексеме као што су *састанак, испит, предавање, концерт, утакмица, седица, забава, ипранка* итд. подразумевају активно или пасивно учествовање у колективним активностима, што се у когнитивном

смислу представља као успостављање субјектове везе са њима, те се зато уз њих користи предлог *на*. У реченицама где се јавља конструкција *на+активност* (схваћена у ширем смислу) у функцији одредбе она представља временску реченицу *док је субјекат био, учествовао, наступао, присуствовао,* а предикат се може тицати само оних који су укључени у догађаје. Упоредимо следећа два примера:

47) *На састанку* му је позлило.
47а) **На састанку* је теткица у кухињи кувала кафу.

Међутим, уколико предикат испољава значење које се уклапа у концепцију типизираних активности везаних за дату прилику оне не служе као прави темпорални локализатори (симултаност се подразумева), већ само неопходни оквири за реализацију предиката :

48) *На испиту из хемије* је прва одговарала.
49) *На састанку катедре* водио је главну реч.
50) *На утакмици* је навијао из свег гласа.
51) *На такмичењу* је решио све задатке.

Уколико се пак ради о нетипизираним евентуалностима, онда оне успостављају праву темпоралну везу са предлошко-падежном конструкцијом. У питању је коинциденција између учешћа у активности и неког невезаног догађаја.

52) *На испиту из хемије* се онесвестила[6].
53) *На састанку катедре* ми је зазвонио телефон.
54) *На такмичењу* је срео друга из основне школе.
55) *На утакмици* се напио.
56) *На концерту* ју је пољубио.[7]

Занимљиво је да се уз одређене лексеме попут *летовање, зимовање, распуст, одмор, боловање* (које конципирамо као временске периоде) такође користи предлог *на*, јер оне нису дефинисане нашом поделом времена на сегменте, већ субјектовим боравком на одређеном месту обележеном његовим слободним активностима, или пак његовим тренутним односом према функцији коју врши (*бити на распусту - не ићи у школу*). Дакле, за разлику од прототипичних временских одредби које самостално постоје, они онтолошки (у смислу своје темпоралне детерминације) зависе од агенса који их користи.

57) *На летовању* је научио да рони.
58) *На распусту* је прочитао *Чаробни брег.*

Будући да једина функција лексема које се односе на празнике није да темпорално локализују догађаје, већ да их представе као посебне маркиране дане током

6 Не може се рећи **Моја другарица која ме је чекала напољу се тресла од страха*; јер она није присуствовала испиту.

7 Занимљиво је да у последња два примера јасно да субјекат није актер догађаја већ само посматрач.

којих се врше неки обичаји и прослављa, са њима се такође користи предлог *на*. Као да говорник жели да саопшти да предикати коинцидирају са нечим што конципирамо као посебне појаве.

59) Родио се *на Ђурђевдан*.
60) Упознали су се *на Божић*.

Реченица *Доћи ћу на Божић* је двосмислена, јер може да означи да ће неко допутовати *на Божић* или да ће присуствовати божићној прослави. Уколико се промени глагол (*допутовати*), одредба се односи само на дан празника. Али се предлог *на* са локативом увек односи на прославу и подразумева учествовање (када су били на Божићу):

61) Упознали су се *на Божићу*.

Пошто је уобичајена концепција празника да их људи ослобођени свакодневних обавеза проводе на посебан начин, испуњавајући их различитим активностима (одлазећи у госте, на путовања или одмарајући се) неретко се са њима комбинује предлог *за* чији семантизам почива на намени:

62) Где идеш *за Нову Годину*?
63) Шта радиш *за Први Мај*?

Ово се може односити и на период слободних дана везаних за празнике, а не само на дан празника. Уколико се два независна тренутна догађаја временски поклопе за изражавање истовремености, користи се предлог *на* који не изражава инклузију, већ краткотрајни апстрактни контакт међу њима.

64) Срео га је *на изласку из биоскопа*.
65) *На уласку у продавницу* налетео је на комшију.
66) *На растанку* ју је загрлио.

У српском језику постоји још један специфичан начин да се укаже на симултаност:

67) *За ручком* нас је засмејавао.

Она се може довести у везу са конструкцијама у којима просторно значење предлога *за* упућује на функционалност (*бити за столом, бити за рачунаром*) и означава *обављати неку радњу везану за објекат*, те каткада и сама конструкција *за столом* може добити темпорално значење.

68) *За столом* је Пера вриштао и непрекидно привлачио пажњу укућана, а после се примирио и заспао.

Могуће је направити разлику између конструкције *за ручком* и *на ручку*. Прва подразумева да је субјекат и просторно везан за место где се служи ручак (*сто*),

док друга допушта чисто темпоралну интерпретацију (блиска је значењу *током ручка*). Тако можемо рећи:

69) На јучерашњем ручку ми је, док сам ишла у тоалет, пришао један човек и ...

У овом примеру није могуће употребити предлог *за*.

Напоменимо да се у језику, уз предлог *у*, јављају и конструкције са неидентификованим временским јединицама, али не у функцији темпоралне локализације, већ временске мере:

70) *У једном дану* Ђоковић је остварио две победе.
71) *У једној години* Индонезију је погодило чак десет земљотреса.

Овде се истиче однос између квантификације предиката и временског периода за који није типично или очекивано да се он оствари.

Предлог *на* се користи када се жели одредити дужина боравка на неком месту.

72) Идем у Ниш *на један дан*.[8]

С друге стране и синтагма у генитиву има своју функцију и служи да предикат одвоји од момента говора:

73) Једнога дана побегао је од куће – укида актуелност у садашњости.

Погледајмо сада разлику између израза *у тренутку* и *на тренутак*.

74) *У тренутку* сам схватио зашто се то догодило.
75) *На тренутак* се осмехнуо, а онда је наставио да ме гледа оштрим погледом.

Први облик указује да је субјекту било потребно минимално времена да дође до резултата за који је обично потребна припремна фаза, док други указује на краткотрајно трајања предиката (комбинује се само са пунктуелним глаголима) која су представљена као нека врста прекида радње која се приписује субјекту или актуелног стања ствари[9]. Заправо, претпоставља се да је стање (в. Чутура 2020: 144) означено предикатом *међустање* што имплицира да се дато стање убрзо мења, будући да се субјекат у примеру (75), *на тренутак осмехнуо и одмах наставио да гледа оштрим погледом*.

Предлог *током* служи да евентуалност смести у оквиру временских граница које његов аргумент одређује. Он уз то представља свој аргумент у његовом развоју, показујући да наш ум конципира време као динамичку категорију коју карактерише кретање дуж замишљене временске осе. То се јасно види из примера где је предикат условљен проласком времена.

---

8 Предлог *на* у комбинацији са именицом *дан* се корсити уз обавезан детеминатор, квантификатор при чему именица имплицира успостављено стање, па може да се одмери њено трајање: *Отпутовао је на један дан* (в. Пипер и др. 2005: 219). Предлог *за*, пак, сигнализира потребно време да се обави одређена радња (*Написао је чланак за недељу дана*) или број догађаја забележених у једној временској јединици (*За дан је умрло 50 људи од короне*).

9 *На тренутак је упалио светло, а онда је у соби опет завладао мрак.*

76) Велики пожар који је јуче захватио Паштровску гору и део Црмнице, *током ноћи* се проширио на простору изнад светог Светог Стефана. (http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/)

77) *Током дана* температура ће непрекидно расти.

78) *Током јесени* водићемо вас на путовања по различитим деловима Србије.

Предлог *током* апстрактне именице попут *историја* и *инфлација* представља у њиховој временској димензији:

79) *Током монетарне историје* суперсиле су увек одбијале међународну монетарну реформу. (http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/)

80) *Током инфлације* цене су вртоглавом брзином расле. (http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/)

Предикати који означавају стања утичу на статичку концепцију локализатора као интервала у коме је он на снази при чему се инсистира на трајању:

81) *Током лета* био сам окупиран припремом слабих ђака – гимназијалаца из математике и физике.

82) *Током јесени* лоше сам се осећао.

Све лексеме које упућују на историјске периоде савршено се уклапају са предлогом *током,* јер их тако сагледавамо у њиховом протицању (осим оних попут *рата* који уз предлог *у* могу катакада имати каузалну функцију).

83) *Током Вукове владавине* зрачила је и духовна делатност и из славних манастира у његовој области. (http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/)

84) Неко други би на месту Милошевића, *током државне кризе уочи распада СФРЈ*, прихватио конфедерацију. (http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/)

85) *Током његове диктатуре*, спољни дух је порастао за 554 одсто, што је знатно погоршало ситуацију у земљи. (http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/)

И именица *посета* уколико се односи на државничку активност, подразумева одређени боравак које се састоји из низа сукцесивних обавеза па се мора употребити предлог *током.*

86) *Током ове посете*, председник ће најпре разговарати са министрима, а потом присуствовати отварању споменика.

(Упореди: *У посети пријатељима* заборавила сам кишобран- где се *посета* не посматра у својој временској димензији). Такође, идеални аргументи предлога *током* су глаголске именице које означавају радње у свом динамичком развоју које прати нека друга активност.

87) *Током прања* судова гунђам.

88) *Током вежбања* певушим.

89) *Током учења* слушам музику.

Истакли бисмо овде да, употребљене уз предлог *на*, неке глаголске именице означавају бављење колективним спортовима или похађање курсева умености, те се интерпретација разликује од оне која подразумева искључиво симултаност. И овде се, разуме се, ради о временском односу истовремености, али је присутна и идеја контекста у коме се нешто догодило.

90) *На цр̄тању* смо научили нову технику.
91) *Током цр̄тања* стално нешто бришем и поправљам.

Занимљив случај представља реч *скијање* која уз предлог *на* представља боравак на планини у циљу бављења овим спортом. Предлог *т̄оком* упућује искључиво на сам процес.

92) Срели су се *на скијању (*сп̄уст̄у)*.
93) *Током скијања (сп̄уст̄а)* уживам у брзини.

Ваља обратити пажњу и на примере у којима је употребљен предлог *на* иако субјект не учествује у догађајима означеним локализаторима, те би се пре очекивала употреба предлога *т̄оком*.

94) *На ут̄акмици* је експлодирала бомба.

Будући да утакмица има спацијално-темпоралну екстензију, предлогом *на* се инсистира на томе да се догађај десио не само у време, већ на простору саме утакмице.

95) *Током ут̄акмице* експлодирала је бомба на паркингу испред хале.

Такође, следећа реченица представља слику на којој су присутни били изложени дејству кише, што се види из немогућности употребе истог предлога у примеру где се догађај не одвија напољу.

96) *На Поп̄овићевој сахрани* падала је киша.
97) **На Поп̄овићевој комеморацији* падала је киша./Током Поповићеве комеморације падала је киша.

Из наведеног произлилази да се са предлогом *на* у одређеним случајевима јавља интерфејс спацијалне и темпоралне интерпретације. У случајевима када је типично употребити предлог *на* (због специфичне везе између субјекта и локализатора – коју смо дефинисали као учествовање), предлог *т̄оком* свој аргумент представља као радњу у протицању која се може на тренутак зауставити.

98) *На*[10] *данашњем п̄редавању* ћете гледати филм о животу Иве Андрића.
99) *Током п̄редавања* направићу неколико пауза.

10 *У п̄редавању* је објаснила... – овде је предавање схваћено као резултат, а не као процес.

У сваком случају може се рећи да, док предлози *у* и *на* упућују да између два догађаја постоји однос целина-део[11] или узрок-последица, предлог *током* локализатор третира искључиво као временски интервал којим се остварује симултаност, те је могуће творити исказе у којима су догађаји потпуно независни и просторно раздвојени.

100) *Током протеста на факултету* он је уживао на мору.
101) Последње акције је водио протеклог месеца, *током Олимпијских игара*. (http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/)
102) *Током састанка* мајстори су све време напољу правили неподношљиву буку.
103) *Током бомбардовања* организовали смо побуну против онога што се догађало у Југославији. (http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/)
104) *Током седнице Извршног одбора СПС-а*, јавио се из Хага Милошевић. (http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/)
105) Млади су жестоко протестовали на улицама Квебека, *током читавог заседања*. (http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/)

У случајевима када предлог *у* изражава да постоји каузални однос (в. Ковачевић 2019), предлог *током* управо сугерише његову одсутност:

106) *Током трудноће* оставио ју је дечко.
107 *Током Другог светског рата* живела је у Аустралији.
108) *Током бомбардовања* писао је песме.

Обратимо пажњу и на разлику у значењу следећих реченица:

109) У младости, *током студија*, читао је Достојевског.
110) У младости, *на студијама*, читао је Достојевског.

У првом случају ради се само о временском поклапању, а у другој је читање Достојевског саставни део студија – у другом случају се *на студијама* може метафорички представити као фигуративно место где се читао Достојевски.

Неке лексеме захваљујући употреби овог предлога добијају темпоралну интерперацију (тако што се инферира глаголска именица) или се из могућих њихових значења селектује оно које подразумева трајање:

111) *Током своје завршне речи*, поправио је и допунио оптужницу.
112) *Током последње чаше вина* расплакао се.
113) *Током комунистичке власти* био је без посла.
114) Она је у Банци радила *током пет различитих влада на челу ове земље*. (http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/)
115) Иначе цена градње Храма Христа Спаситеља *током радова* стално је расла. (http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/)
116) *Током првих пет километара* нисам се претерано уморила.

11 Ако кажемо *На коктелу је Ема пришла министру а Весна се фотографисала са познатим глумцем*, можемо рећи да дати коктел представља сложени догађај чији су наведени предикати делови.

117) Комбинација Туђмана и Милошевића, која је подразумевала и Превлаку у Црној Гори, *током Дејтона* постала је неактуелна. (http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/)

118) *Током нераскидивог првог уговора* придржаваћемо се правила.

119) Вероватно би му *током тог посла* наврло још много идеја. (http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/)

120) *Током јуног месеца* она полуди.

121) Прописиоци транспорта ових животиња намећу одређену обавезу храњења *током превоза* у посебно прилагођеним вагонима. (http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/)

122) *Током квара* путници су стрпљиво чекали напољу.

Најзад, рецимо да посебно значење има синтагма *током година*, јер имплицира да је време допринело да се дође до неког резултата.

123) *Током година* у мени је сазрела идеја о потреби продубљивања сазнања.

Предлог *приликом* има посебну функцију код повезивања два симултана догађаја и то тако што показује да други карактерише први, или да даје неке појединости о првом или је од важности за њега. У сваком случају, увек постоји веза између догађаја и предиката. У посебним случајевима ради се заправо о јединственом догађају и предикат представља начин на који се он врши.

124) *Приликом оцењивања испита* увек сам блага.

125) *Приликом сечења торте* увек користим специјални нож.

126) *Приликом плаћања* користим картицу.

127) *Приликом учења* веома се концентришем.

128) *Приликом операција* не праве се велики резови.

У следећим примерима предикатом се износи значајна информација у вези са процесом која се може тумачити и као њихов резултат:

129) *Приликом сликања њеног портрета* мајстор је успео да истакне строгоћу њеног погледа.

130) *Приликом контроле* доктор му је променио терапију.

131) *Приликом превода сонета* преводилац није задржао оригинални распоред рима.

132) *Приликом оправке компјутера* мајстор је оштетио екран.

Каткада је први догађај условљен другим:

133) *Приликом увоза робе* биће наплаћена царина.

134) *Приликом уписа у школу* ученик ће полагати тест интелигенције.

Тако претходне реченице заправо сигнализирају да увоз подразумева плаћање царине, а упис у школу полагање теста. Важно је напоменути да се процес не представља у свом протицању те се уз *приликом* могу користи и тренутни догађаји који не подразумевају трајање:

135) Сви присутни у судници устају *приликом уласка судије или већа у судницу*.
136) *Приликом његовог доласка у Београд* све ће главне улице бити затворене.
137) Повредила сам се *приликом пада са мердевина* – (овде се предикат може односити и на завршетак догађаја.)

Каткада је, када радња поседује трајање, *приликом* синонимичан са *током*, али се чешће користи у случајевима у којима су два догађаја каузално повезана. Дакле, други карактерише први:

138) *Приликом вађења зуба* осећам бол.
139) *Приликом пењања уз степенице* добије артимију.
140) *Приликом свађе са сином* јако се узнемирила.
141) Расположење је врло брзо спласло већ *приликом прве исплате*. (http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/)

У следећим примерима, предлог *приликом* уводи околности у којима се десио неки посебно релевантан догађај. Напоменимо да догађај истовремено утиче на процес уведен предлогом, прекидајући га или онемогућујући његову реализацију, дакле од изузетно је велике важности за њега.

142) *Приликом узлетања* авион се запалио.
143) *Приликом спуштања са врха* забила се у јелку и повредила.
144) *Приликом одласка у продавницу* оклизнула се и пала.

Постоје и примери у којима не постоји релација између два догађаја. Ради се о опису субјектових делатности у некој посебној прилици:

145) *Приликом затварања скупа* Декан је одржао леп говор, захвалио се учесницима и најавио свечану вечеру.

Ипак примећујемо да дати предикат представља уобичајену радњу у датој ситуацији што оправдава употребу овог предлога у функцији -елаборације[12]- описивања од којих поддогађаја се састојао главни догађај – *затварање скупа*. Управо због тога овде не може бити нагласак на симултаности. (Упореди са: **Приликом/Током* затварања скупа, неко је угасио светло).

Следећа реченица јасно показује да *приликом*, за разлику од *током* не представља актуализовани процес у трајању, већ као тип ситуације/случај за коју се везују одређена правила и последице. Из овога следи да предикат игра важну улогу у реализацији намере:

146) *Приликом објављивања романа* треба пажљиво бирати издавача.
147) *Приликом узимања кредита* мора се водити рачуна о тренутној економској ситуацији
148) *Приликом избора занимања* многи не размишљају о својим реалним могућностима.

12 У теорији СДРТ (Ашер 1999), функцију елаборације имају реченице које приказују из којих се фаза састојао главни догађај.

Предлог *преко,* као и у свом спацијалном значењу означава прелазак с почетне на крајњу тачку локализатора (*прећи преко моста*) или покривање целокупне површине локализатора објектом локализације (*ставити чаршав преко стола*). Ова идеја обухватања задржава се и у темпоралној употреби. У вези са његовом врло ограниченом употребом ваља истаћи две ствари: може се користити само уз временске периоде које треба испунити неком радњом, или јој приписати неко стање ствари (у фигуративном смислу служе као временска подлога за информацију о субјекту), а никако уз интервале дефинисане активностима.

149) *Преко лета* ћу се одмарати.
150) *Преко викенда* ће продавнице бити затворене.
151) *Преко распуста* ћу радити у кафићу.
152)**Преко летовања* ћемо се дружити.
153) **Преко часа биологије* играћу игрице.

Друго, предлог *преко* даје статичну, а не динамичку слику времена. Ово је очигледно у примерима где предикати подразумевају његово протицање:

154) **Преко дана* смењиваће се периоди облачности и сунца.
155) **Преко године* предузеће је променило пет директора.
156) **Преко ноћи* је више пута у нашу зграду долазила полиција.
157) **Преко прошекле године* полако се прелазило на он-лајн наставу.

Треба нагласити да се предлог *преко* не може употребити када је локализатор девербативна именица, као у примеру **преко читања* (Пипер и др. 2005: 154).

Предлог *по* јавља се у атипичној временској употреби да би описао понашање субјекта током периода који су обележени посебним атмосферским приликама. Он не служи за темпоралну локализацију предиката, већ за његову везу са природним феноменима у току, што подразумева симултаност.

158) Највише волим да *по сунчаном дану* седим у парку и посматрам свет.
159) *По хладном, кишном јутру* најлепше је остати у кревету.

Ова употреба произилази из могућности да се предлогом *по* означи деловање природних феномена на субјекат у покрету (*трчати по киши, сунцу, ветру*), а свако кретање подразумева протицање времена (ради се дакле о симултаности између активности и метеоролошког збивања). Уколико се атмосферске појаве везују за временске интервале релација не мора бити непосредна, већ и индиректна – на пример киша мотивише субјекта да остане унутра.

Предлог *под* се у темпоралном значењу користи уз појмове односно периоде који означавају почетне периоде ширења временских одсечака (Пипер и др. 2005: 222):

(160) *Под крај пролећа* температуре су биле летње.

Предлог *под* и у свом апстрактном значењу (које је у вези са спацијалним положајем објекта локализације у односу на локализатор у којој се први налази у контакту са доњим делом другог који га штити, заклања, евентуално притиска) даје

идеју вертикалне доминације. Зато се користи уз имена владара, јер су хијерархијски изнад народа и имају моћ над њим како би обележили период њихове владавине:

161) Први министар *под Лујем 13.* био је Ришеље.
162) *Под Саркозијем* је Француска назадовала.

Међутим, нашли смо на примере у којима се *под* у темпоралном значењу користи и уз друге лексеме:

162) *Под ноћ* дођи ћу ти у загрљај. (Овде се ради о метафоричној слици ноћи која пада.)
163) *Под старе дане* почео је да пије. (И овде се старост метафорички представља као терет година који се носи на леђима.)

Рецимо најзад да се предлог *по* осим у значењу постериорности (уз одређене глаголске именице) којим се у овом раду не бавимо, у складу са својом семантиком протезања јавља и уз констукције *цео дан, сву ноћ, ваздан* да би се нагласило понављање непрекидног трајање неке евентуалности у једном периоду (види Ивић 1951-1952):

164) Он *по цео дан* спава
165) Беба *по целу ноћ* плаче (*Беба је јуче по цео дан плакала).

Предлог *по* се јавља уз именице типа *дан, ноћ, месечина, невреме, киша, ветар, лоше време* (види Пипер и др. 2005: 288):

(166) *По дану* је спавао, а *по ноћи* скитао. (Пипер и др. 2005: 288)

ЗАКЉУЧАК

У раду смо показали да симултаност два догађаја, односно догађаја и периода или догађаја и предиката не подразумева само смештање једног у оквире другог. Да је тако, за све наведене употребе био би довољан предлог *у*. Предлози које смо анализирали у овом истраживању служе да се укаже на важност наше концепције проласка времена, улоге субјекта у догађајима, односа каузалности, али и могућност интерпретације догађаја као типа ситуације за коју се везују одређена својства, правила и информације.

Као најбитнија запажања издвојили бисмо чињеницу да за разлику од предлога *у* и *на*, који упућују да између два догађаја постоји однос целина-део или узрок-последица, предлог *током* локализатор третира искључиво као временски интервал којим се остварује симултаност. Управо због тога га налазимо и у исказима у којима су догађаји потпуно независни и просторно раздвојени. Каткада је, када радња поседује трајање, предлог *приликом* синонимичан са *током*, али се чешће користи у случајевима у којима су два догађаја каузално повезана. Дакле, други карактерише први, или пак тамо где уводи околности у којима се десио неки посебно релевантан догађај. Напоменимо да догађај истовремено утиче на

процес уведен предлогом, прекидајући га или онемогућујући његову реализацију, дакле од изузетно је велике важности за њега.

У вези са врло ограниченом употребом предлога *преко* ваља истаћи две ствари: може се користити само уз временске периоде које треба испунити неком радњом, или јој приписати неко стање ствари (у фигуративном смислу служе као временска подлога за информацију о субјекту), а никако уз интервале дефинисане активностима.

Најзад, предлог *по* јавља се у атипичној временској употреби да би описао понашање субјекта током периода који су обележени посебним атмосферским приликама. Он не служи за темпоралну локализацију предиката, већ за његову везу са природним феноменима у току. Осим тога уз *по* се јавља уз именице типа *дан*, *ноћ* када наглашава понављање непрекидног трајање неке евентуалности у једном периоду.

ИЗВОРИ

Андрић 2011 : Иво Андрић, На Дрини Ћуприја, https://znakovi.files.wordpress.com/2011/05/ivo-andric-na-drini-cuprija.pdf.

Витас–Утвић 2013: Душко Витас, Милош Утвић. Корпус савременог српског језика (верзија СрпКор2013): <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/>, новембар и децембар 2022. године.

Ненадић 1980: Добрило Ненадић. *Дороѓеј*. Београд: Рад/Народна Књига/БИГЗ.

ЛИТЕРАТУРА

Ашер 1999: Nicholas Ascher. „Discourse Structure and the Logic of Conversation". in Turner K. (ed.), *The Semantics/Pragmatics Interface from Different Points of View*, Oxford: Elsevier, pp. 19-48.

Ашић 2008: Tijana Ašić. *Espace, temps, prépositions.* Genève: Droz.

Ашић–Корблен 2014: Tijana Ašić, Francis Corblin. „Telic definites and their prepositions: French and Serbian". Ana Agualar-Guevara, Bert Le Bruyn and Joost Zwarts (eds). *Weak Referentiality*. Amsterdam, Netherlands: John Benjamins Publishing Company, pp. 183–212.

Ванделуаз 2001: Claude Vandeloise. *Aristote et lexique de l'espace: rencontres entre la physique grecque et la linguistique cognitive*. Stanford, CA: CSLI.

Ивић 1955: Милка Ивић. „Из проблематике падешких временских конструкција". *Јужнословенски филолоī*, XXI, књ. 1–4, стр. 165–214.

Ивић 1951–1952: Милка Ивић, О предлогу по у српскохрватском језику, *Јужнословенски филолоī*, XIX, књ. 1–4, 173–212.

Ковачевић 2019: Милош Ковачевић. *Узрочно семанѓичко ūоље*. Београд: Јасен.

Кликовац 2006: Душка Кликовац. *Семанѓика ūредлоīа*. Београд: Филолошки факултет.

Кликовац 2005: Душка Кликовац. *Меѓафоре у мишљењу и језику*. Београд: Библиотека XX век.

Лајонс 1977: John Lyons. *Semantics*. Volume 2. London, New York: Cambridge University Pres.

Л Биан 2019: Baptiste Le Bihan. „Qu'est-ce que c'est que le temps". *Chemins philosophiques*, Paris: Vrin.

Лејкоф и Џонсон 1980: George Lakoff, Mark Johnson. The metaphorical structure of the human conceptual system. *Cognitive Science, 4*(2), 195–208.

Пипер и др. 2005: Предраг Пипер и др. *Синѓакса савременоīа срūскоī језика. Проста реченица у редакцији Милке Ивић*, Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига – Нови Сад: Матица српска.

Танасић 1999: Срето Танасић. „Временска конструкција на + акузатив и у + акузатив са именицама које значе годишња доба". *Наш језик*, XXXIII/1–2, стр. 15–23.

Чутура 2020: Илијана Чутура. *Међуоднос ūрилоīа и ūрилошких израза у савременом срūском језику*. Јагодина: Факултет педагошких наука Универзитета у Београду.

Tijana V. AŠIĆ
Marija Đ. SIMOVIĆ

RELATIONS OF SIMULTANEITY OF PREPOSITIONS IN LOCAL AND TEMPORAL USAGE

Summary

In this paper, we analyze different Serbian prepositions that are used to express the simultaneity between events and processes. We explore both genuine temporal entities (like days, months, seasons) and happenings that presuppose the passage of time. Special attention is given to our conception of the passage of time, unlike the static nature of space. We have tried to give an account of the relation between the spatial and temporal usages of the prepositions *na (on)* related to the participation of the subject in activities and *u (in)* related to the state which is attributed to the subject or to the influence of some events on him. We also attempt to explain the need for creation of specific prepositions with exclusively temporal meaning *prilikom (in the occasion of)* and *tokom (during)* as well as the crucial differences between the ways they represent their arguments – in the first case as situations that are associated to some particular characteristics, or occasions in which take place some relevant events and in the second case as dynamic periods that coincide with some eventualities. Finally, we explain some specific usages of the basically spatial prepositions *po (all over)* – related to the meteorological conditions that accompany temporal entities, *preko (over)* - that expresses the placement of activities and state between its boundaries and *pod (under)* metaphorically representing the influence (in terms of domination) of the periods on the sentence subjects.

Keywords: prepositions, time, space, semantics, simultaneity.

Рад је предат 29. октобра 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-14 Кордић М.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-50390

Оригинални научни рад

*Марија С. ЈЕФТИМИЈЕВИЋ МИХАЈЛОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

МЕТАФИЗИЧКИ ПРОСТОРИ ТИШИНЕ МИЛОША КОРДИЋА**

Апстракт: У раду се тумаче елементи претежно надреалистичке поетике у збирци *Грло у ребрима* савременог српског књижевника Милоша Кордића (1944), чији је стваралачки фокус од почетка био усмерен мање на човека, а више на стварност која га окружује. Кордићева слика света је не-антропоцентрична, заснована на надреалистичким представама флуидних реалитета и симболистичких, мистичних веза међу стварима и појавама, због чега је могуће успоставити интермедијални приступ „по сродности" са метафизиком тишине „сликара снова" Ђорђа де Кирика и његовом најпознатијом сликом „Мистерија и меланхолија улице" (1914). Песник као да следи формулу овог великог италијанског сликара: „Треба сликати оно што се не види", јер само таква (песничка) уметност открива енигме стварности која нас окружује и слути шта се скрива „с оне стране" видљивог.

Кључне речи: метафизичко песништво, метафизички пејзажи, урбани пејзажи, Ђорђо Де Кирико, тишина, енигма, мистерија.

Када је реч о стваралаштву књижевника који је на сцени присутан више од пола века, било у континуитету, било с прекидима, сасвим је логично да се трага за оним елементима његове поетике који спајају вишедеценијско књижевно искуство у један свет (песнички, прозни и публицистички). Чак и када опус таквог књижевника није био у значајнијем критичарском и интерпретативном фокусу и када је жанровски разноврстан и обухвата – осим поезије и поезије за децу – и есеје, приповетке, романе, публицистику, трага се за генеративним средиштем које, у случају песника Милоша Кордића (1944), открива поетску силину нагона самоодређења у односу на његово целокупно физичко и духовно окружење.[1]

---

* Виши научни сарадник, mjmihajlovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-66/2024-03 од 26. 1. 2024. године.

1 Милош Кордић је објавио књиге песама: *Постојало једно море* (1966), *Спавач чистог сна* (1968), *Грумен* (1971), *Одавде до рата* (1972), *Цајрагі* (1976), *Диносаур* (1977), *Изрезано око* (1982), *Дисање леда* (1985), *Резачи драме и круха* (1989), *Најава зиме* (1990), *Насљедне пјесме* (1992), *Црна биљка јабука* (1995), *Сан о Борхесу* (1998), *Изабране пјесме* (1999), *Тихо пристајање* (2004), *Шума* (2013), *Предвечерје* (2016), *Гдје сунце почиње* (2020), *Грло у ребрима* (2023); поеме: *Слобода је наук предубоки* (1976), *Шума на рукама* (1981); поезија за децу: *Е баш нећу* (1971), *Сунце врти сунцокрете* (1985, друго издање 1986), *Пођимо, пођимо* (1987); приче и приповетке: *Коњаник* (1982), *Ђаволов шестар* (2001), *Као тачке у празнини* (2005), *Сан о нестајању* (избор, 2021);

При томе, иако нису експлицитно писани као аутопоетички осврти и коментари, већ су пре свега настајали као одговор на питања о поетичкој генези, филозофији и психологији стварања, ретки су и подједнако драгоцени – и као читалачко искуство и као херменеутичко полазиште у тумачењу – Кордићеви записи о схватању поезије и смислу стварања. Они представљају путоказе ка његовом семантички сложеном поетском свету и у процесу његове књижевноисторијске и поетичке контекстуализације и реконтекстуализације:

> „Она (поезија) је, једноставно речено, све и у свему. Атом, детаљ, зрно, влат траве, трептај врха листа, мала прича виђења о лијепом, мисао у ријечима, сржс, крик, кап... Она је прва, водиља у умјетности, близнакиња сестри музици, авангардна, на преломницама покрета и изама, учитељица у историји, преносна значитељка. Али и читава географија и историја. Мудрост у заједничком раду човјека и природе. Дар живота и радост сумње. С несагледивим могућностима игре симбола и слика“ (Кордић 1999: 209).

Управо таква, анатомски прецизна и спиритуално осетљива (песничка) перспектива поимања света носи неисцрпну снагу промене – ређе очигледне, чешће латентне, о чему Кордић такође сведочи:

> „Не мислим да поезија мења свет, али свет у песнику, ма колико био мали, ситан, мења поезију. И ма колико песник покушавао да буде другачији, да каже нешто ново, најчешће не успева; прати га непрестана сумња у то како је већ све речено. Али је радост покушавати: јер постоји увек негде неки човек коме је плава птица увек зелена, чија се туга лечи од чаја мајчине душице, постоје каменчићи које можда нико осим мене никада није видео, али постоји сумња у то. Јер сумња у песнику је лек – и не само за њега“ (према: Богутовић 2014).

Залажући се имплицитно за ону врсту поетике која носи знак крочеовског „ауроралног феномена“ (схватање да човек и у свакодневном рађању сунца увек види нешто ново и другачије), Кордићева пажња је стваралачки непрестано усмерена на појавне феномене света и манифестације живота, у којима открива сублимацију новог, симболима и значењима богатог света. „Права нам поезија“, тврди Новица Петковић, „увек открива оно што смо на неки начин већ знали“; она је „права кад буди стара познанства, кад нас наведе да видимо оно што нам је стално пред очима било, само што смо увек преко њега очима прелазили“ (1978: 93). Усмеравајући пажњу не на свет човека, него на свет стварности која га окружује (видљиве, али и наслућене) песник Милош Кордић се суштински залаже за не-антропоцентричну слику света, за надреалистичке представе флуидних реалитета и мистичних веза међу стварима и појавама, у којима се открива „царство смисла“ (Riker 1996: 112).

Песништво Милоша Кордића нуди обиље универзалних слика и глобалних симбола, који су у његовој несвакидашњој поетској визури добили карактер самосвојног

роман: *Даждевњак* (2014); кратки есеји, огледи и записи: *Пропуштено* (2005), *Грумен земље очиње* (2016); књига о Банији: *Било једном на Банији* (2018, друго издање 2019), *Било једном на Банији – књиīа 2* (2022).

и аутентичног песничког израза. Премда се може говорити о формалној и тематској хетерогености у његовом вишедеценијском песничком стваралаштву, доминантнији је утисак о плодотворном континуитету и доследности неговања одређених поетичких образаца и стваралачких поступака. Чак и летимичан осврт на наслове његових старијих књига (*Сйавач чисйоī сна, Изрезано око, Сан о Борхесу, Дисање леда, Резачи драме и круха, Шума на рукама* итд.), а нарочито њихов садржај, указује на метафизичку опседнутост сензацијама чудеснога у сфери свакодневног; на стваралачку апсорпцију спољњег света и преплитање различитих сфера физичке и метафизичке стварности, које се путем слика сажимају у принцип трагања за смислом, односно проналаска смисла у поезији. Кордић се врло често кретао у просторима сећања и исконског памћења или прапамћења (и митолошког, и историјског), просторима сна – онеристике и, нарочито, просторима метафизике, посматрајући и чулно перципирајући невидљиви свет у видљивим, појавним облицима; и, што је можда још важније, у савременим догађајима. Јер, он је песник који „воли ријечи, ужива у добро нађеној слици, метафори, синестезији" (Иванић 2015: 176). О посредним и непосредним утицајима „апстрактне" поезије и потреби да иза *видљивих облика* песме наслућује *невидљива значења свеūа,* песник Милош Кордић и сâм говори, потврђујући да га је одувек привлачила надреалистичка поезија, да је тражио Бонфоа, Боскеа, Елиота, Еманијела, Витмена, Миљковићеву генерацију, али да га је подједнако надахњивао говор његовог народа, његове приче, „лијепа и питка казивања о страшним догађајима, безбројне неодгонетљиве слике, метафоричне клетве и псовке" (Кордић 1999: 208), те да су она најтананија и најтајнија нит која су га везала заувек, чинећи сасвим сигурно онај утицај који је и најпресуднији и најрадоснији.

Песник који има два завичаја – родну Банију и Београд, Милош Кордић има и трећи, песнички завичај – своју поезију, тај повлашћени простор песничке егзистенције, сав сачињен од симбола, метафора и песничких слика, кроз коју струји посебан облик песничке меланхолије. Његов песнички свет је сложен и опире се једнозначним тумачењима. Другим речима, његова поезија је, да се послужимо речима Хуга Фридриха, поезија „тамног и загонетног говора", до чијих се значења, уз све напоре да се уоче скривени симболи, тешко стиже. А за то је највише заслужан језик поезије који непрестано полази од себе ка стварности коју треба да именује и испитује вечити јаз између спољњег света и света који се изражава у песми, а који, како песник каже – *мења саму ūоезију*. У аутопоетичком запису, штампаном као део поговора у *Изабраним ūесмама* (1999), Кордић је, осврћући се на разумевање и значење (песничког) језика, између осталог, потврдио његов непресушни потенцијал – свој драгоцен „велики простор слободе" или своју *друīу* егзистенцију:

> „Све ми је у језику и од језика: мисао, слика, трептај, покрет, траг, симбол, значење, извир, прасак... Одувијек сам с дивљењем слушао и читао језик. Било је у томе непрестаног страхопоштовања за његово савршенство, за његово свемирски бескрајно богатство, за несагледиве могућности трагања у њему, за његову слутњу и музику, за ромор и говор" (Кордић 1999: 210).

Језик Кордићевог песништва није једнодимензионална миметизација стварног, већ је често – можда више несвесно него свесно – испитивање његових

потентних димензија кроз опевану стварност, која је најчешће фрагментизована, посматрана кроз визуру одређеног тренутка или одређене представе. Своју целовиту артикулацију такав језик достиже управо кроз симболистичке слутње и надреалистичке представе, где песнички субјект „верификује" своје учешће у пулсирању живе материје света – мање кроз издвојен сегмент не чисто опажајног, него више наслућеног и домишљеног, које трепери као друга, симболичка и знаковита стварност.

Збирка *Грло у ребрима* Милоша Кордића нуди свет нијанси и привида, нејасних сазнања и неодређених простора, испуњених парадоксима, контрастима, алогичним сликама и очућавањем. Његови пејзажи су метафизички, било да су сачињени од слика свакодневног живота (слика и мириса детињства с Баније, Сује и Сиска, с једне, и слика хаотичне, ратом и бомбардовањем затечене београдске свакодневице, с друге стране), или, пак, слика епске и митске прошлости, с којом се, путем симбола и снова, непрестано дозива. Мотиви и слике његових песама носе елементе надреалистичке поетике, тајанственост, мистику, вишезначност и сугестивност, где широко конципиран семантички подтекст најчешће постаје основна и најизразитија уметничка вредност тих песама. Али свака лирска песма чак и када описује спољашњи, реални свет, осликава „онај одјек који та спољашња објективност изазива у души" (Hegel 1986: 539).

Ако би требало асоцијативно повезати Кордићеву поезију са сликарством, то би свакако била метафизика тишине „сликара снова" Ђорђа де Кирика и његове чувене слике „Мистерија и меланхолија улице" (1914). Представа празног трга са аркадама које се смањују до у бескрај, између којих је приказана силуета девојчице која гура обруч и дуга сенка мистериозног бића на Де Кириковој слици, јесу симболи неодређености, безличности и узнемирујућег ишчекивања нечег (или некога?!) што долази.[2] Иако под ноћном светлошћу пуног месеца, призор на слици носи атмосферу злокобне и мрачне слутње и мистериозног предсказања велике, узнемирујуће и, истовремено, опчињавајуће метафизичке тајне. У свом *Огледу из антропологије,* есеју „Меланхолични наговештај", Никола Милошевић је, поводом снажних импресија које је у њему изазвала ова слика, записао да је то „доживљај неке скоро апсолутне тишине проткан осећањем извесне сетне изгубљености" и да томе треба додати и утисак неке неодређености, нечег што постоји али што се само слути; нечег што представља некакав наговештај" (1990: 207).

Песник Милош Кордић као да следи формулу овог великог италијанског сликара: „Треба сликати оно што се не види", јер само таква (у овом случају, песничка) уметност открива енигме стварности која нас окружује и може да наслути шта се скрива „с оне стране" видљивог. Његови метафизички пејзажи су друго име или слика невидљивих веза и односа у појавним, видљивим облицима, слично тајни и мистерији које сугеришу Де Кирикове слике, па се и у једном и у другом случају може говорити о *поетици носталгије за бесконачним,* како је Љубиша Коцић,

2 За Де Кирикову иконографију карактеристична су три тематска круга, од којих је први посвећен представама опустелих ренесансних градова. На њима се помоћу геометријских шема и специфичних перспектива ствара мистериозна и меланхолична атмосфера (Шмид 1993: 90).

позивајући се на поетичку парадигму Николе Милошевића, именовао сродност Ничеове филозофије и Де Кириковог метафизичког сликарства (Коцић 2002: 119–145). Метафизичко сликарство Ђорђа Де Кирика (настајало у периоду 1910–1918) сматрано је за духовну претходницу надреализма.[3] Његова перспектива тежила је томе да саопшти несаопштиво – вечну енигму човековог постојања, али се „парадокс (...) јавља кад се употребе еуклидовска геометрија и мит о разуму да би се поткрепило оно што рационалне дисциплине не могу да докуче: мистерију живота" (Стефановић 1993: 78). Због тога је Де Кирикова метафизика у ствари метафизика загонетке – у вечној празнини света, града и улице присутна је једино велика тајна и мистерија постојања, загонетка живота која наткриљује сваку очигледност.

Иако има јасних поетских назнака дестабилисане субјективности у Кордићевим песмама, песниково *ја* присутно је као *сенка* која надвладава простор празнине. Својим „декартовским постојањем", сазнањем и опсесивним мишљењем (у сликама и симболима) у налетима надахнућа, песник жели да „предухитри властиту коб баченост у немило ждрело стварности", да „ублажи бол егзистенције" (Marković 1988: 9–10). Та *воља за постојањем* као сугестивни динамизам Де Кирикове слике и Кордићеве песме експлициран је и на формалном плану – као примењени поступак *минимализма* на слици, односно *редукционизма* у песми. Отуда је могуће Кордићеве песме тумачити и из перспективе односа између песничког облика и семантичког фундуса који она нуди. Принцип редукционизма није, међутим, свуда доследно спроведен и уочљив. Најочигледнији је у метафизичким песмама, односно у сложеним песничким сликама у којима су сублимисане три сфере: човек, свет и текст (стих). Такве слике се исказују као манифестација трагања за *есенцијалним* у *егзистенцијалном*:

Док возови возе зубом времена
своје пруге, дотле и Хераклитови
елементи, поред њега, тог црног камена,
кроз макове и ваздух траве, трусе
и једу једни друге, као да никад
свега од зачуднога Сунца
нису ни били сити.

(„О црном камену поред пруге", Кордић 2023: 30)

Осим тога, поетичка сродност уочава се како на плану мотива и сугестија артикулисаним њиховим имплицитним значењима, тако и на плану колорита и доминације нијанси жуте боје – код Де Кирика тамножута сугерише атемпоралну, то јест метафизичку неодређеност, празнину простора, језу наслућивања оностраног итд., док присуство жуте боје код Кордића такође није у вези са самим *рађањем,* то јест почетком (јутра, дана) већ су синестезијске слике увек у знаку тамнозлатних тонова *сутона*, што такође указује на заокруженост (дана) и наговештај цикличног кретања (понављања).

3 Премда је касније доживео негирање од истих ауторитета који су га прогласили претходником надреалиста.

Сумрак је равница без дрвета.
У птицу без дрвета увлачи се
нечијим оком покидан зрачак
вечерњег сунца...
(„Сумрак“, Исто: 9)

Сунце над грешно уцртаним
вулканом, и даље,
као нафтом попрскано – гори.

И сутра, једног у крик гаврана
ухваћеног спарног дана,
дисањем одавде, биће јуче.

(„Поглед ка врху“, Исто: 12)

Ипак, *мистерија и метафизика* тишине слике Ђорђа де Кирика можда нигде није тако очигледнија него у песми „Једна танка вечерња слика“. Дечак *плавог сна* који жури „до куће / која ће га огрејати“ док „друга су / деца већ одавно заспала“, јесте у ствари песнички *alter ego* девојчице са Де Кирикове слике која гура обруч уз пусту улицу. При томе, ликовни, односно песнички субјект није ни силуета девојчице нити песников дечак, већ је то *тишина*. За њу, каже песник, треба имати способност, односно дар слушања. Она је неопходан медијум кроз који се отварају *врата перцепције* и помера *покрена ностраног*. Јер, такве слике и тренуци отварају се само у тишини, али се отварају непрестано. Само тада могуће је опазити онај „други“ вид ствари, па чак и када се тајна само назире, али не и њен потпуни смисао (када се долази до трагичног сазнања да тајна одолева свим напорима одгонетања). О томе и сам Де Кирико пише: „Свака ствар има два вида: један општепознати, који опажамо скоро увек, и који људи уопште опажају, и други, духовни или метафизички, који опажају само ретки појединци у тренуцима видовитости и метафизичког проницања, баш као што се неки скривени предмети, створени од материје коју сунчеви зраци не пробијају појављују тек када их осветли нека вештачка светлост, на пример рендгенски зраци“ (према: Стефановић 1993: 78). Ништа се тако не чује у метафизичким песамама Милоша Кордића као тишина и, истовремено, ништа није загонетније и застрашујуће као тишина, која постаје и најиндивидуалнија и најуниверзалнија црта његовог песничког осећања света:

Тишина је за оне који је чују,
Али је не говоре.

Од брда, на коме расте дивља јабука,
Спушта се онолико сунчаног дана
колико га је и за нас остало.

Двије-три препелице
излазе из жита.

Жене са срповима у рукама
поздрављају њихову радост својим
и мирисног жита очима.

(...)
Све друго су наша гробља –
Она што ћуте на другој страни
тог јабуковог, жетвеног брда.

(„Тишина је за оне који је чују...“, Кордић 2023: 16)

Кордићева тишина је тајанствена, метафизичка и она више поставља питања него што нуди одговоре – на моменте хладна, мистична и помало застрашујућа. Песнички субјект – у покушају да ослушне тишине света – отвара сва чула, али је његова перцепција ограничена. „Чулима измичу суштине света, а поезија постоји управо зато да би опевала те суштине“ (Šutić 1971: 68). Тишина Кордићевог песништва суочава савременог човека са проблемом празнине у њему и око њега, али и питањем: „Где је у свему томе Бог?“. А „Бог као Бог – само ћути и гледа“, као да одговара Бећковићев стих на ово питање. Јер, такав је његов Бог. Присутан, али скривен; као мистериозна сенка на Де Кириковој слици – онај који је „нашој судбини узео све што је морао“ (Кордић 2023: 26). Он је присутан, али се скрива – *Deus absconditus,* и увек је везан за мистерију времена. Кордић припада песницима који, са наглашеном способношћу слуха за тишину, уме да време догађања преточи у песнички тренутак. Време у његовим песмама мери се некаквим метафизичким часовником, налик лименим петлу на крову родне куће, који је „вјечност осмишљена / несташном руком свог мајстора“ („Призор пијетла на крову“, Исто: 19). Његови метафизички пејзажи сублимирају трајност и смисао тренутка спрам пролазности и бесмисла живота. У тај тренутак сажели су се и *појмови* – који су карактеристични за јаву и *слике* – које су својствене сновима. Од њих песник гради надреалистичке песничке слике које су можда и најособеније и најдрагоценије својство његовог песничког језика. У њима је најдоминантније осећање усамљености и усуда, празнине и апсурда, слично атмосфери коју стварају Де Кирикове слике:

Вријеме Створитељевом руком
навијеног часовника ништа
ту не значи, кад свако
и са својом кофом гори.

((„Ватра шири прсте...“), Исто: 28)

Метафизички пејзажи Кордићеве поезије везани су и за слике детињства на Банији и праслике, односно колективне архетипске слике, из усмених предања и мотива националне и грчке митологије (од Виле Равијојле, Марка Краљевића, Змај Огњеног Вука, проклете Јерине до Хелене, Париса, Кербера), али се њима успостављају бројне интертекстуалне везе са именима из света поезије (Бориславом Радовићем, Божидаром Шујицом, Ленгстоном Хјузом, Ж. Превером, В. Шекспиром, Х. Л. Борхесом), као и из других врста уметности – сликарства (Пикасо) и музике (Штраус). Плурализам метафизичких пејзажа, као својеврсних Кордићевих поетских архипелага, додатно обогаћују урбани простори велеграда у којима се простор самоће/празнине шири до неслућених граница, претварајући се у зјапећи бездан. Кроз њега струје и ужаси савремене историје којима је и сâм песник сведок (избеглиштво, бомбардовање, сиромаштво). Отуда се она првобитна слика – силуета девојчице са Де Кирикове слике која гура обруч уз пусту улицу, преображава у неког савременог

Сизифа без лица, који Булеваром краља Александра гура обруч живота. Обезличавање се затим преображава у идентификацију (људи) једних са другима. Универзализује се самоћа, али и људска судбина, затворена као кружна маршута чувене „двојке“:

...Прилазим човјеку који клизи
низ шину као ходач на жици, и кажем:
Склоните се, човјече, згазиће вас! Зар сте ви
толико слеши и не видите да сте то ви, а не ја,
поштовани и без зимског капута
давно изношени господине! вели мени тај,
с пружне шине...

(„Укратко о гачцима“, Исто: 58)

У сложеним песничким сликама у којима се преплићу урбане и натуралистичке представе са језом метафизичке отуђености и космичке самоће, и језички регистар постаје другачији, често проширен и иронијско-гротескним тоном. Топоси улице јављају се као одјеци празнине, а лице песничког субјекта непосредно је суочено са лицем ђавола. Мистериозна сенка са Де Кирикове слике код Кордића постепено открива своје језиво лице и метафизички пејзажи (града) постају поприште драме и борбе за људску душу – између Бога, који се скрива, и ђавола, који вири „испод изношеног капута“. По доминантној атмосфери страха да је лако упасти у нихилистички понор апсурда, Кордић је поетички можда најближи усамљеном лирском филозофу Новици Тадићу:

Бол је кад гурнеш руку у џеп
и схватиш да је празан. Улазиш
у крчму и угледаш црног ђавола
и његовог блиједог шегрта
за столом који је још јуче био твој.
Изнад тебе се њишу вјешала густог дима,
а твој врат истањио се у гранчицу тужне
врбе. Пијане дави кашаљ јефтиног вина.
(...)
Кад изађеш напоље, велика ријека
живота однијеће ти све што си сањао
да посједујеш.
(...)
...А ти у слободи
свог бола, с руком у празном џепу
поред контерјнера нађеног, нитима
мокре паучине крпљеног, свога
једног јединог озимог капута.

(„С руком у празном џепу крпљеног капута“, Исто: 37)

Његове песничке слике чији су садржаји везани за урбано-метафизичке миљее можда не носе снагу визуелног узбуђења и задовољства (као ни Де Кирикова „Мистерија и меланхолија улице“), али доносе осећање језе пред космичким бескрајем самоће који појединац у мегаполису може да доживи. Следећи принцип

сликања оног што се не види, Кордић у конкретизованим представама урбаних пејзажа апсолутизује људску судбину као циклично кретање, као вечито враћање. Чак и на плану његових кључних креативних аспирација, како примећује Славко Гордић, над опсесијом личног и националног удеса претеже оријентација на опште, свевремене и архетипске слике и прозрења о ратовима, изгонима и избеглиштвима, дакле о фамозном враћању истог (2021: 121). То је основни разлог што у доживљају света лирског субјекта има толико праисторијских и историјских прасећања и сећања на суштински неизмењив човеков усуд од времена пећинских цртежа до данашњег дана (од Месопотамије, Феникије, Хеладе, Рима и Византије до данас).

У песмама „О смеђем голубу на Преверов француски преведеном прозору", „Код пријелаза за пешаке", „Биљешка о гужви" у појединачно опаженим исечцима свакодневног, градског живота пулсира било једне друге, наслућене стварности која је сва у знаку антрополошког песимизма. Реферишући на Борхесове стихове: „Све се већ десило", песник ће и у призорима савременог живота видети трагедију која се већ збила, али наслутити и ону која би се могла догодити („Послије свега онога, лажну *Библију* / лично је у мутну, крваву ријеку Саву, / код Јасеновца, бацио Бог. // Док Каин и даље убија Авеља, / птице ластавице и сибирски ждралови / вратиће сјеверу оно што му припада: / ма како било да се све то, / и по Борхесу, већ десило" („Оно што ће се поново једном десити", Кордић 2023: 75). „Стварност" која се већ збила и она која ће тек наступити, као новостворена, аутономна ванвременост, чини да у песмама Милоша Кордића време практично и не постоји. Његове песничке слике, и када су прожете историјским елементима, сликама, именима и топонимима, и када су везане за савремене призоре, улице и људе, јесу само *исечак вечности*, односно творе нову поетско-митску стварност. Песник тиме потврђује своје аутопоетичко начело, по коме је „посао пјесника да гледа и види даље, да иза стварно видљивих слика слути само њему видљиве пејзаже зла и несреће на чијем се пепелишту ипак отварају мозаици другачије људске свјетлости и прозрачности окренутих ка једином нам и свевидећем Сунцу" (Кордић 1999: 212). Наговештај наслућене светлости, чак и у овако наизглед оптимистичкој оптици, остаће тек могућност избављења, јер се у вечном понављању истог прикрива детерминисаност као одређење и метафизички усуд самоће: „с грлом у ребрима: за суви глас / на вашјем путу за неки нови прогон" („Грло у ребрима", Исто: 76).

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Богутовић 2014: Драган Богутовић. „Милош Кордић стиховима лечио тугу прогнаника". *Вечерње новости*, 6. април 2014. https://www.novosti.rs/vesti/kultura.71.html:486014-Милош-Кордић-стиховима-лечио-тугу-прогнаника (приступљено: 20. 10. 2023).

Гордић 2021: Славко Гордић. „О видовима тематизације индивидуалног и колективног изгнаничког усуда у поезији Милоша Кордића". *Поља,* Год. 65, бр. 527 (2021), 120–122.

Иванић 2015: Душан Иванић. „Утопијски калеидоскоп". *Летопис Матице српске,* Год. 191, књ. 496, св. 1/2, јул-август, 173–176.

Кордић 1999: Милош Кордић. *Изабране пјесме.* Избор и поговор Милош Кордић, Загреб: Српско културно друштво: „Просвјета".

Кордић 2023: Милош Кордић. *Грло у ребрима.* Београд: Српска књижевна задруга.

Коцић 2022: Љубиша Коцић. „Ниче – Де Кирико. Поетика носталгије за бесконачним". *Unus mundus*: часопис за уметност, науку и културу, бр. 10 (2002), 119–145.

Marković 1988: Vito Marković. *Poezija i metafizika.* Beograd: Grafos.
Петковић 1978: Новица Петковић. „Светлости и сенке Мирослава Максимовића". У: Мирослав Максимовић, *Песме,* Београд: Српска књижевна задруга.
Стефановић 1993: Јасмина Стефановић. „Ђорђо Де Кирико између традиционалног и модерног". *Свеске,* Година V, бр. 15, Панчево, март 1993, 77–82.
Фридрих 2003: Хуго Фридрих. *Структура модерне лирике: од средине 19. до средине 20. века.* Превео Томислав Бекић, Нови Сад: Светови.
Шмид 1993: Виланд Шмид. „Седам градова Ђорђа Де Кирика (о митологији сликара – из каталога *De Chirico, Centre Georges Pompidou,* Париз, 1983. *Свеске,* Година V, бр. 15, Панчево, март 1993, 90–94.
Milošević 1990: Nikola Milošević. *Antropološki eseji.* Beograd: Beletra.
Riker 1996: Pol Riker. „Religija, ateizam i vera". prevod: Aleksandar Dimitrijević, *Gledišta,* 1996, 3–4, 100–116.
Hegel 1986: Georg Vilhelm Fridrih Hegel. *Estetika III*. Preveo Nikola Popović, Beograd: BIGZ.
Šutić 1971: Miloslav Šutić. *Misao koja ne odustaje.* Beograd: Nolit.

Marija S. JEFTIMIJEVIĆ MIIHAJLOVIĆ

METAPHYSICAL SPACES OF SILENCE BY MILOŠ KORDIĆ

Summary

Miloš Kordić (1944) belongs to writers who have been on the stage for more than half a century and his oeuvre includes poetry, poetry for children, essays, short stories, novels, nonfiction. Kordić's creative attention is constantly focused on the emerging phenomena of the world and the manifestations of life, in which he discovers the sublimation of the new, the world rich in symbols and meanings. He advocates for a non-anthropocentric picture of the world, for surrealist representations of fluid realities and mystical connections between things and phenomena, in which the »realm of meaning« is revealed. His poetry is characterized by a metaphysical obsession with sensations of the miraculous in the sphere of the everyday; creative absorption of the outside world and interweaving of different spheres of physical and metaphysical reality. Kordić very often moved in the spaces of memory and primordial memory or pre-memory (both mythological and historical), spaces of dream - oneiristic and, especially, spaces of metaphysics, observing and sensory perceiving the invisible world in visible, manifest forms; and, perhaps more importantly, in contemporary events.

The collection *Grlo u rebrima* (2023) offers a world of shades and appearances, vague knowledge and undefined spaces, filled with paradoxes, contrasts, illogical images and astonishment. His landscapes are metaphysical, whether they are made up of images of everyday life (images and smells of childhood from Banija, Sunja and Sisak, on the one hand, and images of chaotic daily life in Belgrade caught by war and bombing, on the other hand), or, on the other hand, images of epic and the mythical past, with which, through symbols and dreams, it is constantly called. The motifs and images of his poems carry elements of surrealist poetics, mystery, mysticism, ambiguity and suggestiveness, which is why they can easily be linked to the metaphysical painting of George De Chirico and his famous painting »The Secret and Melancholy of the Street«.

Keywords: Metaphysical poetry, metaphysical landscapes, urban landscapes, Giorgio De Chirico, silence, enigma, mystery.

Рад је предат 1. марта 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника Баштине, одобрен за штампу.

УДК 821.111(73).09-31 Тешић Н.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-48535

Оригинални научни рад

*Александра Д. МАТИЋ**
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет

ПУКОТИНЕ ТРАДИЦИОНАЛНЕ КУЛТУРЕ У РОМАНУ *БУНТОВНИЦА У СЕНЦИ* НАЂЕ ТЕШИЋ**

Апстракт: Рад се бави представама традиционалне културе и њиховом деконструкцијом у роману Наће Тешић *Бунтовница у сенци*. Сплет културне симболике, друштвено-историјске динамике и психолошке димензије приказане у роману разматра се у интердисциплинарном кључу, посредством књижевних, културолошких и етнолошко-антополошких читања.

Циљ истраживања је осветљавање утицаја енкодираних образаца традиционалне културе на развој ликова и конституисање приче, те и сагледавање наративних поступака којима се манифестује бунт јунакиње против традиционалних норми.

У првом делу рада пружа се теоријски оквир за препознавање тзв. народних идеја, односно погледа на свет који израња из традиционалних културних образаца и ефеката на свет књижевног текста. Под аспектима традиционалне културе подразумевамо у роману верске и духовне праксе, обредно-обичајне комплексе, свакодневне ритуале (попут кулинарских), народну медицину и бајање, усмени фолклор, легенде и предања али и односе моћи и родне улоге.

С обзиром на жанровско одређење – роман одрастања, испитује се и задати културолошки рам као окосница идентитета заједнице и појединца који у њој сазрева. Долазимо до закључка да се у роману наративно освешћују пукотине традицијске културе и кроз њих идентитета, духовности и свих вредносно-нормативних творевина света романа.

Кључне речи: традиција, фолклор, девојачки роман, обичаји, обреди, магија, клетва.

Први роман Наће Тешић *Бунтовница у сенци*, објављен на енглеском језику 1989. године, а преведен на српски 2022. године, представља значајан прилог књижевности коју пишу жене, те се уклапа у развојну линију српских женских романа коју успоставља Драга Гавриловић *Девојачким романом*. Обједињујућа нит тзв. „девојачких романа"[1] у српској књижевности могла би се пратити на два нивоа.

* Доцент, aleksandra.matic@filum.kg.ac.rs

** Истраживање спроведено у раду финансирало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2023. години број 451-03-47/2023-01/ 200198).

1 Жарка Свирчев наслов романа Драге Гавриловић узима за жанровско одређење: „Под девојачким романом се подразумева роман који тематизује постајање женом, а његове константе су побуњена јунакиња, драматично искуство које преобликује поглед на свет јунакиње

У жанровском смислу, девојачки роман био би пандан роману одрастања, односно билдунгсроману, док би се други аспект тицао управо јунакињине побуне, те приспитивања традицијских вредности као дела кризе одрастања. Роман Нађе Тешић прати такав идентитетски развој протагонисткиње Ане након Другог светског рата у Југославији, те се нужно при упливу у интимни свет јунакиње, једнако као и при сагледавању окружења, пажња усмерава на породичне односе, морална начела, религиозна уверења, родне улоге, те традиционалне вредносне норме и очекивања заједнице. Иако наизглед традицијска култура није у првом плану приповедања, у овом аутофикцијском наративу она задобија значајну улогу на микроплану, нудећи читаоцу један културолошки рам за разумевање позиције главне јунакиње. Знајући да је ауторка свој први роман објавила на енглеском језику, далеко од своје матичне земље, за истраживање постаје значајније инкорпорирање етнографских и антрополошких референци, односно начин на који се фолклорна баштина прелама кроз наративну свест и деконструише у једном погледу са дистанце. Отуда се у роману *Бунтовница у сенци*, који представља богат репертоар традиционалних културних артефаката, те усменог фолклора, магијских и религијских пракси, истражује културолошки значај свих оних микроелемената кроз које се приказује одрастање јунакиње: одеће, хране, пића, рођења и смрти, родних улога, болести итд.

Педантно интегришући фолклорну традицију, те уверења и поглед на свет који из те традиције произилази, Нађа Тешић показује њихов значај за разумевање једног културног идентитета, али и за сазревање јединке у датом културном окружењу. Међутим, већ у раном узрасту јунакиња Ана изражава своју индивидуалност и раскидање са једним делом образаца понашања који јој се намећу, пре свега посредством сукоба са мајком, са којом у већини случајева показује изразито неслагање, а која је и претежни носилац традиционалне културне матрице. Самим тим процес уписивања фолклорне традиције је двосмеран: она се стабилише и уписује у књижевни текст, да би се потом деконструисала.

Посматрано са интертекстуалних теоријских становишта, фолклорна традиција функционише у сфери литерарног посредством знакова културе, тако да се смисао рађа из сусрета и дијалога новог текста и традиције. Говорећи о интертекстуалним елементима, ослањамо се на схватање фолклорне традиције које заступа Естела Банов Депопе, која не посматра само језичке (лингвистичке) елементе фиксиране различитим текстовима већ и системе веровања који су подложни историјским променама (Банов Депопе 2005: 45). Као производ људског деловања, народна култура представља значајно средство за оживљавање читавог система вредности као и погледа на свет. Управо револуционарно тумачење „погледа на свет" једне културе које пружа Алан Дандес у есеју „Фолклорне идеје као елементи погледа на свет" (Дандес 2007) значајан је теоријско-методолошки оквир у тумачењу традиционалне културе и у савременом роману. Наиме, како је *поглед на свет* концепт познат по својој дифузности и неодређености, Дандес осмишљава основне јединице

– бућење, конфликтан однос са породицом услед покушаја осујећивања ћеркиних хтења и жеља, одсуство идентификационих модела за јунакињу, сукобљавање са обичајним и формалним институцијама, љубавно искуство, брак као гранична ситуација, драма телесног и чулног, еротско искуство" (Свирчев 2015: 155).

анализе које назива „народне идеје". Инсистирајући на метажанровској природи народних идеја, аутор тврди да свака култура поседује специфичан поглед на свет чији се градивни елементи – народне идеје, артикулишу у различитим жанровима, па је неопходно превести такве идеје из фолклора као целине и посматрати их као маркере идентитета који утемељују мисао и акцију дате групе људи. Народне идеје посматрају се као „неизречена места", „егзистенцијални постулати", „појмови", „концепти", или „културни аксиоми" који се могу идентификовати у готово свим аспектима културе, не само у народној култури (Дандес 2007: 179–193). Како народних идеја појединци најчешће не могу бити свесни и не могу бити у стању да их уопште артикулишу јер народне идеје претендују да буду природна, основна, неоспорна уверења, која се односе на природу човека, друштва и света, значајним се чини управо уписивање тих народних идеја у књижевни текст ауторке која се врло рано од своје матичне културе одваја, те са дистанце успева да освести и идентификује оно што се третира као „културно несвесно" једног народа.

Представе традиционалне културе могу се груписати кроз два значајна локуса приче: пре свега, паланке у којој јунакиња живи са баком, тетком, мајком и братом, пошто је отац, политички егзилант, пребегао у Чикаго, те једног села о којем се најпре формира идилична слика, а потом и дезилузионистичка представа тешког живота и рада. У роману *Бунтовница у сенци* традиционална култура има значајну улогу у приказу сукоба и унутрашњих борби главних ликова, али особито у приказу сукоба главне јунакиње са мајком, која представља отеловљење крутости и дубоке укорењености у традиционалне вредности, норме, обичаје. Девојчица одраста и школује се у постреволуционарно време, те се и у идеолошком смислу разилази са ставовима своје мајке, што се особито потцртава у контексту разумевања религије. Религија је ју роману постављена као значајно упориште традиционалне културе, испосредовано кроз фигуре мајке и баке, које се често ослањају на веру али и сујеверја како би пронашле смисао и утеху у тешким тренуцима. Нараторка пак кроз описе религиозних обреда и богослужења приказује колико је религијска пракса присутна у њиховом свакодневном животу али и каква је дечја перцепција канонских принципа. Како нараторка истиче, мајка се труди да их научи главним обичајима око Божића, Ускрса и Тројица, најзначајних српских празника, но, како је нарација преломљена кроз дечију логику, девојчица покушава да додели смисаону везу причама које су јој далеке и неразумљиве, те их у том процесу и подрива:

> „Христос је устао из гроба на Ускрс, рекла је, али какве везе имају јаја са тим, иако су била забавна, или клање свиња, за Божић. Што се тиче Светог Духа (Тројице), мислим да ни она није знала шта све то значи кад је говорила: 'Спои овако три прста, па од чела до стомака, десно па лево, види овако, направиш крст и кажеш: У име Оца и Сина и Светог Духа!' Наравно, ја то урадим, лако је, али немам појма ко је отац, ко син, а ко тај дух" (Тешић 2022: 25).

Дечја перспектива међутим не одаје утисак инфантилности и наивности већ критички сенчи стварност управо непосредношћу доживљаја и изражавања својих ставова. Девојчица већ тада разуме да су одређене ритуалне праксе тек испражњене

форме, док се суштински однос према религији, Богу, празницима не може открити кроз такве симболичке активности које немају своје метафизичко упориште. Одсуство унутрашње повезаности нових генерација са религијским наративом и вредностима које се изражавају исказује се особито приликом обележавања Ускрса у школи. Прича има циљ да искаже однос шире друштвене, социјалистичке заједнице према обрасцима културе који су традицијом установљени. Наиме, како је комунистичка идеологија већ увелико завладала, хришћанство се почиње постепено потискивати те долази до реактуализације идеологије словенства и самим тим древнијих паганских слојева којима се приступа као једној дечјој игри, а то је испраћање зиме и слављење богиње пролећа Весне:

> „Пролеће тек почиње, лишће је бледозелено, а небо бледоплаво. Направимо велику ватру од сувог грања, и спалимо Зиму, то је њена смрт. Па кад она скроз оде, играмо око ватре и јуримо се по шуми, тражимо љубичице, све док не падне мрак. Тад славимо старословенску богињу Весну, богињу пролећа, једну од многих богиња. Због ње палимо зимску лутку и једемо храну из УНРЕ, и правимо венчиће од љубичица и лишћа. Богиња воли такве ствари. Весна вероватно изгледа као млада девојка у љубичастој хаљини, с дугом плавом косом. Стари Словени су сви били веома плави, док су живели у својој домовини где је сада Русија, каже учитељица. Весна ми је омиљена. Ако већ мораш да имаш идоле…" (Тешић 2022: 25).

Једна од кључних карактеристика традиционалне културе у роману јесте још увек снажна повезаност заједнице са природом. Кроз описе природе, села, поља и шума као и кроз ликове који се баве пољопривредом или сточарством, истиче се колико је уважавање природе и њених циклуса важно у свеукупности аграрне културе. Ова веза са природом представља основу традиционалног начина живљења али и њихову повезаност са коренима. У роману се то особито исказује приликом јунакињиног боравка на селу, где се посебна пажња посвећује опису жетву жита у свечаном и идиличном летњем амбијенту:

> „Мушкарци и жене, сви врло млади стижу са својим срповима, чије су ручке глатке и сјајне од претходних лета, покаткад закривљене, и украшене цвећем, црвеним, зеленим, плавим. Девојке носе своје најбоље блузе за ту прилику, али су без обуће, босе. Брацо и ја можемо да помогнемо пред крај посла, кад је све скоро готово, али сада главна ствар да се одмакнемо и посматрамо, док велики снопови жита, падају, а леђа мушкараца и жена померају се доле-горе" (Тешић 2022: 75–76).

У епизоди о жетви проналазимо богат етнографски материјал који се показује значајним за реконструкцију фолклорне традиције српског села. Не само да се одабиром и представљањем једног, за аграрну заједницу важног догађаја, који се детаљно описује, већ се њиме посредује реалност и ствара аутентичност у представљању једне културне средине. Осим приказа друштвене интеракције, представа обедовања у природи[2] и сл., истиче се и важан етномузиколошки моменат

2 „Лена и бака доносе ручак у хладовину поред реке, поставе судове на трави – велики, топао хлеб, сир и кајмак, увек супа са месом и јело са јечмом. Они кашикама захватају директно из лонца и

који прати све радове у току календарске године. Са фолклористичког аспекта читано, потцртава се и разлика мушког и женског певања, како је давно раније Вук Караџић диференцијално установио: „Девојке отпочињу песму, једна жена прва започне, врло гласно, затим је прати други глас, па сви остали. Песме имају различите текстове, а увек исте звуке – ој, ој – увек помало тужне. Понекад и мушкарци певају, али њихове песме су другачије, нису тако тужне" (Тешић 2022: 76). Поред психолошког ефекта и мотивационог чворишта, посленичке песме представљају и значајан ритуални додатак при обављању жетве, који има своју митско-религијску основу. Иза обредног комплекса везаног за производни циклус стоји тежња за „успостављањем везе с имагинарним натприродним силама [...] за које се веровало да имају моћ над растом усева, плодности стоке итд." (Прошић Дворнић 2005: 319).

Приказани етнографски материјал у књижевној семиосфери отвара питање да ли је посреди романтичарски телеолошки аспект етнологије који је био „у знаку самоидентификације нације", како то примећује Драгана Вукићевић, или пак критичка емпиријска наука о култури, како се остварује у реалистичком књижевном окружењу (Вукићевић 2015: 61). Чини се да је у роману Наће Тешић у већој мери посреди неореалистичко представљање етнографског материјала, неретко пропраћено критичким коментарима и подвргнуто деконструкцији, те много мање самозадовољство „прикупљања и описивања нечега што је симбол континуитета, нације, старине и сл." (према Вукићевић 2015: 61), премда на моменте просијава носталгично осећање писца егзиланта према напуштеној матичној култури.

Бунтовни дух јунакиње одређује умногоме однос према уписаним народним веровањима, те су претежно испраћена коментарима којима се критички став исказује, а могу се сматрати рефлексијом младог бића на изазове и проблеме који су присутни у традиционалним заједницама. МОЛИМ АУТОРА ДА ПРЕФОРМУЛИШЕ РЕЧЕНИЦУ. Ово се посебно односи на упливе магијских радњи, бајања, гатања, „вештичарења", те изрицања клетви, али и на свакодневне животне праксе које сенче живот женског живља једне учмале паланачке средине.

Као и у случају фолклорне традиције, посредством знакова културе у роману оспољава се извесна семиотика свакодневице, пре свега изражена у ритуалном испијању кафе жена из комшилука. Бавећи се семиотиком пића, у студији *Semiotics of Drink and Drinking* Пол Менинг примећује да конзумирање пића у свакодневним праксама манифестује богате регистре значења (Manning 2012). Кафа у роману Наће Тешић посредује социокултурну стварност и друштвени начин постојања те омогућава да се кроз проучавање културне праксе испијања кафе интроспективно испита и културна традиција о којој је реч. Као основна супстанца коју конзумирају ликови романа Наће Тешић, кафа постаје једна „симболичка константа егзистенције" (Матић, Николић 2020: 60), афирмисана и као симбол дружења и гостопримства:

одмах срчу, хлеб ломе рукама, нико се не бакће с ножевима. Мушкарци и жене се задиркују, жене поцрвене, сви журе назад у поље да заврше истог дана, у случају да падну киша или град, што би упропастило жетву" (Тешић 2022: 76).

> „Ја морам да је мељем у млину за кафу, затим је мајка кува са шећером и водом, у малој жутој џезви; пију је полако, све време коментаришући како је добра, како је добро скувана, баш како треба, нити превише горка, нити слатка. Никад не можеш да знаш зашто је баш та кафа данас боља од осталих, јер се увек прави на исти начин – иста количина шећера и кафе, и шоља воде за сваку шољицу. Неког дана испадне добра као скувана с магијом, а исто је и са киселим млеком и колачима“ (Тешић 2022: 129).

У јунакињама кафа изазива осећање блаженства, о чему пише и Лори Келехер, сматрајући да задовољство у пијењу кафе одговара чак Аристотеловом разумевању доброг живота (Keleher 2011: 228). Наиме, усаглашавањем својих активности са својим врлинама људско биће постиже хармонију као највише добро (Keleher 2011: 231), те онај ко одиста воли кафу „ужива држећи у рукама топлу шољу, миришући живу арому, пијуцкајући топлу течност, пробајући кремаст, пун укус", те тако чини оно што од њега захтева врлина и с правом „мисли да је то добар живот" (Keleher 2011: 236). У контексту романа, задовољство у испијању кафе да се тумачити и као психолошки компензаторно осећање за свакодневна незадовољства и несреће које приликом тих сусрета жене исповедају. Томе у прилог говори и чињеница да веома значајан свакодневни ритуал испијања кафе увек прати и прорицање из превернуте шољице кафе. Испијање кафе и гатање претвара кафу из једноставног пића у семиотички знак који посредује у размени мисли и емоција. У роману се приказ ове социокултурне праксе користи за критичко сенчење једног погледа на свет у којем се претежно фокусирају негативне појаве:

> „[…] оне су управо попиле своју кафу и почеле да гледају у шољу, кад ова угледа ту страшну слику на ивици шоље, црни симбол у соцу, као да је нож расекао кућу на пола. Друга жена такође види тај лош предзнак у шољи, и каже мајци: 'Не изгледа добро'. Мајка пљуне у шољу три пута, па је баци кроз прозор. 'Нек' иде негде другде, слава Богу, нек' нас заобиђе!'" (Тешић 2022: 10)

> „Кад се сва попије, и ништа не остане осим одвратног соца на дну, оне преврну свака своју шољу на комад папира и чекају да се формира шара. […] Кад се гледа у шољу, траже се само две важне ствари: проблеми, кад се соц нагомила на једном месту, осим кад се залепи у комадићу за једну ивицу шоље – то значи неки добитак, или нека добра срећа. Друга ствар су путовања, одласци од куће, мали или велики – виде се у дугим танким тракама, које иду нагоре или надоле, осим кад се уопште не формирају, као што се дешава – тада то значи сузе, плакаћеш због нечег, или почиње твоје 'проклетство'" (Тешић 2022: 129).

Изложеност различитим магијским и бајалачким праксама протагонисткиње сама сведочи о неизбежним референтним тачкама у наративној конструкцији српске сеоске али и паланачке средине, која је и после револуције ослоњена у великој мери на традиционално културно наслеђе, те се многи породични проблеми, као и болести покушавају отклонити магијским поступањима. Једно од њих је распрострањено у народној култури – гашење угљевља као магијски чин против урока. Нараторка често преноси целовите текстове који се користе приликом бајања или против урока. Она препричава најпре своје искуство са сусретањем попа, који је

према народним веровањима доносило несрећу, те је постојала магијска контрарадња која ту несрећу спречава: „Ако сретнеш попа на улици, одмах се ухватиш за дугме, било које дугме на себи, на хаљини или капуту, све док не прође, а затим си безбедан до следећег пута" (Тешић 2022: 57). Одатле проистиче хумористична прича о сусрету Ане и њеног брата са попом приликом одласка на плажу, када су били само у купаћим гаћама. Хумор произилази из дечјег осећања истинске опасности, панике и страха пред попом који се приближава „церећи се у браду", те се чак и сам нашали на рачун празноверице: „Сад сам вас ухватио, је л да? Где вам је дугме, а?" (Тешић 2022: 58). Међутим, нараторка у том тренутку извесно развејава ову празноверицу, истичући како се након тог сусрета више није плашила.

Одатле се даље надовезује на слично веровање о старим женама које доносе несрећу, а особито које ласкају и имају зелене очи, како наводи девојчица. Неизоставно, у нашем народу веома распрострањено веровање о уроку инкорпорира се и у причу о одрастању нараторке. Манифестујући се кроз магију речи, нараторка истиче како би њена мајка на коментар „какво лепо дете", увек истакла и некаквуману, што је неутралисало ефекат урокљивих речи. Мајчин опрез проистиче из ситуацију у којој је наводно девојчица била уречена од старице која је истакла како дете има лепе очи, те се тога дана нешто касније и разболела. Скидање урока описује на следећи начин:

> „Урадила је то помоћу врелог олова, метка загрејаног на ватри, којег је брзо бацила у кофу хладне воде где се димио и димио и запиштао на трен, а онда се распао у комадиће олова. Ови комадићи садржавали су тајну о жени са зеленим очима која ми је бацила чини. Гледале су преко кофе, при светлости свеће из неког разлога.
>
> 'Видиш, она живи близу тебе и сигурно је рекла – какво лепо дете'" (Тешић 2022: 58).

У даљем току нарације износи се детаљно упутство и за друга магијска поступања и гестовни језик, односно одређени вид понашања који их прати, попут пљувања и покрета рукама који исказују став према нечистој сили, али и целовити текст басама, као језичког инструмента чији је циљ да нарушени поредак – у овом случају болест – врати у пређашње, жељено стање на симболичан начин (в. Раденковић 1996а: 298):

> „[...] Пола лечења је у препознавању зле особе, коју затим избациш из своје нутрине. Нек је ђаво носи од нас, од овог детета, у планине, даље од живих, где ништа не расте, где пси не лају, где птице не певају, даље, даље, остани тамо заувек, даље од овог детета, амин. То ју је сигурно удесило.
>
> Онда жена направи чудан звук и-и-и, тц, тц, тц – затим пљуну три пута десно, у ту воду. Мора три пута. Скоро је готово, најурили су је у планину, ускоро ће ми бити боље. Натерале су ме да пошијем мало те воде у коју је метак пао и распрснуо се. И то је било то! Ђаво је био истеран из мене, рекоше.
>
> Научиле су ме како да се сама заштитим од злих људи подизањем увис прстију леве руке тако да личе на рогове, мали прст и кажипрст, док су остали савијени. Чекаш док оне не прођу, док им не видиш леђа, а затим брзо пљунеш три пута за њима, и истовремено тихо изговориш: На твоју главу, не на моју; Нек' те ђаво носи даље од мене. Пљуц, пљуц, пљуц, три пута за старицом која живи близу нас, оном што ми је направила чини прошли пут" (Тешић 2022: 59).

Како објашњава Љубинко Раденковић, једно од главних обележја митолошке планине где се тера нечиста сила у словенско-балканском простору, а и шире, јесте одсуство гласа, пре свега одсуство гласа петла и пса[3], као доминантно хтонских животиња (Раденковић 1996б: 67). Девојчица дословно схвата речи басме да ће зло бити најурено у планину, али се опет назире саркастични призвук у коментару „то ју је сигурно удесило" (Тешић 2022: 59), који читаоца подсећа да је инфантилни наративни субјект у функцији интеграције и преиспитивања традиционалног знања истовремено.

Понављања поступака и текстова бајања могу се међутим третирати и као несвесно „завенчавање" са басмом, како то назива Раденковић. Наиме, стицање знања односно моћи бајања преноси се по женској линији тако што старија жена знање бајања предаје ћерки или снахи. Некад је присутан и захтев да бајалица преда знање бајања девојчици, у старосном добу од 7 до 12 година, то јест пре њене полне зрелости, да би се будућа бајалица могла „завенчати" с басмом и на тај начин, по народним веровањима, њена басма ће увек бити делотворна (Раденковић 1996а: 16–17). Отуда поједини упливи текстова народне традиције или магијских поступања у роману уистину делују као преслишавање или подсећање, обнављање знања које нараторка наслеђује из родног краја, али и надирање колективно несвесног које се претапа у романескни дискурс.

Веровање у магијску моћ речи једнако осмишљава поступање и вербално изражавање протагониста романа. Отуда клетва као социјални и културни конструкт традицијске културе добија простор и у тексту романа представљајући апелативни исказ којим се жели наудити другима. Инкорпорирајући клетве које чује у свом окружењу, пре свега клетве комшинице за коју истиче да је муж туче каишем, чиме суптилно сенчи њен психолошки профил, нараторка се и замишља над тим вербалним маниром присутним у свакодневном животу свога окружења. Настојећи да прозре како се повлаче речи којима се другоме жели зло, нараторка успоставља шаљиво преозначавање усмених форми, односно користи обрасце вербалне магије које већ познаје у новом контексту, који преломљени кроз дечју логику добијају шаљиву димензију: „Да ли се просто каже 'Повлачим је', или је то нешто специјално, као кад лечиш брадавице или урок... Ђаво нек однесе клетву тамо где ништа не расте... један, два, три, четири, пет. (Питам се да ли тако иде, или: 'Ђаво нека носи клетву преко мртве мачке, и мртве птице, у гроб, у леш после поноћи')" (Тешић 2022: 120).

---

3 Љубинко Раденковић образлаже одсуство гласа као хтонску карактеристику, истичући да није случајно што је реч управо о гласу пса и петла јер је петао и соларни и хтонски симбол, „птица која хода са великом оплодном моћи", и која дели чисто и нечисто време ноћи и тера нечисту силу Управо у народној прози оглашавање петла пред зору представља тренутак када нестају вампири и друга демонска бића. Осим тога, петао има и своју улогу у ритуалима за повећање плодности и богатства. „Двострани карактер његове симболичке функције у народној магији пружа му широку могућност моделовања комплекса живот-смрт-поновно рађање" (Раденковић 1996: 68). С друге стране, Раденковић наводи низ народних веровања у вези са псом: „пас може да предскаже смрт посебним начином лајања. Кад наилазе градоносни облаци терали су пса из куће. У бајању од страха деци, спаљивали су длаке пса. Симболичка функција пса такође је двострана: он је пријатељ човеку и штити његов дом, али, пошто је он сродан вуку и једе распаднуто месо, он је нечист и може да добија хтонске карактеристике. У пољским народним молитвама вук и бесан пас се изједначавају (в. животиње)" (Раденковић 1996: 68).

Бавећи се родитељском клетвом, Лидија Радуловић објашњава да у узрасту у којем однос са дететом представља социјални однос који може да прерасте у конфликтни, клетва добија друго значење и функцију. Наиме, клетва тада може бити васпитни механизам али и механизам за успостављање реда у односима између родитеља и деце у којем се поштују нормирани односи и правила понашања по којем је родитељ неприкосновени ауторитет (Радуловић 2007: 143). Такву регулативну, али и манипулативну функцију клетве наводи и нараторка уз напомену да се родитељска клетва мора скинути са детета за живота родитеља.

> „Понекад су људи, па и деца, били проклињани од стране својих родитеља, јер су учинили нешто погрешно не на посмртним постељама, то је могло да се деси у било које време и онда су деца морала да воде рачуна о томе како да скину клетву, пре него што родитељ умре, иначе ништа не би испало добро док клетва траје – разболели би се, или би их ноћу посетио дух, или не би имали деце, или би их имали, али она не би била добра. Можеш било кога да прокунеш, било када, само не децу, мада је са другима мање озбиљно мање крви се подразумева" (Тешић 2022: 120).

Истичући осећање моћи као један од основних подстрека за употребу клетве, нараторка образлаже како је деци ипак та моћ одузета у традиционалним схватањима, те да се њиховим клетвама придодаје комичност, јер сучељавају дечју наивност и невиност са нечим злокобним, што иде у прилог још једном веровању, нарочито везаном за њену баку – да су деца божји анђели:

> „Бакино мишљење о овој ствари је било веома једноставно: 'Ти мислиш да Бог нема ништа паметније да ради, него да слуша твоје глупости?' Она никада не изговара реч глупост, осим у оваквим приликама. Сељаци стално проклињу, за било шта, кад истоварују дрва, или нам доносе сир, али они то стално раде, па није уопште страшно, они просто тако говоре. Ти их слушаш и смејеш се; толико је смешно, јер ниједна градска особа не зна тако да псује" (Тешић 2022: 120).

Иако се овом приликом потцртава бинарна опозиција између руралног и урбаног дискурса, што посебно бива значајно у датом историјском контексту – у поратним временима, када је процес индустријализације и модернизације у пуном јеку – традиционални облици мишљења нису резервисани строго за сеоску средину.

Полазећи од истих културолошких темеља, остварује се и иронијски отклон према традиционалном тумачењу снова као предсказања. Транссемиотички цитати[4] из сановника обогаћени су ироничним коментарима у романескном ткиву као одговор на детерминисаност догађаја и потребу да се предупреди несрећа, да се чак и снови усмере у другом правцу од онога који се сматра судбински предодређеним.

4 Транссемиотички цитати представљају, према Дубравки Ораић Толић, оне код којих подтекст не припада уметности, „па се цитатни суоднос успоставља између умјетности и не-умјетности" (Ораић Толић 1990: 21).

„Добро је кад се у сну пењеш узбрдо, али стајати на врху планине значи несрећу. Пливати у хладној, бистрој води – срећа; мутна вода лоше здравље. Сањати о краљу и краљици – одлично. Деца, поготово женска, и плавокоса – брига, као и у животу. Цигани – срећа у љубави. Много ћеш се смејати. Јахати коња – срећа и победа над непријатељем" (Тешић 2022: 130).

„Такође, научила сам да зауставим лоше снове на средини, и да их усмерим на добре снове. Ако је река веома мутна у сну, кажем себи: 'Не, то значи лоше здравље; трчи узводно, брзо!' И тамо пронађем бистар поток. Да ли ме разумете?" (Тешић 2022: 130–131)

Рационално и критичко приступање и просуђивање снова доводи до демистификације значења снова у традиционалној култури. С обзиром на то да су испосредовани симболичким језиком, у преднаучном тумачењу снова нужно се остварује прожимање са веровањима и обичајима дате културе. Снови се сматрају важним комуникацијским средством са духовном сфером, те често бивају тумачени као поруке предака или духова, предвиђање будућих догађаја, пружање савета или упозорења. Наизглед прихвативши универзалност значења симбола и знакова који се у сновима јављају, нараторка настоји да самостално усмерава своје снове, односно свој живот, што на психолошком плану одређује психичко стање и бунтовну личност сневача (Требјешанин 1981: 486). Како снови спадају у домен несвесног, посреди је извесно нарушавање психичке структуре, тј. уплива свести (ега) у нешто што би требало да је у домену несвесног. На метаравни сопственог сна, симболичко опирање некаквом зацртаном исходу, односно утврђеном значењу снова, указује на потребу да се избегне доминантна колективна мисао о судбинском којем је немогуће одупрети се.

Иако девојчица настоји да рационализује празноверице на којима одраста, показује се како у извесним ситуацијама неминовно подлеже својим страховима заснованим на традиционалним наративима. Илустративна је у том погледу ситуација при којој девојчица Ана кроз прозор посматра ноћно небо: „Прозори су широм отворени, велики месец ми је у соби. На њему видим нечије лице. Чије? Неког, кога не знам." (Тешић 2022: 188). Као вечити предмет људске фасцинације, Месец је део структуре многих митологија, култичке, магијске и религијске праксе. Веселин Чајкановић тврди да се ни о једном небеском телу није веровало да има толико утицаја на целокупан људски живот као Месец. Као ноћно светлило, Месец се повезује са демонима ноћи и доњег света, те се верује и да се на Месецу налазе душе мртвих (Чајкановић 1994: 335–336), односно да Месечеве шаре одражавају ликове предака, што се инкорпорира у роман кроз визуру протагонисткиње. Девојчици се истовремено јавља и други глас упозорења, чије је порекло у народним сујеверјима – да се у Месец не сме гледати јер „може да те повуче себи и однесе", као што повлачи море током плиме. У погледу на хоризонт још једно народно веровање искрсава у свести девојчице, о астралним двојницима које свако од нас има: „Звезда је управо пала преко неба, неко је управо умро, причала нам је некад бака. Свако има своју звезду" (Тешић 2022: 188).

Брачни проблеми комшинице Славке једнако се разрешавају лунарном магијом, тако што мајка даје Славки нешто у сребрној кутијици уз напомену да то понавља кад је Месец пун. Нараторка се потом пита претвара ли се њена мајка у вештицу као у старој књизи према којој стара вештица потпуно гола, пуштене косе

у поноћ одлази на гроб мртве девице, те, вративши се на белом коњу, кога сусретне каже му: „Украла си и врати назад његову душу". Иако се не наводи на коју књигу реферише, слично врачање на пун Месец бележи Веселин Чајкановић: „да би довела Месец на земљу, гола врачара јаше на вратилу као на коњу, а Месец, кад се спусти, претвори се у краву, која рикне од жалости, и ако то ко види или чује, остане без ума или без руку и ногу". Својом цикличношћу повезан са женским телом и плодношћу, односно репродуктивним циклусом жене, на мистичан начин Месец појачава женске магијске моћи, што се показује и у наведеном примеру, у којем Славка, употребивши прах који је добила, остаје у другом стању.

Интертекстуални моменат, међутим, бива пропраћен преиспитивањима, графички одвојен заградама, попут каквих метанаративних сегмената: „(Моја питања – шта ако не сретнеш никога, док јашеш тог коња, шта онда, је л' то важно? Нема баш много људи напољу, после поноћи. Шта је ту битно, прашина, коњ, или особа коју сретнеш? Шта ако сретнеш свештеника, док јашеш потпуно гола на том коњу? Шта онда?)" (Тешић 2022: 200).

Дечја имагинација сеже много даље у просторе магијског но што стварна ситуација претпоставља, те након узлета у виртуелни, симулирани наратив, јунакиња образлаже стварни мајчин савет, али ипак не изостаје дечје тумачење магијског поступка, који добија драстични исход у њеној интерпретацији:

> „Мајка јој није рекла да јаше на коњу – то би било превише тешко изводљиво, овде у околини – али јој је рекла да трипут пљуне у његову супу, натера га да попије овај прах с крвљу кад она не гледа. Отров, помислих, убиће га, да ли да му кажем? Ништа се нарочито није десило. Славка је поново остала у другом стању. Стане је изгледао тужан кад сам га срела на пумпи. Мајка и Славка су му нешто учиниле, кладим се, пустиле га да живи, али су му отровале душу, учиниле су да изгледа тужно. Раније није био такав.
>
> Ако хоћеш неког да средиш, неког ко је престао да мари за тебе – само треба да нађеш прави рецепт мађија, коњску длаку, крв, прашину из разних гробова, чак и кошуља може да послужи за ту сврху, онда вештица над њом изговори речи, вратиш кошуљу где је била, па ће те та несрећна особа волети, или умрети. Магија је свуда око нас. Кад пада град, да би га зауставио мораш да избациш напоље жарач, или нешто гвоздено. То решава све" (Тешић 2022: 211).

Месец, звезде и ноћ, односно глуво доба, у традиционалној култури активирају читав комплекс демонолошких предања и народних веровања везаних за оностарано. У студији *Глуво доба. Представе о ноћи у народној религији Срба* Добрила Братић наглашава важност овог временског интервала као транзицијског периода између дана и ноћи, будности и сна, звука и тишине, овога и онога света. Отуда се у роману, такође процесом демистификације кроз хуморно обликовање, преноси искуство комшинице са надимком „Златни зуб", коју ноћу походи преминула свекрва правећи буку и лупајући посуђем:

> „Живот је, међутим, пун духова, поврх свих других проблема. Морам да бринем због њих кад идем у клозет усред ноћи, иако су неки пријатељски настројени, неће да нам нашкоде. Други, попут духа свекрве жене са златним зубом, су страшни и за чути:

> 'Тако ја', прича златни зуб, 'одједном чујем тај звук и хоћу да пробудим Марка, али он спава као цепаница, хрче ли хрче.' Ја се већ јежим, њен Марко само хрче, она чује тај звук, затим трес, трес, док њена свекрва дивља около, разбија сво посуђе, псује. По томе је препознаје. Јер, ко би други одмах знао где стоји посуђе?" (Тешић 2022: 131).

Страхови од непознатог, од мрака, ноћи, смрти и нечистих сила производе фолклорнофантастичне наративе али и веровања о начину неутралисања тих демонских бића која угрожавају човека, те се једно такво веровање инкорпорира у роман. Јунакиња завршава епизоду о духу свекрве комшинице са златним зубом констатацијом да ће морати да јој отворе гроб и проболу је тисиним коцем, „да видимо да ли има крви, што је сигуран знак, да се повампирила" (Тешић 2022: 131). Наведени модел вампира много је ближи деловању вампира којег представља Даница Марковић у приповеци „Вампир Пантелија" но фолклорном наслеђу, али је зато обрачунавање са натприродном силом усклађено са фолклорним знањем које проналазимо у бележењима Тихомора Ђорђевића (1953: 207), док се уместо глоговог помиње тисов колац. У сваком случају, реч је о светом дрвету чија апотропејска функција обезбеђује заштиту од нечистих сила.

Осим особитих временских оквира који обезбеђују упliв демонског у свакодневно, као што је глуво доба, извесно су очувана у свести колектива у којем јунакиња одраста и веровања о одређеним просторима у којима се сусрет с оностраним остварује.

> „Тамне, сеновите, дубоке баре одмах испод врбових грана, изгледају превише застрашујуће. Можда се ту скривају змије, или духови мртвих девојака, које шапућу да их пратимо у вир скривен у најскровитијем месту. Неко је једну једном видео. Тако се комшијин син утопио једне ноћи, јер га је једна од њих позвала и одвела до баре. Зато сам бирала сунчана места, где вода пада преко водопада, сва светлуцава. Ту можеш да видиш шта је шта и да се не плашиш" (Тешић 2022: 74).

Упliв архетипске имагинације оживљава колективну представу воде као материје изразито женске смрти (Башлар 1998: 108, 112). Демонолошка предања притом врбу везују за станиште тзв. русалки, односно за душе умрлих девојака, које ноћу излазе и „заигравају" случајне пролазнике (Толстој, Раденковић 2001: 51), одводећи их у смрт. Као важан митолошко-демонолошки локус, вода је гранични простор између овог и оног света и својеврсна „капија" оностраности. Међутим, водени демони најчешће се везују за душе које нису прошле кроз обред крштења или венчања, те су осветољубиве и увек траже прилику да им учине зло. Постоји и веровање да ће душа утопљеника бити у води све док не утопи другог човека. Чајкановић истиче да је вода елемент нарочито привлачан за душе мртвих и право зборно место за душе. Привлачна снага воде проистиче из веровања да у доњем свету влада вечита жеђ (Чајкановић 1994: 82). У води се налазе душе које чекају да буду инкарниране, и због тога жене које желе да имају порода, залазе у реку и ту врше чини да би зачеле. Због тога није допуштено пити воду која је тек донесена с реке, док се не изврше осигурања да са водом не бисмо узели у себе и неку душу.

Како се верује да се душе мртвих налазе у реци, настао је раширен обичај да се мртвачке жртве приносе на реци (Чајкановић 1994: 83). Пишући о инкарнацији и материјализацији душе, Чајкановић наводи да се људска душа може настанити у камену, биљкама или другим објектима, који тада добијају епитет сеновита. У сеновито дрво након смрти може се настанити људска душа. Из тог разлога на гробовима се садило дрвеће, а усмена традиција доноси мноштво примера биљне супституције, односно израстања биља на гробу праведника, страдалих љубавника и сл. (Чајкановић 1994: 93–94) Посмртна метаморфоза Савкине рано преминуле кћери у цвет нарцис ослања се на анимистичка веровања, широко распрострањена у словенској прарелигијској свести, о трајној замени за мртвог и његовој обоготвореној сени (Детелић 2013: 111).

> „Славка је одбила да је сахрани на гробљу, горе на брду. Касније, када је пролеће поодмакло, жути цвет је процветао баш на том месту. Људи су шапутали и крстили се кад су пролазили поред цвета, који није имао мирис – звао се нарцис. И Славка је ту пролазила, заливала га, шапутала му. Све ме је ово расположило више него било шта друго. Сада сам имала доказ – цвет је био наставак девојчице, инсекти су се заустављали да једу, киша се скупљала на латицама у малим капљама. Гледам у облаке и гране дрвета, комаде плавог ту и тамо, сунце ће ускоро изаћи, можда киша неће одмах да падне. Питам се да ли ћу и ја постати цвет кад умрем, или грана, или облак" (Тешић 2022: 184).

Иако се у традиционалној култури ритуалном садњом осигурава трајање, континуитет живота (в. Матић, Радовановић 2019: 362–370), у роману на индивидуалном плану таква симболичка вегетабилна супституција нема значаја за идентитет субјекта, већ се он по сахрањивању утапа у целину природе, обезбеђујући себи продужену егзистенцију кроз виталитет природе, али не и персонализовани споменик.

Показало се да традиционално наслеђе не мора бити окамењено у прошлости и сећањима, већ да се, оживљено кроз савремену књижевност, осмишљава као жива традиција која се може креативно изразити и преиспитати, те да се подстицајним показују управо пукотине и рубна места наших културних образаца. Закључује се да, иако традиционални обрасци културе имају различите и сложене функције у своме изворном контексту, измештени у литерарну семиосферу постају један од многих начина на који се комуницира са сопственим идентитетом, на полицентричан и плуралистички начин. Роман *Бунтовница у сенци* пружа такав увид у традиционалне обичаје, обреде, митове, легенде и предања, веровања али и свакодневицу и обиље етнографског материјала који омогућава дубље разумевање идентитета и менталитета народа који припада датом културолошком раму.

С обзиром на то да се жанровски роман посматра као роман одрастања, и женског сазревања, тзв. девојачки роман, примећује се да се традиционална култура често користи као диференцијални фактор између нове постреволуционарне генерације и предратних генерација и њихових вредности. Кроз ликове који се суочавају са изазовима модерног живота, али и нових друштвено-политичких и идеолошких околности, романескна свест посредује у разумевању полицентричности и релативности аксиолошке скале традиције и њених константи.

ИЗВОРИ

Тешић 2022: НађаТешић, *Буntовница у сенци*, Нови Сад: Прометеј.

ЛИТЕРАТУРА

Башлар 1998: Гастон Башлар. *Вода и снови: оgлед о имаgинацији маterије*. Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића

Братић 2013: Dobrila Bratić. *Gluvo doba: predstave o noći u narodnoj religiji Srba*. Beograd: Biblioteka XX vek

Вукићевић 2015: Драгана Вукићевић. Књижевност и етнологија – интердисциплинарне везе на примерима реалистичких писаца. *Исходиште*, Бр. 1, 57–72.

Дандес 2007: Alan Dandes. *The meaning of folklore: The analytical essays of Alan Dundes*, (ed. S. J. Bronner). Logan: Utah State University Press.

Детелић 1992: Мирјана Детелић. *Митски проsтор и еnика*. Београд: САНУ.

Ђорђевић 1953: Тихомир Ђорђевић. *Вамnир и друgа бића: у нашем народном веровању и nредању*. Београд: Српска академија наука

Keleher 2011: Lori Keleher. Coffee and the good life, *Coffee: Philosophy for everyone: Grounds for Debate*. Wiley-Blackwell

Manning 2012: Paul Manning. *The Semiotics of Drinks and Drinking*. New York: Continuum.

Матић, Николић 2020: Александра Матић, Часлав Николић. „Eisler, Sirowatka & Comp.": мултикултура пића у роману *На Дрини ћуnрија* Иве Андрића, XIV Међународни научни скуп *Срnски језик, књижевносt, умеtносt*, Зборник радова са научног округлог стола *Брендови јела и nића: књижевносt, језик, умеtносt, кулtура* (Крагујевац/Топола, 27. 10. 2019). Крагујевац: ФИЛУМ, 2020, 59–72.

Матић, Радовановић 2019: Александра Матић, Ђорђе Радовановић. Гробни знакови у фолклорној и књижевној традицији, *Гробља: књижевно-кулtурна маterијализација смрtи*. Крагујевац: ФИЛУМ, 361–390.

Ораић Толић 1990: Dubravka Oraić Tolić. *Teorija citatnosti*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.

Прошић Дворнић 2005: Mirjana Prošić Dvornić. Kulturni i društveni značaj hrane tradicionalne srpske kulture, *Kultura: časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*. 109/112 (2): 315–339.

Раденковић 1996а: Љубинко Раденковић. *Народна бајања код Јужних Словена*. Београд: Просвета, Балканолошки институт.

Раденковић 1996б: Љубинко Раденковић, *Симболика света у народној маnији Јужних Словена*. Ниш: Просвета: Балканолошки институт САНУ.

Радуловић 2007: Lidija Radulović. Roditeljska kletva kao nevidljivo nasilje: diskurs antimaterinstva u tradicijskoj kulturi. *Еtноанtроnолошки nроблеми*, св. 2, год. 2, 2007.

Свирчев 2015: Жарка Свирчев. Авангардни девојачки роман: *Ире среће* Милице Јанковић и *Ђакон Боgородичине цркве* Исидоре Секулић, Извор: *Нова реалносt из сойсtвене собе: књижевно сtваралашtво Милице Јанковић*. Велико Градиште – Београд: Народна библиотека „Вук Караџић", Велико Градиште и Универзитетска библиотека „Светозар Марковић", стр. 151–174.

Толстој, Раденковић 2001: С. Толстој, Љ. Раденковић. *Словенска миtолоgија, енциклоnедијски речник*. Београд: Zepter book world.

Тревјешанин 1981: Žarko Trebješanin. Frojdovo i Jungovo tumačenje snova, *Polja: mesečnik za umetnost i kulturu*. God. 27, br. 274, dec. 1981, 486–488.

Чајкановић 1994: Веселин Чајкановић. *Сtара срnска релиgија и миtолоgија*. Београд: Српска књижевна задруга, БИГЗ, Партенон М. А. М.

Aleksandra D. MATIĆ

FISSURES OF TRADITIONAL CULTURE IN THE NOVEL *SHADOW PARTISAN* BY NAĐA TEŠIĆ

Summary

The paper deals with representations of traditional culture and their fissures in Nađe Tešić's novel *Shadow Partisan*. The tangle of cultural symbolism, socio-historical dynamics and psychological dimensions shown in the novel is considered in an interdisciplinary key, through literary, cultural and ethnological-anthological readings.

The goal of the research is to shed light on the influence of traditional culture patterns on the development of characters and the constitution of the story, as well as to look at the narrative processes that manifest the heroine's rebellion against traditional norms.

The first part of the paper provides a theoretical framework for the study of traditional culture patterns and their influence on the constitution of the world of literary works. By the aspects of traditional culture in the novel we mean religious and spiritual practices, ritual-ordinary complexes, everyday rituals (such as culinary ones), folk medicine and folklore, oral folklore, legends and traditions, but also power relations and gender roles. The work also explores the complex interweaving of elements of traditional culture with the intimate world of the protagonist's upbringing.

With regard to the genre determination - bildungsroman, the work also examines the social dynamics within the novel, clarifying how traditional culture provides a cultural framework for understanding the identity of the community to which the main character originally belongs.

We come to the conclusion that in the novel the fissures of traditional culture and through them identity, spirituality and all the value-normative creations of the world of the novel are revealed narratively.

Keywords: tradition, folklore, maiden novel, customs, rituals, magic, curse.

Рад је предат 3. јануара 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 091=163.41
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-49528

Оригинални научни рад

*Милош П. ЖИВКОВИЋ**
Институт за књижевност и уметност, Београд

ЉУБАВ У СРПСКОЈ АЛЕКСАНДРИДИ

Апстракт: Љубав у књижевној легенди о Александру Македонском је недовољно истражена. Њене идеје и мотиви су значајни за разумевање веза западноевропске витешке литературе и књижевности палеолошког периода, на коју се српскословенска писменост природно надовезује. Српска Александрида, позносредњовековна верзија старе легенде отвара простор за еротолошку анализу. Њена оптерећеност смрћу сусреће се са потребом да се прослави и уздигне световни живот. Унутарсталешка љубав, породична љубав и танатолошки набој посебно су разложени током анализе. Љубавне теме се стилски, идејно и идеолошки тумаче, уз осврт на хиљадугодишњу историју Александриде у византијском културном кругу.

Кључне речи: љубав, Српска Александрида, Александар Велики, хомосоцијална љубав, Ерос, Танатос.

Александрида је древна прича о грчком краљу који је освојио скоро читав свет познат античком и средњовековном човеку. Она је једно *отворено* дело подложно сталним изменама, постоји у мноштву различитих верзија на мноштву језика – од Исланда до Малезије. Ове редакције настају додавањем, мењањем, брисањем различитих епизода – од 323. године п.н.е. и гласина које су кружиле о Александровој смрти, па све до прве штампане грчке Александриде – „Филаде" коју је Николаос Гликис (Νικόλαος Γλυκύς) штампао 1670. године у Венецији.

Различите редакције Александриде на различите начине представљале су јунакову сексуалност.[1] У најстаријој, хеленистичкој редакцији (III в.н.е.)[2] Александар је увек „асексуални херој" (Nawotka 2017: 221). Он расправља са Амазонкама о војном савезу, његов сусрет са краљицом Кандакијом не садржи сексуалне тонове, а и са Роксаном склапа брак из политичких интереса. Његов (претпостављени) љубавни однос са Хефестионом се не помиње, а изостављa се и вероватни хомосексуални однос Филипа и његовог убице Паусанија (Nawotka 2017: 87). Еротика обележава само сусрет Александрове мајке Олимпијаде и египатског фараона Нехтенава.

* Научни сарадник, miloscc.mz@gmail.com

1 Када се говори о касноантичкој и рановизантијској Александриди (α и ε верзије) Александра је правилније називати *краљ* (βασιλεύς) него цар. У српскословенској Александриди Александар је недвосмислено цар.

2 Алфа редакција се обично датира у III век н.е. – post quem термин означава помињање софисте Фаворина (II в.н.е.) (Nawotka 2017: 71) а термин ante quem означава превод на латински језик Јулија Валерија Res gestae Alexandri Macedonis из прве половине IV века (Merkelbach 1954: 59).

Овај владар, јунак египатских папирусних романа је, уместо Филипа II, прави краљев отац у свим грчким и словенским рукописима Александриде. Јунаково зачеће обележено је стапањем македонске краљице и бога Амона који постаје једно са својим посвећеником Нехтенавом. Свети брак спаја људски и божански свет, легитимише Александрову власт над источним земљама (I, α: 4–7).[3] Појава Нехтенава претвара Александриду у књижевно дело. Љубавни мотиви преображавају стару причу, одвајајући оштро легенду и историју.

Средњовизантијска *епсилон* редакција (VII–VIII век)[4] мења наслеђени алфа текст, постаје сентименталнија и појачава љубавне мотиве. Историја даље уступа пред легендом, књига о Александру све више је статична, све мање драматична. Епсилон варијанта лирске теме посебно развија у писмима. У њима краљ излаже своју љубав најпре према мајци Олимпијади (ε, 19: 1; ε, 34: 1–9; ε, 45: 1–4)[5] и, само у првом писму, према жени Роксани.

Ова варијанта има и новог јунака, краљевог љубимца Хармида, сина солунског тиранина, кога Александар узима на двор као таоца. Крај дела обележен је физичком блискошћу краља и његовог штићеника која може бити и знак еротске блискости, а не само пријатељства (ε, 46: 2; 5). Корин Жуано (Corinne Jouanno) у њиховом контакту и посебној емоцији коју деле у сцени краљеве смрти не види знаке хомосексуалности. Она сцену чита као социјалну церемонију, а размењене знаке блискости као одраз „јавне емоционалне структуре"[6] у којој учествују умирући краљ и његови поданици (Jouanno 2013: 74). Такво виђење је упитно због чињенице да ће још једна од грчких редакција која се наслања на ε верзију, γ верзија, експлицитније приступити односу краља и Хармида као љубавном (Stoneman 1991: 156–157). Тачна природа њиховог односа је тешко докучива.

Епсилон редакција настоји да нам Александра представи као краља-пријатеља (φιλικός), *вољеног* василевса, он је јунак приче „која се може разумети као химна пријатељству" (Jouanno 2013: 73). Владара ће на путовањима пратити група од четири блиска пријатеља: Филип, Селевк, Филон и Антиох. Александрови историјски пријатељи Клит, Парменион, Филота, Хефестион, Птоломеј или нестају или се повлаче у позадину радње. Међу новим пријатељима важан је Филон. Он је нови лик, оличење идеалног *Пријатеља* (Φίλον), сваког Македонца којем је Освајач заштитник. Он ће краља пратити током борбе са Пором и путовања на Острво Блажених.

Редактор Српске Александриде наставља са променама. Ова редакција Живота Александровог јавља се крајем XIII (Маринковић 1986: 23) или нешто касније, око средине и треће четвртине XIV века (Moennig 1992: 152). Српска Александрида

3 Коришћено издање алфа редакције: Kroll 1958. Коришћено издање епсилон редакције: Trumpf 1974.

4 Редактор ε редакције је прелаз из античке у средњовековну епоху остварио увођењем у дело епизоде о Гогу и Магогу из Апокалипсе Псеудо-Методија и уношењем Александрове посете Јерусалиму из Јудејских старина Јосифа Флавија (књига XI, поглавље VIII; ε, 20). Епсилон верзија настаје крајем VII или почетком VIII века (Jouanno 2002: 339).

5 Када наводимо делове из епсилон редакције први број у загради означава поглавље, а други број одељак у којем се одломак налази. Код алфа редакције најпре смо наводили број књиге (I, II, III), а затим број поглавља и одељка.

6 Сви преводи навода из стране стручне литературе су ауторови.

је превод-адаптација, њен редактор мењао је фабулу и стил неког изгубљеног грчког предлошка. Српска Александрида је христијанизована књига, у њеном центру налази се прича о царевој спознаји сопствене смртности и вери у васкрсење. О васкрсењу Македонског поучава пророк Јеремија, јединствени лик ове редакције, са којим се први пут јунак сусреће у Јерусалиму (Роман о Александру 1986: 99).

Међутим, Александрида је и световна књига која уздиже витешке, љубавне и профане *радости*, иако даје предност озбиљној свечаној, религиозној *жалости*. Љубавне теме у Српској Александриди добијају више простора, њен јунак је коначно сексуално биће и његов емотивни живот је вредно истакнути, њему је женска љубав обузела и прострелила срце (Роман о Александру 1986: 119). Александрова драга Роксанда се, попут Пирамове Тизбе, убија над његовим лешом (Роман о Александру 1986: 170).

Српска Александрида комуницира са позновизантијском стихованом витешком књижевношћу. Она је посебно блиска херојским причама са љубавним мотивима (Agapitos 2004: 22). Њима припадају „Ахилеида" (средина XIV века), „Еп о Дигенису Акрити" (његова „Гротаферата" верзија из XIII–XIV века)[7] и две варијанте тројанске приче: „Тројански рат" (XIII или XIV век) и „Византијска Илијада" (касни XIV, рани XV век). Посебно треба издвојити причу о Ахилу. Краљ Мирмидонаца, као и Александар је чудесног порекла, претворен је у витеза, побеђује на турнирима, трагично страда и пренесен је у анахроно временско окружење. Ове приче можемо сматрати „обликом кварења основног жанра" (Agapitos 2004: 24) ромејског љубавног стихованог романа који се наслања на древни хеленистички љубавни роман.

Српска Александрида блиска је и витешким делима која се сасвим посвећују љубавним темама, „Калимаху и Хрисорои", „Ливистру и Родамни" и „Велтандру и Хрисанци". Ови списи настају, читају се и преписују крајем XIII и током XIV века.[8] О паралелама Српске Александриде и ромејских љубавно-витешких дела писао је немачки стручњак Улрих Мениг (Ulrich Mening) док је покушавао да датира изгубљену грчку редакцију са које је преведена Српска Александрида (Moenning 1992: 146–149). Поред извесних ономастичким и тематских сличности и Александриду и ромејске књиге прожима сентименталност, дуги реторички искази, екфраза предмета, описи узвишених церемонија и драматичних гестова који заузимају више простора од описа борби. Хронотопски су и византијски *романи* подељени осом Исток-Запад и у њима је Исток простор за авантуру и постизање подвига. Многе од лирских техника ових списа писаних византијским политичком стихом, склоност ка паралелизму, хомеотелеутону, коришћењу рефрена и антитеза користи и редактор Српске Александриде. Оно што је најважније за нашу тему и у позновизантијској витешкој литератури и у Српској Александриди истиче се љубав између различитих сталежа и љубав унутар истог сталежа, посебно љубав између витезова. Српска Александрида представља додатно *кварење*

7 Најстарији рукопис Епа о Дигенису потиче са краја XIII или почетка XIV века (G, Grottaferrata, Jeffreys 1998: XVIII).

8 О датирању византијских витешких романа види датирање у Agapitos 2004: 13, слично Goldwyn, Nilsson 2019: XIII–XIX.

љубавног жанра, због своје склоности ка опису чудесних бића и авантура и због, на првом месту, своје запитаности о загонетки смрти.

Према књижевној клими своје епохе (XIV век), према бујању списа који су пуни еротолошких мотива, непознати редактор морао је направити некакав однос. Он ће у Српској Александриди изнова подвлачити важност унутарсталешке, пријатељске и породичне љубави, али и експлицитно образлагати своје негативне ставове о женама. Љубавни мотиви на крају ће добити танатолошку, овидијанску ноту и обојиће на нови начин крај старе легенде.

СЕНТИМЕНТАЛНИ СТИЛ У СРПСКОЈ АЛЕКСАНДРИДИ

Стил гради атмосферу и потцртава важне теме књиге, што је већ уочено у литератури: „одлике ‘експресивноемотивног стила’ сасвим се јасно истичу у Српској Александриди. Сам Александар и други јунаци не штеде на изражавању својих осећања, много узвикују, проливају сузе и љубе се” (Ботвинник, Лурье, Творогов 1965: 151). Племићке титуле давале су на важности достојанству јунака Живота Александровог, али су тек кроз међусобна лирска обраћања и етично понашање доказивали да су достојни носиоци високих звања.

Лирски стил Српске Александриде карактеришу дугачке реченице пуне препознатљивих сентименталних фраза и мотива који се често понављају. Љубав настаје, као у класичној митологији и византијским романима, уз хитац стреле, јунаци су устрељени: оустрѣлиень бы|с|(ть) любовїю ее вь ср|д|це[9] (11v: 4–5), оустрѣлиень бы|с|(ть) въ ср|д|це лѣпотою жени филїпови (29v: 15 – 30r: 1), ѡ|т|нѣлиже женъскою любовїю вь ср|д|це ѫстрѣлиенъ бы|х| (140r: 10–12). Љубав се може утврдити или хранити: ѫтврьдити любвы (11r: 1), любовь къ нѣи хранѧше въ ср|д|ци своемъ (30r: 1–3), а њене везе се могу раскинути: раскыдаше сьвѧзь любвѣ (9v: 11–12). Љубав се јавља са устаљеним епитетима верна, чиста и тврда: вѣрнѫ ее любовь (69v: 13–15), любовь чистѫ съблюдоше (70v: 3); тврьдѫю любовъ и великѫю видѣвь (258r: 8–9).

Основни љубавни мотиви који се на различите начине варирају су мотив *срца:* ср|д|це бѫ ср|д|цѫ жалѡ|с|(ть) и радостъ изѣѣствѣетъ (178v: 9–11); мотив очију: ѡчїи и свѣте и д(оу)ше олїм’бїадо (10r: 1–2), ѡчїю моею прѣслад’кїи свѣте не вліши ме|н|(є) (246r: 8–9); мотив светлости: илы свѣтѣ ѡчїю моею с(ы)нѫ алеѯ|н|дре (247v: 16 – 248r: 1).

---

9 На местима на којима је аутор сматрао да је потребно посебно нагласити стил Српске Александриде цитирани су одломци критичног издања дела. У основи критичког издања (Јерковић, Маринковић 1985) налази се „Академијин рукопис” (Ak, XVI век), којем недостају почетак и крај, те га Вера Јерковић и Радмила Маринковић попуњавају текстом из других преписа: „Петербуршке Александриде” (L, XV век), „Погодинове Александриде“ (P, XV век) и „Софијске српске Александриде” (SS, XVI век). Посебне сигнатуре биће коришћене само уколико се цитирају други рукописи, без ознаке су цитати из рукописа Ak. Први број након цитата означава број листа, а други реда који се наводи, слова r (recto) и v (verso) односе се на предњи и задњи део листа папира. Поред српскословенског текста наводи се, тамо где значење није очигледно, и превод Павла Стевановића који се не мора се сасвим слагати са српскословенским, зато што је начињен на основу другог рукописа (A, XV век). Од тачности превода је важније да се остави могућност читаоцу да прати једини постојећи превод Српске Александриде на модерни српски језик (Роман о Александру 1986).

Пример места на којем сентиментални стил долази до изражаја јесте сцена сусрета царице Олимпијаде и Александрове жене Роксане у Вавилону, током свечаног дочека Александрове мајке. Олимпијада ће Роксанду уздићи у дугачком и пажљиво сложеном обраћању: добрѣ обрѣла те ес'ми ср|д|це и д(оу̑ше), и ми̑ли свѣ|т|(е) о҃чі̑ю моєю и вьселюбьзнаа дьчтї̑и моа роѯан'нно. (254v: 8–15) – „Добро те нашла срце и душо и светлости очију мојих прељубезна кћери моја Роксандо" (Роман о Александру 1986: 163).

Помоћу метафора и атрибута Роксанда се истиче као идеално обличје жене и царице, примајући благослов од своје свекрве, духовне мајке. Користи се градација у којој се најпре помиње срце, затим душа, а на крају и „светлост очију". У тој синтагми постоји пуноћа значења, снага речи свѣтъ која значи и свет (васељену) и светлост.

Сентименталност, љубавни патос свој израз проналази не само у фразирању, него и у драмском *извођењу* сцена. Не треба заборавити да су Александриде биле често богато илустроване и у њима су насликани ликови положајем тела, покретима руку или главе преносили смисао радње.[10] Церемоније и у њима приказани гестови су битан израз перформативног карактера византијске културе. Покретали су машту читалаца Александриде и њој блиских књига.[11] Средњовековни свет обележен је театралним гестовима у свим областима јавног живота, световним и сакралним, гестови су имали дубоко духовно значење: „гестови су сматрани изразом унутрашњих покрета душе, осећања, моралних вредности појединаца" (Schmitt 1991: 64).

Овакви драматични гестови налазе се и у Српској Александриди, долазе уз реторичке формуле, граде установљени реторички набој. Од маркираних љубавних покрета важне гестове представљају пољубац, загрљај и плач. Заједно они дочаравају емоције јунака и потврђују њихову карактерну узвишеност.

Због задатог оквира задржаћемо се само на гесту *пољупца*. Пољупци су важни при сусретањима, и често спојени са загрљајем, они су неизоставан елемент церемоније проскинезе – која се морала извршити у присуству византијског цара. Љубљење је битан део сцене Даријеве *предаје* Роксанде. Дарије ће три пута *целива̄ти* кћер Роксанду пре него што је узме за *руку* и преда зету Александру: и се рекъ дарїе и роѯанна трицїи цѣливавь. и сїю къ алеѯандрѹ привѣ|д|(е) (137r: 2–4) – „Па, рекавши то, Дарије три пута пољуби Роксанду и приведе је Александру" (Роман о Александру 1986: 117). Ове покрете Александар огледалски понавља, примајући Роксанду под своју заштиту, покретима доказује да је стекао харизму умирућег Дарија. И Александар ће љубити Роксану исто као и Дарије: и роѯанна за роу̑|к|(оу̑) прїемъ.

10 Најпознатнија, илустрована „Трапезунтска Александрида" (друга половина XIV века) пуна је представа уобичајених церемонија из византијског дворског живота са драматичним гестовима, пољупцима, поклонима, дочеком изасланика, сценама умирања и слично. Види више о рукопису у Kastritsis 2021.

11 У „Књизи о церемонијама" Константина Порфирогенита налазимо на мноштво церемонија испуњених гестовима. Приметимо начин на који су у целину свечаног обеда уклопљени покрети рукама које врши ἀτρικλίνης, *мајсто̄р го̄зби*. Он ће на нарочит манир прозивати носиоце титула, организоваће распоред седења и слично (Porphyrogennetos 2012: 726).

и въсесрьдо сїю полюбывь. и сладко цѣливавь на прѣстолѣ сь собою посади. (137r: 6–10) – „узе Роксанду за руку, па је, свесрдно је пољубив, и слатко целовав, посади са собом на престо" (Роман о Александру 1986: 118).

Сцена врхуни када цар крунише царицу: и вѣнць сь главы свое възьмъ на главѫ ѥе постави. (137r: 10–12) – „и скинувши са своје главе круну, стави је њој на главу" (Роман о Александру 1986: 118). Гест целивања је кључна капија – уснама се посвећује интимни, телесни простор, дели владарска харизма и омогућује интеракција човека са круном која носи сакрално и профано значење (сличан обред је и данас укључен у обред православног венчања).

Царева смрт такође је испуњена симболичким пољупцима, њихова функција је најпре *интимна* – цар ће пољубити и оставити са Богом вољену Роксанду, а затим и јавна, цар ће пољупцима испратити и властелу и војнике, потврђујући привилегије које им оставља тестаментом: и тако властеле на целивь призвавь. и съ всеми по редѫ исцеливав се. и съ плаче|м| къ ниль ре|ч|(є) (P 143r: 3–5) – „Па позва сву властелу на опроштај, и са свима по реду пољубивши се, плачући им рече" (Роман о Александру 1986: 168). Мада јесте интиман, пољубац са Роксандом није еротски. У Александриди приватни пољупци, важни за стари хеленистички и нови, византијски витешки роман, изостају.

Александрово тело, његове руке, усне и труп су заједнички посед, простор за широку социјалну комуникацију. Сва еротичност је потиснута из церемоније, цар дели пољупце углавном по дужности, даје ритуалне пољупце попут краља из француских романа. Целивање се у Александриди, скоро по правилу, одвија *пред публиком*.

Једини изузетак, и најинтимнији додир који цар дели са неким у књизи, јесте пољубац који добија од вође нагомудрих мудраца Јефанта током посете острву Блажених: еваньть же главоу ѥго роукама ѡбъѥть и сїю сладко ѡблобызавь ре|ч|(є). ра|д|(о) ѵи се въсѣ|х| главь главо. ег|д|а бо вь|с| прѣимѣеши миръ, своего к толѣ не оузриши ѡ|т|(ь) ѥьствїа (161r: 16 – 161v: 4) – „Јефант му обема рукама обргли главу, па слатко га пољубивши рече: 'Радуј се главо над свим главама. И кад сав свет присвојиш, свога отечества нећеш видети!'" (Роман о Александру 1986: 126).

Глава, Александрова моћна глава од које зависи читав свет предаје се на тренутак туђој власти, предаје интимном додиру, без публике. Александар ће уз пољубац примити и предсказање сопствене смрти.

ПРИЈАТЕЉСКА ЉУБАВ

Љубав је у Српској Александриди јавна ствар. Основна емоција у делу може се именовати као витешка љубав, унутарсталешка љубав или хомосоцијална љубав. О хомосоцијалној љубави је, говорећи о византијским витешким романима, писала Ставрула Константину (Stavroula Constantinou), анализирајући превод-адаптацију, византијски „Тројански рат" (Πόλεμος της Τρωάδος), развијену обраду француског „Roman de Troie" Беное де Сен-Мора (Benoît de Sainte-Maure) (Constantinou 2019). Рад С. Константину наслања се на теоријски концепт Ив Кософски Сецвик (Eve Kosofsky Sedgwick) која је, у књизи „Between Men: English Literature and

Male Homosocial Desire" (1985) претресала одлике међусобне мушке наклоности која се у литератури претвара у бројне симболичке радње које подразумевају: „пријатељство, менторство, ривалство, институционалну подређеност, хомосексуални контакт и економску размену – унутар које се одигравају различити видови трговине женама" (Kosofsky Sedgwick 1985: 227). Александрида се приближава оваквим трансакцијама – нарочито у епизоди у којој Дарије даје Александру своју ћерку Роксанду као знак препуштања власти над источним земљама.

Унутарсталешка љубав је блиска али и различита од западноевропске феудалне куртоазне љубави коју је тешко дефинисати: „термин 'куртоазна љубав' одражава модерне критичке претпоставке више него средњовековну праксу" (Kay 2000: 84). Изворно окситанска *fin'amor* није везана само за витеза и његову даму, већ је одраз институције дворског живота.

Као и у епсилон редакцији, и у Српској Александриди цар је *филикос*, окружен верним и храбрим пријатељима. Његова пријатељска и породична љубав одражавају витешке хомосоцијалне односе. За разлику од епсилон варијанте, сада се међу Александровим витезовима истиче Птоломеј, он је вођа осталим војводама: „љубимац царев и цару врло одан" (Роман о Александру 1986: 96). Важни остају и Филон и Антиох. Филон је неисторијска личност, отелотворење духа пријатељства који би требало да влада у војсци. Филон на тренутак личи на јунаке Кретјена де Троа (Chrétien de Troyes), нарочито када *витешки* излаже своју љубав према Македонском и изазовно одговара *вишем* од себе, цару Пору: „Веруј ми, царе Пору, да ме од љубави ка Александру не може одвојити ни сав свет под сунцем, јер цео свет није достојан једне власи што с његове главе спадне!" (Роман о Александру 1986: 140).

Антиох је царев двојник и војни заповедник, неко ко прима персијске изасланике уместо владара (Роман о Александру 1986: 83). Антиох и Александар ће више пута глумити један другог. Као што ће Антиох преоблачењем у цара добити нешто од владарске харизме тако ће и цар Александар својим преоблачењем у војводу постати *обичан* витез. Постаће јунак који на тренутак равноправније и самим тиме искреније учествује у социјално-етичким односима, те ће, на пример, искреније моћи да куша љубав амастридског принца Кандавлија (Роман о Александру 1986: 148).

Изнова су сентименталним квалитетом означени односи унутар војске и државе. Александар се пажљиво обраћа војводама, војницима и лекару Филипу сличним препознатљивим фразама: любыи мои и присніи и вѣрны дроужѣ фїлѡне (151r: 5–6), любима|а| моꙗ сла|д'|кая и присна брата потоломею и филоне (267v: 11–13), любыи мои ан'тїѡше братѣ (211v: 6–7), о любыи мои врачю фїнлїпп'пе (265r: 14–15).

Обраћање любими мои ан'тїѡше братѣ („љубљени мој Антиоше брате") садржи међусобно замењиве речи – Антиох је брат, Антиох је вољен – зато што је витез. Свака од ових речи имплицитно садржи и остале. Књижевни стил осмишљава и легитимизује тадашње социјалне односе. Александрова обраћања витезовима потврђују социјалну хијерархију и стварају утисак хармоније која би требало да влада између владара и његових потчињених. Инсистирање на љубави као прирођеном делу витешког кодекса у Српској Александриди обогаћује традицију.

Љубав између сениора и његових вазала[12] обележава средњовековни свет и део је шире социјално-љубавне слике: „љубав је могла да изрази чисто формални однос, политички савез, потчињеност вазала пред његовим господарем, везу између свих монаха у манастиру" (Benton 1991: 112)

Сентиментална, унутарсталешка, хомосоцијална љубав је укључена у идеју витешке заједнице откако ју је Александар потврдио својим ламентирањем над витезовима Троји (Роман о Александру 1986: 95). Идеја о братској љубави има и библијску подлогу. Када цар дође на острво потомака Ираклија и Семирамиде неко од њих ће му напоменути да је ђаво нарушио љубав међу браћом због зависти: „Ђаво позавиде браћи на љубави па брата на брата диже и Кајин уби Авеља"(Роман о Александру 1986:124).

Издаја љубави на којој се заснивају социјални односи Александриде обележава и крај дела. Вриенуш и Левкадуш су „два млада витеза Македоњанина, које је Александар врло волео и од младости неговао" (Роман о Александру 1986: 164). Цар са њима гради очински однос, дворски социјални однос који се сукобљава са *природним* везама. Браћа не одлазе да виде своју мајку у Македонији јер се „не могаху отргнути од Александрове љубави". Хомосоцијала *филија* (три мушкарца у низу) надилази природну емоцију, она се заснива на дужности и на, идеолошким оквиром задатој, *чистијој* основи. Мајка двојице младих витезова ће, због своје озлојеђености, пореметити социјални поредак и захтевајући своје право, право засновано на крви, покренути ланац догађаја који доводи до цареве смрти (Роман о Александру 1986:165). Мајчина клетва убациће злобу у Вриенушево срце и она ће се оваплотити у отровни колач рефне, дар рђавог љубавног односа.

Александров живот пресудно је везан за поштовање задатих еротских норми, као што је за њега везан и опстанак његових ближњих. Границе интерсоцијалне љубави гарантују да ће бити поштована и породица коју владар оставља иза себе, да ће војводе Птоломеј и Филон водити рачуна о царевој жени и мајци (Роман о Александру 1986: 169).

ПОРОДИЧНА ЉУБАВ

Однос Александра и Олимпијаде се у редакцијама развијао преко епистола. Чежња за домовином постоји у алфа редакцији, током посете магичном Дрвећу Сунца и Месеца Македонски ће се питати да ли ће се икада вратити својој мајци (α, III:17). Краљ ће јој кратко писати после женидбе са Роксаном да је обавести о браку (α, II: 22). Обраћање Олимпијади у последњем писму пред смрт изненађујуће је хладно, као и њено помињање у тестаменту (α, III: 27; 33). Следећа редакција која претходи Српској Александриди, епсилон редакција, наставиће да развија емотивни однос мајке и сина. Посебно су уводна обраћања у епистолама лирска, а јунакова осећања кулминирају последњим писмом, у њему ће се отровани краљ

12 О *феудализму* у Српској Александриди могао би се написати посебан рад. Социјални односи у делу свакако више одражавају византијске економске прилике него оне на средњовековном западу.

опростити од мајке (ε, 45: 4). Емоција је појачана јер Македонски неће стићи физички да се опрости од Олимпијаде, што није случај са Српском Александридом.

Олимпијада у позносредњовековној Српској Александриди (XIV век) добија још простора. О њој ће се Александар распитати код учитеља Аристотела на нарочит начин: жива ли є|с|(ть) вьселюбыма, и сла|д'|ка мнѣ м(а)ти вьсего свѣта ц(а) р(н)ца Олим'їада (243v: 10–13) – „је ли жива свељубима и слатка моја мајка, свега света царица Олимпијада" (Роман о Александру 1986: 159). Ако је Александар космократор онда је Олимпијада „свега света царица" (вьсего свѣта ц(а)р(н)ца). Олимпијада у Српској Александриди добија свој *ῆλας*, пише сину (Роман о Александру 1960: 160), дарује га обилно и обраћа се Роксани. Она заузима највиши положај од свих жена у редакцијама Александриде. Кандакија, царица истока је царева друга мајка (Роман о Александри 1986: 152) и такође је високо постављена на лествици. Олимпијада је довољно важна да и сама добије двојницу (као што Александар има свог двојника Антиоха).

Српска Александрида уздиже мајчинску љубав и улогу, сматрајући је кључном за одржање хармоније у сложеној дворској хијерархији. Као царева мајка, Олимпијада имплицитно заузима положај *Богородице*. Њој ће се, користећи хришћански речник, обратити и цар Нехтенав на почетку дела: „Радуј се, царице, блажена си међу женама, Олимпијадо, јер си данас у утроби својој зачела цара целе васељене!" (Роман о Александру 1986: 73).

У старијим Александридама, након што је освојио свет и спознао мудрост истока, крају остаје само да умре у Вавилону. Остаје једино да се та епизода што богатије прикаже, било кроз апотеозу и политички тестамент (α редакција), било кроз апологију пријатељства (ε редакција). Српска Александрида мења наслеђе и садржи једну нову епизоду. Пре Александрове смрти и опраштања са светом понудиће нам свечан дочек царице Олимпијаде (Роман о Александру 1986: 163–164). Овај дочек, пун различитих гозби, описа раскоши и турнира, сада представља врхунац радње и јесте једна од већих иновација српске редакције у односу на традицију.

У дочеку мајке, царице васељене, сабирају се сва Александрова достигнућа и световна слава. Некарактеристично за једну књигу која инсистира на пролазности живота, световни принцип на тренутак је у центру пажње. Али зашто цар дочекује мајку, а не жену на крају своје књиге?

Српска Александрида не допушта да се *πόθος*, чежња за непознатим или Ерос, љубавни занос, у потпуности истакну у идејном слоју радње. Редактор, свестан наслеђа Александриде, али и очекивања публике навикле да чита витешке романе, за кулминацију бира сцену које ће потврдити социјално и религијски најприхватљиву форму изражавања љубави – свечану љубавну церемонију дочека цареве мајке Олимпијаде. Њен дочек потврдиће античку породичну емоцију, сторге (στοργή) а не ерос (ἔρως). За разлику од француских витешких романа Александрида се неће дотицати инцеста или сличних огрешења о моралне норме.

Сцена дочека је једна развијена церемонија која служи да се театрално испоље емоције највишег сталежа. За Александра се може рећи исто што и за Велтандра, византијског витеза: „исправно извођење узвишених емоција буквално ствара елитну моћ, чинећи љубав перформативном радњом" (Moore 2019: 304).

Вавилонски дочек је значајан у „Академијиној Александриди", најпознатијем рукопису Српске Александриде који се налази у основи њеног критичког издања (Јерковић, Маринковић 1985). Аристотеловом дочеку који најављује Олимпијадин (њен ће га надмашити у раскоши и богатству) и представља његов уводни део посвећена је неколицина наслова. У њима се говори о Олимпијади и најављује њена појава: егда алеѯан'дрь въ вавилонь шьствїе твораше (241r)[13] – „Када је Александар дошао у Вавилон"; и вь ть д(ь)нь прїидѣ къ нємѹ ѡ|т| м(а)т(є)ре его ѡ|т| македонїе олїмпьвїадѣ ц(а)р(и)це. казатѣль его и ѹчитель великыи арїстотѣль (242v – 243r) – „И у тај дан дође њему из Македоније од мајке његове царице Олимпијаде наставник његов и велики учитељ Аристотел"; ѡ распїѧтованїи ѻ м(а)т(є)ры своеи олимпьїнадїи – „О (Александровим) питањима о мајци Олимпијади" (243v); егда нача г(лаго)лати алеѯан´дрѹ арїстотель (245v) – „Када Александру поче говорити Аристотел". Још значајније, након ових наслова престаје сегментирање рукописа „Академијине Александриде", она се на овом месту симболично, у срећном крају, у ишчекивању Олимпијаде, *завршава*.

Треба поменути да сентиментална карактеризација дотиче и лик цара Филипа. Он је у Српској Александриди јосифовски грађен – важно је ојачати слику цареве породице. Прихватање детета као *божанскоī дара* карактерише христијанизованог Филипа: „бог ми те је данас даровао, а сваки дар од бога савршен је" (Роман о Александру, 1986: 74). Филип није више непријатељ своје жене, што је био случај у најстаријој, алфа редакцији. Њен Александар је, између осталог, рођен да би био мајчин осветник. Српска Александрида ублажује и цареву другу свадбу на којој се некада Македонски понашао попут Одисеја. На њој Филип сину указује посебно поштовање, а затим се и каје због покушаја да напусти Олимпијаду (Роман о Александру 1986: 79). Редактор жели да љубав оца и сина подвуче као одлику идеализоване слике социјално-љубавних односа.

ОДНОС ПРЕМА ЖЕНИ

У Српској Александриди контакт египатског фараона Нехтенава и Олимпијаде је деградиран. Нехтенав је и даље *устрељен љубављу* према Олимпијади, али сада је њихов однос посматран као превара: „и тако Нехтенав преласти ову жену" (Роман о Александру 1986: 73). Српска Александрида инсистира на *брачној* љубави, не на *љубави по себи*, трубадурској, овидијанској *fin'amor* која може бити, али најчешће није брачна љубав. Међутим, Српска Александрида нам неће ни брачну љубав представити као идеални облик живота. Најетичнија и најближа Богу је заједница Блажених људи који живе на Макаронским острвима, недалеко од Раја. Они живе у скоро сасвим савршеном целибату, идеални мушкарци живе одвојено од заједнице идеалних жена о којој не сазнајемо много (Роман о Александру 1986:127).

Српска Александрида је највише христијанизована Александрида у византијском културном кругу, те и морално најстроже постављена. Иако уздиже жену мајку, царицу (Олимпијаду и Роксанду), она ће негативно представити карактер жене на многим местима у тексту, а одбациће и игру завођења.

13 Овде су преводи наслова ауторови, наслова нема у модерном преводу.

Редактор ће, некарактеристично директно, оштро критиковати улогу жене у светој историји. Још је за Роман о Троји, књигу која је недвосмислено утицала на Српску Александриду, уочено да садржи мизогину тенденцију (Павловић 1986: 14). Српска Александрида преузима од тројанске легенде идеју да је Јелена крива за пропаст Троје. Њена кривица биће прилика да се у Српској Александриди, уз набрајање других примера, уопшти закључак о женском карактеру какав не налазимо у епсилон редакцији:

Већ од памтивека зна се да су обично жене криве за многа велика и страшна зла; прво се Адам поведе за женом, па пропаде, па велики и силни Самсон због жене погибе, и најмудрији међу људима, Соломон због жене у ад оде. И у граду Троји многи храбри витезови и цареви због жене једне погибоше (Роман о Александру 1986: 93).

Сличан исказ наводи се и на крају дела. У корену смртоносне завере против цара налази се женско лукавство: „Па и Александра, великога македонског цара смрт задеси женским лукавством" (Роман о Александру 1986: 166).

Улрих Мениг, најтемељнији проучавалац српских и грчких текстова ζ редакције (назив који сабира и византијске и српске рукописе у страној, западноевропској стручној литератури) такође ће подвући мизогине тенденције овде тумачене редакције, посебно епизоду у којој Александар наређује да се одсече језик жени која се жалила на мужа (Moennig 1992: 199; 298). И Радмила Маринковић ће закључити да је у Александриди „улога жена крајње пасивна, оне су само мотивација заплета" (Маринковић 1986: 25). Та изјава се може применити на све жене осим на царицу-мајку Олимпијаду. Роксанда[14] у књизи говори само да би показала своју љубав и покорност према Александру, Дарију и Олимпијади. Она не даје пољупце, већ их прима. Дарије користи кћер у хомосоцијалним трансакцијама не би ли обезбедио мир, на сличан начин као што цар Александар прима поклон од Амазонки у младим девојкама. Жена је као оруђе, објекат у устројству македонске војске, у којој војници плаћају златом за сексуалне услуге (Роман о Александру 1986: 96).

Карактеристичне су и борбе са дивљим женама на истоку. Оне су оваплоћена слика ослобођене феминине природе: „Све те жене имађаху крила и нокте као српове; беху врло снажне, тело им је дугачком косом било одевено; долећући копаху очи војницима" (Роман о Александру 1986: 92). Њихов физички изглед, дужина косе и ноктију, агресивност, напад на очи које опажају сензуалност сведоче да женско биће опседа машту средњовековног редактора. Као и у ромејским витешким романима женска сексуалност се мора примирити и контролисати и зато се замишљене жене приближавају чудовиштима, посебно у далеким источним пределима: „жене подривају природни ред, што их чини опасним као и граничне области у којима су сусретане" (Stewart 2019: 274).[15]

---

14 Роксанда ће у епсилон варијанти имати десет година, а Александар неће бити исувише старији од ње, с обзиром на то да већ са тринаест постаје краљ, види више о томе са додатним референцама о византијској култури, статусу жене и времену ступања у брак (Jouanno 2002: 435).

15 Распрострањено је и другачије мишљење, схватање да су жене у Византији дочаране као „култивисане и независне" и да су као такве утицале на западно схватање жене (Söderblom Saarela 2016: 145). Карактеристична за овакву слику жене је алегорија Снаге (Ἰσχύς), ратнице у бојној опреми из романа „Исмина и Исминија" (Jeffreys 2012: 187).

Жена као царица је вољено биће, идеализовано у Александровим лирским изливима (Роман о Александру 1986: 119, 169). Истовремено, она је и грешно биће којег се мушки протагониста мора чувати. Световна љубав према жени је увек на граници дозвољеног и погрешног. Српска Александрида се налази у процепу између куртоазне, витешке књижевности и строго духовне литературе. Приказ жене у Српској Александриди осцилира између блажених и дивљих жена.

ЕРОС И ТАНАТОС

У писму о женидби Аристотелу и Олимпијади Александар ће принцип Ероса јасно повезати са Танатосом: „и знајте да мисао моја вас и домаће никако не похађаше, док год љубав женска не обузе срце моје; а чим ми љубав прострели срце, одмах почех мислити и на вас; а нисам дотле ни мислио где ће ме и ко убити, и где ли ћу ја и кога убити" (Роман о Александру 1986: 119).

Противречан однос према световном свету, љубави и жени води ка јачању танатолошких мотива у позносредњовековној редакцији Живота Александровог. Браком и венчањем завршавају се стари хеленистички романи и палеолошки „романци" на чије наслеђе се Александрида наслања. Прозна и стихована средњовековна витешка књижевност покушавала је да помири хришћанску етику и снагу античког Ероса, да реши конфликт између „љубави и брака, еротског задовољства и социјалног конформизма" (Singer 2009: 30). Средњовековни *романи* са античким херојима – тројанским јунацима, Ахилом и Александром Великим, помереним у савременије, анахроно окружење, морали су да одговоре старом моделу хеленистичког љубавног романа, да га изневере или прихвате. Његов њихов утицај је толико јак да је захватио чак и ткиво легенде о Александру. Нови модел постоји, а редактор бира како ће се према њему односити, водећи рачуна о старим редакцијским узорима колико и о књигама које се читају у књижевности касног XIII и XIV века.

Меган Мур (Megan Moore) у раду „The Affective Community of Romance: Love, Privilege and the Erotics of Death in the Mediterranean" наглашава повезаност антропологије и књижевности, начин на који се изражавала посебна емотивна заједница виших сталежа: „привилеговани су били позвани да учествују у заједници која је осећала љубав кроз њену повезаност са жалошћу и смрћу" (Moore 2019: 312). Мур указује на перформативни карактер смрти, начин на који „средњовековни текстови описују љубав натопљену еротиком смрти" (Moore 2019: 316).

На популарност везе љубави и смрти утицала је и популарност Овидијевог схватања љубави. Љубавници у помињаним делима (као и у Српској Александрири) одраз су трагичне везе Пирама и Тизбе. Овидијеви еротолошки списи „Ars Amatoria" и „Remedia amoris" били су изузетно читани, посебно током XII и XIII века који се могу назвати и *aetas Ovidiana;* овим вековима се често додаје и XIV век у којем вероватно настаје Српска Александрида (Tomicka 1996: 116). Одраз Овидијевог схватања љубави очигледан је у палеолошкој литератури.

„Ахилеида" (средина XIV века), темељније христијанизовани „Еп о Дигенису Акрити" (његова „Гротаферата верзија" са краја XIII и почетка XIV века)

и Српска Александрида (трећа четвртина XIV века, Moennig 1992: 152) деле исти модел завршетка – изокретање очекиваног „срећног" краја – њихов крај обележава смрт, спајање Ероса и Танатоса, либида и инстинкта смрти.

Меган Мур у поменутом чланку посебно истиче завршетак „Епа о Дигенису Акрити", чији трагични завршетак сугерише: „да се љубав, слава и привилегије најбоље изражавају кроз смрт" (Moore 2019: 308). „Гротаферата верзија" Дигениса Акрите на крају ће нам представити заједничку, готово истовремену смрт Госпе и најпознатијег византијског јунака. Најпре ће Госпа мислити да је Василије (Дигенис Акрита) преминуо, молиће се Богу да њу удостоји смрти, те ће издахнути. Затим ће се Дигенис на кратко пробудити, угледати своју љубав мртву и помолити се Богу да узме и њега. Херојеву смрт прати уздизање његове бесмртне душе на небо после молитве: „.καὶ τὰς χεῖρας σταυροειδῶς τελέσας ὁ γεννάδας / τὴν ψυχὴν μὲν παρέδωκεν ἀγγέλοις τοῦ κυρίου – „И своје прекрстивши руке племенити младић узме и предаде душу анђелима господњим" (Digenes Akrites 1970: 242).[16] Љубав и хришћанска вера у легенди о Дигенису могли су да узрасту заједно до завршетка који омогућава *вечност* њихове љубави.

Византијска „Ахилеида", дело најсличније Александриди, има два краја од којих је један можда каснија интерполација, оба су повезана са љубављу и смрћу. Средњовековни Ахилеј је љубавник колико је и ратник, ако не и више. На првом крају стихованог романа, после смрти своје госпе, он ће дуго ламентирати, размишљати о самоубиству, подићи гроб драгој и на крају умрети годину дана после ње (Cupane 1995: 436–439). Смрт неће бити истовремена зато што ће витезу узети нож из руке.

Међутим, осећа се да је писац „Ахилеиде" осетио да би ипак требало додати Тројанску причу, споредну, али ипак вредну помена. Други крај, на брзину испричана стара легенда, завршава се убиством Ахила који ће бити убијен на *свадби*. Парис ће му обећати руку своје сестре да би успоставио мир и изневериће дату реч када Ахилеј дође у Троју. Историјски расплет повлачи се пред љубавним, сам рат више није довољно достојан да заокружи једну узвишену историјску повест.

Смрт је повезана са јаким емоцијама у Српској Александриди. Плач је доказ љубави, кулминација сцена и сваки пут прати церемонију смрти праћену достојним сахрањивањем племенитог преминулог. Колективни плач прати смрт цара Филипа: ѡднесоше съ плачемъ великы|и| (31v: 15–16); слична формула прати и Порову смрт, (194v: 8–10). Велики плач и ридање присутно је и у опису цареве смрти, у плачу су учесници хијерархијски постављени, својим сузама потврђују своје место у свету, од царице Олимпијаде до звери (P 144v: 9–14).

Смрт љубавног пара, Роксане и Александра у Александриди је готово симултана и јасно комуницира са моделима „Ахилеиде" и „Епа о Дигенису". Роксанда се убија у театралном гесту после ламента добивши коначно могућност да се изрази: „'Александре македонски цареˊ, македонско сунце! Ако данас умрем нећу се одвојити од тебе, мило сунце моје', па, рекавши то, узе Александров нож,

16 Превод Луке Рачића.

па легавши на њ, прободе се над Александром" (Роман о Александру 1989: 170). Попут Тизбе, јунакиња ће се убити ножем свог љубавника. Цар и царица ће бити сахрањени на истом месту.

ЗАКЉУЧАК

Александар Македонски је постао и јунак византијског љубавног *романца*. Улрих Мениг је објавио упоредно издање две редакције „Александра и Семирамиде" (Moennig 2004). Књига је адаптација отоманске прозне приче са краја XIV века, обраде персијске легенде о принцези Турандот која поставља смртоносне загонетке. Грчки текст настаје у XIV или XV веку употребом наслеђеног заплета, употребом стилистичких образаца позновизантијског романа (Moennig 2004: 156).

„Александар и Семирамида" је *наопаки* двојник Српске Александриде – показује у ком смеру се она могла развијати да је постала књига о *љубави*. Овај стиховани *романац* открије највеће потиснуте страхове Српске Александриде, нарочито у својој првој половини. Александар је у њој приказан као усамљени странац (ξένος μοναχός), изгнаник, неко ко је *поражен* од Дарија и принуђен да уточиште потражи на Истоку. Дело га на почетку ставља под власт царице која је снажна, лепа и окрутна. После низа загонетки она се заљубљује у странца. Радња се смирује, успоставља се очекивана заједница мушкарца и жене, политичка веза истока и запада. Кулминацију радње романа представља сусрет љубавника у Македонији. Цар дочекује Семирамиду и они живе дуго срећни (Moennig 2004: 268).

Српска Александрида никада није могла постати љубавна књига. Она остаје оптерећена својим паганским наслеђем и потребом редактора да свој рад што више христијанизује и не дозволи да се исувише истакне привлачност световног живота. Саживљеност ликова са њиховим љубавним авантурама била је страна асексуалном духу алфа редакције, али и тежњи епсилон варијанте да краља прикаже као доброг и вољеног пријатеља.

Српска Александрида је текст своје епохе, њен јунак је први пут наглашено хетеросексуалан. Због тога су у њој важни сентиментални мотиви који се преносе избрушеним лирским регистром, као и театрални гестови који сведоче о узвишеним емоцијама ликова. Жена, страна која треба да прими витешку љубав, дочарана је двоструко, и као узвишена, идеализована царица и као одбачена и мизогино окарактерисана виновница несреће у светој историји.

Александар и поред своје вере у васкрсење никада неће постати хришћанин и изговорити реч Христос (Роман о Александру 1986: 170). Он ће до краја остати Амонов син јер без подршке грчко-египатског божанства не би имао право на власт над светом. Еротска љубав могла је бити прослављена у византијским романима зато што је у њима религија у другом плану. Пошто Александрида није довољно христијанизована она се не може претворити у легенду о Дигенису Акрити, али пошто у њој еротски мотиви нису доминантни она се не може претворити ни у „Ахилеиду" у којој јунак умире од туге за својом драгом и затим поново умире на сопственој свадби.

Крај књиге ипак следи овидијански модел. Смрт јунакиње долази после смрти њеног драгана. Она је последњи, врхунски залог љубави која постаје духовнија тиме

што престаје да буде телесна. Јунак се не жртвује ради љубави, али се због ње ни не уздиже на небо. Радња књиге не прославља крајности, већ прославља хомосоцијалну, унутарсталешку љубав између витезова и породичну љубав између чланова породице. Њене вредности постављене су испред *љубави по себи*, што јесте логично у књизи која подвлачи смрт као идеју о којој би требало свакодневно размишљати.

ИЗВОРИ

Cupane 1995: *Romanzi cavallereschi bizantini. Testi traduzioni e note a cura di Carolina Cupane*. Torino: Unione Tipografico-Editrice Torinese.

Digenes Akrites 1970: *Digenes Akrites*. Edited with an introduction, translation, and commentary by John Mavrogordato. Oxford: Clarendon Press.

Јерковић, Маринковић 1985: Вера Јерковић, Радмила Маринковић. *Српска Александрида, свеска 2*. Критичка издања српских писаца. Приредиле Радмила Маринковић и Вера Јерковић. Београд: Српска Академија наука и уметности.

Jeffreys 2012: Elizabeth Jeffreys. *Four Byzantine Novels: Theodore Prodromos; Rhodanthe and Dosikles – Eumathios Makrembolites; Hysmine and Hysminias – Constantine Manasses; Aristandros and Kallithea – Niketas Eugenianos, Drosilla and Charikles*. Liverpool: Liverpool University Press.

Kroll 1958: *Historia Alexandri Magni. Volumen I*. Recensio vetusta. Ed. Wilhelm Kroll. Berlin: Berolini apud Weidmannos.

Маринковић 1986; Павловић 1986; Роман о Александру 1986: *Роман о Троји, Роман о Александру Великом*. Приредила Радмила Маринковић. Савремена језичка верзија Драгољуб Павловић, Павле Стевановић. Београд: Српска књижевна задруга.

Moennig 2004: Moennig, Ulrich. *Die Erzählung von Alexander und Semiramis: kritische Ausgabe mit einer Einleitung, Übersetzung und einem Wörterverzeichnis*. Besorgt von Ulrich Moennig. Berlin: De Gruyter.

Porphyrogennetos 2012: Constantine Porphyrogennetos. *The Book of Ceremonies. II vols*. Translated by Ann Moffatt, Maxeme Tall. Canberra: Australian Association for Byzantine Studies.

Stoneman 1991: *The Greek Alexander Romance*. Edited and translated by Richard Stoneman. London: Penguin Press.

Trumpf 1974: Jürgen Trumpf. *Anonymi byzantini, Vita Alexandri regis Macedonum*. Stuttgart: Teubner.

ЛИТЕРАТУРА

Agapitos 2004: Panagiotis Agapitos. „SO DEBATE Genre, structure and poetics in the Byzantine vernacular romances of love". *Symbolae Osloenses* 79, 7–101.

Benton 1991: John Benton. *Power and Personality in Medieval France*. London: The Hambledon Press.

Ботвинник, Лурье, Творогов 1965: *Роман об Александре Македонском по русской рукописи 15 века*. Изд. подгот. М. Н. Ботвинник, Я. С. Лурье, О. В. Творогов. Москва: Наука.

Constantinou 2019: Stavroula Constantinou. „Homosocial Desire in the War of Troy: Between (Wo)Men". *Reading the late Byzantine Romance*. Ed. By Ingela Nilsson and Adam Goldwyn. Cambridge: Cambridge University Press, 251–67.

Goldwyn, Nilsson 2019: Adam Goldwyn, Ingela Nilsson. „Notes on the Late Byzantine Romances and Their Editions". *Reading the Late Byzantine Romance*. Ed. Ingela Nilsson, Adam Goldwyn. Cambridge: Cambridge University Press, XIII–XIX.

Jeffreys 1998: Elizabeth Jeffreys. „Introduction". *Digenis Akritis: The Grottaferrata and Escorial Versions*. Edited and translated by Elizabeth Jeffreys. Cambridge: Cambridge University Press, XIII–LXI.

Jouanno 2002: Corinne Jouanno. *Naissance et métamorphoses du Roman d'Alexandre – Domain grec*. Paris: CNRS Editions.

Jouanno 2013: Corinne Jouanno. „Alexander's Friends in the Alexander Romance". *Scripta Classica Israelica* Vol. XXXII, 67–79.

Kastritsis 2021: Dimitri Kastritsis. „The Trebizond Alexander Romance (Venice Hellenic Institute Codex Gr. 5): The Ottoman Fate of a Fourteenth century Illustrated Byzantine Manuscript". *Journal of Turkish Studies* 36, 103–131.

Kay 2000: Sarah Kay. „Courts, Clerks, and Courtly Love". *The Cambridge Companion to Medieval Romance*. Ed. by Roberta Krueger. Cambridge: Cambridge University Press, 81–96.

Kosofsky Sedgwick 1985: Eve Kosofsky Sedgwick. *Between Men: English Literature and Male Homosocial Desire*. New York: Columbia University Press.

Merkelbach 1954: Reinhold Merkelbach. *Die Quellen des griechischen Alexanderromans*. Munich: Beck.

Moennig 1992: Ulrich Moennig. *Die spätbyzantinische Rezension [Zeta] des Alexanderromans*. Neograeca Medii Aevii 6. Köln: Romiosini.

Moore 2019: Megan Moore. „The Affective Community of Romance: Love, Privilege and the Erotics of Death in the Mediterranean". *Reading the Late Byzantine Romance*. Ed. by Adam Goldwyn, Ingela Nilsson. Cambridge: Cambridge University Press, 299–321.

Nawotka 2017: Krzysztof Nawotka. *The Alexander Romance by Ps.-Callisthenes*. A Historical Commentary. Leiden, Boston: Brill.

Schmitt 1991: Jean-Claude Schmitt. „The Rationale of Gestures in the West: Third to Thirteenth Centuries". *A Cultural History of Gesture: From Antiquity to the Present Day*. Ed. by Jan Bremmer and Herman Roodenburg. Ithaca: Cornell University Press, 59–70.

Singer 2009: Irving Singer. *The Nature of Love, Volume 2. Courtly and Romantic*. Cambridge: MIT Press.

Söderblom Saarela 2016: Ellen Söderblom Saarela. „L'ἀνδρεία féminine dans la courtoisie française – une influence byzantine?". *Byzance et l'Occident III: Écrits et manuscrits*. Ed. by Egedi-Kovács. Budapest: Collége Eötvös József ELTE, 137–151.

Stewart 2019: Kirsty Stewart. „Literary Landscapes in the Palaiologan Romances: An Ecocritical Approach." *Reading the Late Byzantine Romance: A Handbook*. Ed. by Adam Goldwyn and Ingela Nilsson. Cambridge University Press, 2019, 251–267.

Tomicka 1996: Joanna Tomicka. „Ovidian Metamorphoses of the Queen of Sins". *Emblems and Art History: Nine Essays*. Ed. by Alison Adams, Laurence Grove, Amy Wygant. Geneva: Librairie Droz, 115–134.

Miloš P. ŽIVKOVIĆ

LOVE IN THE SERBIAN ALEXANDER ROMANCE

Summary

The study delves into the exploration of love themes and motifs within the late medieval Serbian adaptation of the Alexander Romance (14th century). It provides a comparative analysis of Alexander's portrayal across different versions of the legend, beginning with the redaction (3rd century AD), where the king was depicted as an asexual hero. Progressing through the ε variant (7th–8th centuries), which presented the king as a gracious friend to his commanders, the focus eventually shifts to the Serbian Alexander Romance. In this adaptation, Alexander is portrayed as a lovesick, heterosexual knight, influenced by the Ovidian ideas prevailing in the late medieval period. Using the methods of Eve Kosofsky Sedgwick and Megan Moore, the study examines the ideological and poetic dimensions of Love within the Serbian Alexander Romance, highlighting its homosocial

and thanatological characteristics. A comparative lens extends to late Byzantine literature, especially the Byzantine Achilleid. The conclusion drawn is that the late medieval Alexander Romance signifies the final instance of distorting the ancient genre of the classical love novel. The overarching theme in the ancient legend of the Greek king consistently revolves around the hero's deification and death. Within this narrative, absolute Love (*fin'amor*) cannot be fully celebrated.

Keywords: love, Serbian Alexander Romance, Alexander the Great, homosocial love, Eros, Thanatos.

Рад је предат 27. фебруара 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.09-342:159.922.7
159.953.5-053.4
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-49659

Оригинални научни рад

*Tamara R. KOVAČEVIĆ**
University of Belgrade – Faculty of Special Education and Rehabilitation

THE INFLUENCE OF FAIRYTALES ON THE DEVELOPMENT OF PRESCHOOL CHILDREN

Abstract: Fairytales are crucial for children's psychological, moral, social, emotional, and cognitive development. Preschool children encounter numerous problems and their solutions through fairytales. By listening to, reading, and watching fairytales, children build their views of the world, shape their moral values, and become familiar with positive behavior models. Fairytales point to ethical problems and teach children to differentiate between good and evil in an age-appropriate way. This paper discusses the influence of fairytales on the development of preschool children. The concept of a fairytale, its structure and characteristics are described. The paper lists the most common fairytale motifs and points out the therapeutic aspect of fairytales. The significance of telling fairytales to chronically ill hospitalized children is also emphasized, as well as their identification with the main characters and expressing their fairytale experience through play, dramatization, and drawings. By their length, dynamic plot, and the speed at which realistic and fantastic images interchange, fairytales improve the attention, imagination, communication, and creativity of preschool children.

Keywords: fairytales, therapeutic effect, preschool children.

INTRODUCTION

Children's literature helps preschool children understand the world around them (Girsang et al., 2023). In all aspects of children's literature, nothing enriches or fulfills a child like a fairytale. Fairytales are part of the cultural heritage originating from oral tradition (Rahman, 2017). More than any other type of children's stories, fairytales can teach us about people's inner problems and the right solutions to their difficulties in any society (Betelhajm 2021; Chang, Luh 2022).

Fairytales are many children's first storytelling experience (Saxby 2022) and, in most cases, their first encounter with literature. Their seemingly simple structure and significant symbolism often become incentives for returning to fairytales later in life (Bistrić, Ivon 2019). Stories written a hundred years ago still appear in various forms and remain popular (Zehetner, 2013). Fairytales are defined as narrative prose with unspecified settings and include temptations and misfortunes of a character who experiences magical adventures that end happily and involve folklore characteristics (Hasse, 2008; Teverson, 2013). Their particular value lies in the fact that they represent reality through allegories, metaphors and symbols (Vučković 2018).

* Associate professor, 122tamara@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-8217-3604

Different theoreticians believe that children are the ones to be asked what fairytales are, thus emphasizing their two essential characteristics – being simple and unfathomable. Children become familiar with fairytales from their earliest childhood. Many people view fairytales as primarily children's literature, "childhood literature", or "all books written for children" (Anderson 2006; Bacchilega 1997, according to Popović 2013). Fairytales are one of the most studied literary genres. With its specific structure and life views, this genre enables children to get to know the world and people around them and their mutual relationships. Fairytales contribute to the development of a child's entire personality and stimulate their cognitive, emotional, social, moral, and speech-language development.

Fairytales are still present in the lives of preschool children. However, the medium through which children become acquainted with them is nowadays completely different and mostly involves screen adaptations of this old children's literary genre (Sala-Suszyńska 2021). Technological advancement has led to significant changes in the production and reception of fairytales (Haase 2006). A screen-adapted fairytale does not have clear outcomes of the battle between good and evil, which was a crucial characteristic of these stories and a moral postulate for the (both media and literary) audience in childhood. Modern screen adaptations reduce the battle between good and evil to constant changes, dealing with the characters' biographies and explaining their motifs, essentially changing the universal perception of famous heroes (Vuković 2017). Today, popular fairytales have become global cultural icons with great popularity and influence along with the Internet. There are numerous interpretations of these fantastical stories adapted to the new social media and communication networks of the 21st century (Chang, Luh 2022). The application of modern technology at the preschool age is considered an important element of the education process and a means of achieving educational goals that can offer children innovative ways of acquiring knowledge (Chronopoulou, Riga 2012).

Fairytales play a key role in children's lives since they encourage their emotional development, shape their sensitivity, enrich their vocabulary, and form social views (Sala-Suszyńska 2021).

CHARACTERISTICS OF FAIRYTALES

Fairytales are ancient and exciting oral folktales about very unusual experiences of the main hero in a magical world. As a rule, fairytales are told in extremely beautiful, picturesque, rich, and refined language. A fairytale is an incredible story about fantastical things. It is one of the oldest and most beautiful forms of oral literature (Trebješanin, Jovanić, Stajić 2013). The term fairytale, denoting the entire genre, originated in France in the 17th century and gradually spread across Europe and North America (Zipes 2011). Jack Zipes (2011) indicates that Madame Catherine-Anne d'Aulnoy invented the term fairytale (contes de fees) in 1697 when she published her first collection of stories for upper-class readers. Fairytales were long considered parlor literature written and told by women (Zipes 2012, according to Libong Ngai, 2022). Sayer et al. (2018) point out that fairytales are stories about a fairy world where good always defeats evil. A moral dimension of fairytales points to essential life lessons (Jones, Schwabe 2016).

Deretić (2002) believes that fairytales are the most developed and significant type of oral narrative. Their characteristic is that they "narrate various fantasies that cannot be". Kalezić-Đuričković (2019) indicates that a fairytale is a folk, complex tale composed of various motifs dominated by fantastical elements.

Unlike other types of stories about realistic and possible things, fairytales describe impossible events and narrate what could be categorized as "magical". The key to understanding the nature of the impossible in fairytales lies in the term "magical". In fairytales, "magical" does not describe the attitude toward the narrated events, but it is the very feature of those events (Deretić 2002: 308). Magical is the term most frequently related to the concept of fairytales, and thus, they are described as stories about the magical or magical stories. The fantastical category is also often used with fairytales. As a story about the magical, a fairytale is most similar to a myth.

The thematic and artistic unity of fairytales is even more pronounced from an inner perspective when the research focus moves from their origin and assumptions to their structure. Prop (2012), a Russian folklorist, believes that all fairytales have the same structure. In his analysis of the fairytale structure, Prop discusses the functions of characters and the characters as constants of that structure. Prop singled out 31 stable functions whose sequence comprises the syntagmatic structure of a fairytale (Prop 2012).

The repetition of motifs, characters, and actions is associated with another feature typical of all oral genres, particularly pronounced in a fairytale as a highly conventional form – stereotypical or formulaic composition and style. Fairytales use formulas, constant numbers, stereotypical beginnings and endings, and exact repetitions of episodes, all of which form the basis of their unique abstract style.

The international motifs and structure uniformity are also reflected in the expression. A fairytale is a literary work *sui generis* with its specific artistic design and style. The fairytale world is one-dimensional with no separate "this" and "that" worlds. The character's lack plasticity, individual traits, and inner lives. The presentation is superficial, focused only on external events. There are no descriptions of things and phenomena - they are only named. The characters have predetermined functions, the episodes within the plot are pre-planned, and constant formulas, numbers, and stereotypical beginnings and endings are repeated. The uniform composition and abstract style correspond with the characteristic magical events (Deretić 2002: 308).

Fairytales typically have linear time – the plot starts at a particular moment, has a specific course and end, and the linearity involves three time periods: past, present, and future. Past and future are not dominant categories for fairytales and can appear indirectly – through the narration of characters about past events or their assumptions about the future.

Rahman (2017) believes that fairytales take place in an unspecified time. "Once upon a time" or "In a land far, far away" are frequent beginnings of these magical stories, which mainly take place in the distant past. The fact that most fairytales begin with "once upon a time" and the consequent time and place omitting are crucial for their perceived universality (Rahman 2017).

The action mainly takes place in kingdoms, castles, and forests, and the characters are either rich and noble or poor and excluded from society because of their financial status. Places that are particularly emphasized in fairytales include the following: house,

castle, forest, mountain, basement, lake, town, garden, room, well/pit, sea, village, and cave. A house is usually where the plot of a fairytale begins, and the hero takes action. It is a place where human beings live, it determines the human world and represents the hero's position in "this" world. On the other hand, a castle symbolizes the hero's goal and what they need to acquire on their long journey full of vicissitudes – an imperial bride and position. The text in fairytales implies that a castle is the place and symbol of achievement for the hero (Popović 2013).

The characters are usually queens, kings, stepmothers, princes, princesses, fairies, and wizards. When they read or are being read to, children experience the story and identify with the main character. That is why the main characters represent kindness, honesty, and sincerity. Negative characters represent what children should not identify with and end with punishment and failure.

Massie (2019) described fairytale characters with interesting traits children can identify with. He perceived and analyzed the literary descriptions of the characters' state of health in certain fairytales and some illness symptoms.

Zhetner (2013) states that numbers play an important role in the world and that fairytales are no exception. Numbers have different meanings in different cultures and civilizations. The frequent numbers in fairytales are three, seven, twelve, fourteen, and a hundred. Three is one of the magical numbers: three bears, three little pigs, three wishes, etc. Number three is a cardinal number that represents perfection, totality, and completion. Thus, fairytales include syntagms such as three days, three sons, or three roads. In addition to religious connotations, God – the Holy Trinity, children see their place in the mother, father, and child triad. Just like in fairytales, children usually choose the third road compared to the other two characters: their own. Seven is another significant number. The symbolism of the number seven can be found in the world's great civilizations and religions. Number seven denotes circular completion and the totality of 14 times. In fairytales, we come across seven dwarfs, and there is also Christian symbolism. With its secret powers, the number seven keeps all things in existence. It enables life and movement and also influences heavenly bodies. Apart from Christian symbolism, twelve also plays a significant role in fairytales. There is usually a king with twelve sons.

Pintarić (2008) lists six parts of the classic fairytale structure: introduction, plot, rising action, climax, twist, and resolution.

The style of a fairytale is general, formulaic, and characterized by repetitions, frequent dialogues, and a lack of description. All fairytales have two layers – the magical and unreal layer and the realistic one. An oral fairytale derives its meaning from the mythical and ritual basis from which it developed as a literary genre and which emphasizes its universality and eternity.

FAIRYTALE MOTIFS

Fairytales are characterized by a concise and direct presentation of an existential dilemma. This allows a child to tackle the problem in its most basic form. All situations are simplified in fairytales. The fairytale characters are clear and unimportant details are omitted. All characters are typical rather than unique (Betelhajm 2021: 14).

Contrary to many modern children's stories, evil and virtues are always present in fairytales. In almost every fairytale, good and evil are embodied in some characters and their actions, just as good and evil are present in life, and tendencies towards both are present in everyone. This duality represents a moral problem and requires a struggle to solve it (Betelhajm 2021: 14). Evil is symbolically represented by a mighty giant, dragon, or witch and often prevails for some time. In many fairytales, the usurper manages to take the place that rightfully belongs to the hero for a while. The fact that the villain is punished at the end of a fairytale does not make it the experience of moral education, although it is part of it. In both fairytales and life, punishment or fear from it are only limited intimidations for criminal acts. The belief that crime is not profitable is a much more effective intimidation, and thus, an evil character always loses in fairytales. Morality is not promoted by virtue winning at the end of a fairytale but by the fact that the most appealing character for children is the one with whom they can identify in all his struggles. Thus, children imagine that they suffer together with the hero in all his trials and misfortunes but also enjoy the triumphs because virtue triumphs in the end. Children independently identify with the heroes whose internal and external struggles imprint morality (Betelhajm 2021: 15).

Milašinović (2020) examined the motif of death in preschool education. The author analyzed the presence of the motif/representation of death in literary works that educators use (or do not use) with preschool children. It has been observed that the motif of death is present in fairytales. This motif is mainly contextualized and represents only one segment of the plot in many fairytales. However, there are fairytales in which death takes a prominent place (*The Little Match Girl*).

Research results indicate that educators approach this topic quite consciously when talking to children, and use, among other things, children's experiences, their own experiences, opinions of parents, and literary texts that include the motif of death. All this helps them discuss death with children in situations where they show interest in it and/or wonder about it. Children are curious about death, but it is also one of their biggest fears and a primary cause of sadness. Ortego et al. (2016) argue that fairytales are appropriate means for discussing the concept of death.

Fairytales also include religious motifs. Many biblical stories are of the same nature as fairytales. The conscious and unconscious associations that fairytales evoke in the listeners' minds depend on their general frame of reference and personal preoccupations. Fairytales directly or indirectly deal with religious topics.

SIGNIFICANCE OF FAIRYTALES FOR CHILD DEVELOPMENT

Fairytales influence all aspects of child development: social-emotional, cognitive, and physical development and the development of communication and creativity. They stimulate imagination, develop attention, and enrich the vocabulary of preschool children.

By reading fairytales and stories, parents and educators connect with children. Also, it is advisable to discuss the fairytale with children after reading it and discover what they think about it and whether they understood it well. To fully achieve their symbolic and interpersonal meaning, fairytales should be told and read with emotional engagement and getting into the story.

Betelhajm (2021: 11) indicates that stories-fairytales should entertain children and encourage their curiosity to keep their attention. To enrich a child's life, fairytales should stimulate their imagination, help them develop their intellect, and clarify their feelings. Fairytales should be in accordance with children's aspirations and fears and fully enable them to recognize their problems while simultaneously pointing to their solutions. Preschool children are typically drawn to emotionally rich content with which they come into direct contact through their senses (Stojanović, Bogavac 2016).

Fairytales stimulate imagination and develop critical thinking in children (Sayer et al., 2018).

Imagination in preschool children is closely related to limitations and specificity of thinking. Preschool children still insufficiently control their thoughts, and, in their minds, images they acquire about reality are easily replaced by fantastical ideas in which the imagined and real are mixed. The worlds of words and pictures are, for children, as realistic as the world around them. A modern child is in constant contact with the imaginary world of "virtual reality", presented on TV screens and monitors, picture books, and toys, which occupies their thoughts and distracts them from real life. That is why it is wrong to say that a child is more imaginative than an adult – those are two types of imagination that cannot be compared.

Grgurević & Fabris (2012) point out that preschool children 4-7 years of age are very interested in fairytales and believe in what is told in them. This childhood period is referred to as the fairytale period by some psychologists. By listening to fairytales, children are introduced to the world of imagination with unimaginable events, unusual characters, and phenomena. Since, at that developmental period, children still do not have a developed idea about the world and reality, fairytales present an extraordinary means of getting into an unusual and imaginary world.

A study of fairytales and children's imagination points out that generations of children have excitedly listened to their favorite fairytales ever since they were first published, insisting on hearing the same fairytale over and over again. Fairytales have kept their status of favorite stories for children 6-10 years of age. However, adults also point to the influence of fairytales that left a strong impression on them (Golomb 2012: 198; Vuković 2017).

Fairytales contribute to children's emotional and social development. Telling, retelling, and roleplaying fairytales contribute to emotional balance (Fleer, Hammmer 2013). Fairytales are a predictable genre that is full of emotions and where emotionally imagined situations help children become aware of their emotions and emotional states (March, Fleer 2016).

From early childhood, children discover the world around them, their personalities, and life in general with the help of fairytales. They start to think about heroes' intentions and actions and experience different emotions, such as sympathy for heroes, identifying with them, and relating the fairytale events with their experiences. The problems of fairytale characters are familiar to children, and by listening to stories about their adventures, children experience and gradually overcome the provoked emotions such as sadness, fear of losing love, hatred, anger, jealousy, envy, helplessness, guilt, suffering, and disappointment. "Fairytales are directed toward eternal fears and longings

of childhood, form abandonment, humiliation, and ways to surpass a sibling, become rich, and find happiness at some other place…" (Golomb 2012: 204).

Grgurević & Fabris (2012) state that a fairytale is the first home of a child's emotional intelligence. It teaches a child how to deal with negative emotions (greed, envy, lies, stinginess, etc.) and positive emotions such as patience, self-sacrifice, and truthfulness. By listening to stories, preschool children experience emotions such as joy, surprise, sadness, fear, anger, and disgust.

Betelhajm (2021) points out that children become frightened when experiencing certain emotions (anger and sadness) that are beyond their control. The ability to control one's emotions is not only in the way they are expressed but also in understanding them, comprehending their causes, and predicting the situations in which they occur (Kamenov 2006). Fairytales help children see the consequences of choosing a certain behavior. With their happy ending, fairytales provide children with courage and the opportunity to get to know their emotions and deal with them appropriately. In the real world, children are often weaker and more vulnerable compared to adults, other children, or older siblings. Thus, they most often identify with heroes in fairytales. Through fairytales, children experience everything the hero does, and in that way, they replace the feelings of fear and vulnerability with courage and fearlessness. Preschool children identify with fairytale heroes and experience the plot together with them. Empathy is learned and acquired while growing up. With its specific construction of time, space, and narrative, fiction stimulates perception, attention, imagination, memory, empathy, and other aspects of children's cognitive activity (Nikolajeva 2019).

Children use fairytales and stories to observe the world around them and acquire basic life concepts. A favorite fairytale gives children a sense of security and relieves them of fears and stress. Preschool children enjoy reading bedtime fairytales. In addition to strengthening the bond with parents, this ritual helps children fall asleep and acquire a routine. Children often insist on one same book, i.e., a favorite fairytale. Children like predictable things and enjoy knowing what will happen in the end. Also, when they like a particular fairytale or story, they relive the adventures with the main heroes with whom they feel safe. Listening to fairytales and watching how adults tell them helps preschool children enrich their vocabulary and develop social skills and emotional reasoning. By telling stories to children, we contribute to their better understanding of their feelings and actions, development of compassion and adequate social relations with peers and adults from their environment (Grosman, 2010, according to Bistrić, Ivon 2019).

Fairytales encourage children's moral development. A fairytale has a clear structure: characters, plot, composition, realistic images, fantastical motifs, magical events, and specific language. They always have a certain ideological and moral meaning (Kovačević, Isaković 2010). The concept of the story is simple. The battle between good and evil is clearly presented, and it is easy for children to identify with the main character. Children experience the excitement of adventure and the moments of fear, but, as in all fairytales, evil is defeated in a dramatic way (Golomb 2012, according to Trebješanin, Jovanić, Stajić 2013).

Preschool children acquire moral attitudes and ethical concepts through fine arts, dramatic arts, and literature. Children learn positive values: love, respect, truth, justice, and honesty.

Children's first interests are developed at the end of the preschool period. Apart from general and rather imprecise and inconsistent concepts of good and evil, children start to build a system of values – what they value, such as courage, honesty, wisdom, and resourcefulness. These abstract terms are more intuitive and do not need to be defined so that a child can define them. Children appreciate these qualities in other people and want to become like them (Kamenov 2006; Stojanović, Bogavac 2016).

Children have naive views of the world and want the good to defeat evil. Fairytales strengthen children's moral awareness and offer many opportunities for them to feel strong and safe. Small fairytale heroes often acquire perseverance, wisdom, and courage. An entire world of good creatures, such as fairies, dwarfs, and animals, helps them fight evil forces. Fairytales are necessary for preschool children of the information age, just as they were necessary for their peers in ancient times.

By reading, listening to, and watching fairytales, children can adopt different forms of behavior, manners, and cultural behavior and also learn how to acquire positive qualities such as perseverance, courage, patience, self-sacrifice, and devotion. Furthermore, they can disregard negative behaviors and emotions such as lies, jealousy, greed, and stinginess. Children often identify with fairytale characters. The contrast between the characters and the comparison between good and evil are always emphasized in fairytales, and children, by nature, choose the good and recount the characteristics of bad characters.

Preschool children believe that everyone they meet is equally good, well-intentioned, and full of love. The role of fairytales is to teach children that the world is very different from the community they grow up in. Children should be prepared that various dangers await them in the outer world that they will probably face someday. Thus, evil must exist in fairytales, as well as the battle between good and evil in which good always wins in the end. Fairytales allow children to develop by moving from ignorance and total naivety to the next developmental stage in which they accept the existence of bad and evil. A fairytale is the first step toward a child's moral education (Betelhajm 2021).

Vuković (2017) points out that the relationship between good and evil is directly related to moral development. In the script context, fairytales clearly distinguish between good and evil as general categories. They also prepare children to overcome the black-and-white stage of naivety, i.e., accept the concepts of good and evil. Fairytales do not hide the elements of evil (or unpleasant emotions such as jealousy, envy, hatred, possessiveness, etc.), but the story ends with the victory of good, thus offering moral support to readers, i.e., hope for a happy ending.

Fairytales confront us with the knowledge that our personal problems were many people's problems in the past. Fairytales unequivocally show us that a solution always exists, no matter how difficult and painful the path to it may be. Fairytales teach us that we must be brave, wise, honest, and full of understanding to achieve our life goals.

As the means of regulating the relationships between people to achieve the common good, morality conditions the survival of the human community. Morality is

passed on to children from the moment they start feeling like community members, from preschool age (Kamenov, 2006).

Through fairytales, preschool children can adopt different forms of behavior, cultural and hygienic habits, and learn to acquire positive personality traits (kindness, self-sacrifice, perseverance, patience, courage, and truthfulness).

Fairytale characters are not two-faced. They are not both good and evil at the same time as most people in reality. However, as polarity dominates children's minds, it also dominates fairytales. Children's choices are not so much based on polarity, right versus wrong, as on who evokes sympathy and who aversion. The simpler and more honest the main character is, the easier it is for a child to identify with them and reject the bad ones. Children do not identify with good characters because of their goodness but because they incite deep positive appeal. A child is not asked "Do I want to be good?" but "What do I want to be like?" Children make that decision by wholeheartedly projecting themselves as one of the characters. If the fairytale character is a good person, children decide they want to be good too (Kamenov 2006).

A significant developmental aspect is encouraging communication and creativity.

Imaginative or pretend play can be initiated by fairytale or movie motifs. Children play roles that appear in fairytales and learn how to recognize, understand, and express different feelings. Playing also creates conditions for forming an emotionally stable, social, and creative personality (Kovačević, Isaković 2019). Children's interest in fairytales grows because of pretend play. What is appealing to preschool children is the possibility to recognize what is happening in their real lives or the imaginary world. Playing inspired by fairytales often expresses feelings such as fear or anger. Through play, children express their problems, worries, and perception of the world around them. Children learn to understand speech and language by listening to fairytales, which also enriches their vocabulary and communication abilities. Dramatization of fairytales develops and stimulates creative thinking and expression of preschool children (Kulikovskaya, Andrienko 2016). In imaginative or pretend play, children create new roles in their own ways and make up new dialogues and plots.

When working with preschool children, parents and educators try to instill new knowledge, habits, values, and behavior patterns. Many parents want to arouse their child's interest in reading from their earliest childhood. Learning to read can be a fun activity for children. One of the strategies to encourage reading in children is reading appealing picture and color books. Reading fairytales opens new horizons and stimulates children to develop their imagination (Rahman 2017).

Many children ask to hear the same fairytale over and over again, and, although seemingly compulsorily, they really want to hear it always in the same wording. Children listen very attentively and criticize every accidental or deliberate variation. If a parent or an educator starts telling a familiar fairytale, many children will surprisingly quickly continue to tell the story on their own. Fairytales stimulate verbal memory and speech and language development. Telling fairytales can encourage children to tell and make up stories. Children enjoy fairytales. Their perception of the world becomes more complex and diverse as their language competence develops (Wilkes, 2018).

Children's reception of fairytales is best observed in their spontaneous reactions and ways of expression that result from the dynamic relationship between storytellers (educators or parents), the text, and a child. Bistrić & Ivon (2019) point out that a fairytale that is told is always more spontaneous than the one that is read since the storyteller's gaze is directed towards a child, which leaves a greater impression. Children are encouraged to think and develop their imagination by listening to fairytales. In this way, children create their unique experience of themselves and the world around them, and they can create mental representations stimulated by auditory, visual, and verbal experiences, as well as by the storyteller's facial expressions, gestures, and personal experience (Velički 2013).

In their mental representations, children subjectively create the image of the space, time, environment, characters, and events. After reading and experiencing a fairytale, children can present it through artistic expression. Preschool children feel emotional satisfaction when participating in any artistic creation (drawing, painting, sculpting) (Kovačević, Đoković 2023).

Vivid characters and dramatic events develop children's imagination and arouse children's interest in creativity. Children make up new story contents, plots, and situations and, thus, develop their speech and language abilities. Cooperation with peers and learning how to solve problems and conflicts are also encouraged. If telling fairytales is associated with children's consequent dramatic performance, creative, or artistic expression, and if verbal expression or creating a different story ending is encouraged, children's imagination, creativity, and critical thinking are stimulated. The ways in which children experience a fairytale and its moral and literary values will certainly affect their attitudes toward their experience and their cognitive skills (Bistrić, Ivon 2019: 137).

One of the main reasons fairytales are important is that they help child development. Fairytales are often designed to test children's initiative. Reading a story is not the only important thing. Acting out a story is equally important for the development of children's consciousness and their moral and cognitive development.

El'koninova (2001) examined children's cognitive development and types of behavior while playing roles in fairytales. The results of this research indicate that a vivid performance of an integral part of the plot becomes possible when children intuitively understand that what happens in fictional stories is actually fictional but also believe that the story is real. It has been determined that younger preschool children (3-4 years of age) cannot fully play the roles because the story is too real for them. For older preschoolers, 6-7 years of age, the story is too fictional (El'koninova, 2001).

Kamenov (2006: 176) points out that the contents and organization of imaginative and pretend play change throughout the whole preschool period. In younger preschool children, such play most often involves using toys to imitate what adults do with real objects, and children play alone or in parallel (side by side without actively cooperating). In older preschoolers, actions are no longer reduced to simple imitation, but children become involved in the role. Unlike imitations, the symbolic actions performed while playing are shortened compared to the real world and reduced to their essence.

Integral and vivid acting out a story occurs around the age of five because children at that age can best establish a balance between their experience of what is real and what is fictional in the story when it is played. In imaginary plays, children gain the experience

of becoming something or somebody else, which is an internal image of initiative. Children develop initiative by overcoming behavioral stereotypes and controlling impulsive actions. Although it has been determined that children can already test their initiative at the age of five, this does not mean that fairytales are not important at an earlier age (El'koninova 2001). The research findings (El'koninova 2001) are significant since they provide essential information about child development and how fairytales are a valid part of learning, especially because there is a specific age at which children can differentiate between reality and fiction.

Playing is an activity that reflects all psychological functions and, in its way, contributes to the development of each.

Fairytale researchers, both theoreticians and psychoanalysts, believe that younger preschool children should be read Grimm's fairytales since they provide models of fundamental life values, have happy endings, and mitigate the violence in Perro's fairytales (Bettelheim 2021; Velički 2013) or the sad endings in Andersen's fairytales.

THERAPEUTIC ASPECT OF FAIRYTALES

The value basis of fairytales is their cathartic effect. Since ancient times, fairytales have had a healing effect on children and adults (Kamenov 2006).

Sigmund Freud and many psychoanalysts have tried to explain the inclination of preschool children toward fairytales. This affinity for fairytales is based on the fact that children, without being aware of it, face their unconscious complexes, fantasies, and difficulties in seemingly naive stories. The appeal of fairytales and obsession with their content is based on the fact that these engaging and scary stories satisfy children's hidden needs and help them overcome crises, conflicts, and fears that occur while growing up (Trebješanin, Jovanić, Stajić 2013). Carl Gustav Jung believed that fantastical stories represent a spontaneous expression of archetypal motifs, characters, and symbols of the collective unconscious. Jung interpreted a fairytale as a dangerous and exciting adventure the main hero dared to embark on. A difficult path of individualization that leads to self-awareness and completeness is represented by the language of archetypal symbols. VisikoKnox-Johnson (2016) points out that Jung's interpretation is a symbolic approach that creates the dialectical relationship between the conscious and the unconscious. Jung's therapy, also called analytical psychotherapy, essentially treats all unconscious sources, such as dreams, fantasies, daydreams, and even pictures and drawings (Shekhawat, Mishra 2018).

Betelhajm believes that fairytales have a therapeutic effect because individuals find personal solutions by thinking about what the story could say about them and their internal conflicts at that moment in their lives (Betelhajm 2021). A fairytale addresses the child's unconscious by using archetypal images and symbols, and these unconscious processes can be clarified through images. Freud calls these images or symbols archaic remains, and Jung calls them archetypes or archetypal images. According to Jung, they live in the human spirit as unconscious, instinctive, and psychological elements (Bistrić, Ivon 2019).

Eric Berne, the founder of transactional analysis, developed the script theory using fairytales as a method of analysis: "To avoid tedious searching through collections of fairytales and stories, the easiest way to discover the fairytale basis of the patient's

script and life story is to ask the patient to narrate their life as a fairytale". An individual's moral development takes place within the script and life plan, which clearly determines the ethical frame of reference at the age when the fairytale hero/character we are ready to identify with is chosen (Vuković 2017: 1571).

In modern psychotherapy, working with fairytales can be similar to psychodrama, where an individual takes the role or identifies with the fairytale hero (in this way, fairytale characters become the bearers of our own projections). Fairytales are revealing and liberating, and experiencing them is healing.

The deepest meaning of a fairytale is different for every person, and different for the same person in different life periods.

Fairytales are the genre recommended in bibliotherapy. Adequate literature selection is crucial for the effectiveness of bibliotherapy. Bibliotherapy contributes to the development of emotional experiences, learning about different solution options, identifying with the main hero, awakening of empathy and an independent life attitude (Savić 2021: 17). Bibliotherapy is used in children and adults as an effective technology for emotional state psychotherapy and acquiring a new, adequate model of behavior. It encourages personality integration, the development of creative abilities and adaptive habits, and improves communication with the environment (Oganesjan according to Savić 2021).

Bibliotherapy is a psychotherapeutic method used to achieve different therapeutic goals, including educating individuals, reducing various disease symptoms, and changing social contacts to learn different skills. The aim of literary text analysis for therapeutic purposes is to use the bibliotherapy processes – identification, projection, catharsis, and insight to achieve a turnaround through which clients would become aware of the core of a problem and approach it in a different way (Pleh, Đedović 2021).

Savić (2021) points to the importance of developmental bibliotherapy, which involves group activities in which individuals participate voluntarily. The implementation of developmental therapy as a way of helping individuals deal with stress factors manifests the preventive aspect of bibliotherapy since the aim is to prevent the conditions that may result from crises people find themselves in. The process of developmental bibliotherapy involves the selection of appropriate literature according to therapeutic requirements because the focus is on discussing what has been read. It is necessary to create a list of provisionally positive and negative books. Developmental bibliotherapy is appropriate for children.

Fairytales have a significant therapeutic effect on preschool children. They are used to resolve painful and disturbing issues. For example, the battle between good and evil is a common topic of fairytales worldwide. Therapeutically, this can be interpreted as the internal conflict or tension between the id and the ego. Many children may suffer from internal conflicts due to bullying, teasing, or family problems. The role of parents and educators is significant in choosing and interpreting fairytales for children, as well as influencing children to experience and understand fairytales so that they help them resolve numerous internal conflicts (Kamenov 2006).

The influence of fairytales and children's literature becomes even greater with children's active participation in experiencing, processing and presenting the events

described in the text. This is made possible by all forms of dramatic arts, from improvisations and symbolic play with dolls or their own interpretations of characters, to performances in puppet theaters, picture theaters, shadow theaters, etc.

The complex synthesis of speech, movements, pictures, and music, which achieves a new quality in dramatic games and performances, enhances children's experience and acquaints them with different social roles and forms of behavior (Kamenov 2006: 80).

FAIRYTALES AND PRESCHOOL CHILDREN WITH CHRONIC DISEASES

Fairytales positively affect the development of children with chronic diseases. Telling and reading fairytales is used in a wide range of physical and mental illnesses in children and adolescents. Therapists, doctors, and parents use fairytales as support for children (Arad 2004; Konz 2006; Mazzeschi et al. 2001; Noktor 2006, according Tsitsani et al., 2012).

Storytelling is considered a universal message everyone can understand and experience that has already been lived through at some point in life (Ceribelli et al., 2009). Through the language used in fairytales, children understand some things they would not be able to internalize if explained too realistically. Fairytales positively psychologically contribute to children's internal development because the "truths" in fairytales, if internalized, serve as a basis for solving psycho-emotional problems in childhood, adolescence, and adulthood. Storytelling initiates and enhances various feelings and experiences, such as compassion, relief, sadness, happiness, fear, and courage. Reading fairytales to children is a form of nurturing their souls and creative force so that they can face difficulties such as illness (Ceribelli et al.,2009; Velez, Prieto 2018).

Margherita et al. (2013) examined the influence of oncohematological diseases on children. These traumatic events cause pain and frequent hospitalizations and interrupt daily life continuity. It is difficult for children to conceptualize their psychological state, share their pain, or ask questions about their disease because parents and doctors often cannot find a way to communicate appropriately. Children remain in a difficult and hopeless situation. Preschool children are not able to express themselves, fear, anxiety, and pain often cannot be communicated.

Chronic disease is a problem for both families and children. A child, especially at younger preschool age, cannot understand the nature of the disease and the importance of treatment, implementation of all hospital procedures, and painful, invasive, diagnostic and therapeutic interventions. It is difficult for children to be isolated and hospitalized (Đoković & Kovačević, 2019).

Activities of preschool children can be limited, and in many cases, their families have to change their way of life to adapt to the circumstances. Living with a chronic disease is challenging and demanding for children, their parents, siblings, and friends. Like all others, these children need family life (games, responsibilities, and daily activities), social life, relationships with family members and peers, education, and leisure time. Their development into happy and functional adults depends on many factors, as in all

other children: personal qualities (optimism, stress coping mechanism), community support (friends, peers, school, and social media), healthcare support (medications, physical, psychological, and occupational therapy), and society/government support (financial benefits and state policy) (Đoković, Kovačević 2019).

Fictional fairytales are used to share and communicate children's chronic disease experiences through play and expression. Children with oncological diseases can tell and share their experiences in different ways. They can symbolically express their pain. A fictional fairytale becomes a mediator of psychological processes offering new solutions while improving interpersonal relationships/communication between group participants (Margherita et al.,2013).

Adamo et al. (2008) conducted a research study on children with oncological diseases in Naples. Through the "Fairytale" workshop, children were enabled to safely come into contact with danger and fear of death by using the identification mechanism. The technique used was a storytelling methodology developed by a French psychoanalyst Pierre Laforgue, adapted for a hospital environment. The staff included two child psychotherapists, four psychologists undergoing psychodynamic training, and a storyteller. The fairytales used in this workshop allowed children to express fear, rage, and anger at their disease, parents, and medical staff. Through fairytales and fantastical stories that are understandable to them, hospitalized children relieve pain and suffering (Ceribelli et al., 2009). The authors (Adamo et al., according to VisikoKnox-Johnson 2016; Shekhawat, Mishra 2018) state how children perceived the following fairytales: Three Little Pigs, Little Red Riding Hood, The Ugly Duckling, Snow White and the Seven Dwarfs. Children expressed their fairytale experiences through art.

Three Little Pigs helped children face their anxiety and fears. In this story, each pig builds one house: out of straw, wood, and brick. The wolf destroys houses made of straw and wood because they are not solid enough. This story helped children examine their physical resilience and strength. The content of this fairytale is similar to what children feel in their diseased bodies and could thus relate their experience to the story. The houses resemble children's bodies, and the big bad wolf resembles the disease (Adamo et al., 2008).

Little Red Riding Hood helped preschool children with chronic diseases identify with different characters according to their defense strategies against the fear of illness. Two boys with chronic diseases perceived the fairytale characters that impressed them the most differently. The younger preschool boy, three years old, imitated the big bad wolf through dramatization and drew it with a big and open mouth. The older preschool boy had a different perception and presented the wolf in a completely different way – small, like an ant. His defense strategy was to deny the seriousness of his severe chronic disease.

Velez-Prieto (2018) indicates that *The Ugly Duckling* helps children with oncohematological diseases identify with the main character and accept its physical changes. After listening to this fairytale, the children had a task to express their experiences through art. This fairytale is a story about self-acceptance, and it helps hospitalized children to accept their severe chronic disease that is taking control over their minds and body. The main character – a duckling, feels sad and abandoned because nobody

wants it in their environment. A qualitative analysis of this study indicates that one boy tried to draw the duckling's head several times. He was not satisfied with the drawing and constantly erased the head he drew. The boy's continuous erasing of the drawing seemed to express his wish for his sick head to magically disappear and be replaced by a new, undamaged one (VisikoKnox-Johnson 2016: 78).

Even without speaking, children express their anxiety, unease, and fear, including fear of death, through games, drawings, and stories. This expression of feelings alleviates the stress caused by hospitalization (Ceribelli et al., 2009).

Snow White and the Seven Dwarfs caused some fear and anxiety in hospitalized children. Preschool children did not draw all the main characters. They were frightened by the stepmother and refused to draw her. This character could represent their severe chronic disease or a person from their immediate environment participating in their treatment. Children presented places and characters that made a positive impression on them, like the castle and Snow White (Adamo et al., according to Shekhawat, Mishra 2018).

Hospitalized children's behavior shows they can use a fairytale to express their anxieties, fears, and defense based on personal experiences.

VisikoKnox-Johnson (2016) points out that the need to rebel against the limitations imposed by their illness and hospital regulations sometimes makes children identify with bad or undisciplined characters. Children need to be able to relieve the anxiety and fears that come with illness. Even when children identify with negative fairytale characters, they can learn to cope with disease-related threats, conflicts, and anxiety, which positively affects their quality of life (VisikoKnox-Johnson 2016). Thus, fairytales become substitute objects for children to transfer their anger and fears rather than to their loved ones. Fairytales help children face different emotions (fear, anger, sadness, rage) and conflicts. By helping a fairytale character they have identified with to overcome conflicts and problems, children create a way and method to save themselves.

Fairytales significantly affect child development. Through the power of symbolism and metaphors, traditional fairytales and modern children's literature are widely used in psychotherapy for children with mental health problems (Tsitsani et al., 2012).

CONCLUSION

The nature of fairytale interpretation stems from its internal structure and genre specificities. These stories are specific in style, motives, characters, and space and time setting. Fairytales significantly affect all aspects of preschool children's development. By reading, listening to, and watching fairytales, children adopt different forms of behavior, discover their emotions, learn new concepts, etc. Fairytales stimulate children's attention, imagination, critical thinking, and the development of communication and creativity. These magical stories allow preschool children to create positive experiences and memories, as well as to identify with the main characters of magical and fantastical stories and express their impressions through play, dramatic and artistic creativity.

Fairytales are interesting, exciting, and magical. They have happy endings and a calming effect on children. These stories have a therapeutic effect on children and adults. They are particularly significant for children suffering from various chronic diseases. Telling stories allows these children to express their experience of pain, fear, anger, sadness, and anxiety through artistic, dramatic, or verbal expression. Fairytales are very significant for preschool children's moral development. They unequivocally tell us that a solution always exists regardless of how difficult and painful the path may be. Thus, fairytales teach us that we must be good, brave, wise, honest, and full of understanding to achieve our life goals. Fairytales are appealing to children because they satisfy their different needs and help them overcome crises, conflicts, and fears while growing up.

REFERENCES

Adamo, Serpieri, De Falco, Di Cicco, Foggia, Giacometti, Siani, 2008: Adamo Simmonetta, Serpieri Srena Adamo, De Falco Raffaella, Di Cicco Teressa, Foggia Raffaella, Giacometti Patrisia, Siani Gerarda. "Tom Thumb in hospital: The fairy tale workshop in a paediatric oncology and haematology ward". *Psychodynamic Practice: Individuals, Groups and Organisations, 14*(3), 263–280.

Anderson 2006: Nancy Anderson. *"Elementary Children's Literature"*. Boston: Pearson Education.

Betelhajm 2021: Bruno Betelhajm. "*Značenje bajki"*. [The Uses of Enchanment]. Beograd-Podgorica: Nova knjiga.

Bistrić, Ivon 2019: Marija Bistrić, Katarina Ivon. "Teorijski pristupi i recepcijski učinci bajki" [A Review of Theoretical Approaches and Reception Effects of Fairy Tales]. *Acta Iadertina*, 16 (2), 131- 146.

Ceribelli, Nascimento, Pacífico, Lima 2009: Carina Ceribelli - Lucila Castanheira Nascimento - Soraya Maria Romano Pacífico- Regina Aparecida Garcia de Lima. "Reading mediation as a communication resource for hospitalized children: support for the humanization of nursing care". *Revista Latino-Americana de Enfermagem*, 17(1), 81-87.

Chang, Luh 2022: Li Huai Chang, Ding Bang Luh. "Reinventing Fantasy: The Reception of Fairy Tales". *Advances in Literary Study,* 10, 97-110.

Chronopoulou, Riga 2012. Elena Chronopoulou, Vassiliki Riga. "The Contribution of Music and Movement Activities to Creative Thinking in Pre-School Children". *Creative Education*, *3*(02), 196.

Deretić 2002. Jovan Deretić. "*Istorija srpske književnosti"* [History of Serbian Literature]. Belgrade: Prosveta.

Đoković, Kovačević 2019: Sanja Đoković, Tamara Kovačević. *"Defektološki savetodavi rad*" [Counselling in Special Education and Rehabilitation]. Belgrade: Faculty of Special Education and Rehabilitation.

El'koninova 2001. L. I. El'koninova. "Fairy-tale Semantics in the Play of Preschoolers". *Journal of Russian and East European Psychology*, 39(4), 66– 87.

Fleer, Hammer 2013. Marylin Fleer, Marie Hammer. "Emotions in Imaginative Situations: The Valued Place of Fairytales for Supporting Emotion Regulation". *Mind, Culture, and Activity*, 20(3), 240-259.

Girsang, Meliala, Sitepu, Gultom, Ginting 2023: Martina Girsang, Grace Cya Aprilia S. Meliala, Eginta Ayu Br Sitepu, Grace Gabliela Br Gultom,Wina Ecica Br Ginting. "Literature For Children: The Role Of Parents In Choosing Good Fairy Tales And Reading Material For Children". *International Journal of Education and Digital Learning,* (3), 71-78.

Golomb 2012: Claire Golomb. *"Stvaranje imaginarnih svetova: uloga umetnosti,magije i snova u razvoju deteta"* [The Creation of Imaginary Worlds: The Role of Art, Magic and Dreams in Child Development]. Beograd: Zavod za udžbenike.

Grgurević, Fabris 2012:Ivan Grgurević, Katja Fabris. "*Bajka i dijete s aspekta junaka usmenoknjiževne i filmske bajke"* [A Fairytale and a Child from the Perspective of the Hero in Oral and Film Fairytales]. *Metodički obzori,* 7,1 (14), 155-166.

Haase 2006: Donald Haase. "Hypertextual Gutenberg: The Textual and Hypertextual Life of Folktalesand Fairy Tales in English-Language Popular Print Editions". *Fabula,* 47, 222-230.

Hasse 2008: Donald Haase. *"The Greenwood Encylopedia of Folktales and Fairy Tales"*. Greenwood Press.

Jones, Schwabe 2016: Christa C. Jones, Claudia Schwabe. "*New Approaches to Teaching Folk and Fairy Tales "*. Utah State University Press.

Kamenov 2006: Emil Kamenov. „*Vaspitno-obrazovni rad u dečjem vrtiću"* [Educational work in kindergarten]. Beograd: Dragon.

Kalezić-Đuričković 2019: Sofija Kalezić- Đuričković. "Bajke Dragane Kršenković- Brković" [The Fairy Tales of Dragana Kršenković-Brković]. *Matica*, XX, 80, 111-152.

Kovačević, Isaković 2010: Tamara Kovačević, Ljubica Isaković. "Razumevanje bajke na osnovu upotrebe znakovnog jezika i verbalne i pisane produkcije" [Fairy Tales understanding based on sign language and verbal and written production]. U: J.Kovačević, V.Vučinić (Ur.): *Smetnje i poremećaji: fenomenologija, prevencija i tretman, deo I (Disabilities and Disorders: Phenomenology, Prevention and Treatment, Part I),* (str. 269-282). Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.

Kovačević,Isaković 2019: Tamara Kovačević, Ljubica Isaković.„Oblici neverbalne i verbalne komunikacije gluve i nagluve dece predškolskog uzrasta" [Forms of Non-verbal and Verbal Communication in Deaf and Hard of hearing Children of Preschool Age]. *Башшина, Пришшина-Лейосавић*, св.49, 433-454.

Kovačević, Đoković 2023: Tamara Kovačević, Sanja Đoković. "Development of artistic expression in deaf and hard- of -hearing preschool children". *Башшина, Пришшина-Лейосавић*, св. 60,507-525.

Kulikovskaya, Andrienko 2016: Irina E. Kulikovskaya, Anna A. Andrienko. "Fairy-Tales for Modern Gifted Preschoolers: Developing Creativity, Moral Values and Coherent World Outlook". *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 233, pp. 53–57.

Libong Ngai 2022. Snežana Libong Ngai. "Kulturna politika i nove uređivačke prakse - stereotipi o ženama u srpskim narodnim bajkama" [Cultural Policy and New Editorial Practices – Stereotypes about Women in Serbian Folk Tales]. *Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti*, 41, 9, 137-153.

March, Fleer 2016: Sue March, Marylin Fleer. "Soperezhivanie: Dramatic events in fairy tales and play". *International Research in Early Childhood Education*, 7 (1), 69-84.

Margherita, Martino, Recano, Camera 2013: G. Margherita, M.L. Martino, F.Recano, F.Camera. "Invented fairy tales in groups with onco-haematological children". *Child: care, health and development*, 40 (3), 426- 434.

Massie 2019. John Massie. "Medical conditions revealed in fairy tales, folklore and literature." *Journal of paediatrics and child health*, 55, 11, 1295-1298.

Milašinović 2020: Jovana S. Milašinović. "Prisustvo teme/motiva smrti u predškolskom vaspitanju." [The theme/motif of death in preschool education]. *Inovacije u nastavi - časopis za savremenu nastavu,* 33 (3), 72-82.

Nikolajeva 2019. Maria Nikolajeva. "Reading fiction is good for children's cognitive, emotional and social development." *Alabe Revista de Investigación sobre Lectura y Escritura* 20 (2019).

Ortego, Aparicio, Paz, Torres, Sarabia, Sevilla, Álvarez, Agudo 2016: Ortego, Carmen; Aparicio, Mar; Paz, María; Torres, Blanca; Sarabia, Raquel; Sevilla, Lourdes; Álvarez, Lourdes; Agudo, M. Jesús. "Tales: A Tool to Address Death With Children" *Journal of Hospice & Palliative Nursing*, 18(5), 429-435.

Pintarić, 2008: Ana Pintarić. "*Umjetničke bajke: teorija, pregled i interpretacije"* [Artistic Fairytales: Theory, Overview, and Interpretations]. Osijek: The Faculty of Philosophy.

Pleh, Đedović 2021.Vildana Pleh, Vahida Đedović. "Art terapija kao psihoterapija u radu sa djecom i malololjetnicima u sukobu sa zakonom" [Art therapy as psychotherapy in working with children and minors in conflict with the law]. U: N. Macanović, J. Petrović, G. Jovanić (Ur.) *Zbornik radova "Unapređenje kvaliteta života djece i mladih"* (str. 443- 452). Banja Luka:Centar modernih znanja; Beograd: Resursni centar za specijalnu edukaciju.

Popović 2013. Marijana Ž. Popović. *Uloga bajki u analitičkoj psihoterapiji* [The use of Fairy Tales in Analytical Psychotherapy]. Doktorski rad. Beograd: Filozofski fakultet.

Prop 2012: Vladimir Prop. *"Morfologija bajke"* [Fairytale Morphology]. Belgrade: Čigoja štampa

Rahman 2017: Fathu Rahman."The Revival of Local Fairy Tales for Children Education." *Theory and Practice in Language Studies* 7 (2017): 336-344.

Sala-Suszyńska 2021: *Justyna Sala-Suszyńska.* "Fairy Tales – Yesterday and Today". *Prima Educatione*, 193-204.

Savić, 2021: Danica Savić. "Nastanak, razvoj i značaj biblioterapije" [The Origin, Development, and Significance of Bibliotherapy]. *Bibliotekar: časopis za teoriju i praksu bibliotekarstva*, *63*(2), 9–21.

Saxby 2022: Glenn Saxby. "Searching for a happily ever after: using fairy tales in primary classrooms to explore gender, subjectivity and the life-worlds of young people". *The Australian Journal of Language and Literacy*, 45, 219-232.

Sayer, Kristiawan, Agustina 2018: Inaad Mutlib Sayer, Muhammad Kristiawan, Mediarita Agustina. "Fairy Tale as a Medium for Children's Character Cooperation Building." *Al-Ta lim Journal, 25 (2)*, 108-116.

Shekhawat, Mishra 2018: Vishakha Shekhawat, Dheerendra Prakash Mishra. "Psychological Impact of Fairy Tales on the Mind of Children". *Journal of Advances and Scholarly Researches in Allied Education (JASRAE),* 14 (2), 908 – 911.

Stojanović, Bogavac 2016: Aleksandar Stojanović, Dragana Bogavac. *"Metodičke strategije razvoja dečjih potencijala u savremenoj predškolskoj ustanovi"* [*Methodical Strategies for Developing Children's Potentials in Contemporary Preschool Institutions*]. Belgrade: University of Belgrade, Teacher Education Faculty .

Teverson 2013. Andrew Teverson. "*Fairy Tale"*. London: Routledge.

Tsitsani, Psyllidou, Batzios, Livas, Ouranos, Cassimos 2012: Pelagia Tsitsani, S Psyllidou, Spyros P. Batzios, Sotirios Livas, M. Ouranos, Dimitrios Cassimos. "Fairy tales: a compass for children's healthy development--a qualitative study in a Greek island". *Child: care, health and development*, *38*(2), 266–272.

Trebješanin, Jovanić, Stajić 2013: Žarko Trebješanin, Goran Jovanić, Mladen Stajić. "Zašto savremena deca i odrasli vole bajke" [Why Contemporary Children and Adults Like Fairytales]. *Етноантрополошки проблеми*. 8 (1), 95-115.

Velez, Prieto 2018: Babarro Velez, I., Lacalle Prieto, J. "Literature as a therapeutic instrument in the health-disease process in childhood". *Global Nursing*. 17, (2), 585–616.

Velički 2013: Vladimira Velički. "*Pričanje priča – stvaranje priča, Povratak izgubljenomu* govoru" [Storytelling - Creating Stories, Return to Lost Speech]. Zagreb: Alfa d.d.

VisikoKnox-Johnson 2016: Leilani VisikoKnox-Johnson. "The Positive Impacts of Fairy Tales for Children." *HOHONU* Vol. 14, 77-81 University of Hawai'i at Hilo.

Vučković 2018. Dijana Vučković. "A Fairy Tale (R)evolution: The Value and the Critical Reading of Fairy Tales in the Contemporary Educational Context". *History of Education & Children's Literature*, 13(2), 309–336.

Vuković 2017: Vuk Vuković. "Supermoć i strategije medija: kako pričamo bajke danas? [Superpower and Strategy of Media: How do We Tell Fairytales Nowdays?]" *In Medias Res*, 6 (10), 1567-1583).

Wilkes 2018: Johannes Wilkes. "What fairy tales contribute to children´s and adolescents´mental health". *Televizion.* 31.2018.E, 48-51.

Zipes 2011: Jack Zipes. "*Fairy Tales and the Art of Subversion*". London: Routledge.

Zhetner 2013. Anthony Zehtner. "Why fairy tales are still relevant to today's children". *Journal of Paediatrics and Child Health*, 49, 161–162.

Тамара Р. КОВАЧЕВИЋ

УТИЦАЈ БАЈКИ НА РАЗВОЈ ДЕЦЕ ПРЕДШКОЛСКОГ УЗРАСТА

Резиме

Бајке су од круцијалног значаја за психички живот детета, за морални, социјални, емоционални и когнитивни развој личности. Кроз бајке деца предшколског узраста, сусрећу се са бројним проблемима и њиховим разрешењима. Захваљујући бајкама, дете има прилику да се идентификује са његовим омиљеним јунацима, доживи авантуре и научи каква правила понашања постоје у свету. Слушањем, читањем и гледањем бајки дете гради свој поглед на свет, обликује моралне вредности, упознаје се са позитивним моделима понашања и припрема се за живот у коме ће морати да прави стално изборе. Бајке на деци близак начин указују на етичке проблеме и уче га да разликује добро од зла. У раду се разматра утицај бајке на развој деце предшколског узраста. Описује се појам бајке, структура и њене карактеристике. Наведени су најчешћи мотиви бајки. Указује се на терапеутски аспект бајке. Истакнут је и значај причања бајки деци са хроничним обољењима која су хоспитализована, као и њихова идентификација са главним јунацима и изражавање доживљаја бајке кроз игру, драматизацију и цртеж. Бајке имају карактеристике фантазије и чаролије и омогућавају деци да замишљају и маштају. Дете може да тумачи различита искуства ликова, побеђује страх и постаје флексибилније у превазилажењу насталих тешкоћа. Децу предшколског узраста, занима фабула бајке. Они са великим интересовањем прате необичне и чудесне појаве и ликове, па онда њено идејно и морално значење. Бајке својом дужином и динамичном фабулом, брзином смењивања реалних и фантастичних слика доприносе побољшању пажње деце.

Бајка је стекла епитет једне од најпроучаванијих књижевно-уметничких врста. Медиј помоћу кога се деца данас упознају са њеним садржајем у потпуности је промењен и углавном је реч о адаптацијама и екранизацијама ове старе књижевне врсте намењене деци.

Бајка користи формуле, сталне бројеве, стереотипне почетке и завршетке, тачно понављање епизода. Ове приче су специфичне по свом стилу, мотивима, ликовима, одређењу простора и времена.

Најпопуларније и најпознатије бајке никада нису у потуности јасне и увек остављају могућност за нова тумачења, што им неизбежно даје ноту магије, тајанствености и привлачности.

Вредносну основу бајки, чини њихово катарзично дејство. Бајке су још од давнина имале исцељитељски утицај на децу и одрасле. Бајке и приче деца предшколског узраста користе како би сагледала свет око себе и усвојила основне појмове из живота. Омиљена бајка даје им осећај сигурности, ослобађа их страхова и стреса.

Измишљене бајке се користе, за размену и изражавање доживљаја хроничних обољења деце кроз игру и ликовно изражавање.

Чак и када не говоре, деца своја осећања бола, беса, анксиозности, тескобе и страха, укључујући и страх од смрти, изражавају кроз игре, цртеже и у причама. То изражавање осећања ублажава стрес изазван хоспитализацијом

Читањем, слушањем и гледањем бајки деца предшколског узраста усвајају различите облике понашања, откривају своје емоције и усвајају нове појмове. Бајке играју кључну улогу у животу детета јер подстичу развој комуникације и стваралаштва, критичког мишљења и формирање друштвених ставова.

Бајке утиче на све аспекте развоја детета предшколског узраста.

Кључне речи: бајке, терапеутски утицај, деца, предшколски узраст

Рад је предат 25. јануара 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНА

ПОЛИТИКОЛОГИЈА СОЦИОЛОГИЈА ПРАВО И ЕКОНОМИЈА

УДК 343.985(497.11)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-48053

Оригинални научни рад

*Илија М. РАЦИЋ**

*Синиша Р. ДОСТИЋ***
Универзитет „Унион – Никола Тесла" у Београду
Факултет за пословне студије и право

ПРИКУПЉАЊЕ ПОДАТАКА КАО ИЗВРШНА ФУНКЦИЈА У КРИМИНАЛИСТИЧКО-ОБАВЕШТАЈНОМ РАДУ У ПОЛИЦИЈИ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Апстракт: Циљ овог истраживања је да се применом научно-истраживачких метода идентификују, научно опишу, класификују и делимично објасне слабости прикупљања података као извршне функције у криминалистичко-обавештајном раду у полицији Републике Србије. Спроведеним теоријским истраживањем су идентификовани проблеми функционалне природе применом извршне функције прикупљања података, који се могу класификовати као следећи: 1) теоријске разлике приликом појмовног одређивања података и криминалистичко-обавештајне информације, 2) традиционални (реактивни) начина прикупљање података у односу на савремене проактивне методе, 3) координација и мотивисаност полицијских службеника, 4) децентрализација базе података. Извршне функције у криминалистичко-обавештајном раду се обављају кроз криминалистичко-обавештајни процес који представља доказно средство за сагледавање деловања свих појавних облика криминалитета, прекршаја и других безбедносно интересантних догађаја, и омогућавају доношење одлука заснованих на прикупљању, обради и анализи података, као и предузимању превентивних мера. Општа сврха криминалистичко-обавештајног рада је прикупљање података о појединцима или организованим криминалним групама које су укључене у криминалне активности, ради увида у њихово функционисање. Истраживање је реализовано као теоријско-емпиријско, где су у његовој реализацији комбиновано коришћене методе теоријских и емпиријских истраживања (ставови и мишљења полицијских службеника у полицији Републике Србије), односно: општенаучне, логичке и емпиријске методе. У овом истраживању је теоријско-емпиријски потврђен став да се функционисање полицијске организације у Републици Србији може унапредити што подразумева одговарајуће (функционалне) промене у њеним извршним функцијама, укључујући посебно промене у обављању криминалистичко-обавештајних послова, односно у прикупљању података којима се може допринети квалитетнијој изради и употреби криминалистичко-обавештајних производа (стратешка процена јавне безбедности, оперативне процене јавне безбедности, профил безбедносног проблема, профил безбедносно интересантног лица/групе и других аналитичких производа), што би утицало на ефикасније, ефективније и економичније обављање полицијских послова и задатака. Научна оправданост истраживања произилази из његових очекиваних резултата којима се може:

* Доктор наука – криминалистичке науке, ilija.racic@gmail.com
** Ванредни професор, sinisa.dostic@fpsp.edu.rs

1) допринети продубљивању и проширивању научно верификованих знања у области криминалистичко-полицијских, безбедносних и организационих научних дисциплина, 2) указати на правце, области и теме будућих научних истраживања и 3) обогатити методолошка пракса научног истраживања организације и проактивног функционисања полиције у савременим условима.

Кључне речи: прикупљање података, криминалистичко-обавештајна информација, извршне функције, криминалистичко-обавештајни рад, криминалистичко-обавештајни производи.

УВОД

У општем теоријском смислу, неопходно је направити разлику између податка и криминалистичко-обавештајне информације. Податак је информативно обавештење које носи нове чињенице које не морају бити тачне, али указују на потребу да се по њима поступа. Упркос многим дефиницијама које су до сада објављене, најједноставније је рећи да је: „податак + анализа = *информација*". Наведена формула појашњава разлику између прикупљених података и добијене информације, где кључну улогу представља анализа. Да би настала криминалистичко-обавештајна информација, неопходно је прикупљене податке проценити, обрадити и анализирати (Рацић 2023: 32).

Под појмом прикупљање података подразумева се прикупљање сирових података које ће аналитичари користити за припрему криминалистичко-обавештајних информација. У развијеним полицијским организацијама подаци се прикупљају од стране свих полицијских службеника, као што су случајеви: 1) поступања по захтевима за израду криминалистичко-обавештајне информације од стране управљачких група у полицији; 2) серије извршења кривичних дела или процене претње и ризика од појаве извршења терористичког акта; 3) подаци добијени од стране грађана или оперативне везе (информатора и сарадника); (Carter 2011: 62) 4) током обављања патролне и позорничке делатности; 5) применом посебних доказних радњи (мера тајног надзора комуникације, ангажовањем прикривених иследника); 6) доказима форензике и различитим типовима личних евиденција (Thibault, Lynch, McBride, 2007: 191).

Основни принципи који утичу на квалитет прикупљених података су: 1) тачност – битан услов за квалитетну израду криминалистичко-обавештајних информација представља тачност прикупљених података, чија се процена спроводи током поступка евалуације; 2) довољност – мали број прикупљених података отежава процес израде криминалистичко-обавештајних информација. Према томе довољност обухвата прилив великог броја прикупљених података које обухватајући елементе тачности представљају основ за даљи оперативни рад; 3) релевантност – прикупљени подаци поред тачности и довољности морају бити релевантни, односно морају бити истинити и усмерени на конкретан криминални догађај; 4) правовременост – прикупљени подаци морају бити доступни надлежним организационим јединицама у циљу даљег оперативног поступања. Да би се то постигло, неопходан је правовремени унос информација у централизовану базу података, чиме се омогућава бржа претрага у складу са постављеним захтевом руководилаца (Рацић 2023).

Избор метода за прикупљање података представља битан услов за ефективнији и ефикаснији оперативни рад. У развијеним државама (САД и Великој Британији) користе се различити термини код начина прикупљања података од стране надлежних служби. У односу на обавештајну заједницу, може се извршити класификација на: 1) прикупљање података од стране грађана у оквиру заједнице путем отворених и затворених извора, који се одређују појмом „људски извори (на енглеском и у даљем тексту: „HUMINT“)“; 2) прикупљање података пресретањем електронских сигнала на копну, мору и ваздуху, чиме се такав начин одређује термином „Сигнална информација“ (на енглеском и у даљем тексту: „SIGINT“). Постоје два облика „SIGINT-а“: 1) комуникационо прикупљање података (на енглеском и у даљем тексту: „COMINT“), које представља прикупљање и експлоатацију комуникационих сигнала, укључујући било који облик електронске гласовне комуникације, као што је путем факса, бежичних уређаја или гласовног интернет протокола (Skype); 2) страни инструментални сигнали (на енглеском и у даљем тексту: „FISINT“) је пресретање и експлоатација података о перформансама и праћењу током тестирања система наоружања и свемирских возила; 3) сликовна информација (на енглеском и у даљем тексту: „IMINT“) је изведена из визуелне фотографије, инфрацрвеног снимања слике, ласера, електро-оптике, визуелног радара и сателитских снимака (Carter 2011:63).

На почетку XXI века криминалистичко-обавештајни рад обухвата примену отворених извора података, који су значајну улогу добили развојем технике и телекомуникације, па се означава појмом: „век глобалних информација“. Традиционални оперативни рад карактерише искључива примена затворених извора уз уверење да представља валидан начин прикупљања података заснован на њиховом квалитету и квантитету који је у теорији познат као: „век тајних извора података“ (Sands 2005:64). Предност отворених извора података је велика доступност квантитативних података који се могу прикупљати без формално правног основа. У Великој Британији, Сједињеним Америчким Државама и Шведској, укључујући и друге европске државе, под отвореним изворима података користи се термин: Open Source Intelligence (у даљем тексту: OSINT) (Шебек 2014). Према томе отворене изворе података можемо дефинисати као информације које немају тајни карактер и у основи се базирају на подацима прикупљеним обрадом отворених извора доступних широком кругу корисника (Intelligence Community Directive, 2006). Поред чињенице да отворени извори података немају тајни карактер, у пракси се срећу ситуације када производи њене обраде представљају тајну. Управо, значајна предност отворених извора података заснива се на доступности свим заинтересованим странама, а превасходно аналитичарима у циљу даље процене, обраде и анализе (DCAF, 2014:50).

У полицији Републике Србије, прикупљају се подаци применом овлашћења која су прописана општим и подзаконским правним актима. Општи правни акт који прописује начине и методе прикупљања података је *Закон о полицији*, чији члан 91 прописује следеће: „Полицијски службеник може прикупљати обавештења, податке и информације од лица, у циљу спречавања, откривања и расветљавања кривичних дела или прекршаја и њихових учинилаца или за обављање других полицијских послова у складу са законом“. Наиме, законодавац у наведеном члану не дефинише начин евидентирања прикупљених података, осим у ставу 3, који гласи: „О обавештењима

прикупљеним од грађана полицијски службеник сачињава службену белешку". На тај начин законодавац није прецизирао да ће се након прикупљених података сачинити оперативни извештај или оперативна информација. Подзаконки акти који прописују начин прикупљања података су: 1) *Обавезна инструкција о криминалистичко-оперативном раду полиције*, где је прописана јединствена методологија по којој се могу ангажовати лица за сарадњу; 2) члан 10. *Правилника о начину обављања појединачних полицијских послова*. У полицији Републике Србије, начин прикупљања података остварује се применом методе оперативних веза. Теоријски под појмом оперативних веза подразумевамо лица која располажу, прикупљају и за потребе полицијских службеника преносе податке неопходне за рад и даље поступање полицијских службеника. Оперативне везе у полицији Републике Србије се могу поделити на информаторе и сараднике (Ђурђевић, Радовић 2020). Правни основ за њихово ангажовање прописан је Обавезном инструкцијом о криминалистичко-оперативном раду полиције у којој су дефинисани принципи у раду са информатором и сарадником, регистровање и ангажовање информатора и сарадника (Рацић 2023).

МЕТОДОЛОГИЈА

Постављени научни циљеви и предмет истраживања условили су коришћење и одговарајућих филозофских, општенаучних, логичких и емпиријских метода. Од филозофских у истраживању су коришћене: дијалектичка, позитивистичка и структуралистичка метода. Од општих, тежишно су коришћене: статистичка, компаративна, историјско-компаративна и метода моделовања. Од емпиријских метода у истраживању су коришћене: метода анализе садржаја и метода испитивања применом технике анкетирања. *Методом анализе садржаја* (квалитативна и квантитативна), анализирани су доступни резултати досадашњих истраживања о примени и ефектима примене извршне функције прикупљања података у Републици Србији. У примени метода анализе садржаја коришћени су: одговарајући научни и стручни радови доступни у научним монографијама, часописима и зборницима радова; документација одговарајућих научно-истраживачких пројеката и пројеката организационих промена у полицији, као одговарајући извори доктринарне и формално-правне природе.

Метода испитивања је коришћена у сврху добијања ставова и мишљења испитаника, за шта су креирани били анкетни упитници. Анкетирање је спроведено на узорку од 142 запослена, од чега су 130 мушког пола, што чини 70% од укупног броја запослених и 70 женског пола, што чини 30% од укупног броја запослених у полицији Србије ($\chi^2 = 104{,}24$; df = 1; $p<0{,}001$) у периоду од маја до новембра месеца 2019. године и 33 запослена у периоду од јуна до августа месеца 2022. године. Запослени су изабрани методом диспропорционалног стратификованог узорка базиране на одређеним критеријумима које обухватају: професионалне и искуствене карактеристике; стручна и компететна знања запослених у организационим јединицама засноване на примени криминалистичко-обавештајних функција (прикупљање података), изради криминалистичко-обавештајних производа (Стратешка процена и оперативна процена, профил безбедносног проблема и профил безбедносно интересантно

лица/групе), обуке и едукације запослених на радним местима у оквиру организационих јединица надлежних за обављање криминалистичко-обавештајног рада.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Резултати спроведеног теоријског и емпиријског истраживања су подељени у два дела. Први део представљају резултати теоријског истраживања под називом: „Проблеми извршне функције прикупљање података у полицији Републике Србије". Други, се односи на: „Вредносни ставови запослених у полицији Републике Србије о спровођењу извршне функције прикупљање података".

Проблеми извршне функције прикупљање података у полицији Републике Србије

Сагледавајући традиционални (реактивни) начин прикупљања података, можемо закључити да се он претежно заснивао на искуственом и интуитивном одређењу предмета обавештајног рада, што се углавном манифестовало кроз неефикасност полиције у оперативном раду. Поред тога, постојале су и могућности кршења људских права што је последица субјективности и предрасуда заснованих на личним ставовима и уверењу полицијских службеника. Последице таквог поступања се манифестују кроз мали број поднетих оперативних извештаја и информација, избегавање одговорности почев од руководилаца до извршилаца, неинформисаност полицијских службеника, што доводи до недоследне примене концепта усмереног прикупљања података. Прикупљање података је претежно било засновано на затвореним изворима (пријатељске и познаничке везе, информатори или сарадници), што се донекле сматра оправданим. Развојем технологија започето је интезивније прикупљање података из отворених извора (Рацић 2023).

У примени полицијско-обавештајног модела у полицији Републике Србије развијена су два приступа за прикупљање података, и то су: 1) опште прикупљање које представља начин прикупљања података од стране полицијских службеника током редовних задатака. Најчешће се спроводи применом криминалистичко-тактичких мера и радњи, као што је осматрање, праћење и др.; 2) усмерено прикупљање се спроводи од стране надлежних организационих јединица које обављају криминалистичко-обавештајни рад и усмерене су на идентификоване стратешке и оперативне приоритете, сходно захтевима управљачких група у полицији (МУП, 2016: 51). Међутим, у пракси полицијских службеника у полицији Републике Србије и даље постоји отпор према раду са оперативним везама и недостатак свести о неопходности прикупљања података. Разлози за таква мишљења су разни, међу којима је неопходно посебно истаћи да полицијски службеник није власник информације и као такву не може је задржати само за себе, већ је мора поделити са организацијом у којој ради. Као последица тога често се јавља евидентирање података у роковницима, а најчешће такве податке полицијски службеници задржавају у својим главама. Са друге стране, савесни полицијски службеник о подацима које прикупи преко извора сазнања, сачињава оперативни извештај или оперативну информацију

у писаној форми на стандардизованим обрасцима. На основу података садржаних у наведеним актима може се успоставити оперативна контрола, отворити оперативни предмет рада, оперативна обрада или спровести оперативна акција која би резултирала подношењем кривичних пријава, откривањем учинилаца кривичних дела и др.

Резултати теоријског истраживања у којем се овај модела наводи као кључан услов за успостављање и примену савремених (проактивних) начина прикупљања података у полицији Републике Србије, односе се на:

1) непрофесионални приступ раду са оперативним везама, као последица „сиве зоне института пријатељско-познаничких веза", по којој непосредни старешина, или било који други руководилац не познаје идентитет оперативне везе са којом се полицијски службеник састаје. Овако уређен институт оперативне везе задржава лични ниво сарадње који није у складу са принципом да оперативна веза припада организацији, а не појединцу; отежава се контрола квалитета рада са везама и отвара се могућност за непрофесионалан рад и злоупотребе;

2) немотивисаност и неповерење полицијских службеника и непрепознавање значаја таквих података, који често представљају појединачне сегменте у процесу прикупљања података. Претежно настају као последица „злоупотребе информација" од стране руководилаца и запослених. Такође, одсуство управљања учинком на криминалистичко-обавештајним пословима представља последицу малог броја поднетих оперативних извештаја и информација од стране полицијских службеника опште надлежности;

3) основни извори података све више постају видео надзор, мере тајног надзора комуникација, дронови, чији развој је веома важан с обзиром на могућности које пружају, али овај развој не прати и адекватан развој рада са оперативним везама. Дугогодишња употреба и експлоатација техничких мера довела је до деконспиришања методологије њихове примене и све слабијих резултата. Припадници организованих криминалних група су стекли одређен ниво знања о овим мерама и едуковали се да на професионални начин извршавају кривична дела и прикривају трагове. Овакав приступ раду је полицијским службеницима понекад комфорнији и мање захтеван од обављања полицијских послова на терену и контаката са грађанима и често се криминалистички полицајци „претварају" у оператере за примену тајног надзора комуникација или аналитичаре који претражују евиденције и сачињавају пресеке и извештаје, уз запостављање класичног рада на терену и прикупљања података;

4) недостатак координације, мотивисања и усмеравања полицијских службеника за рад са оперативним везама са националног нивоа.

5) не постоји централизована електронска евиденција са кодовима за сваку оперативну везу;

6) нема развијеног система непосредне размене података и ангажовања сарадника са другим полицијама (слично институту прикривеног иследника);

7) прикупљање података о појединцима или групама није засновано на јасно дефинисаним критеријумима како би постојала веза између појединца или групе са конкретним криминалним активностима, укључујући прикупљање и задржавање података који се односе на политичке, верске, расне и друге социјалне везе у базама података.

Вредносни ставови запослених у полицији Републике Србије о спровођењу извршне функције прикупљање података

Резултати теоријског истраживања које се односе на проблеме функције прикупљања података који су наведени у теоријским ставовима у полицији Републике Србије, проверени су емпиријски, испитивањем 142 полицијска службеника у организационим јединицама у седишту Дирекције полиције (Управа криминалистичке полиције, Управа полиције, Управа саобраћајне полиције и Управа граничне полиције) – у даљем тексту резултати емпиријског истраживања су приказани под називом: „Студија 2019“[1]; два главна координатора у седишту Дирекције полиције, четири главна координатора у организационим јединицама у седишту Дирекције полиције и 27 координатора у подручним полицијским управама - у даљем тексту резултати емпиријског истраживања су приказани под називом: „Студија 2022“[2]. Наведени запослени су одговорили на начин како је то приказано у табелама 1-4.

Табела 1: *Одговори запослених у организационим јединицама у седишту Дирекције полиције и подручним полицијским управама на питање: „Да ли сматрате да би успостављање специјализоване менаџерске дисциплине управљање учинком у криминалистичко-обавештајном раду допринело мотивацији полицијских службеника да подносе већи број оперативних извештаја и информација“*

Анкетирани ППУ и ОЈ у седишту ДП	потпуно се слажем		углавном се слажем		углавном се не слажем		уопште се не слажем		немам мишљење		Укупно	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
„Студија 2019“	24	16,9%	88	62,0%	17	12,0%	10	7,0%	3	2,1%	142	100%
„Студија 2022“	33	100%									33	100%

Анализом одговора запослених на питање наведено у табели 1, од укупног броја запослених у посматраном узорку у оквиру „Студије 2019“, 78,9% је позитивно одговорило са „углавном се слажем“ и „потпуно се слажем“, 19% је негативно одговорило са „уопште се не слажем“ и „углавном се не слажем, и 2,1% је одговорило са „немам мишљење“. У узорку након протока времена у оквиру „Студије 2022“ добијено је 100% позитивних одговора и то „потпуно се слажем”. Може се закључити на основу учесталости одговора у посматраним узорцима у спроведеним студијама да постоји сагласност са ставом да би успостављање специјализоване менаџерске дисциплине управљање учинком у криминалистичко-обавештајном раду допринело мотивацији полицијских службеника да подносе већи број оперативних извештаја, као и да је дошло до значајног повећања сагласности након протока времена.

1 Емпиријско истраживање за наведене испитанике је реализовано у периоду од маја до октобра месеца 2019. године за потребе израде докторске дисертације аутора монографије. Више о томе: Рацић (2021). Организационо прилагођавање полиције потребама примене полицијско-обавештајног модела у Републици Србији, докторска дисертација, Криминалистичко-полицијски универзитет, Београд.

2 Емпиријско истраживање је реализовано у периоду од јула до августа месеца 2022. године. Више о томе: Рацић, И. (2023). Монографија: „Полицијско-обавештајни модел у Републици Србији“, Институт за криминалошка и социолошка истраживања, Београд.

Табела 2: *Одговори руководилаца у организационим јединицама у седишту Дирекције полиције и подручним полицијским управама на питање: „Да ли сматрате да је потребно успоставити централизовану електронску евиденцију са кодовима за сваку оперативну везу, као што је то дефинисано у Европолу“*?

Анкетирани ППУ и ОЈ у седишту ДП	потпуно се слажем		углавном се слажем		углавном се не слажем		уопште се не слажем		Укупно	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
„Студија 2019“	53	37,3%	75	52,8%	11	7,7%	3	2,1%	142	100%
„Студија 2022“	17	51,51%	16	48,49%					33	100%

Анализом одговора запослених на питање наведено у табели 2, од укупног броја запослених у посматраном узорку у „Студији 2019“, 81,2% је позитивно одговорило са „углавном се слажем“ и „потпуно се слажем“, а 9,8% је негативно одговорило са „углавном се не слажем“ и „уопште се не слажем“. У посматраном узорку након протока времена у „Студији 2022“, 100% је одговорило позитивно. Упоређивањем одговора „углавном се слажем“ и „потпуно се слажем“ добијених у оквиру „Студије 2019“ и „Студије 2022“ добијено је да не постоји статистички значајна разлика (χ^2_{emp}=1,091, df=1, p>0,05). Може се закључити да у посматраном узорку постоји сагласност са ставом да је потребно успоставити централизовану електронску евиденцију са кодовима за сваку оперативну везу, као што је то дефинисано у Европолу, као и да се протоком времена повећао степен сагласности са овим ставом.

Табела 3: *Одговори запослених у организационим јединицама у седишту Дирекције полиције и подручним полицијским управама на питање: „Да ли сматрате да је потребно развити непосредну размену података и размену сарадника са другим полицијама“*?

Анкетирани ППУ и ОЈ у седишту ДП	потпуно се слажем		углавном се слажем		углавном се не слажем		уопште се не слажем		немам мишљење		Укупно	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
„Студија 2019“	28	19,7%	91	64,1%	18	12,7%	4	2,8%	1	0,7%	142	100%
„Студија 2022“	17	51,51%	16	48,49%							33	100%

Анализом одговора запослених на питање наведено у табели 3, од укупног броја запослених у посматраном узорку у „Студији 2019“, 83,8% је позитивно одговорило са „углавном се слажем“ и „потпуно се слажем“, 15,5% је негативно одговорило са „углавном се не слажем“ и „уопште се не слажем“, а 0,7% одговорило са „немам мишљење“. У посматраном узорку након протока времена у „Студији 2022“, 100% је позитивно одговорило. Упоређивањем учесталости позитивних одговора, „углавном се слажем“ и „потпуно се слажем“, у посматраним узорцима. добијено је да постоји статистички значајна разлика (χ^2_{emp}=9,709, df=1, p<0,05), односно да је дошло до значајног повећања потпуне сагласности са испитиваним ставом. Може се закључити да у посматраним узорцима постоји сагласност са ставом,

да је потребно развити непосредну размену података и сарадника са другим полицијама, са повећањем степена сагласности са позитивним ставом у „Студији 2022".

Табела 4: *Одговори запослених у организационим јединицама у седишту Дирекције полиције и подручним полицијским управама на питање: „Да ли сматрате да је дугогодишња примена и експлоатација техничких мера довела до додеконспирисања, што је директно утицало на мању употребу оперативних веза"?*

Анкетирани ППУ и ОЈ у седишту ДП	потпуно се слажем		углавном се слажем		углавном се не слажем		уопште се не слажем		Укупно	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
„Студија 2019"	34	23,9%	92	64,8%	14	9,9%	2	1,4%	142	100%
„Студија 2022"	18	54,55%	15	45,45%					33	100%

Анализом одговора запослених на питање наведено у табели 4, од укупног броја запослених у посматраном узорку у „Студији 2019", 88,7% је позитивно одговорило са „углавном се слажем" и „потпуно се слажем", а 11,3% негативно одговорило са „углавном се не слажем" и „уопште се не слажем", док је у посматраном узорку након протока времена у „Студији 2022", добијено је 100% позитивних одговора. Анализом позитивних одговора „углавном се слажем" и „потпуно се слажем" у посматраним узорцима добијено је да постоји статистички значајна разлика (χ^2_{emp}=9,026, df=1, p<0,05). Може се закључити да у посматраним узорцима постоји сагласност са ставом да је дугогодишња примена и експлоатација техничких мера довела до додеконспирисања, што је директно утицало на мању употребу оперативних веза, као и да је значајно повећан степен сагласности са испитиваним ставом протоком времена.

Табела 5: *Одговори руководилаца у организационим јединицама у седишту Дирекције полиције и подручним полицијским управама на питање: „Оцените квалитет база података у којима се евидентирају оперативне везе"?*

Анкетирани ППУ и ОЈ у седишту ДП	у потпуности корисне		углавном корисне		углавном неквалитетне		у потпуности неквалитетне		немам мишљење		Укупно	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
„Студија 2019"	7	4,9%	79	55,6%	27	19,0%	12	8,5%	17	12,0%	142	100%
„Студије 2022"			2	6,06%			31	93,94%			33	100%

Анализом одговора запослених на питање наведено у табели 5, од укупног броја запослених у посматраном узорку у „Студији 2019", 60,5% запослених је оценило базе података са „углавном корисне" и „у потпуности корисне", а 27,5%% као неквалитетне са оценама „углавном неквалитетне" и „у потпуности неквалитетне", а 12% изјаснило да „нема мишљење". У посматраном узорку након протока времена у „Студији 2022", 6,06% је дало позитивну оцену, а 93,94% су оценили базе података као неквалитетне. У посматраним узорцима постоји статистички значајна разлика

између учесталости позитивних и негативних оцена (χ^2_{emp}=41,647, df=1, p<0,01). Може се закључити да је потребно спроводити даље активности на унапређењу квалитета база података у којима се евидентирају оперативне везе у криминалистичко-обавештајном раду у полицији Републике Србије.

ДИСКУСИЈА

Резултатима спроведеног теоријског и емпиријског истраживања применом извршне функције прикупљања података, можемо закључити да тренутно постоји велики број недостатака у овој области. Недостаци су присутни у правној регулативи, организационој структури, методологији рада и у областима људских и материјалних ресурса. Неопходно је јасно дефинисање значаја, места и улоге ове области у систему полиције Републике Србије, затим циљева који се желе постићи, временског рока за његово спровођење, као и конкретних корака, активности које је потребно предузети да би функција прикупљања података, значајно допринела унапређењу рада полиције у Републици Србији.

Мере за унапређење извршне функције прикупљања података се односе на:

1. дефинисање значаја, места, улоге и очекивања од рада са оперативним везама у систему полиције Републике Србије. Ефекти таквог организационог прилагођавања утицали би на развој проактивног приступа усмеревањем на стварање квалитетне мреже оперативних веза у складу са дефинисаним приоритетима, циљевима и актуелним безбедносним проблемима са фокусом на области организованог и тешког криминалитета, према организованим криминалним групама и безбедносно интересантним појединцима;

2. побољшање безбедности, заштите и протока података и информација израдом централизоване базе података, у којој се након верификације непосредног старешине, у извештају бришу подаци о поносиоцу. Такође је неопходно адекватно вредновати резултате рада свих полицијских службеника у области прикупљања података кроз оцену рада, увећање коефицијента плате и каријерно напредовање. Ефекти таквог организационог прилагођавања утицали би на већи број поднетих оперативних извештаја, кривичних и прекршајних пријава, откривених учинилаца и расветљених кривичних дела и прекршаја;

3. успостављање адекватног односа и комбиновану примену савремених техничких средстава и рада са оперативним везама уз поштовање принципа вредност за новац. Статистички подаци Европола указују да је рад са оперативним везама око седам пута јефтинији од примене техничких средстава (European Police Office, 2013). Ефекти таквог организационог прилагођавања утицали би на већи број поднетих оперативних извештаја, кривичних и прекршајних пријава, откривених учинилаца и расветљених кривичних дела и прекршаја;

4. унапређење координације рада са оперативним везама, тако што ће се *Обавезном инструкцијом* предвидети институт националног координатора за рад са оперативним везама на националном нивоу са функцијом координације на регионални и локални ниво. Ефекти таквог организационог прилагођавања утицали би на ефикаснији и ефективнији рад са оперативним везама;

5. успостављање централизоване електронске евиденције са кодовима за сваку оперативну везу. Мере које је потребно предузети односе се на успостављање наведене централизоване електронске евиденције. Ефекти таквог организационог прилагођавања утицали би на ефикаснији и ефективнији увид у регистроване оперативне везе;

6. успостављање система непосредне размене података и ангажовања сарадника са другим полицијама (слично институту прикривеног иследника). Ефекти таквог организационог прилагођавања утицали би на ефикаснију и ефективнију размену података и усмереност заједничког рада на идентификовање и откривање организованих криминалних група;

7. усмеравање полицијских службеника од стране руководилаца да прикупљају податке који су претежно базирани на квалитету. Ефекти таквог организационог прилагођавања утицали би на ефикасније и ефективније подношење кривичних и прекршајних пријава, откривених учинилаца и расветљених кривичних дела и прекршаја;

8. дефинисање јасних критеријума како би постојала веза између појединца или групе са конкретним криминалним активностима, укључујући прикупљање и задржавање података који се односе на политичке, верске, расне и друге социјалне везе у базама података. Ефекти таквог организационог прилагођавања утицали би на селектирање и квалитетнију обраду прикупљених података;

9. унапређење правног оквира изменом Обавезне инструкције о криминалистичко-оперативном раду полиције у погледу дефинисања криминалистичко-обавештајног процеса, чије веома значајно место заузима област прикупљања података, дефинисања врста оперативних веза, принципа у раду, методологије рада, евидентирања и заштите оперативних веза, и производа рада са везама.

ЗАКЉУЧАК

Предмет теоријско-емпиријског истраживања чији су резултати презентовани у раду односио се на извршну функцију прикупљања података. Резултатима теоријског истраживања појма прикупљања података, утврђено је следеће: 1) прикупљање података дефинише се на различите начине под којима се суштински подразумева скуп сирових података које ће аналитичари користити за припрему криминалистичко-обавештајних информација; 2) традиционални оперативни рад карактерише искључива примена затворених извора што представља слабост у криминалистичко-обавештајном раду уз уверење да представља валидан начин прикупљања података заснован на њиховом квалитету и квантитету; 3) криминалистичко-обавештајни рад почетком XXI века обухвата примену отворених извора података која је значајну улогу добила развојем технике и телекомуникације; 4) врсте извора података деле на: отворене (јавне) и интерне (затворене или класификоване) податке, укључујући и податке који су прикупљене путем оперативних веза.

На основу спроведеног теоријско-емпиријског истраживања може се закључити да се извршна функција прикупљања података у полицији Републике Србије може унапредити, што захтева следеће (функционалне) промене: 1) да је квалитет

база података у којима се евидентирају оперативне везе у криминалистичко-обавештајном раду у полицији Републике Србије делимично квалитетан, што је емпиријски потврђено са 60,4% испитаника који су изнели позитиван став. Потребно је успоставити централизовану електронску евиденцију са кодовима за сваку оперативну везу, као што је то дефинисано у Европолу; 2) потребно израдити јединствену, централизовану базу података, заштићену апликацију којом би се сваком полицијском службенику на најједноставнији начин обављао унос, претрага и размена података и информација. На тај начин би се унапредио процес управљања информацијама (с обзиром на то да је веома важно да информације правовремено, најбржим путем буду достављене кориснику); 3) да прикупљање података о појединцима или групама буде засновано на јасно дефинисаним критеријумима како би постојала веза између појединца или групе са конкретним криминалним активностима. Такође је потребно израдити процедуре у вези са прикупљањем и задржавањем података који се односе на политичке, верске, расне и друге социјалне везе у базама података; 4) неопходно успоставити специјализовану менаџерску дисциплину управљање учинком у криминалистичко-обавештајном раду што би за ефекат имало подизање мотивације полицијских службеника да подносе већи број оперативних извештаја и информација.

Сагласно описаним резултатима истраживања, може се сумарно закључити да се функционисање полицијске организације у Републици Србији може унапредити, што подразумева одговарајуће (функционалне и организационе) промене у њеним извршним функцијама, укључујући посебно промене у обављању криминалистичко-обавештајног рада, односно у прикупљању података којима се може допринети квалитетнијој изради и употреби криминалистичко-обавештајних информација.

ЛИТЕРАТУРА

Carter 2011: Carter, J.G. *Policing Inovation: Exploring the Adoption of Intelligence – Led Policing* (Dissertation), Michigan State University.

Thibault, Lynch, McBride 2007: Thibault, E.A., Lynch, L.M., McBride, R.B. *Proactive police management (7th ed.),* Upper Saddle River, NJ: Pearson Education.

Sands 2005: Sands A. „Integrating Open Sources into Transnational Threat Assessments", in: Jenifer E. Sims and Burton Gerber, Transforming U.S. Intelligence, Washington Georgetown University Press, pp. 64.

Шебек 2014: Владимир Шебек. Докторска дисертација: „Криминалистичко – обавештајни модели организације полиције у контроли криминалитета", Крагујевац.

ICD, 2006: Intelligence Community Directive, Number 301, National Open Source Enterprise, Section F (3).

Рацић 2023: Илија Рацић. Монографија: „Полицијско-обавештајни модел у Републици Србији", Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд.

Женевски центар за сигурност, развој и владавину права (DCAF) 2014: Женевски центар за сигурност, развој и владавину права (DCAF). Приручник: „Криминалиситичко – обавештајни послови", Љубљана, стр. 32.

Ђурђевић, Радовић 2020: Зоран Ђурђевић, Ненад Радовић. Криминалистика оператива, Криминалистичко – полицијски универзитет, Београд.

МУП Р. Србије 2016. Министарство унутрашњих послова Републике Србије. Приручник: „Полицијско – обавештајни модел", Београд, стр. 51.

EU 2013. Serious and Organised Crime Threat Assessment, European Police Office.

Ilija M. RACIĆ
Siniša R. DOSTIĆ

DATA COLLECTION AS AN EXECUTIVE FUNCTION IN LAW ENFORCEMENT INTELLIGENCE OPERATIONS IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary

The goal of this research is to identify, scientifically describe, classify and partly explain the weaknesses of data collection as an executive function in law enforcement intelligence operations in the Republic of Serbia using methods of scientific research. The conducted theoretical research identified problems of a functional nature using the executive function of data collection, which can be classified as following problems: 1) theoretical differences in the conceptual determination of data and criminal-intelligence, 2) traditional (reactive) data collection in relation to modern proactive methods, 3) coordination and motivation of police officers, 4) decentralization of the database. Executive functions in criminal-intelligence operations are performed through the criminal-intelligence process, which represents an evidentiary tool for analyzing the actions pertaining to all forms of crime, misdemeanors and other security-related acts, and enables decision-making process based on the collection, processing and analysis of data, as well as undertaking preventive measures. The general purpose of criminal-intelligence operation is to collect data on individuals or organized criminal groups that are involved in criminal activities, in order to gain insight into their functioning. The research was carried out as a theoretical-empirical one, using combination of both theoretical and empirical methods of research (attitudes and opinions of police officers in the police of the Republic of Serbia), that is: general scientific, logical and empirical methods. In this research, the theoretically-empirically confirmed position is that the functioning of the police organization in the Republic of Serbia can be improved, which implies appropriate (functional) changes in its executive functions, including especially changes in the performance of criminal-intelligence operations, i.e. in the collection of data that could contribute to better development and use of criminal-intelligence outcomes (strategic assessment of public security, operational assessments of public security, profile of a security related problem, profile of a person/group of security interest and other analytical products), which would have impact on the more efficient, effective and economical performance of police work and tasks. The scientific justification of the research derives from its expected results, which can: 1) contribute to the deepening and expansion of scientifically verified knowledge in the field of criminalistics, security and organizational scientific disciplines, 2) indicate the directions, areas and topics of future scientific research and 3) enrich the methodological practice of scientific research on the organization and proactive functioning of the police in contemporary conditions.

Keywords: data collection, criminal-intelligence, executive functions, criminal-intelligence operations, criminal-intelligence outcomes.

Рад је предат 15. новембра 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 329.18"(100)1938/1941(095.2)
323.285(497.1)"1938/19410"(093.2)
323(497.1)"1938/1941"(093.2)
343.326
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-48912

Оригинални научни рад

*Борис Љ. БУРСАЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ТЕРОРИЗАМ ХРВАТСКОГ РЕВОЛУЦИОНАРНОГ ПОКРЕТА – УСТАША**

Апстракт: Људска историја обележена је различитим терористичким деловањима, стога можемо рећи да тероризам карактерише скоро све епохе људске цивилизације. Од јеврејске зилотске групације познатије као Сикари, преко шитске верске секте Асасина из 11. века па све до Француске револуције, Пролећа народа и познатих бомбашких напада и атентата, тероризам као облик насиља представља једну од водећих претњи безбедности. Таласи тероризма у последњих 100 година запљускују савремену цивилизацију а сваки талас са собом носи неки нови облик терористичке активности. Један такав талас „запљуснуо" је и простор бивше Југославије и на светлост дана „избацио" једну терористичку творевину коју у литератури препознајемо као Усташа - Хрватски револуционарни покрет. Управо ће овај покрет, његов настанак и еволуција бити предмет детаљне анализе овог научног рада, такође ћемо посебну пажњу посветити радикалној идеологији покрета, терористичким активностима и злочинима, поготово над српским становништвом.

Кључне речи: тероризам, Усташа - Хрватски револуционарни покрет, Хрватски ослободилачки покрет, Крижари, Хрватско револуционарно братство, Лубурићевци, Хрватско крижарско братство.

1 ИСТОРИЈСКИ АСПЕКТ И ВРСТЕ ТЕРОРИЗМА

Већина научника и истраживача слаже се да су корени тероризма присутни у далекој прошлости. Уколико желимо да пружимо једну прецизнију слику историјског тренутка у коме тероризам настаје, одосно уколико желимо да пружимо научно поуздан историјски моменат настанка тероризма суочићемо се с многим недоумицама и неслагањима значајног броја истраживача који су желели допринети историјској анализи појма који препознајемо као тероризам. Анализом многобројних научних радова који се баве овим изразито популарним феноменом примећује се дивергентност претпоставки и тврдњи везаним за време настанка тероризма, који се, у форми коју данас познајемо, често повезује тек са 19. веком.

* Научни сарадник, boris.bursac89@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-66/2024-03 од 26.01.2024. године.

1.1 Историјски аспект тероризма

Да би створили јасну слику о времену настанка тероризма морамо се вратити далеко у прошлост. Наиме, као једну од првих претеча тероризма морамо поменути зилотску фракцију бораца за јеврејску самосталност познатију као Сикари. Сикари су били ектремистичка фракција јеврејских Зилота а име су добили по малим бодежима - „сикама" (латински - „sicae"), уз помоћ којих су извршавали планиране атентате још у 1. веку. Сикари су имали јасну идеологију: осамостаљење Јудеје од Римског царства и успостављање независне јеврејске државе која ће бити базирана на строгој верској владавини, како би дошли до свог циља користили су се разним терористичким актима. Њихови акти насиља односили како на Римљане, тако и на јеврејске лидере, које су сматрали колаборационистима. Тактика по којој су били препознатљиви је управо употреба тих малих бодежа којима су убијали своје мете, углавном на пијацама и другим јавним местима, а након извршених аката насиља, изгубили би се у маси како би избегли откривање.

Поред Сикара као претече терориста, важно је споменути и чувене Асасине. Они су представљали омању групу шитских односно исмаилитских екстремиста која је активно деловала на подручју Сирије и Персије током 11. и 12. века. Њихов вођа носио је титулу великог мајстора, а најпознатија база била им је тврђава Аламут у данашњем Ирану, некадашњој Персији. Поседовали су чврсту интерну хијерархију и јасан циљ: свако ко је представљао потенцијалну опасност по шите на тим просторима постајао је њихова мета.

Чувене жртве Асасина били су абасидски калиф Ал Мустаршид (Al-Mustarshid), јерусалимски краљ Конард Монфератски (Conrad of Montferrat), а из појединих текстова можемо закључити да је и Саладин, родоначелник династије Ајубида, у неколико наврата био мета ових познатих убица (Lane-Poole 1906). Асасине без сумње одликује асиметричан начин ратовања где су напади на зацртане мете концизно и обазриво смишљени. Такође Асасине је карактерисала слепа послушност, воља да добровољно и неустрашиво иду на извршење задатка, иако је он значио сигурну смрт. Места на ком су извршавали атентате била су јавна и морала су имати публику а омиљено оружје, које су користили у својима нападима, био је обичан бодеж. Дакле татктика је била сасвим јасна, Асасини би се инфилтрирали у палате и дворане својих мета и извршавали атентате пред публиком чиме би се послала јасна порука и изазвао страх међу противницима. На тај начин Асасин еволуира у нешто што данас препознајемо као атентатор, односно ангажовани или професионални убица, након чега долази до формирања блиског израза „атентат", који се односи на сваку активност која укључује високопрофилно убиство из политичких мотива.

И Сикари и Асасини, односно поједини елементи њихових акција појмовно су блиски тероризму али као што би рекао Драган Симеуновић у свом делу Тероризам: „Није сваки ужас изазван насиљем доказ постојања тероризма. Изненадност напада и бруталност који ужасавају нападнуте су својства и многих других облика употребе силе" (Симеуновић 2009). Оно око чега се већина историчара и истраживача који се баве феноменом тероризма слажу, јесте повезаност савременог

тероризма са периодом Француске револуције (септембар 1793. до јула 1794. године), познатијем као Јакобинска диктатура. Јакобинци су користили терористичке акције ради останка на власти за време револуције, убијали су монархисте, политичке противнике а најпознатији су по „режиму гиљотине" у коме је живот изгубило између 20.000 и 40.000 људи широм Француске (Andress 2006). Овде је битно истаћи да тероризам у овом контексту обухвата акте насиља државе према њеном становништву, све с циљем постизања промена у политичкој сфери. Дакле, постоји недвосмислена идејна веза тероризма с левим крилом Француске револуције. Такође, познато нам је да је наредна револуција 1848. године, позната као „Пролеће народа", носила обележје левичарских идеја и да је управо неуспех те револуције резултирао првим правим терористичким (пре свега бомбашким) нападима и атентатима.

1.2 Врсте тероризма

Да би јасније разумели шта је то тероризам морамо бити свесни његове способности брзог адаптирања и релативно честог модификовања. У последњем веку, тероризам је прошао кроз озбиљан процес еволуције и развио се у један глобални феномен. Од краја 19. века па до данас, тероризам се може поделити на четири различита таласа: анархистички, антиколонијални, талас нове левице и религиозни: (Rapoport 2013).

Унутар сваког од поменутих таласа или праваца није био присутан искључиво један вид тероризма, већ су ови таласи или правци именовани према доминантним облицима терористичких активности у одређеном временском раздобљу. Први у низу је анархистички талас који почиње 1880-те године. Пре тога, револуционари су се фокусирали углавном на пропагандне стратегије као што су издавање памфлета, организовање јавних скупова и митинга као начин изражавања свог незадовољства. Када ове мирне стратегије и тактике нису резултирале жељеним циљем, појављује се тероризам као један врло драматичан и паничан метод путем којег би се шира јавност инволвирала. Међутим, мало која анархистичка групација је успела да достигне своје идеолошке циљеве, док је употреба атентата постала распрострањена тактика у временском периоду. С обзиром да су у анархистичком таласу многи светски лидери изгубили живот (руски цар Александар II Романов, француски председник Сади Карно, амерички председник Вилијам Мекинли), овај талас често се сматра „златним периодом атентата".

Након завршетка Првог светског рата, започиње Други талас тероризма познатији као антиколонијални. У овом периоду, терористичке и екстремистичке групације имале су за циљ подривање власти колонијалних владара. Ирска републиканска армија - ИРА и Иргун - јеврејска ционистичка терористичка организација, најпознатији су представници антиколонијалног таласа тероризма.

Терористичке организације из антиколонијалног таласа показале су значајно већу ефикасност у односу на оне из анархистичког таласа тероризма, пошто су неке од њих успеле да постигну део, а понеке и већину својих планираних идеолошких циљева. Такође, поједине групације из антиколонијалног таласа тероризма

имале су директну подршку страних влада и дијаспоре. Атентат више није био водећа метода борбе у другом таласу тероризма, већ су се терористичке организације окренуле нападима на безбедносне снаге, односно мете су били припадници или објекти полицијских или војних снага. Управо у овом периоду, односно у оквиру овог таласа тероризма долази до оснивања усташког покрета о коме ћемо касније писати у раду.

Током рата у Вијетнаму, однсоно 1960-их, и 1970-их година, долази до буђења новог таласа тероризма који у литератури препознајемо као талас „Нове левице". Ова фаза у развоју тероризма била је обележена уверењем да су западне силе извршиле злочине према земљама Трећег света. Академска заједница имала је централну улогу у формирању и организовању терористичких групација које су настале у то време. Теористичке организације које су се по својој снази и утицају истакле као водеће су: Антифа, група Бадер-Мајнхоф (Baader–Meinhof Group), Ведерман (Weather Underground). Често су мете ових групација били полицајци и државни службеници, при чему су отмице, убиства и бомбашки напади биле најчешће коришћене тактике.

По завршетку таласа Нове левице, на сцену ступа верски тероризам који постаје све учесталији. Терористичке групације које су припадале овом таласу тероризма налазиле су оправдање за насилне активности у екстремним интерпретацијама различитих религија. У различитим тренуцима своје дуге историје, свака религија је искусила појаву терористичких групација, било да се ради о хришћанским екстремистима, као што су Божја војска, или исламским екстремистима, као што је Ал Каида.

Исламски тероризам издваја се као најпознатија форма верског таласа тероризма и показао се као његов најсмртоноснији облик док су самоубилачки напади постали изузетно распрострањена и изузетно смртоносна стратегија против оних које перципирају као претњу својој религији.

Како се може приметити, стручна јавност пружа различите временске оквире за идентификацију историјског почетка тероризма. Ипак, оно што је сигурно јесте да се код свих претходно наведених феномена могу уочити одређени елементи који су инхерентни савременом тероризму.

Као што смо већ поменули тероризам сеже далеко у прошлост, стога са апсолутним правом можемо рећи да није нов феномен, али поред огромног труда уложеног у његову детаљну анализу врло је компликовано дефинисати га. Најлегитимније и најприкладније је претпоставити да одређени елементи које академска заједница данас сматра неодвојивим елементима савременог тероризма имају своје манифестације у далекој историји, али морамо додати и то да савремени облици тероризма морају бити детаљније анализирани у складу са актуелном безбедносном ситуацијом, наравно на међународном нивоу. Да би могли даље говорити о тероризму морамо га и јасно дефинисати, стога ћемо за се за потребе овог рада користити једном целовитом дефиницијом коју је дао Драган Симеуновић који треоризам дефинише као: „Један вишедимензионални политички феномен односно сложени облик организованог, индивидуалног и ређе институционализованог политичког насиља, који је обележен застрашујућим брутално-физичким и психолошким

методама политичке борбе, којима се обично у време политичких и економских криза, а ређе у условима економске и политичке стабилности једног друштва, систематски покушавају остварити „велики циљеви" на начин потпуно непримерен датим условима" (Симеуновић 2009).

2 ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ ПРЕ НАСТАНКА УСТАШКОГ ПОКРЕТА

Став аутора да не постоји земља на планети која је имуна на тероризам, који је више пута помињао у својим научним радовима и овај пут се показао као тачан. Од свог међународног признања па до данас Србија, касније и Југославија суочава се са разним терористичким групацијама. На почетку су те претње долазиле из правца Бугарских и Албанских екстремиста, али су те претње сведене на минимум ослободилачким ратом из 1912. године. Између два светска рата та претња је углавном долазила из правца хрватских сепаратиста а њихова активност достиже врхунац формирањем усташког покрета и управо је усташки тероризам представљао највећу пошаст који је погађао Југославију за све време њеног постојања.

Формирање усташког покрета најбоље се може разумети кроз детаљну анализу послератног процеса изградње нације и државе - Краљевине СХС (преименоване у Краљевину Југославију 1929. године). Нова држава је изграђена на идеји јужнословенског јединства, која је промовисана током 19. века, превасходно у интелектуалним и политичким круговима Аустроугарске и Краљевине Србије. (Djokić 2003). Распад Аустроугарске и Османске империје после Великог рата пружио је праву прилику да се та идеја спроведе и у пракси.

Прво регент Александар I Карађорђевић 01.12.1918. године у име свог оца, краља Петра I Карађорђевића, проглашава уједињење Краљевине Србије основане 1882. године са државом Словенаца, Хрвата и Срба у јединствено Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца и најављује формирање владе која би за први задатак имала утврђивање државних граница у складу с етнографским принципима. Највишу власт у земљи у том периоду чине: краљ, односно, регент, влада и Привремено народно представништво. Прва влада Краљевине СХС формирана је 20. децембра 1918. године а Привремено народно представништво, односно прва југословенска скупштина састала се 1. марта 1919. године. Дакле, до формирања Уставотворне скупштине, Привремено народно представништво обављало је функцију парламента.

У овом периоду долази до формирања првих југословенских странака попут Демократске странке и Социјалистичке радничке партије Југославије (од 1920. године Комунистичке партије Југославије). Избори за Уставотворну скупштину одржани су 28.11.1920. године, на овим изборима највише гласова освајају централистички орјентисане странке попут: Демократске странке и Народне радикалне странке али озбиљну подршку добијају Комунистичка партије Југославије и Хрватска републиканска сељачка странка које су се противиле централизму па и монархизму. Дакле, битно је напоменути да су српски политичари прву југословенску државу посматрали као продужетак Краљевине Србије, док су хрватске и словеначке

странке сматрале да је нова држава повољан тренутак за јачање националних позиција. Ако томе придодамо већ постојеће напетости из Великог рата, сасвим је разумљиво продубљивање тензија које касније следе. Први изазови настају када ХРСС и КПЈ одлуче да бојкотују рад Уставотворне скупштине.

Упркос њиховом бојкоту, усвојен је устав Краљевине СХС 28.06.1921. године, познатији као Видовдански устав. Овим уставом Краљевина СХС устројена је као уставна, парламентарна и наследна монархија. (Петров, Станковић 2020). Додатну кризу продубио је покушај атентата на регента Александра Карађорђевића, који је извршен од стране Спасоја Стејића, члана КПЈ и учесника Октобарске револуције. (Петровић 2008). Након неуспелог атентата на регента, Милорад Драшковић, министар унутрашњих послова саставља декрет познатији као „Обзнана", којим влада Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца забрањује рад КПЈ. Ова забрана резултирала је новим, атентатом, овај пут успешним, на министра Драшковића.

Централна власт и монархија, успостављени су усвајањем Видовданског устава након чега Хрватска републиканска сељачка странка (ХРСС) доноси одлуку да не учествује у раду Народне скупштине. Ова стратегија окончана је 1923. године када је постигнут „Марков протокол" са Народном радикалном странком, у циљу освјања парламентарне већине. Овакав договор је Радикалној странци обезбедио могућност несметане власти. вНакон стабилизације позиције своје владе, Радикална странка је почела да одступа од обећања датих у разговорима са Федералистичким блоком. Након овога долази до разилажења Радикала са Федералистичким блоком. У том временском периоду, Стјепан Радић подршку за свој републикански програм тржи ван граница Краљевина СХС. Тако је 1924. године посетио Москву и успоставио сарадњу са Комунистичком партијом, придружујући се Сељачкој интернационали. Том одлуком прекршио је важећи закон у СХС - Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави, што је касније довело до његовог хапшења од стране безбедносних снага Краљевине СХС.

У периоду проведеном у затвору, Радић постаје „ближи" идеји монархије и одриче се републиканизма, што резултира променом имена странке која одбацује придев „републиканска". Пуштен је из затвора 1925. године, након чега улази у Владу као министар просвете. У кратком временском периоду, Радић је сменио велики број српских професора са Универзитета у Загребу - дао их је „умировити" (Суботић 2022).

Иако се Стјепан Радић формално одрекао борбе за републичко уређење државе, Хрватска сељачка странка и он наставили су борбу за већом аутономијом Хрватске у оквиру заједничке државе.

Током 1927. године долази до раскида коалиције с Радикалном странком, а односи између ових странака почели су се заоштравати. Ова напрегнутост довела је до трагичног догађаја - атентата у Народној скупштини. Изразито турбулентна седница Народне скупштине, одржана је 20. јуна 1928. године. Током излагања Томе Поповића, посланика Радикалне странке, који је у свом говору напао Стјепана Радића долази до усијања атмосфере. Након говора посланика Поповића за говорницу излази, радикалски посланик из Црне Горе, Пуниша Рачић, који је,

згрожен увредама које је изнео хрватски посланик Иван Пернар, позвао председника Народне скупштине да казни Пернара, а у случају изостанка правде обећао је преузимање ствари у своје руке. Председник Народне скупштине Нинко Перић хитно прекида седницу и одлази. Након неколико минута, Пуниша Рачић извлачи револвер и извршава напад, убијајући Павла Радића и Ђуру Басаричека, док рањава Ивана Пернара, Ивана Гранђу и Стјепана Радића. Стјепан Радић ће, услед последица рањавања, преминути 8. августа.

Убиство лидера хрватског народа Радића од стране једног српског радикала, који је притом из редова власти, изазвало је тугу и огорчење међу хрватским народом. Иако Стјепан Радић није делио ту перцепцију, из политичких разлога, пласирана је и ширена идеја да су Радића убили Срби односно у хрватској омражена српска власт и династија. Овај инцидент и данас тенденциозно тумачени на негативан начин, као да је реч о сукобу између српског и хрватског народа по етничкој основи, иако је заправо реч о политичком расколу дуж линије власти. У овом, подељеном политичком пејзажу учествовали су сви и Срби (укључујући значајан број Македонаца, скоро сви Црногорце, укључујући и Рачића), Бошњаци и Словенци, док је опозицију чинила мешавина Хрвата, Срба и других.

Док је био у болници, Радића су посетили сви српски политичари, укључујући и самог краља Александра. Лидер ХСС-а је током ове посете изјавио да сада постоје само краљ и народ, али тачно значење његових речи остављено је на тумачење. Краљ је ову изјаву интепретирао као одобрење за укидање парламентарног живота и увођење диктатуре ради решавања унутрашњих непријатељства (Карановић 2020).

Шестог јануара 1929. године, под изговором смањивања тензија, краљ Александар укида важећи Видовдански устав и уводи диктатуру, распушта Народну скупштину, извршну власт прузима у своје руке и забрањује рад свих политичких организација. На овај начин краљ Александар је покушао да превазиђе националне разлике и успостави јединствену југословенску нацију, међутим, уместо да превазиђе кризу, диктатура је само продубила постојеће тензије у друштву.

3 ФОРМИРАЊЕ УСТАШКОГ ПОКРЕТА

Шестојануарску диктатуру карактерисала је милитаризација власти као и политика „чврсте руке“ Боже Кундака[1]. Рад свих политичких организација био је забрањен, парламентаризам укинут а политички неистомишљеници протерани. (Петрановић, Бранко, 1988). Да будемо прецизнији Законом о краљевској власти и врховној државној управи - целокупна власт концентрисана је у рукама краља, укида се парламент, краљ поставља министре, именује судије Државног суда, судска власт се спороводи у краљево име, краљ је уједно и врховни командант - овим законом држава из парламентарне монархије постаје наследна монархија

1 Божидар Максимовић (01.03. 1886 - 18.07.1969) је био српски и југословенски политичар, министар различитих ресора у више влада. Због политике „чврсте руке“ добио је надимак Божа Кундак.

са апсолутистичким владарем на челу. Законом о заштити државе - забрањује се рад свих политичких организација и прокламује се интегрално југословенство. Законом о државном суду - оснива се Државни суд за заштиту државе који је надлежан над делима рушења државног портека. Законом о називу и подели Краљевине на управна подручја - Краљевина СХС постаје Краљевина Југославија са својих 9 бановина. Такође диктатуру је обележила и цензура и контрола медија - слобода штампе је била ограничена, а медији су били под строгом контролом државе. Због строгих закона, многи екстремни политичари су се плашили за своју безбедност, један о таквих свакако је био и Анте Павелић иначе активни посланик у Народној скупштини СХС - од 1927. године.

Као што смо већ поменули атентат на Радића је добро искоришћњен од хрватских политичара и екстремиста попут Павелића који је тврдио и давао изјаве новинарима да је злочин против хрватских представника био значајан и добро припремљен, антиципирајући значајан помак у политичкој ситуацији. Павелић је убрзо постао водећа фигура у Хрватској странци права и до 1929. године успоставља и одржава везе са бившим хрватским војним официрима и званичницима из некадашње Аустроуграске монархије поготову са онима који нису прихватали Краљевину СХС каснију Краљевину Југославију. У Бечу наилази на бившег аустроугарског пуковника Стјепана Саркотића који га повезује са италијанским новинаром и чланом Националне фашистичке странке Робертом Даванзатијем (Roberto Forges Davanzati) где пропагира оснивање хрватске државе и начело етничког самоопредељења. Са добрим контактима, јасним ставом Павелић се етаблира као значајна фигура у хрватским емигрантским круговима. За време Шестојануарске диктатуре Павелић са неколико својих сарадника формира паравојну формацију „Хрватски домобран" - што га аутомаски таргетира као следећу мету безбедносних снага Краљевине Југославије, из тих разлога он убрзо напушта земљу.

Првобитно ова организација је основана као спортско друштво које окупља младе Хрвате, убрзо је откривено да су припадници ове организације обучавани за руковање оружјем, да су учествовали у различитим насилим демонстрацијама као и да су припадници ове организације учествовали у атентату на Антуна Шлегела[2] те су обележени као паравојна формација, односно продужена рука омладинског огранка Хрватске правашке револуционарне омладине из којег касније настаје Усташки покрет.

У емиграцији Павелић јача своје позиције, са Густавом Перечецом[3] одлази у Софију успоставља сарадњу и потписује Софијску декларацију са Македонским националним комитетом у циљу политичке слободе и потпуне независности Хрватске и Македоније. Након потписане декларације и јасне повезаности са ВМРО[4], Павелић је заједно са Перечецом по одлуци Суда за заштиту државе, у одсуству,

2 Антун Шлегел био је синоним новинарства и један од највећих заговорника идеје југословенства у међуратном Загребу, био је главни уредник Новости и директор Југословенске штампе у Загребу.

3 Густав Перечец, уредник загребачког дневног листа Хрват.

4 ВМРО - (мкд. Внатрешна македонска револуционерна организација) - Унутрашња македонска револуционарна организација била је револуционарна, касније и терористичка организација.

осуђен на смртну казну. Након ове одлуке Суда за заштиту државе, Павелић је знао да нема повратка и да је једини начин да се врати у своју домовину остваривање његове идеје о независној хрватској држави. За тако нешто потребни су му јаки савезници и велика средства. Те се окреће фашистикој Италији и Мусолинију. Уз разне уступке који су се пре свега односили на територијалне претензије Италије, као и обећања да ће свим снагама учествовати у рушењу Југославије, Павелић успева да добије подршку Мусолинија у виду новачне надокнаде од 70.000 лира (Booswort 2006), којима ће оформити кампове за обуку својих присталица.

Усташки покрет настаје 1930. године као националистичка, револуционарна и терористичка тајна организација која је имала за циљ издвајање Хрватске из Југославије, успостављање хрватске суверености, те етничко-културну хомогенизацију државе кроз употребу насиља, укључујући геноцид и етничко чишћење. Прво Павелић организује своје следбенике у Италији, затим, јавност упознаје са програмом, односно начелима усташког покрета путем часописа „Усташа - вијесник хрватских револуционараца". Реч усташа се тада, дакле 1930. године, по први пут везује за Павелића и његову скупину, до тада име усташа означвао је устанике без обзира на њихову националост.

Током овог периода, тачније 1932. године, Павелић је написао два основна документа Усташа организације која су одредила њену структуру, унутрашње односе и циљеве. Први је свакако Устав усташе - хрватске револуционарне организације, где се из тачке 1. види јасан циљове организације: *„Усташа, хрватски осободилачки покрет, има задаћу, да свим средствима, па и оружаним устанком, ослободи испод туђинског јарма Хрватску, да она постане потпуно самостална држава на цијелом свом народном и повијесном подручју."* (Димитријевић 2017). Тачка 3. и 4. дефинише састав и организацију Усташа где се покрет састоји од Главног усташког стана, Стожера, логора, Табора, Појева - детаљније тачке 3. и 4. Устав-а Усташе - хрватске револуционарне организације (Wikizvor 2024). У овом уставу Павелић се по први пут дефинише као Поглавник и тај чин ће га пратити до смрти. Павелић, као Поглавник организације, имао је сву власт у својим рукама као вођа Врховног стана/седишта Усташа. Најинтересантнији део може се пронаћи у 11. тачки устава, где је наведена заклетва коју је сваки члан/усташа морао положити. Читањем ове заклетве могуће је јасно утврдити темеље и структуре личних односа успостављених унутар покрета (Wikizvor 2024). И други документ „Начела хрватског домобрана" где се открива идеолошка основа Усташког покрета. Кључни чланови за разумевање Усташке идеологије су члан 1. у коме се народ хрватске дефинише као самостална етничка јединица и члан 11. у коме се јасно наводи да Хрватску могу водити и у њој одлучивати само Хрвати (Јареб 2007).

Начела су истицала националну и етничку ексклузивност тврдњом да само Хрвати могу управљати властитом државом те да ти Хрвати морају бити повезани са својом државом својим коренима и крвљу. Павелић је дефинисао Хрвате као независну нацију, етнички јединствену и стога лако препознатљиву од било које друге нације. Хрватска нација је замишљена као једна органска целина у којој нико није смео да одлучује, сем онога ко је по коренима и по крви члан хрватског народа. У оквиру такве заједнице, појединац има вредност само док доприноси

и следи потребе целе заједнице, односно потребе и циљеве постављене од стране Усташа. Укратко, Начела су разрађивала ексклузивну националну, етничку и државну идеју, унутар које појединац има значај само док је вољан допринети и следити потребе заједнице, дакле, да се покорава и живи по правилима усташа, односно њиховог поглавника.

3.1 Формирање војног центра и одреда унутар усташког покрета

Као што смо поменули прва новчана средства и кључну подршку Павелићу дао је Бенито Мусолини.[5] Поред Мусолинија други чврст ослонац Павелићу била је Мађарска као и неизоставни ВМРО и Ванчо Михајлов.

Војна односно терористичка обука организована је по усташким логорима распоређеним широм Европе, при чему су најзначајнији били: Бовењо у покрајини Бреша у Италији (почетак 1931.), Јанка Пуста (Јанковац) у Мађарској (лето 1931.), и Липарска острва у Италији (1934.). Логор Бовењо се сматра војним центром усташких операција односно „Главним усташким станом" којим је руководио поглавник Анте Павелић. На врхунцу своје моћи овај логор бројао је 550 усташа, али се због честих сукоба и негодовања југословенских власти усташки војни камп 1934. године преселио на Липари једно од највећих Липарских острва. Логором Јанка Пуста у Мађарској командовао је Густав Перечец. Логор је на почетку био својеврсна комуна одбеглих усташа из Краљевине Југославије да би до 1934. године прерастао у прави војни логор који је бројао око 50 припадника. Логор Јанко Пуста био је доста мањи од логора у Италији али је био јака идеолошка и техничка подршка многим милитантним акцијама усташа. Добровољци су углавном долазили из сиромашних крајева Краљевине Југославије пре свега Хрвати из западне Херцеговине, Далмације и Лике. Чак 70% првих усташа чинили су Хрвати из западне Херцеговине (Трифковић 2016).

3.2 Прве терористичке акције усташа

Терористичке акције су први пут забележене 1929. године, а од 1930. године, почеле су да се примењују широм земље. Усташе су организовале бројне атентате, постављали су експлозивне направе у јавне и војне зграде, као и полицијске објекте, са циљем изазивања страха, али и информисања светске јавности о постојању усташког покрета и његових циљева. Првом терористичком акцијом сматра се убиство Антуна Шлегела главног уредника Новости и директора Југословенска штампе, у Загребу, којег смо већ помињали. Акцију су извршили Маријан Бабић Мијо и Матија Солдин, 22. марта 1929. године. Матија Солдин је ухапшен и осуђен на смртну казну, док Мијо Бабић бежи у Италију где са Павелићем организује милитантне акције из успостављених усташких логора. Он убрзо постаје поглавников заменик

5 Бенито Амилкаре Андреа Мусолини (29.07.1883 - 28. 04.1945) италијански политичар, новинар и вођа Националне фашистичке странке, обављао је функцију премијера Италије од 1922. до 1943. године. Као једна од истакнутих личности, имао је кључну улогу у стварању фашизма.

и до инвазије и окупације Краљевине Југославије 1941. године остаје у Италији. По формрању НДХ постаје заповедних свих концентрационих логора.

Друга позната усташка акција свакако је Велебитски устанак. У септембру 1932. године, с подршком Италије, усташка емиграција је организовала акцију преко Задра, која је реализована као оружани напад на жандармеријску станицу у подвелебитском месту Брушани. Оружани напад је био планиран и извршен током периода глобалне економске кризе, значајно заоштреног односа између Југославије и Италије, као и политичке нестабилности унутар саме Краљевине Југославије. Идеја је била напад на жандармеријску станицу у Брушанима иначе месту у коме већинско становништво чине хрвати где су жандарми обележени као „великосрби". Уколико акција добро прође следећи циљ био би напад и освајање касарне и наоружања у госпићком гарнизону. Акцију је подржала усташка организација из Госпића на челу са Андријом Артуковићем, док је из Италије под вођством Јурија Рукавине дошло 10 усташа. Напад на станцу у Брушанима извршен је у вечечерњим часовима између 6. и 7. новембра 1932. године, поред горе наведених, сам напад подржало је и већинско хрватско становништво Брушана. На велику жалост усташа, напад је одбило свега 4 жандарма. Један део усташа је побегао прего Пага у Италију, један део убијен и један део је ухапшен. Италијанска и мађарска штампа искористиле су овај инцидент за драматизовање унутрашње-политичких околности у Југославији, представљајући га као својеврсан почетак грађанског рата. Гласине о усташким групама на Велебиту, које су узбуниле народ и изазвале „устанак", проширле су се по целој држави.

Свакако једна од најпознатијих акција у којој су учествовале усташе јесте атентат на краља Александра I Карађорђевића. За време своје владавине краљ Александар I Карађорђевић био је више пута мета атентатора, није тајна да су неретко атентатори долазали из редова усташа. Наиме први такав атентат који је краљ преживео десио се у Загребу. Да будемо прецизнији, 17. децембра 1933. године, чланови усташког покрета, Петар Ореб и Иван Херничић, покушавају атентат на краља током његове посете Загребу. Југословенска полиција успела је да спречи овај атентат правовременим хапшењем извршилаца. Усташе су веровале да би убиство краља Александра убрзало процес распада Краљевине Југославије, те након неуспелог првог атентата кују нов план овај пут уз подршку Ванче Михајлова и његовог ВМРО-а. Усташки агенти пажљиво су прикупљали информације о планираној посети краља Александра Француској, посвећујући непрекидне напоре у том правцу. Када је откривен план посете, усташе су мобилисале терористичке групе, обучавале их, опремале и пребацивале у Француску како би спровели своје циљеве.

Темељне припреме за атентата на краља Александра реализоване су на територији Мађарске тачније у логорима Јанка Пуста и Велика Канижа, где су усташе пролазиле обуку чувеног терористе ВМРО-а, Владимира Гергијева Керина, познатијег као Владо Черноземски. Након завршене обуке терориста изабрано је четворо: Мијо Краљ, Иван Рајић, Звонимир Поспишил а на предлог Ванче Михајлова у ову четворку улази и Черноземски. Из Цириха ова четворка се пребацује у Француску, с обзиром да се унапред знао план и програм посете краља Александа I Карађорђевића Француској одлучено је да се атентат изврши у Марсеју. План атентата израдили су Анте Павелић и Еуген Кватерник. Да би план био 100 % успешан,

одлучено је да терористи Поспишил и Рајић оду у Париз и ту изврше атентат уколико Черноземски и Краљ то не успеју у Марсеју. Тог 9. октобра 1934. године Черноземски хицима из немачког пиштоља маузер, убија краља Александра I Карађорђевића и смртно рањава француског министра иностраних послова Луја Бартуа (Јанковић 2009). Атентатор Черноземски је од задобијених рана од стране пуковника Пиоела као и разјарене масе убрзо преминуо. Након брзе и темељне истраге француски суд осуђује Анту Павелића (као организатора атентата), у одсуству, на смртну казну а његове саучеснике Краља, Рајића и Поспишила на доживотну робију (Јанковић 2009). Француска је одмах тражила од Италије изручење Павелића и Кватерника али Мусолини доноси одлуку да одбија овај захтев, како се не би открила његова умешаност у атентат (Tomasevich 2002). Мусолини је очекивао да ће убиством краља Александра подићи на ноге устанике у Југославији поготво у Хрватској и Македонији, међутим до тога није дошло. Усташка организација је до 14 октобра 1934. тотално разоружана, све усташке активности у Европи су угашене осим у Италији. Мусолини под притиском Француске хапси Павелића и Кватерника и смешта их у затвор у Торину где остају до 1936. године.

4 УСТАШЕ КАО ОКОСНИЦА ВЛАСТИ У НДХ

„Директивом 25“ отпочела је инвазија Сила Осовине[6] на Краљевину Југославију. Овом операцијом отпочиње Други светски рат на територији Југославије. Повод за инвазију је „Мартовски пуч“ - којим је група официра предвођена бригадним генералом Боривојем Мирковићем збацила са власти трочлано намесништво, односно Владу - Цветковић-Мачек, која је 25. марта 1941. потписала протокол у Бечу којим Краљевина Југославија приступа Тројном пакту.

Краљевина Југославија није издржала инвазију и за 11 дана (од 6 до 17 априла) је окупирана од стране сила Осовине. По наређењу Едмунда Фезенмајера[7], Славко Кватерник[8] путем радио Загреба, 10. априла 1941. проглашава успостављање НДХ у име поглавника Анте Павелића. Усташка држава НДХ се у моменту проглашавања простире од Словеније па до самог Београда. Укључивала је територије данашње Хрватске, Босне и Херцеговине и Срем. Своју крваву владавину поглавник Анте Павелић и његове усташе започели су преузмањем Банских двора[9] у Загребу 15. априла у 4 сата после поноћи (Кризман 1987). За кратак временски период најистакнутије усташе чиниле су владу НДХ, све водеће друштвене, политичке, образовне и културне установе стављене су под директну контролу усташа а расни

6 Силе Осовине су земље које су учеснице II светског рата супротстављене Савезницима. Три водеће силе биле су Немачка, Италија и Јапан, познате и као „осовина Рим-Берлин-Токио”

7 Едмунд Фезенмајер (нем. Edmund Veesenmayer, 12.11.1904 - 24. 12. 1977) је био немачки политичар, официр СС-а (Шуцштафел, нем. Schutzstaffel - Заштитни одред), представљао је интересе Нацистичке Немачке на простору Југославије поготово у НДХ. Због Холокауста на подручју Хрватске, Мађарске и Србије осуђен је за ратне злочине.

8 Славко Кватерник (25.08.1878 - 13.06.1947) био је маршал оружаних снага и министар домобранства НДХ.

9 Бански двори представљају објекат у Загребу која је служило као дом хрватских банова од 1809. до 1918. године. Данас представља седиште Владе Републике Хрватске.

и дикриминаторски закони који су важили у Немачкој и Италији убрзо су донесени и у НДХ. Усташе су себе сматрале елитном формацијом са једним јединим циљем а то је етнички хомогена хрватска држава. Главна мета били су Срби, Јевреји и Роми. Програмски циљ етнички чисте хрватске, усташе су спроводиле кроз Усташку војницу - партијску војску усташког покрета. Управо је Усташка војница одговорна за најгнусније злочине у НДХ попут покоља Срба у глинском срезу 1941. године, према појединим изворима само ова усташка формација одговорна је за протеривање више од 118.000 Срба (Tomasevich 2002). Усташка војница и одреди смрти у лето 1941. године палили су и уништавали села масакрирајући притом, разним оружјем и оруђем на хиљаде српских цивила. Деца, жене и мушкарци су сечени на смрт, живи бацани у јаме и јаруге, или паљени у црквама (Yeomans 2013). У јуну и августу 1942, делови Усташке војнице спровели су антипартизанске акције на Козари и у Срему. Над народом ових крајева вршили су разне злочине, а српске цивиле, децу, жене и поједине партизане слали су у логоре Јасеновац, Сисак, Стара Градишка и Сајмиште (Tomasevich 2002).

За разлику од Немаца и Италијана који су прикривали своје злочине, усташе су у своја монструозна злодела покушавале да укључе што више људи. Нису бирали методе за своје злочине, ипак били су најсклонији клању својих жртава тако је и настала злочиначка справа „србосјек“ - нож у облику кожне рукавице. Такође није постојао никакав систем у одабиру жртава убијани су војно способни, старци жене и деца. По први пут у историји оформљен је логор за децу - озлоглашени логор Јастребарско у којем су јадна српска деца подвргнута мерама казни које су извођене различитим методама физичког насиља, односно премлаћивањем. Скоро свакодневно, недужна српска деца трпела су монструозна бичевања, извођена глоговим прутом умоченим у слану, морску воду. Злочини усташа у НДХ су били толико монструозни да су се њихови савезници Немци и Италијани дистанцирали од њих. Ипак то није било довољно, геноцид над Србима у НДХ се десио а резултат је око 800.000 жртава. (Пешут 1995).

Слом НДХ пратио је пад Трећег рајха, до 1945. године сва војна снага НДХ се повукла до Загреба под најездом Црвене армије и партизана. Немачка је потписала капитулацију 8. маја 1945. године а Павелић бежи прво у Аргентину где преживљава атентат, затим у Шпанију код последњег фашистичког диктатора у Европи Франциска Франка. У Шпанији у Мадириду умире од последица атентата 18.12.1959. године. Пораз и прогонство усташа и Анте Павелића нису довели до њиховог одустајања од прокламованих циљева нити гашења усташког покрета. Иако је НДХ срушена, многе усташе су пацовским каналима побегле из Југославије и избегле судску одговорност. Врло брзо су се реорганизовали и кренули у борбу против новог-старог непријатеља Југославије и великосрба у њој.

5 УСТАШКИ ПОКРЕТ ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

После пораза сила Осовине и пада нацистичке Немачке и НДХ, територија НДХ после ослобађања постаје део Друге Југославије. Током ослобођања ових територија дошло је до масовног повлачења усташа ка Италији и Аустрији.

Оданде пацовским каналима, са новим документима и новим именима беже ка Латинској Америци: Аргентини, Гватемали, Чилеу, Боливији, Еквадору Мексику, Бразилу и Парагвају. Ове преживеле усташе убрзо су се прегруписале, организовале и кренуле у акције.

5.1 Крижари

Прва терористичка групација састављена од усташа која је настала после слома НДХ јесу Крижари. Ова групација формира се од усташа које су под најездом партизана и Црвене Армије нашли уточиште у Аустрији. Њихов циљ је био јасан - борба против Титовог режима, наставак геноцида над Србима и обнова Павелићеве НДХ. Вођа ове терористичке групције био је Вјекослав „Макс“ Лубурић, хрватски усташки генерал који је у НДХ био на челу система концентрационих логора, познат и под надимком „месар“. Иако су носили верски назив, Крижари нису били верска скупина. У њихове редове улазили су бивши припадници Усташке војнице, домобрана али и Муслиманске милиције. Њихови методи борбе били су изненадни напади на углавном мање непријатељске снаге, диверзије, убијање представника државе, чланова Комунистичке партије, припадника војске, разоружавање војске и полиције, пљачкање присталица нових власти, промоција усташке идеологије међу народом итд. Своје акције вршили су у брдско планинским пределима Хрватске и Босне и Херцеговине. У раздобљу 1945 -1950. ова терористичка организација бројала је између 3.500 и 4.000 крижара (Раделић 2011). Крижари су за време свог терора од 1946. до 1948. убили више од 2.000 припадника војске, полиције и агената Удбе (Гарашанин 2023).

5.2 ХОП - Хрватски ослободилачки покрет

Након пада НДХ, део усташа на челу са Антом Павелићем, пацовским каналима долази до Аргентине и настањује се у Буенос Ајресу. Убрзо Анте Павелић и његове усташе ту стају на ноге и 1949. године оснивају Хрватску државотворну странку. Незадовољан растом и развојем Хрватске државотворне странке, Анте Павелић у намери да боље повеже своје пријатеље, сународнике и присталице, 8. јуна 1956. године у Буенос Ајресу, оснива Хрватски ослободилачки покрет - ХОП, политичку а касније ће се показати и терористичку организацију. ХОП је замишљен као општехрватски и надстраначки покрет који тежи приснијој сарадњи Хрватског усташког покрета, Хрватске републиканске сељачке странке (ХРСС Стјепана Радића), Хрватске државотворне странке и Хрватских оружаних снага. ХОП је основан на начелима усташке идеологије са циљем поновног успостављања НДХ. ХОП је убрзо постао најјача политичка организација исељених Хрвата који је имао своје огранке широм света.

Након атентата који је извршио Благоје Јововић и смрти Анте Павелића 1959. године, ХОП по тестаменту Павелића прузима Стјепан Хефер. Ова организација радикализује своја деловања и извршава нападе на политичаре, званичнике и цивилно становништво Југославије, а често и оне који напусте ХОП.

Најпознатија терористичка акција ХОП-а јесте убиство Владимира Роловића, амбасадора Југославије у Шведској 1971. године, отмица путничког авиона САС - Даглас ДЦ 9 (Scandinavian Airlines System) 1972. године, експлозија ЈАТ-овог авиона 1972. године.

5.3 ХРБ - Хрватско револуционарно братство

Хрватско револуционарно братство или ХРБ основала је скупина усташких емиграната у Аустралији на челу са Гезом Паштијем. Пашти као и већина усташа који су пришли ХРБ-у били су незадовољни новоименованим вођом ХОП-а - Стјепаном Хефером, сматрајући га сувише умереним, те оснивају своју организацију која има за циљ ослобођење хрватског народа и успостављање хрватске државе. Поседовали су шифровани начин комуникације и конспиративна имена. Полагали су заклетву коју су такође усвојили по самом формирању. Крилатица организације била је „Живот за Хрватску". Врло брзо по оснивању формирали су своје испоставе по читавој Европи (Вукушић 2012). Ова терористичка организација, са члановима којих у Европи није било више од 50, извршила је бројне терористичке акције попут: убиства домара конзулата у Штутгарту 1966. године, терористичког бомбашког напада на биоскоп „20. октобар" у Београду када је убијена 1 а рањено 86 особа, покушаја убиства шефа Југословенске војне мисије у Берлину 1969. године, акције „Бугојно" познатије као акција „Феникс" када је 1972. године на територију Југославије ушло 19 усташа са циљем подизања устанка и поновног успостављања НДХ.

Управо се на овој акцији показало да доктрина општенародне одбране није ефикасна у против терористичкој борби јер је у овој акцији страдало 13 припадника тадашње војске и територијалне одбране. Схвативши своје слабости након овог догађаја југословенски врх креће у оснивање специјалних антитерористичких јединица како у милицији тако и у ЈНА. Погибија хрватских војника у овој операцији је додатно деморалисала усташке групе и имала контраефекат на њихов покрет. Такви губици су потврдили чињеницу да Хрвати нису беспоговорно на страни усташког покрета, већ да постоји и значајан број њихових суграђана који су одани безбедносним снагама Југославије и који су се борили против усташког тероризма.

5.4 Хрватски народни отпор - Лубурићевци

Основан 1955. године од стране усташког ратног злочинца Вјекослава „Макса" Лубурића, Хрватски народни отпор је представљао усташку политичку и терористичку емигрантску организацију. Организација је основана у Шпанији а њен програм сажет је у једној реченици њеног идејног творца Вјекослава „Макса" Лубурића: „Наш став је јасан, рушити сваку Југославију. Рушити је са Русима и са Американцима, с комунистима и некомунистима, рушити је са сваким ко је руши. Рушити је дијалектиком речи и динамита, али рушити је безусловно, јер ако нека држава нема право опстати-онда је то Југославија" (Вукушић 2012).

Основне активности ове организације биле су уцене, принуде, отмице, бомбашки напади, извршавање убистава и покушаји убистава, као и други облици криминалних активности. Најпознатије терористичке акције Хрватског народног отпора су: неуспели атентат вице-конзула Југославије немачком граду Келну, отмица америчког путничког авиона компаније TBA (Trans World Airlines) 10. септембра 1975. који је, бомбашки напад на Југобанку 1980. године, бомбашки напад на резиденцију југословенског амбасадора у САД 1980. године, бомбашки напад у седишту ЈАТ-а у Њујорку.

Након смрти Павелића ХОП је почео нагло да слаби, приметивши то фра Рафаел Мандић напушта Кубу и одлази у Немачку у намери да ојача овај огранак ХОП-а. Међутим он доноси другу одлуку, оснива нову организацију познатију као Хрватско крижарско братство. Ова организација није имала утицаја као предходно наведена али је имала пар успешних акција попут напада на југословенско представништво у Бад Годесбергу 1962. године.

6 ЗАКЉУЧАК

Као што сам рекао на почетку овог рада не постоји територија на свету која је имуна на тероризам тако ни простор бивше Југославије није изузетак. Идеја о уједињењу јужнословенских народа настала је као израз тежњи једних за ослобођењем из Османског царства и других из Хабзбуршке монархије. Међутим, постизање ове идеје показало се као веома изазовно. Свака етничка група је тежила премоћи и самосталности, што је довело до стварања различитих, пре свега радикалних група и организација које су покренуле талас терористичких активности на простору бивше Југославије. На зачељу тог таласа тероризма нашла се терористичка творевина коју у литератури препознајемо као Усташа - Хрватски револуционарни покрет. На основу детаљне анализе, овај рад истражује настанак и еволуцију овог покрета, фокусирајући се додатно на радикалну идеологију која га је одликовала. Преко шездесет година терористичке активности, које су кулминирале током II светског рата, оставиле су дубоке последице и обликовале ток историје. Обе Југославије су улагале значајне ресурсе у сузбијање усташког покрета, што додатно истиче његов значај као безбедносне претње.

Кроз овај рад, читалац ће открити важне историјске чињенице које се односе на усташки покрет и његову активност, док осветљавањем терористичке активности и злочина које је су усташе извршиле, с посебним акцентом на нападе и злочине над српским становништвом, добијамо јаснију слику о друштвеним и политичким динамикама на том подручју.

ЛИТЕРАТУРА

Andress 2006: Andress David. The Terror: The Merciless War for Freedom in Revolutionary France. Farrar, Straus and Giroux, 179.

Бурсаћ, Глумац 2017: Борис Бурсаћ, Станислав Глумац. Терористичке организације у 19 веку. FBIM Transactions, Вол. 5, Broj. 1, страна 32-44.

Booswort 2006: Booswort Richard. Mussolini's Italy: Life Under the Fascist Dictatorship, 1915-1945. New York: The Penguin Press, 284.

Вукушић 2012: Боже Вукушић. ХРБ - Рат прије рата. Загреб: Клуб хрватских повратника из исељеништва.

Димитријевић 2017: Бојан Димитријевић. Усташка војска НДХ 1941-1945 - одговор Милану Кољанину. Полемике, страна 189.

Djokić 2003: Dejan Djokić. Yugoslavism: Histories of failed Idea, 1918–1992. The University of Wisconsin Press, 19.

Јареб 2007: Јареб Марио. Усташко-домобрански покрет од настанка до травња 1941. Анали Завода за повијесне знаности Хрватске академије знаности и умјетности у Дубровнику, страна 126-127.

Kaplan 2021: Kaplan Jeffrey. Waves of Political Terrorism. Oxford University Press, 24.

Кризман 1987: Богдан Кризман. Анте Павелић и усташе. Загреб: Глобус.

Lane-Poole 1906: Lane-Poole Stanley. Saladin and the Fall of the Kingdom of Jerusalem. G. P. Putnam's Sons, 131-147.

Петрановић 1988: Бранко Петрановић. Историја Југославије 1918-1988. Нолит, страна 179.

Петров, Станковић 2020: Владан Петров, Марко Станковић. Уставно право. Правни факултет - Универзитет у Београду, страна 133.

Пешут 1995: Мане Пешут. Крајина у рату 1941–1945. Београд, страна 51.

Rapoport 2013: David Rapoport. The four waves of modern terror: International dimensions and consequences. An International History of Terrorism: Western and Non-Western Experiences, 1-29.

Раделић 2011: Зденко Раделић. Крижари - герила у Хрватској 1945.-1950. Загреб: Хрватски институт за повијест, страна 523-587.

Симеуновић 2009: Драган Симеуновић. Тероризам, општи део, Београд: Правни факутет у Београду, страна 100. страна 109.

Симеуновић 2009: Драган Симеуновић. Тероризам, општи део, Београд: Правни факутет у Београду, страна 109.

Суботић 2022: Момчило Суботић. О вишестраначју код Срба - Политиколошки историјски аспект. Београд: Институт за политичке студије, Политичка ревија 1/2022, страна 51-69.

Tomasevich 2002: Jozo Tomasevich. War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: Occupation and Collaboration. Stanford University Press, 34.

Трифковић 2016: Срђа Трифковић. Усташе, балканско срце таме. Београд: Катена мунди.

Yeomans 2013: Rory Yeomans. Visions of Annihilation: The Ustasha Regime and the Cultural Politics of Fascism, 1941-1945. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Time 1981: Biological Warfare: Dark Harvest. https://content.time.com/time/subscriber/article/0,33009,922652,00.html. 20.05.2022.

Гарашанин 2023: Миомир Гарашанин. Борбена црква и крижари. Београд: Политика: https://www.politika.rs/scc/clanak/580985/Borbena-crkva-i-krizari. 18.01.2024

Јанковић 2009: Зорица Јанковић. Марсејски атентат. Време: https://vreme.com/mozaik/marsejski-atentat/. 18.01.2024

Карановић 2020: Огњен Карановић. Односи Срба и Хрвта у Краљевини СХС 1928/29. године - Убиство Стјепана Радића. Нови Сад: Културни центар Новог Сада: https://www.kcns.org.rs/agora/odnosi-srba-i-hrvata-u-kraljevini-shs-1928-29-godine-ubistvo-stjepana-radica/ . 18.01.2024

Wikiizvor 2024: Wikiizvor. Устав хрватске револуционарне организације "Усташе" https://hr.wikisource.org/wiki/Ustav_hrvatske_revolucionarne_organizacije_%22Usta%C5%A1e%22 . 18.01.2024

Boris Lj. BURSAĆ

TERRORISM OF THE CROATIAN REVOLUTIONARY MOVEMENT – USTASHA

Summary

Human history has been marked by various terrorist activities, making it possible to assert that terrorism characterizes almost all epochs of human civilization. From the Jewish zealot group known as the Sicarii, through the Shiite religious sect of the Assassins in the 11th century, to the French Revolution, the Spring of Nations, and well-known bomb attacks and assassinations, terrorism as a form of violence represents one of the leading security threats. Waves of terrorism in the last 100 years have swept through modern civilization, and each wave brings with it a new form of terrorist activity. One such wave "hit" the territory of the former Yugoslavia, bringing to light a terrorist entity known in the literature as the Ustasha - Croatian Revolutionary Movement. This movement, its emergence, and evolution will be the subject of a detailed analysis in this scientific work. Special attention will also be devoted to the radical ideology of the movement, terrorist activities, and crimes, especially those against the Serbian population.

Keywords: terrorism, Ustasha - Croatian Revolutionary Movement, Croatian Liberation Movement, Crusaders, Croatian Revolutionary Brotherhood, Croatian National Resistance - Luburić's Men, Croatian Crusader Brotherhood.

Рад је предат 23. јануара 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 323.1(=163.41)(497.115)
323.173(497.115)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-47433

Оригинални научни рад

*Стефан Н. АНЂЕЛКОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

КОСМЕТ И КОЛОНИЈАЛНИ ДИСКУРС**

Апстракт: У интелектуалним расправама, као и на подручју политичког сучељавања, у Србији су већ годинама на делу крајње супротстављена становишта, која сасвим поједностављено можемо да именујемо као национални и колонијални дискурс. Ова два дискурса одређују и рецепцију такозваног актуелног *Косовског проблема*. Национални дискурс, иако присутан у бројним ретушеима, од левице до крајње деснице, претпоставља критичко суочавање са теоријским „принципима" и политичким „решењима", независно од њиховог порекла. Колонијални дискурс, са друге стране, подразумева прихватање како интелектуалних матрица, тако и политичких платформи, које су успостављене у међународним културним или политичким центрима. У том смислу, колонијални дискурс се артикулише као *експертски дискурс.* Другим речима, овде се непосредна политичка стратегија националне безбедности, када је реч о Косову, оправдава не тренутним односима моћи, него апологијом оних параметара који су постављени као непревладиве „црвене линије" моћних земаља Запада, и међународних организација у којима оне имају највише утицаја. Један од појмова који су у колонијалном дискурсу добили на значају је појам отвореног дијалога. У том смислу, колонијални дискурс у ствари онемогућује критички дискурс, односно преиспитивање и критичку рецепцију идеолошки или политички утемељених решења косовског питања.

Кључне речи: Интелектуалци, колонијални дискурс, национални дискурс, национализам, критика, косовско питање.

ПРОБЛЕМ ПРИСТУПА

Намера да се истраже ставови српске интелигенције о косовском питању, у периоду после распада Југославије, одмах се суочава са значајним проблемом: потребно је најпре одредити сам појам интелектуалца, односно еманциповати се од популарног разумевања према коме се интелектуалцем може сматрати свако ко заврши неку високу школу. Међутим, универзитетско знање, само по себи, још није довољно да би се могло назвати интелектуалним ставом. Најпре, гомилање готовог знања, ради употребе у доношењу судова и закључака, не укључује битан моменат који садржи појам интелектуалца (Petrović 1986: 211).

Дакле, на првом месту, појам интелектуалца мора да буде разграничен од појма *експерта*. На ову дистинкцију наилазимо код Ханса Георга Гадамера. Према Гадамеру, експерт је стручњак, зналац који обавља неку врсту саветодавне функције

* Истраживач-приправник, stefan.andjelkovic0123@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-66/2024-03 од 26. 1. 2024. године.

за оне који одлучују о друштвеним питањима, за разлику од интелектуалца који се бави оним што се тиче свих. Експерт се, такође, не опредељује; његова експертиза је неутрална у односу на процедуру одлучивања, за разлику од интелектуалца, који приликом активирања стручног знања одмах заузима страну у спору о неком друштвеном питању (Гадамер 1996: 53).

А када друштвени спорови постају предмет одлучивања, онда и само одлучивање мора да добије форму спора. Свако одлучивање је неки облик спорења. Експерти као „стручњаци практичног знања", како их именује Сартр, у том смислу у ствари нису никакви интелектуалци, иако се интелектуалци могу регрутовати из њихових редова (Sartre 1977: 10).

Према Максу Веберу, позив је, у световном смислу, оно чиме смо „позвани" да се бавимо, у смислу „службе" или „обавезе" (Weber 1989: 63-64). Позив интелектуалца у савременом свету одговарао би његовој упућености на уско стручно подручје, а његова одговорност била би да се савесно препусти овом задатку. Етика интелектуалца била би, утолико – етика позива. Свођење делатности интелектуалца на експертизу, уз истовремени презир према свему што надилази овај ускостручни рад (и има „претензије" на универзалну важност), у том је смислу једно од битних обележја нашег времена (Савић 2002: 291).

Другим речима, експерти су подређени специјализацији знања, која им отежава универзални поглед. Па ипак, друштвени простор експертизе не подразумева да експерт увек мора да буде дистанциран од одлучивања, па тиме и од (опште) одговорности. Експерти у политици, тако, излазе из оквира свог стручног знања, јер анализа стања овде подразумева и предлог решења, то јест деловања. Ово деловање, међутим, претпоставља моралну одговорност, односно оно треба да буде такво да се може узети као принцип. Интелектуалац је у том смислу пре свега морално одговаран.

Овом захтеву за универзалношћу супротставља се, међутим – *колонијални дискурс.* То подразумева прихватање већ успостављених алтернатива, које се намећу као непревладиве дихотомије. Ове дихотомије су углавном своде на прихватање или одбацивање постављених вредности. Када експерти, који настоје да буду интелектуалци, и мисле у контексту испостављених алтернатива, онда је тражена универзалност, која треба да израсте из њиховог деловања, запала у колонијални дискурс. Деловање колонијалних дискурса, за који је свака различитост неподношљива (управо због одређености ових дискурса – нужним) може се сагледати и на примеру Србије, у сталном истицању и понављању исправности одлуке да се прихвати *status quo*. Један од облика антиинтелектуализма и подређености колонијаланом дискурсу несумњиво је избегавање истраживања о оним темама које се не могу обрадити „независно" и „експертски", у којима би било неизбежно да се заузме критички став (в. Кољевић 2010: 68).

Ма колико се то чинило поједностављеним, а на основу претходног, сасвим сведеног образлагања разлике између експертског, колонијалног и универзалног дискурса, и деловање интелектуалаца када је реч о такозваном *косовском питању* могу се јасно рашчланити, према ширини интелектуалног опсега и моралној одговорности учесника у овом интелтуалном *спорењу*.

НАЦИОНАЛНИ ДИСКУРС

Национални дискурс на српској интелектуалној сцени подразумевао је артикулацију интереса Србије као националне државе и њених грађана. То се догодило у време када до сличних покрета долази и у другим југословенским републикама, средином осамдесетих година, иако је у то време већ узнапредовао процес осамостаљивања република у односу на федерацију.

Упркос јасном курсу слабљења федерације, у пре свега интелектуалним круговима република, почело је да преовладава становиште да треба да дође до попуштања и када је реч о кохезионом јединству федерације, који је обезбеђиво Савез комуниста Југославије. Овај у основи либерални концепт, међутим, отворио је могућност за ново уобличавање националних програма, што се отприлике у исто време догађа у Србији и Хрватској.

На Десетом конгресу Савеза комуниста Хрватске, који је одржан 1970. године, први пут после завршетка рата отворено је разговарано о националном питању, што је представљало својеврстан сигнал да се о овим темама убудуће може отворено расправљати. Друштвени курс, који је ишао у правцу либерализације, отварао је могућности да се поједине теме које су раније биле непожељне у јавном дискурсу, сада нађу у жижи јавних расправа.

Тако је, после Амандмана на Устав СФРЈ, 1971. године, покренута јавна расправа, која се заправо односила на прилагођавање републичких устава новом политичком курсу, односно слабљењу федерације.

У Хрватској су зато кренуле расправе о националном питању, које су афирмисале некадашњу визују широке аутономије у Федерацији, а који је својевремено заступао Андрија Хебранг – некадашњи секретар КПХ, касније жртва титоистичког прогона.

Идеја да само Хрватски Сабор, као израз демократске воље Хрвата и Срба у Хрватској може доносити ауторитативне одлуке о унутрашњем поретку Хрватске и њеним односима са другим државама, заступана у различитим облицима, подраузмевала је афирмацију националних осећања, односно идеју да само хрватски народ може суверено да одлучује о својој судбини – што је његово неотуђиво право (Irvine 2012: 31).

Ова идеја имала је свој либерални и свој националистички контекст. У либералном духу – она је суверенитет најнепосредније изводила из народне воље, не постављајући ограничења када је реч о његовом усмерењу, мада је за Савку Дапчевић-Кучар, секретара КПХ, и Мику Трипала, члана Извршног одобра СКЈ – било неспорно да је воља народа усмерена ка даљем развоју социјализма. У том смислу, овај „либерални социјализам" представљао је негацију совјетског етатизма.

У националистичком смислу, акценат није на слободном Сабору као изразу националног суверенитета, него на самој хрватској нацији, чију аутономију Сабор треба да потврди. У том смислу, национална аутономија се најдиректније надовезује на све претходне покушаје успостављања хрватске националне државе, што је у најтврђим варијантама подразумевало рехабилитовање улоге Католичке цркве, па чак и пројекта Независне државе Хрватске.[1]

1 У прилог овоме, не треба заборавити транспаренте навијача бројних фудбалских клубова у Хрватској, у том временском периоду, који су прикривено или директно истицали, „болдованим

Фрањо Туђман, који се нашао у епицентру идеолошког сукоба који је убрзо избио између Мике Трипала и Савке Дапчевић Кучар са једне, и Владмира Бакарића – који је у почетку и сам подржавао либералне идеје *Хрватског пролећа*, вероватно је заступао мекшу националистичку варијанту, односно социјалистички интонирани национализам.

Стављање Тита на Бакарићеву страну, и обрачун са младим партијским кадровима Хрватске, односно обрачун са *Хрватским пролећем*, не треба тражити у наводном Титовом заступању федералистичког курса, него у бојазни да се догађајима у Хрватској поткопава његов ауторитет, и кохезионо јединство СКЈ, односно концепт савезне државе. Печат *Хрватском пролећу*, међутим, нису дали политичари, него интелектуалци, од којих су многи, касније, капитализовали свој дисидентски статус, после коначног распада СФРЈ.

Када је реч о Србији, ситуација је била унеколико сложенија. Такозвана критичка интелигенција политички је била веома хетерогена – од левичара, који су у политици савезне државе и републичког руководства видели пре свега одступање од основних принципа комунизма (професори Београдског универзитета који су подржали студентски протест 1968. године, пре свега Михаило Марковић, Светозар Стојановић, Љубомир Тадић), преко интелектуалаца који су критици приступили изван обавезујућег комунистичког оквира (Михаило Ђурић, Данило Баста, Коста Чавошки, Војислав Коштуница), и критичара политичког положаја Србије (Добрица Ћосић), до националиста који су били не само за самосталност Србије, него и за ревизију политичког система, односно макар делимичну „рестаурацију капитализма" (Љубомир Мацар), или, још радикалније, обнову монархије – мада су и они сами изашли из социјалистичког шињела (Комненић, Драшковић).[2]

Ова хетерогеност се одржала и у ситуацији националне хомогенизације, за време ратова деведесетих година, па и касније, јер су се јасно могли разлучити основни политички погледи најзначајнијих српских интелектуалаца. Другим речима, теза о прерастању социјалистичке критике Федерације у националистички наратив односи се пре свега на политичку елиту, која је у једном тренутку рачунала на помоћ националистичких снага (Vujačić 2007, 84).

словима", „НДХ" (нпр. Napred Dinamo i Hajduk), величајући „Независну државу Хрватску" и Анте Павелића, због чега су оптуживани за шовинистичко понашање, што говори о јачини национализма у Хрватској. Овакве ситуацију биле су присутне код навијача фудбалског клуба „Торцида" и „Динамо", током утакмице против њихових конкурената из Београда „Црвене звезде" и „Партизана". – више о томе на Bajruši, Robert. (2019). *Zašto je vrh partije Torcidu vidio kao prijetnju društvu? Sve je počelo 1950. slavnom utakmicom protiv Crvene zvezde*. Zagreb: Jutarnji. - https://www.jutarnji.hr/sport/sport-mix/zasto-je-vrh-partije-torcidu-vidio-kao-prijetnju-drustvu-sve-je-pocelo-1950-slavnom-utakmicom-protiv-crvene-zvezde-9591376 - pristupljeno dana 02.02.2024. godine u 16.24 časova.

2 Рецепција угрожености српског народа, најпре у Федерацији, а потом и од међународне заједнице, полазећи из ове две базе, социјалистичке и националистичке, резултирала је деведесетих година развитак мноштва политичких артикулација идеја о будућности Србије. Левичари су делимично прешли у социјалдемократе и либерале (Светозар Стојановић, Миладин Животић, Небојша Попов), а тврдокорни националисти у *меке* десничаре (Вук Драшковић); такође, неки „меки" националисти постали су критичари либерализма (Коста Чавошки), а комунистички критичари социјализма присталице пута и социјализам изван обавезујућег оквира „диктатуре пролетаријата" (Михаило Марковић).

Међунационални антагонизми, који су несумњиво последица бурних историјских догађаја на Балкану, представљају базу за све сукобе између нација у Југославији; овај антагонизам је био уклопљен у различите наративе – комунистички или националистички, али је његова база иста: страх од *другōг* је у корену сваке националне хомогемизације, која је код југословенских народа представљала одговор на различите облике угрожености, у разнородним тешким историјским приликама.

Ову критику интелетуалну климу и у Србији су омогућиле промене на политичком врху, а пре свега долазак свежих политичара – Марка Никезића и Латинке Перовић, који су се отворено залагали за либерализацију СКС, односно за плурализам у оквиру Савеза комуниста.

Српски интелектуалци су уочили опасност која је промакла либералном партијском руководству – да промењени односи у федерацији и јачање ингеренција република, српски народ доводи у посебно неповољан положај, јер много Срба живи изван Србије, па је кризом федерализма поново отворено питање њиховог националног опредељења.

Још током јавне расправе, уочи доношења Амандмана на устав СФРЈ, којима је предвиђено давање посебне аутономије покрајинама, односно њихово дефинисање као друштвено-политичких заједница, Михаило Ђурић, професор Правног факултета у Београду, у говору и тексту „Смишљене смутње", указао је на посебно неповољан уставно-правни положај Србије који исходи из ових решења, због чега је био осуђен на затворску казну.[3]

Ђурић је, осим наведеног, тврдио да се новим уставним решењима не само мења карактер досадашње државне заједнице југословенских народа, него да се њима „одбацује и сама идеја такве државне заједнице": „Треба бити начисто с тим да је Југославија већ данас готово само географски појам, будући да се на њеном тлу или, тачније, на њеним развалинама, и то под маском доследног развијања равноправности између народа који у њој живе, успоставља неколико самосталних, независних, чак међусобно супротстављених држава" (Đurić 1994: 16).

У таквој ситуацији, према Ђурићу, треба се запитати о судбини српског народа изван Србије, приликом раздруживања Југославије: „Уставне промене које нам се данас стављају у изглед могу само још више да погоршају овај и онако незавидан положај српског народа. У границама садашњих република, уколико се оне претворе у државне, Срби би имали само две могућности: да помажу у остваривању туђе националне државности (хрватске или македонске) или да иживљавају некакву своју регионалну државност (црногорску или босанско-херцеговачку). Можемо ли мирне душе прећи преко тога, можемо ли сматрати да нас се то не тиче, можемо ли се заваравати тиме да ће се то већ некако решити само од себе?".

Ђурић закључује да се у таквој ситуацији српски народ мора окренути себи самом, да почне да се бори за свој угрожени идентитет и интегритет. Српски се народ, као и у претходној југословенској заједници, превише ослонио на идеју заједничке државе, и зато није водио бригу, као најбројнији конститутивни народ,

3 „У СР Србији живи процентуално мање Албанаца него у СР Македонији, па ипак су Албанци само у СР Србији добили аутономну покрајину у којој су се Срби нашли у подређеном положају према њима", М. Ђурић, „Смишљене смутње" у *Искуство разлике,* БИГЗ, Београд, 1994, стр. 16.

о својим националним интересима у случају да Југославије престане да постоји. Иако то није рекао, Ђурић између редова имплицира да су други југословенски народи на трагу сопственог националног програма у знатно повољнијем положају, и да су баш из тог разлога Срби потенцијално најугроженији. Текст уставних амандмана потврђује ову бојазан, да ће српски национални идентитет бити подређен националним интересима других република.

Овакве констатације представљале су далекосежно сагледавање перспективе српског националног идентитета у Трећој Југославији. За партијске кадрове на Правном факултету, на Београдском универзитету, баш као и за савезни партијски естаблишмент, оне су представљале авет повампиреног српског национализма, са којим се социјалистичка заједница мора немилосрдно обрачунати.

Обрачун са Ђурићем, који је на крају правоснажно осуђен на девет месеци затвора, уприкос отвореним апелима да буде аболиран, који су долазили чак и од једног Ернста Блоха, односно његово удаљавање са Правног факултета, показује да је у његовим текстовима јасно уочена опасност од политичког преокрета у круговима српских интелектуалаца. Па ипак, у целини, обрачун са српским интелектуалцима био је блажи, и по тежини изречених казни и по обухвату оптужених у односу на *Хрватско пролеће* – вероватно из разлога што се у Хрватској радило о *покрету*, док је у Србији то била ствар шачице интелектуалаца, који никада нису имали озбиљнијег утицаја на јавно мнење (в. Баста 2020: 200).

Након продубљивања економских и друштвених проблема током осамдесетих година, Српска академија наука и уметности је, као рефлексију на хрватске и словеначке зборнике о узроцима југословенске кризе, 1986. започела израду нацрта Меморандума, у коме је економским и политичким проблемима приступљено са више аспеката, а посебан део посвећен је проблему Косова.[4]

У Меморандуму се, најпре сагледава неповољна економска ситуација, што је у време његовог настанка свакако основни генератор незадовољства већине грађана, не само Србије, него и осталих република у оквиру СФРЈ. С тим у вези, констатовано је да се из кризе не може изаћи без темељних промена политичког система. У Меморандуму између осталог стоји: „Данашњу економску ситуацију у нашој земљи карактерише крајње неповољна комбинација стагнације, високе незапослености, инфлације и сталног пада реалног животног стандарда. Огроман инострани дуг блокира излаз из те ситуације драстичним смањењем могућности инвестирања у бржи развој, и довођењем земље у све већу финансијску и технолошку зависност од иностранства“ (Marković 1994: 223).

Поред залагања за демократизацију политичког система, која ипак не противречи самој идеји социјалистичког уређења (један од аутора меморандума, Михаило Марковић, залагао се за политички плурализам у оквиру Социјалистичког савеза, а не за вишестраначки систем) – Меморандум заговара већи суверенитет народа, и у оквиру република већи степен људских права, али, истовремено се залаже и за мања права националних мањина, када је реч о политичкој самоуправи (v. Soso 2002: 182). Другим речима, Меморандум јасно артикулише оно што је представљало

4 Меморандум САНУ био је подељен у два дела, „Криза југословенске привреде и друштва“ и „Положај Срба и српског народа“, у десет тематских одељака.

проблем политичког функционисања СР Србије, на начин на који ће то, само три године касније, постати званични наратив српске политичке елите:

> Покрајине су потпуно аутономне у одлучивању, а преко заједничке републичке скупштине оне могу одлучивати о унутрашњим стварима уже Србије, која, са своје стране, нема никаква права у односу на покрајине. Дакле, положај српског народа је апсурдан и неодржив, већ у сопственој републици (Soso 2002: 238).

Меморандум не доводи у питање останак федералне државе, али се отворено залаже за уставно-правно побољшање положаја српског народа, што је у време његовог настанка разумевано као искорак из социјалистичких претпоставки даљег развоја југословенске социјалистичке заједнице.[5]

Тешко је рећи колико су овакве оцене утицале на промену ставова руководства Србије. Можда је примереније претпоставити да су неки од критичких интелектуалаца у међувремену успостављали одређене релације са новим политичким руководством у Србији, пре свега са Слободаном Милошевићем, и да су у таквој ситуацији били у прилици да непосредно утичу на политичку артикулацију већ присутних интенција српског руководства.

Међутим, овим се не одговара на питање како је дошло до промене самих интенција, или, можда примереније – у чему су разлике између политике Ивана Стамболића, који се после четворогодишње паузе први заложио за „враћање проблема Косова на дневни ред српске и југословенске политике", и Слободана Милошевића – који је тежње српског руководства, од Петра Стамболића и Драже Марковића, преко Ивана Стамболића – довео до реализације, амандманима на Устав СР Србије из 1989.

Са друге стране, Меморандум је свакако убрзао политичку мобилизацију српске елите – зато што је оголио политичка сучељавања испод површине званичних републичко-партијских односа, јасно акцентирајући све оно што се у то време није могло јавно изговорити на званичним састанцима државних и партијских органа. Осамдесетих година осећају се и све отвореније напетости између СР Србије са једне, и СР Словеније и СР Хрватске, са друге стране. У анализи ситуације на Косову, хрватски и словеначки листови углавном бране аутономију Косова, уз тврдње да је главни узрочник међунационалних сукоба, у ствари – великосрпски национализам.[6] Меморандум је, у том смислу, изнео аргументе који су имали интелектуалну тежину, у побијању поменутих навода.

Меморандум САНУ представљао је покушај редефинисања целокупног политичког система, са посебним освртом на ситуацију на Косову. Однос према

---

5 У том је правцу ишла и критика Академије од стране Ивана Стамболића. Посебно је истицана оцена из Меморандума да српски народ на Косову трпи „политички, правни и културни геноцид", за шта је оптужен режим, који доследно спроводи наратив Коминтерне, по коме је за опстанак савезне државе неупитно стално обуздавати великосрпску хегемонију, иако је у пракси управо српски народ изручен најгрубљем насиљу, види у П. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд, 2016, стр. 656.

6 Словеначки политичар Јоже Смоле је, на пример, још на затвореној седници Централног комитета СК Југославије, 1981. године (после великих априлских протеста и догађаја који су означени као – контрареволуционарни) заступао становиште да Албанци са Косова имају право на самоопредељење, па самим тим и на стварање независне републике (Ристановић 2016: 204).

Меморандуму, који је у незавршеној форми објављен, доводи до поларизације у српском партијском руководству, што се непосредно одражава на потоњи успон Слободана Милошевића. У државном и партијском руководству Србије долази до све отворенијих сукоба у ставовима о начинима решавања проблема на Косову, и уопште редефинисања односа између уже Србије и њених аутономних покрајина, што кулминира најпре сукобом Слободана Милошевића са Драгишом Павловићем, председником Градског комитета ЦК Београда, а потом и са Иваном Стамболићем, председником председништва СР Србије.

Питање редефинисања савезне државе, надаље, покренуто је и у Словенији, с тим што је овде заузет радикалан курс који је ишао у правцу раздруживања, односно потпуног изласка Словеније из југословенске заједнице.

У ситуацији економске кризе, долазиле су до изражаја разлике проистекле из неравномерне развијености југословенских република. Грађани СР Србије могли су да се увере да Словенци и Хрвати, са приморја и из већих градова, имају већи животни стандард, да многи имају већа месечна примања или друге бенефиције; на другој страни, Словенци су били на известан начин фрустрирани економском политиком, која је подразумевала арбитражу СКЈ, када је реч о будућем друштвено-економском развоју СР Словеније – као и политиком демократског централизма, за коју су сматрали да није у пропорцији са моделом да сваки републички или покрајински ентитет доноси јединствену одлуку, уместо индивидуалног гласања на централним партијским конгресима, јер то пружа прилику Србији (која је имала највише делагата), да у извесној мери утиче на политику СКЈ одсудније него комунистичке партије (осталих ентитета).[7] Ова се тензија осећала и на нивоу такозваних „обичних грађана", чланова Партије (Владисављевић 2017: 260).

Михаило Марковић у својим мемоарима под насловом *Јуриш на небо* препричава један сусрет српских и словеначких интелектуалаца, који се одиграо у кафани „При мраку", на периферији Љубљане 1985. године. Марковић, Љубомир Тадић и Добрица Ћосић, састали су се са Франце Бучаром и Иваном Урбанчичем и Тоне Хрибаром, из кога се види да су Словенци, две године пре објављивања радне верзије Меморандума, већ имали јасно утемељену националну политику, у да је према њима највећа опасност по Федерацију долазило од великосрпске хегемоније (Марковић 2009: 195).

Не може се рећи да су Словенци плебисцитарно били за раздруживање – будући да се на политчкој сцени у најсевернијој републици СФРЈ јавља мноштво идеја у вези са редефинисањем места и улоге Словеније у будућој заједници – од отворених ставова о потреби раздруживања, преко идеје и најширој могућој суверенсти република у лабавој федерацији (или конфедерацији), преко идеја о напуштању демократског централизма у Савезу комуниста, што је представљало основу спора

7 У којој мери је ово значајно, када „социјалистички патриотизам" уступи место националној хомегенизацији показаће последњи конгрес СКЈ, на коме су делегати из Босне и Херцеговине и Хрватске, етнички – Срби, гласали, или били спремни да гласају - сходно интересима СР Србије, односно за предлоге Слободана Милошевића. Додуше, Богић Богићевић, као босанско-херцеговачки члан председништва СФРЈ, када се одлучивало о евентуалном увођењу ванредног стања у земљи у марту 1991. године, није заступао српске интересе због тога што је био уцењен износшењем дискредитујућих података о његовој личности.

између делегације Србије и Црне Горе са једне, и делегације Словеније са друге стране, на последњем Конгресу СКЈ у Београду, 1990. године.

Суочена са доминацијом делегата које је контролисао Милошевић, делегација Словеније демонстративно напушта 14. Конгрес СКЈ, а уследило је и повлачење дела делегације Хрватске (остали су само представници који су по свом етничком опредељењу били Срби); на Конгресу није изабрано ново руководство, па СКЈ убрзо *de facto* престаје да постоји.

Криза јединe партије у социјалистичкој Југославији прераста у општу политичку кризу савезне државе, долази до јачања националистичких покрета, нарочито у Хрватској, где Хрватска демократска заједница, на челу са Фрањом Туђманом, односи убедљиву победу над хрватским социјалистима.

Са друге стране, у преговорима републичких руководстава, аргумент против настојања Србије да се оствари значајна аутономија, пре свега Срба у Крајини, базиран је управо на статусу Косова, унутар још увек живуће Федерације; наиме, од стране Хрвата и Словенаца, тражен је реципроцитет у решавању овог односа, што је у ствари био политички маневар, јер је било сасвим јасно да Милошевић на то не може да пристане.

Сви ови моменти имали су своју интелектуалну артикулацију, пре свега код Михаила Марковића, али и код Слободана Жуњића, српског филозофа који се у време драме распада Југославије и решавања косовског питања налазио у САД.

Михаило Марковић, нарочито у својим мемоарима, помно анализира све етапе које су довеле до оружаних сукоба на Косову, и питање интервенције НАТО пакта. Оно што је за овај рад од посебне важности је, као и у Ђурићевом случају, јасно и теоријски фундирано образлагање суштине сукоба, и артикулација српских националних интереса, али у суочавању са универзалним етичким начелима, и принципима међународних односа.

У тексту који је настао у време доношења Амандмана на Устав Србије, Марковић најпре истиче неравноправан положај који је Србија имала у југословенској федерацији: „... треба превазићи апсурдни положај Србије као конфедерације у конфедерацији, и покрајина које су номинално аутономне области, а у ствари претендују да су суверене државе..“ (Марковић 1994: 334). Овде се не ради о националним интересима, који су апстраховани из контекста тада чврсто важећих социјалистичких вредности: неравноправан положај Србије у односу на остале републике суштински је значио експлоатацију радничке класе Србије, њену подређеност, а то онда повлачи и подређеност осталих радних људи и грађана – интересима других република, односно својеврсну националну експлоатацију. У немогућности да самостално одлучује о областима о којима су друге републике доносиле суверене одлуке, Србија је тако све значајније заостајала, што је подразумевало и успостављање поменутих неравноправних односа.

Да Марковић ситуацију посматра комплексно, потврђује и његово увиђање других проблема који оптерећују тадашње српско друштво, попут корупције - као и неефикасност привреде, релативна спорост у демократизацији друштва (коју Марковић, да поновимо, види пре свега као плурализам у оквиру Социјалистичког савеза).

Са друге стране, Марковић, који не само да је био и остао наш интернационално најпознатији филозоф, него је био у прилици и да сарађује и да дебатује

са најзначајнијим интелектуалцима с краја прошлог века – јасно и недвосмислено оцењује да су ултиматуми Европске уније о решавању косовске кризе (слично претходним сличним утиматумима о решавању југословенске кризе), не почивају ни на каквим принципима, и да према томе подразумевају суштинску неравноправност, засновану на војној и политичкој моћи Запада.

Упоредо са расправом о српским националним интересима, дакле, Марковић разматра и основне вредности темеља, на којима почива политика ЕУ и САД. У том смислу, политика Запада према Косову подразумева једно некритичко и непринципијелно разумевање вредности демократије, које је подређено интересима капитала (Марковић 1994: 417).

Слободан Жунић, који је неуморно настојао да у америчкој универзитетској средини објасни компликоване разлоге кризе у Југославији, распада Федерације и ратова у Хрватској, Босни и на Косову, такође указује на идеолошку позадину политике Запада; примат слободног предузетништва над демократијом, односно мишљења експерата над одлукама које треба да донесу обични неинформисани људи – одређује да ове одлуке не могу да буду принципијелно засноване, јер се већ на почетку зна ко је квалификован за доношење важних политичких одлука (Жунић 2009: 574). Другим речима, либерални закони су темељ успешне заједнице, али само уколико су производ експертиза; насупрот томе, јавни интерес оптерећује приватну иницијативу. У првом случају, индивидуалне преференције грађана морају да буду спутане, односно подређене Закону, а у другом – идивидуалне преференције не смеју да буду угрожене јавним интересом.

Такође, а то је углавном занемаривано у многим иностраним али и овдашњим анализама кризе на Косову, *ирендетизам* и протест на Косову сежу далеко пре Милошевића, и они су били усмерени не само против Србије, него и против целокупне југословенске заједнице (Исто: 671).

КОЛОНИЈАЛНИ ДИСКУРС

У периоду након одласка Слободана Милошевића са политичке сцене, у ситуацији убрзаног преласка на либералне вредности, у Србији је промовисано експертско сагледавање проблема: још у изборној кампањи, уочи републичких избора 2001. године, једна политичка партија је као свој слоган имала реченицу: *економија испред политике*. У овој синтагми, економија је разумевана као стручно, експертско знање, а политика је поприште различитих идеја и ставова: предлози ове политичке групације, према томе, треба да имају предност у односу на другачије политичке интенције, зато што су настали из експертске анализе.

Овај *експертски дискурс* имао је у Србији од почетка и елементе колонијалног дискурса. У свакој анализи полази од постављених граничника, који се не разматрају. Другим речима, овде се непосредна политичка стратегија националне безбедности, када је реч о Косову, оправдава не тренутним односима моћи, него апологијом оних параметара који су испостављени као непревладиве „црвене линије" моћних земаља Запада, и међународних организација у којима оне имају највише утицаја.

Један од првих граничника, који се некритички преносе из вредносног миљеа Запада свакако је поглед на балканске народе као на недовољно цивилизацијски зрела друштва, која тек треба да завреде признање од цивилизованијих народа. Овај *балканистички дискурс*, о недовољној развијености балканских народа, међутим, прихвата се као парадигма за друштвено деловање код бројних интелектуалаца, и правда експертском анализом непосредне користи прихватања других граничника, односно непосредних упута у политичком деловању (Šijaković 2000: 17).

Назив „колинијлани дискурс" води порекло из саморазумевања колонизатора као *цивилизатора*. Други, односно онај који треба да буде цивилизован, у том је смислу непризнат у својој другости, односно поништен у својој различитости. Та се *другост* поставља као супротност цивилизованости, као некакво дилувијално стање (Ibid: 45).

Ово *поништење другог* онемогућује колонизатора да себе рефлектује, да изађе из неиспосредоване свести о себи. Такав дискурс, у том смислу, представља – *фрагментацију* стварности; историјске и политичке околности посматрају се изоловано, дакле нерефлективно, односно сваки фрагмент подразумева један изоловани случај, коме се приступа полазећи од јединствене неиспосредоване матрице.

Да би се разумели корени колонијалног дискурса мора се, међутим, сагледати такозвана шира слика, на основу које постаје јасно из ког су разлога одређени интелетуални кругови у Србији одустали од заштите националних интереса, односно зашто су националне интересе Србије могли да сагледају само у контексту оквира експонената глобализације.

Међународне финансијске структуре ограничавају аутономију националних држава не само у сфери државног уређења, него и када је реч о социјалној и здравственој политици, растерећујући на тај начин међународне инвеститоре, стварајући од многих земаља трећег света праве „бесцаринске зоне", у којима не владају готово никаква начела заштите запослених.

С друге стране, инвестиције се селе у оне делове света у којима је могуће обезбедити јефтину радну снагу и минималане мере заштите радника. Притом, инвеститори немају никакве обавезе према овим државама ни локалној средини, па је чест случај затварања фабрика, после само неколико година пословања, ради њиховог пресељења у друге делове света, где су обезбеђени још бољи услови за оплодњу капитала.

Све већи број корпорација постаје геоцентричан, раскида са посебним локалним миљеом, са лојалношћу према својим радницима, локаланим заједницама и националним државама (Печујлић 1998: 66).

Уместо класних односа унутар националних држава, глобализација доноси формирање светске владајуће класе, која је „на економском плану организована у Светску банку, Међународни монетарни фонд и Светску трговинску организацију, на војном у Организацију северноатлантског пакта, а на политичком у Организацију уједињених нација, у мери у којој бирократска машинерија ове организације својим чињењем и нечињењем доприноси легализацији кршења Повеље УН и аминовању освајачких ратова под лажним изговорима заштите светског мира" (Vratuša 2013: 2017).

За разлику од облика капитализма који је доминирао још у последњим деценијама прошлог века, глобалани капитализам није утемељен на националном суверенитету, већ су његови носиоци транснационални финансијски капитал,

корпорације и Међународни монетарни фонд, чија је улога у процесу глобализације стратешки веома значајна. Ова промена има за последицу да уместо развоја, као императива националних економија, сада имамо преваленцију ефикасности, односно оплодње капитала, који више није национално одређен, па утолико профит не доприноси националном просперитету (Robinson 1995: 11).

Изласком из оквира националних економија, капитал постаје мобилнији, а приходи корпорација надмашују приходе мањих држава. То претпоставља померање тежишта власти са националних држава на корпорације и насиоце транснационалног капитала. Суверенитет, међутим, овде не треба идентификовати са снагом државног апарата и његовим легитимитетом. Државе, чија је привреда препуштена међународном капиталу могу бити и моћне и легитимне, с тим што њихова снага и ауторитет који имају над становништвом суштиниски више нису у националном интересу (Ibid: 23).

Овај процес не захвата једнаким интензитетом све државе. Поступно губљење суверенита посебно је изражено када је реч о земљама трећег света, или оним државама које су погођене кризом локалне економије. Контрола, за рачун транснационалног капитала, обавља се преко Међународног монетарног фонда, који помоћ условљава променом националних економија, и политичким уступцима, што пре свега претпоставља њихово ослањање на страни капитал, а на унутрашњем плану – драстичну дерегулацију: када су, доследно мерама које је прописао сам Међународни монетарни фонд, економије земаља Азије доспеле у кризу, захтевано је, пре свега укидање својинских ограничења за страни капитал, ограничавање радничких права, односно укидање субвенција за најосновније потребне становништва, што је захтевано од владе Индонезије. Мере које је диктирао ММФ нису допринеле побољшању услова живота становника поменутих држава, али су зато уништиле локалну економију, и омогућиле транснационалним компанијама да дођу до великих производних објеката по ниским ценама (Nakarada 2004: 107).

Оно што ММФ треба да учини, јесте уједначавање економских правила, сходно интересима транснационалног капитала, док на војном плану, сличну ситуацију треба да обезбеде западни војни савези, као и политичке организације, које врше перманентан притисак на националне владе. Универзална доминација света капитала, зато, за неке теоретичаре, попут Френсиса Фукујаме, представља оваплоћење идеје вечног мира, односно „крај историје“:

> Ако нетко жели створити лигу нација према Кантовим препорукама, која неће патити од фаталних рупа које су уништавале претходне међународне организације, онда је јасно да би та лига више требала наликовати на НАТО него ли на УН - тј. то би требала бити лига истински слободних држава повезаних заједничком оданошћу либералним начелима. Таква би лига требала бити много способнија за снажну акцију у сврху заштите колективне сигурности од претњи које долазе из недемократског дела света. Државе које би је стварале требале би бити у стању живети према правилима међународног права у својем међусобном саобраћању. Заправо, такав Кантовски либерални међународни поредак појавио се хоћеш-нећеш током хладнога рата, под заштитним кишобранима организација какве су НАТО, Европска заједница, ОЕЦД, Група седморице, ГАТТ, и других, које су као предуслов за чланство поставиле либерализам (Фукујама 1998: 136).

Вечни мир овде претпоставља „грађење нација", односно успостављање јединственог културног обрасца, који би имао планетарно важење. Уместо некадашњег облика суверенитета, који је почивао на традицији, аутентични културни обрасци подводе се под универзлане културне оријентире, у које, како то показује претходни цитат, свакако спада – либерализам. На тај се начин стабилизује власт, иако ова стабилизација почива на међународној помоћи, која је, у ствари, допринела коначној разградњи првобитног националног суверенитета (Fukujama 2008: 115). Да Фукојама, како би теоријски оправдао своју идеолошку концепцију вечне доминације Запада и тзв. краја историје, на искривљен начин интерпретира Кантову идеју вечног мира, није тешко уверити се ако упоредимо његово тумачење са оним Зорана Кинђића. Након што је подсетио на религијску позадину идеје вечног мира,[8] Кинђић истиче да је немачки филозоф „зазирао од превременог формирања унитарне међународне државе, свестан опасности да би она лако могла да се изроди у деспотију" (Кинђић 2016: 68). Због тога Кант уместо „позитивне идеје једне светске републике" предлаже, „као негативни сурогат" (Кант 1995: 50), формирање савеза мира независних просвећених држава.[9] Кант је далековидо увиђао да је неопходно у јединству сачувати моменат разлике, што значи да није био за доминацију једне велике силе, већ за федерацију независних субјеката.

Термин империјализам погодан је као ознака за ограничавање или подривање суверенитета, али за разлику од оног империјализма који су имали у виду класици марксизма, овде се више не ради о монополским односима. Иако на први поглед изгледа да моћне земље, попут САД, уводе културне обрасце, и тако, у ствари, иду у правцу планетарне доминације, овде се не ради о ширењу националних економија, него о планетарној оплодњи капитала, који нема домовину, који није уоквирен и одређен некаквим топосом.

То не значи да „нови" империјализам није постакнут сличним механизмом као „стари". И у једном и у другом случају, наиме, усавршавање, односно аутоматизација процеса производње условљавају пад просечне профитне стопе. Другим речима, стално расте проценат капитала који се улаже у средства за производњу, јер се на тај начин настоји савладати конкуренција. Улагање у аутоматизацију производње, међутим, резултира да је у производњу само пренесена вредност овог улагања. Усавршавање производње оставља у другом плану радну снагу, чијом се експлоатацијом, у ствари, једино може произвести вишак вредности. Зато криза која настаје у центрима капиталистичке прозводње изискује наметање суровог капиталистичког поретка на периферији, односно успостављање рада без надокнаде и темељитије коришћења ресурса на периферији. Може се рећи да је овај механизам макар

8 После навођења карактеристичних места из Старог и Новог завета Кинђић истиче да су „темељну хришћанску миротворачку идеју, која преживљава и у секуларизованој форми", поједини нововековни мислиоци покушали да актуализују у својим политичким концепцијама „успостављања друштвеног стања трајног мира" (Кинђић 2016: 62).

9 Кинђић указује да је Кант био склон уверењу да је само провиђење онемогућило саможиву намеру моћника за постизањем вечног мира тако што би, стварањем једне јединствене свемоћне државе, он завладао целим светом. Да би спречило гушење слободе и право на различитост, провиђење је „међу људе унело разлику у језику и у вери", чиме се знатно отежава успостављање беспоговорног јединства (Кинђић 2016: 83).

делимично заступљен и у савременом империјализму. Велике фирме и корпорације селе производњу у места где има јефтине радне снаге, подстичући, путем експлоатације, стварање вишка вредности (Neš 2007: 61). С друге стране, капитал се из моћних земаља такође сели, и под неповољним каматним стопама нуди државама ослабљеног суверенитета, чиме се, заправо повећава њихова зависност од кредитора, што отвара нове могућности за мењање оних закона и прописа који ће националну економију ставити под контролу (Vratuša 2012: 211). Међутим, сам однос центра периферије је утолико промењен, што се они просторно више не могу изразити на географској карти. Иако се производња сели у сиромашне земље, то не значи да велике државе, у којима се бележи пад инвестирања, од тога имају непосредне користи, баш из разлога што се, као што смо покушали да покажемо, променио субјекат овог империјалног пројекта, односно прешао са националног на наднационални ниво.

На политичком плану то значи да су мале државе изложене притисцима међународних финансијских организација, војних савеза и дипломатских мрежа, у функцији не само гео-стратешких интереса, него и зарад међународног капитала. Идеја о несметаном протоку капитала, роба, људи и услуга сведочи о стратешком значају десуверенизације.

Део домаће интелигенције не само да дословно подржава идеје либералног капитализма, него интересе мултинационалног капитала често претумачује као демократске процесе. Тако се на домаћој интелектуалној сцени некритички усваја да је либерализација друштва исто што и демократизација, иако ово не само да нису комплементарни процеси, већ су према мишљењу самих либералних теоретичара у многоме и међусобно супротстављени – што највише долази до изражаја у радовима Хајека и Фридмана (Garrison 2007).

ЗАКЉУЧАК: ДА ЛИ ПОСТОЈИ МОГУЋНОСТ УНИВЕРЗАЛНОГ ДИСКУРСА?

Један од појмова који су у колонијалном дискурсу добили на значају је појам отвореног дијалога. То подразумева да се дијалог одвија у институцијама које су засноване на вредностима једног становишта у спору, које сасмим тим добија привилегован значај. Тако се нарацијом о слободном дијалогу, у ствари промовише један некритички, односно експертски, већ донети, оквир.

Критички приступи, који излазе из поменутог оквира, у опасности су да буду одбачени или жигосани као ретроградни, ревизионистички, па чак и дилувијални, односно њима се одриче сама дискурзивна форма; изван успостављеног институционалног оквира у том смислу нема простора за академску расправу, за артикулисане политичке ставове – што показује Фукујамино отворено залагање за наметање стандарда, универзалног политичког економског оквира, као услова за улазак у „заједницу цивилизованих народа".

На домаћој интелектуалној сцени приметно почиње да доминира управо колонијални дискурс, чији носиоци су представници компрадорске и аутошовинистичке интелигенције. Путем коментара или „експертиза" политичких аналитичара,

преко политичке артикулације „неминовности повезивања са светом“, односно „прихватања либерално-демократских вредности“, интелектуално глајхшалтовање намеће се као парадигма интелектуалног и просветног напретка. Они који сумњају, како то каже филозоф Младен Козомара, бивају приказани као „авантуристи, који заједницу излажу погибељи“ (Козомара 2006: 84).

У том одустајању од важности мишљења и некритичком прихватању углавном идеолошких ставова, који доминирају и на светској интелектуалној сцени, колонијални дискурс се подразумева као пожељни манир понашања, међу интелектуалцима или политичарима. Такав дискурс, разумљиво, подразумева и прихватање међународно осмишљених *решења* косовског питања.

Немогућност помирења поменутих дискурса, према томе, показује како у ствари није могућ никакав дијалог о Косову, ни у иностраним ни у домаћим релацијама. А то већ само по себи представља претњу да због изостанка *ūолемике* поново дође до стања *ūолемоса, шūо можда водеће зāадне силе и желе.*

ИЗВОРИ

Robert Bajruši. „Zašto je vrh partije Torcidu vidio kao prijetnju društvu? Sve je počelo 1950. slavnom utakmicom protiv Crvene zvezde“. Zagreb: Jutarnji. - https://www.jutarnji.hr/sport/sport-mix/zasto-je-vrh-partije-torcidu-vidio-kao-prijetnju-drustvu-sve-je-pocelo-1950-slavnom-utakmicom-protiv-crvene-zvezde-9591376 (приступ 02.02.2024.)

Крфска декларација - https://marinknezovic.files.wordpress.com/2016/09/ujed.pdf (приступ: 25.05.2022.).

ЛИТЕРАТУРА

Антонић 2008: Слободан Антонић. „Културни рат у Србији“. Београд. Завод за уџбенике.

Владисављевић 2020: Небојша Владисављевић. „Антибирократска револуција“. Београд. Архипелаг.

Деретић 2011: Јован Деретић. „Културна историја Срба”. Београд. Евро-Ђунти.

Деспотовић 2007: Љубиша Деспотовић. „Српска политичка модерна”. Београд. Каирос.

Ђурић 1994: Михаило Ђурић. „Смишљене смутње“ у „Искуство разлике”. Београд. БИГЗ.

Жуњић 2009: Слободан Жуњић. „Модерност и филозофија”. Београд. Плато.

Јовић 1998: Дејан Јовић. „Југославија, држава која је одумрла”. Загреб. Прометеј.

Кант 1995: Имануел Кант. „Вечни мир“. Београд – Ваљево. Гутенбергова галаксија.

Кинђић 2016: Зоран Кинђић. „Кантова идеја вечног мира”, у Српска политичка мисао, 2/2016

Козомара 2006: Младен Козомара. „Четири предавања о уму”. Београд. Плато.

Марковић 2007: Михаило Марковић. „Јуриш на небо. Ка ушћу”. Београд. Просвета.

Марковић 1994: Миодраг Марковић. „Оспоравања и ангажовања”. Београд. БИГЗ, Генекс-штампа, Просвета, СКЗ.

Николић, Цветковић 2018: Коста Николић и Срђан Цветковић. „Срби и Албанци на Косову и Метохији у 20. веку (1912-1990)”. Београд. Институт за савремену историју.

Скакун 1982: Милан Скакун. „Балкан и велике силе”. Београд.

Шијаковић 2000: Богољуб Шијаковић. „Критика балканистичког дискурса: Прилог деноменологији „другости“ Балкана”. Никшић. Јасен.

Fukujama 1998: Frensis Fukujama. „Kraj istorije i poslednji čovjek”. Zagreb. Svjetovi.

Fukujama 2007: Frensis Fukujama. „Građenje države”. Beograd. IGP „Filip Višnjić”.

Gadamer 1996: Hans G. Gadamer. „Um u doba nauke”. Beograd. Plato.

Garrison 2007: Roger W. Garrison. „Hayek and Friedman: Head to Head”. Alabama. Auburn University.

Hobsbaum 1996: Erik Hobsbaum. „Nacije i nacionalizam od 1780. Program, mit, stvarnost". Beograd. Filip Višnjić.
Irvine 2012: Jill Irvine. „Hrvatsko proljeće i raspad Jugoslavije". Političke analize.
Koljević 2010: Bogdana Koljević. „Biopolitika i politički subjektivitet". Beograd. Službeni glasnik.
Nakarada 2004: Radmila Nakarada. „Globalizacija i tranzicija. Tranzcija deceniju posle: pouke i perspektive". Beograd. Institut za evropske studije.
Petrović 1986: Gajo Petrović. „Mišljenje revolucije". Zagreb. Naprijed.
Robinson 1995: William Robinson. „Promotion Poliarshy, Globalization, US Intervensions and Hgemony", Cambridge. Cambridge Unibersity Press.
Sartre 1977: Jean-Paul Sartre. „Intelektualci i radnički pokret''. *Marksizam u svetu.* Novi Sad. NIP „Komunist''.
Dragović-Soso 2002: Jasna Dragović-Soso. „Saviors of the Nation?: Serbia's Intellectual Opossition and the Revival of Nationalism", London. C. Hurst & Co. Publishers.
Vratuša 2013: Vera Vratuša. „Globalizacija i desuverenizacija". Beograd – Kosovska Mitrovica. Srpsko filozofsko društvo/Institut za uporedno parvo.
Vujačić 2013: Veljko Vujačić. „Sociologija nacionalizma". Beograd. Službeni glasnik.
Weber 1989: Max Weber. „Protestantska etika i duh kapitalizma''. Sarajevo. Svjetlost.

Stefan N. ANĐELKOVIĆ

KOSMET AND COLONIAL DISCOURSE

Summary

In intellectual debates, as well as in the field of political confrontation, in Serbia, for years, they have been on the side of the extreme opposing population, which we can collectively call the national discourse. These two discourses also determine the reception of the current Kosovo problem. The national discourse, although present in numerous retouches, from the left to the extreme right, represents a critical confrontation with theoretical "principles" and political "solutions", regardless of their origin. Collinial discourse, on the other hand, implies the acceptance of both intellectual matrices and political platforms, which are established in international cultural or political centers. In this sense, the colonial discourse is articulated as an expert discourse. In other words, here the immediate political strategy of national security, when it comes to Kosovo, is justified not by the current power relations, but by the apology of those parameters that have turned out to be insurmountable "red lines" of powerful Western countries and international organizations in which they have the most influence. One of the concepts that gained importance in the colonial discourse is the concept of open dialogue. In this sense, collinear discourse actually makes critical discourse impossible, that is, the questioning and critical reception of ideologically or politically based solutions to the Kosovo issue.

Keywords: Intellectuals, Colonial discourse, National discourse, |Nationalism, Criticism, Kosovo issue.

Рад је предат 24. октобра 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 341.231.14-055.2:341.123(497.11)"20"
341.231.14-055.2:341.123(485)"20"
305-055.2(497.11)"20"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-47157

Оригинални научни рад

*Бојана М. МАРКОВИЋ**
Педагошки факултет у Сомбору

*Виолета А. ПЕТКОВИЋ***
Универзитет Едуконс, Учитељски факултет, Сремска Каменица

ОД РОДНЕ РАВНОПРАВНОСТИ ДО РОДНЕ НЕУТРАЛНОСТИ, ПОТРЕБА ИЛИ ТРЕНД? ИСКУСТВА ИЗ ШВЕДСКЕ

Апстракт: Родна неутралност као концепт потиче из постконструктивистичког феминизма потенцирајући једнакост без претпоставки и захтева у виду родних улога. Циљ рада је да прикаже значајне показатеље родне неутралности у Шведској, која заузима водеће место по показатељима за родно неутрално друштво и положај Србије која је у вишегодишњем процесу реализације политике родне равноправности. Чињеница је да се напредак у наведеним кључним областима унапређивања родне равноправности у Србији дешава изузетно споро што говори и податак да би тек за 59 година могли да очекујемо високо остварење анализираних параметара кроз пуну равноправност. Упоређујући Србију са земљама у ЕУ по Индексу родне равноправности 2018, запажа се да заостајемо за 9,4 поена у просеку, док за Шведском бележимо заостатак од 25,8 поена. У раду постављамо важна питања којима треба да се бави научна и стручна јавност а тичу се критичког сагледавања родно неутралне образовне будућности Србије и колико смо ми као друштво спремни за исту.

Кључне речи: родна неутралност, искуства Шведске, Србија и родна равноправност.

РОД И РОДНО НЕУТРАЛНО ОБРАЗОВАЊЕ

Род је оно што нам друштво и окружење додељују кроз социјализацију, то је конструкт који се гради. Дефинисањем рода ствара се нека врста супротности у односу на биолошке разлике. Са становишта анализе, концепт рода чинио се идеалним теоријским концептом, насупрот биолошком одређењу који је био присутан у готово свим наукама. Тако, биолошки редукционизам доживљавао је мушко–женске односе као одраз полнога идентитета, док је род свакако, културна и друштвена конструкција чија изградња започиње рођењем (Матић-Копрек 2014). Фреквентност речи *gender* упућује на сам почетак употребе речи у расправама седамдесетих година са значењем друштвеног пола који се разликује од биолошког. Сведоци смо да се људи рађају као мушко или женско (пол), али се током живота уче како постати мушкарац или жена (род).

* Доцент, bojana55555bm@gmail.com
** Доцент, violeta.petkovic@gmail.com

Значајно је да управо научено понашање одређује родни идентитет и одређује родне улоге (Анић 2011). Родне разлике у погледу брачних, образовних и економских карактеристика су последица преовлађујућег модела родних улога у породици и у друштву, али су и последица релевантног понашања жена и мушкараца (Шобот 2010).

Родна димензија је јако важна јер без рода нема идентитета. Поставља се питања у којој мери и како окружење креира род, колика је моћ родитеља, школе, вршњака да креирају свој конструкт, колико је он наметнут спољним утицајем, колико је конструкт појединца а колико је урођен? Како образовати и васпитавати децу у родно неутралној средини и да ли је он заиста флуидан како Батлер (Judith Butler) наводи? Где смо ми као земља на путу ка родној неутралности, да ли нам је она уопште потребна, и каква су искуства Шведске као водеће европске земље по овом питању?

РОДНА РЕВОЛУЦИЈА

Џудит Батлер (Judith Butler), једна од најпознатијих теоретичарки родних теорија са ставом да род треба да буде флуидан и варијабилан и да се само деконструкцијом традиционалног размишљања о мушком и женском роду може остварити друштвена једнакост у којој људи неће бити ограничени својим родним улогама. Род је према Батлеровој друштвени конструкт на основу којег особа делује а не темељ људског индентитета који је биолошки дат. Родне теорије, слично као Марксова бесклasна утопија имале су циљ да се издигну изнад биолошке датости човека и створе друштво једнаких и равноправних (Матић, Копрек 2014). Теорије супротне родним се слажу да путем социјализације можемо утицати на родне улоге али да се не смеју искључити биолошки фактори. Аутори као што је Симон Барон Коен (Simon Baron Cohen) истичу разлике између мушког и женског мозга, наглашавајући да мушки има већу способност систематизовавања података а женски емпатије. Напомиње се да фокус девојчицама је на посматрању лица док дечаци више гледају предмете који се крећу. Исто тако, ниво хормона тестостерона такође није исти код дечака и девојчица (Connellan et al. 2000). Није занемарљиво ни питање родне револуције како многи називају период у коме живимо а који са собом носи читав низ родних идентитета. Постоје људи који свој род дефинишу и изјашњавају се ван родних граница – андрогени, интерродни или genderqueer биродни, безродни и сл. и тај спектар се проширује из дана у дан. У више од 15 земаља се издаје родно неутрални пасош, са ознаком Х, неке од њих су: Немачка, Данска, Аустрија, Канада, Аустралија, Нови Зеланд, Малта, Холандија, Индија и др. (Фунг 2021). Потреба за наглашавењем и категоризацијама рода иде до те мере да постоји термин цисродност за људе чији су род и пол у сагласју, тј. њихов лични идентитет одговара њиховом полу и роду. Тај термин је антоним термину трансродност. Поставља се питање одакле данас потреба да се толико намећу родна питања и безброј родних термина, ако се заиста тежи равноправности и неутралности зашто се онда инсистира на толиком броју различитих термина? Усложњавањем терминологије стиче се утисак да се прави још већи јаз и дистинкција између родних појмова. Глобални трендови који креирају јавно мњење допринели су да је и један од најомиљенијих дечијих цртаних ликова, Мини Маус (Minnie Mouse), променила изглед после сто година. Црвену хаљину са

туфнама и жуте женске ципеле заменили су су црне ципеле и неутрално плаво одело, које могу да носе и мушкарци и жене. Креатори су изјавили да је модификована Мини намењена новим генерацијама. Поставља се питање где је граница политичке коректности, а где је промоција родне неутралности? Да ли су наша деца и млади спремна за родно неутрално образовање? Треба напоменути да и друштвене мреже данас нуде бројне опције за родно изјашњавање, Tinder више од 35, а Facebook више од 50 опција. Млади су свуда окружени родом који је флуидан. У документарном филму Род - простор између (Gender - Space between) особе које су интервјуисане себе називају родом између. Један од говорника, SJ Miler, заменик директора Метрополитен Центра у Њујорку (Mitropoliten Center in New York) који се бави истраживањем родне равноправности, наводи да је за такве људе јако страшно што остали не могу да их идентификују и препознају јер нису " типичне родне особе". Сигурно да је изазов имати другачији родни идентитет од већине, али исто тако је велика одговорност на онима који промовишу родну флуидност. Родна питања нису нешто ново, само су сада актуелнија у свету, јер се о њима више прича, видљиви су, постоји обимна терминологија. Родна неутралност као концепт потиче из постконструктивистичког феминизма потенцирајући једнакост без претпоставки и захтева у виду родних улога. Она потенцира правичност и једнаки третман свих како се неко не би осећао мање важан од неког другог. За разлику од традиционалних погледа на род и пол родна неутралност ставља акценат на самосвест и проматрање о томе како род може утицати на понашање, односе у учионици и ван ње и у друштву у целини. Циљ је проширити схватања људи о широком спектру родних и личних предиспозиција и улога ван стереотипа и предрасуда о истима (Odrowaz, Coates 2015).

Родна неутралност омогућава људима, упркос свом полу, да делују више мушки или женствено, у зависности од контекста и ситуације и пружа могућност да се не осећају непријатно кроз преузимање више женских или мушких задатак или улога. Сви би требали да се осећају пријатно користећи мушке и женске обрасце понашања и емоционалних реакција које зависе од окружења и околности (Odrowaz Coates 2015: 123). Проблем настаје када се млади људи не осећају пријатно, већ им родна неутралност може бити повод за конфузију. У документарном филму Трансродно детињство (Transhood) виде се недоумице и фазе кроз које деца и родитељи пролазе, неки од њих који су сматрали да су супротног рода, опет су се вратили на свој првобитни, а некима је додатно експонирање у јавности као једној од главних јунакиња Авери Џексон (Avery Jackson) створило притисак, стога се она повукла на пар година из јавности а њена мајка је преузела све активности везане за промоцију родне неутралности. Часопис Национална географија (National Geography) је 2017. године посветила специјалан број овој теми назван Родна револуција (Gender Revolution), сматрајући ову тему од цивилизацијског и друштвеног значаја, заступајући став да свако треба а има прилику за напредак у животу без обзира на пол и род или на одлуку да се родно не изјасни или не идентификује, како је навела њихова главна уредница Сузан Голберг (Susan Golberg). Национална географија је припремила писани водич, брошуру, за родитеље и наставнике као средство за боље разумевање питање рода у 21. веку. Колико су деца заиста у стању да доносе своје одлуке по питању рода и како да знамо да родно експериментисање

није пролазна фаза у одрастању већ заиста оно што особа јесте, део његовог или њеног бића? На ова и слична питања нема једног јединственог става и одговора.

ИСКУСТВА ИЗ ШВЕДСКЕ

Када говоримо о родној равноправност не можемо да се не фокусирамо на Шведску јер она заузима водеће место у тој области. Поједини аутори истичу да је родно неутрално образовање извозни производ број један у Шведској. Шведска је прва земља која има феминистичку владу (Fact sheet: A feminist government 2019). Шведска је од 2012. године увела у свој речник личну заменицу *хен* , за средњи род, која се користи када род није познат или није пожељно навести да ли се ради о мушком или женском роду, или у случају када је особа трансродна. У српском језику ми већ имамо средњи род, који не означава ни мушарца ни жену, ми кажемо оно.

Ипак уз све напоре и резултате према неким извештајима и Шведска мора преузети још акција у виду спречавања дискриминације како би досегла глобалне циљеве Уједињених Нација у погледу равномерне расподеле моћи међу половима до 2042. године (Carlsson 2021).

Запажа се да је Шведска покренула низ програма у претходној деценији који имају за циљ рушење родних стереотипа. Између осталог, од 2013. године у Национална агенција за образовање спроводи кампању којом се мушкарци подстичу да граде своју каријеру у предшколском образовању. Исто тако, бројни су примери који наводе усмерење на повећање родно обојених потенцијала као што је програм Подстицај за развој читања и писања ради повећања ученикових вештина а који је настао као продукт резултата ПИСА истраживања који су показали да су дечаци лошији у читању од девојчица (OECD 2015).

Треба напоменути да је концепт родне неутралности инкорпориран у концепт родне равноправности у Шведској са циљем да промени начин размишљања и да отвори људске умове у смеру равноправнијег друштва које није родно оријентисано.

Истраживање које је 2014. спровела Одроваж Коатс (Odrowaz Coates) заснивало се на следећим анализама: документације, важећих курикулума за основне и средње школе и предшколске установе, упитницима за наставнике и студенте, интервјуима са запосленима и са руководством, са циљем да се покаже шта је родно неутрално образовање у пракси. Када се погледа документација и курикулуми за предшколско и основно образовање може се приметити да у оквиру 200 страна термини дечак/ девојчица се користе само једном. У курикулумима се више пута наводи да је одговорност и задатак вртића и школе да развијају способности и интересовања деце невезано од стереотипних полних улога. Што се тиче мишљења директора они имају позитивне ставове о родној неутралности у учионицама, само сматрају да наставници некад немају довољно времена да реализују све садржаје дате курикулумом и да је потребно обезбедити још више литературе, тј. водича кроз родно неутрално образовање (Odrowaz Coates 2015).

Глобална лонгитудинална студија раног адолесцентског доба је истраживала 15000 адлосецената узраста између 10 и 14 година у трајању од пет година. Истраживало се како се род учи, потенцира или непотенцира, међу раним адолесцентима

у 15 земаља света. Закључено је да су културолошки наметнути родни стереотипи повезани са повећаним ризиком од менталних и физичких здравствених проблема. Студија је показала да ови стереотипи остављају девојчице у већем ризику од излагања физичком и сексуалном насиљу, а појачан је ризик и од дечјих бракова и ХИВ-а. За дечаке, постоје већи ризици од злоупотребе алкохола и психоактивних супстанци као и од самоубиства (Saewyc 2017; Mmari, Kristin et al. 2021; Koenig et al. 2021; Ramaiya, Astha et al. 2021). Постоје схватања појединих стручњака у Шведској која сматрају као Елис Клеесон, (Elise Claeson) бивша стручњакиња за равноправност у Шведској, да мала деца могу постати збуњена сугестијом да постоји трећи, „између" род, у време када се њихов мозак и тело развијају. Одрасли не би требало да прекидају дететово откривање свог пола и сексуалности (Rothschild 2012). Слично мишљење дели и психијатар Еберхард који напомиње да такво неутрално образовање може да изазове конфузију и збуњеност код деце (Scott 2018). Бројне дискусије у Шведској су отворене на тему да ли родно неутрално образовање заиста утиче и мења децу и да ли их припрема за живот у друштву где ће се неговати такве вредности или ипак оно нема толики утицај? Рајалин, директорица родно неутралне предшколске установе - Egalia, сматра да усвајањем родно неутралних метода рада, деца уче бројне разлике у погледу религије, сексуалне оријентације, и других различитости, што утиче на њихово самопоуздање и припрема их за различитост у стварном животу (Scott 2018).

Многи критичари сматрају да је баш та припрема за свет другачијих, у коме ће бити све веће кризе идентитета и све више оних који се изјашњавају као *хен,* тј. као оно, проблематично у оваквој педагогији. Деци је потребна сигурност и база а ако им се стално предочава флуидност нечег тако важног као што је род и родне улоге, шансе за лутањем су веће. Када се на то дода промовисање андрогене моде, брисања граница између мушке и женске моде, промовисање инстант и брзог начина живота, млади имају велике шансе да буду збуњени и да имају одређене „потешкоће" у формирању идентитета.

СРБИЈА И РОДНА РАВНОПРАВНОСТ

Кроз треће издање Индекса родне равноправности (дигитализација, будућност рада и родна равноправност) приказане су области и степен напретка у Србији за 2018. годину, сачињен са циљем праћења родне неједнакости на скали од 1 до 100. Наиме, у најновијем извештају поткрепљени су подаци из 2018. године са упоредним подацима за 2014. годину.

Вредност индекса родне равноправности у Републици Србији износи укупно 58 поена. Упоређујући добијене резултате протеклих година (2014, 2016 и 2018.) увиђа се да је тренд успорен између друге и треће етапе анализирања, што свакако није охрабрујући податак за појаву код које постоји иначе тенденција тромости у значајнијим областима напретку. Охрабрујући податак је да Србија анализирала своје податке из родне равноправности кроз израчунавање Индекса, уз подршку пројекта Повећани капацитет земаља кандидата за чланство у ЕУ и потенцијалних кандидата за мерење и праћење утицаја политика родне равноправности (2018-2022) који су финансирани уз подршку EU и UN Women. Потребу за истом покренули су Координационо тело

за родну равноправност Владе Републике Србије, Тим за социјално укључивање и смањење сиромаштва Владе Републике Србије и Републички завод за статистику.

Непобитна је чињеница да се напредак у наведеним кључним областима унапређивања родне равноправности дешава изузетно споро и податак да би за 59 година могли да очекујемо високо остарење анализираних параметара кроз пуну равноправност, упућује на дугорочно усмерење пажње и значајност у наведено поље развоја. Део наше друштвене стварности из аспекта родне равноправности анализирано је методологијом Европског института за родну равноправност за земље које су у Европској унији кроз новое напретка у доменима рада, новца, знања, времена, моћи и здравља. Оцене напретка анализираних области досежу од стагнатних трендова, као што је здравље, до континуираног напретка као што су моћ и рад, док се закључује да новац и знање имају некозистентни тренд, док за време и здравље се нема могућности праћења појава кроз величину промене из разлога не постојања новијих параматера, кроз видљивости стагнације у односу на 2014. годину. Разуме се да анализирани домени захтевају различиту временску динамику за видљиве сегменте друштвених промена.

У области континуираног напретка од анализираних области сврстани су домен моћи и домен рада. Наиме, увиђа се вредност од 18,5 поена напретка у односу на 2014. годину из разлога утицаја на степен политичке моћи жена као проценталног обавезног удела, у законодавној власти, укључивању у одборе, чланства и сл. У области рада значајно је да је видљиви напредак од 2,1 поена. Највећи напредак се десио кроз доступност и пунију равноправност тржишту рада и мушкараца и жена. Анализирањем домен новца и знања који су сврстани у области колебљивих промена запажа се да добијени податак од 0,6 поена упућује на размишљање да је и то благо позитиван мерењем вредности под домена финансијских ресурса нивоа и родног јаза између зарада и укупног дохотка.

Док област знања показује пад вредности од 0.9 поена, а објашњава се падом вредности кроз достигнућа и учешћем у формалном и неформалном образовању код оба пола, али и благом повећаном учешћу жена у области високог образовања тј. стицања факултетске дипломе. У стагнантне области сврстане су домен времена, здравља и насиља. За област времена не постоје доступни подаци за анализу, док код домена здравља је видљив благи позитивни тренд у односу на анализирану 2014. годину. Област насиља (безбедност и благостање жена) показују исту вредност.

Упоређујући Србију са земљама у ЕУ, запажа се да заостајемо за 9,4 поена у просеку, док за најбоље вреднованом Шведском заостатак се бележи од 25,8 поена.

Обзиром да у 2020. години у Србији усвојена Стратегија развоја дигиталних вештина за период од 2020-2024. године, а све у циљу превазилажења постојећих родних изазова, као и ка превенцији родних разлика, очекује се значајно усавршавање из ове области. Када је реч о дигитализацији и будућност рада, анализирана је родна персперкива кроз промене и индикаторе који су најзначајнији у областима: употребе ИКТ и дигиталних вештина, родне сегрегације у образовању и тржишту рада а тичу се информационо-комуникационих технологија (дигиталне трансформације), али и специфичности рада у ИТ областима (кроз последице дигитализације на људска права и насиље над женама).

Разуме се да нове околности приступа родној равноправности морају бити поткрепљене и законском реагулисањем истих. Кровни документи за одрживи развој садржаја и закона који регулишу област родне равноправности у Србији ослањају се на Агенду 2030, Конвенција о спречавању свих облика дискриминације жена и Устав Републике Србије. Сектори на којима је главни акценат су: економски раст, социјална инклузија и заштита животне средине што представља значајну новину и за свеобухватни развој друштва. Кроз Конвенцију о спречавању свих облика дискриминације жена наводе се области које су од посебног значаја за пуно остваривање родне равноправности, а уједно су регулисане законима фокусирајући се на мултисекторску природу родне равноправности кроз једнаке могућности за све. Трећи основ за пуно остврвање равноправних потенцијала темељи се на Устав Р. Србије кроз принципе који обезбеђују једнаке могућности остваривања људских права кроз владавину права и социјалну правду.

У Србији нема пуно дискусија на тему родне неутралности, да ли из разлога што теоретичари и практичари сматрају да то још није наша ближа будућност или да то није важна тема? Свакако је оповргнуто и једно и друго јер ми смо део света и хтели или не дотичу нас глобални трендови, наша деца и млади одрастају уз филмове, серије, модне трендове са Запада. Неки трендови заувек мењају друштво и цивилизацијски ток, питање рода може бити једно од значајнијег у овом веку.

Матица српска је једна од ретких институција која је изнела своје јасне ставове о Националној Стратегији за родну равноправност за период 2021-2030. годину у допису Министарству за људска и мањинска права. Тако се наводи како Стратегија није у складу са Уставом Републике Србије, као ни са Стратегијом Европске уније за родну равноправност за период од 2020-2025. Поставља се питање родне осетљивости језика и да ли је могуће имати родно осетљив језик јер је он у директној супротности с нормативном граматиком српског језика, што би даље значило мењање норми српског језика. Стратегија предвиђа ревизију наставних садржаја на свим нивоима образовања, почев од предшколског, ради елиминисања родних стереотипа и дискриминаторског језика кроз залагање увођења родно осетљивог језика. Такође, Матица наводи и проблематику наметања родне анализе наставницима и ученицима као један од најважнијих аспеката у тумачењу књижевног дела. У Стратегији се пропагира родна равноправност и подједнако заступљен број мушкараца и жена у истраживачким тимовима, што није у складу са слободом у научном стваралаштву, као ни са елементарним принципима квалитета научног истраживања.

ЗАКЉУЧАК

Желећи да избегну дискриминацију, многи промовишу родну равноправност и неутралност, промовишући и потенцирајући права и слобода по сваку цену, па и тамо где права и слободе нико као такве и не угрожава. Није питање само родне осетљивости, питање је наметања једног погледа на свет где се акценат ставља на потенцирање родне неутралности, које нам долази споља, а мање на реалне потребе друштва за њом. Критика и глас стручне јавности који нам често недостаје о битним питањима је неопходан чинилац грађанског друштва.

Сходно наведеном, постоји потреба да научна и стручна елита константно промишљају о кључним темама у времену у коме живимо, јер питање рода и родне неутралности је свакако једно од значајнијих. Потребно је анализирати и конкретне ситуације, благовремено предлагати решења, постављати изнова питања и промишљати о њима јер једино тако ћемо бити на путу да пронађемо заједничке одговоре.

ИЗВОРИ

Стратегија за родну равноправност од 2021. до 2030. https://www.srbija.gov.rs/vest/582820/usvojena-strategija-za-rodnu-ravnoprav-nost-od-2021-do-2030-godine.php [11. фебруар 2022].

Carlsson 2021: Marie Carlsson. *Swedish business will soon be at least equal in the Nordic countries. – Göteborgs Posten.* < https://www.gp.se/ekonomi/svenskt-n%C3%A4ringsliv-snart-minst-j%C3%A4mst%C3%A4llt-i-norden-1.42643781 [10. јануар 2022].

CBSN 2017: *Gender - The Space Between*. https://www.youtube.com/watch?v=ZFWrzw9szt8 [9. фебруар 2022].

Fact sheet: A feminist government 2019: *Regeringskansliet.* <https://www.regeringen.se/informationsmaterial/2019/03/en-feministisk-regering/[10. јануар 2022].

Fung 2021: Katherine Fung Which Countries Recognize Third Gender Option on Passports? *Newsweek*.Hhttps://www.newsweek.com/which-countries-recognize-third-gender-option-passports-1643167 [13. јануар 2022].

OECD 2015: *The ABC of Gender Equality in Education: Aptitude, Behaviour, Confidence*, PISA. OECD Publishing. http://dx.doi.org/10.1787/9789264229945-en. [12. јануар 2022].

Rothschild 2012: Natalie Rothschild. *Sweden's New Gender-Neutral Pronoun: Hen A country tries to banish gender.* Slate. https://slate.com/human-interest/2012/04/hen-swedens-new-gender-neutral-pronoun-causes-controversy.html [13. јануар 2022].

Scott 2018: Katty Scott. *These schools want to wipe away gender stereotypes from an early age. CNN health.* https://edition.cnn.com/2017/09/28/health/sweden-gender-neutral-preschool/index.html [10. јануар 2022].

ЛИТЕРАТУРА

Alpet, Liese 2020: Sasha Alpet (producer), Sharlon Liese(director) 2020: *Transhood*. Sjedinjene Američke Države.

Анић 2011: Јадранка Анић Ребека. *Како разумјети род. Повјест расправе и различита разумјевања у цркви,* Загреб: Институт друштвених знаности Иво Пилар.

Бабовић, Петровић 2021: Марија Петровић, Марија Бабовић. *Индекс родне равноправности у Републици Србији 2021 – Дигитализација, будућност рада и родна равноправност*. Београд: Тим за социјално укључивање и смањење сиромаштва.

Бабовић, Вуковић 2021: Марија Бабовић, Оливера Вуковић. *Завршна евалуација Националне стратегије за родну равноправност за период од 2016. до 2020. године*. Београд: SeCons і UN WOMEN.

Butler 1999: Judith Butler. *Gender trouble: feminism and the subversion of identity.* New York and London: Routledge.

Бекер, Јањић, Лепојевић 2021: Косана Бекер, Биљана Јањић, Валентина Лепојевић. *Извештај о правима жена и родној равноправности у Србији за 2020. Годину*. Београд: Пренера Жена.

J. Connellan et al. 2000: Connellan J. et al. Sex differences in human neonatal social perception. *Infant Behavior & Development,* 23:113-118.

Koenig et al. 2021: R.L. Koenig. The role of gender expectations in the mental health of young adolescents: A cross-sectional, cross-cultural study. *J Adolesc Health* 69.S 47-55.

Матић, Копрек 2014: Домагој Матић, Иван Копрек. „Биоетичка и идеолошка позадина „родне теорије“". *Обновљен живот: часопис за филозофију и религијске знаности*, 69, 3: 381-393.
Mmari et al. 2021: Kristin Mmari et al. The social context of early adolescents in the global early adolescent study. *Journal of Adolescent Health* 69.1: S5-S15.
Odrowąż Coates 2015: Anna Coates Odrowąż. Is gender neutrality a post-human phenomenon? *Journal of Gender and Power*, Vol. 3, No.1: 113-133.
Пајванчић 2021: Маријана Пајванчић. *Анализа родна равноправност у контексту одрживог развоја и решења садржаних у Закону о родној равноправности*. Београд: Одрживи развој за све.
„Држава хоће да мења норму српског језика" 2021: Култура, *Новости.* 30. новембар, 20-21.
Ramaiya et al. 2021: Astha Ramaiya et al. Understanding the relationship between adverse childhood experiences, peer-violence perpetration, and gender norms among very young adolescents in Indonesia: a cross-sectional study. *Journal of Adolescent Health* 69.1: S56-S63.
Saewyc 2017: Elizabeth Saewyc. A Global Perspective on Gender Roles and Identity. *Journal of Adolescent Health. Volume 61, Issue 4, Supplement*, S1-S2
Шобот 2010: Анкица Шобот. „Промене структурних карактеристика становништва Србије: разлике између жена и мушкараца". *Социолошки преглед*, 44, 2: 267-284.

Bojana M. MARKOVIĆ
Violeta A. PETKOVIĆ

FROM GENDER EQUALITY TO GENDER NEUTRALITY, NEED OR TREND? EXPERIENCES FROM SWEDEN

Summary

Gender neutrality as a concept stems from post-constructivist feminism, emphasizing equality without assumptions and requirements in terms of of gender roles. In its essence, it emphases justice and equal treatment for all. Unlike traditional views of gender and sex, gender neutrality underlines self-awareness and investigation as to how gender can affect behaviors and relationships. The aim of this paper is to present important indicators of gender neutrality in Sweden, which holds a leading position according to the indicators for gender neutral society, and the position of Serbia, which has been undergoing a longstanding process of implementation of the gender equality policy. The fact of the matter is that progress in these key areas of gender equality improvement in Serbia is happening extremely slowly, which is supported by the fact that only in 59 years could we expect the analyzed parameters to be wholly met through full gender equality. Comparing Serbia with the EU countries according to the Gender Equality Index for 2018, it can be noted that we are 9.4 points behind on average, while we lag behing Sweden by 25.8 points. In this paper we ask important questions that should be addressed by the scientific and professional community, concerning a critical review of the gender-neutral educational future of Serbia, and how we, as a society, are ready for it.

Keywords: Gender neutrality, experiences from Sweden, Serbia and gender equality.

Рад је предат 29. марта 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 316.776:004.774
004.8:17
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-46882

Прегледни рад

*Боривоје В. БАЛТЕЗАРЕВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ТЕХНОЛОШКИ ДЕТЕРМИНИЗАМ И КУЛТУРНА ЕВОЛУЦИЈА: ЗНАЧАЈ КУЛТУРНОГ ДИВЕРЗИТЕТА У ЕТИЧКОЈ ПРОЦЕНИ ВЕШТАЧКЕ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ**

Апстракт: Ово рад се бави анализом трајног дискурса о технолошком детерминизму и његовом дубоком утицају на процес културних промена. У оквиру мултидисциплинарног дискурса, стављен је централни нагласак на променљиви трансформативни потенцијал нових технологија, посебно вештачке интелигенције (AI), и њихове последице на културну еволуцију и очување људског идентитета. Осим тога, ова анализа проширује разматрање на етичке димензије у примени (AI) и кључну улогу коју игра културна различитост у етичком сагледавању ових технологија. Ослањајући се кључне изворе у овој области, рад се бави концептуализацијом технолошког детерминизма, пратећи увиде научника попут Винера и Маклуена (Winner and McLuhan). Док заступници технолошког детерминизма тврде да нове технологије, попут (AI), делују као носиоци културне трансформације, супротстављене перспективе овде перципирају опасну ерозију културне разноликости. У овом контексту, студија критички анализира Винерову „Аутономну технологију" да би разјаснила социо-политичке последице технолошког детерминизма, наглашавајући потребу за уравнотеженом етичком проценом. Свесни трансформативне моћи (AI), научници попут Бострома и Флоридија (Bostrom, Floridi) истраживали су етичке димензије њене примене. Рад разматра њихове резултате, наглашавајући императив етичке будности у развоју и примени AI технологија. Они тврде да етичка сагледавања AI морају бити инхерентно везана за очување и унапређење културне разноликости, чиме се обезбеђује равномерна дистрибуција користи од AI. Рад такође истражује постојећи дигитални јаз и његову сложену везу са етичком проценом AI и истиче отрежњујућу стварност да неједнак приступ технологији појачава друштвене разлике. Како су показали ДиМацио и Харгитаи (DiMaggio, Hargittai), дигитални јаз појачава постојеће неједнакости, наглашавајући етички императив решавања диспаритета у приступу у примени AI. У закључку, овај рад се залаже за нијансирано разумевање улоге технолошког детерминизма у културној еволуцији и централне важности културне различитости у етичкој процени AI. Наглашава се етичка обавеза за ублажавањем разлика у приступу технологији, чиме се осигурава праведнија и културно разноврснија будућност у доба вештачке интелигенције.

Кључне речи: технолошки детерминизам, културна еволуција, вештачка интелигенција(AI), културни диверзитет, етичка процена, дигитални јаз.

* Научни сарадник, baltezb@yahoo.co.uk

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-66/2024-03 од 26. 1. 2024. године и пројета Правног факултета, Мегатренд универзитета и Института за српску културу Лепосавић: Материјално и духовно благо Косова и Метохије-правни аспект (ФПИСКЛ).

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Технолошки детерминизам, концепт који је опстајао и еволуирао током људске историје, суштински тврди да технологија игра централну улогу у покретању друштвених промена. Кроз историју, иновације су преобликовале путању људског друштва, било да је у питању Гутенбергова штампарска преса која је катализовала ширење информација или данашњи сложени алгоритми вештачке интелигенције (AI) који све више одређују еволуцију културних, друштвених и индивидуалних парадигми. Ова идеологија, испреплетена с историјским напредовањем научних и технолошких пробоја, непрестано је покретала значајне интелектуалне дебате које улазе у пресек бројних (Smith 2005; Thompson 2007).

Овај дискурс, из различитих углова, непрестано преиспитује дубину и природу утицаја технологије. Тачније, до које мере технолошки напредак, а не људски или други социо-политички фактори, одређују структуру, уверења и понашање људског друштва? Значај таквих дебата је многоструко порастао, нарочито док прелазимо у еру која се често назива Четвртом индустријском револуцијом, карактерисаном сусретом технологија које замагљују границе између физичких, дигиталних и биолошких сфера (Harrison 2018). AI, као водећа иновација нашег времена, доноси трансформативни потенцијал који је истовремено опчињавајући и узнемирујући. Њена свеприсутност у модерним системима, од здравства до забаве, има значајне импликације на пејзаж културне еволуције. Када алгоритми, дизајнирани од стране људи али способни за самостално учење, поседују потенцијална сазнања о појединцима која понекад надмашују људску интроспекцију, то нас приморава да се поставимо следећа питања: Какав је значај овога за људски идентитет? Како се ове технологије, често дизајниране с тврдњама о њиховој неутралности, усклађују или сукобљавају с многобројним културним матрицама с којима ступају у интеракцију? Да ли би оне, упркос свом „неутралном“ дизајну, могле ненамерно да фаворизују једну културну перспективу у односу на остале? Ово нису само академска или спекулативна питања, ово су растуће егзистенцијалне дилеме које захтевају дубоко разматрање, посебно у данашњем, међусобно повезаном глобалном друштву у којем културни диверзитет истовремено представља и стварност и етички идеал (Johnson 2020; Brey 2012). Међутим, не можемо се упустити у ову дискусију без признавања диспаритета у дигиталној сфери. Велика обећања AI, иако теоретски универзална у својој применљивости, сусрећу се са баријерама доступности. Термин “digital divide” далеко од тога да је трендовска или површна фраза, он означава постојећи дубоки и тешки премостиви јаз. Ова друштвена разлика прети да појача друштвене неједнакости пружајући диспропорционалне предности онима који имају приступ технологији, остављајући остале у неповлашћеној сенци (Garcia 2019; Patel 2021). Ово разматрање стога тежи да спои неколико сложених, али повезаних тема: разумевање технолошког детерминизма, препознавање снажног утицаја AI на културу, адресирање најважнијих етичких питања, као и критичко сагледавање стално растућег „дигиталног јаза“.

ТЕХНОЛОШКИ ДЕТЕРМИНИЗАМ И ЊЕГОВ ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ

Технолошки детерминизам, као филозофска доктрина, постулира да су друштвена структура и вредности фундаментално обликоване, ако не и одређене, технолошким напретком. Корени овог гледишта могу се пратити назад до основних мислилаца, укључујући Карла Маркса, који је елегантно сажео ово уверење, сугеришући: „Ветрењача вам даје друштво са феудалном господом; друштво парног млина са индустријским капиталистом" (Smith 2005). Такве тврдње указују на трансформативну природу технологија - приказујући их не само као алатке које људи користе, већ као моћне катализаторе који обликују социо-економске хијерархије и динамике моћи (Johnson 2020; Morgan 2013). Иако детерминистичка перспектива нуди непроцењиве увиде, она није изузета од преиспитивања или критике. У оквиру исцрпног академског дискурса, доминантна је критика превеликог поједностављења технолошког детерминизма. Такве критике наглашавају кључну улогу друштвеног деловања, економских интереса, политичке динамике и културних контекста у обликовању, усвајању или чак отпору технологијама. У суштини, они тврде да друштво није само пасивни прималац технолошких иновација, већ игра активну улогу у одређивању које технологије ће бити прихваћене, прилагођене или одбачене (Oudshoorn, Pinch 2008).

Међутим, снага детерминистичког становишта има највише релевантности када се испитују различите епохе које карактеришу револуционарни технолошки помаци. Узмимо, на пример, појаву штампарске пресе. Ово није био само напредак који је убрзао ширење текстова. То је било револуционарно оруђе које је демократизовало знање, дестабилизовало успостављене верске ауторитете и утрло пут ренесанси и просветитељству. Омогућавајући шири приступ знању, оснажило је нове делове друштва и значајно прерасподелио друштвену моћ (Chen 2020; Black 2011). Дигитално доба, обележено преласком са механичких на електронске технологије, поново је покренуло дебате око технолошког детерминизма. Конкретно, интернет, првобитно замишљен као снажна војна комуникациона мрежа, преобразио се у глобалну платформу која обликује економију, политику и друштвене интеракције. Његов велики утицај дотиче сваки аспект људског живота, омогућавајући нове облике комуникације, мењајући динамику трговине, па чак и подстичући потпуно нове дигиталне субкултуре и заједнице. Док критичари с правом упозоравају да се такве дубоке промене не посматрају искључиво кроз детерминистичку призму, заговорници тврде да су базичне идеологије уграђене у ове технологије – попут етоса отвореног кода великог дела интернета – саме по себи детерминанте, утичући на друштвене структуре и вредности (Helbing, Hausladen 2022). Како дигитално доба сазрева, вештачка интелигенција се појављује у првом плану као вероватно најважнија технолошка граница. AI, иако је још увек у фази развоја, обећава (или за неке наговештава) покретање промена у до сада невиђеним размерама. Изразито различита од претходних технологија, AI не само да аутоматизује задатке већ има потенцијал да размишља, учи, прилагођава се, па чак и доноси одлуке – домене историјски резервисане за људску когницију.

ЕТИКА, ВЕШТАЧКА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА И ДИГИТАЛНИ ЈАЗ

Како се вештачка интелигенција све више преплиће са нашим друштвеним структурама, етика се појављује као неопходан ослонац, осигуравајући да се технологија усклађује са моралним компасом човечанства. Спајање технологије и етике није ново. Ипак, вештачка интелигенција, јединствена у својим способностима за самосталним доношењем одлука, износи пред нас низ етичких дилема које су неупоредиве по сложености и опсегу. Етичке дилеме вештачке интелигенције могу се раздвојити, тако да на једном крају имамо суштинску етику која се тиче дизајна и рада AI: њене архитектуре, подаци за обуку и алгоритми за доношење одлука. Систем вештачке интелигенције, ако је обучен на пристрасним или нерепрезентативним скуповима података, учврстити или појачати друштвене предрасуде, водећи ка искривљеним резултатима. Такве предрасуде нису безазлене и могу имати дубоке последице, од одржавања расних или родних предрасуда до искривљених финансијских или медицинских одлука. Са друге стране, суочавамо се са ширим друштвеним последицама одлука вештачке интелигенције. Ово укључује потенцијалне улоге вештачке интелигенције у кључним секторима као што је здравство, где препоруке за дијагностику или лечење вођене вештачком интелигенцијом имају последице које мењају живот, или у финансијама, где одобрења или одбијања кредита на основу вештачке интелигенције могу имати дугорочне социо-економске последице (Roberts 2022; Crawford, Joler 2018). Потреба за системским решавањем ових етичких дилема наметнута је убрзаним растом дигиталног јаза. Како обећања вештачке интелигенције расту, појављује се контрастна слика која приказује огромну популацију искључену из дигиталног екосистема. Недостатак приступа основној дигиталној инфраструктури, а камоли најсавременијим системима вештачке интелигенције, открива отрежњујућу потенцијалну будућност: свет у коме технолошки напредак носи са собом ризик од продубљивање већ постојећих неједнакости. Такав сценарио није само прерасподела ресурса; означава потенцијалну дивергенцију у културним путањама. Друштва која су подстакнута предностима вештачке интелигенције могла би да напредују, док она која су лишена њених предности ризикују стагнацију, што ће довести до погоршања глобалне неједнакости. Ова технолошка бифуркација може редефинисати међународне односе, глобалну динамику моћи, па чак и друштвене конструкте, што истиче хитност потребе премошћавања овог јаза (Nelson 2020; O'Neil 2016). Кретање кроз овај сложени етички пејзаж захтева нијансирани приступ. Док AI нуди примамљиве могућности, од побољшане ефикасности до потенцијалних решења за дугорочне изазове, она истовремено баца и сенку: изгледе за будућност фрагментиране приступом технологији, у којој резултати вештачке интелигенције могу да одступе од колективних људских етичких конструкта. Док наслућујемо ову будућност посредовану вештачком интелигенцијом, изазов лежи у усклађивању способности вештачке интелигенције са етичким стандардима, обезбеђујући да њене предности прожимају све друштвене слојеве, превазилазећи географске или социо-економске баријере (Bostrom 2014).

ЗАКЉУЧАК

Интеракција између технолошког детерминизма, вештачке интелигенције и културне еволуције представља велики изазов, препун интригантних нијанси, дубоких импликација и парадоксалних сложености. Технолошки детерминизам, иако је инструменталан у разумевању односа између технолошких иновација и друштвених трансформација, није свеобухватна сила. Без обзира на његову моћ као аналитичког алата, он остаје само једна призма, а не и путоказ. Вештачка интелигенција, у свој својој трансформативној величанствености, најављује културну промену, али ова метаморфоза је комплексан процес између људске активности и технолошких могућности. Технологија, иако високо утицајна, функционише у оквиру екосистема друштвених норми, вредности и структура. Ови друштвени елементи, у симбиотичком односу, утичу и обликују путању развоја и интеграције AI. Таква перспектива пружа наду, наглашавајући да алати технолошког напретка, иако моћни, ипак делују у границама колективног људског утицаја (Dewey 2016). Етичке димензије повезане са доминацијом вештачке интелигенције чине кључну тему овог истраживања. Иако су потенцијали вештачке интелигенције неспорни, они доносе етички императив. У суштини, изазов је двострук: обезбеђивање суштинског етичког дизајна AI и суочавање са ширим друштвеним импликацијама њених одлука. Етички интегритет система вештачке интелигенције, који осигурава одсуство предрасуда и чува богату палету људске разноликости, представља најважније питање. Истовремено, како се AI интегрише у витале секторе као што су здравство, финансије или кривично правосуђе, њене одлуке, вођене алгоритмима, имају дубоке друштвене, личне и моралне последице. Синтеза техничке прецизности са етичким усклађивањем постаје суштински камен темељац наше будућности вођене вештачком интелигенцијом (Rawls 2018). Ипак, док размишљамо о оваквој будућности, оштра реалност дигиталног јаза остаје непорецива. Обећање универзално повезаног, хармоничног света вођеног вештачком интелигенцијом у супротности је са реалношћу огромне популације искључене из дигиталне сфере. Ово није само питање алокације ресурса; то је потенцијална раскрсница на путу културне еволуције. Друштва опремљена могућностима вештачке интелигенције могу бити сведоци напретка без преседана, док она лишена њеног утицаја ризикују отуђење. Решавање ове поделе није само логистички изазов; оно оличава дубоки морални императив. Обезбеђивање равноправног приступа могућностима вештачке интелигенције кључно је за неговање кохезивног глобалног друштва, ублажавајући тиме ризик од бифуркације (Sachs 2019). У суштини, док стојимо на прагу ере прожете вештачком интелигенцијом, наш развој кроз домене технолошког детерминизма, културних импликација и етике нуди мапу пута. Она наглашава императиве прихватања културне разноликости, заговарања етичког усклађивања и неговања инклузивности. Будућност вођена вештачком интелигенцијом, пуна потенцијала, зависи од наших колективних избора. Иако би вештачка интелигенција могла бити моћан утицајни фактор, будућност, у својој суштини, неоспорно остаје људска. Као научници, истраживачи и грађани света, имамо јасан задатак: да мудро водимо револуцију вештачке интелигенције, обезбеђујући будућност која хармонично спаја технологију са богатом

културном и етичком баштином човечанства (Harari 2018). Технолошки детерминизам, вештачка интелигенција и културна еволуција остају динамични домени, који се развијају са сваким напретком, изазовом и увидом. Потенцијал је огроман, а будућа истраживања, дискусије и дебате ће даље обликовати мозаик нашег света проширеног вештачком интелигенцијом.

ЛИТЕРАТУРА

Bostrom 2017: Nick Bostrom. *Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies.* Oxford University Press.

Chen 2020: Lu Chen. *Digital Transformations and Cultural Evolution*. Springer International Publishing.

Dewey 2016: John Dewey. *The Public and its Problems*. Penn State Press.

DiMaggio, Hargittai 2015: DiMaggio Paul, Eszter Hargittai. *From the 'Digital Divide' to 'Digital Inequality': Studying Internet Use As Penetration Increases.* Princeton University Press.

Floridi 2019: Floridi Luciano. *Ethics of Artificial Intelligence and Robotics*. Stanford Encyclopedia of Philosophy.

Garcia 2019: Víctor Jesús García-Morales. *Artificial Intelligence and Cultural Evolution: Challenges and Opportunities.* University of Barcelona Press.

Harari 2018: Harari, Yuval Noah. *21 Lessons for the 21st Century*. Random House.

Johnson 2020: Deborah Johnson. Computer Systems: Moral Entities but not Moral Agents. *Ethics and Information Technology Journal*, 83-92.

McLuhan 2003: McLuhan, Marshall. *Understanding Media: The Extensions of Man.* MIT Press.

Rawls 2018: John Rawls. *A Theory of Justice*. Harvard University Press.

Helbing, Hausladen 2022: Helbing Dirk, Carina Ines Hausladen. Socio-Economic Implications of the Digital Revolution, in: Chen, P., Elsner, W. and Pyka, A. (eds.), Handbook of Complexity Economics, Routledge, London, New York, 2022., Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract=3771289.

Sachs 2019: Sachs Jeffrey D. *The Age of Sustainable Development.* Columbia University Press.

Smith 2005: Smith, Merrit Roe. Technological Determinism in American Culture. In M. R. Smith & L. Marx (Eds.), Does Technology Drive History? MIT Press.

Winner 1977: Winner, Langdon. Autonomous Technology: Technics-out-of-Control as a Theme in Political Thought. MIT Press.

Borivoje V. BALTEZAREVIĆ

TECHNOLOGICAL DETERMINISM AND CULTURAL EVOLUTION: THE IMPORTANCE OF CULTURAL DIVERSITY IN THE ETHICAL ASSESSMENT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Summary

This scholarly inquiry undertakes an examination of the enduring discourse surrounding technological determinism and its profound influence on the trajectory of cultural change. Within this multifaceted discourse, the study places a central emphasis on the transformative potential of emerging technologies, particularly artificial intelligence (AI), and their implications for cultural evolution and the preservation of human identity. Furthermore, this analysis extends its purview to consider the ethical dimensions inherent in the deployment of AI and the critical role played by cultural diversity in the ethical assessment of these technologies. Drawing on seminal works within the field, the discussion grapples with the conceptualization of technological determinism, echoing the insights of scholars

such as Winner and McLuhan. While proponents of technological determinism posit that emerging technologies, such as AI, act as agents of cultural transformation, their perspectives are juxtaposed against those who perceive a perilous erosion of cultural diversity. In this context, the study critically engages with Winner's "Autonomous Technology" to elucidate the socio-political ramifications of technological determinism, underscoring the need for a balanced ethical assessment. Ethical considerations applied to AI occupy a prominent place in this discourse. Cognizant of the transformative power of AI, scholars such as Bostrom and Floridi have probed into the ethical dimensions of AI deployment. The study reflects on their findings, highlighting the imperative of ethical vigilance in the development and application of AI technologies. It contends that ethical assessments of AI must be inherently bound to the preservation and enhancement of cultural diversity, thereby ensuring the equitable distribution of AI's benefits. This analysis further delves into the existing digital divide and its intricate interplay with the ethical evaluation of AI. It acknowledges the sobering reality that unequal access to technology exacerbates social disparities. As articulated by DiMaggio and Hargittai, the digital divide reinforces existing inequities, underscoring the ethical imperative of addressing access disparities in the deployment of AI. In conclusion, this study advances a nuanced understanding of technological determinism's role in cultural evolution and the pivotal importance of cultural diversity in the ethical evaluation of AI. It underscores the ethical duty to mitigate disparities in access to technology, thereby ensuring a more equitable and culturally diverse future in the age of AI.

Keywords: technological determinism, cultural evolution, artificial intelligence, cultural diversity, ethical assessment, digital divide.

Рад је предат 30. септембра 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 336:378(497.11)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-47057

Прегледни рад

*Маја С. ДИМИЋ**
Факултет за пословне студије и право, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Београд

*Ања М. АРСЕНИЈЕВИЋ***
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

КОНЦЕПТ ФИНАНСИЈСКЕ ПИСМЕНОСТИ – ПРЕПОРУКЕ ЗА ПОБОЉШАЊЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ***

Апстракт: У раду је анализиран концепт финансијске писмености и значај националних стратегија као стуба развоја финансијске писмености. Аутори у раду полазе од чињенице да концепт финансијске писмености укључује знање, образовање, способности, компетентност и одговорност истовремено. Фокус је на знању, способности примене знања, као и на постојању самопоуздања код људи за предузимање финансијских акција, ризика и препознавању шанси у пословном окружењу. Другим речима, финансијска писменост значи да нам знања и вештине које поседујемо у области финансија служе у процесу разумевања финансија и доношења исправних одлука уз коришћење доступних информација. Добро финансијско образовање и добро финансијско разумевање појединаца диктира њихове квалитетне и адекватне финансијске одлуке. Додатно, финансијско образовање и финансијска писменост добијају на значају и важности што потврђује интересовање стручне и научне заједнице које се огледа у повећаном броју публикованих радова и истраживања на националном и међународном нивоу. Новија историја, светска економска криза, пандемија изазвана Ковид-19 вирусом, ратна дешавања у Украјини, рапидне технолошке промене и иновације представљају „окидач” за развој финансијске писмености. Уколико не постоје националне стратегије, регулаторна тела би требало да пронађу ефикасан механизам за имплементацију концепта финансијске писмености или кроз постојеће акционе планове/ националне стратегије или формирањем радних група које ће се бавити овом тематиком у новом стратешком и националном оквиру.

Кључне речи: финансијска писменост, финансијско образовање, финансијска способност, финансијско знање, националне стратегије.

1. УВОД

Имајући у виду да се светска економија свакодневно суочава са сложеним и динамичним променама и изазовима, не чуди да је тематика финансијске писмености у последње две деценије све актуелнија област истраживања, подстакнута

* Ванредни професор, maja.dimic@fpsp.edu.rs
** Редовни професор, arsenijevicolja@gmail.com
*** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-66/2024-03 од 26. 1. 2024. године.

економским и социјалним дешавањима у нашој новијој историји. У том контексту, „појава глобалних проблема као што су висока стопа незапослености, растућа стопа сиромаштва, неадекватна здравствена заштита“ (Пауновић, Димић, Арсенијевић 2017), као и „нерешени социјални проблеми, смањена социјална заштита грађана, велика диференцијација прихода различитих друштвених група, доводи до озбиљног раслојавања друштва, смањења нивоа благостања и дестабилизације економске ситуације” (Димић, Ђурић, Гајић 2022). Разлика у степену привредног развоја између развијених и земаља у развоју постаће све израженија уколико се не покаже спремност, способност и одлучност да се покрене процес трансформације образовног система који наглашава важност концепта целоживотног учења са фокусом на финансијску писменост. Недавни „потреси” на финансијским тржиштима узроковани догађајима као што су велика рецесија, пандемија изазвана Ковид-19 вирусом или ратним стањем у Украјини, „растући тренд дигитализације финансијских производа, нагласили су потребу за финансијском писменошћу као друштвено корисном праксом” (Заимовић, Торлаковић, Арнаут-Берило, Заимовић, Дедовић, Нухић Мешковић 2023).

Концепт финансијске писмености добија све више на значају „за појединца, корпорације, финансијске институције, институције које контролишу пословање финансијског сектора и све друге учеснике друштвеног система” (Костић, Димић, Станковић 2020). Из угла појединца, финансијска писменост је важна и треба почети са овом врстом образовања од раног детињства, јер тада почиње да се формира личност појединца и у том периоду треба развити код детета исправне ставове о новцу, потрошњи, штедњи и другим финансијским питањима (Фабрис, Лубурић 2017: 20). У том контексту, „усвајање знања и вештина финансијске писмености омогућава идентификовање и правовремено искоришћавање пословних шанси које ће остати неискоришћене уколико не поседујемо адекватна знања” (Јовановић 2019: 382). Пословну прилику на тржишту препознаће појединци који су финансијски писменији, ефикасније ће се суочити са шансама и изазовима у пословању, ефективније ће анализирати резултате пословања и на крају ће правовремено анализирати процес пословања и извући поуке и лекције за наредни пословни циклус.

Из угла корпорација, финансијска писменост даје компанијама конкурентску предност на тржишту, јер дефинише стратегију пословања која је усмерена на повећање вредности и генерисање средстава ка акционарима, боље позиционирање на тржишту, одржавање нивоа лојалности клијената, иновативно пословање што све заједно представља значајан извор конкурентске предности.

2. ФИНАНСИЈСКА ПИСМЕНОСТ У ЛИТЕРАТУРИ

Чињеница је да данас у стручној литератури не можемо пронаћи јединствену, универзалну дефиницију финансијске писмености, имајући у виду да концепт финансијске писмености обухвата различите димензије. У том контексту, аутори у научним и емпиријским истраживањима ниво финансијске писмености операционализују на основу:

• познавања финансијских појмова (на пример акције, обвезнице, каматна стопа и слично);

• анализе финансијских концепата (кредити, диверсификација ризика, хипотекарно задуживање и слично);

• поседовања финансијских и математичких вештина за доношење одговарајућих менаџерских одлука;

• ангажовања менаџера у процесу финансијског планирања, организовања, вођења и контроле процеса пословања.

Интересантно је напоменути да се у различитим деловима света коцепт финансијске писмености у научној литератури дефинише различитим појмовима. Тако, у литератури Велике Британије и Канаде наилазимо на различите термине (попут финансијска способност, финансијска писменост, финансијско знање, финансијско образовање, финансијска компетенција, економска способност, економска писменост), док у Сједињеним Америчким Државама и Аустралији доминира израз финансијска писменост (Костић, Димић, Станковић 2020). Када је реч о дефинисању концепта финансијске писмености, научна и емпиријска истраживања новијег датума у фокус стављају: „мерење нивоа финансијске писмености, вредновање утицаја финансијске писмености на финансијско понашање и ставове, оцењивање посебних карактеристика које утичу на ниво финансијске писмености и евалуацију ефикасности наставног плана и програма у школама" (Алтинтас 2011). Охрабрује податак да се последњих десет година у научној литератури бележи константан раст објављених научних и стручних радова на тему финансијске писмености, што потврђују подаци у следећој табели где се јасно може приметити да је у 2022. години забележено скоро 10 пута више објављених радова у поређењу са 2014. годином.

Табела 1. Број објављених радова у области финансијске писмености у периоду 2014-2022.

Година	Број објављених радова
2014	27
2015	45
2016	37
2017	42
2018	95
2019	112
2020	162
2021	205
2022	267

Извор: Azra Zaimović, Anes Torlaković, Almira Arnaut-Berilo, Tarik Zaimović, Lejla Dedović, Minela Nuhić Mešković. Mapping Financial Literacy: A Systematic Literature Review of Determinants and Recent Trends. *Sustainability* 2023, *15* (12), 9358; https://doi.org/10.3390/su15129358

Научна и стручна јавност се почетком 90-тих година прошлог века упознаје са појмом „финанасијска писменост" када Национална фондација за истраживање образовања из Велике Британије (*eng. National Foundation for Educational Research*)

дефинише финансијску писменост као „способност доношења промишљених и ефективних одлука у процесу доношења одлука о управљању и располагању новцем" (Noctor, Stoney, Stradling 1992). Неспоран допринос концепту финансијске писмености даје аутор Бернхајм, који је давне 1995. године (Bernheim, 1995a) истакао значај и важност концепта финансијске писмености у Сједињеним Америчким Државама, истакавши да је у већини домаћинстава присутан проблем неадекватне финансијске писмености који утиче на планирање штедње у домаћинствима. Двадесет година касније, Веховец, Рајх и Шкреблин Кирбиш (2015) финансијску писменост дефинишу као индивидуалну способност управљања и планирања личних финансија, која се састоји из финансијских одлука о новцу, инфлацији, штедњи, каматним стопама, инвестицијама, задуживању, кредитним и валутним ризицима, свим врстама финансијских уговора и другим финансијским инструментима (Hogarth 2006). И аутори Мејсон и Вилсон (2000) су дошли до сличних сазнања тврдећи да је финансијска писменост способност појединца да добије, разуме и процени информације важне за доношење одлука уз могућност сагледавања финансијских последица (Mason, Wilson 2000).

Аутор Хогарт (2006) истиче да финансијска писменост представља упознавање, образовање и информисаност о питањима управљања новца и имовине, банкарства, инвестиција, кредита, осигурања и пореза; разумевање основних концепата који су у основи управљања новца и средстава (на пример, временска вредност новца у инвестицијама, или обједињавање ризика у осигурању) као и коришћење знања и разумијевање концепата за планирање, спровођење и евалуацију финансијске одлуке (Hogarth, 2006). Слично, *Лусарди и Мичел* (2014) наглашавају да је финансијска писменост способност обраде економских информација и доношења одлука о финансијском планирању, штедњи, позајмљивању и пензијама (Lusardi, Mitchell 2014a), те да су особе са развијенијим способностима у финансијама склоније да улажу у своју будућност преко пензијских фондова и акумулирају више средстава. До сличних сазнања дошао је и аутор Бартли (2011) који истиче да користи од високог нивоа финансијске писмености укључују мање накнаде и провизије на кредитним картицама, веће приносе на улагања, раније планирање штедње за пензију и мању задуженост. Ову чињеницу потврђују и многобројне студије (Christelis et al., 2010; Rooij et al., 2011; Yoong, 2011, Arrondel et al. 2012) у којима је емпиријски доказано да су особе са већим нивоом финансијске писмености склоније да учествују на финансијским тржиштима, буду активни партиципанти на тржиштима деривата, боље планирају и штеде новац за пензије и ефикасније врше диверсификацију ризика.

Према *Киршу* (Kircsh 2001), описмењавање не подразумева апсолутно способност развоја током година образовања, већ скуп вештина, знања и стратегија које појединци током живота стичу у различитим ситуацијама и у интеракцији са својим вршњацима и у заједницама. Аутори Баховец, Барбић и Палић (2015) напомињу да индивидуална способност разумевања финансијских концепата, финансијских производа и услуга као и могућност контроле индивидуалних финансијских ресурса дефинишу концепт финансијске писмености. Вахира и Кихиу (Wachira, Kihiu 2012: 42) наводе да финансијска писменост помаже потрошачима у припреми за „црне дане" у процесу дефинисања стратегија за смањење ризика

и ефикасном коришћењу финансијских производа што је најважније у доношењу адекватних одлука. Према Урбан (2020), мања је вероватноћа да ће млади људи који похађају часове финансијског усмерења у средњој школи имати проблема са управљањем новцем и дуговима када одрасту.

3. НАЦИОНАЛНЕ СТРАТЕГИЈЕ КАО СТУБ РАЗВОЈА ФИНАНСИЈСКЕ ПИСМЕНОСТИ

Организација за економску сарадњу и развој (*eng. Organisation for Economic Co-operation and Development OECD*, u nastavku OECD) била је пионир у групи међународних институција која је концепт финансијске писмености пласирала на „велика врата". У документу из 2005. године, „Препорука о принципима и добрим праксама за финансијско образовање и подизање свести" (*eng. Recommendation on Principles and Good Practices for Financial Education and Awareness*) финансијска писменост је дефинисана као процес у којем финансијски потрошачи/улагачи побољшавају своје разумевање финансијских производа и концепата, те путем информација, упита и/или објективних савета, развијају потребне вештине и сигурност како би постали свеснији финансијских ризика и прилика, како би доносили утемељене одлуке, како би знали где да се обрате за помоћ, те како би предузимали друге ефективне мере за побољшање свог финансијског благостања *(OECD, 2005)*. OECD након спроведеног ПИСА тестирања 2012. године, дефиницију проширује и обогаћује додатком да је финансијска писменост и комбинација свесности, знања, вештина, ставова и понашања неопходних за доношење добрих финансијских одлука и коначно постизање индивидуалног финансијског благостања *(OECD, 2014)*. У студији Светске банке (*eng. World Bank*) Финансијска едукација – програми и стратегије (eng. *Financial education- programs and strategies*) из 2014. године направљена је јасна разлике између:

- финансијског образовања које је алат за повећање финансијске писмености потрошача и
- финансијске писмености која подразумева способност разумевања личних финансија (World Bank 2014).

Ако бисмо морали да се определимо за општеприхваћену дефиницују финансијске писмености, новијег датума, изабрали бисмо објашњење OECD (2020: 43) у коме стоји да је: „финансијска писменост комбинација свести, знања, вештина, ставова и понашања неопходних за доношење добрих финансијских одлука и коначно постизање индивидуалног финансијског благостања".

Концепт финансијске писмености садржи неколико аспеката: финансијско знање, искуство у финансијском пословању, способност комуникације о различитим финансијским концептима, способност примене различитих финансијских инструмената, спровођење адекватних финансијских одлука, однос према употреби финансијских инструмената, поверење људи у извршене финансијске операције, финансијско понашање (Zait, Bertea 2014: 38). Како би се олакшала будућа персонализација концепта, може се извршити груписање димензија у четири различите категорије (APEC, 2013: 16-17).

1. Финансијско знање
- *Штедња и потрошња – разликовање потреба и жеља приликом потрошње, штедња као алат у постизању циља појединца, опције за штедњом, препреке са којима се појединци сусрећу у процесу штедње и начини за превазилажење ових баријера, вежбање процеса штедње.*
- *Планирање и буџетирање – вештина израде акционог плана како би се постигао одређени циљ.*
- *Доношење одлука на основу информација – укључује знање које обухвата способност потраге за потребним информацијама на основу којих се доносе одлуке.*

2. Вештине
- *Зарађивање новца – укључује различите теме о животу, запошљавању и предузетништву.*
- *Управљање новцем – однос штедње и потрошње, пракса планирања и буџета и инвестирања по унапред дефинисаним плановима.*
- *Улагање новца – истраживање опција за улагање новца.*
- *Схватање појма трошкова кредитирања (позајмица) – разумевање различитих варијанти и услова кредитирања.*

3. Ставови
- *Постизање дугорочног циља („поглед" у будућност) – размишљање/разматрање акције и осетљивост на ризик.*
- *Узети у обзир добробит других – размишљање о утицају на друге, осећај одговорности и емпатија према другима.*
- *Развијен осећај сопствене вредности са сталним интересовањем за континуирано учење.*
- *Заинтересованост и укљученост у пројекте као и сопствени развој.*

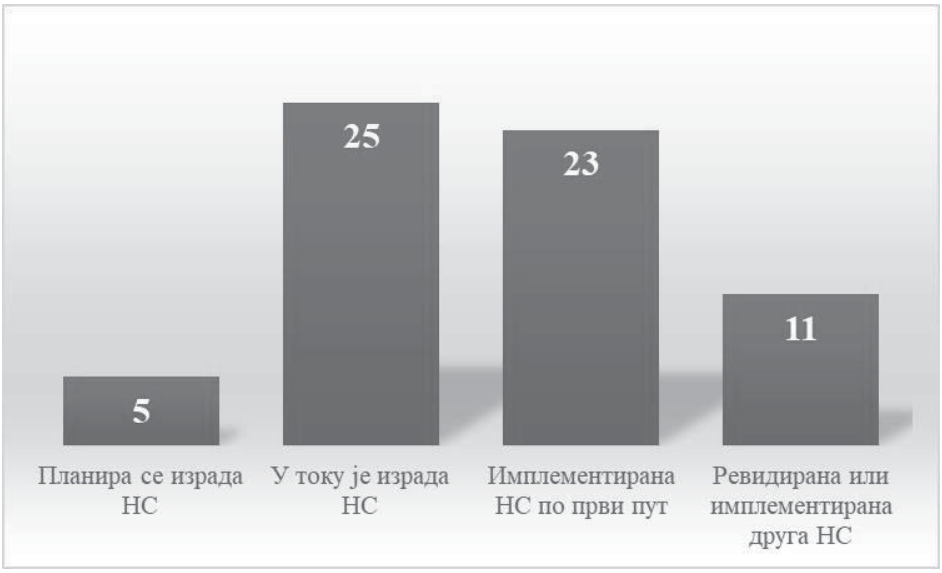
4. Понашање
- *Успостављање навика штедње, буџетирања и одређивања приоритета.*
- *Исказивање предузетничког понашања и радне етике – доношење одговорних избора.*
- *Вежбање фокуса на улагање напора.*
- *Показивање добротворног, емпатичног и саосећајног понашања.*

У складу са препорукама OECD из 2005. године и у жељи да се чланицама помогне у процесу израде националних стратегија, OECD/ INFE (Међународна мрежа за финансијску едукацију) у периоду 2010-2012. година израдила је Смернице и Водич за израду националне стратегије за финансијско образовање (OECD/ INFE guidelines on Financial education in schools, 2012) (Костић, Димић, Станковић 2020).

У документу Национална стратегија финансијског образовања *(eng. National strategy for financial education)* које је OECD/ INFE објавио 2015. године истакнута је важност постојања стратегија финансијског образовања на националном нивоу. С тим у вези, наводи се да се из године у годину повећава број земаља које раде

на јачању образовног система кроз развој националних стратегија финансијског образовања. У поређењу са 2011. годином, 2015. године, у 26 земаља је забележен развој или имплементација националне стратегије, што је раст од чак 200% за три године. На следећем графикону приказан је статус националних стратегија финансијског образовања у 2015. години.

Графикон 1. Статус националне статегије (НС) финансијског образовања у свету у 2015. години 1

Извор: OECD/ INFE 2015: Policy Handbook: national strategies for financial education, https://www.oecd.org/finance/National-Strategies-Financial-Education-Policy-Handbook.pdf, p.11

Чињеница је да је све већи број земаља заинтересован и фокусиран ка развоју националних стратегија финансијске писмености и финансијског образовања. Примери добре праксе мотивишу, инспиришу и дају мапу пута регулаторним телима земаља која нису имплементирале националне стратегије, у процесу унапређења финансијске писмености становништва. У наредној табели, аутори дају приказ искуства земаља које су у неколико циклуса успешно реализовале националне стратегије, унапредиле концепт финансијске писмености и поставиле смернице земљама које су у почетној фази имплементације истих.

1 Статус националних стратегија (НС) у 2015. години: 1. Ревидирана НС или имплементирана друга НС: Аустралија, Чешка, Јапан, Малезија, Холандија, Нови Зеланд, Сингапур, Словачка, Шпанија, Велика Британија, Сједињене Америчке Државе; 2. Имплементирана НС по први пут: Јерменија, Белгија, Бразил, Канада, Хрватска, Данска, Естонија, Гана, Хонг Конг, Кина, Индија, Индонезија, Ирска, Израел, Кореја, Летонија, Мароко, Нигерија, Португалија, Словенија, Северна Африка, Шведска, Турска; 3. У току је израда НС: Аргентина, Чиле, Кина, Колумбија, Коста Рика, Ел Салвадор, Француска, Гватемала, Кенија, Киргистан, Либан, Малави, Мексико, Пакистан, Парагвај, Перу, Пољска, Саудијска Арабија, Србија, Танзанија, Тајланд, Уганда, Уругвај, Замбија; 4. Планира се израда НС: Аустрија, Северна Македонија, Филипини, Румунија, Украјина, Зимбабве.

Табела 2. Примери добре праксе

Земља	Година имплементације	Мисија/Визија/Циљеви
1	2	3
Јапан	I стратегија 2005 II стратегија 2007 Ревидирана I 2013 Ревидирана II 2016	• Промовисати финансијску писменост становништва, • Побољшати живот појединаца, • Побољшати квалитет финансијских производа, • Економски раст кроз повећање прилива новца у растуће индустрије, • Промовисати финансијско образовање у школама.
Шпанија	I стратегија 2008-2012 II стратегија 2013-2017 III стратегија 2018-2021	• Инклузија • Сарадња • Континуитет • Разноликост • Знање и доступност • Мерење и евалуација. • Координација • Одговорност • Циљеви тренутне националне стратегије (2018-21) су: • промоција бренда „Финансије за све”, • спровођење дигитализације финансијског образовања, • консолидација и промоција кључног догађаја „Дан финансијског образовања“, • препознавање потреба становништва за финансијским образовањем, • јачање улоге заинтересованих страна које желе да промовишу финансијску едукацију, и • промовисање финансијског образовања међу школарцима.
Чешка	2010	• Подизање свести грађана о финансијској писмености и ставовима потрошача у односу на финансијске институције на тржишту. Приоритети постављени у стратегији су: • активно понашање на финансијском тржишту, • спречавање презадужености и • штедња за пензију.
Канада	2014	Циљ је јачање концепта финансијска писменост свих Канађана кроз: • концепт управљања новцем, • планирање финансијских средстава за будућност, • спречавање и заштита од преваре и финансијске злоупотребе. Национална стратегија финансијског образовања базира се на три димензије финансијске писмености: управљање, планирање и заштиту новца, односно: 1. управљати новцем, 2. планирати и сачувати за будућност и 3. спречити и заштитити од преваре и финансијске злоупотребе.

1	2	3
Португалија	I стратегија 2011-2015 II стратегија 2016-2020	• Побољшати финансијско знање и ставове • Промовисање знања и вештина у коришћењу дигиталних финансијских услуга • Финансијска инклузија • Развој навике ка штедњи • Промовисање одговорног коришћења кредита • Стварање навике из предострожности • Јачање финансијског знања у области предузетништва.
Турска	2014-2017	• Промовисање инклузије, финансијске писмености и финансијског образовања • Проширити финансијске производе и услуге на све сегменте друштва • Укључити аутсајдере финансијског система и повећати квалитет и ниво коришћења постојећих производа и услуга • Осигурати ефикасне мере и адекватну заштиту потрошача од стране агенције за заштиту финансија
Холанија	2019	• Финансијска припрема за будућност (Платформа Money Wise) • Промоција финансијских вештина у школама, • Фокус на осетљиве групе • Повећање сарадње са постојећим и новим заинтересованим странама • Иновације и развој

Извор: Преглед аутора на основу ОЕЦД, 2022, Evaluation of National Strategies for Financial Literacy; OECD, PISA 2015, 2017

OECD је 2022. године објавио и документ Евалуација националних стратегија финансијске писмености (eng. *Evaluation of National Strategies for Financial Literacy*) у коме је Национална стратегија за финансијску писменост дефинисана као „одрживи, координисани приступ финансијске писмености који:

• препознаје важност финансијске писмености – кроз законе где је то прикладно – и договара њен обим на националном нивоу, узимајући у обзир идентификоване националне потребе и недостатке;

• је у складу са другим стратегијама које подстичу економски и друштвени просперитет;

• укључује сарадњу са релевантним заинтересованим странама као и идентификацију координационог тела;

• укључује успостављање мапе пута за подршку остваривању специфичних и унапред одређених циљева;

• даје упутства која се примењују у појединачним програмима који се спроводе у оквиру националне стратегије у циљу ефикасног и одговарајућег доприноса укупној стратегији финансијске писмености и

• прати и врши евалуацију процене напретка стратегије и даје предлоге за побољшање у складу са тим" (https://www.oecd.org/finance/financial-education/Evaluations-of-National-Strategies-for-Financial-Education.pdf: 10).

4. ФИНАНСИЈСКА ПИСМЕНОСТ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Концепт финансијске писмености препознат је од стране земаља у развоју као механизам који системски настоји да побољша ниво финансијске свести појединца. С тим у вези у Републици Србији се темом финансијског образовања и финансијске писмености последњих неколико година интензивно баве Министарство просвете, Народна банка Србије, као и Удружење банака Србије који као кровне институције учествују у промовисању и имплементацији концепта финансијске писмености, доношењу акциоих планова/стратегија као и реализацији различитих емпиријских истраживања/ пројеката који се баве овом тематиком.

Пилот-пројекат под називом „Укључивање финансијског описмењавања у систем образовања и васпитања Републике Србије *(FinPis)"* покренут је 2017. године од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја. Резултати спроведеног пројекта нису били задовољавајући и упућивали су да код млађе популације постоји недовољно развијена свест о значају финансијске едукације. С тим у вези, већ наредне године, Министарство просвете, науке и технолошког развоја најављује увођење финансијске писмености у курикулуме постојећих предмета у 34 школе широм Србије, од најнижих ка вишим разредима (око 15.000 ученика). Резултати пројекта су показали развијање финансијске писмености у програмима математике, почев од првог разреда основне школе када се помињу задаци са новцем, а у каснијим разредима кроз решавање проблемских задатака са новцем. У првом разреду гимназије ученици се упознају са основним појмовима финансијске математике попут: шта је главница, кредит, каматна стопа, улагање, орочавање новца (НБС, 2021: 27).

Поред Министарства просвете, науке и технолошког развоја, институција која спроводи активности промовисања финансијске едукације и писмености у Републици Србији је Народна банка Србије (у даљем тексту НБС), која је 2012. године иницирала Стратегију за финансијско образовање и план имплементације исте. НБС је објавила две Стратегије на пољу финансијке едукације, најпре за период 2012-2015, а затим и за период 2016-2020. године. У документима се истиче значај финансијске писмености у процесу едукације и јачања финансијког система. НБС дефинише финансијку писменост као „стечене вештине и знања из области финансија који оспособљавају појединца да, користећи своја знања, доноси исправне одлуке на основу потпуних информација" (НБС, 2022). Поред поменутих стратегија, термини „финансијско образовање" и „финансијска писменост" се помињу и у Стратегији тржишта капитала за период од 2021. године до 2026. године, где је знање представљано као предуслов за развој тржишта капитала у Републици Србији.

Поред израде стратегија и акционих планова, НБС годинама уназад спроводи различите активности на пољу финансијске едукације и учествује у изради образовних програма и материјала, организовању радионица, трибина и предавања (нарочито за сектор малих и средњих предузећа предузетника), подржава финансијску писменост омладине и пропагира нове платформе дигиталне комуникације. Додатно, НБС традиционално обележава Светску недељу новца током марта месеца, организује посете Музеју НБС и у оквиру Центра за заштиту и едукацију

корисника финансијских услуга спроводи истраживање на тему познавања финансијских производа (Богдановић, Димић 2022).

Примећени су иницијатива, труд и напори Удружења банка Србије (УБС) у промоцији финансијске писмености и едукације, нарочито код млађе популације и омладине кроз:

• организацију Европског квиза новца- годишња Европска и Светска недеља новца, коју УБС организује у сарадњи са Европском банкарском федерацијом, обухвата бројне активности из области финансијске едукације;

• вишегодишње партнерство са Министарством просвете, науке и технолошког развоја на ФинПис пројекту, укључујући и израду приручника за наставнике;

• пружање подршке заједници економских, правно-биротехничких, трговинских и угоститељско-туристичких школа Србије и њихове иницијативе, а кроз ту сарадњу унапређује образовни систем и пружа подршку будућим кадровима (https://www.ubs-asb.com/novosti/1000-ubs-ucestvovao-u-izradi-evropske-publikacije-na-temu finansijske-pismenosti).

Треба напоменути да је УБС, 2013. године постао члан Међународног покрета за финансијску едукацију деце и омладине (*end. Child and Youth Finance International)*), као и да је 2020. године учествовало у изради публикације *EBF Financial Literacy Playbook for Europe,* која је резултат рада и активности ЕБФ Пројектне групе за финансијску едукацију.

Иако се последњих година улажу већи напори да се подстакне свест грађана, нарочито млађе популације, о важности концепта финансијске писмености и значају финансијског образовања, резултати емпиријских међународних и националних истраживања и студија не доносе охрабрујуће податке. У том контексту, најпре треба напоменути да образовни систем Републике Србије од 2012. године учествује у ПИСА тестирању. На последњем ПИСА тестирању 2018. године, у току априла и маја учествовало је више од 8.000 ученика старости петнаест година и по први пут је поред математике, читања и природних наука, тестирање укључило и финансијску писменост. Резултати су показали да трећина ученика није достигла ниво функционалне финансијске писмености и да наши средњошколци заостају за чак 60 поена у односу на међународни просек. Највећи број ученика достигао је други ниво знања, док је највиши ниво знања (ниво 5) остварило свега 2,5% ученика и тиме је Република Србија заузела 15. место од укупно 20 земаља учесница (односно 117.000 ученика). Збирни извештај указује да су најбољи резултат постигли ученици из Естоније, а надпросечна постигнућа имају ученици из Финске, канадских провинција, Пољске и Аустралије (НБС, 2021: 27).

Према ауторима Костић, Димић и Станковић неспоран је значај финансијске писмености за млађу популацију, који уједно представља кључну улогу у концепту целоживотног образовања. У монографији „Истраживање финансијске писмености код средњошколске популације у Републици Србији" аутори су а нализирали узорак од 558 испитаника завршних разреда средњих школа (различитих профила). Питања у упитнику који су попуњавали испитаници била су конципирана у пет категорија:

1. први сет питања је укључивао познавање термина „инфлација";
2. други сет питања се односио на „каматне стопе";
3. трећи сет питања је укључивао познавање појма „осигурања";
4. четврти сегмент питања односио се на анктирање „студентских кредита" и
5. пети сет питања био је у вези са познавањем основа о „криптовалутама" (Костић, Димић, Станковић 2020).

Добијени резултати показују да је највиши степен познавања финансијске терминологије забележен у првом сету питања која испитују познавање термина „инфлација" (91% испитаника навело да је упознато са његовим значењем). Додатно, узорак је показао да су испитаници прилично изједначено упознати са значењем појмова у трећем (осигурање) и четвртом сету питања (студентски кредити), 384 испитаника (68,82%) и 369 испитаника (66,13%), респективно. Најлошији резултати су забележени на питањима у сегменту два (каматне стопе), са 39,25% тачних одговора и у делу пет који анализира познавање криптовалута, где је половина испитаника дала тачан одговор.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА – ПРЕПОРУКЕ ЗА УНАПРЕЂЕЊЕ ФИНАНСИЈСКЕ ПИСМЕНОСТИ

У новијој историји финансијска писменост све више добија на важности и у стручној и научној јавности је препозната као кључна компонента за развој финансијског система и привреде. С тим у вези, државе су више него икада фокусиране на информације и нова знања, односно на стварање компаративних предности. Аутори су у раду напоменули да је финансијска писменост скуп ставова који дефинишу финансијске одлуке, понашање и знање. Финансисјке одлуке су усмерене на давање одговора на питања: када треба уштедети, када потрошити, како управљати буџетом, на који начин одабрати прави финансијски производ? Закључак је да виши ниво финансијске писмености код појединца и нације ствара већу корист у процесу доношења адекватних финансисјких одлука, управљању новцем, развојем финансијског тржишта и целокупне привреде. У том контексту, морамо нагласити да је финансијска писменост битан елемент економије и финансијске стабилности грађана и привреде. Додатно, улога НБС и других кровних институција у Републици Србији у промоцији финансијске писмености даје јасан сигнал и подстицај реформама образовања које су усмерене на имплементацију исте кроз: развој програма финансијске писмености за осетљиве групе, укључивање финансијског образовања у најранијој фази едукације, имплементације концепта целоживотног учења, развој методологије за мерење нивоа финансијске писмености, подстицање приватног финансијског сектора у процесу промоције финансијске писмености, подизања свести грађана о значају финансијске писмености, развоју методологије за усавршавање стручног кадра у основним и средњим школама.

Институт за психологију и UNICEF су 2017. године у публикацији „Финансијска писменост, вештина XXI века" истакли кључне препоруке за развој финансијске писмености:

• спровођење кампања које ће подићи свест о томе шта значи бити финансијски писмен и зашто је то важно - адресирати на младе људе школског узраста и спроводити их систематски, преко образовних установа;

• важно је синхронизовати активности свих заинтересованих страна (државних институција, академских институција и грађана);

• пожељно да постоји институција која би укључила и координисала рад свих заинтересованих страна, а посебно у циљу планирања увођења финансијског образовања као редовног образовног садржаја и његове промоције,

• развијање компетенције за финансијску писменост требало би да има своје место у образовном систему;

• образовање за финансијску писменост би требало увести у наставу као међупредметну компетенцију;

• курикулум би требало развијати на основу анализе постојећих предметних програма тако да се идентификују теме у које је могуће унети одговарајуће примере за развој финансијске писмености;

• повезивање са другим међупредметним компетенцијама (предузимљивост и оријентација ка предузетништву, дигитална компетенција, решавање проблема);

• екстерни мониторинг стања финансијског образовања су неопходни, те би PISA студију требало користити као инструмент за мониторинг квалитета и остварених ефеката финансијског образовања;

• наставник је централна фигура при увођењу финансијског образовања и гарант квалитета образовних постигнућа у овој области;

• потребно је реализовати и обуке наставника у области финансијске писмености и финансијског образовања преко програма професионалног развоја;

• подржати родитеље за рад са децом, кроз различите водиче, пригодне материјале и примере или кроз директну обуку;

• коришћење локалних ресурса одлична прилика да деца и ученици развијају кинансијску писменост кроз непосредно искуство са финансијским институцијама, ситуацијама и средствима (пошта, банка, продавница, сервиси, провајдери) (https://www.unicef.org/serbia/media/2616/file/Finansijska%20pismenost.pdf).

ЛИТЕРАТУРА

Altintas 2011: Kadir Murat Altintas. The dynamics of financial literacy within the framework of personal finance: An analysis among Turkish university students. *African Journal of Business Management*, 5(26), 10483-10491.

Арсенијевић, Димић 2017: Ољa Арсенијевић, Маја Димић. Предузетничко образовање у земљама Западног Балкана, Лемима, Београд: Факултет за инжењерски менаџмент, Факултет за пословне студије и право.

Bahovec, Barbić, Palić 2015: Vlasta Bahovec, Dajana Barbić, Irena Palić.Testing of effects of financial literacy on debt behavior of financial consumers using multivariate analysis methods. *Croatian Operational Research Review*, 6:361-371.

Bernheim 1995a: Douglas Bernheim. Do households appreciate their financial vulnerabilities? An analysis of actions, perceptions, and public policy. *Tax policy and economic growth*, 3, 11–30.

Bernheim 1995b: Douglas Bernheim. Financial Literacy, Education, and Retirement Saving. In Mitchell, O. S., & Schieber, S. J. (Eds.), *Living with Defined Contribution Pensions: Remaking Responsibility for Retirement* (38–68). Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Bogdanović, Dimić, Vučić 2022: Adriana Jović Bogdanović, Maja Dimić, Marija Vučić. Financial Literacy and Entrepreneurial Education as Prerequisite for the Development of Entrepreneurship in the Republic of Serbia and Northern Macedonia. *Internationa Journal of Economics and Law*, Vol. 12, No. 35.

Димић, Илић, Јовић-Богдановић 2022: Маја Димић, Дејан Илић, Адриана Јовић Богдановић. Предузетничко образовање у земљама Западног Балкана са посебним фокусом на Републику Србију и Северну Македонију, Перспективе развоја социјалног предузетништва у пограничном подручју Србија-Северна Македонија, тројезично издање. Београд: ФИТИ, ФПСП, ПЕП.

Hogarth 2006: Jeanne Hogarth. Financial education and economic development. https://www.oecd.org/dataoecd/20/50/37742200.pdf

Institut za psihologiju, UNICEF: 2017. Finansijska pismenost, veština XXI veka, https://www.unicef.org/serbia/media/2616/file/Finansijska%20pismenost.pdf

Јовановић 2019: Зорица Јовановић. Доктринарни и методолошки изазови финансијске писмености и 4. индустријска револуција – одреднице оптимизације пословног и финансијског портфолија. Зборник радова ЕконБиз, стр. 379-388, http://www.ekonbiz.ues.rs.ba/ojs/article/view/161.html

Kirsch 2001: Irwin Kirsch. The international adult literacy survey (IALS): Understanding what was measured. *ETS Research Report Series*, 2001(2), i-61.

Костић, Димић, Становић 2020: Душан Костић, Маја Димић, Ивица Станковић. Истраживање финансијске писмености код средњошколске популације у Републици Србији. Београд: Факултет за пословне студије и право.

Lusardi Mitchell 2014a: Annamaria lusardi, Olivia Mitchell. The economic importance of financial literacy: Theory and evidence. Jour, *Economic Literature*, 52, 5–44.

Mason, Wilson 2000: Carolynne Mason, Richard M. S. Wilson. *Conceptualising financial literacy*. Loughborough: Business Scholl, Loughborough University.

НБС 2021: Народна банка Србије. Стратегији тржишта капитала за период од 2021. године до 2026. године. Београд: Народна банка Србије.

НБС 2022: Народна банка Србије. Стратегија Народне банке Србије на пољу финансијске едукације за период 2016-2020.године. Београд: Народна банка Србије.

НБС: Активности на пољу финансијске едукације, https://tvojnovac.nbs.rs/latinica/infopunktovi/aktivnosti/Noctor, Stoney, Stradling 1992: *Michael, Noctor, S. Stoney, R. Stradling. Financial Literacy: A Discussion of Concepts and Competences of Financial Literacy and Opportunities for its Introduction into Young People's Learning*. London: National Foundation for Educational Research Report for the National Westminster Bank.

OECD 2005: Recommendation on Principles and Good Practices for Financial Education and Awareness. http://www.oecd.org/finance/financial-education/35108560.pdf106

OECD 2014: *PISA 2012 results: students and money: financial literacy skills for the 21st century* (volume VI), PISA, OECD Publishing. http://www.oecd.org/pisa/keyfindings/PISA-2012-results-volume-vi.pdf

OECD/ INFE 2015: Policy Handbook: national strategies for financial education, https://www.oecd.org/finance/National-Strategies-Financial-Education-Policy-Handbook.pdf

Удружење банака Србије (УБС): УБС учествовао у изради европске публикације на тему финансијске писмености, https://www.ubs-asb.com/novosti/1000-ubs-ucestvovao-u-izradi-evropske-publikacije-na-temu-finansijske-pismenosti

Urban, Schmeiser, Collins, Brown. 2020: Carly Urban, Maximilian Schmeiser, Michael Colins, Alexandra Brown. The effects of high school personal finance education policies on financial behavior. *Economics of Education Review* 78: 101786. https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0272775718301699

Vehovec, Rajh, Škreblin Kirbiš 2015: Maja Vehovec, Edo Rajh, Ivona Škreblin Kirbiš. Financijska pismenost građana u Hrvatskoj. *Privredna kretanja i ekonomska politika*, 1(136):54-75

Wachira, Kihiu 2012: Wachira Mwangi Isaac, Evelyne N Kihiu. Impact of financial literacy on access to financial, *International Journal of Business and Social Science*, Vol. 3, No. 19, pp. 42-50. https://www.ijbssnet.com/journals/Vol_3_No_19_October_2012/5.pdf

World bank 2014: Financial education- programs and strategies. https://documents1.worldbank.org/curated/en/901211472719528753/pdf/108104-BRI-FinancialEducationProgramsandStrategies-PUBLIC.pdf

Zaimović, Torlaković, Arnaut-Berilo, Zaimović, Dedović, Nuhić Mešković 2023: Azra Zaimović, Anes Torlaković, Almira Arnaut-Berilo, Tarik Zaimović, Lejla Dedović, Minela Nuhić Mešković. Mapping Financial Literacy: A Systematic Literature Review of Determinants and Recent Trends. *Sustainability* 2023, *15* (12), 9358; https://doi.org/10.3390/su15129358

Maja S. DIMIĆ
Olja M. ARSENIJEVIĆ

THE CONCEPT OF FINANCIAL LITERACY - RECCOMENDATIONS FOR IMPROVEMENT IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary

The paper analyzes the concept of financial literacy and the importance of national strategies as a pillar of financial literacy development. The authors start from the fact that the concept of financial literacy includes knowledge, education, abilities, competence and responsibility at the same time. The focus is on knowledge, the ability to apply knowledge, as well as the existence of self-confidence in people to undertake financial actions, risks, and recognizing opportunities in the business environment. In other words, financial literacy means that the knowledge and skills we possess in the field of finance serve us in the process of understanding finances and making the right decisions using available information. Good financial education and good financial understanding of individuals dictates their quality and adequate financial decisions. In addition, financial education and financial literacy are gaining importance and importance, which confirms the interest of the professional and scientific community, which is reflected in the increased number of published works and research at the national and international level. Recent history, the world economic crisis, the pandemic caused by the Covid-19 virus, war events in Ukraine, rapid technological changes and innovations represent a "trigger" for the development of financial literacy. If there are no national strategies, regulatory bodies should find an effective mechanism for implementing the concept of financial literacy either through existing action plans/national strategies or by forming working groups that will deal with this topic in a new strategic and national framework.

Keywords: financial literacy, financial education, financial ability, financial knowledge, national strategies.

Рад је предат 10. октобра 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 330.82
339.7
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-49336

Originalni naučni rad

*Jelena M. LUTOVAC**
Magatrend University

OBSERVATION OF THE NEOLIBERAL INFLUENCE OF THE LEADING COUNTRIES OF THE WEST AND THE DECLINE OF SUCH A CONCEPT, ESPECIALLY FROM THE POINT OF VIEW OF REAL BUSINESS

Abstract: The neoliberal interpretation in the terminological sense arose after the mention of the German economist Alexander Ristov in a meeting that took place in 1938 in Paris as part of a gathering of European intellectuals of that era. However, the rapid rise of this concept happened after the establishment of the power of Margaret Thatcher in Britain, essentially after 1979, and then the coming t o power of Ronald Reagan in 1981 in the USA. The application of the thesis of neo-liberalism is linked to the formation of the economic policy that was mainly implemented by Great Britain and the USA. With the formation and adoption of Mont Pelerin's ideas, an international society of economic theorists was created, which evidently had an impact on economic theory and the formation of attitudes related to the liberal concept of influence on other countries. Neo-liberalism at the time of its emergence represented basically the ideas of the transnational bourgeoisie. However, the application of this concept has a drawback, which is manifested in the existence of insufficient connection with social structures within national societies.

Keywords: neoliberalism, IMF, World Bank, credit approval, economy.

INTRODUCTION

The neo-liberal concept of influence on economic and political action in countries that willingly or less willingly accept such a concept represents the possibility and desire to form a special supranational society, which would move in the direction of the emergence and formation of the so-called world oligarchy (of leading influence especially towards small countries) and the imposition of its values in countries that, as a rule, do not have the same level of development as the countries that emphasize and impose such attitudes as leading and the only correct ones.

The formation of a group by 36 scientists at a conference held in Switzerland in 1947, headed by the Austrian liberal economist Friedrich von Hayek, was the impetus for spreading the general influence on other countries to accept such an attitude as a basis for future actions in the concept of economic development. Perhaps the greatest

* Assistant Professor, jelena.vitomir1@gmail.com

resonance in the media over time arose because the "club of eight Nobel laureates" for economics was formed from the circle of those economists, such as: Friedrich von Hayek, Milton Friedman, George Stigler, Maurice Ale, James Buchanan, Ronald Coase, Gary Becker and Venon Smith (Dušanić 2021: 57).

This whole concept is based on economic efficiency and is indifferent to justice, dignity, social responsibility and the like. In addition, this concept is aimed primarily at satisfying the interests of dominant entities that can be observed at the global level, where the key role is played by trans-national corporations, which increasingly want to dominate international markets without taking into account small countries, developing countries, etc.

Neoliberal theory is guided by an individual who possesses reason, that is, many authors say that it is about rational beings who strive to satisfy their primarily existential needs. This means that other human motives such as: love, faith, sensitivity, charity, responsibility and the like are put on the back burner.

The theorists of neoliberalism have certain reservations about democracy, since they see the majority principle as a threat to individual freedoms. In addition, they are inclined to the opinion that it is necessary to manage the state, that is, the management of the overall political and state power should be left to experts or elite that was elected according to their principles, and that essentially accepts the model of neoliberalism.

This is how we arrive at attitudes that go back to the past, i.e. those that are like utopians, for example Francis Bacon (creator of the work "New Atlantis" from 1626) who essentially advocated that all important decisions in the state should be made by the Council of the Wise elder, and to transfer many functions of the state to international institutions. Both liberal and neoliberal theories have in common that they believed in the "invisible hand" of the market, and that both of them led to major economic crises, which very often resulted in major military conflicts. Globalization is nothing but the universalization of the American way of life and, therefore, the material and immaterial westernization of the planet.

Then, globalization is American-centric, because its American military power serves as its own vector of expansion where it meets resistance. It is known from the literature what constitutes the essential difference between organic and mechanistic theories about the role of public finances of the state, i.e. for what purposes and for whose benefit are the huge budget funds of the state being spent.

Views of the model approach to the organization of society.

There are numerous approaches, among which the following models of organizing society are the most important. Within the organic approach, society is seen as a living organism, within which each individual is a part of that organism, and the state can be imagined as its heart. Yang Changchi, Mao Zedong's teacher of ethics from Beijing, believed that "the state is an organic entity, just as the human organism is. It is not a machine that can be taken apart and then put back together again."

According to the mechanistic understanding, the state is not an organic part of society. It is a tool that individuals have created to better achieve their individual goals. A typical example of the application of this theory is the USA (Harvey and Geyer 2011: 5).

At the geopolitical level, the dollar monarchy as Leviathan is seen as a new planetary order that functions in the same direction as the globalized capitalist market. That would be the shortest definition of the Americanization of a world in which everything is subordinated to the market, which knows no borders or state regulations around the world, with the use of military force that is involved if on the way to the expansion of the neoliberal market they encounter an obstacle from any state.

The original creator of the neoliberal economy is the Washington Consensus, which entered the scene in 1989, after the fall of the Berlin Wall and the collapse of the Soviet Union. Since then, only one country, the USA, has become the sole hegemon of the world with the aim of destroying everything that, on a symbolic and real level, is not in favor of the new globalized class order (from the family to the world of work, from rights to culture), which is visible in the work (Fuzaro 2019: 21).

Attitudes where the focus is on the Cold War - the strategic enterprise of the USA is the dominant view of American researchers and politicians who wanted to impose primarily American strategic interests on others (in many cases everyone) as a generally accepted model of action. Such an understanding is seen as a process, that is, an undertaking aimed at securing the unity of the Western center (USA, Western Europe, Japan, Canada, Australia), but under the leadership of the USA. Such a point of view is represented in the views of the first secretary of the NATO pact, Lord Ismay, back in 1949.

Namely, the action policy of this alliance at that time was defined from the aspect of meeting the goals of that military alliance in the position that: the NATO pact was founded to keep the Americans in, the Russians out, and the Germans down." That is why the NATO pact did not fall apart even after the collapse of the "Soviet enemy" and the dissolution of the Warsaw Pact", which is evident in the work (Konstantin 2013: 195).

In addition, the author Fuzaro notes that the West, led by the USA, over calculated a little in its assessment, which is indicated by well-known world economists such as Prof. Stiglic and Prof. Pickets. The result of that neoliberal globalization, deregulation and privatization is known to everyone: the world is going deeper and deeper into crises and recession, because the theory of self-regulation of the market without anyone's control and supervision has proven to be negative.

Among the goals of neoliberalism, the one aimed at the capitalist destruction of schools by removing culture, the corporatization of schools, the programmed "idiotization" of students transformed into "consumers of education", and the devastation of the teaching process is already being realized. And the list can be extended at will, from one imbecility to another (Fuzaro 2019: 154).

That is why it is not surprising that after the end of the Cold War, new wars started in order to prove that there is only one military and one economic power that no one can oppose. However, the reality is somewhat different.

We are witnessing the armed conflict that began in February 2022 between Ukraine and Russia, as well as conflicts on the international economic and financial front, which are rapidly leading to a multipolar world.

THE DRIVE TO ESTABLISH THE POWER TO RULE OVER OTHERS AND ESTABLISH ULTIMATE DOMINATION

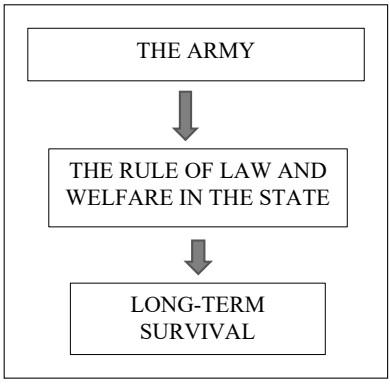
In the author's presentation, the pop of those who dealt with management by the so-called leaders like for example Cesare Borgia, popularly called duke Valentino, it was pointed out that he came to power thanks to the lucky star of his father's rule, and he lost the moment when his father's lucky star set, although he did everything to take root in the power of the state which he obtained with the help of other people's luck and weapons.

They wanted to point out that those who want power, if they do not lay the foundations for the implementation of government, regardless of having a great skill in governing, should lay the foundations for the exercise of power even after the downward trajectory of ruling a certain state, although in that case they are very vulnerable and the founders and those who laid the foundations of the state structure.

Known historical moments are known and we have, for example, a situation from history that would be the following. In order to resist his neighbors, the Byzantine emperor sent 10,000 Turks into Greece, and when the war ended, they did not want to retreat.

That was the beginning of the enslavement of Greece to the infidels. Therefore, without his own army, no ruler is carefree, and he rules fortunately, because in misfortune there are no forces that would rise to his defense (Machiavelli, 2010: 72).

Such a view can be illustrated by the representation of figure 1.

Source: Author (2024).

FINANCIALIZATION OF CAPITAL AND OUTSOURCING OF THE INDUSTRY

The decline of the American economy in the 70s of the last century led to a decline in profits in domestic production, due to bad policies of the state and private sector. The way out was found in deregulation, which led to a sudden concentration of wealth (it belonged to 0.1% of the population) and thus political power in the direction of corporate management, which led to the amassing of enormous wealth.

America has turned to financialization that means placing financial products (most of them toxic) outside the country, along with the export of production to the markets of cheap labor (outsourcing). Private capital flows from developed industrial countries to newly industrialized countries increased 20 times in the period between 1970 and 1992 (Vitomir 2024: 25).

Perhaps most interestingly, transactions in the foreign exchange markets have reached a staggering $1.2 trillion per day – over 50 times the value of world trade. About 95% of these transactions are speculative in nature and many use complex new derived (derivative) financial instruments based on forward transactions and options. That virtual financial economy has a tremendous potential to break the real economy. The virtual economy is unknown in the world's economic history so far (Grey 2002: 80).

In the first part of the text, the understanding of Aristotle (Aristotle 1975: 4) is stated that "money does not bring money, because it is barren", and therefore, states that rely too much on money cannot have a "bright" future.

The same fate awaits America, especially recently when an increasing number of countries renounce the dollar in their business and turn to the currencies of the BRICS countries (yuan, ruble, rupee, real, etc.) Production has been moved to the market of Latin America, North Africa and especially to Asia. This led to high unemployment of the domestic workforce, especially African-Americans, and the consequences were catastrophic when the American "bubble" burst. In developing countries, such as the MENA countries of the Middle East and North Africa, regimes that were sympathetic to America were supported, the so-called. "Arab Spring", for the exploitation of their natural wealth (oil, metal ores, etc.) and cheap labor, with support in weapons and military force, without the consent of the UN Security Council.

In order to justify its destructive policy, America called certain countries "failed states." The "lords of money" financed new sophisticated products outside the country, such as solar panels in China, which developed rapidly at the expense of the American economy. Prof. Stiglic believes that "the true wealth of a nation is measured by the state's ability to sustainably provide a high standard of living to its citizens." It certainly has nothing to do with accumulating financial wealth or gold.

On the contrary, there are authors who present focusing on financial wealth as essential for business that was productive because of financial wealth and which was accumulated to the detriment of the real wealth of the state. In this way, the slowdown of growth in this era of financialization is partially explained, which can be seen in the works of authors such as (Stiglic, 2021: 29).

Manipulation of a large amount of financial derivatives took place in conditions where there is no stable framework for managing the international monetary system. After the collapse of the Bretton Woods arrangements for international monetary cooperation between 1971 and 1973, there are no agreements imposing fixed exchange rates. Thus today the international monetary system is anarchy of floating currencies.

There is frequent overvaluation of individual currencies and occasional spasms of concerted policymaking among the major powers to avoid system collapse. Exchange

rate fluctuations can have such destabilizing effects on economic activity that the current monetary regime has been called "casino capitalism."

We are witnessing a major shift from industry and service provision as central economic activities to trading in financial assets. Financial engineering, not manufacturing, became the most profitable activity. According to Thomas Gresham (1519-1579), an English author, bad money drives out good money, but good money cannot drive out bad money. In monetary theory, Gresham's Law tells us that bad money drives out good money.

In the free global market there is a variant of Gresham's law: bad capitalism drives out good capitalism. In any competition that takes place according to the rules of global laissez-faire, which should be maintained by the American free market, the social markets of Europe and Asia are systematically at a disadvantage (Gray 2002: 89).

In this context, let's mention the epochal event that happened in September 1985, when the finance ministers of five countries: USA, Great Britain, France, West Germany and Japan - met at the Plaza Hotel in New York. Such meetings have taken place in the last ten years. At the beginning of the 1980s, there was concern in the USA about the industrial base of this country, especially in its traditional manufacturing sector, i.e. the automobile industry.

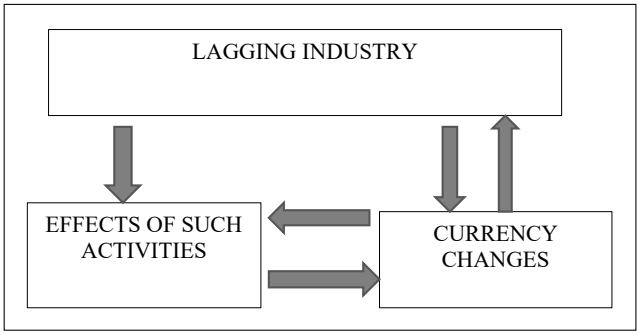
Even then, it was clear that due to the uncompetitiveness of American industry, at the meeting held by the finance ministers of the USA, Japan, France, West Germany and Great Britain in September 1985 at the "Plaza" hotel in New York, there was a conclusive opinion that with the Agreement that signed by Japan, the same committed to strengthening its national currency almost threefold in the next few years.

This is essentially where the view arises that the American industry is irreversibly falling behind the then existing strong economies operating in the world. Places that used to be the heart of American industry, like Detroit, came under increasing pressure from imports, especially from Japan. National currencies have long been recognized as levers used to balance exports with imports, and thus to improve the balance of current payments as well as in terms of competitiveness. Part of the problem was that the US dollar was overvalued.

This was reflected in the fact that Japanese export products were cheaper, more competitive and more desirable in the US. At the aforementioned meeting, it was agreed that the value of the dollar must fall, and the German mark and the Japanese yen must strengthen.

The agreement had two goals: Reduce the total debt of the USA, which consisted of the triple deficit of the current account, the trade balance and the national budget. The dollar would be allowed to fall relatively quickly, in a controlled manner. On the day the Agreement was signed, the dollar exchange rate was 235 yen, and in 1994 it was 84 yen. Thus, the yen strengthened almost threefold (Ohmae 2007: 31).

The presentation of the industry lagging model and the solution of the problem through the currency establishment of a new relationship is presented by the author in Figure 2.

Source: Author (2024).

THE CONDITIONS OF THE IMF AND THE WORLD BANK WHEN APPROVING CREDITS AND LOANS TO DEVELOPING COUNTRIES

In the period after the Cold War, humanity is going through an unprecedented economic and social crisis, which threatens a large part of the world's population with accelerated impoverishment. National economies are collapsing, and unemployment is flaring up. Local hunger is breaking out in sub-Saharan Africa, South Asia and parts of Latin America.

This "globalization of poverty", which largely reversed the achievements of decolonization in the years after World War II, began in the Third World and coincided with the outbreak of the debt crisis in the early 1980s, as well as the disastrous reforms imposed by the IMF primarily in the interest of the US. Structural adjustment was used to shake up the economies of former Soviet bloc countries and break up state-owned enterprise systems.

The "economic therapy", imposed by the IMF and the World Bank on Eastern Europe, Yugoslavia and the former Soviet Union since the end of the 1980s, is showing devastating economic and social consequences. Social allocations are limited and numerous assets of the welfare state are abolished. Government policy encourages the destruction of small and medium-sized enterprises.

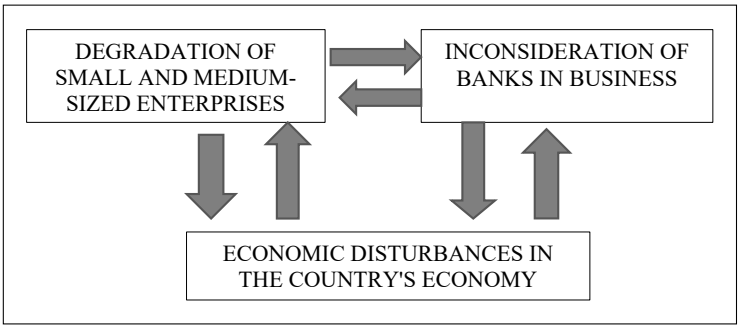
The urban poor in rich countries are increasingly affected by low nutrition and malnutrition. According to a recent survey, 30 million people in the US are classified as "hungry". Since the beginning of the 90s of the last century, that is, since the collapse of the Eastern Bloc, the policy of the IMF and the World Bank has become increasingly reckless and unyielding.

The new world order feeds on the poverty of people and the destruction of the natural environment. It divides social strata, encourages racism and ethnic conflicts, violates women's rights, and often leads to the ruin of individual states through conflicts between peoples and minority groups.

Since the beginning of the 1990s, the new world order has spread to all major areas of the world, including North America, Western Europe, the countries of the former USSR as well as the "newly industrialized countries" in Southeast Asia and the Far East.

This global crisis is far more devastating than the Great Depression of the 1930s. It has far-reaching geopolitical implications. Economic disturbances are also accompanied by the outbreak of regional wars, the splitting of certain societies and in some cases the collapse of entire states. It is undoubtedly the most serious crisis in modern history (Chosudovski 2003: 1).

The author shows the state of such action in figure 3.

Source: Author (2024).

RESPONSE OF INDIVIDUAL LEGAL ENTITIES TO DIFFICULT BUSINESS CONDITIONS

The observation of such activities at the micro-economic level is primarily reflected in the realistic reporting of management structures in business, which was pointed out by numerous authors in their works, but with the note that the basis for making future valid business decisions is realistic financial reporting (Vitomir et al. 2020: 53).

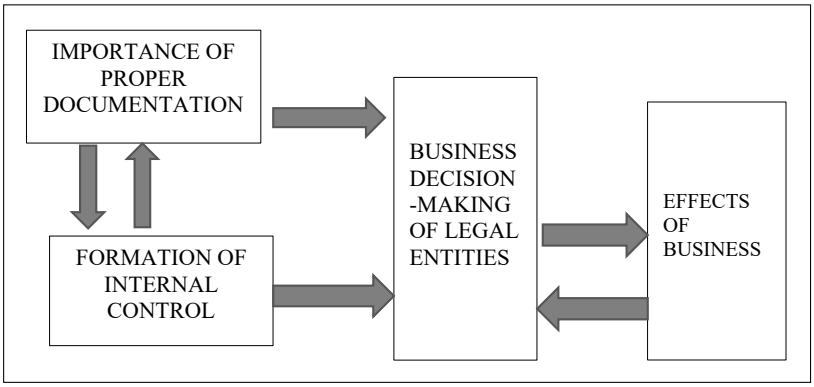
The mentioned activities are important for the business of both the real economic sector and the public sector, where the importance of real, honest and above all fair financial reporting comes to the fore, as pointed out by authors such as (Vitomir et al. 2020: 469).

As the third important response of legal entities to the growing problems and difficult business conditions, especially since 2008, the increasing importance of independent response to realistically created situations is observed, and that is from the domain of the subjects themselves, i.e. there is an increasing emphasis on the creation, control and use of documentation that monitors all decision-making processes in the business of heterogeneous entities (Tomas-Miskin et al. 2022: 949).

In addition to the movement of documentation, more and more authors are drawing attention to another important segment of business that can be influenced by legal entities, i.e. it is about emphasizing the importance of introducing internal control and other control mechanisms in regular business processes, which can be seen in the authors' works (Radović et al. 2021: 82).

In addition, the aforementioned business is in the focus of strategic interest of top management both in the public and within the business of the real economic sector (Popović et al. 2015: 160); (Popović 2018: 12).

Therefore, the general schematic presentation of the response of legal entities to the newly created situation would be in the form of the presentation in figure 4.

Source: Author (2024).

CONCLUSION

The neoliberal understanding has a long history, from the end of the thirties of the last century to its essential application half a century later, with the formation of the key influence of Britain and the USA and attempts to impose the same on all other countries as a standard accepted behavior. This approach had many promising theoretical supporters, whose promoters were seven economists who won the Nobel Prize in Economics. This led to the rise of the liberal concept, noting that there was a strong permanent influence on other countries to accept such behavior. However, the application of this concept has a drawback, which is manifested in the existence of insufficient connection with social structures within national societies. The reality of the functioning of the international monetary system is reflected in the existence of the anarchy of floating currencies. In addition, there is a real frequent overestimation of the value of individual currencies as well as occasional conflicts regarding the coordinated management of policies among the major economic and military powers that are undertaken to avoid the collapse of the world economic system. In the paper, the author points out that in addition to the macro impact on the functioning of the economy, there is also a significant impact on the response of individual legal entities, which is reflected in the fact that through the introduction of internal controls, better and realistic documentation that follows real operations, they try to influence the improvement of the final effects of operations.

REFERENCES

Aristotel, 1975: Aristotel, *Politika,* Beogradski izdavačko grafički zavod, Beograd.
Comski, 2016: Noam Comski, *Ko vlada svetom*?, Akademska knjiga, Novi Sad.
Cosudovski, 2003: Mišel Cosudovski, Globalizacija siromaštva i novi svetski poredak, Artist, Beograd.
Dimulas, Fuskas 2013: Konstantin Dimulas, Vasilis Fuskas, *Poltička ekonomija duga i destrukcije, Grčka, finansijalizacija i EU*, Imperativ, Beograd.
Dušanić, 2021: Jovan Dušanić, *Na smetlištu (neo) liberalizma*, Informatika, Beograd.
Fuzaro, 2019: Dijego Fuzaro, *Četvrti svetski rat protiv Srbije*, Naš pečat, Beograd.
Grej, 2002: Džon Grej, *Lažna zora, iluzije globalnog kapitalizma*, Masmedija, Zagreb.
Harvi, Gejer, 2011: Rozen Harvi, Ted Gejer, *Javne finansije, prevod*, Ekonomski fakultet, Beograd.
Lutovac, 2024: Jelena Lutovac, *Strategijski menadžment kapitala banke, Monografija, radna verzija*, Univerzitet Megatrend, Beograd.

Makijaveli, 2010: Nikolo Makijaveli, *Vladalac*, Riznica, Sopot.
Ohmae, 2007: Keniche Ohmae, *Nova globalna pozornica*, Mate, Zagreb.
Popović, 2018: Slobodan Popović, *Modeling a strategic top management in the importance of the management of the finance companies established for the establishment of fer value*, Poljoprivredna tehnika, 2, 11–16.
Popović 2015: Slobodan Popović, Aleksandar Majstorović, Željko Grublješić, Rajko Macura, Ranko Mijić, Ivica Nikolić, Ratko Garić, Vesna Petrović, Slavica Siljanoska, *The importance of agro-ecological and economic strategic Management within the tertiary sector*, Annals of the „Constantin Brâncuşi" University of Târgu Jiu, Economy Series, 6, 159-165.
Radović, 2021: Milan Radović, Jelena Vitomir, Slobodan Popović, *Impact of internal control in enterprises founded by local self-government units: the case of Republic of Serbia*, Inzinerine Ekonomika-Engineering Economics, 32(1), 82–90.
Stiglic, 2021: Džozef Stiglic, *Narod, vlast i profit*, Akademska knjiga, Novi Sad.
Tamas-Miskin, 2022: Sonja Tamas-Miškin, Jelena Vitomir, Miloš Dragosavac, Nikola Medan, Milan Radaković, Goran Vitomir, Tatjana Davidov, Slobodan Popović, *The significance of archiving documentation and assessment quality of archiving financial documentation given by top managers*, Economics of Agriculture, 4, 949-1252.
Vitomir, 2020: Jelena Vitomir, Maja Jokić, Dragana Popović, Slobodan Popović, *The importance of real financial reporting and control in the process of overall company management*, TEMEL International Journal, 4(2), 52-57.
Vitomir, 2020-a: Jelena Vitomir, Sonja Tomaš-Miskin, Mladen Ivić, Slobodan Popović, *Implementation of the Tender by the Municipal Service Administration from the Aspect of Management in the Municipalities of the Republic of Serbia*, Lex Localis – Journal of Local Self-Government, 8(3), 469–486.

Јелена М. ЛУТОВАЦ

ПОСМАТРАЊЕ НЕОЛИБЕРАЛНОГ УТИЦАЈА ВОДЕЋИХ ЗЕМАЉА ЗАПАДА И ПРОПАДАЊЕ ТАКВОГ КОНЦЕПТА ПОГОТОВО СА СТАНОВИШТА РЕАЛНОГ ПОСЛОВАЊА

Резиме

Неолиберално тумачење у терминолошком смислу настало је након помињања немачког економисте Александра Ристова у оквиру скупа који се десио још давне 1938. године у Паризу у оквиру скупа европских интелактуалаца тог доба. Међутим, брз успон овог концепта десио се након успостављања власти Маргарет Тачер у Британији, суштински након 1979. године, а потом и доласка на власт Роналда Регана 1981. године у САД. Примена тезе неолиберализма везује се за формирање економске политике коју су доминантно спроводиле управо Велика Британија и САД. Формирањем и усвајањем идеја Монт Пелерина настало је међународно друштво економских теоретичара које је евидентно имало утицаја на економску теорију и формирање ставова који се везују за либерални концепт утицаја на остале земље. Неолиберализам приликом настајања представљао је у основи идеје транс националне буржоазије. Међутим примена овог концепта има недостатак који се манифестује у постојању недовољне везу са социјалним структурама у оквиру националних друштава.

Кључне речи: неолиберализам, ММФ, Светска Банка, одобравање кредита, привреда.

Рад је предат 7. фебруара 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 342.828.2(497.11)"2023"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-49541

Оригинални научни рад

*Петар М. МАТИЋ**
Институт за политичке студије, Београд

*Марко Р. МИЈАТОВИЋ***

ЛОКАЛНИ ИЗБОРИ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ, 17. ДЕЦЕМБАР 2023. ГОДИНЕ

Апстракт: Циљ овог рада је анализа локалних избора у Републици Србији, који су се, упоредо са ванредним, националним парламентарним и покрајинским изборима у Војводини, одржали у 66 градова, општина и градских општина у централној Србији. Наведени локални избори су у највећој мери одржани на иницијативу владајуће партије – СНС и расписани су подношењем превременим оставкама локалних руководства, и то – у Београду под јаким притиском већег дела опозиционе јавности, а у другим локалним самоуправама вероватно инерцијом за постизањем што бољег резултата владајућег СНС у срединама где се добар резултат и очекивао. И ови избори били су прилика за одмеравање политичких снага странака власти и опозиције са националног нивоа, мањинских странака, као и група грађана и локалних покрета. Изузетна политичка динамика у Србији показана је и на овим изборима, а њихов пуни расплет није постигнут ни месецима након њиховог одржавања, већ је и овај циклус био увод у нове политичке напетости и додатну поларизацију, пре свега у главном граду, Београду.

Кључне речи: локални избори, политичке странке, групе грађана, локално представљање, локалне коалиције.

ДЕТЕРМИНАНТЕ ЛОКАЛНИХ ИЗБОРА

Локални избори су политички процес успостављања представничког тела и власти у локалним заједницама (Касаповић 2004: 61). Они одређују политичко представљање и артикулишу и агрегирају политичке интересе на локалном нивоу (Матић 2012: 33) Хијерархијски су подређени националним изборима, сходно свакој појединачној државној политичкој архитектури и изборима за друге нивое власти које се налазе између општина и градова и државе (федералних јединица, покрајина, региона, или пак неких других форми организације власти на средњем нивоу). Па ипак, локални и избори за више нивое власти деле иста структурна, процесна и садржајна обележја (Касаповић 2003: 33), а очигледна подређеност локалних избора не значи да су они без политичког значаја или да се одржавају у неполитичким условима (Касаповић 2004: 65). Та подређеност условљена је како формалним

* Научни сарадник, pmatic75@gmail.com
** Доктор политичких наука, markomijatovic78@gmail.com

претпоставкама, које одређују домете локалне самоуправе у политичком систему, али и зависношћу локалних одбора од својих партијских централа. Управо супротно, и локални, као и национални, избори расписују се у одређеним временским интервалима, остављајући могућност за смењивост власти, што је основни постулат демократских, представничких избора (Тадић 1995: 96). Уједно, локални избори су испуњени важним садржајима који се односе на појединачне локалне заједнице, са нарочитим значајем за грађане локаних средина и политичких партија, односно непартијских политичких актера које пледирају на локалну политичку власт (Мијатовић 2016: 65–66). Та испуњеност локалним садржајима умногоме зависи и од термина њиховог одржавања. Када се локални избори одржавају паралелно са парламентарним, тада ће у кампањама бити заступљене и доминанте теме на националном нивоу, док ће у ситуацији када су они раздвојени бити присутније пледирање за политике карактеристичне за локалне политичке арене (Матић 2020: 211–222).

Грађани ће на локалним изборима гласати и опредељивати се између понуђених програма политичких актера, неретко уз рефлексију на националне политичке констелације, док ће политички актери, пре свих политичке странке, које кроз своје основне функције изражавања – изношења ставова и захтева, њиховог преношења и притиска са циљем њиховог остваривања; каналисања – усмеравања политичког деловања у условима представничке демократије и општег права гласа, односно комуникације – агрегације комуникације у политичком систему (Sartori 2002: 57), доминантно утицати на формулисање политике, кроз политичко такмичење, како на националном тако и на локалном нивоу (Касаповић 2003: 201). Кроз предизборну кампању оне ангажују своје чланство, анимирају симпатизере, привлаче бираче, како би ушли у локална представничка тела у којима би сами или у коалицији вршили власт и спроводили свој програм у датом мандатном периоду, и на дужи рок изражавати у јавности своје ставове, снагу и утицај, што све, у случају политичких странака са националног нивоа, може повољно утицати и на њихов резултат на вишим нивоима власти (Лалић 2004: 107–108).

На локалним изборима, показали су ранији изборни циклуси локалних избора у Србији, важна је улога група грађана и локалних покрета, тако да и оне остварују одређен утицај на локалну политику и локалне изборе. Групе грађана јесу, још од поновног успостављања вишестраначког система у Србији, важан фактор локалне политике (освајајући до десетине гласова). Познато је да групе грађана могу бити аутохтони политички покрети у појединим локалним срединама који немају жељу (а понекад и капацитет – строги услови регистрације политичких странака и цензусни праг који треба прећи за улазак у Народну скупштину) да прерасту у националну политичку опцију. То значи да постојање група грађана може означити и неку врсту критичности и неповерења према националним политичким странкама, али и лакшу могућност појединцима да остваре своје пасивно бирачко право, јер на локалним изборима страначка припадност не игра тако важну улогу као на националном нивоу (Brezovšek, Haček, Kukovič 2016: 264–266). Истовремено, групе грађана могу бити и „продужена рука" странака са националног нивоа, којима се жели остварити одређена политичка корист (групе грађана формиране од стране власти могу одвлачити бираче од опозиционих партија, док оне групе грађана које имају везу са опозиционим странкама могу проширити гласачку базу опозиционих

бирача). Уједно, гласови и мандати које су групе грађана освојиле од успостављања вишестраначја до данас показују да грађани не гласају унисоно, и да се не опредељују искључиво за националне политичке странке на локалним изборима, већ да истакнути појединци могу имати значајну улогу у локалном политичком животу и грађани им могу дати своје поверење (Јовановић, Матић 2020: 714).

Иначе, као тема у политикологији локални избори јављају се са све већим интересовањем за локалну самоуправу у Европи, који настаје са кризом тзв. државе благостања, али и спуштањем све већих овлашћења на локални ниво власти. Те тенденције условљене су процесом глобализације, који је удаљио елите од грађана и довео у питање легитимитет укупног политичког одлучивања, стварајући простор за релегитимизацију политике кроз нивое власти који су по својој природи најближи грађанима (Мировић, Матић 2007: 104).

Приступи локалним изборима варирају од њиховог потпуног занемаривања „као пуког одсјаја националних избора" па све до њихове глорификације „као потпуно аутономног процеса". У свом приступу настојаћемо да задржимо еквидистанцу између ових крајности и да се уз пуно уважавање односимо према локалним изборима као аутономном процесу сваке посебне локалне средине, са одређеним, мањим или већим, утицајем са националног нивоа (Мијатовић 2016: 24–26). Тај утицај неретко може водити пресликавању предизборних и постизборних коалиција са централног на локални ниво (Стојановић 2022).

Сумарно, основне координате сваких конкретних локалних избора односе се на друштвено – политички контекст избора, актуелно изборно законодавство, односно изборна правила (начин избора и трансформације гласова у мандате и др.), политичке актере избора (партијски и/или непартијски актери, самостални или коалициони наступ и др.), те коначно на резултате и политичке последице избора кроз формирање нових локалних власти.

Дигресија која се на то односи говори и да се стање локалне демократије може умногоме одредити на основу квалитета локалних избора који дају важне податке и индикаторе о њеном стању у свакој појединачној земљи, и то кроз – висину партиципације грађана, обим компетиције за седишта у локалним парламентима, улогу непартијских актера (група грађана и локалних покрета), мањих партија и др. (Rallings, Trasher 1997: 9). Наравно, квалитет избора није једини индикатор (други формални и неформални облици партиципације, референдуми, народне иницијативе, делиберативни форуми и сл.), али с обзиром да су избори само средиште и срце демократије, они су свакако најважнији показатељ достигнутог степена демократије и на локалном нивоу.

У складу са горе наведеним, овај рад ће покушати да одговори на више истраживачких питања: какве су националне политичке констелације чиниле контекст локалних избора у Србији, 2023. године, истовремено одржаних са ванредним парламентарним изборима; питање инфраструктуре и заступљености власти и опозиције на локалним изборима, као и њихове предизборне стратегије и круга њихових политичких савезника; питање каква је улога и значај група грађана и локалних покрета на овом циклусу избора и, коначно, како су формиране локалне власти и које су биле прве политичке импликације локалних избора?

Аутори се у раду руководе анализом званичних резултата локалних избора, како би се утврдила одређена одступања и сличности са ширим, националним изборима, као и шири друштвено-политички контекст и процес формирања локалних институција. Такође, у уводном поглављу користи се теоријски метод како би се истакао значај локалних избора, извршио преглед литературе и представиле основне претпоставке везане за избор локалних органа власти.

ДРУШТВЕНО – ПОЛИТИЧКИ КОНТЕКСТ ИЗБОРА

Након избора 2022. године формирана је нова-стара Влада (тзв. трећа Влада Ане Брнабић), чију су окосницу чинили СНС (Српска напредна странка) и СПС (Социјалистичка партија Србије), као и мање странке СДПС (Социјалдемократска партија Србије), ПУПС (Партија уједињених пензионера Србије), ЈС (Јединствена Србија), уз мањинске СВМ (Савез војвођанских Мађара) и СПП (Странка правде и помирења). Надмоћну већину странака на власти није пратила комотна већина у граду Београду, где је опозиција успела да освоји 70.000 гласова више у збиру на градским изборима 2022. године, али то није преточено у јасну одборничку већину. Однос снага у Скупштини града Београда која броји 110 чланова био је 56-54 у корист коалиције СНС и СПС. Насупрот њима стајала је хетерогена опозиција (Уједињени за победу Београда – ССП, НС, ДС, „Морамо – за добар град – Не давимо Београд – Акција – Еколошки устанак – Ћута – платформа Солидарност – Форум Рома Србије", коалиција НАДА коју су чинили ДСС (Демократска странка Србије) и ПОКС (Покрет за обнову Краљевине Србије), као и Двери и Заветници – ССЗ). Владајућа коалиција додатно је појачана са једним „пребегом" са листе коалиције НАДА (НДСС-ПОКС) који је дао подршку новој већини, а доцније и приступио СНС, што је након неколико месеци био случај са још два одборника ССЗ. За новог градоначелника изабран је А. Шапић (СНС) (даље у тексту ће се користити скраћенице везане за имена политичких партија, како би текст био мање оптерећен пуним називима).

Нарасле напетости у главном граду Србије привремено су окончане сусретом председника Србије и СНС А. Вучића и лидера водеће опозиционе странке ССП Д. Ђиласа осам дана након националних и локалних избора у Београду, 11. априла 2022. године. На сусрету је начелно договорено да се, у циљу смиривања друштвених тензија пре свега у главном граду, одрже нови избори у Београду у року од шест до дванаест месеци.

Услед надмоћне позиције власти на републичком нивоу до испуњавања договора и поновног расписивања београдских избора од стране власти није дошло, па ипак, после двогодишње паузе, опозиционе странке (које су већински бојкотовали парламентарне и локалне изборе 2020. године) поново су биле присутне у парламенту што је, уз одређене тензије, допринело развијању демократског дијалога о важним друштвеним питањима. Уз неизбежно питање дијалога Београда и Приштине, ту су биле и актуелне теме економије, борбе против криминала, корупције, обезбеђивање услова за демократске изборе, пре свих побољшања медијских услова, и других актуелних тема.

Врхунац друштвених тензија наступио је у почетком маја 2023. године када су након два масовна убиства, у Основној школи Владислав Рибникар у Београду, као и дан касније у селима Дубона и Мало Орашје поред Младеновца, покренуте спонтане масовне демонстрације у Београду. Убрзо су демонстрантима придружили представници опозиционих, пре свих проевропских странака чији су лидери почели да се појављују на протестима (ССП, ДС, ЗЛФ, Еколошки устанак и др.), док су десне опозиционе странке (НС, НДСС и Двери) биле резервисаније, позвавши своје присталице да по свом нахођењу учествују или не учествују у протестима, без присуства страначких функционера.

Протести који су добили име „Србија против насиља" одржавали су се сваког петка, потом петка или суботе, и током маја и јуна су нарастали по броју учесника. Основни захтеви били су смена министра унутрашњих послова, директора БИА, те значајне промене у погледу медијске легислативе и праксе (пре свега у погледу рада две телевизије склоне властима – ТВ Пинк и Хепи ТВ), условљеним трагичним догађањима са почетка маја 2023. године. Протестне шетње кулминирале су крајем маја и почетком јуна 2023. године када се на њима појављивало од 80 до 100 хиљада људи и када су се проширили и на десетине градова широм Србије.

Као одговор на новонасталу ситуацију председник и Влада Србије одлучили су се за конкретне мере одузимања, односно добровољног предавања непријављеног наоружања од стране грађана и пооштравање политике безбедности, поготово школских објеката. Политички, водећа владајућа СНС покушава са организовањем контра-митинга под слоганом „Србија наде", уз подршку СПС и других странака власти и високе госте из Републике Српске и Црне Горе, али и довођењем људи из целе Србије. Тзв. контрамитинг СНС није успео да остави јачи утисак, јер се на њему окупило неколико десетина хиљада људи, али свакако мање од броја људи који су се тих седмица окупљали на митинзима које је предводила опозиција под геслом „Србија против насиља". Из владајућих кругова стизале су амбивалентне поруке, на које су из опозиције долазили још амбивалентинији одговори. Позиви на дијалог од стране власти опозиција је одбијала, као и предлог за најављено евентуално расписивање ванредних парламентарних и београдских избора у септембру 2023. године.

Летњи месеци донели су известан замор и пад броја демонстраната на шетњама „Србије против насиља". Ни први дани септембра нису донели бољу ситуацију, тако да је отворен пут некој врсти компромиса власти и опозиције да се на захтев опозиције од стране власти одговори позитивно, тј. да се до краја 2023. одрже и парламентарни и београдски избори, али и покрајински избори у Војводини, као и превремени локални избори у још 65 градова, општина и градских општина. Окупљања под геслом „Србија против насиља" обустављена су након 27 окупљања, а избори су заказани за 17. децембар 2023. године.

Политичка динамика у погледу потреса у политичким партијама, формирања нових политичких савеза, фузије политичких партија, промене преференци у погледу политичке сарадње нису јењавале. Као најмаркантије су се издвојиле: формирање коалиције „Србија против насиља" чију су окосницу чиниле партије које су изашле на парламентарне и локалне изборе 2022. године одвојено – ССП и ДС из

„Уједињених за победу Србије“, те ЗЛФ, Заједно, Еколошки устанак из коалиције „Морамо – за добар град – Не давимо Београд – Акција – Еколошки устанак – Ћута – платформа Солидарност – Форум Рома Србије“; формирање наведеног политичког савеза довело је до лома у Народној странци која се поделила на два крила, и чији је потпредседник М. Алексић одвојио Народни покрет Србије, док је НС В. Јеремића екстремизовала своје ставове у праву тзв. суверенистичких позиција и наставила са самосталним политичким наступом у правцу наглашеније десније политике; коалиција НАДА – НДСС и ПОКС јавно се, по први пут, декларисала да је отворена за послеизборну сарадњу са странкама проевропске опозиције „Србије против насиља“ што је до тада резолутно одбијала; са СНС се фузионише странка Боља Србија, из редова ПОКС настаје нова странка – Ново лице Србије, а из опозиционог табора у предвечерје расписивања републичких и локалних избора за 17. децембар 2023. године у коалицију са СНС улази Здрава Србија М. Стаматовића. Коначно, за разлику од проевропског блока партија окупљених у „Србији против насиља“, до договора око заједничког наступа десних опција није дошло, већ су они наступили у неколико колона – НАДА – НДСС, ПОКС; Национално окупљање, Државотворна снага – Заветници, Двери; а самостално је наступила НС.

ИЗБОРНО ЗАКОНОДАВСТВО У ОБЛАСТИ ЛОКАЛНИХ ИЗБОРА

Нормативни оквир за локалне изборе 2023. године није се разликовао од ванредног циклуса за 14 градова и општина у априлу 2022. године, а који су одржани по доношењу „јединственог“ Закона о локалним изборима уочи тих избора (Службени гласник 14/2022). Основни постулати тога закона су да се избори одржавају пропорционалним системом са јединицом локалне самоуправе (градом, општином и градском општином) као једном изборном јединицом, са затвореним кандидатским листама. Изборни цензус је 3% (члан 61. Закона о локалним изборима), а мандати се деле Д Онтовом методом (Члан 62). Сви мандати се распоређују према редоследу на изборној листи, а у случају престанка мандата одборника изабраних на коалиционим листама замењује га члан исте политичке странке (члан 73.).

Уз то, на изборним листама захтева се заступљеност „мање заступљеног пола“ у уделу од 40 одсто, уз прецизну спецификацију да „на пет одборничких кандидата морају бити два кандидата оног пола који мање је заступљен на листи“ (члан 41). Такође, одредба о томе када треба да се распишу локални избори, гласи „да се локални избори морају расписати најраније 120 дана, а најкасније 45 дана пре истека одборничког мандата“ (члан 35).

Посебну привилегију по Закону имају странке националних мањина, као и њихове коалиције. Странке националних мањина су оне странке за коју је изборна комисија утврдила да је њен основни циљ заступање и заштита интереса националне мањине, као и унапређење права припадника националне мањине у складу са међународним правним стандардима, о чему се доноси посебна одлука изборне комисије, а која се по питању може консултовати и са Националним саветом за националне мањине (члан 75). Странке националних мањина су додатно фаворизоване

на изборима на начин да се листама странака или коалиција националних мањина које су добиле мање од 3% гласова, изборни скор, односно изборни количници повећавају за 35% (члан 78. Закона).

Поред раније наведених одредби, новим Законом су модификовани услови, у односу на претходни Закон из 2011. године, за кандидатуру за одборничке листе. Уместо ранијег решења да је за једног одборничког кандидата потребно 30 потписа, а у општинама са мање од 20.000 бирача 200 потписа, сада је направљена скала која донекле пооштрава услов за кандидовање. Наиме, према члану 43. Закона, за локалне самоуправе до 20.000 бирача потребно је 200 потписа бирача за кандидатску листу; за оне које имају до 30.000 бирача потребно је 300 потписа, за оне локалне самоуправе до 50.000 бирача потребно је 500 потписа, где је до 70.000 бирача потребно је 600 бирача, за оне локалне самоуправе до 100.000 бирача, потребно је 800 потписа, за локалне самоуправе до 500.000 бирача потребно је 1.000 потписа. За локалне самоуправе са више од 500.000 бирача (у ствари само за градске изборе у Београду) потребно је 3000 потписа бирача. Самим тим, у већим локалним самоуправама су се пооштрили услови за кандидовање за одборничке листе, па је за листу града Београда (са минимално трећином попуњених кандидатских места) раније било потребно 1.100 потписа бирача, а од 2022. године 3.000 бирача. Чланом 77. Закона прописано је да се мањинске листе могу прогласити са половином прикупљених потписа бирача, према споразуму из члана 43. Закона, у односу на странке већинског народа.

Интересантно је нагласити да ови избори нису били редовни, већ ванредни (фактички седам или осам месеци пре истека мандата), и да су били иницирани оставкама локалних руководстава, вероватно иницираним из централе СНС у Београду и њених коалиционих партнера. Чести су били гласови да се водећи, владајући, СНС на овај корак определио само у срединама у којима је био потпуно сигуран у изборну победу, за разлику од града Београда.

АКТЕРИ И КАМПАЊА

На локалним изборима у 66 градова, општина и градских општина расписаних почетком новембра 2023. године (Одлука о расписивању избора за скупштине градова и скупштина општина у Републици Србији, Службени гласник бр. 95/23 од 1. новембра 2023. године), а одржаним 17. децембра 2023. године, бирано је 2509 одборника скупштина градова, општина и градских општина. На њима су узеле учешћа водеће странке са националног нивоа, како оне из актуелне власти тако и из опозиције, мањинске странке, као и групе грађана и локални покрети. Избори су одржани у градовима: Београд, Крагујевац, Крушевац, Смедерево, Краљево, Лесковац, Врање, Нови Пазар, Шабац, општинама Велика Плана, Ћуприја, Прокупље, Љубовија, Лебане, Власотинце, Петровац на Млави, Владимирци, Кучево, Голубац, Прибој, Богатић, Жабари, Димитровград, Дољевац, Параћин, Сокобања, Осечина, Пожега Топола, Рача, Коцељева, Баточина, Куршумлија, Пријепоље, Лапово, Ћићевац, Деспотовац, Љиг, Ражањ, Црна Трава, Бабушница, Бојник, Крупањ, Бела Паланка и Лајковац, као и градској општини Врањска Бања.

Преглед кандидованих листа јасно показује доминацију странака власти (пре свих, СНС и СПС) у погледу територијалне организације, за разлику од опозиционих странака. Једино су, дакле, СНС и СПС узеле учешћа на изборима у свим градовима, општинама, њих 66. У већини општина и СНС и СПС наступају са коалиционим партнерима и њихове локалне листе се пресликавају са националног нивоа.

За њима су следиле странке коалиције „Србије против насиља" (пре свих НПС, ССП, ДС и Заједно), које у различитим коалицијама наступају у 52 града, општини и градској општини. Коалиција НАДА (НДСС – ПОКС) узима учешће на изборима у 35, а Коалиција Национално окупљање – Државотворна снага (ССЗ и Двери) учествује на изборима у 31 локалној самоуправи. Ванстраначке, или пак само формално ванстраначке, групе грађана и локални покрети учествују у 35 локалних самоуправа. Остали политички актери учествују на локалних изборима у одређеном броју градова, општина и градских општина (МИ – Глас из народа, СРС, НС и др.).

Гледано по националним коалицијама окупљеним око водећих странака власти, у коалицији са СНС наступају ПУПС у 37, СДПС у 29, ПС у девет, ЗС осам, СНП шест, Бољом Србијом (пре фузије са СНС) у две, УСС две и СПО у једној локалној самоуправи. Као што се види, СНС је наставио своју стару праксу да поред јаке локалне инфраструктуре у своје локалне коалиције узима странке са националног нивоа ПУПС, СДПС, ПС и СНП (за разлику од ПУПС и ПС чији утицај дифузно распоређен, СДПС наглашеније присутан у Рашкој области/Санџаку и кроз сарадњу са Санџачком демократском партијом – СДП, а СНП наглашеније присутан у западном делу Србије), а сходно регионалној јачини, СНС прима у локалне савезе и странке локалног карактера које пледирају и на национално представљање (БС дугогодишњег председника општине Топола и некада високог функционера Нове Србије Д. Јовановића са одређеним утицајем у шумадијским општинама, ЗС дугогодишњег председника општине Чајетина и бившег члана ДСС М. Стаматовића са извесним утицајем у западној Србији и Шумадији, те УСС М. Милетића, са седиштем у Сврљигу, и одређеним утицајем у источној и југоисточној Србији).

Ван коалиције на националном нивоу, СНС наступа са СРС (девет локалних самуправа) и СПС (четири локалне самоуправе). Основни слоган локалних коалиција око СНС је „Србија не сме да стане" који је прилагођен имену локалне самоуправе.

Самостални наступи коалиционих партнера СНС су готово у потпуности изостали, тако да је то био случај само са СДПС у Новом Пазару, Пријепољу и Љубовији и СНП у Владичином хану.

Друга водећа странка власти – СПС наступа углавном самостално, као и са својим стратешким партнером – Јединственом Србијом у 14 локалних самоуправа, али и са СНС у поменутих четири, СРС у три, и у још по једној са СДПС, ЗС, ПС и Демократском партијом Бугара. Основни слоган локалних листа СПС је „Ивица Дачић, премијер Србије". Стратешки партнер СПС са националног нивоа – Јединствена Србија самостално наступа у 14 градова, општина и градских општина. У самосталним наступима ЈС често користи слоган „Јединствена Србија – Домаћински".

Странке водеће опозиционе коалиције „Србија против насиља“ наступа у 51 граду, општини и градској општини. Највише наступа бележи ДС – 34, а потом НПС – 32, ССП – 28, Заједно – 11, Ново лице Србије – 11, СРЦЕ – Србија центар 10, ПСГ – седам, Еколошки устанак и ЗЛФ – по три. Странке коалиције наступају у међусобним савезима, при чему се неретко на локалном нивоу формирају по две или три колоне од странака коалиције, при чему једна од њих узима име и темељни слоган националне коалиције „Србија против насиља“, док друге коалиција узимају другачија имена. Имајући у виду да странке коалиције нису покриле све градове, општине и градске општине у којима су одржани избори, што је у значајној мери одражавало и јачину (или слабост) страначке инфраструктуре нису биле ретке ситуације да у појединим локалним самоуправама постоји организација само једне странке па су тако оне биле и једине заступљене на листама „Србије против насиља“ – ДС у Сокобањи; НПС у Трстенику, Ћићевцу, Трговишту, Врањској Бањи; Ново лице Србије у Богатићу и Убу, итд. Уједно, сходно локалним приликама и идеолошких афилијацијама, чланице ове коалиције наступају и са другим опозиционим опцијама (Ново лице Србије са Дверима у Лајковцу, или пак са Заветницима и Дверима у Великој Плани, са групом грађана Староседеоци у Краљеву; ДС са ПОКС у Крупњу; НПС са Српском странком Заветници у Бојнику, коалиција Србија против насиља – Заједно, ССП, ДС, ПСГ са СПО и ПОКС у Шапцу, итд).

Коалиција Национална демократска алтернатива (НАДА), коју чине НДСС и ПОКС, наступа у 32 локалне самоуправе, било да се ради о заједничком наступу две странке, било да се ради о самосталном или коалиционом наступу са неком другом странком једне од чланица коалиције. Очигледан је био договор да се коалиција са националног нивоа пренесе на локални, и да свака локална листа задржи име и основни слоган „НАДА (Национално демократска алтернативу) за Србију НДСС-ПОКС“ иако у појединим срединама није било локалних огранака појединих странака. То је био случај у Шапцу, Жагубици, Малом Зворнику и Сокобањи (где наступа само НДСС). ПОКС бележи и самостални наступ у Богатићу, али и коалиције са Српском странком Заватници (Пирот и Брус), коалицију са Српском странком Заветници и Српским покретом Двери (Кучево), те са ДС (Крупањ). НДСС бележи један коалициони наступ са Српском странком Заветници и Српским покретом Двери (Бела Паланка). У само једном граду, коалиција НАДА наступа са странка коалиције „Србије против насиља“ (ССП, ДС и ПСГ), и то у Крагујевцу.

Коалиција под слоганом „Национално окупљање – Државотворна снага (Српска странка Заветници – ССЗ и Српски покрет Двери)“ узима учешћа на изборима у укупно 29 градова и општина. И у овом предизборном савезу приметно је да организациона структура две странке – чланице није могла да покрије цело подручје на којима су локални избори одржани, па се, сходно локалним околностима, на локалне изборе излази у коалицији две странке, ширим коалицијама (са НДСС у Белој Паланци, са ПОКС у Кучеву), али и одвојено (иако обе странке имају своје подружнице у датим локалним самоуправама) самостално (тамо где не постоји одбор коалиционе странке) или пак у коалицији са другим, углавном сродним

политичким опцијама. Одвојено на изборе ССЗ и Двери иду у Краљеву и Трстенику. ССЗ иде самостално на изборе у Гаџином Хану, Куршумлији, Љигу, Тополи, Ћуприји, Баточини. У коалицији са ПОКС наступају у Пироту и Брусу. Двери, пак, самостално иду на изборе у Смедереву, Димитровграду, Коцељеви, Пријепољу, а у Деспотовцу у коалицији са Правом Србијом.

Од осталих странака са националног нивоа СРС учествује на изборима у 19 (у 10 самостално и у девет коалиционо), НС у шест (у пет самостално и у једној коалиционо), а МИ, Глас из народа (самостално), ДЈБ (коалиционо) и СДС (коалиционо) у по једној локалној самоуправи. Куриозитет ових избора је и чињеница да СПО, иако наступа само симболично – у две локалне самоуправе, представља посебан феномен ових избора, јер у једној локалној самоуправи – Краљеву наступа у коалицији око СНС, а у другој – Шапцу на листи водеће опозиционе коалиције СПН.

Што се тиче мањинских странака, имајући у виду да су се избори одржали у три општине у Рашкој области/Санџаку – Нови Пазар, Прибој и Пријепоље, на њима учествују и бошњаке партије СПП у четири града/општина (поред Рашке области/Санџака наступа и у Београду), СДП и СДА у три града/општине, те БГС и ГПС у једној локалној самоуправи). На југу и југоистоку Србије наступа Демократска партија Бугара у две општине (Димитровград и Бабушница), као и Демократска партија Македонаца у граду Врању и његовој градској општини – Врањској бањи. Руска странка наступа у четири града (Београд, Крагујевац, Краљево и Шабац). Такође, руска Европска зелена партија наступа у две локалне самоуправе (Шабац и Богатић).

Групе грађана наступају у 35 градова, општина и градских општина. Укупно их на изборима наступа 58, а највише група грађана наступа Смедереву, Шапцу и Власотинцу (по четири), те у Крагујевцу, Житорађи, Петровцу на Млави и Малом Зворнику (по три), итд.

ИЗЛАЗНОСТ И РЕЗУЛТАТИ ИЗБОРА

На ванредне републичке изборе одржане 17. децембра 2023. године изашло је 58,77% бирача. Излазност на локалним изборима у свакој појединачној локалној самоуправи није одступао од излазности на републичким изборима, јер се гласало истовремено. Наравно, приметне разлике у висини излазности у различитим деловима Србије виделе су се и на локалним изборима. Тако је, може се рећи традиционално, највиша излазност била на југу и југоистоку централне Србије, где је прелазила три четвртине уписаних у бирачке спискове – Белој Паланци (81,99%), Дољевац (79,72%), Мерошини (77,97%), Бабушници (77,31%), Гаџин Хан (77,16%), Житорађи (76,90%). Са друге стране најмања излазност бележи се у општинама источне, западне и југозападне Србије, Рашке области/Санџака. Тако је најмања излазност – испод 50% – забележена у Великом Градишту (44,09%), Малом Црнићу (45,00%), Кучеву (48,26%), Ћуприји (49,06%), и Жабарима (49,56%), а потом у Новом Пазару (50,20%), Деспотовцу (50,52%), Петровцу на Млави (50,72%), Прибоју (51,19%) Лозници (52,09%), Великој Плани (54,66%). У свим

осталим локалним самоуправама излазност се кретала између 55% и 75% бирача (локалне Изборне комисије наведених градова и општина).

Оно што даје посебност овом изборном циклусу јесте и висок број неважећих листића у појединим локалним самоуправама. До те појаве у израженијем облику дошло је у Медвеђи (10,55%), Лапову (12,41%), а највишу вредност је достигла у Рачи (21,13%). То се може повезати са чињеницом да у наведеним општинама није било опозиционих кандидатских листа, или је пак била само једна (мањинска) у општини Медвеђа (локалне Изборне комисије наведених општина).

У погледу освојених мандата, СНС и њени партнери освојили су укупно 1435 мандата, и то СНС 1305, ПУПС 36, СДПС 35, ЗС 9, СНП 8, ПС 8, БС 2, УСС 2 и СПО 1 (док на основу доступне документације није могуће утврдити страначку припадност за 29 одборника, иако је извесно да су већина њих чланови СНС). Остале странке које су коалиционо учествовале са СНС освојиле – СПС 12, СДП 10, СРС 6, нестраначки кандидати 4 и ЈС 1 (подаци РИК).

Чланице коалиције Србија против насиља освојиле су укупно 372 мандата, од чега је НПС добио 86, ССП 65, ДС 52, Заједно 39, Ново лице Србије и њене самосталне коалиције 33, СРЦЕ 24, Еколошки устанак и њене самосталне коалиције 22, ЗЛФ 20, ПСГ 8, нестраначки 1 (док на основу доступних материјала није могуће утврдити страначку припадност за 22 одборника). Остали политички актери који су били у коалицијама са чланицама коалиције Србија против насиља освојили су – ПОКС осам, Заветници три, Двери и нестраначки кандидати по два, група грађана (Покрет Вера, Љубав, Нада), НДСС, СДС и СПО по један (подаци РИК).

СПС и њен коалициони партнер освојио је 268 одборника (СПС 236 и ЈС 32 одборника). Остале странке које су са СПС и/или ЈС учествовали у локалним коалицијама освојили су 55 мандата, и то СНС 54 и Демократска партија Бугара један.

Коалиција НАДА (Национално демократска алтернатива) коју су чинили НДСС и ПОКС освојили су 63 мандата (НДСС 28 и ПОКС 35, док за три није могуће утврдити страначку припадност). Остали политички актери који су наступали са НДСС и ПОКС освојили су 15 мандата, и то Двери пет, ССП и НПС по три, као и ДС и ССЗ по два.

Коалиција Национално окупљање – Државотворна снага (Српска странка Заветници и Српски покрет Двери) освојили су 38 одборничких места (ССЗ 18 и Двери 20). Остали политички субјекти који су са њима наступали у коалицији освојили су шест мандата, и то НДСС и НПС по два, као и БУНТ – Права Србија и ПОКС по један.

Од осталих странака СРС је освојила 11 мандата, НС 10 мандата, МИ, Глас из народа шест, те ДЉБ и СДС по један мандат.

Међу мањинским, бошњачким странкама СДП осваја 20, СПП 19, СДА 12, ДПС и БОСС по три, а ГПС један одборнички мандат. Демократска партија Бугара осваја три, Демократска партија Македонаца два, те албанска Демократска партија два одборника.

Црногорска партија пак у коалицији са покретом „Борис Ковачевић Шума – Мој свет Крагујевац! Шумадијски блок 21“ осваја једно одборничко место.

Руска странка осваја два мандата, а руска Европска зелена партија једно одборничко место (сви претходни подаци су подаци РИК и локалних Изборних комисија).

ФОРМИРАЊЕ ВЛАСТИ

Већ од јануара 2024. године започело се са процесом формирања скупштина градова/општина/градских општина у складу са изборним резултатима. Председник СНС М. Вучевић, након седнице Председништва 15. јануара 2024. године, дао је следећу изјаву: „Од 66 општина у којима су се одржали избори 17. децембра, у 54 је СНС освојила самостално већину, а у 65 општина је однела победу. Само у Новом Пазару немамо ни релативну ни апсолутну већину што је разумљиво с обзиром на демографску слику".

Уз формирање локалних власти у кругу водећих партија коалиције СНС и СПС, и њихових коалиционих партнера око СНС са националног нивоа (СДПС, ПУПС, ПС, СНП, СПО), као и СПС (ЈС), ту је и СРС, као и појединачне групе грађана. Постизборна математика ишла је корист владајућим партијама. У опозиционим редовима остале су странке коалиције Србија против насиља (ССП, НПС, ДС, Заједно, СРЦЕ, Еколошки устанак, ПСГ и др), као и коалиција НАДА (НДСС и ПОКС) и Двери. Заветници пак првобитно не улазе у локалне власти, али то почиње у седмицама након избора да се мења. ССЗ улази у новоформиране власти прво у Куршумлији, а потом и Крушевцу. Имајући у виду да је ССЗ била парламентарна странка у скупштинском сазиву 2022-23, ови потези, као и изјаве лидера СНС и ССЗ најавили су и могућу ширу сарадњу две странке, која би могла да се пренесе и на национални ниво.

Оно што је уздрмало послеизборни процес биле су формирање власти у само две локалне самоуправе – Љигу и Смедереву. Љиг је, наиме, једина локална самоуправа где су опозиционе снаге (Србија против насиља, Заветници, групе грађана) имале већину у односу на СНС и СПС, али је дошло до „прелетања" једне групе грађана (ГГ „Заједно и одлучно за општину Љиг") која је фомирала власт са СНС и СПС иако је пре тога потписала заједнички уговор о сарадњи са странкама локалне опозиције. У Смедереву је, са друге стране, постојала танка већина одборника СНС и СПС, али се њој придружила у предизборном наступу опозициона ГГ „Бог, породица, Смедерево", што је ојачало већину партија на власти, али и изазвало немало негодовање локалне јавности (https://www.politika.rs/scc/clanak/593532/Iz-opozicije-u-vlast-zbog-izgradnje-spomenika#google_vignette).

РЕЗУЛТАТИ ГРУПА ГРАЂАНА И ЛОКАЛНИХ ПОКРЕТА НА ЛОКАЛНИМ ИЗБОРИМА, 2023. ГОДИНЕ

Један од феномена ових локалних избора је свакако истакнута улога група грађана. Оне, истина, наступају у само 35 од 66 локалних самоуправа, али зато у значајном броју градова и општина остварују значајан резултат. Иако је главни град Београд остао имун на утицај група грађана, јасно је видљив њихов утицај у великим градовима централне Србије – Крагујевцу (у којем су добили 23 од 87 мандата),

Краљеву (19 од 70 мандата) или Смедереву (14 од 70 мандата), као и у мањим општинама (Топола, Александровац, Крупањ, Власотинце и др.).

Групе грађана и локални покрети нису дошли у позицију да сами преузму власт, али су у поменутим градовима управо две групе грађана донеле превагу или пак ојачале локалну већину партијама власти са националног нивоа, иако су у предизборној кампањи наступали са опозиционих становишта. Негде су групе грађана ступиле у власт са владајућим напредњацима и социјалистима (иако то математички није било потребно, а негде пак остале у опозицији), што вероватно говори о њиховој конекцији са СНС и СПС, или пак опозиционим партијама која је постојала и пре избора.

Поједине групе грађана и локални покрети наступале су заједно са опозицијом јачајући њихов изборни скор (као што је случај са локалним листама коалиције Србија против насиља у Пироту и Пожеги). Све наведено их сврстава у важне политичке чиниоце који се у наредном периоду морају уважавати на локалном нивоу, али оставља простор за закључак да у условима јаке метрополизације и парламентаризације политичког живота у централној Србији очигледно је и (додатно) јачање локалног непартијског организовања, али очигледно са јасним политичким аспирацијама.

ЗАКЉУЧАК

Локални избори, иако се у многим случајвима третирају као „другоразредни“ или као пуко огледало националних избора, представљају чврст индикатор изборне волатилности и промена опредељања бирача и на националном плану. Подсећања ради, уочава се да су у Србији, променама власти на централном нивоу претходиле управо политичке промене на локалном нивоу. Превремени локални избори у 66 градова, општина и градских општина, одржани упоредо са ванредним парламентарним и превременим покрајинским изборнима, одржани су под притиском већег дела опозиционе јавности за понављањем избора у Београду, где је власт успела крајњим напором и постизборном комбинаториком да задржи власт, иако је већина бирача на градским изборима гласала против ње. Као компензацију за београдске изборе, СНС као носећи елемент владајуће коалиције одлучио се за истовремено расписивање локалних избора у још 65 градова, општина и градских општина у централној Србији, у којима је очекивала глатку победу.

У изборном процесу дошла је до изражаја доминација политичких партија власти, пре свих СНС и СПС, које су демонстрирале чврсту партијску инфраструктуру. То опозиција, како она проевропска, тако и она наглашеније десна није могла да испрати. То је довело до неравноправне ситуације у којој су странке власти показале организационо-техничку надмоћ над опозицијом, која је покушала у релативно кратком времену од неколико месеци да консолидује своје редове и да укрупњавањем или пак ревитализацијом својих локалних огранака уђе у, ипак рекло би се, неравноправну трку са властима. Надмоћна позиција власти је утицала и на чињеницу да су поједине локалне самоуправе отезањем рада органа локалне самоуправе остале без наступа појединих опозиционих листа. То су Петровац на Млави, Кучево и Рача

(до ових података се дошло увидом у кандидоване листе код општинских Изборних комисија). Овде је очигледна инфраструктурна неједнакост власти и опозиције. Опозицији су, и као савезник али и као противник, овога пута у половини локалних самоуправа биле групе грађана и локални покрети који су понегде послужиле партијама власти, али понегде и показали одређен ниво искреног незадовољства са локалног нивоа укупном политиком са националног нивоа.

Локални избори у Србији су, по ко зна који пут, били под јаким утицајем избора за више органе власти. Политичка и медијска поларизација била је посебно видљива у Београду, где је подршка власти СНС и СПС дефинитивно почела да стагнира. Јасну профилацију на проевропском делу политичког спектра није пратило уједињење десних политичких опција, па је тако остала неискоришћена прилика да се укрупњавањем и формирањем два опозициона блока угрози доминација партија власти.

Одређених проблема било је, евидентно, са „сеобом бирача" из локалних средина у којима нису одржавани избори (чак и из иностранства – Босна и Херцеговина/Република Српска) у оне локалне самоуправе у којима су биране локалне скупштине, што је довело до додатних напетости поготово у Београду, где се очекивао и најтеснији резултат. Локалне самоуправе у централној Србији и њени већи градови остали су у сенци парламентарних и београдских избора. Па ипак, дошло је и до нуђења нових политичких опција (имајући у виду да претходне локалне изборе 2020. године проевропска опозиција махом бојкотовала). Као да се поновила 1992. година, па смо уместо готово униформних једностраначких локалних скупштина (када смо као друштво прешли из партијског монизма у политичку плурализам), у више од 50 локалних самоуправа добили заступнике свих делова политичког спектра. То јесте важна ствар и она би, и без присутних јаких политичких тензија и расцепа у српском друштву, свакако била својеврсни позив за дијалог о даљем побољшању и усавршавању локалне изборне праксе код нас.

Логично, најнеизвеснији избори су изазвали највише пажње, а то су били они у Београду. Први резултати показали су да је опозиција опет однела победу, али да сходно политичким опредељењима актера избора – СПС и СНС имају 54, СПН и НАДА 50 одборника, а новоформирани покрет МИ – Глас из народа са шест одборника након избора декларисала је став да не жели сарадњу ни са влашћу ни са опозицијом, иако су у кампањи наступали отворено опозиционо.

Проевропска опција Србија против насиља већ дан након одржавања избора позива грађана на улице, говорећи о томе да су избори обиловали нерегуларностима и да се морају поновити. Опозициони посланици ступају и у штрајкове глађу, а приликом демонстрација крајем децембра 2023. године долази и до насилних сцена на улицама Београда, у којима реагује и полиција. Опозиција се почетком 2024. године одлучује и на међународну акцију, па Европски парламент почетком фебруара 2024. године доноси посебну резолуцију (са изразитом већином) у којој се детаљно скреће пажња на изборне нерегуларности и позива власти Србије да у даљим изборним актиностима (редовни локални избори планирани у 88 градова, општина и градских општина широм Србије средином 2024. године) уважи препоруке из извештаја ОЕБС и ОДИХР, који су требало да буду сачињени од стране посматрача избора.

ЛИТЕРАТУРА

Brezovšek, Haček, Kuković 2016: Marjan Brezovšek, Miro Haček, Simona Kukovič. Slovenska država in politika. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Јовановић, Матић 2020: Милан Јовановић, Петар Матић. „Избори одборника скупштина општина и градова у Србији 1990–2020. године." У (ур.) Милан Јовановић и Душан Вучићевић, *Како, коїа и зашїо смо бирали.* Београд: Институт за политичке студије, Службени гласник.

Касаповић 2003: Мирјана Касаповић. „Изборни лексикон". Загреб: Политичка култура.

Матић 2012: Петар Матић. „Локални избори у Србији 2012". *Срйска йолиїичка мисао*, Vol. 38, No. 4/ 2012: Београд: Институт за политичке студије.

Матић 2020: Петар Матић. „О потреби временског одвајања локалних и парламентарних избора у Србији". У (ур.) Милан Јовановић и Дејан Миленковић. *Дијалоī о изборима 2020.* Београд: Факултет политичких наука, Универзитет у Београду.

Мијатовић 2016: Марко Мијатовић. Локални избори у Републици Србији након обнове вишестраначког система. Београд: Фондација Конрад Аденауер.

Мировић, Матић 2007: Александра Мировић, Петар Матић. Изазови и парадокси глобализације. Београд: Институт за политичке студије.

Петак, Касаповић, Лалић 2004: Здравко Петак, Мирјана Касаповић, Дражен Лалић. Локална политика у Хрватској – три студије.

Sartori 2002: Giovanni Sartori. Странке и странички сустави. Загреб: Политичка култура.

Стојановић 2022: Бобан Стојановић. Утицај политичких партија на формирање локалних извршних власти у Србији од 2008. до 2016. године. (докторска дисертација). Београд: Факултет политичких наука, Универзитет у Београду.

Тадић 1995: Љубомир Тадић. Политиколошки лексикон. Београд: Завод за издавање уџбеника и наставна средства.

Одлука о расписивању избора за скупштине градова и скупштина општина у Републици Србији (Службени гласник бр. 95/23)

Републичка изборна комисија. 2023. www.rik.parlament.gov.rs

Извештаји локалних изборих комисија о спроведеним локалним изборима 17. децембра 2023. године у градовима: Београд, Крагујевац, Крушевац, Смедерево, Краљево, Лесковац, Врање, Нови Пазар, Шабац, општинама: Велика Плана, Ћуприја, Прокупље, Љубовија, Лебане, Власотинце, Петровац на Млави, Владимирци, Кучево, Голубац, Прибој, Шабац, Жабари, Димитровград, Дољевац, Параћин, Сокобања, Осечина, Пожега Тополa, Рача, Коцељева, Баточина, Куршумлија, Пријепоље, Лапово, Ћићевац, Деспотовац, Љиг, Ражањ, Црна Трава, Бабушница, Бојник, Крупањ, Бела Паланка и Лајковац и градској општини Врањска Бања.

Petar M. MATIĆ
Marko R. MIJATOVIĆ

LOCAL ELECTIONS IN THE REPUBLIC OF SERBIA, 17TH DECEMBER 2023.

Summary

The aim of this work is the analysis of local elections in the Republic of Serbia, which, along with the national, parliamentary and provincial elections in Vojvodina, were held in 66 cities, municipalities and urban municipalities in central Serbia. The above - mentioned local elections were largely held at the initiative of the ruling party - SNS, and were called after early resignations of local leaders

- in Belgrade under the strong pressure from a large part of the opposition public and in the other local self-governments they were held probably because of expetation of achieving very good results in specific local goverments. These elections were an opportunity to measure the political strength of the ruling parties and the opposition from the national level, as well as minority parties and groups of citizens and local movements. Exceptional political dynamics in Serbia were also shown in these elections, and their full resolution was not achieved even months after they were held, but this election cycle was also an introduction to new political tensions and additional polarization, primarily in the capital, Belgrade.

Keywords: local elections, political parties, citizens groups, local representation, local coalitions.

Рад је предат 28. фебруара 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 351(497.11)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-49345

Прегледни рад

*Александар М. МАТИЋ**

*Александар В. ИВАНОВИЋ***

*Драган Б. ЦВЕТКОВИЋ****

ЈАВНЕ УСЛУГЕ И ЊИХОВО УРЕЂЕЊЕ У УПРАВНО ПРАВНОМ СИСТЕМУ

Апстракт: Пружање јавних услуга као правни институт примењује се у правном систему Републике Србије ради остваривања права и правних интереса у контексту вршења општег интереса, а уједно прадставља једну од управних ствари које су прописане у Закону о општем управном поступку. Пружање јавних услуга, као правни институт уводи се у управно правни систем Републике Србије доношењем наведеног закона, а у складу са тендецијом усклађивана нашег законодавства са правним системом Европске уније. Наведеним законом (чл. 31. и 32.), кроз два члана регулисан је овај институт. Његово увођење у управно правни систем показује озбиљност рада јавне управе, а самим тим омогућава сигурнији и повољнији положај странака у погледу задовољавања потреба корисника јавних услуга. Имајући у виду да пружање јавних услуга кроз систем увођења Е-управе представља новину у управном поступању, ефекти примене овог института у пракси биће предмет разматрања у циљу даљег унапређења његовог нормативног оквира. Реформа јавне управе представља један је од кључних процеса европских интеграција, који истовремено представља и процес који треба да унапреди целокупан систем јавне администрације у Републици Србији, а самим тим и квалитет услуга које јавна управа пружа корисницима јавних услуга.

Кључне речи: пружање јавних услуга, Закон о општем управном поступку, појам, сврха, Е-управа, заштита, приговор, заштитник грађана, повереник, упоредно правни систем, Европска унија.

УВОД

Пружање јавних услуга представља деловање јавне управе које се односи на пружање услуга грађанима са циљем остваривања јавног интереса, а како би се уједно дао одређени допринос целокупној заједници. Пружање јавних услуга уводи се као посебан институт у управно правни систем Републике Србије доношењем Закона о општем управном поступку (у даљем тексту: ЗУП), који је објављен у Службеном гласнику Републике Србије број: 8/2016 од 01.03.2016. године (ЗУП: 2016).

* Доктор правних наука, МБ Универзитет у Београду, aleksandarmaticppf@gmail.com
** Докторанд, aleks968ivanovic@gmail.com
*** Докторанд, cvetkovicdragan76@gmail.com

Међутим, поред тога што овај институт представља новину у нормативном оквиру ЗУП-а, исти не представља потпуну новину у правном систему Републике Србије, имајући у виду да се овакве услуге и пре тога јављају као део пружања здравствене заштите, образовања, социјалне заштите, јавног превоза, заштите животне средине, јавне сигурности, правне заштите и других јавних потреба, а које су регулисане посебним законима.

С правног аспекта, пружање јавних услуга је део управног поступања у Републици Србији, које има за циљ да обезбеди остваривање законом прописаних права и обавеза грађана, правних лица и органа власти. Пружање јавних услуга представља једну од веома важних активности којом се у пракси спроводи управни поступак.

Будући да управљање јавним услугама представља комплексан процес, неопходно је да органи јавне управе у Републици Србији имају добро планирану стратегију за пружање ових услуга и да имају развијен механизам којим ће редовно пратити примену у пракси, уз сталну процену ефикасности пружања јавних услуга.

Организација функције пружања јавних услуга у Републици Србији може се посматрати како са националног, тако и са локалног нивоа. На националном нивоу, кључну улогу у дефинисању јавних политика, регулисању и надзору над одговарајућим секторима који пружају јавне услуге имају надлежна министарства. На локалном нивоу, општине и градови су надлежни за организацију и пружање јавних услуга на својој територији, међу којима су најважније комуналне услуге, образовање, здравство, социјална заштита и тако даље.

Дефинисање појма услуге од општег интереса (јавне услуге) и регулисање овлашћења пружаоца и корисника јавних услуга уређено је посебним прописима. Према нормативно-правној теорији, ради се о јавним службама. Овај појам у правној теорији садржи три конститутивна елемента: 1) организацијски (*орīанизације, īредузећа и друīи облици орīанизовања уређени законом*), 2) локацијски (*обављање īослова у законом одређеним облаīима*) и 3) функционални (*īоīизање важних и īредвиђених инīереса, осīваривање īрава īрађана и орīанизација, као и друīи законом уīврђени инīереси*).

За пружање јавних услуга у свакој држави формирају се јавне службе. Јавна предузећа се углавном оснивају за обављање делатности утврђених законом у разним областима: ПТТ услуге, путеви, јавно информисање, енергетика, комуналне делатности и друге услуге одређене законом. Установе у домену јавних служби покривају области образовања, социјалног осигурања, здравствене заштите, науке, културе, друштвене бриге о деци и тако даље (Томић 2019: 276-277).

ПОЈАМ ПРУЖАЊА ЈАВНИХ УСЛУГА

Пружање јавних услуга, по својој природи, представља врсту управних радњи и обухвата обављање друштвене и привредне делатности од „општег интереса" (*јавне службе*), као и обављање управних делатности од стране надлежних институција, које се односи на остваривање права и правних интереса. Основна сврха јавних служби јесте задовољавање потреба корисника јавних услуга. Само пружање јавних услуга треба да омогући да се на квалитетан и уредан начин, под идентичним

околностима, обезбеди остваривање права и правних интереса свих оних који користе јавне услуге (Димитријевић 2019: 218).

У складу са наведеним, може се закључити да јавне услуге могу да пруже и органи управе, што је дефинисано у члану 1. ЗУП-а: „државни органи и организације, органи и организације покрајинске аутономије и органи и организације јединица локалне самоуправе, установе, јавна предузећа, посебни органи преко којих се остварује регулаторна функција и правна и физичка лица којима су поверена јавна овлашћења), али и други субјекти који обављају делатности од јавног интереса", као на пример: Пошта Србије, као привредно друштво у својини Републике Србије, које пружа услуге ПТТ саобраћаја, као делатност од општег интереса (Томић, Миловановић и Цуцић 2017: 20).

Пружање јавних услуга, као правни институт нормативно је уређено чланом 31. ЗУП-а као: „(1) … обављање привредне и друштвене делатности, односно послова за које је законом утврђено да се врше у општем интересу, којима се обезбеђује остваривање права и правних интереса, односно задовољавање потреба корисника јавних услуга, а који не представљају други облик управног поступања; (2) … обављање делатности, односно послова управе од стране органа, којима се обезбеђује остваривање права и правних интереса, односно задовољавање потреба корисника јавних услуга, а који не представљају други облик управног поступања. (3) … уредно и квалитетно, под једнаким условима, остваривање права и правних интереса корисника јавних услуга и задовољавање њихових потреба" (ЗУП 2016: члан 31).

У образложењу које је било саставни део предлога за доношење новог ЗУП-а, приликом његовог подношења на одлучивање Скупштини Републике Србије, а везано за институт пружања јавних услуга стајало је: "Овде орган не обезбеђује непосредно јавне услуге, али се стара да их надлежни субјекти из јавног и приватног сектора, вршећи јавну службу, пруже на оптималан начин, у јавном интересу (неопходан ниво услуга, непрекидност обављања, једнаки услови приступа). Путем приговора који се може изјавити старешини организације која пружа јавну услугу, грађанима се обезбеђује заштита од неквалитетног, неуредног или неједнаког пружања јавних услуга. Против одлуке старешине организације, као у форми управног акта, могу се даље користити одговарајућа правна средства".

Пружање јавних услуга, по ЗУП-у, представља последњи у низу института „управног поступања", уколико се исти посматра са аспекта законског регулисања (Рапајић 2020: 695).

Ради потпуног разумевања овог института, важно је напоменути да јавне службе пружају јавне услуге према члану 8. став 2. Закона о јавним службама у којем се каже: „Установе, предузећа и други облици организовања уређују начин пружања услуга и њихово коришћење од стране корисника, у складу са законом." Такође, чланом 1. став 1. истог закона прописано да се под „Јавном службом у смислу овог закона сматрају се установе, предузећа и други облици организовања утврђени законом, који обављају делатности, односно послове којима се обезбеђује остваривање права грађана, односно задовољавање потреба грађана и организација, као и остваривање другог законом утврђеног интереса у одређеним областима".

Без обзира што је овај правни институт на овај начи први пут уређена у ЗУП-у, јавне услуге су се пружале и пре њиховог нормирања у ЗУП-у из 2016. године (Рапајић 2020: 697-698). За пружање јавних услуга формирају се јавне службе које према Закону оснивају Република, аутономна покрајина, град, општина као и друга правна и физичка лица. Јавне службе обављају послове, односно делатности на начин и под условима који буду утврђен законом, у складу са циљевима због којих се оснивају. Основе нормативног уређења „јавне службе" приписане су Законом о јавним службама. Над радом јавних служби врши се управни и стручни надзор, у складу и на начин прописан конкретним законима.

Пружање јавних услуга у Републици Србији регулисано је бројним законима и прописима. На пример, Закон о јавним набавкама регулише поступке јавних набавки у циљу обезбеђивања транспарентности и ефикасности у трошењу јавних средстава. У том контексту, важно је напоменути да постоје закони који се односе на специфична подручја јавних услуга, као што су прописи којима је регулисана здравствена заштита, образовање, локалноа самоуправа и тако даље.

Конкретни примери јавних услуга које предизумају органи ржавне управе укључују: издавање документа (пасоша, идентификационих докумената, возачких дозвола, лиценци итд); пријем и обраду жалби, захтева и апликација грађана и привреде; праћење и спровођење закона и прописа; пружање услуга у вези са здравственом заштитом, образовањем, социјалном заштитом итд; различите форме подршке и субвенција привреди и предузетницима; контрола и надзор над различитим секторима друштва (нпр. у области заштите потрошача, заштите животне средине, безбедности итд). Специфичне услуге и активности које се сматрају јавним услугама органа државне управе могу варирати у зависности од државе до државе, а све у складу са законодавством и организационом структуром сваке појединачне јавне управе у одређеној земљи.

СВРХА ПРУЖАЊА ЈАВНИХ УСЛУГА

Пружање јавних услуга може се посматрати као обезбеђење услова да се на уредан и квалитетан начин, под идентичним (истим) условима, остваре права и правни интереси корисника јавних услуга, а самим тим и да се задовоље њихове потребе. Пружање јавних услуга, као једна од новина у ЗУП-у, представља предмет управног поступања, у контексту ширег нормирања појма управне ствари, а који је законским одредбама издвојен у посебну врсту управних активности (Томић, Миловановић и Цуцић 2017: 57).

Јавне услуге представљају једну од главних додирних тачака између јавне управе и грађана. Република Србија, последњих година, посвећује велику пажњу унапређењу квалитета јавних услуга, са циљем да поједностави управно поступање за своје грађане. Од три анализиране области, према истраживању СИГМА (програм при Организацији за економску сарадњу и развој који оцењује реформе јавне управе у региону Западног Балкана) највећи напредак у последњим годинама у погледу коришћења анализа и података, направило је Министарство унутрашњих послова (*https://cep.org.rs/blog/prekid-veze-izmedju-drzave-i-gradjana-u-pruzanju-javnih-usluga/*).

Наиме, најзначајнији резултати реформе јавне управе тичу се поједностављивања административних поступања, дигитализације у пружању услуга, али и смањења времена и трошкова који су потребни за обављање неопходних послова са администрацијом. Влада Републике Србије утврдила је као један од својих приоритета развој електронске управе. У том контексту у претходном периоду остварени су значајни резултати у овом делокругу рада јавне управе. Развој целокупног система пружања услуга успостављен је кроз Стратегију реформе јавне управе за период 2021-2030. година, са основним циљем да *јавна управа на што адекватнији и флексибилнији начин пружа услуге које одговарају потребама крајњих корисника* (*https://rju.gov.rs/o-reformi-javne-uprave/pruzanje-usluga/*).

Помаци у нормативном аспекту нису у свим аспектима праћени одговарајућим делатностима у техничко-технолошком концепту. Сам ниво сложености процедура пружања јавних услуга електронским путем, слаба информатичка писменост грађана и недовољна технолошка опремљеност, доводе до отежане масовније примене. Ефикасније и квалитетније пружање јавних услуга, што има за циљ и Е-управа, представља подстицај за њен интензивнији развој. Имајући у виду да је модернизација јавне управе дуготрајан процес, њени ефекти ће бити видљиви у будућности, тако да је сада веома тешко давати било какве прогнозе у погледу даљег развоја Е-управе и њене потпуне ефикасности у процесу пружања јавних услуга својим корисницима (*https://platon.pr.ac.rs/handle/123456789/847*).

Органи задужени за пружање јавних услуга морају се придржавати законских прописа, процедура и стандарда, као и осигурати да се права и интереси субјеката поштују и заштите на адекватан начин. У случају да се појаве одређени проблеми у пружању услуга, субјекти – корисници имају право на адекватну правну заштиту.

ПРУЖАЊЕ ЈАВНИХ УСЛУГА ЕЛЕКТОНСКИМ ПУТЕМ (Е-УПРАВА)

Успостављање Е-управе омогућава квалитетнији сервис пре свега према грађанима, што има за крајњи разултат смањење трошкова, једноставнији начин обављања послова, мању употребу образаца у папирној форми, избегавање одлазака на више места (више шалтера) у циљу остваривања неких основних права, а самим тим омогућава знатно лакшу комуникацију која се остварује путем Интернета, мобилних и других информационих и комуникационих технологија. Такође, Е-управа омогућава ефикасније и економичније односе са привредним субјектима, који спадају у велику групу корисника. Електронска управа омогућава доступност клијентима 24 часова дневно, у односу на стандардни начин остваривања права, а чији је приступ и остваривање права искључиво везано за радно време јавних служби. Електонска управа подразумева коришћење информационих технологија у циљу унапређења квалитета обезбеђивања услуга грађанима, компанијама и другим субјектима. Е-управа подразумева коришћење савремених (информационе и комуникационе) технологија, које пружају могућности грађанима и привредим субјектима да комуницирају са јавном управом, користећи систем електронских медија - интернет, мобилни телефон, паметне уређаје, паметне картице итд. (Петровић 2022:756-757).

Узимајући у обзир значај развоја информационог друштва током 2007. године у Републици Србији успостављен је портал е-Управа, који представља централно место приступа електронским јавним услугама за све грађане, привреду и запослене у државној управи, а налази се на адреси *www.euprava.gov.rs.* Усвајањем Закона о електронском пословању дефинисано је и уведено електронско пословање у јавну управу (Петровић 2022: 758).

Са становишта друштвене праксе, посебно је важно нагласити да је пружање јавних услуга, путем портала Е-управа, преко органа јавне власти, умрежено у систем Е-ускуга од 2010. године. Овакав умрежен систем обезбедио је преко педесет врста услуга на електронском моделу услуга. Што се тиче добијања сертификата, који је потребан ради потпуне форме електронске комуникације, за електронску управу у Републици Србији тренутно постоје три регистрована Сертификациона тела, а то су: Пошта Србије, Привредна комора Србије и МУП Републике Србије.

Проблеми који су се јавили током развоја инфраструктуре Портала е-Управе огледају се у томе да корисницима није било довољно објашњен начин коришћења и добијања услуге на Порталу и није прецизно и јасно објашњен поступак у вези са сертификованим електронским потписом, посебно начини његовог прибављања. Електронске услуге требају бити пројектоване из перспективе корисника и дефинисане тако да испуне захтеве и очекивања крајњих корисника. После 15 година примене, може се закључити да се развој електронске управе у Србији одвија у складу са стандардима које имају развијене европске земље. Значајан допринос томе процесу дало је увођење Портала јавних набавки и Портала отворених података *„Data.gov.rs"* (Вукоичић 2020: 188).

О значају и заинтересованости грађана за пружање јавних услуга путем портала Е-управа говори низ административних процедура које су уведене да се услуге могу обавити од куће или са неке друге локације. За реализацију ове активности потребни су интернет и регистрација. На порталу еУправе пружају се услуге са националног или локалног нивоа, од стране институција и јавних предузећа. Листа свих услуга налази се на веб сајту еУправе. Доступност информација и даље активности у погледу регистрације видљиви су на локацији https://tackapovratka.rs/vodiczapovratnike/novi-portal-euprava-javne-usluge-koje-su dostupne-online/.

Као пример добре праксе у пружању јавних услуга путем интернет портала може се посматрати Град Нови Сад, који је један од 12 партнерских организација из пет европских земаља (Велика Британија, Италија, Немачка, Србија и Шпанија), којима је у оквиру „Programa CIP Evropske Unije odobreno finansiranje projekta CLIPS - „Inovativan pristup pružanju javnih usluga kroz računarstvo u oblaku" / „Cloud Approach For Innovation In Public Services" (*https://novisad.rs/lat/inovativan-pristup-pruzanju-javnih-usluga-kroz-racunarstvo-u-oblaku-cloud-approach-innovation-public).*

ПРИГОВОР И ЗАШТИТА ПРАВА КОРИСНИКА ЈАВНИХ УСЛУГА

Приговор представља једну од новина у правним средствима предвиђеним ЗУП-ом из 2016. године. Наиме, у питању је правно средство које се користи код новоуведених института управног поступања, с обзиром да је наведеним законом

за управне акте (решење и закључак) као правно средство предвиђено подношење жалбе. Увођење приговора као правног средства има свој циљ и улогу, јер се у овим случајевима не доносе управни акти, па је приговором уређено питање управноправне заштите, а да при томе није промењена структура већ уређеног система правне заштите. С обзиром на значај који имају јавне услуге за свакодневни живот и администрирање грађана и правних лица, било је потребно увести одговарајући „правни лек", односно правно средство као правну заштиту. Стога, даваоцу јавних услуга који не обезбеђује у складу са законом испуњавање права грађана и организација, а самим тим и задовољавање потреба корисника, може да се изјави приговор, чиме је инситут пружање јавних услуга уведен у постојећи систем управноправне заштите (Рапајић 2020: 685).

Приговор као инструмент правне заштите је широко распрострањен и може се користити код свих јавних услуга у којима не постоји неки други посебно установљен инструмент који се може применити да би се заштитила права корисника. Приговор се, као правно средство, може користити код услуга које пружа: Министарство унутрашњих послова (издавање пасоша, личних карти, возачких дозвола и сл.), здраствени сектор (нпр. примарна здравствена заштита у амбулантама, домовима здравља и сл.), образовање (услуге које пружају вртићи, предшколске установе, школе и сл.). Приговор на пружање јавних услуга се односи на све области у којима органи власти пружају јавну услугу намењену грађанима или привредним субјектима. Један од примера из праксе у којем је приговор због неадекватног пружања јавних услуга уродио плодом јесте непоступање комуналне милиције по пријави због непрописног паркирања услед чега аутомобили који имају своја паркинг места нису били у могућности да их напусте („блокирани" аутомобили на својим паркинг местима). Након поднетог приговора руководиоцу овог органа, патроле комуналне милиције су у више наврата пролазиле улицама и изрицале новчане казне непрописно паркираним аутомобилима. Проблем је и даље присутан, али у значајно мањем обиму (Рапајић 2020: 687).

Дакле, у ситуацији када органи локалне самоуправе не реагују на низ пријава које су поднете од стране грађана и чланова удружења који су дужни да воде рачуна и реагују на кршење забрана, стичу се услови да се овај механизам покрене због непоступања надлежних тела по поднетим пријавама. Спектар могућности за коришћење ових инструмената се односи и на круг послова и делатности које врше јавна предузећа (ПТТ услуге, јавно информисање, енергетика заштита животне средине и сл.) или установе које оснива држава, односно град (установе културе, образовања, науке, социјалне заштите, итд) (Павловић 2021: 5-6).

Треба имати у виду да су ЗУП-ом предвиђене ситуације када се изјављује приговор, који по својој правној природи спада у ремонстративна правна средства, јер о истог одлучује руководилац органа који је надлежан да пружи тај вид јавне услуге. О приговору се одлучује доношењем решења у року од тридесет дана од дана пријема приговора. Уколико странка не буде задовољна донетим решење, има могућност да против истог поднесе жалбу ако је то решење донето у првом степену, а уколико је реч о коначном решењу (другостепено) може покренути управни спор (Рапајић 2020: 690-692).

Приговор као правни лек може се користити због начина пружања јавних услуга. Може се поднети из разлога ако се пружање јавних услуга не омогућава на квалитетан и уредан начин и/или једнаким условима, чиме се ремети остваривање права грађана и организација, као и задовољавање потреба корисника услуга. На тај начин корисници јавних услуга имају делотворан правни лек. Након издавања решења странка има могућност да користи редовну правну заштиту у управном поступку (жалбу), а касније и да тужбом покрене управни спор (Димитријевић 2019: 218).

Органи јавне управе су све више ангажовани у најразличитијим областима са циљем пружања јавних услуга грађанима и унапређења друштвених услова живота. Из тако широког спектра управне делатности произилази и већа могућност угрожавања људских права. Из тог разлога је ефикасна правна заштита интереса корисника јавних услуга од незаконитог или неадекватног понашања управе основни циљ савремених правних система, који се остварује применом принципа владавине права, пре свега поштовањем људских права. Поводом заштите људских права од противправног рада управих органа, велики значај је у Европском суду за људска права у Стразбуру, који је кроз судску праксу развио опште принципе којима се управе држава чланица у Савету Европе (Лилић 2011: 16).

ЗАШТИТА ПРАВА ПРЕД ЗАШТИТНИКОМ ГРАЂАНА

Правни инструмент успостављен Законом о заштитнику грађана може се користити у свакој ситуацији када се поједини органи управе понашају супротно утврђеним правима грађана, на такав начин да не предузимају радње у складу са законом или их не предузимају ни на који начин. Наиме, заштитник грађана, у складу са чланом 19. Закона о заштитнику грађана, има прописану следећу надлежност: *„Заштитник грађана је овлашћен да контролише законитост и правилност рада органа управе, ради утврђивања да ли је њиховим актима, радњама или нечињењем дошло до кршења права грађана зајемчених Уставом, потврђеним међународним уговорима, општеприхваћеним правилима међународног права, законима, другим прописима и општим актима Републике Србије“* (Закон о заштитнику грађана 2021: члан 19).

У случају да Заштитник грађана утврди одређене недостатке у поступању управних органа, упутиће препоруку органу о томе како би уочени недостатак требало отклонити. Орган управе је дужан да, у року од 60 дана од момента пријема препоруке обавести Заштитника грађана о свом поступању по препоруци и да ли је отклоњен недостатак, односно да га обавести о разлозима због којих није поступљено. У случају да орган управе не поступи по препоруци, Заштитник грађана има могућност о тим чињеницама информише јавност, Скупштину и Владу. Такође, постоји могућност и да се препоручи утврђивање одговорности функционера који руководи органом управе.

Један од примера реаговања Заштитника грађана јесте ситуација незаконитог рушења објеката у Херцеговачкој улици, потом противзаконит обрачун накнаде за коришћење вртића када су бројни грађани, пре свих у Београду и Крагујевцу грубо оштећени и други случајеви (Павловић 2021: 8-9).

ПОСТУПАК ПРЕД ПОВЕРЕНИКОМ ЗА ИНФОРМАЦИЈЕ ОД ЈАВНОГ ЗНАЧАЈА И ЗАШТИТУ ПОДАТАКА О ЛИЧНОСТИ

Поступак пред Повереником, у складу са Законом о слободном приступу информацијама од јавног значаја, може се користити у свакој сутуацији када је тражиоцу потребна информација или податак који настане у раду органа јавне власти, односно организација којима је поверено вршење јавних овлашћења. Те информације могу настати на свим нивоима - у раду министарстава, органа управе, судова и слично. Уколико се не поступи по захтеву постоји могућност подношења жалбе Поверенику који решењем налаже органима власти да нам тражене информације доставе. На овај начин законодавац је омогућио постојање одређеног механизма да јавност буде упозната са радом државних органа и да на такав начин контролише њихов рад. Уколико постоји незадовољство донетим решењем или закључком од стране Повереника, постоји могућност покретања управног спора (Павловић 2021: 9-10).

УТИЦАЈ УПОРЕДНО ПРАВНИХ СИСТЕМА НА ИНСТИТУТ ПРУЖАЊА ЈАВНИХ УСЛУГА

У управном праву Републике Србије, утицај на увођење института пружања јавних услуга имао је континентални правни систем. Увођење овог института у управно право Републике Србије било је инспирисано европским правним стандардима и добром праксом у другим земљама Европске уније и њеног ближег и даљег окружења.

У континенталном правном систему, пружање јавних услуга је посебан институт који обухвата различите облике пружања услуга од стране државе или других јавних органа, као што су образовање, здравствено осигурање, снабдевање водом и електричном енергијом, транспорт и сл.

У процесу хармонизације са европским правом, Србија је увела законске промене и прилагодила свој правни систем принципима пружања јавних услуга који су у складу са континенталним правом, чиме се омогућава заштита права грађана и обезбеђује стабилно и ефикасно пружање услуга од стране јавних органа у различитим областима живота.

Управно право у **Француској** регулише пружање јавних услуга од стране државних органа и институција у складу са законима и другим прописима. У Француској, државне агенције и институције су задужене за различите области попут здравствене заштите, образовања, саобраћаја, социјалне заштите, јавне сигурности, заштите животне средине и других јавних потреба. Француски систем јавних услуга заснива се на принципима једнакости, правовремености и квалитета услуге за све грађане. Овај систем је састављен од више агенција, укључујући државне институције, локалне власти, јавне компаније и друге релевантне организације.

Пружање јавних услуга у Француској уређено је Законом о слободама и одговорностима локалних власти (Loi de libertés et de responsabilités locales), као и

Законом о општем управном праву (Code de procédure administrative). Оба закона прописују услове и начине пружања јавних услуга у Француској, укључујући поступак пријаве за услуге, рокове за доношење одлука и начин приговора грађана на донете одлуке.

Управно право у **Немачкој** регулише пружање јавних услуга од стране државних органа и институција у складу са прописима. Овај систем јавних услуга функционише на принципу децентрализоване организације, где делокализоване институције обављају јавне послове у оквиру свог географског подручја. Закони који регулишу пружање јавних услуга у Немачкој укључују Закон о јавним службама (Gesetz über die öffentlichen Dienste - ÖDG), Закон о административном поступку (Verwaltungsverfahrensgesetz - VwVfG) и Закон о општем управном поступку (Allgemeines Verwaltungsgesetz - VwVfG).

Немачки правни систем охрабрује учествовање грађана у јавним пословима и пружа им право да преиспитују и критикују рад државних институција. Грађани Немачке могу затражити пружање јавних услуга од државних институција, а у том процесу је важно поштовати правила и процедуре које су дефинисане законима и прописима.

У **Црној Гори**, пружање јавних услуга регулисано је Законом о општем управном поступку (у даљем тексту: ЗОУП ЦГ). Закон дефинише јавне услуге као услуге с циљем да задовоље потребе заједнице и грађана, а које организује и пружа држава или други јавни органи и субјекти у складу са законом. ЗОУП Црне горе прописује неколико кључних принципа који се односе на пружање јавних услуга, а то су принципи: доступности, транспарентности, правичности, правовремености и законитости.

Грађани Црне Горе су у складу са ЗОУП-ом овлашћени да подносе захтев за добијање јавних услуга и да добију информацију о условима које је потребно испунити како би се услуга добила. Регулација пружања јавних услуга у Црној Гори је слична регулацији у другим државама које имају сличан законодавни оквир. Закон о општем управном поступку у Црној Гори спроводи стандарде пружања јавних услуга који су у складу са најбољим међународним праксама (ЗОУП ЦГ).

У **Хрватској,** пружање јавних услуга регулисано је Законом о опћем управном поступку (у даљем тексту: ЗОУП ХР). Овај закон дефинише пружање јавних услуга као важан део управног поступка којим се обезбеђује да се услуге пруже грађанима у складу са законом и прописима. Према ЗОУП-у, јавне услуге представљају деловање органа државне управе, установа и других субјеката који обављају јавне овлашћене послове ради остваривања јавних интереса и права грађана. У оквиру ЗОУП-а, поступак пружања јавне услуге заснива се на принципу ефикасности, једноставности и правовремености. Грађани имају право на обавештења о условима и начину пружања јавних услуга, као и право да поднесу захтев за пружање јавне услуге (ЗОУП ХР).

У случају да тражена услуга није у надлежности органа који је примио захтев, орган је дужан да упути грађана на надлежни орган и да му достави информацију о надлежности тог органа. Према Закону о опћем управном поступку приговор представља ново редовно правно средство (Рапајић 2020: 687).

ПРУЖАЊЕ ЈАВНИХ УСЛУГА У ЕВРОПСКОМ ЗАКОНОДАВСТВУ

Европско законодавство садржи низ прописа који се односе на пружање јавних услуга у чланицама Европске уније. У основи, циљ ових прописа јесте да се обезбеди висок ниво јавних услуга у свим земљама чланицама, као и да се омогући једнак приступ услугама за све грађане.

Постоје различити правни акти који регулишу ову област, а пре свега се ради о Директиви о услугама од општег интереса (такође познатој као Монти II директива), као и о одредбама из Уговора о функционисању Европске уније.

Директива о услугама од општег интереса прописује да чланице ЕУ имају право да организују и финансирају услуге од општег интереса у складу са сопственим потребама и специфичностима, али да истовремено мора поштовати услове конкуренције и слободе кретања у оквиру Уније.

Уговором о функционисању Европске уније, такође се утврђује обавеза држава чланица да обезбеде висок ниво јавних услуга и да се баве свим питањима која су од значаја за добробит грађана. У оквиру овог Уговора, формирана је и Европска комисија која има задатак да надгледа и прати квалитет пружања јавних услуга у државама чланицама, као и да их усклађује са европским стандардима.

Имајући у виду да само усвајање прописа Европске уније не може гарантовати и њихову ефикасну примену, Комисија ЕУ инсистира на изградњи административних потенцијала који ће омогућити лакши улазак у „Европски управни простор". Усклађеност управног права и прихватање заједничких европских вредности и стандарда тиме добијају на значају за све државе у транзицији које намеравају да се у ближој будућности инкорпорирају у европски правни систем. Имајући у виду садржину Повеље о основним правима Европске уније где се, између осталих права, гарантује и „право на добру управу" (чл. 41. Повеље), може се закључити да пракса Суда правде Европске уније поводом заштите људских права утиче на развој начела управног права (Лилић 2011: 52-55).

ЗАКЉУЧАК

Анализирајући нормативно уређење института пружања јавних услуга, који представља посебно управно поступање, али и остале норме које се односе и примењују на овај појам (сходна примена), као и целокупну реформу јавне управе која се не може посматрати одвојено од ове теме, доводи до закључка о великом значају овог института, како са правног, тако и са реформског аспекта, уз сталну тенденцију да се пружање јавних услуга олакша и унапреди. За боље разумевање и остваривост „добре управе" неопходно је да се усвоје нови прописи који ће упростити сва она претерано комплекована нормативна решења која се користе у пракси и која успостављају административни терет, а самим тим умањују транспарентност управног одлучивања.

Развој јавне управе могућ је искључиво кроз континуирани процес модернизације целокупног концепта јавне управе, с циљем олакшавања приступа и начину на који ће се пружати јавне услуге у складу са практичним потребама која се буду уочила током примене. Продуктивност пружања јавних услуга се огледа у одлучности да се одговори на савремене токове и промене у друштву, као и у адекватном

одговору на потребе корисника. Ефикасна јавна управа поставља своје приоритете и организује своје капацијете на реализацију постављених циљева, уз остваривање жељених ефеката.

Одговори на могућа спорна питања која се буду јављала у примени, очекују се од праксе, како у управном поступку (поступању), тако и у управном спору. Искуства из праксе ће представљати даље смернице законодавцу у погледу одредница за бољу нормативну уређеност и одређеност овог управно правног института. Поред несумњивог напретка у односу на претходни период, простор и могућности е-управе недовољно се користе. Брже и квалитетније пружање јавних услуга, чему тежи е-управа, најбољи је подстицај за њен даљи развој. Имајући у виду да је модернизација јавне управе дуготрајан процес, њени ефекти ће бити видљиви у периоду који предстоји, због чега је незахвално давати прогнозе у погледу даљег правца пружања јавних услуга.

ЛИТЕРАТУРА

Вукоичић 2020: Андреа З. Вукоичић, *Реформа и модернизација јавне управе у Србији, са посебним освртом на стандарде добре управе, докторска дисертација*, Универзитет у Београду, Правни факултет, Београд 2020. године.

Димитријевић 2019: Димитријевић Предраг. *Управно право – општи део*, Ниш.

Закон о општем управном поступку („Службени гласник РС“, бр. 18/2016 и 2/2023 - Одлука УС РС. Види: Аутентично тумачење - 95/2018).

Закон о општем управном поступку, Народне новине, бр. 47/09 и 110/21.

Закон о општем управном поступку Црне Горе („Службени лист Црне Горе“ бр. 56/2014, 20/2015, 40/2016 и 37/2017).

Закон о јавним службама („Службени гласник РС“, бр. 42/91, 71/94, 79/2005 - др. закон, 81/2005 - испр. др. закон, 83/2005 - испр. др. закон, 84/2014 - др. закон).

Закон о заштитнику грађана („Службени гласник РС“, бр. 105/2021).

Закон о слободном приступу информацијама од јавног значаја („Службени гласник РС“, бр. 120/2004, 54/2007, 107/2009, 36/2010 и 105/2021).

Лилић 2011: Лилић Стеван. *Европско управно право са освртом на управно право Србије у контексту европских интеграција*. Правни факултет универзитета у Београду.

Павловић 2021: Михаило Павловић, адвокат, *Правни механизми за заштиту јавног интереса* 2021, Партнери Србија.

Петровић 2022: Јована Петровић, *Пружање јавних услуга електонским путем- е-управа*, Правни факултет у Косовској Митровици, Универзитет у Приштини, 2022. године.

Рапајић 2020: Милан Рапајић, *Приговор у управном поступку и заштита права корисника јавних услуга*, Правни факултет, Универзитет у Крагујевцу, Крагујевац 2020. године.

Томић 2019: Томић Р. Зоран. *Коментар Закона о општем управном поступку,* Београд: ЈП „Службени гласник“.

Томић, Миловановић и Цуцић 2017: Томић Р. Зоран, Миловановић Добросав и Цуцић Вук. *Управно право, Приручник за полагање државног стручног испита,* Београд: Министарство државне управе и локалне самоуправе, Београд.

Томић, Миловановић и Цуцић 2017: Томић Р. Зоран, Миловановић Добросав и Цуцић Вук. *Практикум за практичну примену Закона о општем управном поступку,* Београд: Министарство државне управе и локалне самоуправе.

https://cep.org.rs/blog/prekid-veze-izmedju-drzave-i-gradjana-u-pruzanju-javnih-usluga/

https://rju.gov.rs/o-reformi-javne-uprave/pruzanje-usluga/

https://platon.pr.ac.rs/handle/123456789/847/

https://novisad.rs/lat/inovativan-pristup-pruzanju-javnih-usluga-kroz-racunarstvo-u-oblaku cloud--approach-innovation-public

Aleksandar M. MATIĆ
Aleksandar V. IVANOVIĆ
Dragan B. CVETKOVIĆ

PROVISION OF PUBLIC SERVICES IN THE ADMINISTRATIVE LEGAL SYSTEM OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary

The provision of public services as a legal institute is applied in the legal system of the Republic of Serbia for the purpose of realizing rights and legal interests in the context of exercising the general interest, and at the same time represents one of the administrative matters prescribed in the Law on General Administrative Procedure. The provision of public services, as a legal institute, is introduced into the administrative and legal system of the Republic of Serbia by the adoption of the aforementioned law, and in accordance with the trend of harmonizing our legislation with the legal system of the European Union. This institute is regulated by the aforementioned law (Articles 31 and 32), through two articles. Its introduction into the administrative legal system shows the seriousness of the work of the public administration, and thus enables a safer and more favorable position of the parties in terms of meeting the needs of users of public services. Bearing in mind that the provision of public services through the system of introduction of E-administration represents a novelty in administrative procedure, the effects of the application of this institute in practice will be subject to consideration in order to further improve its normative framework. Public administration reform is one of the key processes of European integration, which at the same time represents a process that should improve the entire system of public administration in the Republic of Serbia, and therefore the quality of services that public administration provides to users of public services.

Keywords: provision of public services, Law on General Administrative Procedure, concept, purpose, E-administration, protection, complaint, citizen's protector, trustee, comparative legal system, European Union.

Рад је предат 12. фебруара 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 364-646.2(497.11)
159.937:364-43-021.311
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-48678

Прегледни рад

*Виолета С. ЂОРЂЕВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

*Тамара Г. СТОЈАНОВИЋ***
Универзитет у Београду, Факултет политичких наука

ПЕРЦЕПЦИЈА СТРУЧНИХ РАДНИКА ЦЕНТАРА ЗА СОЦИЈАЛНИ РАД О МАТЕРИЈАЛНОЈ ПОДРШЦИ СИРОМАШНИМА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ***

Апстракт: Систем социјалне заштите усмерен је ка задовољењу основних потреба оних појединаца и породица који услед животних и/или друштвених околности и проблема нису у стању да то самосталноураде. Циљ истраживања је био да се кроз проучавање ставова, искустава и стручних поступака запослених у центрима за социјални рад (ЦСР) у Републици Србији (РС) допринесе бољем разумевању комплексне динамике сиромаштва и улоге система социјалне заштите у смањењу истог. Анализом законодавства и праксе у вези са одређивањем висине новчане социјалне помоћи (НСП), једнократне новчане помоћи (ЈНП) и пропуштене зараде код радно способних чланова домаћинства, идентификовани су потенцијални изазови у оквиру система подршке најугроженијим члановима друштва. Узорак је чинио 21 стручни радник у 12 ЦСР у РС. Истраживање је спроведено у периоду од јуна 2023. до септембра 2023. године. Подаци су прикупљани путем посебно дизајнираног упитника за ово истраживање. Резултати истраживања указују на недовољне и неуједначене износе материјалних давања у РС, као и на неусаглашеност стручних поступака у различитим општинама у РС.

Кључне речи: новчана социјална помоћ, сиромаштво, једнократна новчана помоћ, социјална политика, социјални рад.

УВОД

Сиромаштво је комплексан и свеприсутан друштвени проблем који има дубоке и трајне последице на појединце, породице и заједнице. У РС, као и у многим другим државама, сиромаштво представља својеврстан изазов прожет економским, социјалним и политичким препрекама за његово искорењавање. Ипак, према подацима Републичког завода за социјалну заштиту у РС евидентан је тренд смањења броја корисника НСП. Током 2021. године право на НСП користило је 204.286 лица,

* Истраживач приправник, violeta.djordjevic.96@gmail.com
** Истраживач приправник, tamara.stojanovic.vr@gmail.com
*** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-66/2024-03 од 26. 1. 2024. године.

односно 85.330 породица (Републички завод за социјалну заштиту 2021: 11), док је током 2022. године ово право користило 182.733 лица, односно 77.999 породица што је за 10,5% мање него претходне године (Републички завод за социјалну заштиту 2022: 12). Насупрот тренду опадања броја корисника права на НСП, приметан је тренд пораста броја захтева за остваривање права на ЈНП. Током 2021. године поднето је 171.241 захтева за остваривање права на ЈНП, док је право остварило 154.348 корисника (Републички завод за социјалну заштиту 2021: 11), са друге стране током 2022. године поднето је 184.052 захтева за остваривање права на ЈНП, док је право остварило 162.137 корисника (Републички завод за социјалну заштиту 2022: 12). Упркос подацима који указују на тренд смањења корисника права на НСП, стопа сиромаштва у РС скоро је 10% изнад просечне стопе у земљама Европске уније (28, 8% наспрам 19,4%) (Анић, Жарковић 2023: 139). Досадашња истраживања су показала високу стопу сиромаштва и неједнакости у Србији, која настаје углавном услед лошег стања на тржишту рада, малог обухвата и малих износа социјалних накнада и сл. (Крстић, Жарковић Ракић 2017: 213; Арандаренко, Крстић и др. 2019: 95).

Један од кључних инструмената за борбу против сиромаштва и пружање подршке онима који су најрањивији у друштву јесте систем социјалне заштите. У том контексту, право на НСП на државаном и право на ЈНП на локалном нивоу имају централно значење. У циљу унапређења положаја корисника и ефикасности услуга из области социјалне заштите у РС се расправљало о увођењу социјалних карти које би за циљ имале стварање централизоване евиденције о социо-економском статусу појединаца и породица. Од 2021. године доношењем Закона о социјалној карти, овај је алат на располагању стручним радницима широм РС приликом процене испуњености услова за остваривање права на НСП и ЈНП. Годину дана након увођења социјалних карти у ЦСР започиње и употреба новог софтвера (СОЗИС) за рад стручних радника у РС (Правилник о организацији, нормативима и стандардима рада центра за социјални рад 2008), али се сасвим не напушта коришћење претходног софтверског програма (Интеграл) што додатно отежава рад ионако оптерећеним стручним радницима у ЦСР. Кључну улогу у имплементацији нових правила и додели материјалних давања играју стручни радници ЦСР. Њихова улога није само административна, већ има и дубоко етички и морални аспект, с обзиром на то да стручни радници доносе одлуке које директно утичу на животе људи.

Кроз мултидисциплинарни приступ, овај рад има за циљ да допринесе бољем разумевању комплексне динамике сиромаштва и система социјалне заштите у РС. Проучавањем ставова и искустава социјалних радника, као и анализом законодавстава и праксе у вези с одређивањем висине НСП, ЈНП и пропуштене зараде код радно способних чланова домаћинства, идентификовани су потенцијални изазови у оквиру система подршке намењеног најугроженијим члановима друштва.

НОРМАТИВНИ ОКВИР У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Основно право које је доступно материјално угроженим лицима у РС, а којим се овим лицима гарантује остварење минималног животног стандарда јесте право на НСП. Ово прво, као и услови за остварење истог дефинисани су Законом

о социјалној заштити (2011). Поред НСП грађани у РС могу остварити право и на увећану новчану социјалну помоћ (УНСП). УНСП остварује појединац који је неспособан за рад, односно породица чији су сви или већина чланова неспособни за рад и једнородитељске породице. УНСП се користи током читаве календарске године, док се право на НСП код појединаца, односно породица где је већина чланова радно способно, користи у временском трајању од најдуже девет месеци током једне календарске године (Закон о социјалној заштити 2011)[1].

Износ НСП према Закону о социјалној заштити (2011) признаје се у висини разлике између износа НСП утврђеног у складу са овим законом и износа просечног месечног прихода појединца, односно породице, остваренog током три месеца који претходе месецу у коме је поднет захтев за НСП. У пракси то значи да се НСП умањује за одређени износ уколико је неко од чланова домаћинства остварио приходе који су од утицаја на право на НСП. Износ се умањује и за висину процењене пропуштене зараде коју су радно способни чланови домаћинства према процени социјалног радника својим радним ангажовањем могли да остваре у периоду од три месеца који претходе подношењу захтева. Подзаконским актом (уредба) прописано је који приходи су од утицаја на остваривање права на НСП, а који нису. Приходи који су од утицаја на остваривање права на НСП су између осталог и приход који се утврђује налазом и мишљењем ЦСР (процењена пропуштена зарада) и приход од законског издржавања (најчешће алиментације или издржавање од стране најближих сродника) (Уредба о примањима и приходима који су од утицаја на остваривање права на новчану социјалну помоћ 2011). Често се дешава у пракси да подносиоци захтева за остваривање права на НСП одустају од свог захтева јер нису спремни да поднесу тужбу за своје издржавање или издржавање своје деце од стране најближих сродника[2].

Основица за утврђивање НСП усклађује се са индексом потрошачких цена у претходних шест месеци, на основу статистичких података, два пута годишње, 1. априла и 1. октобра (Закон о социјалној заштити 2011)[3]. Износ НСП усклађује се према скали по којој је за појединца висина основице 1, за сваку наредну одраслу особу висина основице 0,5, а за дете висина основице 0,3 (Закон о социјалној заштити 2011)[4]. Право на НСП ограничено је на шест чланова домаћинства (Закон о социјалној заштити 2011), што значи да сваки наредни члан домаћинства неће бити узет у обзир приликом обрачуна износа НСП.

Поред овог права грађанима је доступно и право на ЈНП које се обезбеђује уколико се грађани нађу у стању изненадне социјалне потребе (Закон о социјалној заштити 2011)[5]. Ова помоћ може бити у новцу или натури. О поступку и условима

1 чл. 85

2 Особе које подносе захтев за НСП су у законској обавези (Закон о социјалној заштити, чл. 84) да уз захтев приложе доказ (копију предате тужбе суду или правоснажну пресуду) којим се може утврдити да је поступак утврђивања обавезе издржавања радно неспособних чланова домаћинства од стране најближих сродника који су према Породичном закону у таквој обавези покренут или окончан код надлежног суда.

3 чл. 87

4 чл. 88

5 чл. 110

за остваривање овог права стара се јединица локалне самоуправе, док износ ЈНП не може бити већи од просечне зараде по запосленом у јединици локалне самоуправе у месецу који претходи месецу у коме се врши исплата (Закон о социјалној заштити 2011)[6]. Посебну врсту ЈНП представља интервентна ЈНП која се може остварити више пута у току календарске године, али добијена средства не могу прећи износ већи од пет просечних месечних зарада (Одлука о правима и услугама социјалне заштите 2011)[7].

МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА И УЗОРАК

Спроведено је мешовито истраживање дескриптивног типа, при чему су коришћени примарни и секундарни извори података. Истраживање је спроведено са 21 стручним радником/цом у 12 ЦСР у РС у периоду од јуна 2023. до септембра 2023. године. Укључени стручни радници/е запослени су у следећим ЦСР: Аранђеловац (н=1), Ариље (н=1), Београд (н=6), Деспотовац (н=1), Књажевац (н=1), Косјерић (н=1), Крушевац (н=1), Лесковац (н=5), Нови Сад (н=1), Панчево (н=1), Сомбор (н=1) и Зрењанин (н=1).

Критеријум селекције ЦСР био је доступност података. Критеријуми за укључивање стручних радника/ца у истраживање били су: да су испитаници/е тренутно запослени/е у ЦСР и да раде на пословима материјалних давања. Од 21-ог стручног радника, 19 је женског пола, а двојица мушког пола, старосне групе од 22 до 65 година. Стручни радници/е запослени су на пословима материјалних давања у просеку осам година. На годишњем нивоу испитани стручни радници одбраде од 20 до 1500 захтева за НСП и између 60 и 1500 захтева за ЈНП.

Подаци су прикупљани путем посебно дизајнираног упитника прилагођеног овом истраживању. Упитник је био састављен од 28 затворених или отворених питања. Питања су се односила на социодемографске карактеристике испитаника (пол, узраст, радни стаж и обим посла), ставове по питању националности корисника материјалних давања, ставове по питању утицаја Закона о социјалној карти и новог софтверског програма на кориснике материјалних давања, стручни поступак (теренске посете, процена пропуштене зараде код радно способних чланова домаћинства, разлози за одбијање/одобравање захтева за остваривање права на НСП и ЈНП, просечни износ одобреног права на ЈНП), ставове по питању ефикасности материјалних давања у РС и задовољства корисника износом НСП. На крају је од стручних радника затражено да дају своје сугестије и препоруке за унапређење услова за остваривање права на НСП и ЈНП. Истраживачице су ступиле у контакт са стручним радницима напред наведених центара и доставиле им онлајн (online) упитник на мејл (mail) адресе, након попуњавања, попуњени упитник су испитаници/це доставили/е истраживачицама. Квалитативна обрада података односила се на анализу одговора на отворена питања по категоријама, док је квантитативна анализа обухватала израчунавање учесталости одговора на затворена питања у упитнику.

6 чл. 110
7 чл. 65

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Већина стручних радника (н=16) сматра да су корисници НСП и ЈНП углавном Роми, док преосталих пет стручних радника сматра да су то Срби и/или Срби, Роми и мигранти подједнако. По питању броја одобрених захтева за остваривање права на НСП и ЈНП нема једногласности тако да се број одобрених захтева креће од 80 до 1300 захтева годишње. Иста је ситуација и код одбијених захтева за остваривање права на НСП и ЈНП те испитани стручни радници у просеку годишње одбију од 10 до 500 захтева за НСП и ЈНП.

Шест испитаника сматра да је увођење социјалних карти позитивно утицало на могућност за остваривање права на НСП и ЈНП, пет да је увођење социјалних карти утицало више позитивно него негативно, четири да није утицало ни позитивно ни негативно, један да је утицало више негативно него позитивно, три да је утицало негативно и преосталих двоје испитаника није одговорило на ово питање. Већина испитаника (н=16) сматра да је увођење новог програма у рад ЦСР (СОЗИС) утицало на кориснике НСП и ЈНП, док преосталих пет сматра да увођење новог програма није од утицаја на кориснике материјалних давања. Стручни радници који сматрају да је увођење новог софтверског програма утицало на остваривање права на НСП и ЈНП наводе да је то због тога што се стручни рад своди на бирократски: „мање остварују права (корисници) и стручни рад не задире у суштину индивидуалних потешкоћа, стања материјалне кризе, нити могућности њеног превазилажења" (сржо1), „не уважава процену стручњака (нови програм) већ искључиво документацију" (сржо4), „маргинализован је контакт са корисником, као и налаз, форсира се административни социјални рад, дехуманизује се струка" (сржо14). Четири испитаника сматра да нови програм утиче и на продуктивност радника јер раде и у старом и у новом програму што се негативно одражава на кориснике који дуже чекају на решења о остваривању права, па последично и на исплату материјалних давања. Додатно, један стручни радник наводи да су корисници „свесни механизама контроле, те имају мање могућности за прекривање информација" (сржо8). Са друге стране, стручни радници указују и на то да актуелни програм не узима у обзир све чињенице и да додатно маргинализује положај корисника материјалних давања, али и позицију социјалних радника и њихову стручну процену. Четири стручна радника сматрају да је због новог програма много више одбијених захтева.

Већина испитаника (н=20) сагласна је да је потребно унапредити постојеће услове за остваривање права на НСП, али се разликују у односу на начине на које је то могуће учинити. Два испитаника сматра да је неопходно радити на оснаживању корисника и бољој сарадњи ЦСР и НСЗ. Три испитаника као решење за унапређење услова наводи увођење обавезе радног ангажовања радно способних корисника НСП. Пет испитаника сматра да је неопходно побољшати и изменити постојеће законске одредбе за остваривање права на НСП, тако да се: а) „земљишни посед усклади са бројем чланова домаћинства" (сржо4); б) „код радно неспособних лица укине процена непокретне имовине (сржо19); ц) „у руралним срединама смањи законски максимум непокретне имовине" (срмо20). Додатно, за унапређење услова

за остваривање права на НСП према наводима испитаника потребно је значајније уважити стручну процену социјалних радника, додатно унапредити регистар Социјална карта (омогућити приступ подацима из НСЗ), укинути временско ограничење права за радно способне кориснике, као и обавезу подношења тужби против најближих сродника за радно неспособне чланове домаћинства.

Када је реч о унапређењу услова за остваривање права на ЈНП, три испитаника сматра да су постојећи услови адекватни, док остали испитаници (н=18) тврде да су реформе неопходне и то најпре кроз: усаглашавање критеријума за остваривање права међу стручним радницима, омогућавање лицима са минималним примањима да остваре право на ЈНП, без обзира на то што њихова примања превазилазе износ НСП и измену локалних политика и преговоре са доносиоцима одлука.

СТРУЧНИ ПОСТУПАК

Три стручна радника одлазе у теренску посету приликом подношења захтева за остваривање НСП и ЈНП, без обзира да ли су раније радили са појединцем/породицом или нису. Највећи број стручних радника (н=9) одлази у теренску посету уколико је реч о новим корисницима. Четири стручна радника не иду у посету уколико је реч о дугогодишњим корисницима. Три стручна радника ретко иду у теренске посете због недостатка времена, док два стручна радника не иду никад, али обаве разговор са корисником у канцеларији.

Већина стручних радника (н=17) не обрачунава увек свим радно способним члановима домаћинства пропуштену зараду, док преостала четири стручна радника то чине увек, без обзира на околности. У највећем броју случајева (н=14) стручни радници не обрачунавају зараду радно способним чланова домаћинства уколико је реч о тешко болесним члановима породице који имају налазе лекара којима потврђују своје обољење. Три стручна радника не обрачунавају пропуштену зараду радно способном члану домаћинства уколико брине о детету/деци на нижем календарском узрасту. Висина пропуштене зараде која се обрачунава варира у зависности од града/општине и личне процене социјалног радника. У највећем броју градова/општина (н=8) просечна висина пропуштене зараде износи између 1.000 и 3.000 динара, док у три општине/града просечна пропуштена процењена зарада стручних радника достиже између 4.000 и 10.000 динара. Један испитаник сматра да рачунање пропуштене зараде није оправдано јер се иста рачуна и током периода када особа не може да се ангажује на сезонским и повременим пословима (сржс15).

Десет испитаника тврди да одбија право на НСП у случају када непокретна/покретна имовина прелази законски прописан максимум. Са друге стране, шест испитаника одговорило је да право на НСП одбија када процене да радно способни чланови својим радом могу да обезбеде довољно средстава за живот, док троје њих одбија када чланови остварују приходе који су им довољни за живот. Један испитаник потврдио је да се право одбија само уз формално доказиве чињенице у тимском раду са правником.

Једанаест испитаника тврди да одобрава право на ЈНП зарад куповине основних животних намирница, девет испитаника ово право одобрава у сврху куповине

лекова. Један испитаник одговорио је да право на ЈНП одобрава и за плаћање рачуна. Када је реч о праву на интервентну ЈНП, девет испитаника тврди да одобрава ово право када је породици потребно обезбедити основне животне намирнице, осам испитаника одобрава право за санирање штете (услед пожара, поплаве), а три испитаника за куповину школског прибора.

ИЗНОС НСП И ЈНП

Већина испитаника (н=15) сматра да износ НСП није довољан за задовољење основних животних потреба појединца и породице, само два испитаника сматрају да је износ НСП довољан за задовољење ових потреба. Преосталих четири испитаника сматрају да износ НСП није ни довољан ни недовољан за задовољење основних животних потреба грађана. Када је реч о задовољству корисника, највећи број испитаника (н=13) сматра да корисници нису задовољни тренутним износом НСП и ЈНП, седам испитаника тврди да корисници нису ни задовољни ни незадовољни, док један испитаник сматра да је износ НСП и ЈНП довољан. Како бисмо лакше приказали којим износом располажу корисници НСП у табели бр. 1 обрачунали смо износ НСП према броју чланова домаћинства и према њиховој радној способности, а у складу са основицом за обрачун НСП од 1. априла 2023. године према Решењу о номиналним износима новчане социјалне помоћи (2023). Овај износ упоредићемо са прагом ризика од сиромаштва према последњим доступним подацима из 2021. године (Републички завод за статистику 2022).

Табела бр. 1: Износ новчане социјалне помоћи доступан корисницима НСП према броју чланова и радној способности чланова домаћинства у односу на праг ризика од сиромаштва

Број чланова домаћинства и радна способност	**Износ НСП (2023) РСД**	**Праг ризика од сиромаштва (2021) РСД**
Појединац (радно неспособан)	13.346,40	24.064,00
Појединац (радно способан)	11.122,00	24.064,00
Два одрасла члана домаћинства (радно неспособни)	20.019,60	нема података
Два члана домаћинства (радно способни)	16.683,00	нема података
Један одрасли члан домаћинства и једно дете до 14 г. (једнородитељска породица)	17.350,80	нема података
Два одрасла радно способна члана домаћинства и једно дете до 14 г.	20.020,00	43.315,00
Два одрасла радно способна члана домаћинства и два детета до 14 г.	23.357,00	50.533,00
Два одрасла радно неспособна члана домаћинства и два детета до 14 г.	28.028,40	50.533,00

Извор: Прорачун ауторки коришћењем основице дате у Решењу о номиналним износима НСП од 1. априла 2023. године и Републички завод за статистику, 2022.

Износ НСП према табели бр. 1 у поређењу са последњим доступним подацима показује да корисници НСП располажу мањим приходом од одређеног прага ризика од сиромаштва. Уколико упоредимо износе НСП са просечним расходима у РС за 2022. годину за храну и безалкохолна пића који износе 28.246 динара (Републички завод за статистику 2023) можемо закључити да износом који добију корисници НСП не могу покрити просечне расходе за ове потребе. Додатно, према истој бази података у просеку у РС за становање (вода, електрична енергија и сл.) на месечном нивоу расходи износе 12.677 динара (Републички завод за статистику 2023) што је изнад основног износа НСП доступног радно способном појединцу. Ово значи да за новац који добије корисник НСП потенцијално не може да плати трошкове становања. Уколико је реч о радно способном члану домаћинства, основни износ који добија биће умањен и за просечну пропуштену зараду која је у просеку од 1.000 до 3.000 динара према подацима добијеним у овом истраживању, што значи да ће располагати износом мањим од 11.122 динара.

Табела бр. 2: Висина просечне ЈНП у поређењу са просечном нето зарадом по градовима за 2022. годину.

Град	**Просечна зарада (2022г.) РСД**	**Висина просечне ЈНП (РСД)**
Аранђеловац	64.296,00	1.000-5.000
Ариље	55.521,00	5.000-10.000
Београд	94.808,00	21.000,00-25.000,00
Деспотовац	57.623,00	1.000-5.000
Књажевац	55.093,00	5.000-10.000
Косјерић	62.539,00	5.000-10.000
Крушевац	64.407,00	1.000-5.000
Лесковац	57.468,00	5.000-10.000
Нови Сад	88.932,00	5.000-10.000
Панчево	73.598,00	5.000-10.000
Сомбор	64.273,00	О висини ЈНП одлучује директор
Зрењанин	68.833,00	1.000-5.000

Извор: Републички завод за статистику (2023) и подаци добијени из упитника коришћених у овом истраживању.

Као што смо и раније напоменули, износ ЈНП ограничен је до износа просечне месечне зараде у месецу који претходи месецу у ком се врши исплата. Неки градови/општине додатно умањују овај износ, па тако рецимо у Београду износ овог права не може бити већи од 80% од просечне зараде по запосленом у месецу који претходи месецу у коме се врши исплата (Одлука о правима и услугама социјалне заштите 2011). Са друге стране Лесковац (Одлука о социјалној заштити грађана на територији града Лесковца 2014), Нови Сад (Одлука о социјалној заштити града Новог Сада 2011), Панчево (Одлука о социјалној заштити грађана града Панчева 2015) и Сомбор (Одлука о правима социјалне заштите из надлежности града Сомбора 2016) прописују да овај износ може достићи износ просечне месечне зараде која претходи

месецу у ком се врши исплата. Занимљив је и случај Зрењанина где се износ ЈНП може одобрити највише до износа НСП за појединца у РС (Одлука о правима и услугама у социјалној заштити града Зрењанина 2016). За остале градове/општине укључене у ово истраживање нису били доступни подаци о ограничењу износа ЈНП. Табела бр. 2 показује да стручни радници одобравају значајно мањи износ ЈНП од износа којим су ограничени подзаконским актима (одлукама). Резултати указују и на неусаглашеност висине ЈНП па тако у Београду корисницима одобравају највише износе. Разликују се и доносиоци одлуке по питању висине ЈНП, па тако у Сомбору о висини ЈНП одлучује директор, док у другим градовима ову одлуку доносе стручни радници.

ДИСКУСИЈА

Ово истраживање бави се анализом система социјалне заштите у РС, нарочито у односу на НСП и ЈНП, а из перспективе стручних радника у ЦСР, који су директно укључени у процес процене и одлучивања о правима усмереним ка материјалном обезбеђењу грађана. Налази овог истраживања показали су да већина стручних радника види кориснике НСП и ЈНП као углавном Роме. У РС не постоје званични подаци о сиромаштву или ризику од сиромаштва код Рома, ниједна методологија којом се званично рачуна стопа сиромаштва у РС не подразумева разврставање према националној припадности (Цвејић 2019: 1617). Слично томе, подаци Владе РС показују да Роми користе услуге социјалне заштите скоро четири пута више него остале националности у РС (Влада Републике Србије 2016: 20). Овај налаз може бити користан у процесу прилагођавања социјалних политика како би се боље адресирале потребе различитих етничких група у друштву.

Ставови стручних радника су подељени у вези са утицајем увођења социјалних карти и новог софтверског програма (СОЗИС). Док неки сматрају да су социјалне карте позитивно утицале на могућност остваривања права, други истичу да су ограничиле стручну процену и маргинализовале контакте са корисницима. У односу на нови софтвер (СОЗИС), неки стручни радници сматрају да је олакшао администрацију, док други тврде да је успорио рад, отежао процену и да форсира бирократски приступ уместо дубљег разумевања потреба корисника. Увођење нових софтверских програма за рад стручних радника, као што је СОЗИС, често доводи до административних оптерећења, спорије обраде захтева и смањеног контакта са корисницима. Стручни радници су суочени са великим обимом посла, често радећи и у старом и новом програму, што утиче на брзину обраде захтева и исплату материјалних давања. Додатно, и поред настојања социјалних радника да практикују традиционалне облике социјалног рада, они су ретко у могућности да то чине услед све већег оптерећења административним захтевима (Gibson 2017: 1188).

Већина стручних радника укључених у истраживање сматра да су износи НСП недовољни за задовољавање основних животних потреба појединаца и породица. Поред тога, највећи број стручних радника потврдио је да корисници нису задовољни тренутном висином НСП и ЈНП. Истраживање Михајловић Бабић (2021) спроведено са 52 корисника НСП на територији Града Београда указује на висок степен незадовољених потреба и незадовољства ових корисника висином НСП.

Додатно, ефективност материјалних давања и обухватност сиромашних овим програмима је испод задовољавајућег нивоа с обзиром да велики број материјално угрожених грађана и даље не може да задовољи своје основне животне потребе (Берић 2023: 358–359). Налаз који указује на то да директор једног ЦСР одлучује о висини ЈНП посебно је значајан, с обзиром на то да би приликом процене испуњености услова за остваривање ЈНП требало спровести стручни поступак што је у надлежности стручних радника ЦСР.

И док неколицина стручних радника сматра да реформе нису потребне, већина испитаника нуди различите препоруке за унапређење услова за остваривање права на НСП и ЈНП. Неки сугеришу јачање сарадње између ЦСР и НСЗ, док други предлажу промене у законодавству, правилима и процедурама и уклањање административних препрека. Заиста, процедура пријављивања за НСП није се мењала током последњих десет година и застарела је. Уредба о примањима и приходима који су од утицаја на остваривање права на НСП и Правилник о обрасцима о поступку остваривања права на НСП на снази су још од 2011. године, када је донет нови Закон о социјалној заштити и када се материјално обезбеђење трансформисало у новчану социјалну помоћ (Светска Банка, Уницеф 2022: 7).

Налаз који указује на различито спровођење стручног поступка, посебно приликом обављања теренске посете сугерише да је потребно стандардизовати стручни поступак како би сваки корисник имао једнак третман приликом разматрања захтева за остваривање права на НСП/ЈНП. Са друге стране, податак да неки стручни радници не иду у теренску посету дугогодишњим корисницима, иду ретко или никада, потенцијално може бити пропуст у континуираној процени потреба постојећих корисника. Различите праксе у обрачунавању пропуштене зараде могу довести до неједнаког третмана корисника, те се јавља потреба за јаснијим смерницама или правилницима. Одлука стручних радника о необрачунавању пропуштене зараде тешко болесним члановима домаћинства оправдана је важећим законским одредбама, али треба осигурати да се ова одлука не злоупотребљава.

ОГРАНИЧЕЊА ИСТРАЖИВАЊА

Истраживање има и своја ограничења. Прво ограничење огледа се у малом узорку који обухвата 21 стручног радника 12 ЦСР у РС, те се исти не може уопштавати на ставове свих стручних радника запослених на пословима материјалних давања. Додатно, проблем је сагледан само кроз перспективу стручних радника, те би неко будуће истраживање могло да прикаже и ставове корисника НСП и ЈНП и бивших корисника ових права како би проблем био шире сагледан. Будућа истраживања могла би да прикажу ниво задовољства корисника износом НСП и ЈНП и стручним поступком запослених у ЦСР.

ЗАКЉУЧАК

Стручни радници ЦСР су кључна карика у систему социјалне заштите, премда њихов рад често може бити ограничен законодавством, процедурама и недовољним ресурсима, што може утицати на квалитет услуга које се пружају корисницима.

Оптерећеност послом и административни захтеви у раду стручних радника неретко могу маргинализовати потребе корисника. Ово истраживање настојало је да пружи увид у ставове и искуства стручних радника ЦСР у вези са материјалном подршком усмереном ка сиромашним лицима у РС. Један од изазова на који налази овог истраживања указују јесте низак износ накнада који није довољан за задовољење основних животних потреба корисника. Поред тога, изазов представља и одређивање адекватних критеријума приликом процене пропуштене зараде за кориснике који су радно способни и висине ЈНП. Додатно, немогућност редовног праћења и преиспитивање потреба сиромашних лица издваја се као још један изазов у раду стручних радника ЦСР. Учесталији контакт стручних радника са корисницима (посебно путем теренских посета) евентуално би омогућио редовност у праћењу њихових потреба. Да би се ово осигурало потребно је даље промене усмерити ка смањењу административних захтева који актуелно постоје у систему социјалне заштите.

Перцепција стручних радника о постојећем систему материјалних давања указује на потребу за побољшањем услова за остваривање права на НСП и ЈНП. Разлике у висини ЈНП у општинама у РС сугеришу о неуједначености услова за остваривање овог права. Такве разлике могу бити оправдане висином просечне зараде у општини у којој се ово право остварује, али са друге стране, потенцијално могу угрозити адекватно задовољење потреба грађана у оним општинама у којима је ова зарада нижа. Тренд смањења корисника права на НСП не мора нужно да указује на побољшање њихове материјалне ситуације, посебно имајући у виду да су нова законодвства и програми увели значајнији систем контроле корисника, потенцијално умањујући могућност за остваривање и задржавање овог права. На основу анализе праксе стручних радника у ЦСР у утврђивању пропуштене зараде, може се закључити да постоји потреба за прецизнијим и објективнијим критеријумима како би се избегло произвољно поступање и (не)оправдано ускраћивање права на НСП. Јасније смернице за утврђивање пропуштене зараде потенцијално би обезбедиле праведнији приступ правима усмереним ка социјалном обезбеђењу сиромашних грађана. С тим у вези, реформе у законодавству, повећање ресурса и значајније уважавање процене стручних радника могу допринети благовременом мапирању и задовољењу потреба најрањивијих чланова друштва.

ИЗВОРИ

Закон о социјалној заштити, Службени гласник РС, бр. 24/2011 и 117/2022 - одлука УС.

Одлука о правима и услугама социјалне заштите, Сл. лист града Београда, бр. 55/2011, 8/2012 - испр., 8/2012, 42/2012, 31/2013, 57/2013, 37/2014, 82/2015, 4/2016, 37/2016 и 56/2016.

Одлука о правима и услугама у социјалној заштити града Зрењанина, Сл. лист Града Зрењанина, бр. 16/2017 и 18/2019 - др. одлука.

Одлука о правима у социјалној заштити из надлежности града Сомбора, Сл. лист Града Сомбора бр. 28/2016 и 10/2021.

Одлука о социјалној заштити града Новог Сада, Сл. лист Града Новог Сада, бр. 38/2011 и 10/2012.

Одлука о социјалној заштити грађана града Панчева, Сл. лист града Панчева, бр. 38/2015, 32/2016, 7/2017 - испр., 21/2018 и 19/2021.

Одлука о социјалној заштити грађана на територији Града Лесковца, Службени гласник града Лесковца, бр. 4/2014, 5/2015 и 7/2017.

Правилник о организацији, нормативима и стандардима рада центра за социјални рад, Службени гласник РС, бр. 59/2008, 37/2010, 39/2011 - др. правилник, 1/2012 -др. правилник, 51/2019, 12/2020 і 83/2022.

Републички завод за социјалну заштиту 2021. Извештај о раду центара за социјални рад за 2021. годину. <http://www.zavodsz.gov.rs/media/2354/izvestaj-csr.pdf>. [20.09.2023].

Републички завод за социјалну заштиту 2022. Извештај о раду центара за социјални рад за 2022. годину. <http://www.zavodsz.gov.rs/media/2572/izvestaj-o-radu-csr-u-2022-godini.pdf> [20.09.2023].

Републички завод за статистику 2022. Сиромаштво и социјална неједнакост, 2021. <https://publikacije.stat.gov.rs/G2022/Html/G20221287.html>. [19.09.2023].

Републички завод за статистику 2023. Лична потрошња становништва. <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/01010201?languageCode=sr-Cyrl>. [19.09.2023].

Републички завод за статистику 2023. Профили, август 2023. године. <http://devinfo.stat.gov.rs/SerbiaProfileLauncher/files/profiles/sr/1/DI_Profil_Republika%20Srbija_EURSRB.pdf#page=11>. [19.09.2023].

Републички завод за статистику 2023. Просечна месечна зарада за 2022. годину према општини пребивалиштазапослених.<.https://data.stat.gov.rs/Home/Result/2403040403?languageCode=sr-Latn&displayMode=table>. [28.09.2023].

Решење о номиналним износима новчане социјалне помоћи, Службени гласник РС, бр. 44/2023.

Уредба о примањима и приходима који су од утицаја на остваривање права на новчану социјалну помоћ, Службени гласник РС, бр. 36/2011.

ЛИТЕРАТУРА

Анић, Жарковић 2023: Анић Александра, Жарковић Јелена. Сиромаштво деце у Србији: од података до политике. *Критика: часопис за филозофију и теорију друштва*, *4*(1), 139-166.

Арандаренко, Крстић, Жарковић Ракић 2019: Михаил Арандаренко, Горана Крстић, Јелена Жарковић Ракић. Неједнакост у Србији: да ли је проблем у мерењу или политикама?. *Економске идеје и праксе*, 32, 89–97.

Берић 2023: Јован Берић. Ефикасност материјалне подршке усмерене ка сиромашним лицима у Републици Србији. *Перспективе политичких наука у савременом друштву*. Зборник радова. Ур. Андреја Матијевић и Ненад Спасојевић. Београд: Институт за политичке студије, 337-366.

Влада Републике Србије 2016. Стратегија за социјално укључивање Рома и Ромкиња у РепубликиСрбији.<https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2016/26/1/reg.>. [24.09.2023]

Крстић, Жарковић Ракић 2017. Горана Крстић, Јелена Жарковић Ракић. Please, mind the gap: Income inequality in Serbia. Зборник радова. Ур. Стојковић Драган, Божовић Милош и Ранђеловић Саша. *Economic Policy for Smart, Inclusive and Sustainable Growth*. Београд: Економски факултет, 213-227.

Михајловић Бабић 2021: Сузана Михајловић Бабић. Перцепција корисника новчане социјалне помоћи о програмима подршке минималном приходу у Граду Београду. *Годишњак ФПН*, 26, 161-180.

Светска Банка–Унисеф 2022. Преглед јавних расхода за социјалну помоћ у Србији. <https://www.unicef.org/serbia/media/23181/file/Pregled%20javnih%20rashoda%20za%20socijalnu%20pomo%C4%87%20u%20Srbiji.pdf>. [25.09.2023].

Цвејић 2019: Слободан Цвејић. Роми у Србији - изазов друштвене кохезије. *Социолошки преглед*, *53*(4), 1609-1635.

Gibson 2017: Gibson Matthew. Social worker or social administrator? Findings from a qualitative case study of a child protection social work team. *Child & Family Social Work*,. 22(3), 1187-1196.

Violeta S. ĐORĐEVIĆ
Tamara G. STOJANOVIĆ

PERCEPTION OF SOCIAL WORKERS IN SOCIAL WELFARE CENTERS REGARDING MATERIAL SUPPORT TO THE POOR IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary

The social welfare system is geared towards fulfilling the fundamental needs of individuals and families who, due to life and/or societal circumstances and challenges, can not achieve this independently. This research aimed to enhance the understanding of the complex dynamics of poverty and the role of the social welfare system in reducing it by examining the attitudes, experiences, and professional practices of social workers employed in Centers for Social Welfare (CSWs) in the Republic of Serbia (RS). By analyzing legislation and practices related to determining the amount of financial social assistance (FSA), one-time financial aid (OTFA), and lost earnings for working-age household members, the authors identified potential challenges within the support system for the most vulnerable members of society. The sample consisted of 21 professional workers in 12 CSWs in RS. The research was conducted from June 2023 to September 2023. Data were collected through a specially designed questionnaire for this research. The research results indicate insufficient and uneven amounts of material assistance in the Republic of Serbia, as well as inconsistency in professional procedures across different municipalities in the Republic of Serbia.

Keywords: financial social assistance, poverty, one-time financial aid, social policy, social work.

Рад је предат 12. јануара 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 347.628.42(497.11)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-49680

Прегледни рад

*Александар В. ИВАНОВИЋ**
*Кристина Д. ПОЛЕКСИЋ***
*Драган Б. ЦВЕТКОВИЋ****

ВАНБРАЧНА ЗАЈЕДНИЦА КАО ТЕКОВИНА ЦИВИЛИЗАЦИЈСКОГ РАЗВОЈА

Апстракт: Ванбрачна заједница представља трајнију заједницу живота једне жене и једног мушкарца који нису у браку. Сва савремена породична права прихватила су овај облик заједнице живота, а у неким европским земљама она је врло распрострањена. Према нашем законодавству ванбрачна заједница је заједница живота две особе различитог пола којој недостаје законска форма брака. Друга карактеристика ванбрачне заједнице је њено трајање и стабилност. Не постоји јединствено и универзално тумачење ванбрачне заједнице у савременом праву. Разлике су условљене односом права према личним правима и обавезама партнера у таквој заједници. Нека права признају и лицима истог пола право на признавање ванбрачне заједнице (Холандија и Француска, Велика Британија, Данска), док друга траже регистровање таквих заједница (Белгија, Француска, Холандија). Постојање воље два лица да живе у заједници живота и трајање заједнице углавном је минимум услова да би таква ванбрачна заједница била правно призната, односно да би производила правне последице. У неким западноевропским државама ванбрачне заједнице постале су, у протеклих неколико деценија, чест облик заједнице живота, али нису правно уређене прописима породичног законодавства као у Србији, у којој су дејства таквих заједница уређени прописима о праву на издржавање, те на стицање и деобу заједничке имовине. Анализа примене породичног законодавства на ванбрачне заједнице показује да због одређених неповољних околности у вези са рађањем деце изван брака, заштита ванбрачне заједнице није једнака заштити брачне заједнице. Иако је по Уставу свакој породици зајемчена заштита, а Породичним законом прописано да су деца рођена у браку изједначена са децом рођеном ван брака, у уживању права и њиховој заштити која су им законом загарантована, ванбрачна заједница ни приближно не ужива онакву заштиту какву је законодавац наменио браку. Тако, на пример, на престанак ванбрачне заједнице ни приближно се не утиче мерама надлежних органа као у случају престанка брака. Не спроводи се поступак мирења, нема одлуке по службеној дужности о поверавању деце на чување и васпитање и слично. Имајући у виду да је ванбрачна заједница распрострањен облик заједнице живота и да према постојећем законодавству није у свим аспектима изједначена са брачном заједницом, предмет разматрања овог рада биће узроци настанка и постојања ванбрачне заједнице, њено правно уређење са

* Докторанд, Пословни и правни факултету, МБ Универзитета у Београду, aleks968ivanovic76@gmail.com
** Докторанд, Пословни и правни факултету, МБ Универзитета у Београду, poleksickristina@gmail.com
*** Докторанд, Пословни и правни факултету, МБ Универзитета у Београду, cvetkovicdragan76@gmail.com

аспекта међународних прописа и домаћег законодавства, положај и односи партнера у таквој заједници, у циљу ефикаснијег остварења уставног оквира према коме је свакој породици заједмчена заштита.

Кључне речи: ванбрачна заједница, брак, породица, Устав Републике Србије, Породични закон, заједница живота, деца, ванбрачна имовина, заштита права.

УВОД

Као и сваки друштвени однос и ванбрачна заједница прошла је историјски кроз неколико фаза развоја. Римско право познавало је трајну заједницу живота мушкарца и жене који нису показивали намеру да буду муж и жена, коју су називали конкубинат. Намера је могла бити условљена социјалним и политичким разлозима. Последице постојања овакве ванбрачне заједнице трпели су жена и деца. Жена у оваквој заједници није имала никаквих имовинских и наследних права. Деца, која су сматрана ванбрачном, следила су имовински и наследни положај мајке (Илија Бабић 2007: 111).

Хришћанство је значајно допринело институцији брака и осуди ванбрачних заједница као неморалних и непожељних облика заједнице живота двеју особа. Српски грађански законик (у даљем тексту: СГЗ) игнорисао је чињеницу постојања ванбрачних заједница, тако да у њему не постоје норме које ово питање регулишу. Код питања деце рођене ван брака, СГЗ параграфима од 131 до 134. дефинише појам и статус ванбрачне деце (други назив за децу рођену ван брака), као копиле и обавеза је мајке на његово издржавање. СГЗ параграфом 133. небрачну децу искључује из уживања грађанских права. Термин „небрачна" усвојен је изменама СГЗ-а од 7. маја 1868. године. У периоду између два светска рата у Краљевини Југославији ванбрачне заједнице нису биле признате. Ни након Другог светског рата у новој држави Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији (СФРЈ) установа ванбрачне заједнице није регулисана позитивним прописима. Доношењем Закона о браку и породичним односима Социјалистичке Републике Србије 1980. године, правно је прихваћено постојање ванбрачних заједница. У правној регулативи једина разлика у односу на појам заједнице живота за брачне другове, јесте у томе да је за постојање заједнице живота ванбрачних партнера, према владајућем ставу теорије и праксе, неопходна кохибитација ванбрачних партнера (Марија Драшкић 1988: 154-155).

Законом о браку и породичним односима („Сл. гласник СРС", бр. 22/80, 24/84 – др. закон и 11/88, „Сл. гласник РС", бр. 22/93, 25/93 – испр. 35/94, 46/95 – др. закон и 29/2001), (у даљем тексту: ЗБПО), ванбрачна заједница изједначена је са брачном заједницом само у имовинској сфери, али не потпуно. Након распада СФРЈ, у новонасталој држави Савезној Републици Југославији (СРЈ), а потом и у Државној заједници Србије и Црне Горе (СЦГ) ванбрачна заједница је била правно уређена позитивним прописима. Доношењем Породичног закона Републике Србије („Сл. гласник РС", бр.18/2005, 72/2011 – др. закон и 6/2015), (у даљем тексту ПЗ), који је и данас на снази, потпуно су у правном смислу, изједначене ванбрачна и брачна заједница. Члан 4. Породичног закона утврђује да ванбрачни партнери имају иста права и дужности супружника под условима одређеним овим законом.

У овом контексту треба истаћи и неке појаве које су настале као продукт цивилизацијског развоја друштва у целини, па и сваке организоване заједнице у њој. Не може се оспорити да је кроз развој цивилизације и еманципација жене, њена економска независност имала за последицу слабљење брачних веза. Као резултат тог процеса у савременом свету је број ванбрачних веза, односно веза које нису формално институционализоване, у порасту. То је додатни разлог да се ова питања третирају као реалност овог времена и то пре свега у правној области. Тај процес неминовно захтева реконструкцију постојећих правних решења, која, као у свим другим епохама, служе очувању стабилности друштвене заједнице у којој се та питања решавају.

Чињеница је да економска слобода отвара простор и за формулисање других односа међу људима и да се она одразила на то да се разлабављени бракови трансформишу на ванбрачне везе. Ма како да тумачимо ове сложене социолошке проблеме, неспорна је чињеница да је број ванбрачних веза, односно ванбрачних заједница, у порасту са тенденцијом да се тај процес интензивира у времену пред нама. То је додатни разлог да правна наука и правни системи дају свој допринос да се он прати на начин који је достојан овом времену и овој цивилизацији.

Процеси који се одвијају пред очима ове генерације јасно показују да су одређени психолошки, па и социолошки фактори од огромног утицаја на слабљење брачних веза, а појављивање оних веза које извиру из свакодневних контаката у радном и животном окружењу. Осим тога, темпо живота неутралише ону енергију која је зближавала брачне партнере, па оне далеко лабавије везе постају доминантне чак и код ментално слабих људи. Многе анализе у социјалном окружењу показују да се потомци раније осамостаљују и одлазе у свој свет. То даје додатни разлог да слабе оне кохезионе снаге које су одржавале брак. Разуме се да постоји много аргумената којим би се овај процес могао образложити, али се сви они на крају окончавају као питање правних односа. Ма шта да су узроци пропасти бракова и формирање ванбрачних заједница, тај процес увек добија правну димензију.

Када се говори о спасавању савременог брака и при том као појас спаса помиње ванбрачна заједница, потребно је да се коришћени појмови јасније одреде. Реч је о томе да се ствари морају посматрати у најширем значењу, а то значи да треба разјаснити да ли је већи допринос на страни ванбрачне заједнице или ванбрачне везе. Разлози су у чињеници да се ова два појма у великом степену не подударају.

Ма како тумачили реалност у којој се ова цивилизација налази, живот је пун искушења и изазова који савременог човека доводи у ситуацију да им подлегне чак и ако је врло стабилна личност. Из тих разлога разуман човек одушак тим искушењима налази у помирењу двеју супротности. Једна је да одржи породицу и да одржи врсту тиме што ће сачувати своје потомство, а друга што ће удовољити својим страстима. Из тих разлога разне ванбрачне и њима сличне везе се јављају као разуман, а често и као моралан избор по коме се задовољавају страсти и искушења и истовремено поштују божански дугови према потомству.

У таквом тумачењу реалности значајно је да се ванбрачне везе одрже у нивоу заједница које не добијају елементе јавности. То је најбољи начин да оне остану

тајне, а у психолошком смислу то је посебан изазов, па и потврда снаге таквих веза. Због тога ванбрачне везе које нису прерасле у паралелне везе честа су појава у свету који нас окружује.

У правном смислу оне нису јасно артикулисане, пошто обично почињу као авантуре, а окончавају се као бракоразводне парнице. Многе од њих окончавају као регуларни бракови. Такве везе у паралелним заједницама формално немају правна обележја све док се у њима не формирају обележја која имају правни карактер. Ту се пре свега мисли на потомство или неку од тековина имовинског карактера, као и оне последице којима се формирају или угрожавају нечија права било које врсте. У тим ситуацијама предмет правног доказивања нису везе као такве, већ њихове последице које су добиле правна обележја.

ПРАВНИ СТАТУС ВАНБРАЧНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ ПРЕМА ЗАКОНОДАВСТВУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Да би ванбрачна заједница уживала правну заштиту према одредбама ПЗ, ванбрачну заједницу треба да карактеришу следећи услови: различитост полова, моногамија, заједница живота, трајност такве заједнице и непостојање брачних сметњи у тренутку заснивања ванбрачне заједнице. ПЗ приликом дефинисања ванбрачне заједнице утврдио је да се ради о заједници живота жене и мушкарца, чиме је аутоматски спречио могућност признања истополне ванбрачне заједнице. Ванбрачна заједница односи се на животну заједницу неудате жене и неожењеног мушкарца, чији рок трајања није унапред одређен. У југословенској судској пракси било је покушаја да се фиксно одреди потребан рок трајања ванбрачне заједнице која производи имовинскоправна дејства. „Оцењено је да је имовина стечена радом у ванбрачној заједници кад је заједница трајала дуже од пет година“ (Врховни касациони суд Хрватске Рев. 648/17 од 14. свибња 1987).

Одредба члана 66 Устава Србије („Сл. гласник РС”, бр. 98/2006 и 115/2021), (у даљем тексту: Устав), о нарочитој заштити породице гарантује свакој породичној заједници исту врсту и квалитет друштвено организоване помоћи, без обзира на то да ли је породица заснована браком или ванбрачном везом жене и мушкарца.

Одредбе ПЗ о односима родитеља и деце у начелу важе за брачну и ванбрачну заједницу. Међутим, у појединостима, а и због одређених посебних околности и вези рођења детета ван брака, не могу се све одредбе једнако применити на брачну и ванбрачну заједницу. Прва и уочљива разлика је изричито нормирана, јер се различитим правним правилима уређују питања утврђивања порекла детета од оца, у зависности да ли је дете рођено у браку или ван брака. Након што је по правилима породичног права детету рођеном ван брака очинство утврђено, у дејствима односа родитеља и деце нема разлике, јер је за систем права и дужности између родитеља и деце ирелевантан породични статус детета и начин утврђивања очинства. У правном поретку Републике Србије породичноправна дејства односа родитеља и деце су садржана и у институту родитељског права. Према одредбама члана 68. ПЗ родитељи имају право и дужност да се старају о детету. Старање о детету обухвата чување, подизање, васпитавање, образовање, заступање, издржавање, те управљање

и располагање имовином детета. Родитељи, у смислу члана 75. истог закона, родитељско право врше заједнички и споразумно када воде заједнички живот. Ово право врше заједнички и споразумно и када не воде заједнички живот, ако закључе Споразум о заједничком вршењу родитељског права и ако суд процени да је тај споразум у најбољем интересу детета. Премда се након доношења Конвенције УН о правима детета (1989), која је усвојена 20. новембра 1989. године на 44. заседању Генералне скупштине Уједињених нација у Њујорку – Закон о ратификацији Конвенција Уједињених нација о правима детета („Сл. лист СФРЈ – Међународни уговори", бр. 15/90 и „Сл. лист СРЈ - Међународни уговори", бр. 4/96 и 2/97), (у даљем тексту: Конвенција), концепцији и називу института родитељског права могу упутити приговори. У садржајном погледу родитељско право *de lege lata* обавезују оба родитеља да равноправно и споразумно испуњавају своје законске дужности према деци. Садржај родитељског права ближе је нормиран на начин да задовољи неколико основнних потреба детета у вези чувања, заштите здравља, васпитања, образовања, издржавања, заступања детета и управљања дечијом имовином.

Ванбрачне заједнице прате одређене неповољне околности због којих се у примени породичноправних одредаба јављају одређене разлике у поређењу са брачним заједницама. У првом реду, део ванбрачних заједница су од свог настанка непотпуне. То су случајеви када један родитељ детета рођеног ван брака не живи са другим родитељем детета и нема већих изгледа да ће бити успостављена потпуна породична заједница (ванбрачна или брачна, накнадним склапањем брака). Података о броју непотпуних ванбрачних заједница у којима живе мајка и дете, односно отац и дете нема (ни статистичких ни прикупљених посебним истраживањем).

Одређене разлике у примени породичноправних правила на брачне и ванбрачне заједнице појављује се надаље у неколико посебних животних и правних ситуација у вези са престанком брака односно ванбрачне заједнице. У случају развода брака, негативне последице настале у породичној заједници настоје се институционално ублажити кроз учешће Центра за социјални рад и суда у поступку развода брака. Пре покретања судског поступка за развод брака обавезно се спроводи поступак ради покушаја мирења брачних другова, независно да ли ће покренути бракоразводну парницу. У новије време повећава се број земаља у којима се захтева да се брачни другови пре бракоразводне парнице обрате посебним органима социјалне заштите ради налажења споразумних решења за збрињавање деце и након престанка брака. Супротно поступку развода брака који је законом уређен, ванбрачни партнери разврга вају своју заједницу неформално и нико се по службеној дужности не бави питањем њихове припремљености за правне и друге последице које за ванбрачне другове и њихову децу настају у случају престанка заједничког живота. Поступак мирења није прописан за ванбрачне партнере, услед чега је остављена могућност да се самоиницијативно обрате Центру за социјални рад или неком саветовалишту специјализованом за породичну заштиту ради добијања стручне помоћи у отклањању негативних последица престанка заједничког живота.

Одредбе ПЗ обавезују суд да на крају бракоразводне парнице по службеној дужности одлучи о поверавању деце на чување и васпитање, а осим тога бракоразводна

пресуда садржи одлуку о начину одржавања личних односа детета са родитељем који одлази из брачне заједнице, те о обавези родитеља да доприноси издржавању детета. На сваки од тих садржаја суд је дужан применити критеријум заштите интереса детета, па није везан предлозима односно захтевима странака у спору. Ванбрачни партнери могу поводом раскида заједнице споразумно уредити питање даљег збрињавања заједничке деце. Интервенцију у односе ванбрачних партнера ради заштите интереса деце спроводи Центар за социјални рад само на захтев родитеља, односно кад постоји сазнање да споразумом родитеља нису заштићени интереси деце. У оквиру тог поступка Центар за социјални рад неће моћи решити евентуални спор о обавези издржавања и висини доприноса за издржавање, него ће родитељ, са којим остаје дете, морати покренути посебан судски поступак.

Према ПЗ време трајања ванбрачне заједнице које је потребно да би она произвела имовинскоправне односе као и брачна заједница није фиксно одређено. Према становишту судске праксе, да би ванбрачна заједница произвела имовинскоправна дејства, потребно је да је трајала дуже време, тако да се на имовинскоправна дејства која би она створила примењују одредбе о имовинским односима брачних другова. У недостатку законске регулативе, којом би прецизније било одређено време трајања ванбрачне заједнице и њеног утицаја на имовинске односе ванбрачних партнера, у споровима поводом деобе ванбрачне тековине, судска пракса је кроз своје одлуке одредила домашај и правни стандард термина трајније заједнице живота као одлучујућег услова права ванбрачних партнера на стицање ванбрачне тековине. Ванбрачни другови могу имати имовину (ванбрачну имовину или имовину ванбрачних другова) и посебну имовину као и брачни другови. У овом случају важе једнака правила као и за брачну имовину. Дакле, ванбрачна имовина настаје пре свега за време трајања ванбрачне заједнице или потиче из те имовине. Ни овде није значајно трајање рада, врста рада, његови резултати и слично, већ околност да су и један и други ванбрачни друг уложили одређени рад. Ванбрачна тековина може се састојати од прихода у новцу, неновчаних прихода, обавезних права, добитака од игара на срећу, имовинске користи од ауторског и ауторском праву сродних права и слично. Ванбрачни другови су сувласници ванбрачне тековине у једнаким деловима, осим ако нису другачије уговорили. Након престанка ванбрачне заједнице, али могуће и без престанка, долази до разврстнућа ванбрачне тековине и поделе на једнаке делове, односно сваком ванбрачном другу припада по једна половина ванбрачне тековине.

Код утврђења и величине ванбрачне тековине може бити спорно трајање ванбрачне заједнице, па би у евентуалном спору требало доказивати дан заснивања и дан престанка ванбрачне заједнице. Ако дође до спора око тренутка настанка ванбрачне заједнице, доказивање ће бити много сложеније него код брачне заједнице. Међутим, код престанка ванбрачне заједнице доказивање у случају спора не мора бити сложеније него код доказивања престанка брачне заједнице, јер се престанак брачне заједнице (заједнице живота супружника) не мора подударати са престанком брака. Дакле, брачна заједница може престати и пре формално-правног престанка брака. Обратно није могуће, односно брак не може престати пре брачне заједнице него евентуално само истовремено.

Ванбрачни другови имају свакако и посебну имовину, односно то може бити једини облик њихове имовине ако, на пример, није испуњен услов у погледу времена трајања ванбрачне заједнице. Дакле, у посебну имовину ванбрачних другова убраја се оно што су имали пре заснивања ванбрачне заједнице, оно што је стечено за време трајања ванбрачне заједнице наслеђивањем, поклоном и слично, ауторским делом, имовину коју је ванбрачни друг стекао након престанка ванбрачнне заједнице, имовина која ванбрачном другу припадне након деобе ванбрачне тековине, те имовина која је уговором склопљеним између ванбрачних другова одређена као посебна. Ако би ванбрачна заједница постојала само као фактичка заједница, тада би се између особа које живе у таквој заједници, имовина која је стечена у њој могла схватити само као посебна имовина. Подела те имовине, зависи од споразума лица која живе у таквој ванбрачној заједници, а ако би дошло до спора он би се могао решити у парничном поступку.

Поред одредби Устава РС и ПЗ који уређују ванбрачну заједницу, Закон о облигационим односима („Сл. лист СФРЈ“, бр. 29/78, 39/85, 45/89 - одлука УСЈ и 57/89, „Сл. лист СРЈ“, бр. 31/93, „Сл. лист СЦГ“, бр. 1/2003 - Уставна повеља и „Сл. Гласник РС“, бр. 18/2020), (у даљем тексту: ЗОО), у члану 201. прописује право на новчану накнаду која се може досудити ванбрачном партнеру у случају смрти или тешког инвалидитетета блиског лица под условом да је између умрлог (повређеног) и ванбрачног партнера постојала трајнија заједница живота. Постојање и дужина трајања заједнице живота фактичко је питање које у поступку за накнаду штете утврђује суд, имајући у виду све околности случаја. Преживели ванбрачани партнер остварiће право на накнаду нематеријалне штете, ако докаже да је са умрлим (повређеним) живео у заједници живота која представља ванбрачну заједницу. Дужину трајања те заједнице, као претходно питање, од кога зависи право на накнаду штете, закон није прописао, али се према постојећој судској пракси ради о заједници живота која је дужа трајала. (Пресуда Апелационог суда у Новом Саду, Гж бр. 138/13 43; Пресуда Апелационог суда у Новом Саду Гж бр. 282/12 44 и Пресуда Апелационог суда у Новом Саду посл. Гж. бр. 3015/13).

Поред ЗОО, новим изменама Закона о пензијског и инвалидском осигурању („Сл. гласник РС“, бр. 34/2003, 64/2004 – одлука УСРС, 84/2004 - др. закон, 85/2005, 101/2005 - др. закон, 63/2006 - одлука УСРС, 5/2009, 107/2009, 101/2010, 93/2012, 62/2013, 108/2013, 75/2014, 142/2014, 73/2018, 46/2019 - одлука УС, 86/2019, 62/2021, 125/2022, 138/2022 и 76/2023), (у даљем тексту: ЗПИО), у члану 28. став 2. прописано је да ванбрачни партнер може остварити право на породичну пензију умрлог осигураника, односно старосне, превремене старосне, као и инвалидске пензије. На овај начин ванбрачном партнеру са изменама ЗПИО омогућено је да оствари право на породичну пензију, под условом да у ванпарници докаже да је живео у ванбрачној заједници са умрлим осигураником. Осим наведених случајева, у којима су права ванбрачних партнера изједначена са правима брачних другова, домаће законодавство не признаје права ванбрачним партнерима која су призната брачним друговима. У том смислу, Закон о наслеђивању („Сл. гласник РС” бр. 46/95, 101/2003 – Одлука УСРС и 6/2015), (у даљем тексту: ЗОН), таксативно набраја круг лица који спадају у законске наследнике,

међу којима не спада и ванбрачни партнер, а Закон о раду („Сл. гласник РС“, бр. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017 – одлука УС, 113/2017 и 95/2018 - аутентично тумачење), (у даљем тексту: ЗОР), у члану 77. прописује да запослени има право на одсуство са рада уз накнаду зараде (плаћено одсуство), у укупном трајању од пет радних дана, у току календарске године, у случају између осталог, порођаја супруге. Наведеном одредбом ЗОР искључио је право на плаћено одсуство у случају порођаја ванбрачног партнера, остављајући могућност да се општим актом или уговором о раду евентуално ово право предвиди и за ванбрачног партнера, што значи да остваривање овог права зависи од дискреционе одлуке послодавца.

Полазећи од наведеног, може се извести закључак да у многим аспектима односи ванбрачних партнера у ванбрачној заједници нису предмет законског уређења. Иако закон ванбрачну заједницу препознаје у неким аспектима уређује, евидентно је да ванбрачна заједница споразумом два лица неформално настаје, траје и на исти начин престаје. Као неформална заједница, за време њеног трајања и након њеног престанка, ванбрачни партнери споразумно уређују своје односе у ванбрачној заједници, сачињавају уговоре којима уређују своје имовинске односе без судског поступка, којима уређују начин деобе имовине стечене радом за време трајања заједнице живота. Уколико не постигну споразум, деобу имовине стечене радом за време трајања заједнице живота извршио би суд у парничном поступку покренутом по тужби једног од ванбрачних партнера, односно његових законских наследника. Ово право, као и право брачних другова не застарева. Према важећој судској пракси у поступцима за деобу заједничке имовине стечене у току трајања ванбрачне заједнице као услов за признавање права на стицање удела у заједничкој имовини јесте постојање трајније ванбрачне заједнице. Постојање трајније ванбрачне заједнице није увек лако доказати. Евентуални неуспех лица која у судском поступку не би могао доказати постојање ванбрачне заједнице искључио би могућност деобе заједничке имовине по правилима ПЗ. У таквој ситуацији заинтересовано лице евентуално би могло заштити своја права кроз примену неког од института грађанског права којима се уређују имовински односи лица за које није потребно претходно доказати заједницу живота.

УТИЦАЈ МЕЂУНАРОДНИХ ДОКУМЕНАТА О ПРАВИМА ЧОВЕКА НА РЕГУЛИСАЊЕ ЗАЈЕДНИЦА И ПОРОДИЦА

У међународним документима о правима човека има неколико одредаба о браку и породици (Општа декларација о правима човека - Генерална скупштина УН, 10. децембра 1948. године, Међународни пакт о грађанским и политичким правима - Закон о ратификацијимеђународног пакта о грађанским и политичким правима („Сл. лист СФРЈ”, бр. 7/71)), о планирању породице (Конвенција о елиминисању свих облика дискриминације жена, усвојена 18. децембра 1979. године у Њујорку - Закон о ратификацији Конвенције о елиминисању свих облика дискриминације жена („Сл. лист СФРЈ”, бр. 11/81)) и о правима деце (Конвенција Уједињених нација о правима детета, усвојена 20. новембра 1989. године на 44. заседању Генералне

скупштине Уједињених нација у Њујорку – Закон о ратификацији Конвенција Уједињених нација о правима детета („Сл. лист СФРЈ – Међународни уговори", бр. 15/90 и „Сл. лист СРЈ - Међународни уговори", бр. 4/96 и 2/97)) чији садржај и значење за регулисање породичноправних односа заслужује пажњу.

Општом декларацијом о правима човека (1948) утврђена су права (чл. 1. до 28.), уводно означена као заједнички стандард који заслужује опште и стварно признање и поштовање. У набрајању права, посебно одредбом (чл. 16) признато је право одраслих мушкараца и жена на склапање брака и оснивање породице, без икаквих ограничења у погледу расе, држављанства или вере. Породица је названа природном и темељном јединицом друштва којој припада право на заштиту друштва и државе.

Правно обавезивање потписника Опште декларације о правима човека (1948) на примену одредаба о правима човека уследило је доношењем Међународног пакта о грађанским и политичким правима (1966). У њему су углавном парафразирана правила из чл. 16. Опште декларације о правима човека (1948), но одредба о праву на склапање брака и оснивање породице добила је нешто шире значење. Формулација одредбе је таква да свакоме гарантује наведена права. (чл. 23. Пакта), не подразумевајући под планирањем и оснивањем породици не само природну прокреацију, већ и усвојење деце, односно рађање деце уз примену посебних медицинских поступака може се уочити да страна законодавства новим прописима изједначује права брачних и ванбрачних парова на медицинску помоћ, ако из здравствених разлога не могу имати сопствено потомство. Смисао је Препоруке Савета Евроре да ванбрачни партнери сами уреде своје имовинске односе за време трајања заједнице, након њеног престанка и за случај смрти.

Појава ванбрачних заједница и оцена да се у европским државама број таквих заједница повећава изазвала је пажњу Савет Европе (у даљем тексту: СЕ). Позивајући се на то да је сврха СЕ постићи веће јединство међу државама чланицама. Посебно усвајањем заједничких правила у правним стварима, Комитет министара је усвојио 1988. године Препоруку о ваљаности уговора између особа које живе заједно као невенчани пар и њихових завештајних располагања. (Recommendation No. R (88) of the Commitee of Ministers to members between persons living toghether as an unmaried couple and their testamentary dispositions, Adopted by the Committee of Ministers on 7 March 1988 at the 415th meeting of the Ministers' Deputies).

У препоруци је изражено мишљење да се многи проблеми особа које живе у ванбрачној заједници могу решити склапањем уговора или тестаменталним располагањима која један партнер учини у корист другог. Будући да се у појединим земљама такви уговори и тестаменти сматрају противни државној политици или моралу, владама земаља чланица СЕ препоручује се предузимање потребних мера. Према препоруци, државе би требале осигурати да се не сматрају неважећим уговори који се односе на имовину особа које живе заједно као невенчани пар или који уређују имовинска питања било за време трајања животне заједнице или након њеног престанка, а само зато што су такви уговори склопљени између ванбрачних патнера. Исто начело требло би применити у погледу тестаменталних располагања. Држава штити вољу и слободу уговарања особа које су одлучиле да живе заједно као невенчани пар (ванбрачна заједница).

ЗАКЉУЧАК

Ванбрачна заједница је правни институт регулисан различитим прописима са различитим правним дејствима. У породичном законодавству дефиниција ванбрачне заједнице одражава законодавчева гледишта о потребним претпоставкама за њена породична дејства. Но, у примени прописа могуће су одређене потешкоће, нарочито у погледу трајања заједнице живота као услова за признавање настанка ванбрачне заједнице и дејства која она производи на права и обавезе ванбрачних партнера.

Ванбрачна заједница је правни институт који већ неколико деценија има законску регулативу, нарочито на подручју породичног права. Развој њеног породичноправног уређења био је под утицајем друштвених промена. Може се тврдити да су дејства ванбрачне заједнице, која су уређена породичноправним прописима, била далеко напреднија од сличних у западноевропскиим државама. Наведено је видљиво из законских решења којим је обезбеђена равноправност жене и мушкарца као правног начела заступљеног у свим ранијим прописима до данас. У недостаку јасних законских решења у погледу настанка трајања и престанка ванбрачне заједнице, судска пракса се о овим питањима изјаснила у својим одлукама дајући у конкретним споровима смисао и домашај овог института.

На основу свега изложеног може се извести закључак да је у правном систему Републике Србије ванбрачна заједница изједначена са брачном и то најпре на основу Устава Републике Србије и Породичног закона којим су регулисани брак и породични односи и лична стања грађана. Ванбрачни партнери могу остварити и права из социјалног осигурања, као што је право на породичну пензију и право на накнаду нематријалне штете у случају смрти или тешког инвалидитета блиског лица. Ван ових случајева, ванбрачни партнер није изједначен са супружником у наследном праву и у појединим правима поводом радног односа. Садашњи Закон о наслеђивању не укључује ванбрачног партнера у круг законских наследника, али овакво тренутно законско решење не искључује могућност да у будућности, имајући у виду тенденције у друштву, наступи промена у законској регулативи овог питања у смислу изједначавања њихових наследних права. Исто важи и за друге области правног регулисања у којима ванбрачна заједница није изједначена са браком.

ЛИТЕРАТУРА

Бабић 2007: Бабић Илија, *Породично право*, Правни факултет, Универтитет Синергија, Бјељина.

Врховни касациони суд Хрватске Рев. 648/17 од 14. свибња 1987. године.

Драшкић 1988: Драшкић Марија, *Породично право,* Правни факултет, Универзитет у Београду, Београд.

Закон о наслеђивању („Сл. гласник РС" бр. 46/95, 101/2003 – Одлука УСРС и 6/2015)

Закон о браку и породичним односима („Сл. гласник СРС", бр. 22/80, 24/84 – др. закон и 11/88, „Сл. гласник РС", бр. 22/93, 25/93 – испр., 35/94, 46/95 – др. закон и 29/2001)

Закон о ванпарничном поступку („Сл. гласник СРС", бр. 25/82 и 48/88 и „Сл. гласник РС", бр. 46/95 – др. закон, 18/2005 – др. закон, 85/2012, 45/2013 – др. закон, 55/2014, 6/2015, 106/2015 – др. закон и 14/2022)

Закон облигационим односима („Сл. лист СФРЈ“, бр. 29/78, 39/85, 45/89 – одлука УСЈ и 57/89, „Сл. лист СРЈ“, бр. 31/93, „Сл. лист СЦГ“, бр. 1/2003 – Уставна повеља и „Сл. Гласник РС“, бр. 18/2020)
Закон о пензијском и инвалидском осигурању („Сл. гласник РС“, бр. 34/2003, 64/2004 – одлука УСРС, 84/2004 – др. закон, 85/2005, 101/2005 – др. закон, 63/2006 – одлука УСРС, 5/2009, 107/2009, 101/2010, 93/2012, 62/2013, 108/2013, 75/2014, 142/2014, 73/2018, 46/2019 – одлука УС, 86/2019, 62/2021, 125/2022, 138/2022 и 76/2023)
Закон о раду („Сл. гласник РС“, бр. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017 – одлука УС, 113/2017 и 95/2018 – аутентично тумачење)
Конвенција о елиминисању свих облика дискриминације жена, усвојена 18. децембра 1979. године у Њујорку – Закон о ратификацији Конвенције о елиминисању свих облика дискриминације жена („Сл. лист СФРЈ“, бр. 11/81)
Конвенција Уједињених нација о правима детета, усвојена 20. новембра 1989. године на 44. заседању Генералне скупштине Уједињених нација у Њујорку – Закон о ратификацији Конвенција Уједињених нација о правима детета („Сл. лист СФРЈ – Међународни уговори“, бр. 15/90 и „Сл. лист СРЈ – Међународни уговори“, бр. 4/96 и 2/97)
Међународни пакт о грађанским и политичким правима – Закон о ратификацији међународног пакта о грађанским и политичким правима („Сл. лист СФРЈ”, бр. 7/71)
Општа декларација о правима човека (Генерална скупштина УН, 10. децембра 1948. године)
Породични закон („Сл. гласник РС”, бр.18/2005, 72/2011 – др. закон и 6/2015)
Пресуда Апелационог суда у Новом Саду, Гж бр. 138/13
Пресуда Апелационог суда у Новом Саду Гж бр. 282/12
Пресуда Апелационог суда у Новом Саду посл. Гж. бр. 3015/13
Recommendation No. R (88) of the Commitee of Ministers to members between persons living toghether as an unmaried couple and their testamentary dispositions, Adopted by the Committee of Ministers on 7 March 1988 at the 415th meeting of the Ministers' Deputies)
Устав Републике Србије („Сл. гласник РС”, бр. 98/2006 и 115/2021)

Aleksandar V. IVANOVIĆ
Kristina D. POLEKSIĆ
Dragan B. CVETKOVIĆ

EXTRA-MARRIAGE COMMUNITY AS AN ACCOMMODATION OF CIVILIZATION DEVELOPMENT

Summary

Cohabitation represents a more permanent union of the lives of one woman and one man who are not married. All modern family laws have accepted this form of community life, and in some European countries it is very widespread. According to our legislation, an extramarital union is a life union of two people of different sexes that lacks the legal form of marriage. Another characteristic of cohabitation is its duration and stability. There is no single and universal interpretation of extramarital union in modern law. The differences are conditioned by the relationship of rights to the personal rights and obligations of partners in such a union. Some laws also recognize same-sex persons the right to recognize extramarital unions (Netherlands and France, Great Britain, Denmark), while others require the registration of such unions (Belgium, France, Netherlands). The existence of the will of two persons to live in a union of life and the duration of the union are generally the minimum conditions for such an extramarital union to be legally recognized, i.e. to produce legal consequences. In some Western European countries, extramarital unions have become, in the past few decades,

a common form of community life, but they are not legally regulated by the regulations of family legislation, as in Serbia, where the actions of such unions are regulated by regulations on the right to support, and the acquisition and division of joint property. Analysis of the application of family legislation to extramarital unions shows that due to certain unfavorable circumstances related to the birth of children out of wedlock, the protection of extramarital unions is not equal to the protection of married unions. Although protection is guaranteed to every family according to the Constitution, and the Family Law prescribes that children born in marriage are equal to children born out of wedlock, in enjoying the rights and their protection that are guaranteed to them by law, extramarital unions do not enjoy nearly the kind of protection that the legislator intended marriage. Thus, for example, the termination of an extramarital union is not nearly as affected by the measures of the competent authorities as in the case of the termination of a marriage. There is no conciliation procedure, there is no ex officio decision on entrusting children for care and upbringing, etc. Bearing in mind that extramarital union is a widespread form of community of life and that according to existing legislation it is not equal to married union in all aspects, the subject of consideration of this paper will be the causes of the origin and existence of extramarital union, its legal regulation from the aspect of international regulations and domestic legislation, the position and relations of partners in such a community, in order to more effectively implement the constitutional framework according to which every family is guaranteed protection.

Keywords: cohabitation, marriage, family, Constitution of the Republic of Serbia, Family Law, community of life, children, cohabitation, protection of rights.

Рад је предат 1. марта 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 004.738.5:316.774
316.774
659.4
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-47590

Прегледни рад

*Милица Д. ИЛЧИЋ**
Факултет драмских уметности у Београду

ДРУШТВЕНЕ МРЕЖЕ КАО КАНАЛ КОМУНИКАЦИЈЕ У КРИЗНИМ СИТУАЦИЈАМА

Апстракт: Кључни задатак управљања кризама јесте да се спрече или ублаже негативне последице кризе, било да је реч о организацијама или неким другим ентитетима. У управљању кризама најважнији елемент јесте комуникација, тј. дијалог који организација има са својим стејкхолдерима непосредно пре, за време и након завршетка кризе. Циљ комуникације у кризној ситуацији јесте да се пруже информације заинтересованим странама, и да се заштити и одржи имиџ и репутација организације. С обзиром да је у и у теорији и у пракси одавно препознат значај комуникације за ефикасно управљање кризима, предмет овог рада је да процени и анализира ефикасност друштвених медија као канала комуникације у кризним ситуацијама. Методологија која ће се користити у овом раду ослања се на преглед литературе као и на студију случаја. Предмет студије случаја биће примери добре праксе употребе друштвених медија као канала комуникације у кризној ситуацији.

Кључне речи: Комуникација у кризним ситуацијама, друштвене мреже, односи са јавношћу, кризна ситуација, комуникациони канали

УВОД

Комуникација је веома важна компонента у процесу управљања кризама, и током последњих неколико деценија придобила је пуно пажње међу истраживачима кризних ситуација. Криза ствара потребу за информацијама, а комуникације у кризној ситуацији (у даљем тексту ККС) путем различитих канала комуникације омогућавају дељење информација и размену знања (Coombs 2010). Комуникационе поруке које се пласирају током кризне ситуације, како то истиче Кумбс, имају двојаку улогу: 1) да пруже информације онима који могу да буду погођени последицама кризе, и 2) да смањи штету и утицај кризе на углед организације. ККС се, као што је већ напоменуто, одвијају током све три фазе кризног менаџмента: пре почетка кризе, током кризе, и након завршетка кризне комуникације. Посматрано из аспекта ККС, најважнија фаза јесте фаза одговора, тј. фаза самог одигравања кризне ситуације, јер су сви стејкхолдери најзаинтересованији у овој фази, све што организација предузима је видљиво стејкхолдерима, ова фаза и оно што организација у њој предузима у великој мери утиче на мишљење јавног мњења и стејкхолдера о томе како организација управља кризном ситуацијом.

* Асистент, ilcicmilica011@gmail.com

Фалкенхејмер и Хајд (Falkenheimer, Heide 2010) објашњавају да су кључна правила ККС да се одмах одговори и да се проследе информације главним публикама, корисницима, при чему упућене комуникационе поруке треба да буду једноставне и разумљиве. Међутим, иако ова правила звуче једноставно на папиру у пракси их је знатно теже спровести. Ефикасност ККС зависи од брзине којом су информације пласиране али и од истовременог обухвата свих стејкхолдера. Да би се у томе успело, важно је одабрати најефикасније канале комуникације. У зависности од тога са којом публиком организација треба да комуницира, она треба да одабере најпогодније канале комуникације: да ли ће користити традиционалне медије попут телевизије и новина, или пак дигиталне медије (интернет и друштвене мреже), или ће бити неопходно да укључи комуникацију путем телефона, као нпр. слање СМС порука или чак успостављање бесплатне телефонске линије за информисање стејкхолдера.

Развој и експанзија интернета и информационо-комуникационих технологија, заједно са глобализацијом тржишта, преобликовали су окружење у коме се одвија савремено пословање. Интернет је омогућио тренутну и готово бесплатну комунукацију између људи и ентитета са различитих крајева планете, а развој и повезивање информационих система у велике мреже, омогућио је и пословање великог броја компанија са потрошачима из целог света. Поред тога, преобликовање комуникације које су донеле информационо-комуникационе технологије условило је непосредан контакт између компанија и њихових потрошача и других заинтересованих страна. Све промене које су информационо-комуникационе технологије донеле савременом пословном окружењу детерминисале су чврсту везу између кризних комуникација и интернета, као и медија заснованих на интернету, међу којима важно место заузимају друштвене мреже.

ДРУШТВЕНЕ МРЕЖЕ КАО КОМУНИКАЦИОНИ КАНАЛ

Платформе друштвених мрежа укључују блогове и микро блогове, виртуелне заједнице, друштвене мреже, као што су Фејсбук, Твитер, Линкедин, Инстаграм и платформе за заједничко означавање и дељење медијских датотека као што су Јутјуб и Фликр (Gretzel 2010; Walaski 2013). Суштина друштвених мрежа осмишљена је тако да омогући људима да се повезују, деле и сарађују, што је резултирало њиховом све већом употребом у личним, пословним и образовним доменима (White, King, Tsang, 2011). Друштвене мреже се често дефинишу као облици електронске комуникације путем којих корисници стварају онлајн заједнице како би међусобно делили информације, идеје, личне поруке и друге садржаје (Радуловић, Орлић, н.д.). Друштвене мреже су онлајн платформе које омогућавају корисницима интернета да сарађују у изради садржаја, деле мишљења и ставове и повезују се из пословних разлога или због дружења и задовољства (Вучковић 2021: 201). Основни значај комерцијалне употребе интернет друштвених мрежа лежи у њиховој ефикасности, ефективности, приступачности и проактивном ставу (Илић, Марковић 2014). Савремени облици друштвених мрежа преносе информације за које корисник сматра да поседују кредибилитет, јер су засноване на задовољству

референтних група. На тој основи, организације теже да директно утичу на стварање позитивног имица организације.

Једна од првих најпопуларнијих друштвених мрежа, била је Мај спејс (My space), која је постала заступљена међу корисницима широм света, а после ње и најпознатије друштвене мреже попут: Фејсбука (Facebook), Јутјуба (You Tube), Твитера (Twitter) и др. Због своје огромне експанзије и велике распрострањености, друштвене мереже почеле су да се користе у разне сврхе. Данас је незамисливо да особе које се баве односима са јавношћу, маркетингом, комуникацијама или медијима нису присутни на друштвеним мрежема, као и познати брендови и предузећа (Пајић 2010). Постало је уобичајено да се каже да уколико ниси на друштвеним мрежама, као и да не постојиш. Друштвене мреже данас представљају друштвени феномен који битно мења карактеристике комуникације. Оне представљају и предмет истраживања и проучавања великог броја научника који имају за циљ да схвате деловање, могуће последице, значај као и облике ангажовања њихових корисника. Чине се покушаји да се утврди како оне утичу на међусобне односе појединаца, група, који фактори утичу на опредељење за учествовање у оваквој врсти комуникације (Ранђеловић, Живановић 2013). Сам појам друштвене мреже, настао је јер повезује људе широм света, који имају разна или слична интересовања, а повезани су у једну огромну светску мрежу. Називају се друштвене јер потенцирају интеракцију и дружење између корисника. Под виртуелном (онлајн) друштвеном мрежом се подразумева друштвена структура интернет окружења, чије чворове чине организације или појединци људи, а везе означавају утврђене међусобне активности - политичке, корпоративне, службене, породичне, пријатељске, по интересовањима (Сазанов 2013 према Ранђеловић, Живановић 2013). Друштвене мреже се могу дефинисати и као интерактивни друштвени медији који пружају корисницима стварање властитих Интернет страница, тема, група, фото галерија и онлајн пријатеља (који не морају обавезно бити пријатељи у реалном животу), уз висок степен међусобне повезаности свих елемената друштвене мреже и бригу за самостално одређивање степена приватности сваког појединца (Васић 2010). Друштвене мреже су веома лаке за употребу (довољно је основно познавање рада на рачунару и интернету), а можда и оно најважније, бесплатне су за употребу. Познато је да је све што је веома популарно и бесплатно, увек прихваћено од стране корисника. Њиховој популарности доприноси и чињеница да постоји велики број врста друштвених мрежа, карактеристичних за неки географски регион, потребе, занимање и интересовање. Набројаним предностима се мора придодати и чињеница да експанзија мобилне телефоније, тзв. паметних телефона који омогућавају тренутни приступ друштвеним мрежама са било ког места, као и других преносних уређаја као што су таблети, додатно говори о огромном потенцијалу друштвених мрежа. Поједини аутори истичу да су нове технологије омогућиле по први пут у историји покретање нових облика повезивања грађана, омогућавајући креирање колаборативних група које су веће и географски дистрибуиране више него иједне претходне групе у историји. Такве групе имају велике потенцијале, како у смислу повезивања и лакшег доирања до циљних група, тако и у смислу могућности организованог деловања у кампањама јавног заговарања и интеракцијама са организацијама и доносиоцима одлука (Љепава, Селаковић 2011).

ФУНКЦИЈА ДРУШТВЕНИХ МРЕЖА У КОМУНИКАЦИЈИ У КРИЗНИМ СИТУАЦИЈАМА

У данашње време разне платформе друштвених мрежа омогућавају организацијама да ефикасно пружају информације о кризи јер представљају нови начин комуникације: дигиталну, компјутеризовану и комуникациону технологију која омогућава истовремено умрежавање на најбржи и најефикаснији начин са различитим публикама (Вајт 2012). Друштвене мреже имају потенцијал да утичу на начин на који појединци размишљају, понашају се и реагују на информације и ситуације уопште, али и у време кризне ситуације (Schroeder, Pennington-Gray 2014). Отуда је улога друштвених мрежа као комуникационе платформе током кризе не само важна, већ и неизбежна (Шродер et al. 2013). Друштвене мреже могу бити корисне за побољшање припремљености и одговора, смањење трошкова кризе, побољшање транспарентности процеса доношења одлука и повећање потенцијалног прихватања исхода. Стога не чуди да велики број аутора сматра да друштвене мреже могу да буду у центру стратегије ККС (Čo, Park 2013). Студија Аксела (Axel 2014) показује како су различите врсте друштвених мрежа важне за обезбеђивање ефикасне ККС у смислу да правим људима пруже праве информације у право време.

Због чега су дигитални медији, на челу са друштвеним мрежама, привукле пажњу истраживача, али и постале један од уобичајених канала ККС? Одговор је једноставно пронаћи. Основне предности друштвених мрежа леже у њиховој ефикасности, ефективности, приступачности и проактивном ставу. Прво, друштвене мреже су широко распрострањене, користи их велики број људи, услед чега оне омогућавају организацији да брзо и једноставно проследи поруку широком аудиторијуму. Вајт и Хинсон (White, Hinson 2008) указују на још једну важну карактеристику друштвених мрежа која их чини погодним каналом ККС. Наиме, ови аутори истичу да друштвене мреже омогућавају тренутну комуникацију, а организације могу брзо да одговоре на критике. Поред тога, друштвене мреже имају својство да могу да досегну велику публику и омогуће примаоцима да одговоре или коментаришу поруке на комфоран начин. За разлику од традиционалних медија (нпр. телевизије) где су корисници пасивни примаоци информација, друштвене мреже пружају интерактивну и ажурирану платформу за активну друштвену партиципацију, која је трансформисала начин слања и пријема информација. С једне стране, појединци активни на друштвеним мрежама не само да имају улогу објављивања вести, већ такође и ревидирање и објављивање вести на основу колективних коментара на мрежи. Пролиферација канала комуникације и децентрализација публике су само неки од ефеката друштвених мрежа, који су омогућили селективан, непосредан и интерактиван начин комуникације између организација и јавности. Дакле, дигитални медији на челу са друштвеним мрежама су променили пејзаж ККС, што је дефинитивно утицало на то како организације треба да комуницирају у току кризне ситуације. С обзиром да је време критични фактор током одговора организације на кризу, а да су друштвене мреже канал комуникације који организацијама омогућава да ефикасно досегну до различитих публика, место и улога друштвених мрежа као канала ККС није упитан.

Блогови омогућавају објављивање и ажурирање порука и објава које имају личну и емотивну димензију и могу се користити у кризним ситуацијама као средство брзе комуникације. Исто важи и за Твитер, услугу микро блоговања са много краћим порукама (тзв. „твитови" максималне дужине до 140 знакова). Корисници који прате Твитер комуникатор могу да читају, коментаришу и лако прослеђују твитове другим корисницима. Друштвене мреже могу стога избрисати границу између интерперсоналне и масовне комуникације што није случај са класичним медијима. Иако етаблиране, новине имају висок кредибилитет, организациона комуникација путем блогова доводи до већег организационог кредибилитета и евентуално до веће репутације организације, него што то може комуникација путем традиционалних медија као што су новине. Келехер (Kelleher 2009) је открио да комуникација уобичајним језиком и посвећеност на блоговима позитивно корелирају са исходима публике, као што су поверење, задовољство или посвећеност. Келехер (2009) даље објашњава да када публика доживљава једну организацију као хуману и посвећену, онда је датој организацији много лакше да постигне позитиван исход ККС. На сличан начин се може очекивати и да ће кризна комуникација путем социјалних медија резултирати већом организационом репутацијом. Јин и Лиу (2010), као предност блога додају и чињеницу да овај канал комуникације омогућава организацији и кризним комуникаторима да надгледају како се креће став публике о кризној ситуацији и одговору организације на кризну ситуацију преко праћења ставова утицајних блогера, укључујући и могућност одговора на објаве утицајних блогера. Ово уједно омогућава да се избегне преношење нетачних информације у јавности, посебно информација блогера који шире лоше вести, што може проузроковати умањивање угледа и имица организације. Предност блога огледа се и у томе што блогови омогућавају људима да се једноставно укључе у размену знања и размену мишљења, што обично подстиче јавност на конструктивну комуникацију и гради поверење након кризе (Valentini, Romenti 2011). Дакле, током кризе људи имају тенденцију да користе разне врсте друштвених мрежа како би прикупили што више додатних информација у вези са ризицима и одговорношћу за кризу.

Без обзира на позитивне ефекте употребе друштвених мрежа као канала ККС, не сме се изгубити из вида да употреба друштвених мрежа као канала ККС носи са собом и низ изазова, који имплицирају постојање плана ККС и познавање корисника друштвених мрежа, односно стејкхолдера организације који су корисници друштвених мрежа. Присуство на друштвеним мрежама не значи само једнострано објављивање информација. Примера ради, уколико нека компанија постави изјаву/саопштење о кризној ситуацији на Фејсбуку у виду статуса, уследиће бројни коментари и рекације, у којима људи постављају разна питања која се тичу саопштења и околности кризне ситуације, пошто желе више информација и података. Ово захтева од компаније да одговори на коментаре, поруке и питања и да уђе у директну комуникацију са стјекхолдерима. Дискусија константно мора да се подстиче, како би се остварили циљеви ККС, тј. да се сачува имиц и репутација компаније. Поред тога, организације се приликом употребе друштвених мрежа као канала ККС сусрећу са изазовом брзог одговора, и то како у почетној фази кризне ситуације, тако и током развоја кризе, у погледу ажурирања

информација и брзог одговора на питања и критике публике. Непосредност и брзина комуникације навели су истраживаче да испитају утицај времена на ККС на друштвеним мрежама. Неколико истраживања показује да због ових карактеристика друштвене мреже могу истовремено да буду и канал комуникације који олакшава кризу, али и канал комуникације који може да продуби кризу (Kerkhof et al. 2011). Друштвене мреже као канал комуникације могу да продубе кризу због својства у погледу лаког ширења гласина и лажних информација међу великим бројем људи у веома кратком времену. Друштвене мреже повезују људе и дозвољавају им да деле информације за које су заинтересовани, без обзира на тачност информација. Управо ова карактеристика у погледу брзог ширења информација од стране свакога ко из било ког разлога жели да се укључи у дискусију о конретној теми, условљава неопходност да се пажљиво размотре корисници друштвених мрежа, тј. стејкхолдери компанија. Према Креутзеру и Хинзу (2010) корисници друштвених мрежа могу се поделити у две групе: инфлуенсере и просечне кориснике. Инфлуенсери су они који имају велики број пријатеља у датој друштвеној мрежи, комуницирају више од просечног корисника и способни су да убеде друге у своје мишљење. Отуда друштвене мреже увек носе ризик да стејкхолдери који иначе располажу са релативно малом моћи и утицајем постану веома утицајни због способности умрежавања и дистрибуције информација на интернету без икаквих ограничења. Управо то чини инфлуенсере врло занимљивим, али и опасним за компаније, јер њихово мишљење може утицати на мишљење шире јавности. То значи да моћ умрежавања путем друштвених мрежа утиче на моћ стејкхолдера који их користе, што представља две стране медаље за саме организације. Одабир одговарајућег канала ККС зависи, између осталог, и од врсте кризе, њених последица, као и самих стејкхолдера. Друштвене мреже вероватно нису најефикасније место за дијалог у кризи, преношење тешких или емотивних вести. Конвенционални „алати" за ККС попут телефонских позива, састанака или скупова омогућавају да се пренесе емпатија, забринутост и двосмерна комуникација на начин који, нпр. Фејсбук и Твитер никада не могу да омогуће. Запослени би радије чули потребне информације о својој организацији од својих шефова, него преко друштвених мрежа. Штавише, могу се јавити и случајеви када је присуство на друштвеним мрежама контрапродуктивно, што може бити директан подстицај лобистичкој групи која намерава да нанесе штету репутацији организације. Такође, једна од ситуација када употреба друштвених мрежа није најбољи избор постоји у случају када врло мали број кључних актера и стејкхолдера користи друштвене мреже или друге дигиталне канале за добијање информација о кризи. Потребно је водити рачуна и о томе како различите друштвене групе користе друштвене мреже. Према ранијим истраживањима, перцепција корисности различитих платформи друштвених мрежа за интеракцију и за размену и ширење информација разликује се међу различитим групама корисника. Чен Олмстед (Chan Olmsted), Чо и Ли (2013) указују на чињеницу да корисници друштвених мрежа, у зависности од старости и нивоа коришћења дигиталних медија, перципирају могућности платформи друштвених мрежа на различите начине. Тако ови аутори наводе да млађи корисници друштвеност доживљавају као кључну, па ће њима друштвене мреже попут

Твитера и Фејсбука представљати ефикасно средство за повезивање са светом, док старији корисници имају другачије критеријуме и на друштвене мреже усредсређене на садржај попут форума и блогова гледају као на боље начине повезивања са светом. Поред наведеног, употреба друштвених мрежђа као канала ККС захтева да три кључна фактора ККС буду пажљиво размотрена: садржај поруке, канал испоруке и учесталост испоруке поруке. Када се социјални медији користе као платформа за комуникацију током кризе, порука коју организација шаље треба да уважава многе аспекте, укључујући и то ко ће је прочитати и одговор публике на поруку. Порука мора бити у складу са циљевима и политиком организације и мора бити информативна и искрена. Садржај поруке је важан јер може резултирати ширењем тачних и нетачних информација, затварајући јаз између онога што публика зна и онога што треба да зна (Walaski 2013).

Организације су брзо схватиле да друштвене мреже имају и негативну страну и да им је за управљање комункацијом на друштвеним мрежама потребно специјално обучено ПР особље. Много је компанија искусило непријатну ситуацију у којој бесни купци искаљују своје фрустрације помоћу алата на друштвеним мрежама што представља озбиљну претњу репутацији компаније, посебно када се оно што незадовољан купац говори поклопи са мишљењем других корисника друштвених мрежа. Стога данас ПР стручњаци морају да поседују знање не само из области новинарства већ и дигиталних медија. Међутим, студије које су се бавиле истраживањем употребе друштвених мрежа у ККС у погледу ставова професионалаца и њиховог искуства у употреби друштвених мрежа у управљању кризама су ретке (Fraustino et al. 2012). Један од важних предуслова успешне примене друштвених мрежа као канала ККС је да је платформа друштвених мрежа постала саставни део у свакодневној комуникацији организације пре него што се криза догодила. Успешну ККС путем друштвених мрежа обично обављају поједини, посвећени службеници за комуникацију који успевају да се прилагоде ситуацији у којој се налазе, а не као резултат централно организованих и планираних кризних одговора (Олсон 2014). Друге студије показују да су професионалцима потребни нови приступ и став, па чак и нова врста организационе културе, да би успешно користили друштвене мреже у ККС (Gonzalez-Herrero, Смит 2010). Социјална медијација ККС (СМЦЦ), који се назива и „социјално-посредовани дијалог" између организација и њихових јавности у кризи (Fearn-Banks 2016) привукла је током последње деценије пажњу теоретичара, истраживача али и практичара широм света. Друштвене мреже, као што смо видели у претходном делу рада, представљају „мач са две оштрице" ККС организације, који пружа истовремено и велике могућности, и озбиљне изазове. Са једне стране, истраживања показују да друштвене мреже могу да олакшају организацијама праћење спорних питања у кризи, отворену и ажурну комуникацију са различитим публикама, одржавање критичних односа и транспарентност активности које организација предузима. Са друге стране, друштвене мреже носе ризике од нетачних информација и њиховог брзог ширења, ширења гласина, негативних мишљења и емоција, па чак се може десити да кризни менаџмент изгуби контролу над званичним порукама када се појаве садржаји које су створили корисници или када ти садржаји почну да доминирају у јавном мњењу.

СОЦИЈАЛНА МЕДИЈАЦИЈА КОМУНИКАЦИЈЕ У КРИЗНИМ СИТУАЦИЈАМА

Да би се адекватно објаснио утицај друштвених мрежа на ККС, креиран је модел социјалне медијације ККС, који представља први теоријски оквир за описивање односа између организација, онлајн и офлајн јавности, друштвених медија, традиционалних медија и усмене комуникације пре, током и после кризе (Austin et al. 2017). Овај модел је добро истражен у контексту Сједињених Америчких Држава, коришћењем различитих метода као што су експерименти или интервјуи. Научници су углавном иситивали како облик кризних информација, извори и врста кризе и историја могу утицати на реакцију јавности на кризу (нпр. утицајни креатори садржаја на друштвеним мрежама, следбеници и неактивни), као и како различити типови организација (тј. компаније, невладине организације и владе) могу ефикасно да одговоре стејкхолдерима усвајањем различитих стратегија ККС (Liu, Fraustino, Jin 2015).

Истраживачи су развили СМЦЦ модел као оквир за управљање ККС у медијима који су битно измењени појавом савремених технологија и интернета (Jin, Liu 2010). Модел је подељен у два дела која објашњавају:

1. како извор и облик кризних информација утичу на опције одговора организација и

2. препоруке стратегије одговора на кризу путем друштвених мрежа.

СМЦЦ практично описује интеракцију између организације у кризи и три врсте јавности које производе и троше информације пре, током и после кризе (Остин et al. 2017):

- утицајни креатори садржаја на друштвеним мрежама, који креирају информације о кризи које други могу да конзумирају;
- пратиоци друштвених мрежа који конзумирају информације које су креирали утицајни креатори садржаја на друштвеним мрежама и
- неактивни на друштвеним мрежама, који могу конзумирати информације које су креирали утицајни креатори садржаја индиректно путем јавног поговарања од стране пратилаца друштвених мрежа и/или путем традиционалних медија који прате утицајне креаторе садржаја на друштвеним мрежама/пратиоце друштвених мрежа.

У средишту СМЦЦ модела је дата организација у датој кризи, која је такође извор информација. Стога се извори информација о кризи могу поделити у две категорије: од организације и од треће стране ван организације. Када је више организација укључено у кризну ситуацију, свака организација може да се постави као главна организација у средишту овог модела за процену и одговор на кризу (Лиу и остали 2011). Полазећи од извора информација о кризи, друштвене мреже представљају трећу страну, а СМЦЦ модел даље описује како друштвени мреже дистрибуирају информације директно и индиректно. На пример, кризне информације се преносе директно од утицајних креатора садржаја ка пратиоцима друштвених мрежа, али потенцијално индиректно ка неактивним на друштвеним мрежама. Такође, кризне информације се преносе директно између традиционалних медија и друштвених мрежа. Поред тога, СМЦЦ модел даје објашњење о томе какав

утицај имају информације добијене од треће стране, а какав оне добијене директно од организације. Генерално, према мишљењу аутора овог модела, јавности су највише спремне да прихвате одбрамбени одговор организације када информације о кризи добијају од организације преко традиционалних медија, а најмање је вероватно да ће прихватити организациони одговор на кризу уколико информације добијају путем јавног поговарања (Liu et al. 2011). Ово имплицира да уколико организација мора у конкретној кризној ситуацији да наступи дефанзивно, онда је боље да канал комуникације буду традиционални медији, а не дигитални. Током кризе људи често проводе више времена на интернету, а СЦММ модел сугерише да људи користе друштвене мреже током кризе из три разлога: релевантност питања; потрага за информацијама или дељење информација, и емоционално пражњење или тражење подршке (Liu et al. 2011). СЦММ модел треба да помогне организацијама и стручњацима кризног менаџмента да разумеју како њихове публике креирају, конзумирају и деле информације током кризне ситуације. У оквиру СЦММ модела налази се пет фактора који утичу на то како организације преносе информације пре, током и после кризе: порекло кризе, тип кризе, инфраструктура, стратегија поруке и облик поруке (Liu et al. 2011). Лиу и сарадници (2014) су експериментално тестирали свих пет компоненти СЦММ модела, на узорку студената, како би утврдили на који начин универзитети треба да комуницирају са својим кључним публикама током кризне ситуације. Експеримент је био фокусиран на утицај извора и облика информација о кризи на појединца, док су ефекти међу односа између појединаца тестирани као функција порекла кризе. Резултати експеримента су показали да криза чије је порекло изван организације, или која има низак ниво одговорности организације за насталу кризу, воде вишем нивоу прихватања дефанзивног одговора, као и да воде вишем нивоу прихватања двосмисленог одговора организације. Са друге стране, када кризна ситуација има порекло унутар организације, или постоји висок ниво одговорности организације за насталу кризу, води вишем нивоу прихватања акомодативног одговора организације. Такође, аутори су овим експериментом доказали и да, уколико су информације о кризи пласиране од треће стране путем друштвених мрежа, емоције публике попут љутње, беса, презира или згражавања ће бити интезивиране уколико је извор кризне ситуације интерни. Сходно оваквим налазима, аутори препоручују да организација треба да примени акомодативни одговор уколико се процени да стејкхолдери перципирају организацију као одговорну за настанак кризе. Са друге стране, уколико јавност перципира да организација има низак ниво одговорности за наступелу кризу, организација треба да примијени дефанзивни одговор.

У данашњем дигиталном добу, комуникација у време кризе је постала неизбежан и кључан аспект управљања ризицима и кризама за организације широм света. Кризне ситуације, без обзира на своје порекло и природу, захтевају брзу, ефикасну и пажљиво планирану комуникацију како би се минимализирали негативни ефекти по репутацију, оперативну способност и односе с јавношћу организације. У овом контексту, друштвене мреже су постале средишњи алат за комуникацију током криза и играју кључну улогу у информисању, ангажовању и усмеравању јавности. У раду су спроведене две студије случаја које ће омогућити дубље разумевање улоге

друштвених мрежа у управљању кризним ситуацијама. Друштвене мреже су постале изузетно важне платформе за брзу дисеминацију информација и интеракцију са широм публиком. Међутим, њихова ефикасност и утицај у контексту кризне комуникације нису нужно позитивни. Студије случаја које смо анализирати пружају увид у начине на који једна организација користи друштвене мреже као канал ККС. Циљ је разумети стратегије, тактике и резултате које је организација постигла путем друштвених мрежа као канала ККС. У том смислу су нам студије случаја омогућиле да идентификујемо најбоље праксе и изазове који се јављају приликом коришћења друштвених мрежа као канала комуникације у ККС.

ЕМПИРИЈСКА АНАЛИЗА КОМУНИКАЦИЈА У КРИЗНИМ СИТУАЦИЈАМА – СТУДИЈЕ СЛУЧАЈА

Burger King

Компанија Бургер Кинг је америчка компанија и један од највећих ланаца брзе хране у свету, која успешно послује још од 1954. године, и данас има мрежу од 18 789 ресторана у преко 79 земаља света (Статиста 2020). Поред одличног примера успешног пословања, ова међународна компанија пружа одличан пример ефикасног кризног менаџмента и ККС, као и употребе друштвених мрежа као канала комуникације, али и алата у управљању кризом. Наиме, овај ланац ресторана брзе хране се 2012. године нашао у кризи када је њихов запослени на једном сајту објавио своју слику, на којој стоји у канти у којој се налазила салата. Испод слике је објављен натпис „Ово је салата коју једете у Бургер Кингу“ (Jaruegui 2012).

Слика 1: Фотографија запосленог у Бургер Кингу објављена на друштвеним мрежама
Извор: *https://www.nydailynews.com/news/national/3-burger-king-employees-fired-viral-photo-worker-standing- lettuce-bins-article-1.1117625*. преузето 19.08.2023. године.

Реакција људи који воле да једу у Бургер Кингу је била негативна и згражавајућа. Међутим, кризни менаџмент Бургер Кинга је кренуо у хитну акцију, а први задатак им је био да путем доступних Интернет алата пронађу пословницу

Бургер Кинга у којој је фотографија направљена. Након што су пронашли пословницу, помоћу обуће коју је приказивала слика су идентификовали запосленог који је објавио фотографију и налази се на истој, а потом су запосленог отпустили, и објавили вест о томе на друштвеним мрежама. Временски период од избијања кризне ситуације до одговора на кризу у овом случају износио је 24 часа. Оно што је очигледно на примеру Бургер Кинга јесте постојање доброг плана ККС и ефикасна употреба друштвених мрежа као канала комуникације. Менаџмент Бургер Кинга је брзо на друштвеним мрежама одговорио својим потрошачима, прослеђујући поруку да је у овом ланцу ресторана безбедност хране на првом месту и да компанија наставља политику нулте толеранције према било коме ко крши правила ове политике. Пратећи теорију СМЦЦ, криза је настала интерно, узроковао је запослени у Бургер Кингу, а одговорност организације за насталу кризну ситуацију је била мала па је отуда примерен одговор био офанзивни. У овом случају, реч је о кризној ситуацији која је настала онлајн, на друштвеним мрежама, и отуда је употреба друштвених мрежа као примарног канала ККС била исправан потез. Реакције потрошача на објављену фотографију су започеле и ширile се на друштвеним мрежама, и иако је кризна ситуација добила пажњу и традиционалних медија, којима се компанија обратила након решавања кризне ситуације, прво обраћање и информисање јавности о томе шта је компанија предузела одвијало се примарно на друштвеним мрежама.

Студија случаја Starbuks компаније

Компанија Старбакс основана је 1971. године у Сијетлу, а данас компанија има преко 32 000 малопродајних објеката за продају кафе у 83 државе света (Старбакс 2021), и једна је од највећих ланаца малопродаје кафе у свету. Компанија је у 2019. години остварила приходе од 26,51 милијарде америчких долара, и има близу 350 000 запослених (Крафт 2021). Старбакс је познат као један од лидера у корпоративној филозофији. Примера ради, пословнице Старбакса у различитим земљама истовремено пуштају исту музику. Један од примарних разлога зашто је ова компанија изабрана за студију случаја јесте тај што се у својој маркетинг стратегији и комуникацији са заинтересованим странама, Старбакс активно ослања на дигиталне медије, а посебно на друштвене мреже. Још од кризе у којој се компанија нашла 2008. године, са наступањем Светске економске кризе, Старбакс је креирао и имплементирао план употребе друштвених мрежа, што је започето креирањем блога Моја Старбакс Идеја и Старбакс блог. На блогу Моја Старбакс Идеја, компанија презентује својим купцима идеје које планира да спроведе, или им пак омогућава да изнесу своју идеју, омогућавајући им притом да гласају за идеје које им се највише допадају било да је реч о идејама других потрошача или оних на којима компанија тренутно ради. Тим запослених у компанији чији је задатак да чита све идеје и да издвоји оне које су најпопуларније међу потрошачима, одабира сет идеја које потом презентује кључним доносиоцима одлука у компанији, након чега се креће у имплементацију одабраних идеја (Дигитална Иницијатива 2016). Истовремено су развијени и профили на Фејсбуку и Твитеру, при чему се компанија котира као једна од компанија са највећим бројем пратилаца на овим друштвеним мрежама.

Према подацима са сајта Socialbakers (2021), Старбакс има преко 36 700 000 пратилаца на својој официјелној Фејсбук страници, и нешто мање од 11 000 000 пратилаца на Твитер. Подаци и информације са блогова компаније су синхронизовани са информацијама на друштвеним мрежама мрежама. Активно присуство компаније на друштвеним мрежама условило је да Старбакс схвати значај друштвених мрежа и да их уврсти у план кризног менаџмента, као и у план ККС.

План кризног менаџмента компаније Старбакса (Базник et al. 2014) предвиђа различите врсте кризних ситуација, а друштвене мреже као канал комуникације заузимају важно место и развијена је стратегија социјалних медија. Старбакс у свом плану кризног менаџмента указује на две категорије канала комуникације (види табелу 1). Друштвене мреже укључују популарне мреже као што су Фејсбук, Твитер, Ју Тјуб и блогове, што указује на централни положај друштвених мрежа у Старбаксовој комуникацији и арени односа с јавношћу. Занимљиво је да Старбакс корпоративни сајт и е-маил уврштује у масовне медије.

Табела 1: Канали кризних комуникација компаније Старбакс

Друштвене мреже	Масовни медијие
Фејсбук	Старбакс корпоративни сајт
Твитер	Електронска пошта
Ју Тјуб	Новине
Блогови	Телевизија

Извор: https://abigailbrennan.files.wordpress.com/2014/04/starbucks-crisis-management-plan1.pdf

Поред тога, план ККС компаније Старбакс (Бехлинг ет. ал., н.д) дефинише кључне заинтересоване стране. Према приручнику, Старбакс има две категорије јавности: интерну и екстерну (видети табелу 2). Интерна јавност обухвата руководиоце и запослене, укључујући корпоративне добављаче Старбакса, док екстерна јавност обухвата општу јавност, потрошаче, новинске куће, конкурентске компаније и владине агенције. Као што се подразумева, стручњаци за односе с јавношћу директно третирају и управљају комуникацијом на друштвеним мрежама, за разлику од традиционалних мас медија.

Табела 2: Категорије заинтересованих јавности Старбакса

Интерне јавности	Екстерне јавности
Генерални директор	Општа јавност
Запослени (кадровски менаџмент, односи с јавношћу, запослени у малопродајним објектима, добовљачи)	ABC, NBC, CBS, Fox News, CNN
	Новинске куће
	Конкурентске компаније
	Потрошачи

Извор: https://abigailbrennan.files.wordpress.com/2014/04/starbucks-crisis-management-plan1.pdf

Општа филозофија компаније Старбакс која је уграђена у стратегију кризног менаџмента и ККС води се ставом да ништа не треба сакривати, када погрешиш треба да признаш и да решиш проблем (Michelli 2007). Компанија Старбакс се током вишедеценијског пословања сусрела са бројним кризним ситуацијама, али ћемо се у овом раду фокусирати на кризу која је избила 2012. године, услед контроверзи око састојака кафе фрапућино од јагоде, која се продаје у Старбаксу.

Наиме, да би овај фрапућино добио ружичасту боју, Старбакс је користио кохинеал, супстанцу која се добија од тела инсекта *Dactylopius coccus*, који живи на просторима Латинске Америке. У марту месецу 2012. године један бариста вегетаријанац запослен у Старбаксу, послао је сајту за вегетаријанце *ThisDishIsVegetarian.com*, фотографију састојака фрапућина од јагоде, међу којима се налазио и кохинеал. Сајт је крајем марта 2021. године објавио ову информацију, након чега се вест брзо проширила интернетом, и покренута је петиција на сајту change.org, са захтевом да Старбакс престане да користи инсекте у својим напицима са укусом јагоде (Shute 2012). Ова вест је покренула лавину критика од стране вегетаријанаца на Твитеру и другим друштвеним мрежама. Старбакс је 29.03.2012. године на блогу објавио изјаву председника компаније у којој се наводи да је кохинеал супстанца која је потпуно здрава и безбедна, и одобрена од стране Америчке администрације за храну и лекове (ФДА), и позвали су своје потрошаче да поделе своје мишљење на блогу и најавили да ће размотрити алтернативе употреби кохинеала. Ипак, иако је Старбакс показао спремност да избаци употребу кохинеала у својим производима, прикупљени су потписи више од 6500 људи предвођених вегетаријанцима, и покрет против Старбакс на друштвеним мрежама је настављен, и подржан од стране масовних медија. Највећа расправа вођена је на Твитеру. Старбакс је реаговао 19.04.2012. године, званичном објавом на свом блогу, да ће кохинеал бити избачен из употребе и замењен екстрактом парадајза. Изјаве објављене на блогу Старбакса коришћене су као званичне изјаве, укључујући и изјаву генералног директора Старбакса коју је дао телевизији Си Би Ес дана 03.04.2012. године. Новински чланци који су пратили кризну ситуацију позивали су се на ове три изјаве, чиме је Старбакс показао да има другачију стратегију ККС и да као централни канал комуникације користи друштвене мреже. Изјаве су објављене на блогу, при чему је Старбакс повезао објаве са блога са својим профилима на Твитеру и Фејсбуку. Стратегија ККС Старбакса у случају кризе са кохинеалом базирала се на поменуте две објаве на блогу, при чему на Твитеру и на Фејсбуку није било додатних објава нити коментара већ су носиоци ККС позвали пратиоце да дају своје мишљење. Ким (2013) је, након спроведене анализе ККС компаније Старбакс у случају кризе са кохинеалом, навео да су реакције публике на Фејсбуку одражавале подршку компанији и подршку одлуци да избаци кохинеал из употребе, али да су реакције на Твитеру биле доминантно негативне (41,96% негативних твитова) или неутралне (48,95% неутралних твитова). Аутор закључује да су пратиоци Старбакса на Фејсбуку већински фанови ове компаније, и да је отуда проистекла таква разлика у реакцијама пратилаца на Твитеру и Фејсбукуу, али такође скреће пажњу да ово значи да носиоци ККС у компанијама морају да приступају употреби различитих друштвених мрежа на различите начине. Анализирајући стратегију ККС компаније Старбакс у описаној

кризној ситуацији може се закључити да компанија посматра друштвене мреже као једнако важан канал комуникације традиционалним медијима, и да су друштвене мреже кључни комуникациони алат ове компаније. Притом, посматрајући кризу са кохинеалом, која у случају компанија у индустрији хране и пића може да представља озбиљан изазов репутацији компаније, Старбакс је ефикасно искористио друштвене мреже не само као канал комуникације, већ и као аналитички алат, који је компанији послужио да прикупи податке о ставовима заинтересованих страна и својих кључних публика, и да на темељу прикупљених информација донесе коначну одлуку о разрешењу кризе и уклањању кохинеала из употребе. Компанија је реаговала брзо и поставила прво саопштење на блогу одмах по избијању кризе, у коме је најавила јавности да разматра алтернативе употреби кохинеала, након чега су посматране реакције опште јавности и кључних јавности компаније, да би на крају била донета коначна одлука. Студија случаја компаније Старбакс пружа одличан пример стратешки вођене ККС на друштвеним мрежама и поступања у складу са ставовима јавности и заинтересованих страна, а у циљу очувања репутације и ефикасног разрешавања кризне ситуације.

ЗАКЉУЧАК

У данашњем свеобухватном дигиталном пејзажу, где информације брзо циркулишу и доступне су готово свима, друштвене мреже су постале виталан канал ККС. Анализа потенцијала употребе друштвених мрежа као канала ККС у овом раду, извукли смо неколико кључних спознаја које доприносе бољем разумевању и примени овог канала комуникације у пракси. Друштвене мреже су се доказале као изузетно користан алат у контексту ККС. Оне омогућавају брзу и директну комуникацију са циљном публиком, пружајући организацијама прилику да моментално деле информације, упутства и ресурсе у кризним ситуацијама. Ова тренутна доступност информација може значајно допринети смањењу конфузије и панике међу заинтересовним јавностима, стејкхолдерима и различитим публикама. Такође, друштвене мреже омогућавају двосмерну комуникацију, што значи да организације могу примати повратне информације од своје публике и боље разумети њихове потребе и забринутости. Овај интерактивни приступ доприноси побољшању поверења и транспарентности у комуникацији током кризних ситуација. Транспарентност и поверење су такође кључне предности. Коришћењем друштвених мрежа, организације могу отворено комуницирати са својом публиком и пружити детаљне информације о кризној ситуацији. Ово доприноси поверењу различитих публика у организацију, што је од изузетне важности у време кризе. Међутим, употреба друштвених мрежа у ККС носи са собом и одређене изазове. Пре свега, неконтролисана ширења дезинформација и лажних вести на овим платформама могу озбиљно нарушити веродостојност организације. Поред тога, брза промена атмосфере на друштвеним мрежама и виралност информација могу захтевати непрекидно праћење и ажурирање садржаја. Осим тога, брза промена атмосфере на друштвеним мрежама може бити проблем. Негативни коментари и критике могу се брзо проширити и постати вирални, што може озбиљно утицати на репутацију организације.

Управљање променљивим сентиментом публике захтева непрестано праћење и прилагођавање комуникације. Питања приватности и етичке дилеме су такође изазови. Коришћење информација о појединцима са друштвених мрежа може изазвати забринутости о приватности и етици. Организације морају бити пажљиве у вези са тим како користе податке о својој публици и придржавати се закона и регулатива које се односе на ову област. У циљу ефикасне употребе друштвених мрежа у ККС, организације би требале следити одређене смернице. Пре свега, кључно је развити јасну стратегију која дефинише циљеве, циљне групе и поруке које ће се преносити путем друштвених мрежа. Тим за комуникацију у ККС треба бити добро обучен за коришћење ових платформи, са нагласком на брзом реаговању и правилном управљању променљивим ситуацијама. Транспарентност и искреност треба да буду основни принципи комуникације, с обзиром на то да се непосредна реакција и објава тачних информација цене у време кризе. Коришћење аналитичких алатки омогућава организацијама да прате ширење информација и сентимент публике, омогућавајући прилагођавање у реалном времену. Такође, важно је осигурати безбедност на друштвеним мрежама како би се избегле злоупотребе и хакерски напади. Једна од кључних организационих тешкоћа је недостатак адекватне обучености запослених за управљање друштвеним мрежама током кризних ситуација. Носилац ККС, заједно са ПР стручњацима, треба да поседују специфична знања и вештине за ефикасно коришћење ових платформи. То укључује разумевање техничких аспеката, аналитичке способности за праћење ширења информација, као и вештине за брзу реакцију и управљање кризама на друштвеним мрежама. Недостатак ових вештина може озбиљно отежати ефикасну комуникацију током кризе. Поред обучености, организационе тешкоће такође могу укључивати недостатак јасних улога и одговорности у вези са коришћењем друштвених мрежа у ККС. Носилац ККС и ПР стручњаци требају имати добро дефинисане задатке и одговорности како би се избегла конфузија и непотребни застоји у комуникацији. Осим тога, организације би требале имати планове за случај одсуства или неспособности особља задуженог за друштвене мреже како би се одржао континуитет комуникације.

У закључку, употреба друштвених мрежа као средства комуникације у ККС доноси бројне предности, али захтева пажљиво планирање и управљање изазовима. Спровођење добро дефинисане стратегије, тимски рад, транспарентност и брза реакција кључни су фактори за успешну употребу друштвених мрежа у време кризе. Овако припремљене организације ће бити у могућности да ефикасно комуницирају са својом публиком, минимализирајући штету и чувајући своју репутацију током кризних ситуација.

ЛИТЕРАТУРА

Austin 2017: Austin L., Fraustino J.D., Jin Y., Liu F, Crisis communication in a changing media environment: A review of the theoretical landscape in crisis communication and research gaps. In: Austin L., Jin &Y., editors. Social media and crisis communication. Routledge; New York pp. 423–448.

Axel 2014: Axel, B., Crisis Communication. In Cunningham, Stuart & Turnbull, Sue (Eds.) the Media and Communications in Australia. Allen & Unwin, Crow's Nest, pp. 351-355.

Baznik 2014: Baznik et. al. Starbucks Coffee Company Crisis Management Plan. Преузето са: https://abigailbrennan.files.wordpress.com/2014/04/starbucks-crisis-management-plan1.pdf, приступљено 30.08.2023.

Valentini 2011: Valentini C., Romenti, S., Blogging about Crises. Journal of Communication Management, 15(4), 298-313.

Васић 2010: Милица Васић, Шта је то интернет ? Технолошке основе интернета-основа за антрополошка проучавања. Етнолошко – антополошке свеске 16(5): 79-93.

Вучковић 2021: Јелена Вучковић, Дигитални медији и медијско законодавство Републике Србије. Зборник радова Правног факултета у Нишу (92), 195-217.

Gonzalez-Herrero 2010: Gonzalez-Herrero A. and Smith, S., Crisis Communication Management 2.0: Organizational Principles to Manage Crisis in an Online World, Organizational Development Journal, 28(1), 97 - 105.

Digital Initiative 2016: My Starbucks Idea: Crowdsourcing for Customer Satisfaction and Innovation. Преузето са: https://digital.hbs.edu/platform-digit/submission/my-starbucks- idea--crowdsourcing-for-customer-satisfaction-and-innovation/, приступљено 17.08.2023.

Илић 2014: ИлићД., Марковић, Б., Значај употребе интернет друштвених мрежа у процесу достизања одрживе конкурентне предности." СИНТЕЗА 2014- The use of the internet and development perspectives- Зборник радова: 82-87.

Jauregui 2012: Jauregui A., Burger King Employee Posts Photo Of Himself Stepping In Lettuce, Gets Busted By 4chan Users. Доступно на: https://www.huffpost.com/entry/burger-king-employee-steps-in-lettuce-busted-4chan_n_1679793, приступљено 17.08.2023.

Jin 2010: Jin Y., Liu, B.F., The Blog-Mediated Crisis Communication Model: Recommendations for Responding To Influential External Blogs. Journal of Public Relations Research, 22(4), 429-455.

Kelleher 2009: Kelleher T., Conversational voice, communicated commitment, and public relations outcomes in interactive online communication. Journal of communication, 59(1), 172-188.

Kerkhof 2011: Kerkhof, P., Schultz, F., & Utz., S., How to choose the right weapon. Social media represent both a catalyst for and weapon against brand crises. Communication Director, 76-79.

Kreutzer 2010: Kreutzer, R.T. & Hinz, J., Möglichkeiten und Grenzen von Social Media Marketing. Working Papers of the Institute of Management Berlin at the Berlin School of Economics and Law, Paper No. 58. ISSN 1869- 8115.

Kim 2013: Kim, E., The Role of Social Media in Crisis Communication - A Case Study of Starbucks, master thesis. Texas State University-San Marcos.

Liu 2015: Liu B.F., Fraustino J.D., Jin Y., How disaster information form, source, type, and prior disaster exposure affect public outcomes: Jumping on the social media bandwagon? Journal of Applied Communication Research, 43(1):44–65.

Liu 2011: Liu B. F., Austin, L., & Jin, Y., How publics respond to crisis communication strategies: The interplay of information form and source. Public relations review, 37(4), 345-353.

Љепава 2011: Љепава, Н., и Селаковић, М., Non-governmental organizations and online social networking: serbian parents network case study. Преузетно са: http://www.roditelj.org/wp- content/uploads/2011/04/Drustvene-mreze-u-radu-NVO-Symorg-Ljepava-Selakovic.pdf., приступљено 03.09.2023.

Michelli 2007: Michelli, J.A., The Starbucks Experience: 5 Principles for Turning Ordinary into Extraordinary, New York, NY: McGraw-Hill.

Пајић 2010: Пајић, Б., Друштвени медији као маркетиншки алат. Нови Сад: Елит медика. Радуловић, М., Моторс, Д., Орлић, С. Употреба друштвених мрежа као алата у ЦРМ активностима. Доступно на http://www.infotech.org.rs/blog/wp-content/uploads/61.pdf.

Ранђеловић 2013: Ранђеловић, Н., Живановић, П., Статус спорта у свакодневници коришћења друштвених мрежа студената спорта и физичког васпитања. Теме-Часопис за друштвене науке (02): 901-923.

Salesforces. (n.d.). Extracting More Value from Social Media with Social Media Management Technology. Доступно на: https://www.salesforce.com/hub/marketing/social-media-management/?mc=marketingcloud.com/blog/shining-examples-of-excellent-social-media-crisis-management, приступљено 17.08.2023.

Socialbakers 2021: Starbucks Facebook Statistics. Преузето са: https://www.socialbakers.com/statistics/facebook/pages/detail/22092443056, приступљено 30.08.2023.

Schroeder 2013: Schroeder, A., Pennington-Gray, L., Donohoe, H., Kiousis, S., Using Social Media in Times of Crisis. Journal of Travel & Tourism Marketing, 30(1-2), 126-143.

Schroeder 2014: Schroeder, A., Pennington-Gray, L., The Role of Social Media in International Tourist's Decision Making. Journal of Travel Research, 1-12. Chan-Olmsted,

Shute 2012: Shute N., Is That A Crushed Bug In Your Frothy Starbucks Drink? Преузетно са: https://www.npr.org/sections/thesalt/2012/03/30/149700341/food-coloring-made--from- insects-irks-some-starbucks-patrons, приступљено 01.09.2023.

Sweetser 2007: Sweetser, K. D., Metzgar, E., Communicating during crisis: Use of blogs as a relationship management tool. Public Relations Review, 33(3), 340–342.

TDIV 2012: Starbucks bugged by consumers, company will review use of cochineal extract. Преузето са: http://www.thisdishisvegetarian.com/2012/03/starbucks-bugged-by- consumers--company.html, приступљено 01.09.2023.

Fearn-Banks 2016: Fearn-Banks, K., Crisis communications: A casebook approach. London: Routledge.

Fraustino 2012: Fraustino, J.D., Liu, B. and Jin, Y., Social Media Use During Disasters: A Review of the Knowledge Base and Gaps, final report to Human Factors/ Behavioral Sciences Division, Science and Technology Directorate, U.S. Department of Homeland Security, START, 2012, College Park, MD.

Heide 2010: Heide, M., & Falkheimer, J., Crisis communicators in change: From plans to improvisations. In W. T. Coombs, & S. J. Holladay (Eds.), The handbook of crisis communication (pp. 511-526). Wiley-Blackwell.

Hale 2005: Hale, Joanne E., Ronald E. Dulek, & David P. Hale. (2005). Crisis response communication challenges: Building theory from qualitative data. The Journal of Business Communication 42(2): 112-134.

Coombs 2010: Coombs, W. T., Parameters for crisis communication. In W. T. Coombs, & S. J. Holladay (Eds.). The handbook of crisis communication. (pp. 17-53). Chichester: Wiley--Blackwell.

Craft 2021: Starbucks. Преузето са: https://craft.co/starbucks, приступљено 30.08.2023.

Cho 2013: Cho, S. E., Park, H. W., Social Media Use during Japan's 2011 Earthquake: How Twitter Transforms the Locus of Crisis Communication. Media International Australia Incorporating Culture & Policy, 149, 28.

Xiang 2010: Xiang, Z., Gretzel, U., Role of Social Media in Online Travel Information Search. Tourism Management, 31, 179-188.

Walaski 2013: Walaski, P., Social Media. Professional Safety, 58(4), 40-49.

Wendling 2013: Wendling, C., J. Radisch, S. Jacobzone, The Use of Social Media in Risk and Crisis Communication, OECD Working Papers On Public Governance, No. 25, OECD Publishing.

Wright 2008: Wright, D. K., Hinson, M.D., How Blogs and Social Media are Changing Public Relations and the Way it is Practiced. Public Relations Journal, 2(2), 1-21.

White 2011: White, B., King, I., Sang, P., Social Media Tools and Platforms in Learning Environments. Springer Science & Business Media.

White 2012: White, C., Social Media, Crisis Communication, and Emergency Management: Leveraging Web 2.0 Technologies. Boca Raton, FL: CRC Press.

Yang 2009: Yang, S.-U., Lim, J. S. The effects of blog-mediated public relations (BMPR) on relational trust. Journal of Public Relations Research, 21(3), 341–359.

Milica D. ILČIĆ

SOCIAL NETWORKS AS A CHANNEL OF COMMUNICATION IN CRISIS SITUATIONS

Summary

The key task of crisis management is to prevent or mitigate the negative consequences of a crisis, whether it concerts organizations or other entities. In crisis management, the most important element is communication. The goal of communication in a crisis situation is to provide information to interested parties, and to protect and maintain the image and reputation of the organization. Given thet the importance of communication for effective crisis management has long been recognized both theory and practice. The subject of this paper is to evaluate and analyze the effectiveness of social media as a channel of communication in crisis situations.

Keywords: communication in crisis situations, social network, public relations.

Рад је предат 31. октобра 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА

УДК 929.7(497.11)"17/18"
929.6(497)"17/18"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-49796

Оригинални научни рад

*Нина М. АТЛАГИЋ**
ИТТ Музеј Београд

ПОСТМАЈСТЕРИ ПЛЕМИЋИ И ЊИХОВИ ГРБОВИ У ХРВАТСКОЈ, СЛАВОНИЈИ И ВОЈВОДИНИ У 18. И 19. ВЕКУ

Апстракт: Још од појаве Француске револуције 1789. године племство је престало бити господујући слој. Зато је оно могло уживати само одређена права. У раду су обрађени начини добијања племства. Надаље, племство су добијали само они појединци који су имали одређене заслуге за државу или владара. Међу добитницима племства било је разних занимања, међу којима посебно: рачуновође, трговци, суци, правници лекари, апотекари, ветеринари. Ипак, најбројније је било племство добијено за војничке заслуге, са разним војним чиновима: од поручника до фелдмаршала. Степен добијеног племства зависио је од величине и значаја учињеног дела за државу или владара. Мало је познато да је међу добијеним племтвом било и постмајстера[1] (управника пошта). Ми у овом раду обрађујемо пет породица племићког порекла и њихове грбове по уобичајеној међународној научној хералдичкој методологији: Хараминчић, Андрејевић, Оршић, Зитвај и Херцер. Уједно доносимо и слике њихових грбова. На нама је да даље истражујемо и обрађујемо све оне поштаре племиће и њихове грбове.

Кључне речи: Српско племство, грбови, Хрватска, Славонија, Војводина.

Феудални систем у појединим европским земљама био је различито развијен, па је и обележје племства било различито. Већ крајем 19. века племство је имало углавном социјалну вредност, јер је оно, након победе француске револуције 1789. године, престало бити господујући слој. У појединим земљама то се догодило на присилан начин. У Угарској, Хрватској, Далмацији и Славонији и Војводини, племићи су се сами одрекли својих повластица. Од тада племићи су користили само одређене повластице: употребу племићке титуле, грба, придевка, право приступања одређеним витешким редовима и друга права. Углавном, племство је до 1848. године уживало ове повластице: племић се није могао затворити ако није законито позван; племић је био подвргнут само суду владара, али владар му није могао нанети штету ако није законито саслушан и осуђен; племићи су били ослобођени од присилних и јавних радова, од пореза, али су били у обавези да бране земљу ако би било потребно. Ако би краљ погазио племићка права, племић би имао право да се одупре оружјем (од времена Златне буле Андрије II 1222. године),

* ninazmaj@gmail.com

1 Постмајстер, немачки: управитељ поште. Види: Bratoljub Klajić, *Veliki rječnik stranih riječi*, Zora, Zagreb, 1968, str. 1046.

али је ова привилегија укинута 1687. године. Сваки племић имао је право учествовати у раду државног сабора, стварању закона, али касније је ово право ограничено (Атлагић 2011: 5).

На подручју некадашње Хрватске, Славоније и Војводине породице, ако нису вукле порекло из праплемства, могле су стећи племство на пет начина и то: краљевском донацијом (Donatio Regiae), грбовницом или племићким листом (Litterae armales, Wappenbrief), перфекцијом, адопцијом и индигентом (Hauptmann 1950: 83).

Краљевска донација – donatio regia је подела племићких имања. Неплемићи оваквом поделом имања постали су племићи (Bojničić – Kninski 1896: 4). Да би донација била правно валидна морала је бити подељена по окруњеном владару. Изнимка је била само донација губернатора Ивана Хуњадија која је имала законску валидност. Племићем би се постајало само ако би племићки лист имао облик свечаног привилегија, и ако би био проглашен пре истека времена од годину дана (statutio).

Грбовницу или племићки лист - litterae armales делили су угарско –хрватски краљеви оним појединцима којима нису хтели даровати племићко имање (Атлагић 2011: 6). Овај обичај увео је краљ Сигисмунд (1387 – 1437). После њега, кроз читав 15. и првих година 16. века овакви племићки листови били су ретки. Тек краљеви из династије Хабзбурговаца почели су грбовнице подељивати у великом броју. Важно је напоменути, да између листовног и донационалног племства није било разлике. Они су по закону потпуно равноправни (MEMBRA REGNI HUNGARIAE CORONAE). Било је племићких листова с којима није додељена донација већ у 13. веку, а један је познат из 1344. године, којег је издао хрватски бан, који је у овом случају вршио право величанства. Од 15. века са племићким листовима и грбовницама – litterae armales подељени су дотичницима и грбови.

Грб по сведочанству већине европских језика значи оружје (arma, armes, armoires, Wappen). У време када су први грбови настали (11. век) право ношења оружја имало је само племство. Из тога произлази да је само племство имало право на употребу грба. Међутим, подељивање грбова по владару не значи нобилитацију, јер су и многи грађани и прости људи имали додељених грбова по владару. То значи да су грб могле стећи и особе којима по њиховом јавно - правном положају не би припадао. На подручју Хрватске, Славоније и Војводине, познат је, до данас, само један овакав случај по владару подељени грађански грб. То је грб којег је губернатор Иван Хуњади поделио у Темишвару 13.10.1447. године Николи Поганију грађанину града Торде. Те грађанске породице које су од краља добиле грб, неосетно су доспеле међу племиће и то помоћу својих грбова.

Грбовнице нису увек морале бити и племићке дипломе, јер су владари додељивали грбове и неплемићима без нобилитације, а и правим племићима којим није била потребна нобилитација. Тако је угарско-хрватски краљ Сигисмунд поделио више од 70. грбовница, а од њих само су две уједно и племићки листови: грбовница Бенедикта Вадкертија од 1415. године икраљевог бријача Михаила Даба Загребачког из 1430. године. Све остале грбовнице биле су једноставне, јер се из текста сазнаје да су донатори већ пре били племићи. Постоји три врсте грбовница: у којима је грб описан а није насликан, у којима се уз опис налази слика грба и на којима се грб налази али нема грбовног описа. У најстаријој грбовници грб је описан, али није насликан.

Ако је нетко донацијом или грбовницом добио племство, а онда и племићко право повластице, или ако је краљевском милошћу постао високи племић, морао је то јавно огласити. Зато су предлагали своју повељу Земаљском сабору да је јавно прогласи, а на оригиналној повељи то проглашење потврди и онда забележи у записнику оваквом формулом: „Armales seu nobilitares litterae egregii N. N in Regno sunt publicatae et acceptatae nomine contradicente" или код подељивања високог племства (барунства и грофовства): „Gratiales magnifici N. N super honore et dignitate Liberi Baronis lectae et publicatae sunt" (Bojničić – Kninski 1894: 6).

Чин којим се страни племић уврсти међу домаће племство зове се индигенат. Он се могао поделити само по крунеом владару и уз дозволу сабора. Ако је неки странац доселио у земљу, морао је стећи држављанство уз признање туђег племства, тзв. индигенат, морао се у сабору прогласити овом формулом: „Dominus N.N, deposito in facie Regni solito et solemnni juramento, ipse suiwue haeredes et posteritates utriuswue sexus in indigenas recepti sunt". Хрватски индигенат није био истоветан са угарским па се морао посебно стећи (Атлагић 2011: 7).

Многе породице су изгубиле своје повеље, зато су белешке у саборском записнику од велике приватно правне важности, јер су понекад биле једино доказало за поједине породице. У Хрватском Државном Архиву у Загребу налазе се изворни саборски записници од 1557. до 1831. године под називом „Acta articuli Dominorum Statuum et ordinum Regni". Постоји 12. фолио свезака тих записника. Из ових 12. књига записника Иван пл. Бојничић је објавио имена оних племића који су на сабору проглашени од времена 1557. до 1848. године у својој књизи под називом „Series nobilium quorum litterae armales in general congregationibus regnorum Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae publicatate et acceptatae sunt A. 1557 – 1848, Zagreb, 1896.[2]

Под перфекцијом подразумева се краљевска привилегија која проглашава ћерку или сестру задњег мушког потомка једне породице мушкарцем, те преноса племићког права на њу и њезине потомке. Овде је важно напоменути да није реч о утемељењу новог племства него о установљењу нове племићке породице.

Адопцијом може се племство, само уз дозволу краља, пренети на другу особу.

Када су 1745. године припојене Пожешка, Вировитичка и Сремска жупанија Хрватској, добиле су своје жупане. У њих је стизало много племића из Хрватске, Угарске и мали број из других земаља. Досељени племићи вршили су разне жупанијске службе, а стекли су и поседе на темељу разних наслова: краљевских донација, записа, залога, куповином и другим начинима. Да би уживали своја племићка права и осигурали их свом потомству, морали су своје племство доказати веродостојним сведочанством и онда их прогласити на жупанијским скупштинама. Такви докази

2 Пл. Бојничић (1858 -1925), историчар и архивиста. Био је директор Земаљског архива у Загребу (данас Хрватски Државни Архив) у времену од 1892 – 1925. године. Његов докторат носи наслов „Кривотворење исправа у средњем вијеку". Постао је лектор мађарског језика 1882. године на Филозофском факултету у Загребу, а од 1887. до 1889. био је народни посланик Народне странке у Хрватском сабору. Истраживао је и објављивао из разних области: политичка историја, историјски фолклор, лов на вештице, накит, мода, живот дама у прошлости, хералдика, сфрагистика, дипломатија, генеалогија, нумизматика, археологија, историја племства итд. Био је носилац многих високих признања и одликовања, како домаће тако и иностране провенијенције. Српски краљ Александар обреновић одликовао га је Орденом Св. Саве трећег степена.

за племство били су: Litterae armales – племићки лист или грбовница; Litterae donationales regiae – краљевска даровница земаљског поседа; Litterae donationales palatinales – даровница палатина; Litterae testimoniales super nobilitata – сведоџба о племству, а такве налазимо: Articularis congegationum generalium regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae – чланак хрватског сабора о проглашењу племства; Testimoniales comitatus – сведочанство жупаније да је дотичник уписан као племић; testimoniales univesitatis nobilium Campi turopolya – сведочанство племените општине Турополье што је издавала ова општина у смислу краљевске дипломе од 7.1.1737. године; Testimoniales Sedis Siculorum – сведочанство сикулских столица у Ердељу; Сведочанство бискупа или каптола, које је прихваћено као доказ; Intimata, resolutiones regiae – краљевска решења, посебно у парницама у погледу племства (Laszowski 1903: 5).

Докази за племство могла су се врло брзо набавити, понекад и парницом – processus nobilitaris, која је завршавала краљевским решењем. Племићи су у три славонске жупаније исказивали своје племство: Sub generali comitatus congregatione – на главној жупанијској скупштини; Sub particulari comitatus congregatione – на засебној жупанијској скупштини. У Сремској жупанији од 1772 – 1775. године постојало је посебно поверенство за испитивање проглашујућег племства – investigatoria nobilitatis deputatio comitatus. Доказано и исказано племство забележило би се у списе жупанијске скупштине и у посебну књигу „Catastrum nobilium“, која је служила као извор за доказивање племства појединих породица. Када је племство ваљано исказано и доказано издавало би се о томе писано сведочанство, које је имало доказну моћ.

Међу добијеним племством било је разних занимања (економиста, рачуновођа, судаца, правника, лечника, апотекара, трговаца, администратора...), али највише је било војничког племста (поручника, надпоручника, капетана мајора, генерал, фелдмаршала...) (Gross 1978: 28-29). Мало је познато да је међу племићима било и постмајстера (управника пошта). Овде се бавимо постмајстерима, племићима и њиховим грбовима.

ХАРАМИНЧИЋ

У породици се посебно истицао Мирко (Емерик) Хараминчић, власник грофовије Новиград који се налази на Каролинској цести Загреб – Ријека. Када је конкурисао за посмајстера поште Неретић, имао је 40. година живота. Пошто је изненада умро постмајстер Петар Аспергер, до постављења новог постмајстера, наредбом Дворске канцеларије дужност је обављао посмајстер Јосип Томшић, експедитер поште. На расписани конкурс јавио се већи број кандидата. Тадашњи постмајстер поште Карловац препоручио је да се за новог посмајстера поште Нетретић изабере човек који ће хтети, знати и умети да води пошту. Напоменуо је да да постмајстер мора имати добре коње, јер је линија јако фреквентна. Дирекција поште у Трсту, од више пријављених кандидата, разматрала је само три кандидата (Ковачевић 1968:16). Први је био Мирко Хараминчић – власник грофовије Новиград на Каролинској цести Загреб – Ријека.

Други кандидат, Филип Шуфлај – надстојник грофовије Велики Рибник. Шуфлај је имао 27 година и био је апсолвент филозофије и угарског права. Говорио је више језика: латински, мађарски, немачки и хрватскосрпски.

Трећи кандидат Карло Оршић, постмајстер у Северину, потомак чувене племићке породице Оршић, која се први пут спомиње 1442. године у Книну. Губернија у Трсу сматрала је да је најбољи кандидат за постмајстера Мирко Хараминчић. Предлог је упућен Дворској канцеларији у Бечу, која је 8. 8. 1821. године декретом именовала Мирка Хараминчића за постмајстера поште Нетретић. Хараминчић је склопио уговор, положио заклетву и по уручено декрету преузео дужност постмастера поште Нетретић. Породица Хараминчић добила је племство 11. 11.1808. године. Племство је добио Мирко (Емерик) Хараминчић (Pl. Bojničić 1899: 60). Племство је проглашено на Хрватском сабору 1809. године (Pl. Bojničić 1848: 311). У последњем попису племића Загребачке жупаније од 1851. године уписани су Павао и Никола Хараминчић (Duišin 1938: 311).

АНДРЕЈЕВИЋ

Андејевић је истакнута српска племићка породица. Андрејевића је било православних и католика, јер је један део породице прешао у католичанство. Само православни Андрејевићи заузимају истакнута места у српском друштву кроз

читав 18. век, а делују и у Аустрији и Угарској (Петровић 1940: 41-42). Највећи број Андрејевића потписује се као Андреовић. У највећем делу, Андрејевићи живе и делују у Сремским Карловцима. Међу најугледнијим члановима ове породице били су Петар, трговац у Карловцима и Андреј Андрејевић, администратор карловачког доминиона и постмајстер поште у Петроварадину. Први пут се са овим презименом сусрећемо 1713. године у архивској грађи карловачког магистрата - Петром Андрејевићем[3]. Петар се бави трговином која му је доносила огромне приходе. Зато он обнавља цркве, манастире и подиже задужбине. Узео је у закуп Јарковце на којим је узгајао стоку. Обновио је цркву и манастир Ковиљ. После овога његово име се више не појављује у писаним документима. Као актери у онадашњем српском друштву јављају се 1730. године браћа Андреј и Јаков Андрејевић. Претпоставља се да су били Петрови синови, јер су били богати а били су на завидним положајима. Браћа су имала имање у Сремским Карловцима. Јаков је постмајстер – управник поште у Бешки 1731. године. Јаков се појављује као епитроп бешчанске цркве (Руварац 1903: 333). Андреј Андрејевић је у то време био администратор доминиума барона Инфелина. Браћа су се бавила и трговином, трговали су од Беча, Осијека до Београда. Поред тога што је са братом саградио торањ на цркви Велике Ремете, Андреј је подизао и задужбине. Тако је дао 1745. године Жефаровићу[4]да изради бакрорез „Вазнесење Христово“ за манастир Комоговина (Kolendić 1931: 85). Веома значајну улогу имао је Андреј за време патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабенте. Наиме, 12.9.1742. састали су се народни прваци у Карловцима на договор. Тада су одлучили да траже од царице Марије Терезије да сазове Сабор, на којем би се жалили на 46. законски члан из 1741. године. По том законском члану у Хрватској и Славонији није се „признавала“ нити једна друга вера осим римокатоличке. Хрватски сталежи су тражили да се укину све православне (шизматичке) епископије, и сви православни потчине унијатском бискупу. Марија Терезија је потврдила тај закон и проширила га 86. чланом. По том законском члану у Хрватској и Славонији могли су имати поседе само римокатолици. Сада је додато да само римокатолици могу бити спахијски чиновници. За народне депутате изабрани су: епископ Павле Ненадовић, архиђакон Јован Ђорђевић, оберкнез потиски Арсеније Вујић, администратор доминиуна карловачког Андреј Андрејевић и народни секретар Јован Крижар. Депутати су се жалили царици Марији Терезији против доношења и потврде тих законских чланова и тражили да се привилегије поново потврде и прогласе у хрватским жупанијама. У тој молби царици Марији Терезији, патријарх титулише Андреја Андрејевића са „Nations curator“. Колико је патријарх Арсеније ценио Андреја Андрејевића види се, поред осталог, из писама које је патријарх писао депутатима у Беч од 29.9.1742. до 20.10.1743. године. Све време патријарх је био у финансијској оскудици, а требало је много новца за издржавање депутације у Бечу. Андреј Андрејевић био је на услузи. Патријарх пише депутатима

3 Петар је са царинским звањем купио за 900 форинти камералну кућу у Карловцима. Ради се о великој кући, са подрумом и у добром стању.

4 Жефаровић (1690 - 1753), српски сликар, зограф, бакрорезац, калиграф, писац, песник и преводилац.

у Беч да му је помоћ за рад депутације дао 2000 форинти Андреј Андрејевић. Када Андрејевић није имао више новца патријарх је издао „картабианку" с потписима од клера и народа и дао је Андрејевићу да је уновчи. Исто тако, патријарх је писао још неколико пута депутацији у Беч и хвалио Андреја за народне заслуге. Јаков је водио унутрашњу трговину куће Андрејевић. Поред тога Јаков је у Бешки поседовао једну кафану. За вођење послова добијао је годишњу плату до 276 фунти. Не треба заборавити да је имао и приход од превоза путника дилижансом. Јаков је продао пошту у Бешки 1753. године неком попу Петру. Тада се помиње Јаков као поштар у Карловцима. Те исте године учињена је канонска визитација манастира Врдник, а митрополит Павле Ненадовић организовао је вечеру ма манастирском грунту. Тој вечери, поред каноника, присуствао је и Јаков поштмајстер карловачки. Јаковљева кућа у Карлоцима пленила је изгледом, а Таубе је рекао да се кућа може пренети у Берлин или Беч, јер би за њу рекли да је заиста лепа. (von Taube 1777: 97-98).[5] Над улазним вратима барокне куће уклесан је поштански рог, хералдички симбол поште. Поред куће била је сазидана једна шупа, под коју су се склањали диленжисти од непогода. Јаков је имао кћер Ану, која се удала 1776. године за племића Ђуру Сечујца (Laszowski 1903: 82)[6], оберлајтната из шанца Кузмина. Венчани кум била им је Јелисавета, жена капетана Аврама Путника из Митровице.[7] Јаков је умро 9. маја 1772. године.

ОРШИЋ

5 Ђуро је имао жену Ану Станисављевић и децу: Арсенија, Ђуру, Габријела и Милицу (жену Николе Никшића).

6 Ђуро је добио витешки ред Марије Терезије. Постао је барун 1767. године. Стекао је чин генерал мајора 1783. године, а неко време био је дворски саветник.

7 Аврам Путник (1732 – 1795). Потиче из старе српске племићке породице. Цар Фердинанд II доделио је племство 1621. године Стефану Путнику, који је као мајор погинуо у Тридесетогодишњем рату. Аврамов отац Албул – Алекса дошао је са братом из Ердеља у Варадински Шанац (Нови Сад). Ту се оженио са Милевом, ћерком протопопа. Имали су четири сина, и то: Стефана, Тому, Аврама и Василија. Василије је био познат као карловачки митрополит Мојсије путник. Аврам је као кадет ступио 1751. године у бродску пешачку регименту. Достео је до чина генерал мајора. Види: Ђорђе Рајковић, Генерал Путник и његово доба, Летопис матице српске, бр.130, 1882: 1 - 11.

Оршић је стара племићка породица, која се често назива Славетић, по имању Славетић код Јастербарског, којег су добили 1487. године од краља Матије Корвина. Породица потиче од племена Лапчана и Карињана у Далмацији. Истакнути чланови ове породице били су политичари, жупани, високи војни дужносници, културни радници и мецене. Први пут се Оршићи појављују у једној повељи из Книна 1420. године. Средином 15. века (Oršić Slavetički 1943: 5-14). Оршићи се селе на северозапад и населили су се у Горичкој жупанији, у близини данашњег града Карловца, и стекли имања Липовац, Ореховац и Дол. Краљ Матија Корвин им је 1487. доделио посед Славетић, који се налази северозападно од Јастребарског. Од тада носе наслов „Оршићи Славетички". Касније су добили и друга имања, као Горња Бистра, и Јуркетинец код Вараждина. У 17. веку истиче се Матија Оршић, капетан Војне крајине, који у својим рукама има читаву породичну имовину. Матија је имао сина Фрању (1630 – 1686), који је био вицегенерал Карловачког генералата *(Enciklopedija* Jugoslavije 1965: 391). Био је и велики жупан Модрушке жупаније, а 1675. добио је титулу наследног баруна. Студирао је у Болоњи и посветио се војној служби. Оженио се са Елизабетом Петричевић, кћерком Ђуре Петричевића из Микетинаца, власника Горње Стубице, Јаковља и Празна.

Фрањин син, Антун Оршић, оженио се баруницом Маријом Трезијом Винтерсхофен, са којм је имао троје деце. Развео се, а децу су му одузета и дата на збрињавање код даљње родбине. Племство је проглашено на Хрватском сабору 1744. године за Крсту Оршића (Bojničić – Kninski 1848: 27).

У породици се истакао Крсто Оршић (1718 – 1782), вицефелдмаршал царске војске и велики жупан Загребачке жупаније. Истакао се у ратовима Марије Терезије, па је зато добио је титулу грофа. Подигао је дворац у Горњој Стубици. Био је ожењен Јосипом Жичи, Мађарицом са којом је имао једанаестеро деце. Његов син Иван Непомук Оршић (1753 -1817) посветио се војној професији. Именован је у чин пуковника Глинске пуковније. Имао је чин царског краљевског генерал – мајора, и на крају постигао је част намесника врховног заповедника Банске крајине. У младости није могао ни сањати да ће постати поштар. Поштански уред којег је имао био је смештен у његовој кући, јер то је био један од услова за добијање орава бављења поштом. У Поштанској улици, данас Опатичкој број 12 и 14, од 1807. до 1817. године био је управник поште у Загребу. Као управник поште имао је право на део поштарине за писма, као и возарине за путовање. Обавезао се на држање одређеног броја поштанских коња. Имао је четири сина: Аугустина, Вилима, Ернеста и Карла, и две кћерке Антонију и Вилиму. Сви потоњи Оршићи (осим Адамовог сина Ђуре), који су имали децу, вукли су порекло од Ивана Непомука. Његову поштанску службу наставили су његови синови: Ернест као управник поште у Загребу, а Карло као управитељ поште у Северину. Посао грофа Ернеста наследила је 1841. године грофица Јулијана Оршић као управитељ поште у Загребу. Јулијана Оршић је 1848. године била последњи посмајстер у Загребу. Тада се завршава присуство грофовске породице Оршић у поштанском промету. Оршићи су ступили у везе са многим племићким породицама.

ЗИТВАЈ

Племство и грб добио је Фрањо Зитвај, у Бечу, 23.1.1801. године. Фрањо је био поштар и заменик поджупана Сремске жупаније. Племство је добила и његова жена Терезија и њихова деца: Антон, Фрањо, Ладислав, Карло, Јозефа, Јулија, Ивана и Терезија. Племство је проглашено на Скупштини Сремске жупаније, 22.11. 1819. године (Laszowski 1938: 98). Јосеф је био 1822. године vicejudex Сремске жупаније (pl. Bojničić 1848: 211). Фрањо, краљевски дворјаник, заменик поджупана Сремске жупаније, дорошки постмајстер.

ХЕРЦЕР

Племство и грб поделио је цар Леополд II 18.11.1790. године Фрањи Херцеру, управнику поште у Вараждину, његовој жени Каролини и синовима: Јисипу и Фрањи Ксаверу (Bojničić 1899: 62). Племство је проглашено на седници скупштине Вараждинске жупаније, 29.5.1818. године (Laszowski 1903. 29). Племство је убележено

у Краљевску књигу – Liber regius, бр.55: 78. У Вараждину се налази палата Херцер, саграђена 1791 – 1795. године, настала у стилу касног барокног класицизма. Палату је подигао Фрањо Херцер. Он се обогатио новцем добијеним на лутрији. Врло брзо је банкротирао, па му је палата одузета. На каменом порталу палате у Вараждину уклесан је грб породице Херцер. Породица је у 19. веку постала једна од најбогатијих. Племство није добио заслугом, нити за учињено дело за народ и државу, него га је купио.

Када су у питању хералдички симболи у грбовима ових племића постмајстера онда можемо рећи да се у грбу породице Хараминчић налази симбол орлолав илити гриф. Састоји се од делова орла (канџе, кљун и крила) и доњег дела лава. Уши му нису ни лавље ни орловске, већ шиљасте и дуге. Овај хералдички симбол је врло чест у грбовима, а јавља се стојећи или корачајући као што је у овом случају. Обојен је најчешће сребрном, а у нашем случају златном бојом. Занимљиво је да је Олга Ковачевић (1968: 6) објавила породични грб Мирка Хараминчића, на којем се, поред орлолава, налази поштанска труба испод штита, које нема у грбу који је објавио Иван Бојничић у свом делу „Der Adel von Kroatien und Slavonien". У грбу породице Андрејевић налази се симбол поштанска труба и сребрни коњ. У хералдици коњ се јавља врло често као симбол. Као веран сапутник ратника долази заједно са коњаником у седлу, а понекад сам у пропињујућем положају као у овом нашем случају. Може бити у разном бојама, а овде је сребрне боје. Хералдички симбол поштанска труба говори да су се Андрејевићи бавили поштанским послом. У грбу породице Оршић налази се савијена рука која у шаци држи сребрну сабљу. Сабља има савијено сечиво, оштрице се према врху смањују. Ова се сабља разликује од турске сабље која се према врху проширује, а сужава се сасвим при врху (кривошија). Иначе сабља као хералдички симбол врло чест је у српски, хрватским и мађарским грбовима. У грбу породице Ситај налази се топ. Топовско му је грло окренуто према десном рубу штита. У хералдици топ је често приказан у пољубби, као у грбовима племића Срба граничара[8].

На крају можемо слободно констатовати да је на подручју Хрватске, Славоније и Војводине у 18. и 19. веку, поред лекара, апотекара, правника, рачуновођа, трговаца, свештеника, било и постамајстера – управника пошта који су добијали племство и грб за своје заслуге. До данас ова тема није адекватно хералдички истражена и обрађивана. Зато нека овај рад буде подстицај за даљња истраживања на ову тему.

ЛИТЕРАТУРА

Атлагић 2011: Марко Атлагић. *Српско племство и грбови у Дубровнику, Далмацији. Хрватској и Славонији,* Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Bojničić 1908: Ivan Bojničić – Kninski. *O plemstvu s osobitim obzirom o hrvatskom plemstvu.* Zagreb: Družba hrvatskog zmaja.

Bojničić 1894: Johanes Bojničić – *Kninski. Series nobilium quorum litterae armales in general congregationeibus regnorum Croatiae, Slavonise et dalmatiae publicitate et aceptate sunt A 1557. -1848.* Zagrebiae .

Bojničić 1899: Ivan pl. Bojničić. *Der Adel von Kroatien und Slavonien.* Nurnberg.

Gross 1976: Mirjana Gross. O položaju hrvatskog plemstva u strukturi elite u sjevernoj Hrvatskoj potkraj 19. i početkom 20. stoljeća. *Historijski zbornik*, god. 2, br. 32. Zagreb.

8 Zmajić, *Heraldika,* Golden marketing, Zagreb, 1996: 60.

Duisin 1938: Antun Duisin. *Codex des Adels in Croatien, Slavonien, Dalmatien, Bosnien – Herzogovina, Dubrovnik und Vojvodinaa. knj.1.* Zagreb
Enciklopedija Jugoslavije 1965: *Enciklopedija Jugoslavije*. knj. 7. Zagreb: Jugoslovenski leksikografski zavod.
Zmajić 1996: Bartol Zmajić. *Heraldika.* Zagreb: Golden marketing.
Klajić 1968: Bratoljub Klajić. *Veliki rječnik stranih rijječi*, Zagreb: Zora.
Kolendić 1931: Petar Kolendić. Džefarović i njegovi bakrorezi, *Гласник историјског друштва у Новом Сaду, књ.* IV.
Ковачевић 1968: Олга Ковачевић. Племићи конкуришу за поштаре. *ПТТ Весник*. Год - 2. бр. 31. Београд: Информативни лист заједнице ПТТ.
Laszowski 1903: Emilij Laszowski. *Catastrum nobiliucomitatus:de Posega, Syrmio et Virovitica,* Zagreb: Tiskara Antuma Scholza.
Oršić 1943: Antun grof Oršić Slovetički. *Rod Oršića*. Zagreb.
Петровић 1940: Коста Петровић. Стари Карловчани. *Гласник историјског друштва*. књ. 13. Нови Сад.
Рајковић 1882: Ђорђе Рајковић. Генерал Путник и његово доба. *Летопис матице српске*, бр. 130. Нови Сад: Матица српска.
Руварац 1903: Димитрије Руварац. *Опис фрушкогорских манастира од 1753*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија.
Taube 1777: W Taube. *Historiche und geographiche des kongreichs Slavoninen und des Herzogthums Syrmien*. Leipzig.
Hauptmann 1950: Ljudmil Haptman. Hrvatsko plemstvo. *Rasprave*. br. 1. Zagreb. Jazu.

Nina M. ATLAGIĆ

NOBLE POSTMASTERS AND THEIR COAT OF ARMS IN CROATIA, SLAVONIA AND VOJVODINA IN THE 18TH AND 19TH CENTURIES

Summary

Since the French Revolution in 1789, the nobility has ceased to be the ruling class in society. Since then, nobles began to use only certain privileges: the use of a noble title, the use of a coat of arms, an epithet, the right to join certain knightly orders and other rights. In the area of Croatia, Slavonia and Vojvodina, nobility could be acquired in various ways: royal donation, coat of arms, perfection, adoption and indigence. Among those who received nobility were various professions: accountants, judges, veterinarians, doctors, pharmacists, merchants, officers and other professions. It is little known that some postmen also received nobility for certain services they rendered to the state. These four families, which we describe in this paper, were among the postmen. These are the families: Haraminčić, Andrejević, Oršić and Zitvaj. For each family, according to international methodology, we provide the time when they received the nobility, who received the nobility, the occupation of the recipient of the nobility and brief biographical information. We also bring a picture of the coat of arms for each family.

Keywords: Serbian nobility, coats of arms, Croatia, Slavonia, Vojvodina.

Рад је предат 1. марта 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 94(497.11)"1843/1844"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-48720

Оригинални научни рад

*Милан Н. РАНЂЕЛОВИЋ**
Универзитет у Нишу – Иновациони центар, Ниш

*Никола Ђ. ДУБАИЋ***
Универзитет Истанбул – Институт за социјалне науке, Истанбул

НИШКИ ЕЈАЛЕТ ЗА ВРЕМЕ БУНЕ АРНАУТА 1843–1844. ГОДИНЕ***

Апстракт: У раду је представљен случај, готово јединствен у историји османског Балкана, када су арнаутске заједнице, до тада вековима толерисане и складне са Османском државом, оружаним путем устале против нових, модерних промена на чијем прагу је било османско друштво током четврте деценије 19. века. Иако су центар буне Арнаута 1843–1844. године били Скопски и Приштински санџак, фокус истраживања је на Нишком ејалету, рубном подручју ареала арнаутских колонизатора и пограничној регији Османске државе која је у време буне већ имала сложену друштвенополитичку свакодневицу.

Кључне речи: Арнаути, буна, Танзимат, Ниш, Врање, Топлица, Куршумлија, Лесковац, Скопље, Косово.

УВОД

Од пада Епира под османску власт (15. в.) па до Берлинског конгреса (1878), изузев у првој половини 19. века, Османска држава готово да није имала озбиљнијих проблема због опонирања њене власти од Арнаута, поготово не оружано и у контексту њихових политичких аспирација. Разлог за то била је симбиоза Османлија и Арнаута, установљена након масовне исламизације потоњих (17. в.), која их је фронтовски сместила на исту страну према немуслиманима османског Балкана и спољашним факторима који су подржавали њихове националне аспирације. Додуше, у разрачунавањима са побуњеним зимијама, по мобилности и ефикасности кримским Татарима и Черкезима није било равних, али су они Османлијама били далеко. С друге стране, Арнаути су били надохват руке, увек доступни и расположени за наменско насиље и пљачку. Племенски уређени, самим тим и територијални, они су знали једино за експанзију и претензије. Ово последње био је кључан разлог због којег су учествовали у сваком сукобу на страни Османлија против зимија у областима које су традиционално насељавали Срби, Грци и македонски Словени.

---

* Научни сарадник, istok81@gmail.com

** Докторанд, nikola.dubaic@ogr.iu.edu.tr

*** Овај истраживачки рад финансијски је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (уговор бр. 451-03-47/2023-01/200371).

Сукоб интереса Арнаута и унутрашње политике Османлија настао је у првој половини 19. века, при чему је прокламовање Хатишерифа из Гилхане (1839) климакс њиховог размимоилажења. Под притиском Великих сила и трендом неопходне модернизације који је деценијама трајао, од 1839. године султани су били решени више него раније да побољшавају и мењају своју државу. Мењајући и стварајући њене институције, Османлије су тако мењали и себе. Међутим, део османског друштва одбијао је да прихвати те промене, црпећи из прећашњег шеријатског уређења привилегије које су му давале политичку моћ. Поред традиционално конзервативне улеме, у Румелији су то били арнаутски фисови, навикли на живот пљачкањем и експлоатацијом зимија, као и на непоштовање закона због често слабих покрајинских власти.

Хатишериф из Гилхане требало је да стави тачку на све ово. Промовисао је принципе једнакости свих поданика Османске државе, гарантовао иметак, људски живот и достојанство подједнако свима (Ubicini 1853: 528). Другим речима, зимије су словом закона стављени под највишу заштиту Османске државе, као равноправни са муслиманима. Како се ово косило са начином живота арнаутских племена, дошло је до њихове побуне против државе чијим законима су годинама све смелије и отвореније пркосили. Једна од османских покрајина на Балкану на коју се арнаутско незадовољство најснажније рефлектовало била је Нишки ејалет.

НИШКИ ЕЈАЛЕТ УОЧИ АРНАУТСКЕ БУНЕ

До краја треће деценије 19. века административна надлежност нишких мутесарифа проширена је територијом која је под њихову управу ставила читав југ централне Србије. Устројена тако као Нишки ејалет, ова османска покрајина обухватала је централну казу Ниш у којој је управник ејалета седео, нахију Бела Паланка, казу Пирот и Знепоље са Трном, казу Прокупље са нахијом Куршумлија и казу Лесковац (Ранђеловић 2022: 117). Док је у већини места административна транзиција власти на нишке мутесарифе протекла лако, проблем је настао са управом над Лесковачком казом, у коју је пренето политичко седиште некадашњег Крушевачког санџака, чије је северне делове 1833. године кнез Милош Србији придодао (Стојанчевић 1966: 152). Разлог за то био је отпор пашаларске породице Шехсуварзаде, чији је династ Шехсувар Абди-паша (Шашит-паша) у Лесковачкој кази устројио своје упориште, повезавши се са локалном администрацијом и елитом, арнаутским и турским беговима (Ранђеловић 2022: 114). Подршка коју је од њих Шашит-пашин син Исмаил-паша имао приморала је нишке паше да годинама толеришу својеврсно двовлашће над овом великом и богатом казом. Због тога су се на њеном челу смењивали Исмаил-паша и мутеселими нишких мутесарифа, у зависности од тренутног односа политичких снага обеју страна. Исход арнаутске буне 1844. године ставио је тачку и на овај политички проблем.

Читав ејалет у то време пролазио је кроз мучан период. Последице Првог и Другог српског устанка још увек нису биле санирање, а уследиле су османска истрага хетериста у Нишу (1821), три неуспеле буне Срба из тридесетих година 19. века (1833, 1835) и велика Нишка буна (1841). Паралелно са тим, још од друге половине 18. века текао је процес читлучења, тј. обеземљашења хришћанских сељака чије су поседе моћни појединци међу муслиманима на разне начине присвајали, формирајући

тако своје велике феуде. Читлучење је убрзано укидањем тимарског система (1831), када је практично нестао спахијски војни слој. Директно везани за приходовање са земље, бројне бивше спахије вијали су начине како да сачувају и увећају оно капитала које им је остало. Неки од њих упошљени су као забити, субаше, сејмени и разни пољаци, што је била идеална прилика да се зимијама поново наметну. Хатишериф из Гилхане то им је омогућио, када су сељаци постали слободни, а десетак који је до тада ишао спахијама држава је узела да убира (Андрејевић 1980: 32). У позицији да директно уређују однос са зимијама, бивше спахије су се што милом што силом наметали читавим селима као заштитници, чувајући их од других бивших спахија који су претендовали на њихову земљу. Процес се обично завршавао тако што су тапије сељачких поседа у одређеном месту завршиле у џепу локалног заштитника, који је заузврат зимијама пружао безбедност (Спасић 1890: 221; Андрејевић 1980: 32). У ствари, осећај безбедности био је лажан, а заштитник – бивши спахија, сада чифлук сахибија, као апсолутни власник обједињених поседа и читавих села имао је слободе да зимијама, сада на његовој земљи, намеће дажбине по вољи без да је спутан, као раније, ограничењима која су прописивали спахијски берати. У оваквом положају сељаци чифчије практично су изгубили сваки правни интегритет.

У Нишком ејалету овај процес највише је одмакао у Топлици, где су готово сва села постала чифлук-сахибијска. Стање се још више погоршало након доласка мухаџира из Кнежевине Србије (1833), па су скоро сва села Нишког ејалета била учитлучена (Костић 1967: 317). Осим читлучења и сталне опасности од буне хришћана, фактор нестабилности у овом делу Османске царевине били су и Арнаути.

Након масовног преласка на ислам и колонизовања Косова уз допуст Османлија (17. в), арнаутски фисови наставили су своје ширење у Битољском и Скопском пашалуку на рачун зимија, као и у правцу Куршумлије и Топлице. Већ од 18. века Арнаути у групама постали су видљиви у румелијским варошима као плаћена тевабија локалних моћника, чувари каравана и фракција супротстављена јаничарима. Њихова колонизација у масама, која већ утиче на демографску слику западне Румелије, везана је за процес читлучења и повлачење српског народа на север током Прве (1690) и Друге сеобе Срба (1739), као и након слома Првог српског устанка (1813).

Оно што се може чак и до савремене историје Балкана пратити јесте да методе за колонизовање области и потискивање немуслимана Арнаути нису мењали готово три века. О томе је сликовито писао Риста Николић у свом раду „Ширење Арнаута у српске земље“ (Николић 1914: 124–126). Док су напуштена српска села преузимана без проблема, у она која су била чисто српска Арнаути би се обично прво појавили као шумари, пољаци или најмљена радна снага.[1] Након тога узимали би у закуп кошаре и помоћне зграде у селима, како би се везали за њих, а затим би се враћали сезонски, водећи и своје фамилијаре. Тада би покушали окупацију слабијих српских домаћинстава, а убрзо након тога уследила су спорадична убиства локалних становника под изговором разних размирица (сукоби око места за испашу стоке, пашњака за косидбу итд.). У село су све време долазили нови арнаутски

1 У овој фази људима су се усељавали у куће и *мирним* путем, рачунајући на саосећање домаћина и правдајући се лошим животним приликама због којих су морали да иду у печалбу. Након тога домаћину је обично било немогуће да их склони са свог имања или истера.

досељеници који су се настањивали код својих одомаћених сaплеменика или околних узурпираних кућа. Без обзира какво поднебље да је у питању, уз све ово увек би се спонтано формирало и једно озлоглашено место које је било опасно за хришћане, жариште свих проблема који су онемогућавали суживот између староседеоца и новопридошлица. Када су села у питању, то су обично биле оближње планине, шуме или кланци које су заузимале арнаутске банде, те хришћанима више није било безбедно тамо да пролазе. У варошима то су биле поједине махале где хришћанима није било могуће да залазе због насртаја Арнаута који су се тамо населили. Таква места обично су била полазишне тачке из којих су у време немира и хришћанских буна Арнаути кретали у нападе на њих и даље ширење својих домена. Сврха свега овога била је да се окупирано место претвори у непријатељску средину за домаће становништво како би се оно из њега што пре иселило.

На овај начин Арнаути су успели да се населе у Топлици и Куршумлији. Пиротска каза била је доста сигурна од арнаутских миграција због близине Софије, повременог паша-санџака читаве Румелије у којем је било пуно војске. Лесковачка каза била је изложена снажним таласима арнаутске миграције, чему је допринела чињеница да су лесковачки Шехсуварзаде били сродници скадарских Бушатлија (Стојанчевић 1996: 312; Храбак 1996: 163). Најпре ратујући против нових досељеника, а затим се споразумевши са њима, стари Шашит-паша прихватио је интеграцију Арнаута у лесковачку беговску елиту (Ранђеловић – Ајдемир 2014: 56; Nedeljković 2015: 92). На тај начин су бегови Арнаути постали основа војне и политичке моћи Шашит-паше и његове породице. Што се тиче Ниша, најближе арнаутске енклаве које су му претиле биле су размештене у Прокупачкој кази, дуж њене источне границе са Нишком. То су била села Влахово, Ново Село, Лукомир, Кординци, Џигољ, Клисурица, Горња и Доња Девча. Од арнаутских племена која су у њима живела помињу се Краснићи, Сопе, Бериша, Жера, Кељменди, Битићи и Хоти (Недељковић 2014а: 1355).

Сви реформни процеси које је до тада спроводила Османска држава Арнауте нису спутавали у њиховој експанзији. Оног тренутка, када и њихов начин живота буде морао да се прилагоди новим правилима, у Румелији ће доћи до великих проблема. Ти проблеми нарочито ће се осетити у местима попут Нишког ејалета, на чија су бројна насеља Арнаути већ бацили око.

ПРИЛИКЕ У СТАРОЈ СРБИЈИ

Са Гилханским хатишерифом Арнаути су имали два проблема. Први је био тај што је, гарантовањем живота и имовине немуслиманима, он директно штитио хришћане од њих. Другим речима, обавезао је Османску државу да у случају сваког арнаутског паразитирања на рачун зимија (пљачке, изнуде, убиства) реагује силом закона против Арнаута. С тим у вези, још након Једренског мира (1829), када су османске власти заузеле хуманији став према хришћанском становништву, Арнаути у Скопском пашалуку устали су против такве политике Османске државе. Око 4 000 њих окупило се у Кумановској кази из револта због већих хришћанских слобода, али их је управник Скопља Хивзи-паша брзо савладао (Хаџи Васиљевић 1909: 482).

Други проблем био је тај што је Гилхански хатишериф прописивао регрутовање поданика у регуларну војску, како би се Османска држава устројила као модерна

и дорасла актуелним изазовима у региону. Концепт обучене војске по европском моделу развијан је у Османском царству још од времена султана Селима III (1789–1807), међутим, тек у првим деценијама 19. века османска регуларна војска (низам) еволуирао је у добро уређену институцију коју су пратили и сви неопходни системи.

Начин војне службе као у европским земљама није одговарао Арнаутима. Како су навикли да у ратовању племенски наступају, обавезну обуку и регрутацију жребањем (kur'a-i şer'iyye) од почетка су бојкотовали. Управо су власти у Нишу још 1829. године уочиле да ће са Арнаутима бити проблема око овог. Крајем те године нишки управник писао је садразаму да је дезертирало две стотине увојачених Арнаута за низамски гарнизон у Нишу.[2] Због тога је морао да иде у Голак и Лаб, да преговара са њиховим поглаварима, и врати дезертере одатле. Иако је успео да већину дезертера врати, Арнаути су наставили да беже.

Током гушења Нишке буне (1841) властима у западној Румелији било је јасно да ће самовоља Арнаута бити проблем са којим неће моћи лако да се изађе на крај. У сламању ове буне Османлије су оманули у манипулисању Арнаута за контролисано насиље, због чега су ови починили невиђена зверства над побуњеним српским народом.[3] Присуство десетина хиљада низама у региону након буне донекле је обуздало Арнауте, међутим, чим је војска премештена одавде због устанка на Криту, они су 1842. године поново дигли главу против државе (Недељковић 2014б: 252). Османлије су их и овог пута савладали.

Већ у јануару 1843. године Арнаути су почели да мењају свој однос према властима нагоре. Видински и румелијски мушири добили су наређење да онемогуће везе између арнаутских енклава; управници Ниша и Лесковца предвиђали су да ће ситуација бити још гора, а врањски управник Хусеин-паша тражио је појачање из бојазни да не изгуби своју варош.[4] Током 1843. године настављена је реформа регуларне војске, па је након петогодишње низамске службе уведено и активно резервно стање (редиф) у трајању од седам година. То је била кап која је код Арнаута прелила чашу (Durdu 2020: 411).

Средином јуна 1843. године Арнаути са Косова и Скопског пашалука кренули су на скопског Хивзи-пашу. Водили су их Батал Паша, Бакри Бојана и Арнаут из тетовског села Царе, Дервиш Цар, један од вођа арнаутске буне у Куманову која се десила годину дана раније (Хаџи Васиљевић 1909: 483). Они су јуна 1843. године два пута ударили на скопског управника, што га је приморало да према њима буде тактичан (Џамбазовски 1979: 285). Уговорено је кратко примирје, док не стигне мишљење из престонице, а Арнаути су се повукли из Скопља и сместили у Блату, одакле су вршили насиље над околним селима (Хаџи Васиљевић 1930: 479). У Цариграду је планирано да у Скопље крене 40 низамских батаљона за обрачун са Арнаутима, а Хусеин-паша из Врања већ је кренуо Скопљу у помоћ, водећи велику војску у којој је било и хришћана. До јесени 1843. године арнаутска буна почела је да захвата Врањску казу и делове Нишког ејалета, а већ почетком 1844. године у Скопском пашалуку планула је општа буна Арнаута. Како су у ово време против Османске државе устали и Геге (Durdu 2020: 411), буна је

2 BOA, HAT.635/31334. Нишки Осман-паша садразаму (26. децембар 1829).

3 AC, ЗМП, 8003. Сведочанства и жалбе становника Нишког пашалука на насиље уочи, током и након Нишке буне (без датума).

4 BOA, I. DH.96/4819. Мирлива Али Риза-паша садразаму (9. јануар 1843).

захватила широк потез од Скопља, Косова, Нишког ејалета и северне Албаније, гдегод су се налазила арнаутска села и махале. Главни вођа био је Дервиш Цар, међутим, поред њега јављају се и лица која су у разним местима предводила локалне Арнауте. То су били Батал Паша и Бакри Бојана, Баба Фека, Сејди Менца, Осман Жабота (Нишки ејалет), у Врањској кази Селман Рогачица, Омер Шејхмаксутолу и Сулејман Тола из Трновца.[5] Пред арнаутским устаницима пале су бројне вароши Приштинског и Скопског пашалука, као и Врање, из којег је Хусеин-паша морао да бежи у Битољ.

Рокирање низама и пристиглог појачања вршено је у априлу 1844. године, након чега је из Битољског паша-санџака кренула контраофанзива. Двадесет низамских батаљона под врањским Хусеин-пашом кренуло је одавде у Велес, из Софије према Ђустендилској Бањи упућено је шест батаљона, сераскер Решид-паша водио је 10 000 низама, Хајрудин-паша 5 000 војника, ангажовано је и 3 000 Тоска који су пошли на устанике (Џамбазовски 1979: 307; Недељковић 2014б: 256). Гушењу буне прикључио се и прослављени ферик Омер-паша Латас, који је ишао са 2 000 низама и четири топа (Хаџи Васиљевић 1930: 479). До сукоба са Арнаутима дошло је већ крајем маја, код Велеса и Скопља, при чему је битка код Скопља била пресудна. Ту је Латас код хана у скопском селу Катланово са 6 000 низама потукао 8 000 Арнаута. Под снажним ударима низамске артиљерије погинуло је око хиљаду Арнаута (Недељковић 2014б: 255). Дервиш Цар је био заробљен. Након овог пораза Арнаути су се повукли на север, у Качаник, где су покушали да спрече ширење низамске контраофанзиве. Међутим, и ту су били поражени. Султанова страна преузела је иницијативу.

Након победе низама у Катланову вароши Скопског и Приштинског пашалука ослобађане су једна за другом. Међутим, буна још није била готова. Требало је умирити арнаутско становништво, похватати одбегле коловође и уништити џепове устаника. Зато је у јулу 1844. године 50 000 низама размештено у Качаник и Скопље са планом да тамо презиме, како би наредне године кренули на Косово. Такође, Баба Фека и Сејди Менце били су на слободи, а арнаутска упоришта у Куршулији и Топлици тек је требало пацификовати. Операција коначног сламања буне Арнаута пренета је на територију Нишког ејалета.

АРНАУТСКА БУНА У НИШКОМ ЕЈАЛЕТУ

Догађаји у Скопском и Приштинском пашалуку нису могли да се не одразе и на Нишки ејалет. То су нишки мухафиз Осман-паша и његов кајмакам Ђенч-ага добро знали. За Нишки ејалет и Ниш опасност од Арнаута претила је из два правца. Са југа из правца Врања, одакле је могао да крене масован напад Арнаута, и са запада, из правца Прокупачке казе, одакле је опасност била непосреднија. Док је напад са југа био предвидив, напад са запада био је опаснији, јер локално становништво властима није могло да купи време пружајући Арнаутима отпор. У Топлици су Арнаути разоружали Србе још 1837. године, због чега ранија Нишка буна овде није ни могла да се рашири (Требјешанин 1970: 34).

Све до опсаде Хивзи-паше у Скопљу (јун, 1843) стање у Нишком ејалету било је неизвесно, међутим, од краја лета ситуација се погоршала. Британског геолога

5 BOA, I. DH.80/4007. Садразам кајмакамима Софије и Самокова (4. новембар 1843).

Смита, који је у рану јесен прошао кроз описађено Врање, светина у Лесковцу и Нишу испитивала је о приликама у Врању и кретању Арнаута на југу (Smyth 1854: 256, 262). Разлога за бригу Срба било је пуно. Насиље над хришћанима пратило је арнаутски покрет још од првих дана његовог избијања, а међу вођама Арнаута били су бивши крушевачки ајан Сејди Менце и вођа башибозука Баба Фека (Андрејевић 1987: 126 –127; Недељковић 2014б: 255). Обојица су током Нишке буне (1841) починили страховите злочине над српским становништвом у Нишком ејалету.[6]

До почетка новембра 1843. године Арнаути су почели организоване нападе у Нишком ејалету. Западна страна Лесковачке казе више није била безбедна за путнике, а 500 Арнаута упало је у Тураковац, једно од последњих слободних лесковачких села, где су запалили тридесет кућа и повредили или убили неколико лица. Ниш је такође био угрожен. Арнаутске банде из Лесковца, Куршумлије и Прокупља прелазиле су ноћу Јужну Мораву и плениле стоку у нишким селима. У шуми код села Каменица, на самом рубу града, Арнаути су напали тројицу Срба, од којих су двојицу ранили.[7] Таман када је изгледало да ће зима 1843/1844. године пасивизирати Арнауте, у Нишу се десило нешто врло опасно и смело.

Тадашњи епископ Нишки Венедикт II био је Грк са Фанаре, човек са добрим везама у османској престоници и одличан тумач политичких кретања на Порти. Користећи арнаутску буну као нарочито рањив тренутак за своју паству, он је одлучио да престоници скрене пажњу на положај хришћана у Нишком ејалету. То је учинио 19. децембра 1843. године тако што је позвао нишке хришћане на службу јавно, клепеталом (Димитријевић 1894: 13). Било је то отворено гурање прста у око чак и оним муслиманима у Нишу који до тада нису подржавали Арнауте.

Реакција нишких муслимана била је бурна. Они су код Осман-паше протестовали због епископовог поступка, међутим, нишки управник је стао на страну хришћана, јер су по Хатишерифу из Гилхане имали права да практикују своју веру јавно као и муслимани. На њихове речи, да ће клепетало и цркву срушити, паша је одлучно одговорио упозорењем (Хаџи Васиљевић 1923: 127). Међутим, није успео да их одврати. До краја марта 1844. године они су контактирали побуњене Арнауте у Прокупачкој кази и затражили од њих да нападну Ниш. Прокупачке Арнауте предводио је Осман Жабота, један од вођа арнаутских плаћеника који су учествовали у гушењу Нишке буне (Андрејевић 1977: 66). Жабота је до 24. марта контактирао Арнауте који су у Врању опседали Хусеин-пашу и саветовао их је да се 500 њих удружи са његових 300 људи и заједно ударе на Ниш. Арнаути из Врања су му одговорили да ће то бити могуће тек након што Хусеин-паша буде савладан.[8]

За Нишки ејалет у овом моменту врањски управник Хусеин-паша заиста је био кључан фактор. Вешт ратник, пашалар, врло похлепан али способан да одагна сумње из престонице због тога, био је крив што је довео Арнауте у Врањску казу, како би му служили, и зато што су касније по њој правили хаос јер их је исцрпљивао порезима. Бруталан подједнако и према Србима, он је након 1839. године мудро

6 АС, ЗМП, 8003. Сведочанства и жалбе становника Нишког пашалука на насиље уочи, током и након Нишке буне (без датума).

7 ВОА, I. DH.80/4007. Садразам кајмакамима Софије и Самокова (4. новембар 1843).

8 АС, МУД-П-ф6, р34. Начелник округа алексиначког потпуковник Вучковић Попечительству унутрашњих дела (13/25. март 1844).

одлучио да прати курс државе, те је ублажио однос према њима и допустио им да подигну две цркве у Врању и једну у селу Шапринце (Хаџи Васиљевић 1896: 333, 335). Све док су Арнаути били заокупљени њиме, држећи га под опсадом (јесен, 1843 – пролеће, 1844), њихови продори у Нишки ејалет нису могли да досегну пуну силину. Међутим, почетком априла 1844. године он је попустио под притиском. Арнаути су упали у Врање, срушили цркву, поубијали истакнуте хришћане, пашина имања попалили, а његова богатства разнели (Џамбазовски 1979: 302, 304; Smyth 1854: 240). Због тога је паша морао да бежи у Битољ код румели валије, где се прикључио низамској контраофанзиви.

Након што су освојили Врање, 900 Арнаута кренуло је на Лесковац (Стојанчевић 1987: 108). Овде су се сместили на Емировом пољу, где им је Исмаил-паша слао храну и потрепштине како би их умирио да поштеде народ. Међутим, и поред тога Арнаути су несмањено пљачкали и убијали (Џамбазовски 1979: 302). До овог тренутка нишки управник Осман-паша и његов кајмакам предузели су све неопходне мере како би Нишку казу на време спремили за сукоб са Арнаутима. Вероватно сазнавши преко доушника да су нишки муслимани контактирали Жаботу, они су у Нишу пре тога од 8/10. до 10/22. марта извршили евакуацију варошких хришћана и сместили их на сигурно унутар Нишке тврђаве. Тврђава је опремљена и додатним топовима. Напад из правца Прокупља спречен је извлачењем на суво скела на Јужној Морави, што је Арнаутима оставило једино правац који је у Ниш водио преко Лесковца. Овде су стража на мосту на Печењевској реци и караула ојачани са по једним топом.[9] Ова караула највероватније да је била средњовековни град Копријан, на међи Лесковачке и Нишке нахије, тј. кадилука. На крају, да би показао своју решеност и подигао дух међу хришћанима, Осман-паша је за време ускршње литургије дошао са великом оружаном пратњом у нишки Мали Саборни храм да владики и хришћанима јавно честита празник (Хаџи Васиљевић 1923: 127). Због свега што је у овако опасној ситуацији предузео да би сачувао народ, нишки кадија га је на Порти похвалио.[10]

Суочени са овако припремљеним непријатељем, Арнаутима није остало друго него да поведу преговоре са Осман-пашом. На преговорима који су одржани око 10/20. априла 1844. године договорено је примирје на месец дана, док од султана не стигне мишљење о ситуацији (Џамбазовски 1979: 307). Примирје је обухватало, макар технички, и Лесковачку казу, пошто је у преговорима Исмаил-паша стајао на страни нишког управника. Он је хватао писма доушника који су Арнауте обавештавали о стању у Нишу, а и Арнаутима је до овог тренутка већ било јасно да их лесковачки управник опструира.

Време примирја поклапа се са сломом Арнаута код Катланова и Качаника, након чега је следило драстично слабљење њиховог покрета. Како су вароши у Приштинском и Скопском пашалуку ослобађане једна за другом, преостали Арнаути су се повлачили на север, док им је за петама била низамска војска. Септембра 1844. године одред Тоска и 1000 низама ушли су у Лесковац, а приштински Јашар-паша ишао је са 1000 људи према Топлици (Требјешанин 1970: 34). У исто време,

9 АС, МУД-II-ф6, р34. Начелник округа алексиначког потпуковник Вучковић Попечительству унутрашњих дела (13/25. март 1844).

10 ВОА, А} МКТ.11/22. Нишки кадија Абдурахман Есад-ефендија Порти (16. април 1844).

5. септембра, Осман-паши је стигло наређење од садразама да у Нишки ејалет уведе ред и казни Арнауте који су чинили насиље над хришћанима.[11] Због тога се паша прикључио низамској акцији и заузео положај код Мрамора, на источном боку формације, како би Арнауте који су се повлачили према Топлици спречио да са југозапада уђу у Нишку казу. У касну јесен 1844. године и западни делови Нишког ејалета били су пацификовани, а последње вође Арнаута похватани и отерани у Цариград. Сејди Менџе је ухваћен у октобру, а убрзо и стари Баба Фека, који се неко време крио уз границу са Кнежевином Србијом (Недељковић 2014б: 257). Био је то крај арнаутске буне.

ИСХОД АРНАУТСКЕ БУНЕ У НИШКОМ ЕЈАЛЕТУ

Тешко је изоловати мере које је Османска држава предузела у Нишком ејалету након гушења арнаутске буне и донети прецизан суд о њиховом друштвено-политичком значају. Разлог за то је чињеница да се свега 2–3 године пре ње у ејалету десила Нишка буна чије су последице оставиле дубок траг у функционисању читавог региона, те су власти дуго, готово деценијама радиле на њиховом санирању. Како су у Нишкој буни масовно учествовали Арнаути, бројни њихови поглавари и државна лица која ће се касније јавити и у арнаутској буни, не може се извесно утврдити да ли су ситуације у које су сви они били после 1844. године резултат њиховог ангажовања у првом или другом великом сукобу. За то је неопходно дубље истражити ову тему рашчлањивањем свих фактора који су за њу значајни.

Када су питању султанови људи, у Нишком ејалету неоспорно је да су најзначајнији били нишки Осман-паша, његов кајмакам Ђенч-ага и лесковачки Исмаил-паша. Док је Осман-пашино држање јасно, Ђенч-ага се у Нишу након арнаутске буне више не помиње, иако је активно учествовао у њеном гушењу. Разлог за то може бити сумња власти у његову лојалност, пошто је био ораховачки ајан (самим тим, вероватно и Арнаут) и зато што га је током ислеђивања Дервиш Цар означио као једног од својих налогодаваца (Требјешанин 1970: 34). Теорија о Ђенч-аги као тајном симпатизеру арнаутских устаника донекле пада у воду зато што је Дервиш Цар ову изјаву могао да дâ управо како би наудио Ђенч-аги због његове лојалности Османској држави и издаји својих саплеменика.

Није прецизно јасна ни улога лесковачког Исмаил-паше. Њега је Дервиш Цар исто означио као сарадника арнаутских устаника. Пред слом арнаутске буне Исмаил-паша је унајвеће сарађивао са нишким управником и на разне начине пасивизирао Арнауте који су дошли у његову казу, међутим, Требјешанин сматра да је прешао на страну низама тек након слома Арнаута у Катланову, док их је до тада здушно помагао (Требјешанин 1970: 34). Каква год да је била његова политика, неоспорно је да су на њу утицали бегови Арнаути којима је у Лесковцу био окружен. Оно што је извесно јесте да је крај арнаутске буне био добар повод да се Исмаил-паша уклони из Лесковца, након што је скоро десет година одбијао да прихвати надлежност управника Нишког ејалета над Лесковачком казом.

11 ВОА, А} МКТ.16/19. Садразам нишком мухафизу Осман-паши (5. септембар 1844).

Буна 1843–1844. године била је последња прилика када су Арнаути угрозили Нишки ејалет акцијама против Османске државе. Додуше, они се јављају и у касније деценијама, као изнуђивачи поседа и чифлук сахибије, крадљивци стоке, пљачкаши и насилници, али увек као појединци или мање групе, никада као масовни, национални покрет који је могао да дестабилизује регион. Западни предели Нишког ејалета, Топлица и Куршумлија, задржали су лошу репутацију због увек активних арнаутских банди, међутим, када је у јануару 1865. године један од тамошњих Арнаута, чифлук сахибија Мехмед Тамава, побунио неколико села и покушао да устанак прошири, власти су га лако савладале (Ранђеловић 2022: 400).

Од арнаутске буне највише су добили они који су од ње и највише страдали – хришћани. Након што је епископ Венедикт II приморао власти у Нишу да се у кризном тренутку држе закона, тј. да осигура хришћанима право на несметано исповедање вере, то је постало стандард кога су се османски управници Ниша држали све до 1878. године (Хаџи Васиљевић 1923: 127). Временом је и већина муслимана прихватила да је прошло време привилеговања правоверних, те, када се у Нишу буде зидао највећи српски Саборни храм (1856), њихов протест због тога по силовитости неће бити ни близу оном из 1844. године.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Србије, Збирка Мите Петровића (АС, ЗМП)
Архив Србије, Министарство унутрашњих дела – Полицајно одељење (АС, МУД-П)
Başbakanlık osmanlı arşivi, Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı (BOA, A} MKT)
Başbakanlık osmanlı arşivi, Irade Dahiliye (BOA, I. DH)
Başbakanlık osmanlı arşivi, Hatt-ı Hümayun (BOA, HAT)

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Smyth 1854: Warington W. Smyth. *A year with the Turks or Sketches of travels in the European and Asiatic dominions of the sultan*. London: John W. Parker and Son.
Џамбазовски 1979: Климент Џамбазовски (пр.). *Грађа за историју македонског народа: из Архива Србије I/1*. Београд–Скопље: Архив Србије–Архив на Македонија.

ЛИТЕРАТУРА

Андрејевић 1977: Севделин Андрејевић. „Окончање нишке буне 1841. године“. *Нишки зборник*, бр. 16, 121–140.
Андрејевић 1980: Севделин Андрејевић. „Аграрни односи и производња у околини Ниша пред ослобођење од Турака“. *Нишки зборник*, бр. 9, 31–40.
Андрејевић 1987: Севделин Андрејевић. „Односи становништва нових крајева и кнежевине Србије у периоду од 1833. до 1877. године (I)“. *Нишки зборник*, бр. 16, 121–140.
Димитријевић 1894: Стеван Димитријевић. *Сйоменица нишке Саборне цркве*. Ниш: Прва нишка штампарија Ж. Радовановића.
Durdu 2020: Mustafa Durdu. „İsyanları Sebebiyle Bazı Arnavutların Anadolu'ya Sürgün Edilmelerine Dair Sosyo-Politik Bir İnceleme (1847–1851)“. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, с. 43, 410–427.
Костић 1967: Михајло Костић. Нишка котлина. Зборник радова. Ур. Чедомир С. Милић. Београд: Географски институт „Јован Цвијић“, књ. 21, 295–357.

Недељковић 2014а: Славиша Недељковић. „Друштвени и аграрно-правни положај српског народа у Нишком пашалуку у првим деценијама 19. века". *Теме*, бр. 3, 1349–1363.

Недељковић 2014б: Славиша Недељковић. „Устанак Арбанаса против турских власти у скопском и косовском пашалуку 1844. године (побуна Дервиш-цара) ". *Истраживања*, бр. 24, 249–260.

Nedeljković 2015: Slaviša Nedeljković. „Between the Imperial government and rebels (Old Serbia during the rebellion of the Shkodra Pasha Mustafa Bushatli and the Bosnian aristocracy 1830–1832)". *Istraživanja*, br. 26, 91–105.

Николић 1914: Риста Т. Николић. „Ширење Арнаута у српске земље". *Гласник Српског географског друштва*, бр. 3–4, 110–127.

Ранђеловић – Ајдемир 2014: Милан Ранђеловић – Ујгар Ајдемир. „Породица Шехсуварзаде". *Лесковачки зборник*, бр. LIV, 53–68.

Ранђеловић 2022: Милан Ранђеловић. *Османски управници Ниша у XIX веку (1799–1878)*. Ниш: Scero Print.

Спасић 1890: Милован Спасић. „Податци о аграрним односима хришћана у ослобођеним крајевима, округа топличког и врањског за време турске владавине". *Гласник Српског ученог друштва*, бр. 71, 219–257.

Стојанчевић 1966: Владимир Стојанчевић. *Милош Обреновић и његово доба*. Београд: Просвета.

Стојанчевић 1987: Владимир Стојанчевић. *Лесковац и лесковачка нахија у XIX веку*. Лесковац: Народни музеј Лесковац.

Стојанчевић 1996: Владимир Стојанчевић. *Југоисточна Србија у XIX веку (1804–1878)*. Ниш: Просвета.

Требјешанин 1970: Радош Требјешанин. „Лесковачки кадилук од 1830–1842. године". *Лесковачки зборник*, бр. XIII, 23–40.

Ubicini 1853: Abdolonyme Ubicini. *Lettres sur la Turquie I*. Paris: J. Dumaine.

Хаџи Васиљевић 1896: Јован Хаџи Васиљевић. „Ка историји града Врања и његове околине". *Годишњица Николе Чупића*, бр. XVI, 265–338.

Хаџи Васиљевић 1909: Јован Хаџи Васиљевић. *Јужна Стара Србија. Кумановска област*. Београд: Задужбина И. М. Коларца.

Хаџи Васиљевић 1923: Јован Хаџи Васиљевић. „Податци за школске и црквене прилике у Нишу". *Годишњица Николе Чупића*, бр. XXXV, 118–133.

Хаџи Васиљевић 1930: Јован Хаџи Васиљевић. *Скопље и његова околина*. Београд: Штампарија „Св. Сава".

Храбак 1996: Богумил Храбак. „Косово и Метохија према Првом српском устанку". *Баштина*, бр. 7, 151–168.

Milan N. RANĐELOVIĆ
Nikola Đ. DUBAIĆ

EYALET OF NIŠ DURING THE ALBANIAN REBELION 1843–1844.

Summary

The paper presents a reconstruction of the Albanian rebellion (1843–1844) with a focus on the analysis of its final phase which took place on the territory of the Eyalet of Niš. In order to better understand the Albanian movement chronologically and territorially, its key moments in other parts of Rumelia are presented and then their connection and reflection on the events in Eyalet of Niš. Having presented the problem in this way, the paper points to two important conclusions: that the Albanians in the Ottoman Empire during the first half of the 19th century did not reach the political maturity which was necessary for the realization of their political goals, and that, due to the complex

political conditions and relations between the central and local authorities towards the Christians in the Eyalet of Niš, Albanians with their revolt actually accelerated the resolution of issues which were of key importance for the Christians in this Ottoman province.

Keywords: Arnauts, revolt, Tanzimat, Niš, Vranje, Toplica, Kuršumlija, Leskovac, Skoplje, Kosovo.

Рад је предат 15. јануара 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 343.261-052:32(497.1)"1948/1956"
323.281(497.115)
343.819.7
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-49579

Оригинални научни рад

*Ена С. МИРКОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

*Небојша В. СТАМБОЛИЈА***
Институт за савремену историју, Београд

СТАТИСТИЧКА АНАЛИЗА ЗАТОЧЕНИКА ПО ОСНОВУ ИНФОРМБИРОА СА ПРОСТОРА АУТОНОМНЕ КОСОВСКО-МЕТОХИЈСКЕ ОБЛАСТИ***

Апстракт: Сукоб са Информбироом (ИБ) и прекид савезничких односа са Совјетским Савезом означио је прекретницу у развоју Комунистичке партије Југославије (КПЈ). Од верне следбенице СССР, комунистичка Југославија је постала прва земља која је развила „сопствени пут у социјализам", а Јосип Броз први комунистички лидер који је рекао „историјско не", Јосифу Висарионовичу Стаљину. Последице ове одлуке по земљу биле су вишеструке, на политичком, економском, војном, али и друштвеном плану. Једна од њих је да је вршена репресија према свима који су исказивали симпатије према СССР-у или критиковали нову југословенску политику. Резултат је било хапшење и ислеђивања више хиљада људи „због подршке ИБ-у", стварне или наводне, те њихово кажњавање и слање на ревидирање ставова у затворе и логоре широм Југославије. Један од најпознатијих и најозлоглашенијих био је комплекс логора на јадранском острву, Голом отоку, формиран управо у циљу кажњавања „информбироваца" из целе државе. У овом раду смо настојали да на основу релевантне литературе и историјских извора, статистички обрадимо структуру заточеника Голог отока са простора Аутономне Косовско-метохијске Области (АКМО).

Кључне речи: Голи оток, Информбиро, Косово и Метохија, заточеници, репресија, комунисти.

СУКОБ СА ИНФОРМБИРООМ И РЕПРЕСИЈА НАД „ИБЕОВЦИМА" КАО ЊЕГОВА ПОСЛЕДИЦА

Крај Другог светског рата донео је значајне промене на политичкој карти Европе: Совјетски Савез је изашао као победник и значајан фактор у међународним односима чији се утицај није могао заобићи (Morača–Stojanović 1985: 313). Такође је дошло до промена у многим источноевропским државама у којима комунистичке партије долазе на власт или на неки начин учествују у њој, а ојачале су и у појединим западним земљама попут Италије и Француске (Тошић Малешевић 2016: 303).

* Научни сарадник, ena04111986@gmail.com
** Научни сарадник, nstambolija@yahoo.com
*** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-66/2024-03 од 26. 1. 2024. године.

Са друге стране, захлађење односа са западним савезницима које је уследило одмах после рата, као и доношење Маршаловог плана и Труманове доктрине довели су до још извесније блоковске, хладноратовске поделе. Пошто је Коминтерна била укинута 1943. године, престала је да постоји кровна организација под којом су функционисале све комунистичке партије. Лидер СССР-а, Јосиф Висарионович Стаљин, одлучио је да на нову светску поделу одговори формирањем новог врховног тела, коме је требало у пракси потчинити све комунистичке партије и ставити их под диктат СКП(б)-а. Разговори о томе вођени су одмах након рата, између осталих и са Јосипом Брозом Титом, у Москви 1945. године (Дедијер 1953: 436). Нова организација, под називом Информациони биро комунистичких и радничких партија-Коминформ (ИБ) званично је формирана 27. септембра 1947. године, у Шкљарској Поремби, малој бањи у близини Вроцлава у Пољској. На том састанку присуствовали су представници комунистичких партија СССР-а, Југославије, Бугарске, Чехословачке, Мађарске, Пољске, Румуније, Италије и Француске. Највећи заговорници формирања ИБ-а биле су комунистичка партија СССР-а и Југославије, а донета је одлука да Београд буде седиште ИБ-а, чиме се Југославија још јасније сврстала као једна од највернијих следбеница и савезница СССР-а (Petranović 1988: 181).

Међутим, ово савезништво је врло брзо доведено у питање: инсистирање СССР-а на слепој послушности са једне стране и настојање Југославије да до неке мере самостално доноси одлуке у међународној политици, поготово у односу на суседне земље попут Бугарске и Албаније, као и самосталности у унутрашњим питањима, били су главни узроци раздора међу доскорашњим савезницима. Очекивање Југославије да јој СССР препусти Балкан као своју сферу утицаја, а не као простор на коме се спроводи политика СССР-а, те и међусобна суревњивост двојице лидера Тита и Стаљина, брзо су узроковале разлаз међу њима (Аникејев 2011: 462).

Варница која је запалила ватру била је конференција за штампу одржана 18. јануара 1948. године у Букурешту, приликом посете бугарског председника владе Георги Димитрова Румунији, на којој је најавио стварање Балканске федерације, у коју би поред балканских држава ушла чак и Грчка (Тошић Малешевић 2016: 315). Стаљин је оштро реаговао, позвавши у Москву председнике Бугарске и Југославије (при чему је уместо Броза отишао Едвард Кардељ, што је морало повредити Стаљинову сујету) (Banac 1990: 52). Југословенска делегација је одбила Стаљинов предлог о стварању федерације између Бугарске и Југославије, што је потврдила и званично одлуком Политбироа, која је тумачена у Москви као отворено исказивање непослушности (Petranović 1995: 236-247). Уследило је најпре повлачење совјетских војних и цивилних стручњака из Југославије, а убрзо и писмо од стране ЦК СКП (б), од 27. марта 1948. године, у коме је отворено критиковано руководство КПЈ због свог односа према СССР-у чиме је отпочео оштар идеолошко-политички сукоб (Štrbac 1984: 90). Наредних месеци у међусобној преписци, како са СССР-ом, тако и са осталим чланицама ИБ-а, КПЈ је настојала да оправда своју политику да иако чврсто повезане међусобно и са СССР-ом, земље народне демократије морају бити суверене и независне у свом путу ка социјализму (Дедијер 1953: 517). Сукоб је кулминирао на заседању ИБ-а у Букурешту на којој је, без присуства југословенске делегације, усвојена Резолуција о стању у Комунистичкој партији Југославије,

28. јуна 1948. године. Резолуција је у осам тачака оптужила КПЈ за одступања од лењинистичке теорије партије, придавање већег значаја Народном фронту него партији, недостатак критике и самокритике, вођење непријатељске политике према СССР-у и СКП(б)-у (Štrbac 1984: 102). Крајем јула 1948. одржан је Пети конгрес КПЈ у Београду на коме је изражена јединствена подршка ставу ЦК КПЈ, поднети реферати и донета посебна резолуција о односу према ИБ-у, којом је потврђено историјско „не" Стаљину (Odluke V kongresa Komunističke partije Jugoslavije 1948: 93-95). Након овога дошло је до притиска и искључивања Југославије из свих међународних организација које су биле под контролом СССР-а, као и раскидања ранијих аранжмана са циљем сламања Брозовог режима што се није догодило.

Са друге стране у Југославији је отпочео период одмазде и обрачуна са идеолошким неистомишљеницима, свима онима који су и даље подржавали СССР, а оптужба за подршку Резолуцији ИБ-а, постала је добар изговор и за уклањање свих непослушних кадрова из политике. Прве чистке у редовима партије догодиле су се и пре званичног доношења Резолуције ИБ-а, када су се под истрагом нашли Андрија Хебранг и Сретен Жујовић, чланови ЦК КПЈ, који су искључени из партије и завршили у затвору због подршке коју су давали Совјетском Савезу. Андрија Хебранг се касније према званичној верзији и убио у затвору, а Жујовић је рехабилитован после ревидирања ставова (Цветковић 2019а: 478).

Атмосферу репресије појачао је додатно страх од могуће совјетске војне интервенције као и сам осећај изолованости од осталих земаља комунистичког блока. Инциденти на границама су постали свакодневица, о чему говори податак да се у току трајања сукоба, у периоду од 1948. до 1956. године, догодио 8.261 гранични инцидент (Милетић 2020: 205). Чињеница је да је велики део чланова и симпатизера КПЈ постао потпуно збуњен новим развојем догађаја. Научени да у СССР-у гледају највећи ауторитет међу комунистичким државама, одједном су морали да се одрекну свих ранијих убеђења. Они који су стварно настављали да подржавају СССР, сматрали су да није реално очекивати Брозову победу у овом сукобу, због објективно неравноправних снага (Previšić 2019: 85).

Доношење Друге резолуције ИБ-а 1949. године, која је означила Београд као главни центар антикомунистичке пропаганде и америчке шпијунаже, још више је утицало на повећање репресије, јер је постало јасно да до помирења неће доћи (Цветковић 2019б: 90). Апарат УДБЕ је био главни у откривању, ислеђивању и кажњавању стварних и наводних ибеоваца. Често су главни доказни материјал представљала сведочења људи из најближе околине оптуженог, чланова колектива, пријатеља и чланова породице, при чему се додатно стварала атмосфера неповерења и страха. Због тога се избегавало чак и распитивање и занимање за личности ухапшених, како би се избегло скретање пажње на себе (Петрановић–Даутовић 1999: 76). Истражни органи су сматрали да је оптужени крив и настојали су да приликом испитивања докажу његову кривицу, натерају га на признање и на откривање истомишљеника.

Испитивања пред истражитељима су се понављала у односу на степен сарадње који је показивао оптужени. Некада је било довољно два, некада и десет саслушања пре него што се донесе одлука о казни. У међувремену су вршени притисци, вербални или физичко малтретирање у намери да оптужени призна и покаже

своју намеру да ревидира ставове. Физичко злостављање је зависило од тога колико је оптужени био спреман да сарађује (батине се најчешће нису примењивале код испитаника који су признавали кривицу) као и од самовоље иследника. Степен грубости у истрази је био индивидуалан, зависио је од личности иследника и оптуженог, као и у којој мери је процењено да је ухапшени био „несаломљив" у својим ставовима. Оптужени нису имали право на адвоката, а приговори на казне су били изузетак, са тиме што је важило неписано правило да је боље не улагати жалбе на изречене пресуде. Уколико би се суђење одвијало у судници, често је било праћено увредама и добацивањем публике, а оптужени није могао очекивати да ће ико говорити у његову корист (Previšić 2014: 64).

У пракси постојале су две врсте казни: административне или судске. Кажњавање административним путем је било најчешће и на тај начин су кажњавани цивили за „лакша" дела ибеовског карактера која су обухватале радње попут: ширења ибеовске пропаганде, разношење материјала, уношење панике и слично. Казне које су изрицане тим путем, подразумевале су опомене, новчане казне као и друштвено-користан рад и њима се желео ставити акценат на педагошку компоненту. За разлику од њих, судским путем су кажњавана војна лица, припадници милиције или цивили умешани у тежа дела по линији Информбироа. Њима су изрицане знатно ригорозније казне, попут губитка чина и службе, строге казне затвором до 20 година уз губитак грађанских права, а у најдрастичнијим случајевима и смртне казне (Previšić 2014: 71). За потребе издржавања затворских казни по линији ИБ-а, коришћени су логори и затвори за политичке осуђенике, а специјално за ову намену формиран је и комплекс логора на Голом отоку, један од најпознатијих и најсуровијих логора ове врсте за политичке кажњенике оптужене за подршку Резолуцији ИБ-а, кроз који је прошло више хиљада стварних и наводних кажњеника у току његовог постојања.

ФОРМИРАЊЕ ЛОГОРА НА ГОЛОМ ОТОКУ

Посебни логори за политичке затворенике, противнике актуелног монархистичког уређења (комунисте, усташе, припаднике ВМРО-а), формирани су још у Краљевини Југославији. Крајем 30-тих и почетком 40-тих година је на простору земље постојало више оваквих логора у: Билећи, Лепоглави, Вишеграду, Смедеревској Паланци, Керестинцу, Крушчици код Травника и Баратову код Сребренице, Међуречју код Ивањице (Цветковић 2019б: 102). Изолована јадранска острва чинила су се као добар избор, нарочито за заточење ухапшених комуниста који би на тај начин били далеко од источних граница и евентуалног добијања подршке из Совјетског Савеза. Према истраживањима Мартина Превишића, идеја да се Голи оток изабере за један такав логор, јавила се у међуратном периоду, када је тадашњи министар полиције Антон Корошец разматрао са кнезом Павлом могућност отварања логора, првенствено намењеног затварању комуниста у случају њихове евентуалне побуне (Previšić 2019: 200). Та идеја се чинила реалном тим пре што се знало да је ово место за време Првог светског рата служило за заробљенике које је ухватила аустријска војска. У међуратном периоду, Голи оток је био у поседу велетрговца Рада Вуковића, пореклом из Брића и служио је за експлоатацију боксита.

Касније, након Другог светског рата, 1945. године, оток је конфискован, а не месту некадашњег италијанског покушаја експлоатације боксита, настала је озлоглашена „Петрова рупа", у коју су довођени најтврђи ибеовци (Previšić 2014: 113).

Оснивање логора на Голом отоку у послератном периоду, за потребу интернације „ибеоваца" и присталица Совјетског Савеза, у историографији није у потпуности разјашњено, првенствено због недостатка примарних историјских извора као и због поверљивости о постојању овог места. Према писању Владимира Дедијера, најпре је шеф Удбе за Хрватску, генерал Иван Стево Крајачић, заједно са скулптором Антуном Аугустинчићем обилазио острва у потрази за мермером који би познати вајар користио у свом раду, па су тако наишли на Голи оток, о чему су известили Едварда Кардеља, који је предложио да се на том месту оснује логор (Dedijer 1984: 465). Даље се сећања савременика размимоилазе, па тако високи функционер савезне Удбе, Слободан Крстић Уча, наводи да је њему Александар Ранковић дао задатак да заједно са Вељком Дракулићем, замеником Ивана Стева Крајачића, обиђе Голи оток и провери да ли је ово место прикладно за логор (Previšić 2014: 94). Генерал Удбе и начелник Централне управе логора за преваспитавање, наводи пак да је Александар Ранковић делегирао њега и једног геолога да испитају острво, те истиче улогу Мирослава Крлеже, који је извршио пресудан утицај на Јосипа Броза Тита да се определи за Голи оток (Цветковић 2019а: 515) Ипак, већина истраживача је сагласна да је коначну одлуку о одабиру Голог отока за формирање логора донео Јосип Броз Тито, те да су у томе свакако улогу одиграли и Александар Ранковић и Едвард Кардељ.

Изградња логорског комплекса је започета у лето 1949. године, а на њему су радили затвореници из Лепоглаве, њих око 200 доведених специјално за ову прилику. Изградња се одвијала у тајности и под строгим надзором УДБЕ, а за првог команданта логора у изградњи изабран је Слободан Крстић Учо. Осуђеници су за месец дана успели да изграде 11 монтажних објеката, што је био уједно и први логор на Голом отоку, познат као Стари мушки логор („Стара жица"). Поред њега на острву је изграђено касније још више логора: Нови мушки логор („Нова жица"), Радилиште 101 („Петрова рупа") и женски логор (Цветковић 2019а: 515).

Прва група кажњених „ибеоваца", њих 28, махом из Словеније и Хрватске транспортована је на Голи оток, бродом „Приморје" већ 7. јула 1948, а након два дана придружена је и друга група од 1200 логораша. Према истраживањима Мартина Превишића, ове прве групе биле су третиране много блаже него што ће то касније бити случај са заточеницима Голог отока. Тек основан, логор је још био у повоју, управа се тек изграђивала, по узору на нацистичке логоре, али и на совјетске гулаге, иако су се југословенски комунисти покушавали дистанцирати од совјетских узора. На самом почетку у свакој бараци је постојао собни старешина, али он није вршио тортуру већ је имао функцију у организовању логорских активности. Чак и исхрана у самом логору није била лоша у односу на ондашње услове, а заточеници су се могли након рада и међусобно дружити (Previšić 2014: 98). Промена на горе уследила је доласком тзв. Босанске групе (затвореника из Централног затвора Босне и Херцеговине, међу којима је осим присталица „Резолуције ИБ", било и других политичких кажњеника, усташа, четника па и криминалаца), коју је УДБА искористила за кажњавање других заточеника. Они су заслужни за завођење знатно

строжег режима на Голом отоку, касније прве асоцијације када говоримо о боравку на овом острву, као и „топлог зеца“,[1] синонима Голог отока (Previšić 2014: 102).

Тортура кажњеника постала је убрзо синоним за Голи оток, а најозлоглашенији у кажњавању су били тзв. „ревидирци“, робијаши који су се малтретирањима осталих доказивали као „преваспитани“. Свака барака имала је свог командира, који је био задужен да ујутру изводи логораше на рад и доводи и пребројава увече, такође да спречи њихову међусобну комуникацију која се строго кажњавала. Поред њих логор је имао шест иследника, пропорционално броју република, док су „спољни“ милиционари били распоређени дуж жице у озиданим бункерима и стражарили данонoћно. Од свих логора најтежи услови су били у „Петровој рупи“, која је називана и Манастир. Дубине 8 и обима 20 метара, име је добила по Петру Комненићу, председнику републичке скупштине Црне Горе и једном од првих становника. Служила је као место потпуне изолације, намењене најтежим преступницима - високим функционерима, оптуженим да су агенти НКВД-а. Они су ту боравили под најстрожом изолацијом, нико од осталих осуђеника није смео да их види нити да има контакт са њима, а вода и храна су им остављани на одређеној удаљености. Тајност је додатно појачавала атмосферу страха међу другим заточеницима (Цветковић 2019а: 516).

Методе физичке тортуре су временом постале све креативније и све више нехумане, са циљем потпуног психичког и физичког сламања кажњеника, мењања њихових политичких уверења, урушавањем и њиховог личног достојанства, а неке од њих попут „јапанске крагне“[2] су доводиле до смрти. Убијени су сахрањивани без икаквог обележја или су једноставно бацани у море. Болница која је постојала на Голом отоку била је скоро без икаквих медицинских средстава, а оболели су ту смештани више да не би заразили друге него да би добили медицинску помоћ.

Према истраживањима историчара Срђана Цветковића ниво репресије се разликовао у току постојања Голог отока, и највише је била изражена у првом периоду до 1948. до 1951. године, односно до Четвртог пленума и кампање демократизације друштва. Наредни период од 1951. до 1954. године, односно од Четвртог пленума па до смрти Стаљинове смрти, који у спољној политици доводи до окретања Западу, утицао је да се побољша статус заточеника, али уз сталан надзор и прогон над стаљинистима. Последњи период од 1954. до затварања логора 1956. године, које у спољној политици карактерише отопљавање односа са Совјетским Савезом, довео је до попуштања терора над кажњеницима и релативног побољшања статуса затвореника (Цветковић 2019а: 521).

---

1 „Топли зец“, познат још и као „шпалир“ или „строј“, је био начин дочекивања нових кажњеника на Голом отоку. Придошлице су морале одмах по доласку да прођу кроз дворед сачињен од оних кажњеника који су се већ налазили у логору и који су их приликом проласка ударали, псовали и на њих викали. При томе су најгоре пролазили они који су одбијали да ревидирају своје ставове и одају своје истомишљенике, тзв. „репоње“. Сврха ове методе поред физичке тортуре и застрашивања, била је првенствено у томе да разбије солидарност међу логорашима и окрене их једне против других(Цветковић 2019а: 518).

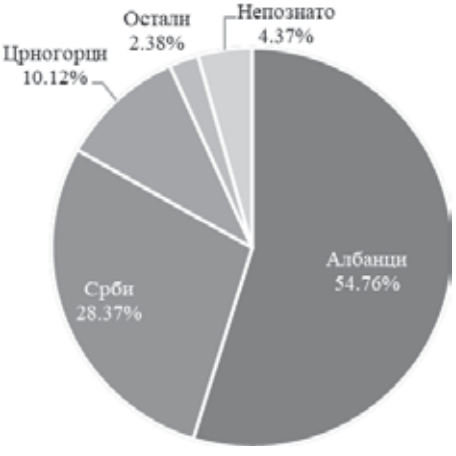
2 Јапанска крагна, вид тортуре коришћен на Голом отоку, који је подразумевао обмотавање наквашеног конопца око главе заточеника, при чему се један чвор налазио на слепоочницама, а друга два на очима, и његово лагано затезање мотком која се потом окретала попут воденичног витла. Услед таквог притиска кажњеницима би најпре прскале очи, а затим би пуцала цела лобања од слепоочнице ка унутрашњости - што је био вид посебно болне и споре смрти (Цветковић 2019а: 518).

СТАТИСТИЧКА АНАЛИЗА ЗАТОЧЕНИКА СА ПРОСТОРА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

За статистичку анализу осуђеника по основу Информбироа са простора Аутономне Косовско-метохијске области (АКМО) користили смо списак који је објављен у публикацији у издању Државног архива Србије и Института за савремену историју (Михаиловић–Јовановић и др. 2016). Списак се налази у Државном архиву Србије, фонд Безбедносна информативна агенција, збирка II, бр. 109, док су шифрарници у истој збирци, али под бројем 105. Такође, копија списка се налази и у Хрватском државном архиву у Загребу. Овај је списак настао реконструкцијом уништене документације и имао је првенствену сврху праћења оних за које се сумњало да и даље могу бити опасни. На списку се налази 16.289 уноса, од чега су неке особе унете више, два или три пута. Када се дупли уноси прочисте, на њему остаје 16.090 имена. Ипак, стварни број заточеника је вероватно двоструко већи (Михаиловић–Јовановић и др. 2016: 24-37).

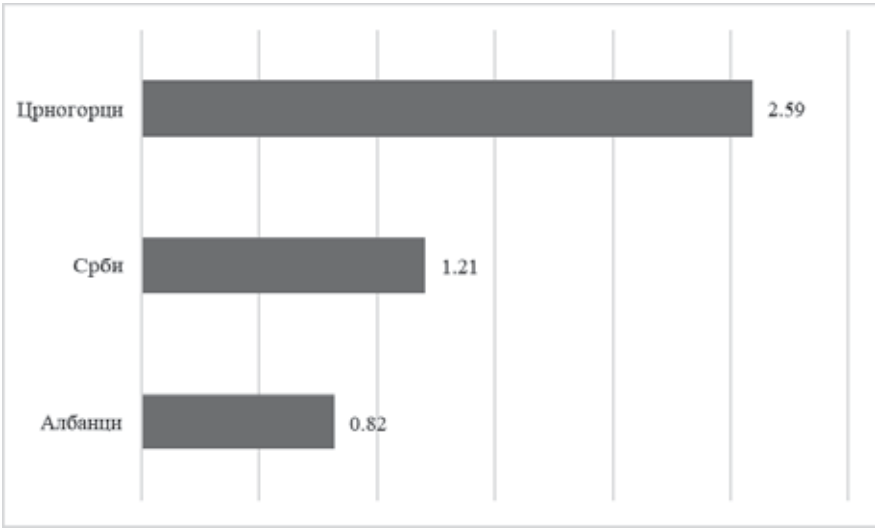
Поред имена и презимена заточеника, на списку се налази и датум рођења, општина порекла, народност, орган хапшења, орган коме је заточеник предат, датум хапшења, висина казне у месецима, врста казне, датум пуштања, врста одлуке и напомена да ли је заточеник повратник. Највећи број заточеника је био српске националности (7.184 – 41,51%). Други по реду су Црногорци са чак 3.552 заточеника, односно 21,81% од укупног броја заточеника, трећи Хрвати (2.586 – 15,88%), а потом следе Македонци (812 – 4,98%), Словенци (561 – 3,44%), Албанци (437 – 2,68%) итд. (Михаиловић–Јовановић и др. 2016: 39).

Од укупног броја уноса са списка, са простора АКМО, односно њених 28 општина, потицало их је 504. Нешто више од половине били су по народности Албанци (276). Потом следе Срби (143), Црногорци (51), Хрвати (5), Руси (2), Турци (2), по једна особа је била бугарске, македонске и словеначке националности, непозната народност је код 18 заточеника, а да су без држављанства наведено је код четири уноса. Процентуална размера је приказана на графикону у тексту испод.

Заточеници по основу ИБ-а са АКМО по народности

Иако је Албанаца било највише међу заточеницима са АКМО, то је пре свега због тога што су Албанци били далеко најбројнији народ. Да би се разумела размера, упоредићемо ове податке са националном структуром обрађиваног подручја са пописа становништва. У периоду када је функционисао Голи оток, извршена су три пописа становништва у ФНР Југославији – 1948, 1953. и 1961. године. Анализираћемо три најбројнија народа (Албанце, Србе и Црногорце). Албанаца је на попису 1948. године било 68,5%, 1953 - 64,9%, а 1961 - 67,1% (средња вредност 66,83%). Проценат Срба је готово идентичан – 1948 - 23,6%, 1953 - 23,5%, 1961 - 23,5% (средња вредност 23,53%). Удео Црногораца у становништву је идентичан и на сва три пописа износи 3,9%. Упоређењем долазимо до закључка да су на АКМО по основу Информбироа далеко највише прогоњени Црногорци, којих је било заточено 2,59 пута више него што је био њихов удео у становништву. Удео Срба је такође већи него што је њихова заступљеност у становништву (1,21), док је удео Албанаца заточеника за 1,25 пута мањи од њиховог удела у становништву (Grabeljšek–Kosić Kovačević i dr. 1992: 12).[3]

Однос удела у броју заточеника по основу Информбироа
и удела у укупном становништву АКМО

Анализирајући географски распоред заточеника, закључујемо да је значајно већи број заточеника био из општина са историјског подручја Метохије, него са Косова. Све три општине са највећим бројем заточеника (Ђаковица, Пећ

3 Црногорци су били најзаступљенији и међу тзв. „неоибеовцима“ почетком 1970-их. Најбројнија група је била „Пећка“. Њихов циљ је био формирање Нове комунистичке партије Југославије која је требало да окупи све снаге „социјалистичке народнодемократске и антититовске оријентације“. Међутим, похапшени су и осуђени на високе затворске казне (Cvetković 2012: 147-164).

и Призрен) су из Метохије. Из метохијских општина је било пореклом 313 особа (62,1%), из косовских 187 (37,1%), док је за четворо само наведено да су из АКМО, без општине порекла.

Заточеници по основу ИБ-а са АКМО по општини порекла

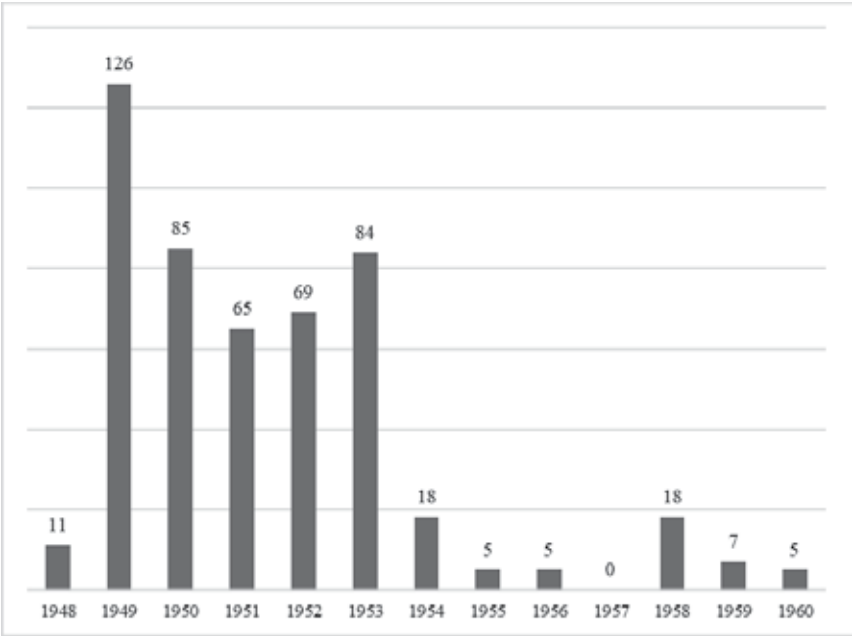
ОПШТИНА	Укупно	Албанци	Срби	Црногорци	Остали
Ђаковица	113	98	4	8	3
Пеђ	97	50	13	24	10
Призрен	91	43	42	0	6
Приштина	41	16	17	6	2
Косовска Митровица	36	16	12	3	5
Гњилане	27	13	13	0	1
Урошевац	12	4	8	0	0
Липљан	11	0	8	2	1
Исток	10	8	0	2	0
Косовска Каменица	9	0	9	0	0
Ораховац	9	5	4	0	0
Сува Река	8	6	2	0	0
Вучитрн	8	1	4	2	1
Подујево	7	2	3	2	0
Глоговац	6	3	1	0	2
Србица	5	4	0	0	1
АКМ Област	4	2	1	1	0
Витина	3	0	2	0	1
Орлане	2	1	0	0	1
Зјум	2	2	0	0	0
Дечани	1	1	0	0	0
Качаник	1	1	0	0	0
Лепосавић	1	0	0	1	0
УКУПНО	504	276	143	51	34

Заточеници по основу ИБ-а са АКМО по општини порекла и народности

У списку логораша наведени су и оперативни подаци о органу хапшења, односно органу коме је ухапшеник предат. Као органи у овој категорији, поред свих републичких Управа државне безбедности, наводе се и савезна УДБ-а и Контраобавештајна служба Југословенске народне армије, али и УДБ-а за Београд. Логораше из Аутономне Косовско-метохијске Области, што је и логично, највише је хапсила УДБ-а НР Србије (257 – 50,99%). Потом следе УДБ-а ФНРЈ (101 – 20,04%), КОС ЈНА (67 – 13,29%), УДБ-а за Београд (19 – 3,77%), УДБ-а НР БиХ (9 – 1,79%), УДБ-а НР Црне Горе (5 – 0,99%), УДБ-а НР Хрватске (4 – 0,79%), остали органи (4 – 0,79%), УДБ-а НР Словеније (1 – 0,20%), УДБ-а НР Македоније (1 – 0,20%), док је орган хапшења непознат код 36 уноса са списка. Као најзаступљенији орган коме су ухапшеници „предати“ такође стоји УДБ-а НР Србије (316 – 62,70%). Код чак 144 уноса није познато коме су предати (28,57%), а потом следе: УДБ-а за Београд (22 – 4,37%), УДБ-а НР Хрватске (6 – 1,19%), УДБ-а НР Црне Горе

(5 – 0,99%), УДБ-а ФНРЈ (4 – 0,79%), УДБ-а НР БиХ (3 – 0,60%), УДБ-а НР Македоније (2 – 0,40%), КОС ЈНА (1 – 0,20%) и УДБ-а НР Словеније (1 – 0,20%).

Хронолошки анализирајући хапшења, јасно је видљиво да је највећи замах репресије био од 1949. до 1953. године. Са Космета је био и један заточеник који је стигао у првом транспорту (7. јула 1948) – Новица Дејановић из Липљана. У логор је дошао са 25 година старости и у два наврата (7. јул 1948 - 10. новембар 1953; 4. јун 1958 - 26. децембар 1960) укупно је у њему провео готово осам година. Иако је Голи оток распуштен 1956. године, по основу Информбироа су и наредних година људи хапшени, али су очигледно пролазили кроз регуларни затворски систем (Михаиловић–Јовановић и др. 2016: 27-28, 157).

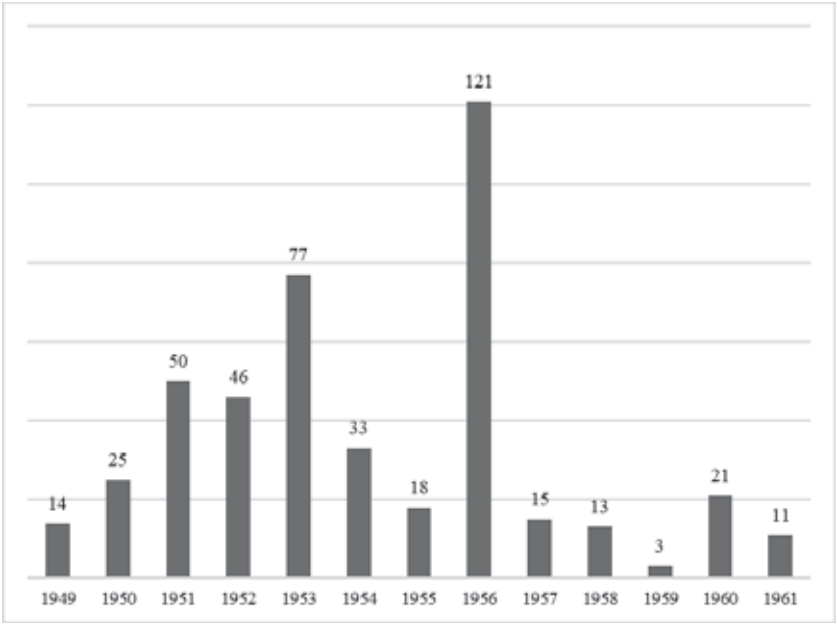

Заточеници по основу ИБ-а са АКМО по години хапшења

У списку је, у месецима, наведено и на колико времена су заточеници осуђени. Албанци су просечно добијали 71 месец, Црногорци 49, а Срби 42. Додељена казна није увек кореспондирала са одслуженом казном. Једина двојица логораша са Космета који су у логор дошли 1949. године, а пуштени су 1961, дакле после пуних 12 година, били су Срби по националности (Обрад Малишић и Милија Перовић). Такође, од дванаест логораша који су били повратници, односно два пута кажњавани, шест су били Срби, четворица Албанци и двојица Црногорци. Укупно је пет лица са простора АКМО „умрло на издржавању казне" – тројица Срба и два Албанца (Михаиловић–Јовановић и др. 2016: 85-527).

У једној од колона наведена је и „врста казне". Административном казном је кажњено 219 логораша (43,45%), судском казном 249 (49,40%), казном „посебне установе" 20 (3,97%), непознато је врста казне за 11 (2,18%), а као што смо већ навели петоро логораша је „умрло на издржавању казне" (0,99%).

Логораши су пуштани на један од четири начина. Помиловањем су пуштена 94 заточеника (18,65%), смањењем казне 34 (6,75%), условним отпустом 30 (5,95%), док за чак 346 није ништа наведено (68,65%). Међу последњима, којима није назначен разлог пуштања, највећи део су чинили они којима је казна истекла. Занимљива је и хронологија, коју можемо анализирати на основу датума пуштања. Јасно се види да је највећи број логораша пуштен 1956. године, када је Голи оток и затворен. Од 121 особе са АКМО који су пуштени 1956, чак 96 је изашло на Дан републике – 29. новембра 1956. године (Grabeljšek–Kosić Kovačević 1992: 11).

Заточеници по основу ИБ-а са АКМО по години пуштања

Заточеници са простора Аутономне Косовско-метохијске Области у мањем су броју били репресирани по основу Информбироа, у односу на удео укупног становништва посматраног простора. Наиме, према попису из 1948. становништво АКМО је чинило 4,61% од укупног становништва ФНРЈ, 1953. године 4,77%, а 1961. године 5,20%. Средња вредност од ова три удела јесте 4,86%. Будући да су, као што смо већ навели, из АКМО била 504 од укупно 16.289 уноса у списку, закључујемо да удео АКМО износи 3,09%, односно 1,5 пута је мањи од удела становништва АКМО у становништву ФНРЈ.

ИЗВОРИ

Odluke V kongresa Komunističke partije Jugoslavije. Beograd. Kultura: 1948.

Petranović 1995: Branko Petranović. *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*. Beograd: Arhiv Jugoslavije.

Михаиловић-Јовановић и др. 2016: Драгослав Михаиловић-Мирослав Јовановић и др. *Заточеници Голог отока. Регистар лица осуђиваних због Информбироа. Документ Управе државне безбедности ФНР Југославије.* Београд: Архив Србије, Институт за савремену историју.

ЛИТЕРАТУРА

Anikejev 2011: Anatolij Anikejev. „Sovjetsko – jugoslovenski sukob 1948. godine. Loša volja Staljina ili svestan izbor Josipa Broza Tita. Problem interpretacije." *Tito – viđenja i tumačenja*. Ur. Olga Manojlović Pintar. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

Banac 1990: Ivo Banac. *Sa Staljinom protiv Tita, Informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*. Zagreb: Globus.

Dedijer 1953: Vladimir Dedijer. *Josip Broz Tito, Prilozi za biografiju*. Beograd: Kultura.

Grabeljšek-Kosić Kovačević i dr. 1992: Dragana Grabeljšek-Maja Kosić Kovačević i dr. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1961. godini. Nacionalni sastav stanovništva FNR Jugoslavije: podaci po naseljima i opštinama. Knj. 3*. Beograd: Savezni zavod za statistiku.

Милетић 2020: Марко Милетић. „Инциденти на границама између Југославије и земаља Информбироа (1948 – 1955)". *Токови историје*, бр. 2/2020, 185–208.

Morača-Stojanović 1985: Pero Morača-Stanislav Stojanović. *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*. Beograd: Izdavački centar „Komunist".

Previšić 2014: Martin Previšić. *Povijest Informbiroovskog logora na Golom otoku 1949 – 1956*. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet.

Previšić 2023: Martin Previšić. *Goli otok: istorija*. Beograd: Vukotić media.

Petranović 1988: Branko Petranović. *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988*, III, Beograd: Nolit.

Петрановић-Даутовић 1999: Бранко Петрановић-Сава Даутовић. *Велика шизма: четрдесетосма*. Подгорица: ЦИД.

Tošić Malešević 2016: Nikola Tošić Malešević. „Jugoslavija i Informbiro - uzroci i početak sukoba", *Vojno delo*, br. 3/2016, 302–321.

Cvetković 2012: Srđan Cvetković, „Neoibeovci. Obračun sa prosovjetskom opozicijom u SFRJ i kidnapovanje Vlade Dapčevića", *Istorija 20. veka*, br. 2/2012, 147-164.

Цветковић 2019а: Срђан Цветковић. *Између срца и чекића, књига 1*, Београд: Службени гласник.

Цветковић 2019б: Срђан Цветковић. „Ко је све био на Голом отоку?" *Токови историје*, бр. 2/2019, 83–109.

Štrbac 1984: Čedomir Štrbac. *Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja. Sukob KPJ i Informbiroa.* Beograd: Prosveta.

Ena S. MIRKOVIĆ
Nebojša V. STAMBOLIJA

STATISTICAL ANALYSIS OF COMINFORM PRISONERS FROM THE TERRITORY OF THE AUTONOMOUS REGION OF KOSOVO-METOHIJA

Summary

The conflict with the Communist Information Bureau and the severing of allied relations with the Soviet Union marked a turning point in the development of the Communist Party of Yugoslavia. From being a loyal follower of the USSR, communist Yugoslavia became the first country to develop its own path to socialism, and Josip Broz was the first communist leader to say a historic no to Josef Vissarionovich Stalin. The consequences of this decision for the country were manifold, on a political, economic, military and social level. One of them was that repression was launched against anyone who expressed sympathy for the USSR or criticized the new Yugoslav policy. The result was the arrest and interrogation of thousands of people "for their real or alleged support for the Cominform" and their punishment and incarceration in prisons and camps throughout

Yugoslavia. One of the most famous and notorious was the camp complex on the Adriatic Island of Goli Otok, which was set up for the very purpose of punishing "cominformers" from all over the country. In this paper, we have attempted to statistically analyze the structure of the Goli Otok prisoners from the Autonomous Region of Kosovo-Metohija (AKMO) based on the relevant literature and historical sources.

Keywords: Goli otok, Cominform, Kosovo and Metohija, prisoners, repression, communists.

Рад је предат 1. марта 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 32:929 Стамболић П.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-49795

Оригинални научни рад

*Петар Р. РИСТАНОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ПЕТАР СТАМБОЛИЋ (1913–2007) – СКИЦА ЗА БИОГРАФИЈУ**

Апстракт: У раду је скицирана биографија Петра Стамболића, комунисте, учесника рата против окупатора и револуције, високог партијског и државног функционера за време комунистичке Југославије. Стамболић, родом из Брезове код Ивањице, као студент се у Београду повезао са напредним студентским покретом, блиским забрањеној Комунистичкој Партији Југославије (КПЈ). Напредовао је у хијерархији Покрајинског комитета а Србију, и рат дочекао као један од истакнутијих српских комуниста. У први политичких план избио је након 1948, када је изабран за секретара Централног комитета (ЦК) КП Србије и председника владе Народне републике (НР) Србије. Током 1957, прешао је на функције у федерацији, прво на место председника Савезне народне Скупштине 1957–1963. а потом председника Савезног извршног већа (СИВ) 1963–1967. Врхунац каријере доживео је након пада Александра Ранковића, у чијој је смени активно учествовао. Све до 1984. задржао је функције на савезном нивоу, у председништвима ЦК СК Југославије и СФР Југославије. Захваљујући личном ауторитету сматран за најутицајнијег функционера из Србије током седамдесетих и прве половине осамдесетих.

Кључне речи: Петар Стамболић, СФРЈ, Савез комуниста Југославије, Савез комуниста Србије.

Добрица Ћосић је једном приликом Петра Стамболића описао као човека који је владао Србијом дуже од краља Милутина. Тврдња је, наравно, хипербола својствена писцима, али није потпуно без темеља. Петар Стамболић је био функционер из Србије са најдужим стажом у највишем партијском и државном руководству комунистичке Југославије. Током читаве послератне каријере, а нарочито у периоду након 1966, припадао је уској групи српских комуниста са највећим ауторитетом и утицајем, због чега га је Ћосић у краткој забелешци на страницама свог дневника назвао „велики кнез српске политичке бирократије“ (Ћосић 2009: 177). Венцеслав Глишић, историчар који је са Стамболићем водио бројне разговоре, сведочи су га Срби из Ибарског Колашина, чији је посланик Стамболић формално био, у шали називали владаром а да је овај такву шалу примао са осмехом и симпатијама (Glišić 2010: 9). Ипак, за разлику од бројних других високих комунистичких функционера, Стамболић се ван политике није понашао „владарски“ нити је марио

* Научни сарадник, petar.ristanovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-66/2024-03 од 26. 1. 2024. године.

за лично богаћење. Након својевољно донесене одлуке о одласку у пензију 1984. више од три деценије провео је живећи скромно и повучено, док је његово име изчилело из медија и пажње јавности. Током протекле деценије неколицина савременика, попут Душана Чкребића и Венцеслава Глишића, објавили су своје прилоге за Стамболићеву биографију. Овај рад је покушај да на основу њихових сведочења, доступне литература и једаног броја докумената састави скица за неку будућу, свеобухватну биографију Петра Стамболића.

Рођен је у селу Брезови код Ивањице, 12. јула 1912. Са непуних годину дана остао је без оца Милана, који је као кирација преносио разне производе са Старог Влаха до Београда. Милан је погинуо у борби против Бугара, током битке на Брегалници 1913. године. Био је писмен док је Петрова мајка Анђелије била неписмена и бринула се о домаћинству.

Петар је одрастао је у традиционалној, патријархалној породичној задрузи, са преко тридесет чланова. Одгајан је на српској слободарској традицији, уз народне песме и приче о херојству ослободилачких ратова. Одрастање у Брезови утицало је на Стамболићеву личност. Савременици су га често описивали као традиционалисту и конзервативца (истина, из комунистичке перспективе) (Đukić 1990: 121). Истовремено, иако је одрастао на традицији ратова за ослобођење у којима је изгубио оца, Стамболић се као млад човек идејно обликовао под утицајем комунистичких, интернационалистичких идеја и до краја политичке каријере задржао је тврде, догматске ставове, већином обликоване још у предратном периоду. Веровао је у југословенску идеју и зазирао од националног. Утицај родног краја и патријархалног окружења у Стамболићевој личности био је првенствено изражен кроз одређену дозу динарским људима својствене суздржаности у изражавању мисли и емоција, опрезности и лукавости приликом изношења ставова, непосредности у личној комуникацији и, како савременици сведоче, специфичног хумора којим је умео да критикује негативне особине и других али и сопствене (Glišić 2010: 9).

Основну школу је завршио у родном месту а гимназију у Ивањици и Чачку, тада варошици са око десет хиљада људи. Венцеславу Глишићу је испричао да је био врло добар ђак, са одличном оценом из књижевности. Учествовао је у литерарној дружини „Танаско Рајић", заједно са Миленком Кушићем, касније учесником НОБ-а и политичким комесаром Друге пролетерске бригаде. За време боравка у Чачку (1929–1931) подучавао је синове локалног трговца Миленка Глишића, а заузврат је добијао плату и могућност да станује у њиховој кући. Оба Глишићева сина касније су отишла у партизане.

Стамболић је у контакт са комунистичким идејама дошао за време боравка у Чачку. Лењинове књиге, *Империјализам као највиши стадијум капитализма* и *Држава и револуција*, добио је од Ратка Пенезића, социјалисте од пре Првог светског рата и кандидата на листи КПЈ за изборе 1921. Као члан Трезвењачког друштва, током боравка на конгресу у Сарајеву, упознао је професора Милутина Смиљанића из Ужица; који је такође снажно идеолошки утицао на њега.

На студије права у Београд Стамболић је отишао 1931. године, а већ наредне године пребацио се на Пољопривредно-шумарски факултет, на студије агрономије. У престоницу је дошао у време нарастања студентског бунта против диктатуре краља Александра Карађорђевића. Стамболић је ступио у контакт са левичарским

студентским групама, испрва са омладином Земљорадничке странке. Друг из родног краја, Венјамин Маринковић, увео га је у скојевски покрет. Када је у јесен 1933. на Пољопривредно-шумарском факултету формирана скојевска организација (Савез комунистичке омладине Југославије – СКОЈ), Стамболић је постао њен члан (*Ko je ko u Jugoslaviji* 1970: 970).

Током 1934. учествовао је у демонстрацијама против диктатуре. Ухапшен је и краће време је провео у затвору. Исте године наставио је успон у редовима скојевске организације. Изабран је за члана новооснованог Универзитетског комитета СКОЈ-а, а 7. новембра 1935. примљен је у чланство КПЈ.

На одслужење војног рока отишао је 1936. испрва у Сарајево, потом у Земун и у Крагујевац. По изласку из војске вратио се у Београд, где је 1937. постао члан Универзитетског комитета КПЈ, најјачег партијског језгра у Србији. С обзиром да је био компромитован код полиције, хапшен и добро познат као комуниста, одлучено је да у јесен 1937. напусти Београд и као инструктор Покрајинског комитета (ПК) КПЈ за Србију оде на рад у западну и централну Србију (*Ko je ko u Jugoslaviji* 1970: 970). Био је један од 17 делегата ПК КПЈ за Србију на V земаљској конференцији КПЈ 1940. у Загребу, где је упознао Ј. Б. Тита и друге руководиоце КПЈ (*Peta zemaljska konferencija KPJ* 1980).

Почетак Другог светског рата у Југославији 1941. Стамболића је затекао на месту инструктора КПЈ задуженог за Ваљево и Ниш. Након окупације и почетка устанка у Србији, у лето 1941, добио је задатак да као инструктор КПЈ ради на подизању устанка у крају око Јагодине и Смедеревске Паланке (Петрановић 1992: 180). Током лета и почетком јесени учествовао је у формирању партизанских одреда и револуционарних органа власти. Награда за дотадашњи револуционарни рад дошла је у Ужицу, 17. новембра 1941, када је основан Главни народноослободилачки одбор за Србију. За председника је одређен Драгојло Дудуђ, а Петар Стамболић је постављен за секретара (Девић 2021: 201).

Три дана касније био је део партизанске делегације, заједно са Александром Ранковићем и Ивом Лолом Рибаром, која је у Чачку преговарала са представницима Југословенске војске у отаџбини (ЈВуО) и склопила споразум о ненападању, заједничкој борби против окупатора и домаћих издајника, пуштању заробљеника и истрази почињених злочина. Споразум је био покушај да се заустави братоубилачки рат али је у условима узнапредовале Немачке офанзиве и већ распламсале мржње на терену остао мртво слово на папиру (Девић 2021: 304-305).

Након повлачења партизанских јединица из Ужица преко Златибора и Увца, у околину Нове Вароши, 1. децембра је у селу Радоина одржан састанак партизанског Врховног штаба на којем је начињен план за повратак дела јединица у Србију. Будући да је Главни штаб Србије у новембру практично престао да функционише одлучено је да се обнови и у њега су изабрани нови чланови. Један од њих био је Петар Стамболић, који до тада није имао никаквог војничког искуства. Стамболић никада у пракси није преузео функцију. Током зиме 1941/1942. Миленко Кушић и он нису успели да се пробију назад у Србију па штаб никада није профункционисао у пуном саставу (Петрановић 1992: 322).

Покушај Стамболића да командује војним јединицама завршио се неславно. Током лоше организованог и непромишљеног напада партизана на Сјеницу,

22. децембра 1941. Стамболић је командовао једним одредом. Напад је одбијен а партизани су били приморани да се повуку (Живковић 2018: 129).

Већи део 1942. провео је у источној Босни. У марту 1942. рањен је у обе ноге у Средњем, па се до септембра скривао и лечио у Шековићима. Рана на једном стопалу му је упорно гнојила што му је отежавало кретање. Током првих дана 1943. пребацио се у Срем, а у јуну 1943. коначно је успео да дође до Београда где је у тајности оперисан па је коначно успео да залечи рану. Секретар ПК КПЈ за Србију, Благоје Нешковић, упутио га је у конспиративне везе пре него што је у септембру 1943. напустио Београд. Месец дана касније, почетком октобра 1943, дошло је до велике провале у београдској партијској организацији, након што су ухапшени Вера Милетић и Василије Буха. Стамболић се током провале није снашао. Правилно је поступио и наредио уклањање партијске технике, али није наредио моменталног извлачење потенцијално компромитованих партијаца и помагача. Буха и Вера Милетић су одали своје везе па је уследила серија хапшења. Један од око четрдесет ухапшених био је и Јанко Јанковић, шеф картотеке у Специјалној полицији и посебно драгоцен сарадник комуниста (Мирковић 2018: 107-120).

Стамболић се након провале повукао у дубљу илегалу. У међувремену је у другој половини 1943. одређен за команданта новог Главног штаба партизанских одреда у Србији. У претходном периоду ову функцију је вршио Радивоје Јовановић Брадоња. Током јесени, у склопу иницијативе Врховног штаба да се оживи партизански покрет у Србији и приступи формирању већих јединица, одлучено је да се Главни штаб преименује у Главни штаб народноослободилачке војске и партизанских одреда Србије, а за вршиоца дужности постављен је Петар Стамболић (Девић 2021: 473-574).

Дужност на терену Стамболић је преузео тек 1944. године. У Београду је остао све до марта 1944. када је успео да се извуче и потом учествује на Другом заседању АВНОЈ-а у Јајцу, где је изабран за члана Председништва. Потом се придружио партизанским јединицама на југу Србије.

Убрзо по ослобођењу Београда и већег дела Србије Стамболић је учествовао у успостављању органа власти и суштинског довршетка револуције. Велика антифашистичка народноослободилачка скупштина Србије одржана је од 9. до 12. новембра 1944. у дворани Коларчевог универзитета у Београду. Благоје Нешковић, секретар ПК КП Србије, вршио је функцију председавајућег док је Петар Стамболић изабран за секретара. Након поздравног говора Ј. Б. Тита поднети су реферати. Стамболић је говорио други, иза Нешковића, а његово излагање је носило наслов „О изградњи и задацима народноослободилачке власти у Србији". Последњег дана заседања, 12. новембра, конституисана је Антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије (АСНОС). За председника је изабран Синиша Станковића а за секретаре Петар Стамболић и Милорад Влајковић (Мирковић 2018: 159).

Прва послератна Влада Србије изабрана је на првом ванредном заседању АСНОС-а, 7. априла 1945. Влада је формално била састављена од комуниста и припадника других странака, али су пуну контролу имали комунисти. За председника Владе изабран је Благоје Нешковић док је Петар Стамболић изабран за министра финансија (Петрановић 1992: 655).

Коначно, од 8. до 12. маја 1945. у Београду је одржан оснивачки конгрес КП Србије. Отворио га је члан Политбироа, Александар Ранковић, а последњег дана заседања изабран је Централни комитет, у чији састав је ушло 43 члана и 6 кандидата. Изабрани су и чланови Политбироа, ужег, оперативног тела, којим је председавао Благоје Нешковић а један од чланова био је Петар Стамболић (Петрановић 1992: 672).

Како сведоче Душан Чкребић и Венцеслав Глишић, Стамболић је током првих поратних година добро сарађивао са Благојем Нешковићем. Зближили су се током заједничких путовања и развили пријатељство које је, међутим, прекинуто након што је Стамболић отишао на функције у федерацији, 1948. године, и након што је постало јасно да Нешковићева политичка звезда тамни (Glišić 2010: 22).

Са првим великим критикама Нешковић се сусрео у марту 1947, када су Тито и Кардељ оштро напали српско руководство због наводне трпељивости према сељацима („кулацима“) и оклевања у спровођењу обавезног откупа. Нешковић је покушавао да одговори на оптужбе. На мети су се нашили и други чланови руководства КП Србије, Јован Веселинов, Милентије Поповић и Петар Стамболић, који су одмах прихватили критике. У емотивном излагању Стамболић се посуо пепелом пред Титом и Кардељем (Мирковић 2018: 199).

Годину дана након ове епизоде, у пролеће 1948. Петар Стамболић је изабран за Министра пољопривреде у влади ФНРЈ. Уследила је резолуција Информбироа и обрачун са присталицама револуције. Над каријером Благоја Нешковића увелико је стајала сенка. Иако није званично оптужен да подржава Стаљина и резолуцију Информбироа, у руководству је постојала сумња у његову оданост. Један од корака у изолацији Нешковића био је његов одлазак са функције председника Владе НР Србије (1948) и функције секретара ЦК КП Србије (јануар 1949). Обе функције преузео је Петар Стамболић, који је потом 1952, на Шестом конгресу КПЈ, учествовао у политичком обрачуну са Нешковићем и његовим коначним одстрањивањем из партије. Током припреме за конгрес Стамболић је дао изјаву партијској комисији која је добила задатак да испита случај Нешковић. Изнео је многе критике на рачун његовог држања у рату и односу са сарадницима, укључујући тешке оптужбе да је Нешковић иступао као „шовиниста и великосрбин“ (Мирковић 2018: 237).

На Шестом конгресу КПЈ, 1952. године, Нешковић није предложен у састав партијских органа, чиме је окончана његова политичка каријера. Током рада конгреса Стамболић се нашао уплетен у неочекивану аферу. У паузи између излагања за конгресну говорницу изашао је генерал Љубодраг Ђурић и оптужио Стамболића да му је преотео жену. Ђурић је брзо уђуткан и склоњен са говорнице. Након конгреса формирана је комисија са задатком да испита случај Петра Стамболића. Налази комисије су били неповољни по Стамболића али је Тито одлучио да не сноси никакве озбиљније последице. Титов потез вероватно је био мотивисан чињеницом да је на Конгресу из партијског руководства одстрањен Нешковић, најутицајнији функционер из Србије, и да би уклањање Стамболића могло да буде негативно примљено у српској партији. Каква год да је мотивација стајала иза Титове одлуке, након ових догађаја код дела комуниста је остало уверење да је Стамболић Титов „дужник“ и „уцењен“ и у тој чињеници је тражено објашњење за многе касније политичке одлуке Стамболића (Чкребић 2009: 38).

На челу ЦК СК Србије Петар Стамболић је остао је до 1957, док је на функцији председника Владе НР Србије остао до 1953. Током 1953. кратко је био председник Извршног већа (ИВ) Србије, па потом председник Народне скупштине НР Србије 1953-1957. У овом периоду био је и посланик Савезне скупштине (1945-1967) и Скупштине Србије (1946-1958). Био је члан републичког и савезног руководство Народног фронта Југославије и Социјалистичког савеза радног народа Југославије (*Ko je ko u Jugoslaviji* 1970: 970).

У марту 1957. изненада је, од срчаног удара, преминуо Моше Пијаде. С обзиром да је Пијаде био кадар СК Србије на позицији председника Савезне народне скупштине, одлучне је да га замени функционер из Србије. Изабран је Петар Стамболић, који је 1957. формално напустио републичку политику, и осим кратког повратка 1968. до краја каријере је остао на високим функцијама на савезном нивоу. Председник Савезне народне Скупштине био је од 1957. до 1963. а потом је изабран за председника Савезног извршног већа и на том месту је био од 1963 до 1967. године.

Почетком шездесетих у врху комунистичког руководства отпочео је сукоб између централистичке (конзервативне) и конфедералистичке (реформске) фракције (Ристановић 2020: 55-62). Стамболић је, опрезно и без превише истицања, подржавао реформисте. На драматичној седници Извршног бироа 1962, на којој је Тито критиковао одсуство јединства и растакање државе и партије, Стамболић је одржао неупечатљиво излагање, током кога је избегао да било шта суштински важно каже и да се идеолошки определи, свестан да се Тито у том тренутку сврстао на страну централиста (*Početak kraja SFRJ* 1998). Стамболић, међутим, није имао много симпатија за конзервативну фракцију, посебно за њеног неформалног лидера Александра Ранковића. О својим ставовима је касније испричао:

> „Цела Ранковићева линија је била конзервативна. Ми смо га у Србији осећали као тежак притисак. Сећам се мог разговора са Милентијем Поповићем, 1963. Обојица смо закључили да би била велика несрећа да Ранковић замени Тита. Све се, у то време, мора повезати са Русима, када смо страховали да ће нас поново увући у лагер… Једно време сам мислио да ћемо поново ући у лагер. Тада се доста говорило и о Титовом наследнику. У тим оквирима је и случај Ранковића. Тито је држао спољну политику и војску, а Ранковић партију и полицију. То смо хтели да разбијемо“ (Ђукић 1992: 212-214).

Средином шездесетих фракцијски сукоб је окончан Титовим коначним опредељењем за реформисте, предвођене Едвардом Кардељом. Као председник СИВ-а Стамболић је био председавајући комисије која је испитивала случај Александра Ранковића и суштински припремила обрачун са њим. На Брионском пленуму 1966. био је члан радног председништва али није узимао реч. Након Ранковићевог пада постао је функционер из Србије са највећим ауторитетом, чији је утицај превазилазио његове формалне позиције. Да ли је Стамболић заиста веровао да је Ранковић прислушкивао Тита остаје непознато, као и какву је улогу имала његова лична амбиција. Ранковић је у својим *Дневничким забелешкама* на више места са огорчењем писао о Стамболићу. Описао га је као „лукавог сељака који је у стању да гази преко других да би се одржао и пробијао даље у стварању своје каријере“, склоног „буџаклијским разговорима“ (Ранковић 2001: 42, 124).

Ранковић је ове писао разочаран и погођен Стамболићевим држањем током његове смене. Када се, међутим, уклоне наслаге беса са Ранковићевих коментара, његове карактеристике Стамболића не разликују се пуно од описа које су оставили други њихови савременици. Венцеслав Глишић сведочи да му је Стамболић једном приликом рекао да се кроз низ чистки и смена одржао јер је „умео у свим приликама да одреди своје место" (Glišić 2010: 7). Истина је да је Стамболић по правилу своје мишљење отворено износио тек када је било извесно који су ставови победили и које је прихватио Тито. Увек затворен и конспиративан, политику је водио иза затворених врата, најчешће током личних, неформалних разговора, заогрнутих у форму саветовања. О томе су сведочили и његови сарадници и савременици који су имали повољно мишљење о њему. Марко Никезић је изјавио да је имао утисак да Стамболић „све држи у својим рукама путем комуницирања са људима, усмеравањем, старањем, некаквом личном бригом" (Đukić 1990: 121-122). Ако је политика вештина могућег, онда се може рећи да је Стамболић имао изузетну способност да препозна границу могућег и да је никад не пређе, чувајући тако своју позицију чак и по цену уверења. Једино човек са самоодржањем као врховним инстинктом могао је да неокрзнут прође кроз све кадровске чистке у комунистичкој партији.

Једно од обележја Стамболићеве политичке каријере била је чињеница да се никада није супротстављао Титу нити је јавно оспоравао његове ставове и намере, чак и када се са њима интимно није слагао. Био је творац крилатице „И после Тита – Тито", изречене након смрти Јосипа Броза. Душан Чкребић преноси анегдоту из времена политичке афере око забране објављивања мемоара генерала Павла Јакшића. Књига *Над успоменама* требало је да буде објављена 1983, међутим, објављивање је забрањено јер је Јакшић у сећањима критички говорио о неким епизодама из рата и улози Тита у њима. Стамболић је подржао забрану објављивања. Видаку Перићу, директору *Народне књиге*, то је правдао речима: „Слушај, Видаче, револуције би било и без тебе и без мене, али не би без Јосипа Броза" (Чкребић 2009: 39).

Сличан, некретички однос Стамболић је имао и према Едварду Кардељу. Иако је био свестан његових промашаја у експериментима током реформе државног система, говорио је „његове су грешке и моје грешке" и веровао је да је Кардељ „у основи био реформист и Југословен" (Jović 2003: 175).

Ј. Б. Тито је имао амбивалентан однос према Петру Стамболићу. Није га волео нити превише ценио. Нису развили близак однос и поред вишедеценијског познанства. Тито га је сматрао корисним, у ту такође треба тражити једно од објашњења дуговечности Стамболићеве каријере.

Идеолошки, Стамболић је био комунистички догмата, интернационалиста, обликован у предратном периоду борбе против српског хегемонизма, склон уступцима на рачун Србије зарад прокламованог вишег, југословенског интереса, због чега је од средине шездесетих био пожељан сарадник победничкој конфедералистичкој фракцији у СКЈ. Веровао је да је српско питања у Југославији дефинитивно решено и подржавао је курс Кардељевих реформи иако се интимно није слагао да појединим решењима, првенствено у вези покрајина. Био је доследан у борби против свега што се могло означити као српски национализам. На Четрнаестој седници ЦК СК Србије, 1968. године, када су о стању у Југославији и решавању

националног питања у њој критички говорили чланови ЦК, Добрица Ћосић и Јован Марјановић, Стамболић је оштро одговорио да су њихови ставови давно превазиђени. Упозорио их је да је бесмислено аргументе темељити на расправама о томе „ко се где први населио". Бранио је право Муслимана на сопствену нацију истичући њихово учешће у рату и револуцији док истовремено масовну колаборацију Албанаца није видео као проблем за еманципацију њихове нације у Југославији. Бранио је и постојање црногорске нације (*Савез комуниста у борби за националну равноправност* 1968).

Након што му је 1967. истекао мандат на функцији председника СИВ-а Стамболић је кратко време био без функције која је захтевала његово свакодневно ангажовање. На Петом пленуму ЦК СКЈ, 4. октобра 1966, уместо генералног секретара ЦК СКЈ уведено је колективно председништво а Стамболић је изабран за једног од 35 чланова. На исту позицију је биран и на Деветом (1969) и Десетом (1974) конгресу СКЈ.

Убрзо се отворила могућност да поново дође на чело СК Србије. Након пада Ранковића и његових најближих сарадника, најутицајнији партијски кадрови из Србије били су Коча Поповић, Мијалко Тодоровић, Добривоје Боби Радосављевић и Петар Стамболић. Радосављевић је 1966. изабран за председника ЦК СК Србије, Коча Поповић је постављен уместо Ранковића на место потпредседника републике, Тодоровић је постао секретар Извршног комитета док се Мелентије Поповић ангажовао у раду на реформама. Рачунало се да је на тај начин Србија кадровски „намирена" након смене Ранковића. Међутим, због здравствених проблема Боби Радосављевић је већ почетком 1968. био приморан да се повуче, што је отворило простор да се Петар Стамболић врати у републичку политику.

Функцију председника Председништва ЦК СК Србије преузео је у марту 1968. Његовом доласку једино су покушали да се супротставе представници покрајина, који су веровали да је Стамболић тврд у својим ставовима према њима и да им је политички противник. У ствари, Стамболић се никада није успротивио курсу реформи и „федерирању федерације", нити је био за укидање покрајина. У односима са њима сметало му је успостављање очигледно нефункционалних односа на штету Уже Србије.

На челу Председништва ЦК СК Србије Петар Стамболић је остао непуних годину дана. Већ у децембру подржао је избор Марка Никезића, комунисте млађе генерације и повратника у политику из дипломатије, за новог председника Централног комитета. По Никезићевом сведочењу, управо је Стамболић дошао на идеју да он дође на чело партије у Србији. Идеја је наишла на отпор. Београдска партијска организација је желела да на позицији остане Стамболић док се Дража Марковић оштро сукобио са својим пријатељем Стамболићем јер је сматрао да Никезић није одговарајуће решење (*Snaga lične odgovornosti* 2008: 45). Петар Стамоблић је остао при свом ставу и крајем децембра 1968. Марко Никезић је постао председник Председништва ЦК СК Србије (Đukić 1990: 17-19).

Било је више разлога за Стамболићево повлачење. Током његовог мандата дошло је до великих демонстрација на Београдском универзитету. Тито је био незадовољан држањем српског руководства и током њиховог обрачуна са означеним

инспираторима демонстрација, групом професора са Филозофског факултета. Такође, отпори представника покрајина Стамболићевим иницијативама су били врло чести, а сам ЦК је био поцепан на фракције, окупљене око амбициозних регионалних лидера политички ојачалих након пада Ранковића. Стамболић је одлучио да се формално повуче из републичке политике и препусти позицију Никезићу, док је утицај задржао захваљујући личном ауторитету и као републички представник у савезном врху.

Никезићево руководство се током читавог мандата налазило под великим притиском из федерације. У данима договора око уставних промена, бујања Маспока у Хрватској и дворских сплетки око већ остарелог Тита, српско руководство је било приморано да се брани од оптужби за попуштање опозицији, нетрпељивости према Русима, мањак поштовања према Титу; итд. Стамболић је до 1971. пружао подршку Никезићу. На састанку двадесетак људи из српског руководства са Титом, у Белом Двору, 11. маја 1971, српско руководство наступило је јединствено и упорно се бранило од оптужби. Стамболић је рекао Титу да осим њих ни на кога не може да рачуна у Србији што је био редак случај јединственог наступа српских комуниста. (Đukić 1990: 99). Тито се повукао, али само за кратко.

Годину дана касније ситуација се изменила. У СК Србије је дошло до расцепа на струју око Никезића и другу окупљену око Драже Марковића, председника Скупштине, који је имао све отворенију подршку Тита. Петар Стамболић је политички и лично био много ближи Марковићу. Схватао је да су Никезићеви дани на челу ЦК СК Србије одбројани, па је на састанку политичког актива Србије у јулу 1972. оштро критиковао његову политику. У октобру, након састанка српских комуниста са Титом, Никезић и његови сарадници су били приморани да се повуку.

У разговору са новинаром Славом Ђукићем Никезић се присетио односа са Стамболићем:

> „Имао сам утисак да је он врста човека који је уверен да не ради само за себе, него да ради нешто што сматра корисним за све. (…) Био је он Србији једна врста старатеља. Сматрао сам га стабилним човеком,. Доживљавао сам га као пристојног конзервативца и видео касније да међу нама, у мишљењу, постоје озбиљне разлике. Али, никако нисам мислио да би то могао да буде разлог раскида међу нама. То сам моје стране није долазило у обзир. Од свих људи са њим смо се највише консултовали. Не зато што је Пера био патрон мог партијског живота, него што мислим да он тачније одржава Србију него ја“ (Đukić 1990: 121-122).

Након смене Никезићевог руководства потпуну политичку контролу над Србијом преузео је тандем Дража Марковић и Петар Стамболић. Двојицу функционера везивало је дугогодишње пријатељство, које је уз краће прекиде потрајало до њихове смрти. Савременици сведоче да су им личности биле веома различите: Стамболић је био суздржан и затворен, увек закопчан до грла, трезвен, несклон отвореним конфликтима, док је Марковић био тип човека који је друштвен, бучан, воли кафану и веселу атмосферу, прзница.

Марковић је 1974. преузео функцију председника Председништва СР Србије, док је Стамболић остао на функцијама у федерацији. Био је члан Председништва

ЦК СКЈ до 1981. и Председништва СФРЈ у два мандата, 1974–1979. и 1979–1984. Током 1974–1975. био је потпредседник Председништва СФРЈ, што је формално била највиша државна позиција иза Ј. Б. Тита. Управо је Стамболић 1974. на Десетом конгресу СКЈ предложио Тита за доживотног председника Југославије, а из завеса се коментарисало како је било важно да управо неко из Србије формално начини тај предлог.

Током седамдесетих Стамболић је био свестан проблема са којима се суочавало руководство у Србији. Подржао је покушај Драже Марковића да редефинише начин на који су конституисани уставни односи Србије и њене две покрајине, Војводине и Косова. Афера око тзв. „Плаве књиге" отворена је у пролеће 1977. (Ристановић 2019: 160-180). Упечатљиво је да је сама афера почела након писма које је Председништву ЦК СК Србије упутио председник Скупштине СР Србије, Живан Васиљевић. Стамболић је, у свом маниру, покушао да утиче на амбициозног Васиљевића да пружи подршку Марковићевој иницијативи. Овај је о том разговору направио забелешку у којој је тврдио да је Стамболић за руководство Војводине рекао да је „ултрашко, секташко, догматско, [...] да он због тога нема са ким тамо да разговара", и да је оптужио њега, Живана Васиљевића, да подршком покрајинама жели да се домогне места председника ЦК СКС.[1] Писмо је у ствари било Васиљевићев покушај да се обрачуна са Стамболићем јер је овај у интерном договору одређен за место у Председништву СФРЈ које је Васиљевић желео.

Писмо Живана Васиљевића отворило је серију тешких седница вођених иза затворених врата на којима је иницијатива Драже Марковића политички поражена. Показало се да Марковић и Стамболић немају контролу над свима кадровима из Србије. Функционери попут Милоша Минића и Живана Васиљевића пружили су подршку покрајинама. Последице политичког пораза трпео је првенствено Дража Марковић, који је распоређен на мање утицајно место председника савезне скупштине, док је уместо њега са Петром Стамболићем (који је из политичког окршаја изашао практично без последица) за другог представника Србије у Председништву ЦК СКЈ изабран Милош Минић, Титов миљеник и политички противник Стамболића и Марковића (Минићу је Стамболић био венчани кум али је пријатељство давно било прекинуто). Стамболић је покушао да лично интервенише код Тита и упозна га са проблемима са којима се Србија суочавала у односу са покрајинама. Разговарао је са њим 17. марта 1978. али без успеха.[2]

Доследан својој политичкој опрезности Стамболић је током седамдесетих избегавао да се уплиће у осетљива политичка питања, свестан политичке изолованости српског руководства. Више сведочанстава упућује да је био упознат са дискриминацијом Срба у САП Косово, о чему га је обавештавао и патријарх Српске православне цркве Герман који је код Стамболића тражио помоћ, али он о овом проблему није јавно говорио (Lukić 1990: 225). Избегавао је сваки потез због којег

1 ИАБ, ф2769 к2, Писмо Живана Васиљевића Тихомиру Влашкалићу, председнику ЦК СКС, о разговору са Петром Стамболићем.

2 АЈ, ф837 II-2/694, Пријем Петра Стамболића, Београд, 17. март 1978.

би могао да буде оптужен за национализам или протекцију Србије и свог родног краја, па је остало запамћено да је пут до његовог родног села дуго остао неасваltиран.

Убрзо након смрти Ј. Б. Тита, 15. маја 1981, Стамболић је поднео стратешку оставку на чланство у Председништву ЦКЈ, како би на његово место могао да буде изабран Дража Марковић. Представници Србије у Председништву до тада су били Стамболић и Минић. Пошто је Стамболић већ обављао функцију председника Председништва СФРЈ, његов избор на чело ЦК СКЈ није долазио у обзир. Сви су очекивали избор „Титовог човека" Минића, који је имао подршку ван Србије, али не и у СК Србије. Зато је Стамболић начинио политички маневар, поднео је оставку а СК Србије је његово место уприкос противљењу кадрова из Хрватске, Босне и Херцеговине и покрајина предложио Дражу Марковић (Ристановић 2019: 272-273).

Маневар, међутим, није прошао без проблема. Избор кандидата СК Србије на чело СК Југославије одложен је за период након Дванаестог конгреса 1982. Када је на првој постконгресној седници дошао ред на гласање за чланове Председништва, које је по правилу било само формалност, Дража Марковић није добио потребни број гласова. Био је то до тада незабележен случај и својеврсни скандал, у позадини организован од стране функционера из Хрватске, Душана Драгосавца, и Босне и Херцеговине, Бранка Микулића. Разлози су лежали у нетрпељивости коју су многи чланови ЦК из других република имали према Дражи Марковићу, кога нису желели да виде на челу Председништва. За говорницу је тада изашао Петар Стамболић и драматичним тоном, видно узбуђен и узнемирен, одржао емотивни говор, повремено лупајући песницом. У сасвим некарактеристичном издању Стамболић је гласање назвао директним атаком на Србију, доказом постојања завере против Србије, мешањем у унутрашње ствари Србије и запретио оставком.[3] Гласање је поновљено, Марковић је изабран а читава афера била је наговештај односа у Председништву у годинама које су долазиле (Jović 2003: 298–307; Селинић 2022: 16–22).

Током 1981. Петар Стамболић је учествовао у отварању питања уставних односа између републике Србије и њених покрајина након демонстрација и покушаја побуне Албанаца у САП Косово у пролеће 1981. У више наврата је на седницама током 1981. изјављивао да је криза у САП Косово директан резултат нефункционалних уставних односа у Србији. Када је на седници Председништва СФРЈ Фадљи Хоџа покушао да гурне питање односа Србије и покрајина у други план, умањи њихов значај за кризу на Косову и затражи да се о овој теми разговара иза затворених врата, Стамболић му је реплицирао: „Желим да изјавим да су догађаји на Косову својом димензијом директна последица нерешених питања у уставном конституисању СР Србије."[4] Инсистирао да је питање уставних односа у Србији „велико, југословенско питање" и да се треба ићи на расправу пред читавом земљом.

Током 1982-1983. Стамболић је обављао функцију Председника Председништва СФРЈ. Била је то својеврсна круна његове политичке каријере. По истеку

3 ИАБ, ф2769 к43, Магнетофонске белешке са 1. седнице ЦК СКЈ, одржане 29. јуна 1982, излагање Петра Стамболића.

4 АЈ, ф803 к110, Материјали са 92. седнице Председништва СФРЈ..., излагање Петар Стамболића.

мандата у Председништву СФРЈ 1984. својевољно се повукао у политичку пензију, иако је још неко време задржао неформални утицај. Дугогодишње пријатељство и политичко савезништво са Дражом Марковићем „пукло" је почетком 1984. када је Петар Стамболић подржао свог сестрића Ивана Стамболића[5] и његовог политичког штићеника, Слободана Милошевића, у политичком сукобу са Марковићем који се противио избору Милошевића на чело ЦК СК Србије. Након пораза у овом сукобу Марковић је пензионисан а неколико година касније изгладио је односе са Петром Стамболићем и остали су блиски пријатељи до краја живота.

Стамболић је након одласка из Председништва СФРЈ биран за члана Савета народне одбране и Савета федерације, а неформални утицај задржао је до 1987. Подржавао је Ивана Стамболића али нису тачне тврдње да је само захваљујући њему Иван направио каријеру у Савезу комуниста. Помоћ и савети утицајног стрица су свакако помогли. Савременици се слажу да је Петар имао одређену дозу слабости према Ивану, због чега је превиђао грешке које је овај чинио.

Током догађаја око Осме седнице ЦК СК Србије Петар Стамболић се није јавно оглашавао. Неформалним путем покушао је да подржи Ивана Стамболића у политичком сукобу са Слободаном Милошевићем, али без успеха. Три године након одласка са функције његов утицај је био знатно ослабио. Милошевић је до тада са старијим Стамболићем одржавао добре односе: одлазио му је у посете, трудио се седне поред њега на свечаним седницама и често му се обраћао за савет како би придобио његову наклоност (Ђукић 1992: 81). Непосредно након Осме седнице и победе Милошевића изостали су јавни напади на Петра Стамболића, али је до њих дошло неколико месеци касније. Током деведесетих његово име се ретко помињало у медијима.

По сведочењу Добрице Ћосића, који га није волео, Петар Стамболић је био „најобразованији српски комунистички и државни функционер" (Ћосић 2009: 177). Пуно је читао и одлично је познавао модерну српску историју, посебно историју КПЈ. Ретко је писао теоријске, идеолошке текстове, и није био добар говорник. Није био народни трибун нити је икада стекао популарност у народу. За Народног хероја проглашен је 1953. Био је генерал мајор ЈНА у резерви, више пута одликован. Помогао је писцима и интелектуалцима, али само док њихове молбе нису залазиле у поље политике. Био је висок, снажне конституције, очију скривених иза наочара за великом диоптријом. Кратковид од детињства (Glišić 2010: 7). Живео је уздржано и скромно у Београду, у стану у Цесаричевој улици, до смрти 21. септембра 2007. Сахрањен је у родном селу Брезова.

АРХИВСКИ ИЗВОРИ

Архив Србије
фонд Председништво СФРЈ (803)
фонд Канцеларија председника републике (837)

Историјски архив Београд
лични фонд Драже Марковића (2769)

5 Иванова мајка Милунка је била сестра Петра Стамболића.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Lukić 1990: Vojin Lukić. *Brionski plenum. Obračun sa Aleksandrom Rankovićem: sećanja i saznanja*. Beograd: Stručna knjiga.

Peta zemaljska konferencija KPJ 1980: *Peta zemaljska konferencija KPJ* (19-23. oktobar 1940), Beograd: Komunist.

Početak kraja SFRJ 1998: *Početak kraja SFRJ: stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane 14-16. marta 1962. godine*. Arhiv Jugoslavije: Beograd.

Ранковић 2001: Александар Ранковић. *Дневничке забелешке*. Београд: Југословенска књига.

Савез комуниста у борби за националну равноправност 1968: *Савез комуниста у борби за националну равноправност*. Комунист: Београд.

Ћосић 2009: *Добрица Ћосић. Лична историја једног доба: писчеви записи. Књ. 2. Време отпора 1969-1980*. Службени гласник: Београд.

ЛИТЕРАТУРА

Glišić 2010: Vencelav Glišić. *Susreti i razgovori: prilozi za biografiju Petra Stambolića*. Službeni glasnik: Beograd.

Девић 2021: Немања Девић. *Партизани у Србији 1941: ослободилачки или револуционарни рат?* Службени гласник: Београд.

Đukić 1990: Slavoljub Đukić. *Slom srpskih liberala: tehnologija političkih obračuna Josipa Broza*. Filip Višnjić: Beograd.

Ђукић 1992: Славољуб Ђукић. *Како се догодио вођа: борбе за власт у Србији после Јосипа Броза*. Филип Вишњић: Београд.

Живковић 2018: Милутин Живковић. *Између „Велике Албаније" и окупиране Србије. Нови Пазар, Тутин и Ибарски Колашин (1941-1944)*. Институт за српску културу: Лепосавић.

Jović 2003: Dejan Jović. *Jugoslavija – država koje je odumrla. Uspon i pad Četvrte Jugoslavije (1974.-1990.)*. Prometej: Zagreb; Samizdat B92: Beograd.

Ko je ko u Jugoslaviji 1970: *Ko je ko u Jugoslaviji: jugoslovenski savremenici*. Hronometar: Beograd.

Мирковић 2018: Ена Мирковић. *Благоје Нешковић*. Институт за српску културу: Лепосавић.

Петрановић 1992: Бранко Петрановић. *Србија у другом светском рату 1939-1945*. Војноиздавачки и новински центар: Београд.

Ристановић 2019: Петар Ристановић. *Косовско питање 1974-1989*. Информатика: Београд; Прометеј: Нови Сад.

Ристановић 2020: Петар Ристановић. *Илузија моћи. Српски критички интелектуалци и комунистички режим*. Фондација Александар Невски, ИП Принцип: Београд.

Селинић 2022: Слободан Селинић. *Србија 1980-1986. Политичка историја од Тита до Милошевића*. Институт за новију историју Србије: Београд.

Чкребић 2009: Душан Чкребић. *Поглед искоса: људи, судбине, коментари*. Службени гласник: Београд.

Petar R. RISTANOVIĆ

PETAR STAMBOLIĆ (1913-2007) – A SHORT BIOGRAPHY

Summary

The article outlines the biography of Petar Stambolić, a communist, revolutionary, and high-ranking party and state official during Communist Yugoslavia. Stambolić, originally from Brezova near Ivanjica, became associated with the advanced student movement in Belgrade while still a student. He joined the banned Communist Party of Yugoslavia (KPJ) in 1935 and rose through the hierarchy of the Provincial Committee, emerging as one of the prominent Serbian communists.

His political breakthrough occurred after 1948 when he was elected Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Serbia and the Prime Minister of Serbia. In 1957, he transitioned to federal functions, initially serving as the President of the Federal People's Assembly from 1957 to 1963, and later as the President of the Federal Executive Council from 1963 to 1967. The peak of his career came after the fall of Aleksandar Ranković, where Stambolić played an active role in the preparations for Ranković's displacement. Consequently, Stambolić became the de facto most influential party official from Serbia.

He retained key roles at the federal level, contributing to the presidencies of the League of Communists of Yugoslavia and the Socialist Federal Republic (SFR) of Yugoslavia. Stambolić retired in 1984 and lived quietly in Belgrade until his death in 2007.

Keywords: Petar Stambolić, SFRY (Socialist Federal Republic of Yugoslavia), League of Communists of Yugoslavia, League of Communists of Serbia.

Рад је предат 28. фебруара 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 001.32:347.235(497.1)"1930/1934"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-49534

Оригинални научни рад

*Снежана Б. АЛЕКСИЋ**
Универзитет МБ Београд

ИМОВИНА СРПСКЕ КРАЉЕВСКЕ АКАДЕМИЈЕ У БЕОГРАДУ ПРЕМА РЕГИСТРУ ТАПИЈА 1930–1934. ГОДИНЕ

Апстракт: Почетком 30-их година XX века у Београду је формирана евиденција о власништву над непокреностима. Радило се о тапијама које је сопственицима издавао Суд општине града Београда. Издато је укупно 12.471 тапија, од којих је 10 потврђивало власништво Српске краљевске академије. Данас се ове тапије чувају у Историјском архиву Београда. Исте су, као приказ архивске грађе, приређене у овом раду, са циљем да допринесу широј слици о уређењу имовинско-правних односина у Београду у времену Краљевине Југославије. Како тапије осим података о непокретностима сопственика садрже и податке о имовини одређених личности који се јављају у улози граничара, исте могу послужити и просопографији Београда. У овом раду, као репрезентативни пример тапијског ситема у Београду, због нарочитог националног значаја који поседује Српска краљевска академија, одабране су тапије које сведоче о њеној имовини.

Кључне речи: тапија, Српска краљевска академија, Суд општине града Београда.

УВОД

До увођења земљишних књига крајем 1934. године, власништво над непокретним имањем у Београду доказивало се путем сведочанстава - тапија, које је израђивао Катастарски одсек као одељење при Општини града Београда. Књига тапија представљала је јавну евиденцију о непокретностима и стварним правима над њима – власништву. Иако је у Краљевини Србији, касније и у Краљевини СХС, односно, у Краљевини Југославији, у правном промету циркулисао образац на коме је штампан назив „сведочанство" у пракси се ова врста својинске исправе називала тапија. У наративу, израз „тапија" сачуван је до данас.

ОСНОВНИ ПОДАЦИ О ПОСЛОВИМА ИЗДАВАЊА ТАПИЈА У БЕОГРАДУ

Израз „тапија" потиче од турске речи „tapu" и у буквалном значењу представља оверени документ о својинском праву на некретнину. У Србији, па тако и у српској престоници – граду Београду, израз „тапија" заостао је у наративу и током

* Доцент, snezanaaleksic3@gmail.com

прве половине XX века, као културолошко наслеђе из времена Турске окупације и управе, иако су, још у времену Краљевине Србије, документа о својинском праву на некретнину издавана под именом „сведоџба".

Турске тапије, односно, својинска документа издата од стране Турских власти из времена када се Србија налазила у склопу Османског царства, у епохи Краљевине Југославије апсолутно нису сматрана правно-ваљаним документом, већ су иста могла послужити искључиво као прилог документацији на основу које је лице (сопственик) доказивало право власништва над одређеним земљишним поседом, односно, над некретнином.[1]

На основу Закона о издавању тапија из 1930. године, министар правде г. др Милан Оршић у споразуму са министром финансија г. др Станком Шврљугом прописао је Правилник за извршење овог закона (*Време*, 3.2.1930: 1). Према том Правилнику, издавање тапија сматрано је хитним послом, те су предмети за издавање сведочанстава о власништу, тапијама, код Судова по хитном поступку узимани у рад. У Београду, ове послове обављао је Суд општине града Београда, који је за једно имање издавао тапију у три једнака примерка. Посао издавања тапије обухватао је технички и правни део. Издавање тапија, са техничке стране, вршено је на основу катастарских премера и у пракси, овај део посла обављан је ажурно. Земљиште на које је поднет захтев за убаштињење – издавање тапије, морало је бити премерено а копија катастарског плана уцртавала се у сва три примерка тапије. Уколико су при подношењу молбе биле посебно приложене копије плана, Суд је био у обавези да их јемственником пришије уз тапију и запечати својим печатом. Испод скице (плана) некретнине (плаца) бележена је изјава о томе шта се на дотичном имању налази. Стање које је унето у тапију (скицу и изјаву о грађевинама) својеручно је оверавао сопственик. Међутим, потешкоће у послу издавања тапија јавиле су се у правном делу, пошто су „молиоци за издавање тапија често са недовољним или нејасним документима тражили убаштињење" (Миленковић 1934: 256). Уз речено, било је и примера где су тапије које су издате у епохи Краљевине Србије, при формирању новог катастра тапија апсолутно признате, и као такве заведене у новоформирану тапијску евиденцију.[2] Обавезан елемент тапије били су и подаци о „граничарима" – сопственицима имања са којим се предметни посед граничио. Граничари (комшије), пописани су према обрасцу: са севера, са истока, са југа, са запада. Сви побројани граничари били су у обавези да унето стање у тапију потврде сопственим потписом. Ова клаузула у пракси је задавала нарочите потешкоће, пошто се наишло на „лабав одзив граничара, који су својим недоласком и неприсуством највише отежавали правилно функционисање овог рада" (Миленковић 1934: 256). Осим сопственика и граничара, као потписници тапија јављају се још и: лице које је премер извршило, члан суда Општине града Београда као лице које је присуствовало премеру. Уз наведене, сведочанство о власништву над непокретношћу оверавао је и деловођа, а пуноважност тапије својим потписом потврђивао је Председник суда општине града Београда.

1 „Турске тапије [и Бугарске] не могу се сматрати пуноважним документима за право својине, већ подпадају под друге доказе, којима се може молба поткрепити, па ће општински и првостепени судови оцењивати њихову доказну снагу по општим прописима" (Правилник 1930, чл. 5).

2 Један од таквих примера је овде донета тапија бр. 1799 Б.

Како је тапијски систем био изузетно захтеван, па самим тим и недовољно ефикасан, крајем 1934. године тапије су стављене ван снаге, и у Београду су у правни промет уведене земљишне књиге.

ТАПИЈЕ СРПСКЕ КРАЉЕВСКЕ АКАДЕМИЈЕ У БЕОГРАДУ

У Историјском архиву Београда (даље: ИАБ), фонд: Општина града Београда (даље ф.6), чувају се сведочанства – тапије, које је издао Суд општине града Београда. Осим сведочанстава у ИАБ похрањене су и Евиденције тапија, у VII књига, у којима су пописане тапије издате од стране реченог Суда. Евиденције катастарских тапија вођене су при Катастарском одсеку техничке дирекције градског поглаварства у Београду. Ова сведочанста о власништву нумерисана су арапским бројевима, у низу од број 1 до броја 12.471. Од укупно 12.471 издатих сведочанстава о власништву над непокретностима, укупно 10 сведочанстава – тапија, издато је као доказ власништва Српске краљевске академије (даље СКА). У њима су, по тада важећем законодавству, убележени власници имања са којим се имање СКА граничило. Како су власници комшијских имања углавном личности које су потицале из утицајних, богатих породица, те су као појединци у већој или мањој мери својим животом и делом оставили траг у друштвеном развитку и историографији Београда, у овом раду су, у напоменама, у кратким цртама донети основни подаци о њима.

Табела 1: Попис тапија Српске краљевске академије

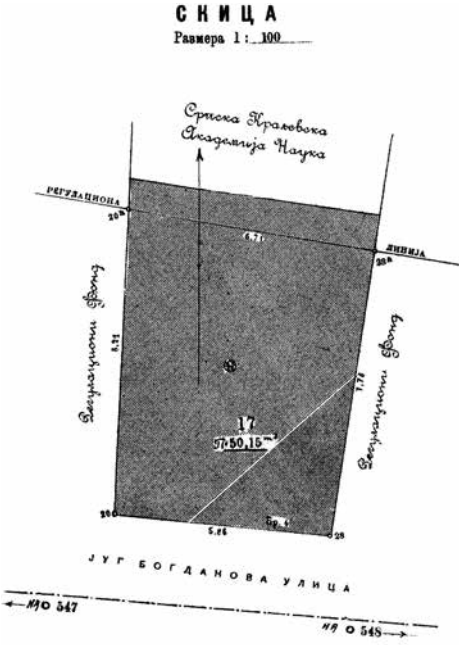
Број сведочанства – тапије	Кварт	Блок	Потес	Улица	Тек. бр. протокола за омеђавање	Привремени бр. парцела	површина у m^2
1799 Б	Савамалском	26	0	Југ Богданова бр. 4	7977	17	50,15
6373	Савамалском	25	0	Бранкова 5	7018	7	489,83
8860	Реону Топчиде. Полиције	0	29	Румунска и Службени пут	15741	108	8.612,27
8861	Реону Топчид. Полиције	0	29	Службени пут	15742	109	1.001,47
8933	Варошки	24	0	Кнез Михаилова бр. 46	5938	11	1.972,73
9433	XII	0	29	Толстојева	16701	120	2.668,38
9434	XII		29	Толстојева	16699	118	3.936,31
9435	XII		29	Толстојева	16700	119	3.009,05
10414	II	24 Варошки	0	0	18481	21	110,87
10823	I	2 Врачаски	0	Франкопанова бр. 13	53	27	1.449,70

Извор: ИАБ - ф. 6 - к.1383, к.1403, к.1415, к.1416, к.1418, к.1422, к.1424.

Из десет тапија СКА које се данас чувају у ИАБ, а које су овде приређене, односно, побројане у *Табели* 1, сазнају се подаци о позицији и величини сваког појединачног имања. У остатку архивске грађе која следи, налазе се још и подаци о: граничарима, дужини граница имања, шта се у тренутку премера и издавања тапије од објеката налазило на предметном плацу, ко је извршио премер, као и податак о томе на основу чега и када је свака од наведених тапија потврђена као апсолутно власништво СКА. Уз наведено, свака од тапија садржи и техничку скицу непокретности.

*

I) Тапија бр. 1799 Б. Граничари и граница - са севера: кућни плац СКАН у дужини 6,71 m; са истока: Регулациони фонд општине града Београда у дужини 7,78 m. са југа: Југ Богданова улица у дужини 5,86 m; са запада: Регулациони фонд општине града Београда у дужини 8,21 m. На месту сопственика тапију је за СКА оверио Љубомир Стојановић, тиме потврдивши да на овом плацу постоји једна спратна зграда од тврдог материјала. У делу тапије који се односи на граничаре, осим за сопственика – СКА, коју је заступао Љ. Стојановић, за Регулациони фонд и Београдску општину тапију је оверио кмет М. Марковић. Премер је извршио геометар катастарског одсека Драг. В. Минковић. Суд општине града Београда је утврдивши да имање није у спору ни са киме, да је сопственик господар овог имања на основу сведочанства потврђеног Првостепеним судом за град Београд од 6. 5. 1872. под бр. 7617, и тестамента потврђеног решењем истог Суда од 5. 2. 1902., на основу реченог издао сведочанство о власништву дана 4.12.1913. под бр. 1799 Б, и увео га у Регистар сведочанстава катастарског отсека општине града Београда.

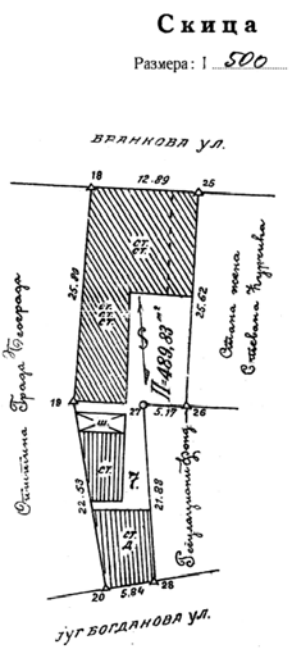
Извор: ИАБ – ф. 6 - к.1383- тапија бр. 1799.

У овом предмету деловођа је био Слоб. Р. Василић, тапију су својеручно оверили подпредседник суда Марјановић и кметови: М. Ћатић и Ђорђе Ј. Јанићевић (Јанићић?).

*

II) Тапија бр. 6373. Граничари и граница - са севера: Бранкова улица у дужини 12,89 m; са истока: кућни плацеви Стане, жене Стевана Ћурчића у дужини 25,62 m и Регулационог фонда у дужини 52,17 m; са југа: Југ Богданова улица у дужини 5,84 m; са запада: кућни плац Општине града Београда у дужини 48,33 m. На овом имању налазила се једна зграда на два спрата за становање од тврдог материјала, једна зграда на спрат и једна приземна за становање од слабог материјала и једна шупа од дасака. За сопственика тапију је оверио по пуномоћју бр. 5757 од 19. 6. 1919. Драгутин Гоњевац, адвокат.

Од граничара, сведочанство је својеручно оверила Стана Ст. Ћуричић, испод чијег потписа је другим рукописом убележено „одобравам поступак моје жене“,[3] у потпису Стеван Ћуричић. За Београдску општину потписник је био кмет М. С. Чутић. Катастарски премер извршио је инжињер Бранимир Вељковић. Уверење о државини потврђено је од стране Суда општине града Београда 29.12.1926, те је СКА у 1927. години издата тапија под тек. бр. 6373.

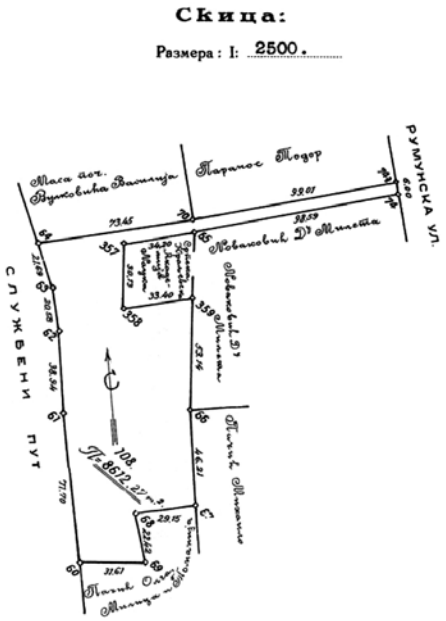

Извор: ИАБ – ф.6 - к.1403- тапија бр. 6373.

3 По Српском грађанском законику из 1844.г. неудате жене или удовице биле су у погледу пословне способности изједначене са мушкарцима, док су жене у браку биле изједначене са малолетницима, па је удатој жени за пуноважност правних послова била потребна сагласност мужа. „Удата жена не може без одобрења свога мужа закључити не само теретни правни посао, него ни посао доброчин [...] овде је удата жена неспособнија од малолетника од седме до двадесет прве године, јер такви малолетници могу да приме поклон и без одобрења својих заступника...“ (Перић 1934: 81-82).

*

III) Тапија бр. 8860. Граничари и гранаица – са севера: кућни плацеви заоставштине пок. Вулковић Василија[4] у дуж. 73,45 m и Паранос Теодора у дужини 99,01 m, свега дужине 172,46 m; са истока: Румунска улица у дужини 6 m и кућни плац Новаковић др Милете[5] у дужини 98,59 m и 53,14 m, СКА у дужини 34 m, 30,13 m и 33,40 m, и до Пачића Михаила[6] у дужини 46,21 m, свега у дужини 255,46 m; са југа: кућни плац Пачић Олге, Милице и Томаније[7] у дужини 29,15 m, 22,42 м и 31, 61 m, свега у дужини 83,18 m; са запада: службени пут у дужини 71,70 m и 38,94 m, 20,69 m, свега у дужини 162, 91 m. Премер је извршио геометар катастарског одељења Стеван Милер, премеру присуствовао члан Суда И. А. Протић. На имању СКА није било зиданих објеката, што је по пуномоћју оверио адв. Д. Гођевић. Сведочанство су својеручно, у својству граничара оверили: Мих. Пачић, пуковник у пензији, др Милета Новаковић, проф. универзитета.

Извор: ИАБ -ф.6 - к.1415- тапија бр. 8860.

4 Резервни пешадијски потпуковник Василије Н. Вулковић, умро 3.2.1929. у Београду (*Службени војни лист* 1929: 356-366).

5 Универзитетски професор.

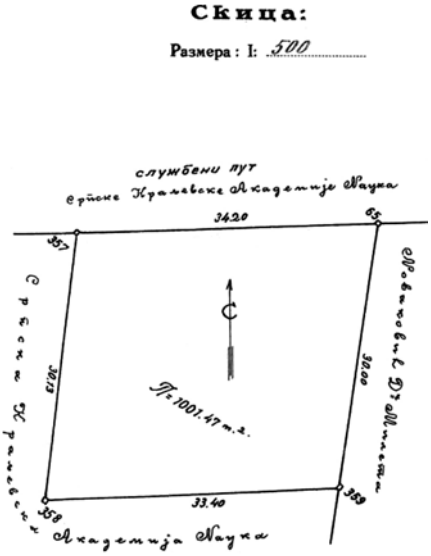
6 Пуковник у пензији, рођ. у Београду 11.7.1891. од родитеља Алексе и Томаније. Ожењен Олгом, рођ. 1878. г. Најгебауер. Службовао прво ван Београда, у Неготину му се 1905. г. родила кћер Оливера, потом у Београду 1907. Душан, 1909. Рада, 1918. Зора, касније и Милица и Томанија. До августа 1941. пријављаен је у Румунској улици, прво код Милице Пачић на бр.10, потом као сопственик на бр.26, а од 30. августа на стану у Приштинској улици код Ђуре и Еле Гал. Умро је 23.7.1942. (ИАБ-УГБ - КЖ). Олга, супруга М. Пачића, преминула 24.1.1941. (*Време* 26.1.1941:9). Најстарија кћерка Оливера касније удата Марковић (*Борба*, 1968: 7).

7 Општина града Београда издала је у јулу 1935. грађенивнску дозволу бр. 3478, плац у Румунској ул. бр. 32, на име власника Пачић Милица, Томанија и Олга, за градњу приземне куће, вредност објекта 20.000 дин, по пројекту Реље Ђ. Поповића (*Б.О.Н.* 13. 9.1935: 501).

За себе и малодобне Милицу и Томанију по пуномоћју бр. 22941 од 31.7.1927. г. Олга Пачић.[8] За заоставштину Вулковић Василија, по пуномоћју Кв. Варошког бр.10662/22 г. Тома В. Милосављевић, адвокат и пуномоћник старалаца масе: удове Даринке и Јуришића Петра, и Теодор Ђ. Паранос, новинар.[9] На основу уверења о државини СКА које је издато од стране Суда општине града Београда бр.744 од 10.4.1929, исти Суд потврдио је апсолутно власништво СКА те издао 7. 11. 1929. године тапију заведену у Регистру тапија под тек. бр. 8860. За деловођу, тапију је оверио секретар Боривоје Станковић, и Председник суда Општине града Београда М. Савчић.

*

IV) Тапија бр. 8861. Граничари и граница - са севера: Службени пут СКА у дужини 34,20 m; са истока: кућни плац Новаковић др Милете у дужини 30 m; са југа: празан плац СКА у дужини 33,40 m; са запада: празан плац СКА у дужини 30,13 m. У тренутку премера на овом имању није било зиданих објеката. За сопственика тапију је оверио пуномоћник Драг. Гођевац и граничар др Милета Новаковић, проф. универзитета. За Београдску општину кмет И. А. Протић. Премер извршио геометар Стеван Милер. На основу уверења о државини издатог од стране Суда општине града Београда бр. 7430 од 10.4.1929. исти Суд издао је 7. 11. 1929. г. сведочанство – тапију која је заведена под тек. бр. 8861. Тапију је за деловођу оверио секретар Боривоје Станковић и Председник суда Београдске општине М. Савчић.

Извор: ИАБ -ф.6 - к.1415- тапија бр. 8861.

8 Олга, супруга М. Пачића, осим малод. Милице и Томаније имала је још деце (упор. фусн. 12).

9 Теодор – Тодор Паранос, новинар из Београда, био кандидат на Демократској листи г. Ђоке Поповића за срез Кључки, округ Крајински (*Време* 6.8.1927: 3; *Време* 8.8.1927: 1; Паранос 1927: 3), у 1931. председник надзорног одбора (?) код „Поседничке банке" А.Д. Београд (*Правда* 24.4.1931: 9), у јануару 1935. један од покретача листа „Ошишани јеж" (Митровић 1983: 110), у 1937. један од активних учесника у програму новинарског бала „300 чуда" (*Правда* 1937: 10), активни члан Југословенског новинарског удружења (*Правда* 3.4.1939:9). На „Обновљеном Солунском процесу" који је вођен 1953. један од саслушаних сведока био је Тодор Паранос, сада новинар у пензији (*Борба* 1953: 7).

*

V) Тапија бр. 8933. Граничари и граница - са севера кућни плац Живка Богдановића[10] у дужини 45,83 m, 9,53 m, и 1,08 m, и до Општине гр. Београда у дужини 15,64 m, 0,15 м и 4,11 m, свега дужине 76,34 m; са истока: Службено сокаче у дужини 3,90 m и до кућних плацева Београдског кредитног завода у дужини 16,67 m, и до Владимира Гарашанина[11] у дужини 15,23 m, свега у дужини 35,80 m; са југа: кућни плац Перише С. Стефановића[12] у дужини 20,03 m, 1,92 m и 3,59 m, до Службеног сокачета у дужини 4,24 m, до кућних плацева I Хрватске штедионице у дужини 10,86 m, 1,18 m и 1,32 m, и до плаца Милана Д. Тадића[13] у дужини 23,80 m, свега у дужини 66,94 m; са запада: Кнез Михаилова улица у дужини 27,44 m. Премер је извршио инж. Јован Хаци-Илић.

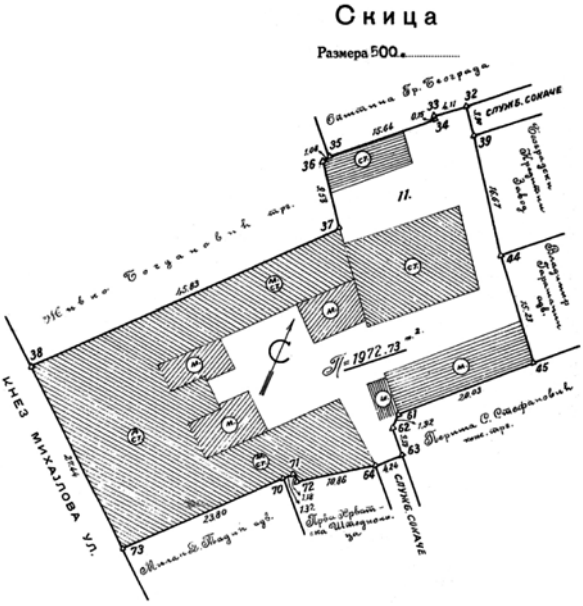
У тренутку премера, на овом имању налазила се једна зграда на спрат (станови, дућани и магацини) и 4 приземне зграде (станови и магацини) све од тврдог материјала, и три приземне зграде (станови, магацини и шупа) од слабог материјала.

10 Живко С. Богдановић, трговац, р.6.10.1866. од родитеља Симе и Наталије у Великом Градишту (ИАБ-УГБ - КЖ). У 1911. г. добротвор-утемељивач Соколског друштва (Обрадовић 1912;93) добротвор Српске Књижевне Задруге (Сл. Лист СКЗ 1910: 127; Сл. Лист СКЗ 1911:114). Почетком Великог рата помиње се као трговац, добротвор, који је трговачкој омладини даровао 40 динара (*Трговински гласник* 1914: 4). У 1915. години као члан фирме „Танасковић и Богдановић" укључен у аферу око набавке опанака за војску, којом је држава оштећена за 7 мил. дин. (Стража 1915: 1). Афера је заташкана. После рата живео је у Београду. Од 1924. год. пријављен као сопственика на адреси Позоришна бр.12 (ИАБ-УГБ-КЖ). Његово име може се пронаћи међу добротворима за разне установе. Преминуо у Бечу 20.2.1931. (*Правда* 24.2.1931:14). Оставио је тестамент којим је завештао велику суму новца хуманим и културним установама (*Правда* 3.3.1931: 7).

11 Доктор- адвокат, са канцеларијом у ул. Крунска 92 (*Бранич* јул-децембар 1929:170), кандитад за одборника на листи „Грађанског блока" у Београду, 1929. (*Б.О.Н.*1929: 2) дао оставку на адвокатуру 1934. – (*Бранич* 1934: 459), потом био у управи Друштва за одгајивање племенитих голубова (*Правда* 16.2.1939:8).

12 Трговац. Рођ. у Пожаревцу 25.5.1886. од родитеља Светозара и Савете, У Београду прво на адр. Госп. Јевремова 26, потом Таковска 39. Ожењен Верицом. У Београду му се рађају деца: Светозар, 1912, Ранислав 1913, Славољуб 1917 (ИАБ-УГБ - КЖ). Током ратне 1916. г. борави у Београду, на адреси Таковска 35 (Стефановић 1916: 4). Априла 1917. постављен је од стране окупатора за „стручног саветника при средишту за саобраћај робом" (*В.N.*1917: 2), а за Божић 1918. г. јавља се као дародавац „разног одела" за дом стараца и сирочади у Београду (*В.N.* 1918: 2). 1927. У 1927. Перишa се налази у II секцији суда Београдске берзе (*Правда* 23.5.1927: 4), а изабран је и за члана старешинства Соколског друштва Београд 2 (*Правда* 30.5.1927: 3). Током 1928. године продаје имање задужбине поч. Барловца у ул. К. Михаилова 54, које је сада у његовој својини. Имање је парцелисано, цене и услове продаје дала је фирма „Новаковић и Перишa Стефановић" са седиштем у ул. Ускочка 2 (*Време* 9.6.1928: 10). У 1932. помиње се као добротвор (*Сйоменица йедесейогодишњице београдске йрговачке омладине 1880-1930*: 187). Преминуо је 5.6.1932. год. после „краће и теже болести у 47 години живота". Сахрањен је на Новом гробљу у Београду 6.6.1932. (*Време* 1932: 7).

13 Адвокат, (*Правда* 1933: 14), У новембру '33. добио је грађевинску дозволу за преправке у износу- од 7.000 дин. на објекту који се налазио на плацу у ул. Кнез Михаиловој бр.44 (*Б.О.Н.* 1934: 42). У јулу 1935. добио је грађевинску дозволу за систније поправке у вредности до 3.000 дин. на објекту у ул. Војв. Путника бр.50 (*Б.О.Н.* 1935: 476). У марту '34. изабран у Надзорни одбор Скупштине пензионог фонда адв. комора у Београду, Скопљу и Подгорици (*Правда* 1934:3), на исто место реизабран '37. (*Правда* 1937: 8). У октобру '38. постављен је за члана-заменика дисциплинског већа Адвокатске коморе у Београду (*Бранич* 1938: 583-584).

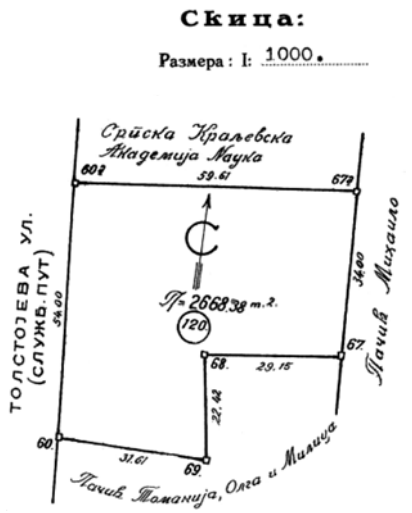

Извор: ИАБ - ф.6 - к.1416 - тапија бр. 8933

За сопственика премер је оверио Драг. Гођевац, адв. Од граничара тапију су оверили: Живко Богдановић; Мил. Тадић адв; за I Хрватску штедионицу – главна филијала за Србију и Београд - Антонијевић и Јанковић; за Београдски кредитни завод Жикић; Пер. Стефановић; др Влад. Гарашанин; за Београдску општину кмет И.А. Протић. Ново сведочанство – тапија издато је СКА на основу два претходно издата сведочанства - тапије бр. 31061/I и бр. 31063/ II од 8.12.1926, које су раније потврђене код Првостепеног суда за град Београд. Обе раније издате тапије поништене су и замењене новом тапијом коју је издао Суд општине града Београда под тек. бр. 8933 дана 10.12.1929. Ову тапију је за деловођу оверио секретар Боривоје Станковић и Председник суда Општине града Београда М. Савчић.

*

VI) Тапија бр. 9433. Граничари и граница - са севера: празан плац СКА у дуж. 59,61 m; са истока: кућни плац Пачића Михаила у дуж. 34 m; са југа: кућни плац Пачић Томаније, Олге и Милице у дуж. 29,15 m, 22,42 m и 31,61 m, свега у дужини 83,18 m; са запада: Толстојева улица у дуж. 54 m. У тренутку премера плац СКА је био празан, без зиданих објеката. На месту сопственика потписан је по пуномоћју број 6322/28 и 9150/25 адвокат Вој. С. Гавровић. Граничари тапију нису потписали. Премер је извршио геометар Стеван И. Милер а премеру је присуствовао заступник СКА Гођевац Д. Драгослав и члан суда општине И.А. Протић. Тапија је била изложена на увид од 14 до 24. новембра 1930, потом је констатовано да у означеном року није било поднетих приговора, те је 11.12.1930. исти Суд издао сведочанство – тапију, која је заведена под тек. бројем 8433.

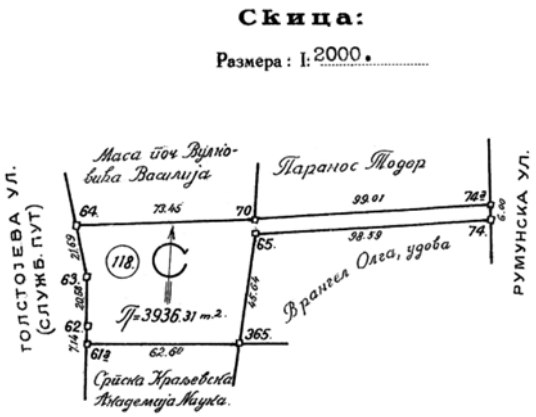

Извор: ИАБ - ф.6 - к.1418 - тапија бр. 9433

У предмету издавања ове тапије деловођа је био Бор. Л. Павловић. У својству председника Суда општине града Београда тапију је оверио инж. М. Нешић.

*

VII) Тапија бр. 9434 Граничари и граница - са севера: празни плацеви заоставштине пок. Вуковића Василија у дуж. 73,45 m и Параноса Тодора у дуж. 99,01 m, свега дужине 172,46 м; са истока: Румунска улица у дуж. 6 m и до кућног плаца Врангела удове Олге[14] у дуж. 98,59 m и 45,64 m, свега у дужини 150,23 m; са југа: празан плац СКА у дуж. 62,60 m; са запада: Толстојева улица у дуж. 49,41 m. На плацу није било зиданих објеката. За сопственика код Кварта Варошког оверио по пуномоћју бр.6322/28 Вој. С. Гавровић, адвокат.

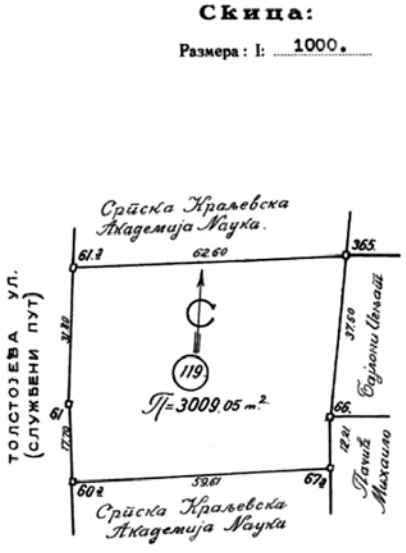
Извор: ИАБ – ф.6 - к.1418- тапија бр.9434

14 Удова генерала Петра Николајевича Врангела, рођ. 5.8.1885 од родитеља Михаила и Наталије у Петрограду, Русија. Пријављена у Београду 9.12.1934. на адреси Румунска 8, код станодавке Јелисавете Катљаревске. Са адресе одсељена 20.12.1934. у Брисел, Белгија (ИАБ-УГБ - КЖ).

Премер је извршио геометар Стеван Милер, за Суд општине града Београда премеру је присуствовао И. А. Протић. На основу двају сведочанстава потврђених код Првостепеног суда за град Београд, под бр. 80594 од 19.11.1929. имање се смањује за 2.934,84 m, а сведочанством бр. 80595 од 19.11.1929. потпуно се исцрпљује и ништи. Нова тапија била је изложена увиду од 14. до 24. 11. 1930., у наведеном року није било приговора. Потом је 11.12.1930. Суд општине града Београда издао сведочанство – тапију која је заведена под текућим бр. 9434. Деловођа у предмету издавања ове тапије био је Бор. Л. Павовић а Председник суда инж. М. Нешић.

*

VIII) Тапија бр. 9435. Граничари и граница - са севера: празан плац СКА у дуж. 62,60 m; са истока кућни плац Бајлони Игњата[15] у дуж. 37,50 m, и Пачића Михаила у дуж. 12,21 m, свега у дуж. 49,71 m; са југа: празан плац СКА у дуж, 59,61 m; са запада: Толстојева улица у дуж. 49,50 m. На плацу није било зиданих објеката. За сопственика оверио пуномоћник Вој. С. Гавровић. Премер извршио геометар Стеван Милер, премеру присуствовао члан Суда И.А. Протић. На основу сведочанства потврђеног код Првостепеног суда за град Београд под бр. 80594 од 19.11.1929. имање се смањује за 3.009,05 m. Предлог нове тапије био је изложен на увид од 14 до 24.11.1929. У наведеном року није било приговора, те је Суд општине града Београда издао сведочанство – тапију која је заведена под текућим бројем 9435. Деловођа у предмету издавања тапије био је Бор. Л. Павловић. Документ је својеручно оверио Председник суда општине града Београда инж. М. Нешић.

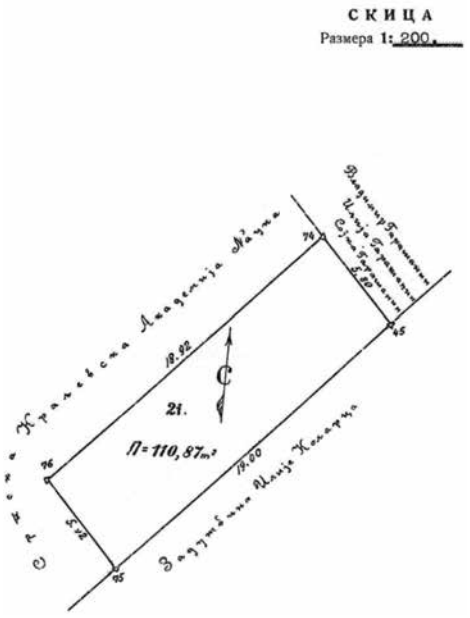

Извор: ИАБ - ф.6 - к.1418- тапија бр.9435

15 Гувернер Народне Банке, индустријалац. Рођ. у Београду 20.6.1876. од оца Јакова и Марије рођ. Ћирић. Умро 25.6.1936. (ИАБ-УГБ - КЖ).

*

IX) Тапија бр. 10414. Граничари и граница - са севера: кућни плац СКА у дужини 18,92 m; са истока: кућни плац Владимира Гарашанина, Илије Гарашанина и Сојке Гарашанин у дужини 5,80 m; са југа: кућни плац Задужбине Илије Коларца у дуж. 19 m; са запада: кућни плац СКА у дужини 5,92 m.

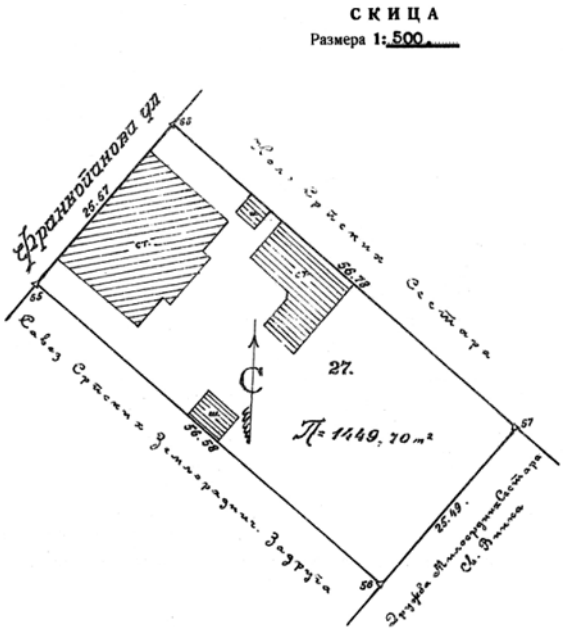
Извор: ИАБ – ф.6- к.1422- тапија бр.10414.

На овом имању у време издавања тапије зидала се зграда. Премер је извршио геометар катастарског одсека Вој. Ђ. Спасић. Суседи нису ставили примедбе на мере и границе, што је констатовано Записником бр. 24619 од 4.9.1931. Стара тапија СКА била је потврђена од стране Првостепеног суда за варош Београдску бр. 87461 од 12.12.1929. Стара тапија се новом тапијом смањује за површину од 110,87 m^2. Суд општине Београдске на основу изложених доказа завео је 27.10.1931. у Регистар издатих тапија катастарског одсека под т.бр.10.414 нову тапију у корист СКА. У овом предмету деловођа је био Бож. Л. Павловић, Председник суда општине града Београда инж. Мил. Нешић.

*

X) Тапија бр. 10.823. Граничари и граница - са севера, кућни план Кола Српских сестара у дуж. 56,78 m; са истока, кућни плац Дружбе милосрдних сестара Св. Винка у дуж. 25,49 m; са југа: кућни плац Савеза Српских земљорадничких задруга у дужини 56,58 m; са запада: дуж Франкопанове улице 25,67 m.

На овом имању постојала је једна приземна зграда за становање од тврдог материјала, једна приземна зграда за становање и две шупе све од слабог материјала. Премер је извршио геометар катастарског отсека Вој. Ђ. Спасић. Записником бр. 9.580 од 22.4.1932. констатовано је да суседи немају никакве примедбе на мере и границе.

Извор: ИАБ - ф.6 - к.1424 - тапија бр.10823.

Власништво је утврђено на основу Уверења о државини издатог од Општине града Београда бр. 11.863 од 29. 3.1932 год. Суд општине града Београда издао је 21.5.1932. године тапију број 10.823. У овом предмету деловођа је био Бор. Л. Павловић, Председник суда општине града Београда Мил. Петровић.

ЗАКЉУЧАК

СКА је према веродостојним документима – тапијама, у Београду у периоду од 1929. године до ступања на снагу Земљишне књиге крајем 1934. године, у апослутном власништву поседовала имања на адресама: ул. Југ Богданова бр. 4; ул. Бранкова 5; ул. Румунска; ул. Кнез Михаилова бр. 46; ул. Толстојева; ул. Франкопанова бр. 13, и две некретнине без адресе (упор. *Табелу 1*). Укупна површина свих поседа СКА за коју су јој у периоду 1929-34. године издате тапије, на подручју Катастарске општине Београда, износила је 23.300,76 m^2 односо 2 хектара и 33 ара.[16] Међутим, осим побројаних имања, СКА је у Београду поседовала још некретина, али за њих у периоду 1929-1934. године, тапије нису издате. Отуда, у касније формираној земљишној књизи, као власништво СКА могу се уочити некретнине за које претходно нису издате тапије. Наведено поткрепљује податак да је у Земљишну књигу катастарске општине Београда, у земљишно-књишки уложак 2202 уписано власништво СКА на катастарској парцели 1866, на адреси Кнез Михаилова број 35.[17] На овом имању пре Другог светског рата било је седиште Управе имања СКА,

16 1 хектар = 100 ари =10.000 m^2; 1 ар = 100 m^2

17 ИАБ – СГБ – 17 – 7. 55 -948

док је седиште СКА било на адреси Бранкова 5. Предратно седиште СКА на адреси Бранкова 5. уништено је у бомбардовању 1941. године. Након Другог светског рата, када је Српска краљевска академија преименована у Српску академију наука и уметности, седиште институције премештено је у Кнез Михаилову улицу.

Кат. бр. 583/48

Катастарска општина Београд 1 — Земљишнокњижни извадак

А. Пописни лист

Број земљишнокњижног улошка: 2202

Први одељак

Редни број	Број земљишта (парцела)	ОЗНАКА ЗЕМЉИШТА	Површина према катастру ха	а	м²	ПРИМЕДБЕ
1	1866	Кућа к. д. 35 у улици Кнез Михаиловој да кућиштем.		19	04,10	

Извор: ИАБ – СГБ – ф. 17 – 7. 55 -948

Б. Власнички лист

Број земљишнокњижног улошка: 2202

Редни број	У П И С И	ПРИМЕДБЕ
	Пз. 20 марта 1937 Зк 2083/37	
	На основу службене изјаве од Београд 20 марта 1937, а у смислу § 25 Зајк. уред. ред. за земљ. књ. од 900 уписа се на осн. ч. 1 проведен пајдашки: „Приликом осниване земљишне књиге 1934 године уписано је право власништва у А листу у корист:	
1	Српске краљевске Академије наука у Београд	

Извор: ИАБ – СГБ – ф. 17 – 7. 55 -948

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Историјски архив Београда - фонд Општина град Београда (ф6): кут.1383 - пописа 1799; кут.1403 - пописа 6373; кут.1415 - пописа 8860; кут.1415 - пописа 8861; кут.1416 - пописа 8933; кут.1418 - пописа 9433; кут.1418 - пописа 9434; кут.1418 - пописа 9435; кут.1422 - пописа 10414; кут.1424 - пописа 10823.

Историјски архив Београда - фонд Скупштина града Београда (ф17): предмет 7.55-948.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ НА ПОРТАЛУ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА БЕОГРАДА

Фонд: Управа града Београда (УГБ) – Картотека житеља (КЖ) – картони за: Михаило А. Пачић; Живко С. Богдановић; Периша С. Стефановић; Олга Врангел; Бајлони Игњат.

ЛИТЕРАТУРА

Beogradske novine 1917: Bez autora. „Stručni savjetnici pri središtu za saobraćaj robom“, 18. april, 2.

Beogradske novine 1918: Bez autora. „Božićne svečanosti u Domu staraca i siročadi u Beogradu“, januar, 2.

Београдске општинске новине 1929: Без аутора. „Листа грађанског блока“, 29. јануар, 2.

Београдске општинске новине 1934: Без аутора „Списак лица којима је издата грађевинска дозвола“, 25. јануар, 42

Београдске општинске новине 1935: „Списак лица којима су издате грађевинске дозволе“, 29. август, 476.

Београдске општинске новине 1935: Без аутора. „Списак лица којима су издате грађевинске дозволе“, 13. септембар, 501.

Борба 1953: Без аутора. „Сведоци говоре о лажним сведочењима у Солуну“, 7. јун, 7.

Борба 1968: Без аутора. „Удружење носилаца Албанске споменице 1915-1916. године“, 20. фебруар, 7

Бранич 1929: Без аутора. „Адвокати са територије Београдског Апелационог суда“, јул-децембар, 170.

Бранич 1934: Без аутора. „Записник 12. седнице Адвокатске коморе у Београду“, јул-август, 459.

Бранич 1938: Без имена аутора, „Записник 10. редовне скупштине Адвокатске коморе у Београду“, 1. октобар 583-584.

Време 1927: Без аутора. „Кандидатске листе још се спремају“, 6. август, 3.

Време 1927: Без аутора. „Припремање кандидатских листа“, 8. август, 1.

Време 1928: Без аутора. „Оглас“, 9. јун, 10.

Време 1930: Без аутора. „Правилник за извршење Закона о пописима“, 3. фебруар, 1

Време 1932: Без аутора. „Читуља“, 6. јун, 7.

Време 1941: Без аутора. „Читуља“, 26. јануар, 9.

Миленковић 1934: Д. Миленковић. „Катастар Београд“, *Београдске општинске новине*, Београд, бр. 1-3, Видовдан 1934.

Митровић 1983: Мирослав Митровић. „Смех на радију“. РТВ теорија и пракса, год.1983, књ. 31, 110.

Обрадовић 1912: Срет. Ил. Обрадовић (ур.). *Соколски годишњак 1911.* Београд.

Паранос 1927: Теодор Паранос „Протест демократа“. *Правда*, 7. септембар, 3.

Перић 1934: Живојин Перић. *Лично брачно право по српском Грађанском законику*, Београд, 81-82.

Правда 1927: Без аутора. „Скупштина Београдске Берзе“, 23. мај, 4.

Правда 1927: Без аутора. „Скупштина Соколског друштва Београд 2“, 30. мај, 3.

Правда 1931: Без аутора. „Биланс појединих банака“, 24. април, 9.
Правда 1931: Без аутора. „Читуља“, 24. фебруар, 14.
Правда 1931: Без аутора. „Тестамент Живка Богдановића трговца“, 3. март, 7.
Правда 1933: Без аутора: „Прилози за београдску сиротињу“, 3. јануар, 14.
Правда 1934: Без имена аутора. „Скупштина пензионог фонда адвокатских комора у Београду, Скопљу и Подгорици“, 12. март, 3.
Правда 1937: Без аутора. „Бал 300 чуда“, 31. јануар, 10.
Правда 1937: Без имена аутора. „Пенсионо осигурање адвоката биће решено на ванредној скупштини“, 15. март 8.
Правда 1939: Без аутора. „Годишња скупштина Југословенског новинарског удружења секција Београд“, 3. април, 9.
Правда 1939: Без имена аутора. „Нова управа друштва за одгајивање племенитих голубова“, 16. фебруар, 8.
Службени војни лист 1929: Без имена аутора. „Читуља“, 1. март, 356-366.
Службени лист Српске књижевне задруге 1910: Без аутора. „Добротвори по 20-годишњем оснивачком уплаћивању“, 1. јануар, 127.
Службени лист Српске књижевне задруге 1911: Без аутора. „Добротвори по 20-годишњем оснивачком уплаћивању“, 1. јануар, 114.
Службене новине Краљевине Југосавије 1930: *Закон о издавању тапија на подручју апелационих судова у Београду и Скопљу и Великог суда у Подгорици*, 7. фебруар.
Службене новине Краљевине Југославије 1930: *Правилник за извршење Закона о издавању тапија,* 7. фебруар.
Споменица педесетогодишњице београдске трговачке омладине 1880-1930, Београд, 1931, 187.
Стефановић 1916: Периша Стефановић. „Кореспоценција-оглас“ *Београдске општинске новине.* 5. јула, 4.
Стража 1915: Без аутора. „Страховита афера са опанцима“, 3. март, 1.
Трговински гласник 143: Без аутора. „Заслужним ученицима“. 3. јул, 4.

Snežana B. ALEKSIĆ

PROPERTY OF THE SERBIAN ROYAL ACADEMY IN BELGRADE ACCORDING TO THE REGISTER OF OWNERSHIP DOCUMENTS FROM 1930 – 1934

Summary

Until the introduction of land registers at the end of 1934, the ownership of immovable property in Belgrade was proved through ownership documents, which were prepared by the Cadastral Department as a department of the Municipality of Belgrade. The book of ownership documents was a public record of immovable properties and real rights over them - ownership. At the beginning of the 30s of the XX century, records of real estate ownership were created in Belgrade. It was about ownership documents that were issued to the owners by the Belgrade Municipal Court. A total of 12,471 ownership documents were issued, 10 of which confirmed the ownership of the Serbian Royal Academy of Sciences. At the beginning of the 30s of the XX century, records of real estate ownership were created in Belgrade. It was about ownership documents that were issued to the owners by the Belgrade Municipal Court. A total of 12,471 ownership documents were issued, 10 of which confirmed the ownership of the Serbian Royal Academy of Sciences. Today, these ownership documents are kept in the Historical Archives of Belgrade. Ownership documents, as a presentation of archival materials, have been prepared in this work, with the aim of contributing

to a broader picture of the arrangement of property-legal relations in Belgrade during the Kingdom of Yugoslavia. Since ownership documents contain information about the property of certain individuals, they can also be used for the prosopography of Belgrade. The ownership documents of the Serbian Royal Academy of Sciences were selected as a representative example due to the special national importance of this institution, which was renamed the Serbian Academy of Sciences and Arts after the Second World War.

Keywords: Ownership document, Serbian Royal Academy of Sciences, Belgrade Municipal Court.

Рад је предат 20. децембра 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 271.222(497.11)-726.2:929 Сава Дечанац, жички епископ
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-47179

Прегледни рад

*Александар И. ПАУНОВИЋ**
Историјски Архив Краљево

РАД ЕПИСКОПА САВЕ ДЕЧАНЦА НА ПРИВРЕДНОМ ПЛАНУ У КРАЉЕВУ И ОКОЛИНИ КРАЈЕМ 19. И ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА

Апстракт: Рад говори о ангажовању Епископа Саве (Бараћ) Дечанца на развој привреде на подручју Намесништва среза жичког а на основу неких његових уредби, аката и беседа крајем 19. и почетком 20. века у време када се српска држава градила и развијала, гледајући да одбаци заостале принципе у животу и раду сељака, које су биле оставштина вишевековног ропства. Сава Дечанац је као учен и искусан човек јако добро разумео положај у којем се налазила држава, црква и народ и желео је да да свој прилог борби за напредак. Доношењем две наредбе, два акта, он је са положаја на којем је био, покушао да учествује у јачању српског сељака, земљорадника. Учествовао је у формирању земљорадничких задруга као и у оснивању пчеларске задруге и тиме дао допринос развоју и модернизацији привреде на подручју његове јурисдикције а и шире.

Кључне речи: Сава Бараћ Дечанац, земљорадничка задруга, пчеларска задруга, Краљево, пољопривреда, српски сељак.

Епископ Сава Бараћ – Дечанац се родио у селу Гњеждане (данас у општини Лепосавић) 1. октобра 1831. године.[1] Основно образовање добио је у манастиру Дечанима, где је и замонашен на Божић 1854. године. Рукоположен је од митрополита рашко-призренског Мелентија у чин ђакона 2. марта 1855. године у Дежеву, а у чин јеромонаха 5. марта исте године у Храму Светих апостола Петра и Павла на утоки Дежеве у Рашку. По рукоположењу постао је духовник дечанског метоха у Пироту, одакле га је пут 1861. одвео у Београдску богословију. Када је завршио богословију, постао је учитељ у Пећи. Жељан науке, с благословом митрополита српског Михаила, уписао се у Кијевску духовну академију, коју је завршио са степеном кандидата богословља 1871. године. Након што се вратио из Русије у августу исте године је постављен за првог наставника и ректора богословије у Призрену. Са овога положаја отишао је 1. јануара 1873. године, када је због турског терора морао да напусти Призрен. Био је командант дежевско-ибарских устаника 1876-1878. године, у рату са Бугарском, командант другог добровољачког одреда. Када је наступило примирје, архимандрит Сава учествује у раду Берлинског конгреса 1878. године коме је предао своју посланицу у којој заступа интересе народа из Старе Србије

* Мастер историчар, arhivkv@yahoo.com

1 Датуми у тексту су дати по грегоријанском календару.

(Дурковић-Јакшић 1989: 14)[2]. Наиме, Срби су из приштинске, призренске, вучитрнске, пећке и ђаковичке области припремили петицију са 272 потписа и 126 општинских и манастирских печата. Поред тога прикупљени су потписи народних старешина широм подручја Старе Србије. Сава је отишао у Берлин са преко 2000 црквених и муктарских печата из поменутих крајева прикупљених у нади да ће доћи до уједињења ових области са Србијом (Историја 1994, 291). По повратку је био на дужности администратора Епархије врањске, члана ужичке, а потом нишке консисторије. После одступања митрополита Михаила, био му је понуђен и епископски чин. За епископа жичког посвећен је 3. јула 1889. године и ослуживао је до своје смрти. Као епископ оставио је извештаје о својим канонским посетама и у истима дао драгоцене податке о манастирима и парохијским храмовима. У епископу Сави Српска црква је имала сјајног црквено-народног радника који је активно учествовао у свему ономе што је било на корист тадашњем народу, нарочито поробљеном народу Старе Србије (Вуковић 1996: 433). За своја дела био је одликован највећим одликовањима, између осталог Таковским крстом, Карађорђевом звездом са мачевима, Орденом Белог орла, орденом Светог Саве и другим. Разболео се и преминуо 17. маја 1913. године у Чачку, а сахрањен је у манастиру Жичи. Још док је био жив изразио је жељу да се сахрани у манастиру Дечани. Зато су његови посмртни остаци пренети у Дечане на Видовдан 1936. године.

Сава Дечанац је много помогао развоју српске идеје и националног плана. Готово читав 19. век, у историји српског народа остао је упамћен као век у којем се обновила српска државност, покренула изградња једне правне и економски модерне земље на Балкану која је имала тежак задатак да феудални систем Османске империје замени модернијим системом на бази грађанског друштва. Индустријска револуција у Европи и сам развој грађанског друштва у Србији, условио је развој српске државе на многим пољима. У градовима се отварају школе, болнице, позоришта, бројне организације хуманитарног карактера итд. Ипак, Србија је била земља у којој је већина становништва живела на селу (око 87 %) (Гарић Петровић 2017: 34).

Када је постављен на место епископа жичког почео је интезиван рад на свеопштем развоју своје епархије. Преко својих намесништава је спроводио своје замисли. Краљево је тада било седиште жичког намесништва које је обухватало следеће црквене општине: краљевску (варош Краљево), врдилску, врпску, грачачку, дубовску, крушевичку (жичку) вукушичку, и сирчанску. Будући да се налазило у средишту епархије и на добром положају према јужној граници, Краљеву је поклањана посебна пажња, нарочито његовом економском развоју.

Град Краљево је кроз читав 19. век био мала варош. Ако се прате пописи становништва може се уочити да је увећање вароши споро напредовало. Године 1834. број становника Карановца је износио 1.022.[3] а 1905. године 3.784.[4]

2 Одличну синтезу овог подухвата донео је Ђорђе Микић у: Историја српског народа VI-1. 291-299.

3 Државопис Србије, св. I, Београд 1863, 92.

4 Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1905. године, Београд 1906, 108-109.

Међутим такве вароши иако мале, служиле су као неки вид централног места на којем се вршила продаја и размена добара која су настала у насељима и селима која гравитирају ка њему. Тадашњи Карановац, касније Краљево, тако је и био конципиран - варош са великим кружним централним тргом са улазима са све четири стране и са великим бројем еснафа, механа, хотела и локала који су трговцима и путницима пружали све оно што је било потребно. Краљево је било занатско - трговачка варош која је бележила успон док је, насупрот њему, његова околина била сеоска и недовољно развијена. Становништво села је живело у породичним задругама и велики број људи је живео у једном домаћинству. Пољопривреда се базирала на застарелим техникама и примитивном алату, па су самим тим приноси били прилично ниски. Као пример навешћемо употребу рала и плуга. Рало је било застарело средство у односу на плуг и радило се на његовој замени. Док је у Србији 1893. године број плугова био 1,7 пута већи од броја ралица, у Краљеву и околини је забележен 4,4 пута већи број ралица у односу на плугове (Гарић Петровић 2023: 262). Ово поређење нам може дати неки увид у стање и ниво развијености сеоских домаћинстава. То друштво које је било јако традиционално тешко је прихватало промене, па макар оне ишле и у њихову корист. Крајем деветнаестог века, услед развоја новчане привреде, увелико је био у току процес расформирања породичних задруга. Те задруге су економски биле назадне јер се, између осталог, потрошња држала на јако ниском нивоу, док је производња била таман толика да подмири потребе те задруге (Вукосављевић 2012: 66–68). Како бројни извори сведоче, добар део становника није ни желео радити више од онога што мора (Вивијан 2010: 171–188). Такав сељак се није лако могао одржати. Усред неродних година, поплава, суша и других непогода они су се зајмили код зеленаша, богатих газда и трговаца. Држава на челу са Обреновићима се трудила да формирањем задруга заустави пропадање српског сељака тако што је ситније произвођаче ујединила и тиме заштитила и мотивисала сеоско становништво на развој и модернизацију.

Ситуацију у којој се налазио српски сељак препознао је и епископ жички Сава Бараћ познатији као Сава Дечанац. Он је знао да без јаке економије не може бити јаке и слободне државе.

Пошто је био у друштву народних првака и образованих људи, епископ Сава је пратио напредак у науци и друштву, трудио се да допринесе у остваривању сваке напредне идеје. Тако се у годинама на прелазу из 19. у 20. век трудио да подржи отварање земљорадничких задруга као и унапређење једне од привредних грана овог краја – пчеларство. Срећна околност је била и та што је у срцу Епархије жичке живео и радио др Ђорђе Радић члан Српског ученог друштва и први доктор пољопривредних наука који је 1882. године основао Ратарску школу у Краљеву. Он је био први који је у Србију увезао железне Бургове плугове, вршалице као и друге машине, а и нове расе говеда (Дробац 2005: 503-514). Он и његови наследници, каснији управници школе и наставници су се трудили да унапреде ситуацију у пољопривреди овога краја.

Слика бр. 1 Сава Дечанац

Несумњиво је да је управа Ратарске школе била у добрим односима са епископом Савом. О присним везама говори и податак да је Епископ Сава на дан Ратарске школе 1891. године ђачком удружењу дао новац за увећање ђачке библиотеке (Маржик 2015: 331). У прилог томе иде чињеница да је епископ Сава био именован за првог председника Српског пољопривредног друштва основаног у Краљеву на Савиндан 1891. године на иницијативу управника и професора Ратарске школе у Краљеву (Маржик 2015: 332). Тим поводом се 2. фебруара у Жичи обратио беседом у којој је истицао значај рада и унапређења привреде (Дурковић-Јакшић 1989: 16).

Из беседе се може видети да се епископ Сава трудио да на више начина мотивише окупљени народ да узме учешћа у унапређењу пољопривредне делатности, а то ће моћи учинити кроз новоосновано пољопривредно друштво (Бараћ 1891: 2). Он је у својој беседи народ мотивисао и поукама о вредноћи и раду које се помињу у Светом Писму, као и на националном поносу. Ту се може уочити висок стандард које је епископ Сава имао када је у питању однос према просвети и едукацији народа, као и висока полазна основа са које би знатно унапредио свеопште стање у његовој утицајној сфери.[5]

Да су односи између Саве Дечанца и Ратарске школе неговани сведочи и акт Духовног суда Епархије жичке из фебруара 1898. године којим је Ратарској школи уступљено црквено имање ради оснивања угледне баште (Даниловић 2023: 251).

5 Два прегледа Епархије жичке објавио је: Љубомир Дурковић-Јакшић. „Епископ жички Сава Дечанац и његов преглед жичке Епархије 1892-1896.“ Епархијски управни одбор православне Епархије жичке, Краљево, 1989: 31-95.

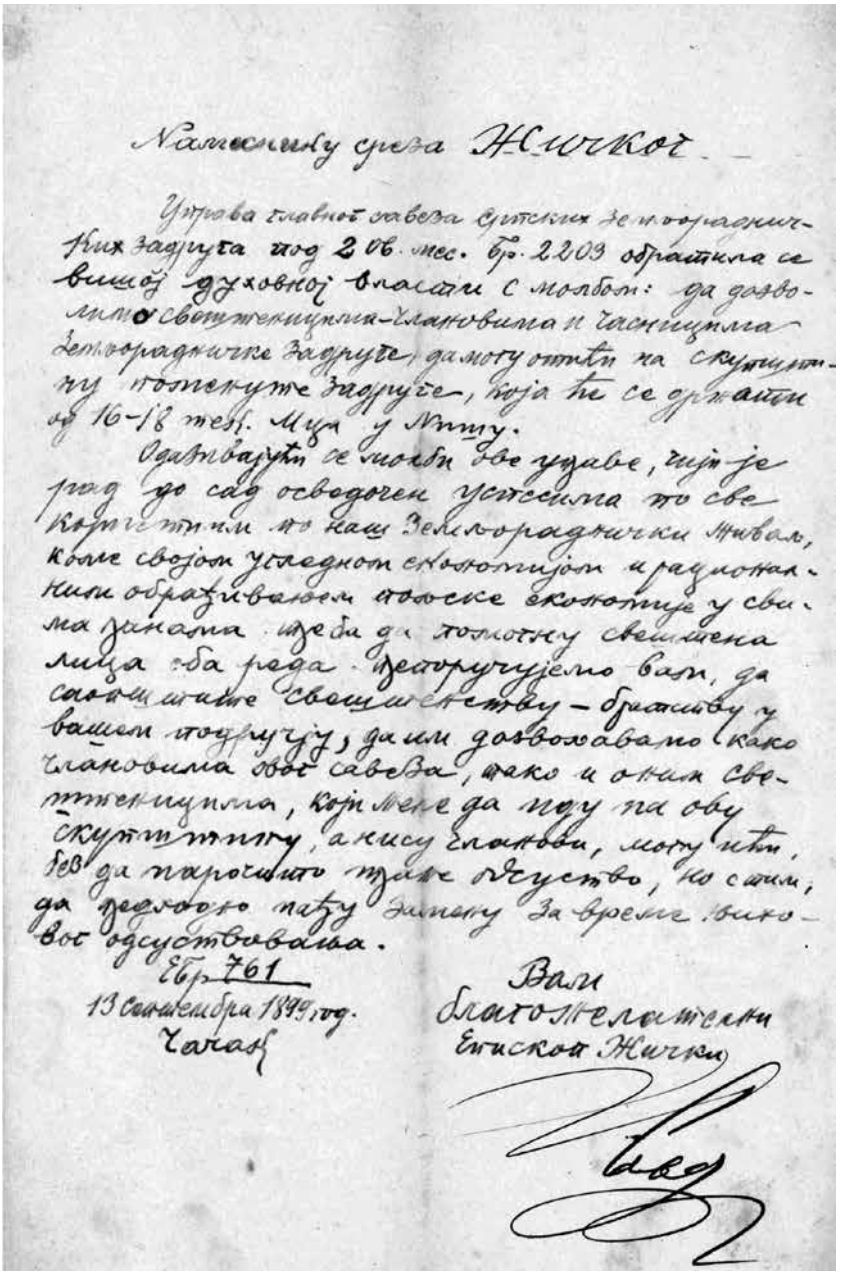
Највероватније је и сама идеја о потпомагању оснивања земљорадничких задруга и унапређењу пчеларења управо била плод сарадње епископа жичког и Ратарске школе.

Почело се озбиљно радити на унапређењу задругарства о чему сведочи документ из Духовног суда епархије жичке од 29. марта 1899. године који у уводном пасусу истиче да се задругарство у Србији шири и развија. У развоју задругарства имају учешћа и свештеници који су имали одличан успех у ширењу ове идеје. Прва задруга у тадашњој Краљевини Србији основана је 1894. године у селу Вранову код Смедерева. Након свега три године у Србији је донет и закон који регулише начин оснивања и начин рада задруга. Године 1900. у Србији постоји преко 650 задруга (Вукосављевић 2012: 66–68). Оснивањем задруга држава је тежила да уједини ситне сеоске кућне задруге које ће тако уједињене представљати нову, ојачану ћелију српске привреде која би била знатно јача јер таква каква је била није могла издржати развој новчане привреде, нове намете, а о акумулацији неког капитала као и унапређењу да и не говоримо. Задругарство је препознато као велика шанса за спас српског сељака и привреде и као такво је уживало симпатије и добијало помоћ целокупне српске интелигенције и државе (Живковић, Милошевић-Дулић 2013: 7). Уз то епископ даје велико признање свештеницима који су у се активно ангажовали и на такав начин су помогли народ са циљем мотивисања будућих учесника у овом пројекту.

У главном делу акта јасно је изложен мотив због којег се епископ Сава одлучио на овај корак. Стога он „најозбиљније" препоручује свештенству да се заузме за оснивање задруга. Он је такође савршено уклопио хришћанску етику и морал са идејом задругарства. Иначе према правилима задруге, сваки члан се морао држати одређених правила, односно није се смео одавати пијанству, коцки, нераду или лихварству тј. зеленаштву. Због тога је разумљиво што је васпитни рад задругара, посебно у првом периоду, постао чак значајнији од економског пословања. Задруге су још од почетка свога организовања поклањале пажњу васпитном раду, а задружни савези су наставили да негују и унапређују културно-просветни рад задругара. Тако је један број задруга оснивао своје задружне домове, библиотеке, читаонице. Кроз све задружне активности се уочавало „поучавање", јер су предавања и други облици рада, у првом реду били усмерени на поучавање и „морално очеличавање маса". О томе сведоче записи о народном просвећивању, предавањима о туберкулози, алкохолизму и „лошем дејству кафана", сифилису, значају књижница и читаоница, празноверицама у народу, националном васпитању, моралу код народа и слично (Живковић, Милошевић-Дулић 2013: 14). Тако да су и сами „стубови" на којима је почивала земљорадничка задруга у многоме ишли руку под руку са вредностима које је неговала и Православна црква.

Завршни део акта показује разлог укључивања цркве у овај пројекат. Пред свештенике се ставља велика одговорност и задатак, велича њихова улога и подстичу се на рад по овом питању. И заиста нико боље не познаје становнике одређеног краја од самог свештеника. Нико као свештеник није познавао свако домаћинство и његове чланове и нико као он није био у могућности да лично посети сваки дом. Као писмен и учен човек могао је најбоље пренети поруку и идеју задругарства сваком дому у својој парохији. На крају се од њих уредбом и тражило да заједно са учитељима и домаћинима у својим парохијама покрену иницијативу о оснивању задруга (Пауновић 2023: 158). Уз то, епископ Сава, на молбу Главног савеза српских земљорадничких

задруга даје дозволу сваком свештенику који је члан савеза да може отићи на скупштину Савеза задруга. Чак је то омогућио и свештеницима који нису били чланови Главног савеза задруга, мотивишући их да узму учешћа у ширењу задругарства.[6]

Намеснику среза Жичког

Управа главног савеза српских земљорадничких задруга под 20 тек. бр. 2203 обратила се вишој духовној власти с молбом: да дозволи свештеницима-члановима и часнициима земљорадничке задруге, да могу отићи на скупштину поменуте задруге, која ће се држати од 16-18 тек. Маја у Нишу.

Одазивајући се молби ове управе, чији је рад до сад осведочен успешима по све користи нам Земљораднички живаљ, које својом усредном економијом и рационалним обрађивањем поља се економије у свима данашња време да похвале свештена лица ова реда. Препоручујемо вам, да саопштите свом свештенству – братству у вашем поручју, да им дозвољавамо као чановима ове савеза, тако и осим свештеницима, који неће да иду на ову скупштину, а нису чланови, могу ићи, без да нарочито тражи одсуство, но само, да редовно пазу службу за време њиховог одсуствовања.

Бр. 761
13 септембра 1899 год.
Чачак

Ваш
благонаклони
Епископ Жички
Сава

Слика бр. 2 Уредба којом епископ Сава дозвољава и мотивише свештенике да узму учешћа у раду и ширењу задругарства.

6 Архив Епархије жичке, фонд, Архијерејско намесништво, 1899, бр. 504/761.

И заиста, свештенство је одмах кренуло са радом на овом општем пројекту. У почетку се јављао проблем са литературом, па се у неким крајевима каснило са упознавањем становништва са идејом задругарства. Међутим и тај проблем је временом решен. Резултати су били двојаки. На основу повратних извештаја види се да је у руралним тј. планинским пределима жичког намесништва оснивање задруга ишло много теже него у равнијим пределима дуж већих река попут Ибра и Западне Мораве, но резултати нису изостали (Пауновић 2023: 157-164). Као позитиван пример поменућемо извештај свештеника крушевичког Љ. Т. Поповића који говори да је рад са становништвом дао добре плодове и да је расположење народа крушевачке парохије[7] у вези земљорадничких задруга на врло добром нивоу јер је између осталог за само два месеца добио шест нових чланова у задрузи. Наводи се и заслуга државе која је доста помогла доношењем нових закона који се тичу задругарства.[8]

Све у свему семе које је посадио епископ Сава. Семе је пало на плодно тло, порасло и почело је да даје резултате. Међутим он ту не стаје. Поред оснивања земљорадничких задруга епископ Сава је ангажовао свештенство на још једном задатку, а опет у циљу јачања свеукупне привреде и становништва. У питању је било оснивање пчеларске задруге и модернизација пчеларења које је спровео преко свог свештенства а уз помоћ школованих људи који су из Европе донели нове методе и опрему за пчеларење.

Наиме црква, која баштини традиције предака, била је усмерена на један посебан пчелињи производ, а то је восак. Још у средњем веку мед и восак су били тражена и скупа роба. Мед се користио у исхрани, медицини, козметици; восак за кућне, верске и занатске послове, матична млеч као биостимулатор и за лечење; прополис као лек итд. (Mihajlović 2007: 5-12). Доста пчелињих производа се извозило ван граница средњовековне Србије. Због свега тога средњовековна властела и црква су имали доста пчелињака и пчелара. О распрострањености пчеларења говори и повеља краља Милутина манастиру Бањска у којој се може видети да је једно село имало чак 4 пчелара.[9] Све се променило доласком Османлија. Период под османском владавином прати стагнација пчеларства, али након ослобођења ствари почињу да иду другим током. Слобода се враћа у ове крајеве, све је већа потреба за медом а нарочито воском због верских и кућних потреба. Међутим средином 19. века долази до појаве шећера који је био једноставнији и јефтинији за набавку а церизин због истих разлога потискује восак. То утиче на смањивање броја пчелара и кошница (Пуновић 2023: 375-376). Пчелари су у великој мери још увек користили старе методе гајења пчела у примитивним кошницама у виду пањева и вршкара-трмки, које су давале слабе, у најбољем случају скромне приносе, нарочито воска, а пчеле се убијале да би се дошло до меда. Управо из тих разлога почиње се са едукацијом народа и већ наведеном модернизацијом. Крајем 19. века унапређивањем техника пчеларења, пчеларског алата и инвентара долази до бољих резултата у пчеларењу

7 Крушевица је стари назив за област која се данас простире на простору насеља Жиче и Готовца закључно са источним деловима Матарушке Бање.

8 Архив Епархије жичке, фонд Намесништво, 1899, бр. 62/2.

9 Повеља краља Милутина манастиру Бањска-Светостефанска хрисовуља, Београд, 2011: 210.

и оно поново постаје конкурентно. У последњој четвртини 19. века почиње излазити и лист „Пчела“, и почиње се радити на развијању и те гране привреде. Циљ је био заменити старе трмке, плетаре или вршкаре, како су се звале примитвне кошнице, новим кошницама код којих се ројеви нису убијали како би се екстрактовао мед. Године 1897. формира се Српско пчеларско друштво на сабору који је окупио преко 160 пчелара. Годину дана касније, управни одбор српског пчеларског друштва је формирао 14 повереништва у окрузима и одабрао 26 повереника. За руднички округ били су задужени инжењер Владимир Ђорђевић, професор Ратарске школе у Краљеву и Димитрије К. Путниковић, члан жичког духовног суда. Тај тренутак се сматра почетком организовања пчелара у Краљеву. Ратарска школа је исте године одржала практичан курс пчеларства (Савић, Радовић 2018: 11). Уз просветне раднике и Ратарску школу, на ширењу пчеларења су нарочито били ревносни краљевачки свештеници на челу са својим епископом Савом Дечанцем. Већ 1900. године почело се са формирањем жичке епархијске пчеларске задруге. Њен циљ је био формирање узорних пчелињака при црквама и манастирима, као и рад на унапређењу пчеларења у народу (Пауновић 2023: 376).

Епископ Сава је априла 1900. године, наложио намеснику среза жичког да нареди свом подручном свештенству да испита стање и поднесе извештај о томе колико је који домаћин до тада имао кошница и колико је годишње могао произвести и продати меда и воска. Овај акт је резултирао повратним извештајима на основу којих се може тачно утврдити ко је и колико кошница имао, те колико је меда и воска производио. Свештеник је требао уверити сваког домаћина да ће ово истраживање бити у њихову корист јер, када се буде основала пчеларска задруга, свакоме ће се помоћи да има боље резултате у пчеларењу.[10] Пчелињи производи, а нарочито восак, били су од веома великог значаја за свакодневни живот цркве. Велике количине воска потребне за израду свећа никада није било довољно стога је цркви одговарао пораст броја кошница, систематизација пчеларења и напредак у производњи.

Резултати повратних извештаја су говорили о малом приносу свих пчелињих производа за шта су као узроци били наведени лоше године и старе технике пчеларења које нису давале велике приносе али и да број кошница из године у годину расту. Све је то утицало да се што пре оснује пчеларска задруга која би постала стожер модернизације пчеларства у овом крају. Извештаји свештеника у поређењу са подацима из 1897. године који говоре да је на територији краљевачке општине постојала 81 кошница (Перуничић 1966: 11). На подручју места – Дракчићи, Мрсаћ, Адрани, Јарчујак, Грдица, Мусина река и варош Краљево, 1900. године, биле су регистроване 422 кошнице. Из горе наведеног је јасно да се пчеларство у овом крају константно развијало. Несумњиво је да би наводи о броју кошница на самом почетку 20. века били знатно већи да су сачувани спискови из Крушевице (Жиче), Сирче, Врбе, Самаила, Врдила итд. Ипак, и наведени подаци поткрепљују у историографији већ регистрован замах у развоју пчеларства у Србији, Краљеву и околини (Савић, Радовић 2018: 12-16).

10 Архив Епархије жичке, фонд Конзисторија, 1900, бр.668 од 24. априла 1900.

Пчеларска задруга је била основана а 1901. године је изашла књижица са правилима жичке епархијске пчеларске задруге. Овим делом је дефинитивно подржано и потврђено јачање ове привредне гране у Србији (Пауновић 2023: 282).

Служба епископа Саве превазилазила је црквене оквире. Као председник подружнице Српског пољопривредног друштва за жички срез он је ширио идеје које су биле корисне за унапређење привреде. Подршком оснивања земљорадничких и пчеларских задруга епископ Сава Дечанац је у многоме помогао не само Краљеву и околини већ и осталим крајевима под његовом јурисдикцијом. Својим честим посетама црквама и манастирима у повереној му епархији он је несумњиво ширио продуктивне идеје и учествовао у њиховом остваривању. Не треба заборавити да се поред овог подручја епископ Сава заузимао и за поправљање и унапређивање стања у ком се налазила Србија и српски народ на целом подручју на ком је деловао као епископ, а и шире. Наставио је свој рад на националном плану када је у питању Стара Србија а нарочито Косово и Метохија. Његове посланице и беседе су нарочито биле усмерене против подметања, сујете, злобе, користољубља, неслоге и подела, тј. свега онога што спречава једну средину да се развија.[11] За своје доприносе био је одликован највећим одликовањима. Преминуо је 1913. године у Чачку а сахрањен је у манастиру Жичи. Године 1936. пренет у манастир Дечане.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Епархије жичке, фонд Намесништво, 1899, бр. 504/761.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Повеља краља Милутина манастиру Бањска-Светостефанска хрисовуља, Београд 2011.

Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. Децембра 1905. године, Београд 1906.

Државописъ Србиє, св. I, Београд 1863.

ЛИТЕРАТУРА

Бараћ 1891: Бараћ Сава. Беседа којом је председник жичке подружине Српског Пољопривредног Друштва епископ жички г. Сава Дечанац, поздравио пољопривредни скуп у Жичи 2. фебруара 1891. год. Штампарија Љуб. Ј. Бојовића Београд 1891.

Вивијан 2010: Херберт Вивијан. Сербија рај сиромашних, Београд: Службени гласник.

Вуковић 1996: Сава Вуковић, Српски јерарси од IX do XII ВЕКА. Београд-Подгорица- Крагујевац. Евро, Унирекс, Каленић. 1996.

Вукосављевић 2012: Сретен Вукосављевић. Историја сељачког друштва V, Београд: Службени гласник.

Гарић Петровић 2017: Гордана Гарић Петровић. Земљорадња у Србији (1878-1912), Београд, Српски генеалошки центар, Историјски институт Београд.

Гарић Петровић 2023: Гордана Гарић Петровић. „Пољопривреда у краљевачкој општини на крају 19. века.“ Краљево-град и људи. Зборник радова. Ур. Александар Растовић, Весна Милојевић. Београд-Краљево: Историјски институт Београд-Историјски архив Краљево, 257-272.

11 Посланице и беседе се могу наћи у дигиталној НБС једноставном претрагом на име Сава Дечанац

Даниловић 2023: Драгољуб Даниловић. „Краљево и Жичка епархија од 1882. до 1903. године." Краљево-град и људи. Зборник радова. Ур. Александар Растовић, Весна Милојевић. Београд-Краљево: Историјски институт Београд-Историјски архив Краљево, 239-254.

Дурковић-Јакшић 1989: Љубомир Дурковић-Јакшић. „Епископ жички Сава Дечанац и његов преглед жичке Епархије 1892-1896." Епархијски управни одбор православне Епархије жичке, Краљево.

Живковић, Милошевић-Дулић 2013: Јасмина Живковић, Наташа Милошевић-Дулић, Земљорадничко задругарство у пожаревачком округу до 1941. године Задругарство у Пожаревачком округу до 1941. године, Изложбени каталози 20, ИА Пожаревац

Историја српског народа VI-1, 2004; Београд, Српска књижевна задруга.

Маржик 2015: Славомир Маржик. Карановац-Краљево у српској штампи 1868-1903. Краљево: Народни музеј Краљево.

Mihajlović 2007: Bogomir Mihajlović. „Lečenje pčelinjim proizvodima". Beograd. Partenon.

Новаков 2023: Александра Ж. Новаков. „Ученици Ратарске школе у Краљеву и Богословије у Призрену" Публицистика у развоју друштва и државе I Од новинског извештаја до објективне историје. Карановац-Краљево у српским новинама 1835-1918. Зборник радова. Ур. Дарко Гучанин. Краљево: Народни музеј Краљево, 287-301.

Пауновић 2023: Александар Пауновић. „Прилог историји пчеларства у краљеву и околини (1900-1901. године)" Публицистика у развоју друштва и државе I Од новинског извештаја до објективне историје. Карановац-Краљево у српским новинама 1835-1918. Зборник радова. Ур. Дарко Гучанин. Краљево: Народни музеј Краљево, 375-387.

Пауновић 2023: Александар Пауновић. „Прилог о почетку задругарства у краљевини Србији" Наша прошлост. Зборник радова. Ур. Татјана Михаиловић. Краљево: Нарони музеј Краљево-Историјски архив Краљево, 157-170.

Перуничић 1966: Бранко Перуничић. „Једно столеће Краљева" Краљево, Историјски архив Краљево.

Савић, Радовић 2018: Мирјана Савић, Предраг Радовић. Хвала пчелама-историја пчеларства у краљевачком крају, Краљево. Народни музеј Краљево-Друштво пчелара.

Фотографија бр. 1. Преузета из књиге: Љубомир Дурковић-Јакшић. „Епископ жички Сава Дечанац и његов преглед жичке Епархије 1892-1896." Епархијски управни одбор православне Епархије жичке, Краљево. Стр. 16.

Фотографија бр. 2. Скенирани документ из архива Епархије жичке, фонд, Архијерејско намесништво, 1899, бр. 504/761

Aleksandar I. PAUNOVIĆ

THE WORK OF BISHOP SAVA DEČANAC IN THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF KRALJEVO AND ITS SURROUNDINGS AT THE END OF THE 19TH AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Summary

Throughout the 19th century, while the Serbian state was being rebuilt and developed, with the aim of discarding the backward principles ingrained by centuries of slavery, Sava Dečanac, the bishop of the Žička diocese, a learned and experienced man, comprehended the significance of this task. He endeavored to contribute to this struggle, issuing two orders and acts from his position to support the strengthening of Serbian peasants and farmers. He actively participated in the formation of agricultural cooperatives and even played a role in establishing a beekeeping cooperative, which significantly contributed to the economic development and modernization of his jurisdiction

and beyond. He delivered speeches in which he emphasized the importance of hard work and the necessity for modernizing agricultural equipment. Historical sources indicate that he was successful in his efforts, as agricultural cooperatives saw an increase in their membership, and a beekeeping cooperative was successfully founded.

Keywords: Sava Barać Dečanac, Agricultural Cooperative, Beekeeping Cooperative, Kraljevo, Agriculture, Serbian Farmer

Рад је предат 1. октобра 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 323.1(=163.41):(=18)](497.115)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-49632

Оригинални научни рад

*Ђуро В. БОДРОЖИЋ**
Институт за политичке студије, Београд

ПРИЛОГ РАЗУМЕВАЊУ СРПСКО-АЛБАНСКИХ ОДНОСА**

Апстракт: Српска и југословенска држава уложили су велике напоре како би интегрисали Албанце у српско и југословенско друштво. Ни Краљевини Југославији не може се оспорити настојање да поради на уздизању овог света, привредном и културном, док је за социјалистичку Југославију неспорно да је много уложила у његову афирмацију, укључујући и политичку. Ничим се није могло угодити – албанско становништво трајно је остало незадовољно. Када су добили Покрајину, тражили су Републику, а ни са тим се не би задовољили већ би тражили независност. Данас видимо на шта се своди та независност: на право да се према својим суседима неалбанцима, у првом реду Србима, насиље може чинити некажњено. У противном, не би били задовољни ни независношћу нити би такву државу држали за своју. Зашто је то тако, казује историја. Овај рад је прилог разумевању те историје.

Кључне речи: Срби, Албанци, Илири, Косово, Метохија, Турци, исламизација, асимилација, миграције.

ИСТОРИЈСКЕ СПЕКУЛАЦИЈЕ О ПОРЕКЛУ

Из разлога што је простор на којем се укрштају главни путеви између Истока и Запада, Севера и Југа, између Европе и Азије, Балканско полуострво је и простор великих етничких померања и нестабилности, простор којим су пролазиле и настањивале се скупине људи, разнородних и по пореклу и по језику. „Зато је на питање о пореклу и постанку неких данашњих народа на Балканском полуострву тешко одговорити са сигурношћу. Поготову је тешко реконструисати етничку карту Балкана – чак и у крупним потезима, а камоли у појединостима – за време досељавања Словена /VI – VII век/. Да ли се тада налазе на Балкану и преци данашњих Албанаца; да ли се албански народ може сматрати старобалканским, у односу на Словене – староседелачким народом; да ли се процес етногенезе Албанаца зачиње тек у раздобљу Сеобе, можда чак упоредо са настањивањем Срба, или раније – све су то питања на која уопште није једноставно одговорити“ (Богдановић 1986: 9).

Албанско становиште је да су Албанци одувек настањивали простор на којем и данас живе, како ни Римљани ни Словени нису могли нарушити њихово етничко

* Виши научни сарадник, djuro.bodrozic@ips.ac.rs

** Овај рад је настао као резултат научно-истраживачког рада Института за политичке студије, Београд.

и културно јединство, нити су се када морали повлачити пред најездом ових освајача. Уколико је и било страног утицаја, сматрају, он је везан за градове, а неки, опет, држе да су и ти градови били места одакле је зрачила илирско-албанска култура. „Слика коју албанска наука ствара о раној историји сопственог народа је поједностављена, некритичка и делује исконструисано. Језичких доказа о илирско-албанској сродности – изричан је Петер Бартл – готово да и нема" (Бартл 2019: 24).

Историјски извори не помињу Албанце пре XI века. Албански језик у породици индоевропских језика нема блиског сродника, па етногенеза Албанаца измиче и историографским и лингвистичким методама. Албанци везују своје порекло уз име илирског племена Албана, чије је постојање у II веку забележио Птоломеј, а који су настањивали област око Албанополиса у данашњој средишњој Албанији /град Кроја/ (Богдановић 1986: 9, 10). Али континуитет етнонима не значи и етнички континуитет. То што ћемо у језику једног народа наћи лексеме или топоними неког древног народа не значи етнички континуитет с њим, па и кад се то односи на сам етноним. „Преци Албанаца, то је једино поуздано, нису представљали ни снажну етничку групу или племе, нити какав племенски савез који би се наметнуо као активан историјски чинилац, још мање државу или народ с којим би се римска или византијска власт морала сукобљавати или усклађивати" (Богдановић 1986: 14). Радило се о невеликим масама сточара које су, што је карактеристика сточарских заједница, биле покретљиве и затворене, изузетно патријархалне, изван магистралних историјских токова.

Лингвистичка истраживања утврдила су да илирска теорија о пореклу Албанаца има озбиљне недостатке. Да би се могло закључивати о генетској вези илирског и данашњег албанског језика, изрицати иоле озбиљне тврдње, било би потребно знање илирског језика, а о том језику има врло мало грађе, а и то што има потиче из посредних извора. Примећено је да илирске речи које се срећу у данашњем албанском језику представљају само реликт једног ранијег илирског слоја, а није од мање вредности ни запажање да има исто толико, ако не и више лексичких елемената који су, по сведочанству античких извора, несумњиво трачки. Већ је ова околност утицала да лингвисти, као што су: К. Паули, Х. Хирт, Н. Јокл или Х. Барић, напусте илирску теорију и поставе тезу о трачком пореклу албанског језика и да је албански народ потомак старобалканских Трачана, који су настањивали подручје источно од линије Морава–Нишава–Струма. Оваква теорија, уколико би се показала тачном, изискује одговор на питање зашто су трачки преци данашњих Албанаца преселили са ових источних у западне просторе. Постоје и друге лингвистичке теорије о пореклу Албанаца, али их, сматра Димитрије Богдановић, треба узимати с резервом. „Лингвистичким методом, ипак, не може се сасвим поуздано реконструисати порекло и пут формирања албанског народа. Ниједан од ових аргумената – каже Богдановић – који нису за потцењивање, нема снагу доказа" (Богдановић 1986: 12).

Илирско име је придавано и јужнословенским народима, Србима, Хрватима и Словенцима, словенски језик је називан илирским. Капитол светог Јеронима у Риму установљен је 1589. године за „илирску нацију". Завод светог Јеронима носио је све до 1971, кад је променио име у Pontificium Collegium Chroatorum, традиционално име Collegium Sancti Hieronymi Iliyricorum in Urbe. Илирско име усвајано је и на

српском простору, па ће се Арсеније III Чарнојевић називати патријархом „целог Илирика, а гроф Ђорђе Бранковић титулисаће се као „деспот Илирика". У Европи на прелазу из XVIII у XIX век уобичајено је да се јужнословенске земље називају „Илириком", услед чега ће за под Наполеоновом влашћу овај простор бити назван „Илирске провинције". У том духу и слову наступио је и илирски покрет Људевита Гаја. После свега овога, тек у XX веку, појављује се албански „илиризам", с јасним циљем да буде основа једног великоалбанског окупљања. У то име истичу се права албанског народа заснована на правима његових наводних староалбанских предака, што би значило да се точак историје мора вратити барем за петнаест векова уназад, према чему би се одређивала права народа и територијални распоред.

Ни археолошки докази нису више поуздани. Не могу се као доказ порекла једног народа узимати ископине откривене на простору његовог данашњег настањења, јер оне могу припадати народу који је ту раније боравио и који са данашњим становницима нема никакву етничку везу. Најважније сазнање које нам је, уз потпору античке историографије, пружила археологија јесте да је балкански простор место великих етничких померања и промена на етничкој мапи полуострва. Управо су непознанице које су поменуте, које се не могу уклонити ни лингвистиком ни археологијом, отвориле могућност најразличитијим спекулацијама о етногенези народа и њиховој древности. Не треба их потценити, јер ове теорије и измишљање традиције, ма колико им недостајало историјског упоришта или научне потврде, указује на намере и политичке мотиве. „Свако пренаглашавање питања етногенезе одводи нас са подручја науке и има друге, политичке мотиве. То се, пак, не може игнорисати, нити се ова политизација научних теорија сама по себи мора посматрати као злоупотреба науке. Она је пре свега израз једне колективне свести, њен облик и формула њеног дејства. Свест о којој је реч може, са своје стране, бити знамење једне мање друштвене групе, али и уопште свест једног народа, његова национална свест. Без обзира колико она била стварна или фиктивна, она тад одређује понашање групе или нације, уграђује се у програм с којим се ваља суочавати без неумесних и непотребних дисквалификација" (Богдановић 1986: 15). Историчари нација и теоретичари национализма запазили су да се националан свест у доброј мери заснива на измишљању своје историје. Тешко да ће се наћи бољи пример од албанског.

МИГРАЦИЈЕ – УЗРОЦИ И ПОСЛЕДИЦЕ

Главнину становништва на Косову, за време средњовековне српске државе, сачињавали су Срби. Тако ће остати и по заузимању ових простора од стране Турака. По историјским изворима о структури становништва на Балкану у почетку XVI века види се да је сеоски живаљ на Косову у потпуности српски. Арбанаса, не само муслимана већ и хришћана, није у то време било на Косову, а ни доцније до XVII века. Барски надбискуп Марин Бици, пролазећи Косовом 1610, извештава само о католицима српског језика у Јањеву, док о католичким или исламизираним арбанасима нема ни помена (Урошевић 1990: 70).

Албанска колонизација Косова и Метохије, према историјским изворима и антропогеографским реконструкцијама, започиње у XVI веку, али се не одликује

масовношћу која би изменила етнографску слику ових простора. Масовна колонизација наступа крајем XVII века, као последица тешких прилика насталих услед аустријско-турског рата. Од овог времена почиње не само настањивање албанског становништва, већ и изгон српскога народа са ових простора. Током XVIII века, још више у XIX веку, јасно се препознаје намера да овај изгон има системски и плански карактер, како би се ове области у потпуности поселе и присвојиле.

Јован Цвијић је у своје време установио да је Косова и Метохија област разноврсног и највише измешаног становништва. По Цвијићевим истраживањима, с обзиром на снагу и интензитет динарских миграција, целокупно становништво Балканског полуострва толико је измешано да се не може говорити о постојању староседелаца – старинаца, већ се ради о дошљацима који се деле на старије и новије. Дакле, нема генерацијског континуитета становништва на једном географском простору. „Данашње становништво метанастазичке области од Велешке Клисуре до Загребачке горе, није оно какво је било у Средњем Веку и пре најезде Турака“ (Цвијић, 1991 а: 179).

На Косово и Метохију нису досељавали само Албанци, већ и Срби. И једнима и другима заједнички је простор одакле су покренути у сеобу. Први српски досељеници на Косово стигли су управо из Албаније, нарочито северног дела, што је још једна потврда да је овај простор био етнички мешовито подручје одакле се кретао правац миграција према Косову и Метохији, етнички хомогеном српском простору. Албански притисак покренуо је српско становништво из његовог старог краја, простора северне Албаније, да би се услед истог притиска морали покренути и са нових огњишта, даље на север или ка северозападу (Богдановић 1986: 101, 102).

Није, међутим, свеједно који дошљаци заузимају просторе дотадашњих становника, од којег су рода и језика: „да ли је реч о становништву једног истог народа које се обнавља и подмлађује новим генерацијама својих досељеника, или о досељеницима другог народа: у првом случају, не само што се не мења етнички и национални лик једне области него се он утврђује и чини још снажнијим. У другом случају, када су досељеници другог народа, може се променити етнички карактер области и ова може да буде изгубљена. Управо то се дешавало на Косову. Српско становништво које тамо данас живи само је једним малим процентом ’стариначко’; оних старих рашких, немањићких српских родова без сумње тамо више нема“ (Богдановић 1986: 100, 101). Наиме, кад се ради о дошљацима свога рода, они настављају старе традиције јер их држе за своје, својим су их држали и пре досељења, уколико су, пак, у питању инородни досељеници, они не само да их неће усвајати, занављати и јачати, већ ће се свим силама трудити да их затру, заједно с онима који их баштине.

Уобичајена представа како су великим собама испражњене косовско-метохијске области у које су се населили албански брђани, потом разагнали преостало српско становништво, незнатно бројем, не одговара истини. Не задовољавајући се овим општим местима и схемама, Цвијић је овој теми пришао из једне далеко шире перспективе, смештајући је у оквир онога што ће назвати „метанастазичким кретањима“ становништва које је захватило широку област Балкана од Велешке клисуре

до Загребачке горе. У том склопу, он је разматрао албанску колонизацију и српско исељавање с Косова и Метохије, као и јужних области уопште.

На прво место, као узрок ових кретања, Цвијић наводи турску најезду и данак у крви; потом су велики подстицај дали аустријско-турски ратови, као и терор крџалија. Поред ових узрока, када се пред завојевачком војском крене у масама, постоје и оне сеобе изазване другим узроцима, економским и психолошким – оне теку тихо и неопажено, а у коначном више измене етничку слику појединих области од оних масовних бежанија, које имају историјско-политичку основу – а бележи их историја. Цвијић је економским узроцима дао велики значај, али је напоменуо како су у покретању миграцијам често пресудну улогу играли морални и психолошки мотиви, везани за национални понос и осетљивост, који нису дозвољавали да се трпи невоља и подноси беда (Цвијић 1991 б: 157). И ова силна бежања и миграције сведок су постојања националне свести, јер без тога и окупација би се лакше примила и поднела.

Дакле, оно на шта треба указати, између албанских и других динарских миграција постоји квалитативна разлика, макар им исходишта била у економским узроцима, што је, када су Арбанаси у питању, више него упитно јер су једино албанске миграције биле средство терора над хришћанским становништвом, омогућеног присуством и намерама турске државе. Истраживачи су забележили да су миграције с албанских висова кретале и када они нису били пренасељени, нити је тамошње становништво гладовало, већ је то била политика турске државе да их доведе на границе аутономне Србије и тако запречи њено ширење. Оваква политика турске државе трајала је све до 1912. године (Трифуноски 1976: 74, 75).

Васа Чубриловић је указао како је расељавање и насељавање становништва било средство којим су се на Балкану служили разни завојевачи. Ни Турци нису заборавили да се тим средством послуже. Напротив, често су га примењивали, а Албанци су им били важан ресурс за такву политику (Чубриловић 1930: 43). Арнаути су надирали на свим линијама додира српског и арбанашког елемента, заузимајући српске крајеве. „Зна се и судбина српског елемента у тим крајевима, који је услед силних зулума највећим делом преврнуо вером и махом се поарнаутио, једним делом избегао, а нешто местимице заостао“ (Николић 1938: 5). Они који нису избегли морали су бити спремни да поднесу најгори могући зулум, јасно усмерен на уништење српског елемента, а као највећи зулумћари показали су се скорашњи преверенци – Арнауташи. Да је ово насељавање имало планski карактер, како би се променио етнички карактер области, види се и по томе што се нису селили у крајеве који су били ређе насељени или пусти, већ у крајеве који су били густо насељени српским становништвом. „Све говори у прилог томе, да се нису овамо ширили због какве пренасељености у својој домовини, већ су их на ову страну нарочито упућивали и насељавали; постојао је изгледа код Турака нарочити систем насељавања, чији је циљ био слабљење и распарчавање српског живља и приближавање ка границама тадашње Србије“ (Николић 1938: 28).

Из начина насељавања ових компактних српских области, каже Риста Т. Николић, „види се она карактеристична особина арнаутске душе, као и то да су били нарочито упућивани у ове крајеве према тадашњој Србији. Ти су се први Арнаути

насељавали махом на превару, и тек после су се насилнички ширили, отимајући имања становницима. Кад су се досељавали били су јадни и жалосни. Најпре су обично долазили сами, а после су им стизале породице. Кукали су и преклињали да их становници у селима, где су наишли, приме на конак. Ови су их из сажаљења примали у своју кућу, али се Аранутин није више удаљавао из куће. Чим му стигне породица, смести се у кућу, избаци све, што му не треба, па ће онда рећи ономе, који га је примио на конак: 'Ја идем чак из Малесије, сад иди ти!'" (Николић 1938: 33).

Да се народи селе и премештају није ништа ново, али иза албанске колонизације српских земаља остао је крвави траг насиља, колективног и појединачног. Тај траг у историјској свести српскога народа ништа не може избрисати, нити треба. У личним односима између људи могло је бити разумевања и поштовања, држања дате речи и чињења добрих дела, али то не може променити општу слику саткану од зулума и злочина. Најмање се ту радило о силаску гладних људских маса с неплодних планина у питоме и плодне низине, које су остале испражњене. Албанске масе нису стизале на ничију земљу, остављену и пусту, а управо је таква теза протежирана у једном времену. Албанске хорде упадале су у компактне и густо насељене српске области, а да остваре успех није им омогућила једино њихова енергичност и безобзирност, већ им је то обезбедила њихова припадност исламу, јер је турска власт фаворизовала муслимане у односу на хришћанску рају, обесправљену и незаштићену. Да се хришћани могу убијати некажњено, за Арнауте је било нешто што се подразумева, а Србима је било забрањено и да оплакују најрођеније или да теше најближе суседе. Тома Смиљанић, истраживач историје јужних крајева, пише како једној Српкињи, којој је Арбанас убио сина, нико није смео прићи да је теши. Пришао јој је сам убица и рекао: „Ћути! Ћути! Ето му било писано да га ја убијем" – на шта му је она одговорила: „Хвала ти кад се бар ти нађе да ме утешиш!" (Смиљанић 1925: 427).

У народном памћењу и традицији српскога народа, Арнаутин је био синоним за насилника и пљачкаша, како у рату тако и у миру. То је био њихов начин живота, а када је још дошао подстицај од турске државе, они су му дали особиту димензију. „Према српском животу, стављеном изван заштите, они не врше свој стари занат друкчије него као дужност, и у томе не само што их нико не обуздава, него им се још повлађује" (Томић 1913: 13, 14). Страдало је све српско, а нарочито свештенство. Симбол тога страдања, неизбрисиво у народном памћењу, остаће да је један исламизовани Арнаутин, Синан-паша, наредио, а његови једноверни саплеменици, извршили наређење: отишли у Милешеву, узели тело Светога Саве, донели га на Врачар и спалили 1594. године.

ИСЛАМИЗАЦИЈА И АРБАНАШЕЊЕ

Балкански простор представља велики мозаик, и то покретни мозаик, настао непрестаним кретањем становништва, али и преобраћањем, пре свега верским, што је водило трансферима националног идентитета са свим оним што конвертитство носи (Klejer 2022: 27). Косовски вилајет покривао је област која се није ограничавала на простор који данас знамо као Косово и Метохија, већ је обухватао

Новопазарски санџак, област Плава и Гусиња, који су данас у Црној Гори, планинске крајеве данашње североисточне Албаније, прешевску област и северну половину Македоније. На етнолингвистичком плану, за разлику од Скадарског санџака, представљао је хетрогену мешавину састављену од Срба, Албанаца, Турака, Рома, Јевреја и Арумуна. У областима где су ове заједнице живеле измешано и ступале у додир, „идентитети су били врло флуидни, и долазио је до мењања етничке припадности. Тако су у градовима попут Призрена, Пећи, Приштине и Скопља, муслимани који нису били турског порекла били склони турчењу, па је турски (или турско-османски) идентитет постао обележје градског живља. У неким сеоским и планинским крајевима данашње Македоније и Косова, најраспрострањенија појава била је постепена асимилација муслимана различитог порекла у најбројнију етничку групу, што значи у 'Албанце'" (Klejer 2022: 67, 68).

Долазак Турака покренуо је и арбанашке сеобе. Турско освајање покренуло је талас албанских миграција према Италији, трајале су током XV и XVI века у знатном броју, наставиће се и у XVII и у XVIII веку, када се усељавају у мањим групама. Углавном су долазили из централне и јужне Албаније, што се види из дијалекта којим су говорили, али и по православној литургији коју је имала већина тих заједница. Римска црква је предузела мере да их приведе латинској вери и обредима, прилично успешно. Насељавали су Јужну Италију и Сицилију, а да нису радо виђени говори једна сицилијанска изрека: „Ако наиђеш на вука и Албанца, прво убиј Албанца" (Бартл 2019: 64–68). Мора се имати у виду постојање ових заједница, због њиховог утицаја на обликовање албанске националне свести. Прва албанска књига појавила се, највероватније, у Риму, 1555. године. Реч је о издању од 188 страна, под називом Messale, с литургијским текстовима. Дело је штампано латинским писмом, с неким посебним знацима позајмљеним из ћирилице. У овом писму појавиће се и остали албански списи настали у Италији. „Старија албанска историја књижевности незамислива је без италоалбанских писаца" (Бартл 2019: 84). Процена је да у Италији живи око 100.000 Албанаца, првенствено у Апулији, Калабрији и на Сицилији – ради се о досељеницима из времена турске најезде. Говоре архаичним обликом тосканског дијалекта, који је угрожен јер га нема ни у медијима ни у образовном систему, јер у Италији, демократској и цивилизованој, албанска заједница не ужива никаква мањинска права која би им гарантовала држава (Бартл 2019: 18).

Временом, почело је прилагођавање, а потом и исламизација. Многи Арбанаси преласком на ислам дошли су на важне позиције у држави. Прва жртва ових исламизираних Арбанаса били су њихови сународници који су задржали хришћанску веру – услед прогона они су почели да се исељавају, понајвише према српским крајевима. Притисак није престао у крајевима новог насељења, па „су ти католици Арбанаси у новим својим насељима и примили ислам да би се ту раширили и раскомотили на рачун притешњених Срба православаца који су, већим делом, измицали па у новим насељима и сами примали ислам" (Васиљевић 1939: 3).

Учинак турске владавине над Арбанасима не може се поредити по последицама које је она имала на друге балканске народе, Србе и Бугаре, „јер су Турци тамо изазвали гашење високих средњовековних култура. У Албанији тога није било. У средњем веку тамо није било ни црквене организације нити државне традиције,

уметности или књижевности за које би се могло рећи да су албанске. Писарнице албанске властеле издавале су докумената на грчком, латинском и српском, али не и на албанском. Албанци су у средње веку били изложени утицајима грчке, ромејске и словенске културе, а с Турцима долази још један утицај који само потискује оне претходне" (Бартл 2019: 51). Ни на који начин се не може рећи да је учинак турске владавине онакав какав је био за јужнословенске народе, како ће написати Иво Андрић: „Чак ни оном делу Јужних Словена који је прешао на ислам Турци нису могли да донесу неки културни садржај нити неки виши историјски смисао; хришћански део поданика, међутим, њихова владавина довела је једино до губитка обичаја и до назатка у сваком погледу" (Андрић 1994: 50). Напротив, када је о Албанцима реч, довољно је приметити да у водећем слоју Турског царства, војном, политичком и културном, Албанци су били заступљени у мери која није била у сразмери с њиховом бројношћу и снагом. Турска владавина им је омогућила да се распростру и на области које су далеко превазилазиле простор њиховог дотадашњег настањења. „Из свега тога је јасно да турска владавина за Албанце – ако не узмемо у обзир период распада Османског царства – никако није имала негативан учинак. Албанска историја није прекинута турским освајањем да би петсто година касније била поново настављена оснивањем националне државе, нити је то била историја непрестаног отпора против страног завојевача. Албанска историја је у највећој мери остала оно што је била и пре турског освајања: историја народа, у конкретном случају у оквиру вишенационалне државе, у којој су Албанци имали своје место" (Бартл 2019: 52). Ипак, то место, какво ће заузети, барем када је реч у односу на њихове суседе, битно ће се разликовати у односу на раније империје – али не на њихову штету.

Процес исламизације није мимоишао ни Србе. Срби који су се исламизирали касније, нису наступали с мањим конвертитским жаром. „Исламизирани Срби, поред тога што су се по вери изједначили с ранијим помуслимањеним и поарнаућеним сународницима, морали су примити и арнаутски језик и остале њихове спољашње облике. Многи су се и утркивали, да што пре прођу за праве Арнауте" (Васиљевић 1939: 5).

Исламизација је била сигуран пут и поуздан начин однарођивања. „Помуслимани ли се Србин у овим крајевима, највише се стара да и језик промени – као што је и веру променио" (Васиљевић 1939: 5). За њих је, како би се разликовали од правих Арнаута, коришћен назив Арнауташи. Разлика између ових групација била је видљива и по њиховом понашању, навикама и карактерним својствима. Арнаут је и могао имати части, за Арнауташа се то није могло рећи, како је забележио Иван Степанович Јастребов. На све начине гледали су да се изједначе с правим Арнаутима, почело би с ношњом, наставило с језиком. „На хришћане су су свим средствима навaљивали да се помуслимане и поарнауте, између осталога, и због тога да поделе грижу савести, и да их је већина, ако настане потреба да се одговара због превртања вере и језика" (Васиљевић 1939: 9).

Арнауташи су несклони да причају о своме пореклу, иако, како бележи Цвијић, знају да су српског порекла: „И после исламизирања говоре српски, каштo неколико генерација; после тога говоре српски као стран језик или знају само неколико српских речи" (Цвијић 1991 б: 21) Да им је порекло тема коју избегавају казује

и Јован Хаџи-Васиљевић: „Не свиди се исламизираном и поарнаућеном Србину да призна да је, по ономе како по народној оцени изгледа, отпадник вере и народног имена, и да је једно с *каурима* с којима живи помшано. Забележно је казивање да ће Арнауташи, пре своје порекло довести од Јевреја, него што би признали да су српског порекла“ (Васиљевић 1939: 5). И када, из неког разлога, морају признати да су били хришћани, казаће да су били католици, само да се не изједначе с православнима из којих потичу (Васиљевић 1939: 21). Признати своје српско порекло значило би признати отпадништво од вере и народног имена, издају најгоре врсте, понети име отпадника, а то нико не жели. Другог имена, како рече Меша Селимовић, међутим, нема. „Мислим да је ријеч тачна: отпадник, конвертит, човјек који је промијенио вјеру. Били смо хришћани, па смо оставили стару вјеру и узели нову, окупаторову. Зар то није отпадништво?“ (Селимовић 1977: 22). Наш народ је сковао изреку: потурица гори од Турчина. Турчин је угњетавање хришћанске раје држао за своје право, а потурица и за своју дужност. И то дужност коју му намеће нова вера. Због те вере, напуштана је и народност. А када је турска држава намерила да им ускрати такву могућност, окренули су се и против ње, иако су дотле с њом идентификовали и себе и своју судбину. Царски хатишериф или Закон о Танзимату био је објављен 3. новембра 1839. у Гилхани, те је по месту доношења назван *Гилхански хатишериф*. Овим актом проглашена је равноправност за све поданике у држави, а три основна начела која је садржавао била су: 1. Неприкосновеност живота, части и имања; 2. Равноправност у начину разрезивања и скупљања порезе; 3. Нови систем скупљања регрута и рока служења у војсци (Стојанчевић 1971: 145). Кренуле су побуне, а да би се повиновали поменутим одредбама, није било ни помисли. Уредбе турске власти нису поштоване, о ферманима, којима би се налагало суздржавање од насиља према хришћанима, није се водило рачуна, јер, како су говорили: „урманда ферман јок (у планини ферман не важи)“ (Стојанчевић 1971: 235).

И Арнауташи су се делили између себе, на старе, који су се исламизирали и поарнаутили раније и нове, који су то учинили одскора. Старији нису штедели презир према новопридошлима, нису били ради да се с њима ороћавају. „То је стога – пише Бранислав Нушић, што веле да та села нису чиста у правоверју; скоро су се истурчила, па бабе и старије жене у дотичним кућама још држе Велик-дан (Ускрс) или ако не то, а оне држе задушнице, велики пост или међу бадњак.“ (Нушић 1902: 40). И ово је, разуме се, био додатни мотив да се доказују у новој вери и новој народности, наравно, нападајући оне који су остали и у вери и у народности, ударајући им на живот, част и иметак.

Учинак исламизације дубоко је негативан, зла коб балканског простора, што важи, у првом реду за српски живаљ који јој је подлегао. „Чак и кад нису изложени мучењима која потичу извана, њихово биће прогоне и муче они остаци напуштене вере коју узалуд настоје да оставе за собом“ (Јефтимијевић Михајловић 2018: 124). Трагизам овог исламизованог, потом и поарбанашеног света изнео је Григорије Божовић у својим приповестима: „Божовићеви потурчењаци се сламају под теретом свести и савести и постају жртве начињеног избора“ (Јефтимијевић Михајловић 2018: 124). А бес ће искалити на онима с којима деле порекло, доскора

и вероисповест. Знали су преверени, пише Божовић, не обазирући се „на прекор свих хоџа и улема", задуго задржати старе обичаје, свечарити старе благдане и у новој вери, обављати муслиманске обреде и сунетити у дан хришћанског свеца на који су им се преци крстили и којег су заједно светковали. „Јер тако потурчени Горани чувају старе обичаје, каогод и стару ношњу и говор. Али су ревносни у вери као ретко ко од преверених скоројевића" (Божовић 1940: 180). У Дреници, гнезду арнаутлука, задуго су се могла срести српска лична имена, а нису била ретка ни презимена. Певали су српске песме и гудили уз гусле, није било куће без гусала (Васиљевић. 1939, 30-32). У призренском и пећком крају посебно су светковали Ђурђевдан и Дмитровдан, празнујући их као сопствене празнике. Тај обичај им је остао од предака који су били хришћани, а светковали су их, како је забележио Иван Јастребов, не по латинском већ по православном календару (Јастребов 2020: 195).

Француски конзул Леон Кражевски наводи пример бајрака Опоља и Жупе, области североисточно од Призрена, настањених Србима, који су се преобратили на ислам и себе сматрали „Албанцима". У свом извештају из 1908. године он наводи и случај Срба и области Горе (јужно од Призрена) који су се преобратили на ислам, али и после стотину година нису усвојили албански језик. Исти је случај и са исламизираним Србима из Средачке Жупе који су, упркос исламизацији, сачували свој језик и обичаје. Често је било да се и после усвајања албанског језика сачува и српски, па је присутна двојезичност. Из оваквих породица дошли су и неки од кључних идеолога албанства. У ред таквих долази и Хасан Приштина, један од челних људи албанског покрета, пореклом из Вучитрина, у чијој породици су сви, укључујући и жене, говорили и српским језиком. Српским језиком говорио је и писао Нецип Драга, важан албански вођа (Klejer 2022: 68).

Забележено је и то да преобраћеници нису исказивали превелику ревност у вери, није било претераног клањања и свакодневног упражњавања верских обреда, држали су до обичаја као што је обрезивање и рамазански пост који су били знак њихове верске припадности (Klejer 2022: 69). Али зато нису пропустили прилику коју им је припадност новој вери дала у односима са својим хришћанским суседима, с којима су делили порекло а до јуче и веру. Уосталом, због тога су и мењали веру: био је то начин да се престане трпети насиље и начин да се оно може некажњено чинити. Конзул Кражевски укратко је изложио разлоге исламизације наводећи да се муслимански идентиет доживљавао као припадност „религији слободних људи", док је хришћанство доживљавано као „религија робова" (Klejer 2022: 69).

Није реч о томе да су сви косовско-метохијски Албанци српскога порекла, тзв. арнауташи, јер би то било претеривање и неистина, али превиђати да је значајан број таквих исто је тако неоправдано. Да њихов број није занемарив указују истраживања Јована Хаџи-Васиљевића (Васиљевић 1925: 21-94). Историјска истраживања и народна традиција на ову тему, показале су се подударним. „Примањем ислама улазило се у заједницу фиса, примао албански језик и обичај, губила своја народност. Штавише, као што је чест случај с конвертитима, чин примања ислама стварао је ново непријатељство према својој старој средини; исламизовани и албанизовани Срби били су потом најборбенији, ударни део албанске народности" (Богдановић 1986: 98).

Исламизација је омогућила да се једна етнички невелика заједница знатно умножи. Намети и насиље били су методи којим се наводило на исламизацију српског живља, јер је то био једини начин да се заклоне и од једног и од другог. Али, за разлику од Босне, исламизација није гарантовала уточиште од насиља. Арнаути су настављали насиље и према исламизованим Србима, исто као што су га примењивали и према Арбанасима који су били хришћанске вероисповести. Ништа није значило бити муслиман, уколико се није радило о Арбанасу, није помагало ни ако си Арбанас, уколико се радило о хришћанину. Једини излаз за исламизоване Србе био је да се исламизација продуже у арнаућење.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Андрић 1994: Иво Андрић, *Развој духовноī живоīа у Босни īод уīицајем īурске владавине*, Београд, Просвета.

Бартл 2019: Петер Бартл, *Албанци: од средњеī века до краја 20. века*, Београд, Clio.

Богдановић 1986: Димитрије Богдановић, *Књиīа о Косову*, Београд, Српска академија наука и уметности.

Божовић 1940: Григорије Божовић, *Прūовеīке*, Београд, Српска књижевна задруга.

Васиљевић 1939: Јован Хаџи Васиљевић, *Арнаући наше крви – Арнаūаши*, Београд, Штампарија Драг. Поповић.

Хаџи-Васиљевић 1925: Јован Хаџи-Васиљевић, *Муслимани наше крви у Јужној Србији*, Братство, 19 (1925).

Јастребов 2020: Иван Степанович Јастребов, *Сūара Србија и Албанија: забелешке с īūоūовања*, Београд, Службени гласник.

Јефтимијевић Михајловић 2018: Марија Јефтимијевић Михајловић, *Знамења и значења: (оīледи о срūској књижевносūи Косова и Меūохије)*, Приштина: Лепосавић, Институт за српску култутру.

Klejer 2022: Natali Klejer, *O poreklu albanskog nacionalizma: rađanje većinski muslimanske nacije u Evropi*, Novi Sad, Akademska knjiga.

Николић 1914: Риста Т. Николић, *Ширење Арнаūа у срūским земљама*, Гласник Српског географског друштва 3 (1914), св. 3-4.

Николић 1938: Риста Т. Николић, *Ширење Арнаūа у срūске земље*, Београд, Географско друштво.

Нушић 1902: Бранислав Нушић, *С Косова на сиње море: белешке с īūа кроз Арбанасе 1894. īодине*, Београд, Дворска књижара Мите Стајића.

Селимовић 1977: Меша Селимовић, *Сјећања*, Београд, Издавачко предузеће „Слобода".

Смиљанић 1925: Тома Смиљанић, *Кичевија*, СЕЗ 51, Насеља и порекло становништва 28, Београд.

Стојанчевић 1971: Владимир Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царсūву од Једренскоī мира 1829. до Парискоī конīреса 1856. īодине*, Београд, Издавачко-штампарско предузеће ПТТ.

Томић 1913: Јован Н. Томић, *О Арнаūима у Сūарој Србији и Санџаку*, Београд, Геца Кон.

Трифуноски 1976: Јован Ф. Трифуноски, *Полоī (анūроūоīеоīрафска īроучавања)*, Београд, САНУ, Српски етнографски зборник, књига 42.

Урошевић 1965: Атанасије Урошевић, *Косово*, САНУ, СЕЗ, књига LXXVIII, Београд (репринт издање, Приштина, Јединство).

Цвијић 1991 а: Јован Цвијић, *Балканско īолуосūрво*, Сабрана дела, Београд, САНУ и др.

Цвијић 1991 б: Јован Цвијић, *Анūроūоīеоīрафски сūиси*, Сабрана дела, Београд, САНУ и др.

Чубриловић 1930: Васа Чубриловић, *Полиūички узроци сеоба на Балкану од 1860-1880. īод*, Гласник географског друштва 16.

Đuro V. BODROŽIĆ

CONTRIBUTION TO THE UNDERSTANDING OF SERBIAN-ALBANIAN RELATIONS

Summary

The main population in Kosovo and Metohija, during the medieval Serbian state, conssisted of Serbs. It will remain so after the occupation of these areas by the Turks. According to historical sources on the structure of the population in the Balkans at the beginning of the 16th centtury, it can be seen that the rural life in Kosovo is entirely Serbian. There were no Arbanas, not only Muslims but also Christians, in Kosovo at that time, and not until the 17th century.

The Albanian colonization of Kosovo and Metohija, according to historical sources and anthropogeographica I reconstructions, began in the 16th century, but it was not characterized by a mass that would change the ethnographic picture ot these areas. Mass colonization occurred at the end of the 17th century, as a result of the difficult circumstances caused by the Austrian-Turkish war. From this time began not only the settlement of the Albanian population, but also the expulsion of the Serbian people from these areas. During the 18th century, even more so in the 19th century, the intention that this expulsion has a systemic and planned character is clearly recognized, in order to fully settle and appropriate these areas. Islamization was of the greatest help to them, because it made them Turkish wards and a tool used by the Turkish state against its Christian subjects. Islamization was a way for the Christian population to be assimilated not only into Muslims, but also to be Albanianized.

Keywords: Serbs, Albanians, Illyrians, Kosovo, Metohija, Turks, Islamization, assimilation, migrations.

Рад је предат 1. марта 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 355.424:629.7.014.9(470:477)"2022"
623.746:629.014.9
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-49656

Оригинални научни рад

*Miroslav R. TERZIĆ**
University of Defense, National Defense School, Belgrade Serbia

EFFECTS OF THE USE OF ROBOTIZED COMBAT SYSTEMS DURING THE CONFLICT IN UKRAINE FROM 24.02.2022.

Abstract: This study analyses the use of robotic combat systems during the Russian Federation's invasion of Ukraine (special military operations of the armed forces of the Russian Federation) in two periods. The first period refers to the beginning of the special military operation (24 February 2022) until the declaration of partial mobilization in the Russian Federation and the holding of referendums in four regions of Ukraine on joining the Russian Federation. The second period includes the conflict after the annexation of the Donetsk People's Republic, Luhansk People's Republic, Kherson, and Zaporizhzhia regions to the Russian Federation.

The study critically examines the concept of using unmanned aerial vehicles as well as the way of fighting against unmanned aerial vehicles in certain combat situations during a special military operation. This study hypothesises that the success of using robotic combat systems depends on the experience in combating unmanned aircraft, the reliability of the command and information system, electronic warfare systems, and anti-aircraft defence systems. The side that planned a layered approach in combating drones (good intelligence assessment, use of electronic warfare systems, anti-aircraft defence systems, and efficient and effective application of lessons learned) had more success in suppressing the use of drones.

Keywords: Ukraine, Russian Federation, special military operation,, robotic combat systems, unmanned aerial vehicles

INTRODUCTORY CONSIDERATIONS

A new generation of warfare is currently underway in Ukraine. The basic characteristic of this warfare at the operational-tactical level is the use of robotic combat systems in combat operations. The mass use of robotic combat systems, especially unmanned aerial vehicles, has come to the fore in the special military operations of the armed forces of the Russian Federation Ukraine (Russian Federation'sinvasion of Ukraine). The use of robotic combat systems in military operations increases the efficiency and effectiveness of destroying the enemy's combat equipment and reduces the number of innocent victims. The effective use of robotic combat systems destroys profitable objects of action and strengthens combat power. By analysing the special military operation of the Russian Federation in Ukraine, mainly from the aspect of the use of robotic combat systems, and

* Assistant professor, terzicmiroslav@yahoo.com

comparing the use of unmanned aerial vehicles during previous conflicts, it is possible to find the causes of the successful or unsuccessful use of unmanned aerial vehicles during the conflict in Ukraine. By determining the causes of the successful or unsuccessful use of drones and observing the consequences of their use, it is possible to develop and prove the hypothesis stated in the abstract. After much speculation in the literature regarding unmanned aerial vehicles (robotic combat systems), this study provides some necessary specifics regarding the use of robotic combat systems during the conflict in Ukraine. Although the goal of this announcement is to clarify, based on an analysis of combat operations, the success-failure of the use of robotic combat systems during the conflict in Ukraine, it does not avoid the technical aspects of robotic combat systems.

While discussing the use of robotic combat systems, it is necessary to mention the basic theoretical provisions of robots. The term 'robot' has its roots (origin) in the Czech and Slovak languages, in the words 'ob' and'robota', which literally means work (activity). In Serbia, the word robot has two meanings: 1. electronically controlled automation, often performed according to human figure that performs various operations. 2. Obedient, blind executor of orders or program procedures (Речник српског језика, 2017: 1169). The word robot in the English speaking world refers to a machine (an electromechanical assembly) controlled by a computer and used to automatically perform tasks (https://dictionary.cambridge.org). The word robot was first mentioned in the scifi drama 'Rosums Universal Robots - R.U.R.' by the Czech writer Karel Čapek performed in 1920.

American science fiction, Russian-born writer and biochemist Isaac Asimov[1] was the first to introduce the laws of robotics.

1. A robot may not injure a human being, or through inaction, allow a human being to come to harm.

2. A robot must obey the orders given to it by human beings except where such orders would conflict with the First Law.

3. A robot must protect its own existence as long as such protection does not conflict with the First or Second Law.

For a machine (electromechanical assembly) to be called a robot, it must meet the following conditions: it must have the ability to receive, analyze, and understand information from the environment, move its parts, move itself, and perform certain actions with objects. The constituent parts of the robot enable it to functionand fulfil the purpose of its existence. The components of the robot are as follows:

- sensors that register and receive information from the environment in which the robot is located (robot senses).
- aprocessor or logic (electronic circuits that function with some logic) that processes information collected from sensors (the so-called brain of the robot),
- parts that perform some action according to the instructions of the processor (moving parts or limbs of the robot),
- source of energy (power supply) that revives the robot,
- the body of robot (multiple moving parts and sensors combined into one unit).
- the body of robot (multiple moving parts and sensors combined into one unit).

1 Рус. *Исаáк Юдович Озúмов*; Иетрович, University of Columbia PhD in Chemistry graduate, lived from January 2nd 1920 – April 6th 1992.

Sensors represent the part of a robot that interacts with its environment. The robot collects the necessary information from the environment using sensors. The installation of sensors depends on the purpose for which the robot is designed and on the needs and program on which it is working. The processor (logic, logic circuits, and programmer) or the brain of the robot manages and controls the functioning of the robot. Different models of processors and computers are used depending on the number of complex activities that the robot must perform. The movable parts of the robot enable movement (e.g. legs, wheels, propeller, wings, and tracks) and help perform certain activities or functions (arms, gun, grenade launcher, moving camera, laser target designator, periscope, or a specific work tool). The power source is the part of the robot that provides energy to work. Power supply batteries, solar panels, internal combustion engines, and nuclear generatorscan be connected to the robots.

We can argue that Nikola Tesla[2] was one of the pioneers of robotics. He filed Patent No. 613, 809; dated November 8, 1898, entitled 'Method of and apparatus for controlling mechanism of moving vessels of vehicles'. The patent shows the beginning of the development of a robotic remotely controlled system (ship). Remote control of the ship was achieved using two transmitters with different frequencies and two paired receivers individually with each transmitter. Navigation of the ship (in the form of starting the propeller and controlling the rudder) was possible only when the receivers of the ship simultaneously registered signals at both frequencies from individual transmitters located on the ship. It was the result of the logical operation 'I', which was then used for the first time and realised by relays, where the output was the starting of the propeller or rudder. The patent application states: 'What distinguishes this patent from all systems up to that point is that no wires are required, the only thing required is the natural media in the space'. This is much more practical and achieves similar results (as when the mechanism is connected to a wire) as long as the body is within the range of the waves, currents, and pulses being emitted. The invention enables the application of any means of propulsion, allows a moving body or ship, the greatest possible speed, to control the operation of its machinery, and to direct its motion either from a fixed point or from a body that moves and changes its direction at any speed. The control is maintained atlong distances without any physical connections between the ship and the apparatus that controls its movement, and thus without restrictions (https://teslauniverse.com/).

There are two groups of robots based on their purpose:

1. autonomous general-purpose robots and,
2. specialized robots (which perform one or a set of similar functions).

Autonomous general-purpose robots can independently perform various functions. They can move independently in pre-designated areas, perform some of their needs (e.g., charging) for proper functioning, use electronic doors and elevators, and perform other basic tasks. Special types of autonomous robots are used in space research, where the problem of real-time interaction with the environment must be solved. Therefore, complex and precise sensors, autonomous and automatic operations, and artificial intelligence

2 Nikola Tesla (Smiljan, July 10, 1856 - New York, January 7, 1943) was a famous Serbian and world inventor and scientist who worked in the fields of physics, electricalengineering, and radioengineering.

have been developed. The problem with these robots is related to the transmission of control signals and information from sensors over long distances. These robots are the for erunners of robotic combat systems that have almost all the advanced functions of space exploration robots but are armed and adapted for military combat use. Specialised robots are designed for specific skills. Examples include flying in swarms, taking field photos, hovering over an object, or providing guidance to a signal emission source.

By analysing the purpose of robotic combat systems, we can conclude that this special autonomous type of robot is 'dehumanized' because it does not respect Asim's basic laws of robotics because its purpose is to inflict the greatest possible losses in workforce, and destroy military equipment and infrastructure. However, some theoreticians state that robotic combat systems will be dehumanised when they are left with the opportunity to make their own decisions about combat actions based on objectives. If the human factor makes decisions regarding the combat effectiveness of robots, a certain level of humanity can be maintained. However, the practice of using robotic combat systems by the Russian Federation during the conflict in Syria (the Uran-9 and Vehar robotic combat platforms which were used), the use of unmanned aerial vehicles (the so-called kamikaze drones) of the Israeli-made Harop type during the conflict in Nagorno-Karabakh, and the use of unmanned aerial vehicles, the Russian-made Lancet, and Geranium-2 aircraft during the conflict in Ukraine indicate that the level of humanity has been lost. For example, Kamikaze drone type Geranium-2 (Shahid-136) and Harop refer to the electromagnetic signal source of the radar observation station or the signal source of the radar guidance and control station in which there is a human crew. The drone circles above a certain area, and when it registers a radar signal, it is simultaneously directed towards the source of the radar signal (the drone has made a decision), destroying the radar station and its crew members. The use of drone swarms in combat operations (to find and destroy enemy targets) with the aid of artificial intelligence is also possible without human decision (Johnson 2019). The effective use of unmanned aerial vehicles has a great influence on the effectiveness of combat operations, which is achieved by an adequate assessment of their purposes and capabilities (Terzic 2020).

The synchronised use of robotic combat systems in the air (unmanned aerial vehicles) and robotic combat systems on the ground with combat units in a tactical-level operation were first practically applied during the execution of an operation against terrorist forces in the Syrian province of Latakia in December 2015 (Terzić, Đekić et al. 2020). The success of the synchronised use of robotic combat systems by the Russian Federation in the operation against terrorists in the province of Latakia, among other things, had the factor of surprise and insufficient readiness of terrorists (ISIL terrorists did not posses the appropriate weapons, tactics, techniques, and procedures) to fight against robotic combat systems. In conflicts from the end of the 20th century until 2023, during the planning and execution of military operations, unmanned aerial vehicles were massively used, while land-based robotic combat platforms were rarely used.

The reasons for the rare use of land-based robotic platforms, although advertised at arms fairs, are as follows.

- During the testing of robotic combat systems, it is difficult to create or simulate a realistic combat environment, making it difficult to determine the degree of reliability of certain functions of the tested robotic system.

- Land-based robotic combat platforms do not have sufficient autonomy to operate in a complex combat environment because sensors and artificial intelligence are developing, and they should ensure: 1) the ability to work with partial or complete absence of initial information about the operational environment, 2) recognition of objects andanalysis of the situation, and 3) ability to overcom physical obstacles (obstacles in road communications, rivers, lakes, objects in urban areas, etc.) in a short period of time.

- The command and information system should enable an increase in the control range and functional connection of robotic combat platforms with combat and combat support units during the preparation and execution of military operations in the conditions of network-centric warfare.

- Energy sources (powering the terrestrial robotic platform) should enable operation under different climatic conditions, and the operation of the power source should not be an unmasking sign.

Despite the great diversity in the offers of robotic combat platforms and the insufficient amount of reliable data on the functioning of robotic combat platforms in military operations, there is a common interest in three basic questions:

1. Is a reliable command and information system necessary for the success of robotic combat platforms?

2. What is the intensity of the use of robotic combat platforms (unmanned aerial vehicles) during the Special Military Operation of the Russian Federation in Ukraine (Invasion of the Russian Federation in Ukraine)?

3. Is the effectiveness of robotic combat platforms affected by enemy electronic warfare and antiaircraft defence units?

In the next two sections, the special military operation of the Russian Federation in Ukraine (the Russian Federation's invasion of Ukraine) is analysed, the views and reasons for the successful or unsuccessful use of robotic combat platforms (unmanned aerial vehicles) are presented, and the impact of robotic combat systems as a very important component ina new generation of warfare is discussed. The first period includes an analysis of the conflict in the time frame of 24 February 2022. (the beginning of the Russian Federation's invasion of Ukraine) until the annexation of the four Ukrainian regions to the Russian Federation. The second period includes an analysis of the conflict from the annexation of the four Ukrainian regions until June 2023.

THE INITIAL PHASE OF THE CONFLICT BETWEEN UKRAINE AND THE RUSSIAN FEDERATION

Before the beginning of the Russian Federation's invasion of Ukraine (special military operation, as stated by the President of the Russian Federation, Vladimir Putin), Ukraine was a member of NATO's military-political program 'Partnership for Peace'. Ukraine, as a member of the 'Partnership for Peace' alliance, expressed an aspiration to become a member of the NATO alliance and thus represented a threat to the security of the Russian Federation. As a member of the Partnership for Peace Program, Ukraine began modernising its armed forces in 2014 to reach an appropriate level of interoperability and compatibility with the NATO forces. The armed forces of Ukraine switched to a new concept of organisation and training, established a digital system of command and

control, received new systems for reconnaissance and observation, systems for combat support, and so on. According to The Military Balance magazine for 2021, Ukraine had 209,000 members of the armed forces (Army: 145,000; Navy: 11,000; Air Force: 45,000; Special Forces: 8,000), 102,000 members of the Paramilitary Forces 900,000 members in reserve. (The Military Balance, 2021: Chapter Five) According to the magazine, the armed forces of Ukraine had 12 remotely piloted Bayraktar TB-2 aircraft (six UAVs in the Air Force and six UAVs in the Navy). It is possible to assume that the reconnaissance units were equipped with different types of drones intended for reconnaissance, selection of objects of action, and evaluation of the effects of actions at the tactical level.

Thus, based on the above information and the current situation in the Donetsk People's Republic and the Lugansk People's Republic, Russia considered its interests to be threatened, and on 21 February 2022 it recognised the Donetsk and Lugansk People's Republics and from 24 February 2022, it started thespecial military operation or invasion of Ukraine. The declared goal of the special military operation in Ukraine, announced by the President of the Russian Federation, Vladimir Putin, was to protect the people of the aforementioned republics and the demilitarisation and denazification of Ukraine, as well as to bring to justice those who committed numerous bloody crimes against the civilian population, including citizens, including the citizens of Russian Federation (http://en.kremlin.ru, 2022).

Aspecial military operation (Russian Federation's invasion of Ukraine) was launched infive strategic directions. It is possible to arrive at based on monitoring the situation on the Ukrainian battlefield, using the data from open sources of information present on the website https://liveuamap.com, as shown in Figure 1; it illustrates the course of combat operationsin on 25 February 2022.

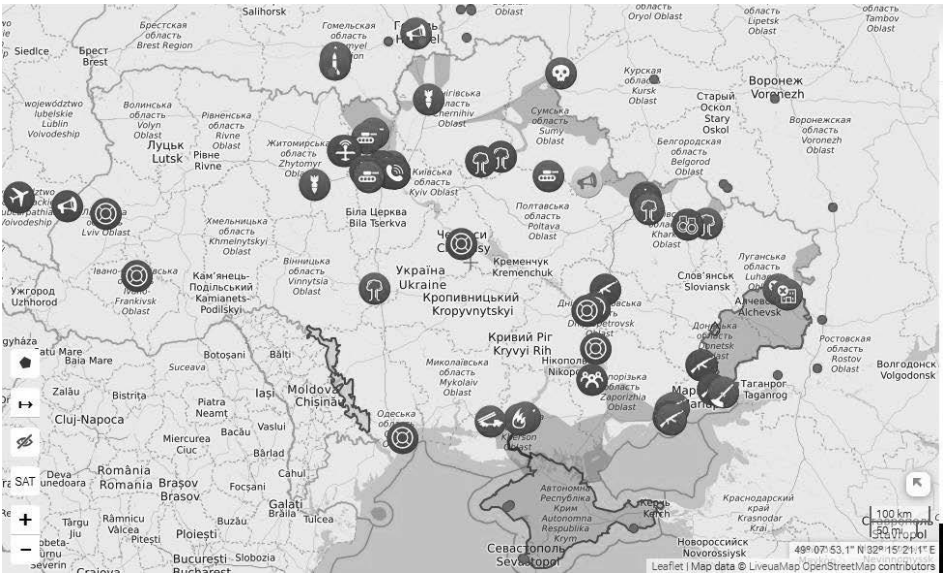

Figure 1: Combat operations on the territory of Ukraine on 25 February 2022.[3]

3 Image taken from the site https://liveuamap.com/en/time/25.02.2022.

The first strategic direction of action was led by the Homyel Region of the Republic of Belarus towards Kyiv. Another strategic direction of action was from the Kursk region of the Russian Federation towards Kyiv. The third strategic direction of action was from the Belgorod region towards Kharkiv. The fourth strategic direction of action was from the Rostov region towards Lugansk and Mariupol. The fifth strategic direction of action was from the Crimean Peninsula towards Zaporizhzhia and Kherson.

In the initial phase of the special military operation, a semi-circular base was established by attacking from five strategic directions, and favourable operational-tactical conditions were created for the continuation of the offensive operation by carrying out concentric frontal breakthroughs to the Dnieper River. By breaking through the Dnieper River, a certain phase line or the desired end state of the attackers would be reached. However, for a large territory (operation zone), unfavourable weather conditions, modern weapons, combat training and equipment, and different attitudes of the population towards the execution of the operation, are necessary to exploit the initial successes (favourable operational-tactical conditions), conquer and control the territory, adequately access the intelligence, and ensure resource (force sufficiency) and operational capabilities. In the initial period of the conflict between Ukraine and the Russian Federation, the Russian side carried out deep penetrations from five strategic directions by using robotic combat systems, indicating a number of specifics. Based on the analysis of the reports on the operational capabilities of the armed forces of Ukraine the Russian Federation, and the analysis of open-source data from the zone of operation, it is possible to draw a conclusion about the manner and efficiency of the use of remotely piloted aircraft and drones.[4]

EFFECTS OF THE USE OF ROBOTIC COMBAT SYSTEMS OF THE ARMED FORCES OF THE RUSSIAN FEDERATION IN THE INITIAL PHASE OF THE CONFLICT

According to the magazine The Military Balance (The Military Balance, 2021: Chapter Five), by the end of 2021, the remotely piloted aircraft Forpost (Searcher II) and unmanned aerial vehicles Pchela 1 and Pchela 2 were in operational use by the armed forces of the Russian Federation. The Russian Federation purchased the Forpost drones from Israel in 2015 in order to overcome the technological and operational gap of the Armed Forces of the Russian Federation in unmanned aerial vehicles (Julian 2022). In addition, in the units of the Ground Army of the Russian Federation (most often in artillery units) there were Orlan-10 unmanned aerial vehicles. Information can also be found on the Internet that in the first days of the special military operation, an unmanned aerial vehicle (kamikaze drone) 'Kub-BLA' was used. There no reliable data on the use of land-based robotic combat systems in the initial period of the conflict between the Russian Federation and Ukraine.

4 A remotely piloted aircraft is an unmanned aerial platform that requires a runway and piloting skills, and an unmanned aerial vehicle is an unmanned aerial platform for the use of which no runway and aircraft piloting skills are necessary - author's note.

The remotely piloted aircraft Forpost (Searcher II) is designed for battlefield reconnaissance, target data delivery, correction of fire missions, and evaluation of fire missions on the target. The maximum flight height was approximately 6000 m and the operational range wa up to 250 km. The armed forces of The Russian Federation developed this aircraft as a combat version by arming it with anti-tank missiles and KAB-20 with laser and satellite guidance. During the deep penetrations by the armed forces of the Russian Federation on strategic routes towards Kyiv, it is possible to assume that the remotely piloted aircraft Forpost was used for the strategic reconnaissance and bombing of important targets. An aggravating circumstance of use can be the system for control and data transmission, because, in practice, the distance between the control cabin and the unmanned aircraft is less than 250 km owing to the influence of the terrain and time on the propagation of electromagnetic waves. If located in Ukraine, the control cabin should be part of a unified communication system for a special military operation. Communication and data links are sensitive to electronic warfare. The operation of the power source (internal combustion engine) of a UAV (unmanned aerial vehicle) produces noise that can be detected, thereby compromising the UAV. The UAV costs approximately 6 M U.S. dollars which makes this remotely piloted aircraft a very important target for defenders. Ukraine's air defence and electronic warfare systems were fully operational. In mid March 2022, the Ministry of Defense of Russia published a video of the combat use of Forpost remotely piloted aircraft. The video showed actions being performed in the warehouse of the Ukrainian Army, most likely guided by a KAB-20 bomb. Following this action, newspaper reports revealed that a Forpost drone was destroyed in the Zhytomyr region (https://www.jewishpress.com, 2022).

The unmanned aerial vehicles, Pchela 1 and Pchela 2 are, according to some data, in operational use since 2022. The unmanned aerial vehicle is intended for the collection of intelligence data in the area of operation with the help of optoelectronic means to support ground army units. It is envisaged that the UAV Pchela will send the collected intelligence data to fire support systems ('Smerch', 'Grad') and attack helicopters via a datalink. For its launch, a launch pad located on a tracked vehicle is necessary. Landing is performed using a parachute with an inflatable shock-absorbing bag. It is powered by a two-stroke piston engine. Based on the experience from combat operations in Chechnya, the maximum distance of the UAV Pchela from the control station wa 55 km (within optical visibility), and the flight height wa in the range of 600–2200 m. The UAV Pchela was most likely used at the operational level to provide operational support to ground units during combat operations in all strategic directions. The disadvantages of using this drone are its low flight height and noisy engine operation; therefore, it is easy to spot and act on it using infantry weapons.

The UAV Orlan-10 is intended for reconnaissance and tracking of targets in the operational zone at the operational level. The maximum flight height wa approximately 5000 m, and the maximum flight distance wa approximately 120 km. The drone wa controlled by control station, and the data were sent via 3G and 4G networks. This can also be a disadvantage because if the data transmission and management links are disrupted,

then control is lost. Pictures and videos of the UAV Orlan-10, as well as the destruction of theUAV Orlan-10 control station, can be seen on the Internet. Figure 2 shows the UAV Orlan-10on the launch pad and the interior of the Orlan-10 UAV control cabin.

Figure 2: Orlan-10 launch layout and Orlan-10 control cabin

In the initial phase of a special military operation, the UAV (kamikaze drone) 'Kub-BLA' was used at the tactical and operational levels to attack armoured vehicles and anti-aircraft defence systems.'Kub-BLA' is launched from the control panel and carries approximately 3 kgof explosives, the flight speed is approximately 130 km, it can stay in the air for approximately 30 minutes, and there is no reliable information about the range. It does not have the option of being on duty in the air and returning after launch. The drone was assumed to have three modes of operation: 1. vertical action towards the observed target, 2. to land with a parachute and rest until someone touches it, and then explode 3. toactivate self-destruction. The disadvantage of using this aircraft is that it acts only on the target for which the coordinates have been entered and cannot be guided by a laser or radar signal. On the Internet, we can see pictures of destroyed 'Kub-BLA' in the zone of a special military operation, most likely as a result of the action of light air defence of the armed forces of Ukraine.

Analysing the initial phase of the Russian Federation's invasion of Ukraine (special military operation) based on the available data, it can be concluded that the intensity of the use of remotely piloted aircraft and drones was low on the Russian side. The reasons for the low intensity of UAV use, especially in the strategic direction towards Kyiv, should be sought in the electronic warfare and air defence capabilities of the armed forces of Ukraine. One of the reason for this may be the functioning of a unique command and information system in certain strategic directions.

EFFECTS OF THE USE OF ROBOTIC COMBAT SYSTEMS BY THE ARMED FORCES OF UKRAINE IN THE INITIAL PHASE OF THE CONFLICT

In the initial period of the conflict, the armed forces of Ukraine were equipped with Bayraktar TB-2 remotely piloted aircraft, and received, as part of the military aid, a certain number of UAVs that were used at the operational-tactical level, of which Switchblade 300 and Switchblade 600 were the most commonly mentioned (Bajak-Ahirova 2023).

The remotely piloted aircraft, Bayraktar TB-2, is a multipurpose system that can be used for information, observation, reconnaissance, air strikes on ground targets, correction of artillery fires, damage assessment, and laser marking of targets. In combat operations, the aircraft can carry a payload for the realisation of the ISR (Intelligence, surveillance and reconnaissance) function and laser target marking or carrying precision-guided bombs for the execution of an air strike against fixed targets on theground, targets moving at low speed on the ground, or targets sailing at sea, which have a high value or are time-sensitive. Figure 3 illustrates the components of the Bajraktar TB-2 UAS remotely piloted aerial system. The elements of Bayraktar TB2 UAS are as follows: 1 - Bayraktar TB2 AIR vehicle platform; 2 - generator; 3 - ground control station; 4 - ground data terminal; 5 - remote video terminal; and 6 - Forward base.

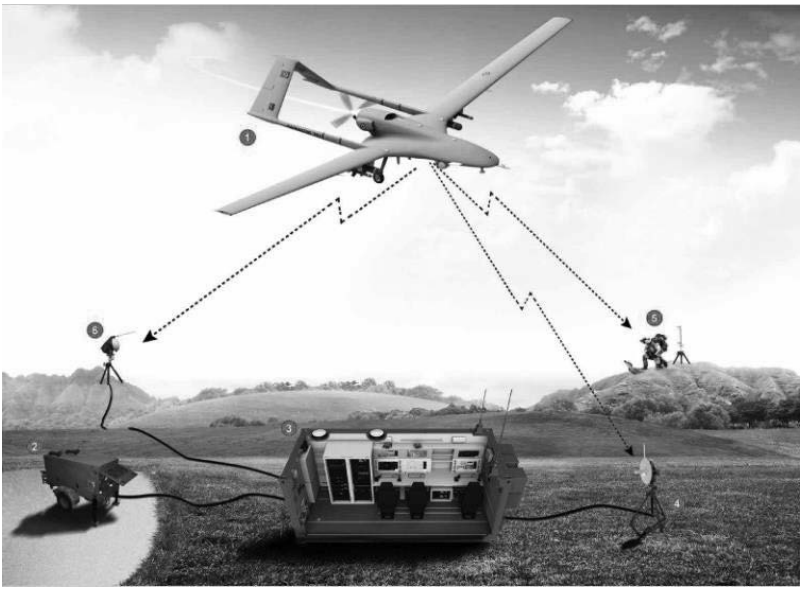

Figure 3: Bayraktar TB-2 UAS (Baykar_catalog_eng.pdf)

The effectiveness of using the UAV Bayraktar TB-2 in the initial period of the conflict wa influenced by the fact that the armed forces of the Russian Federation possessed data on the characteristics of the aircraft and the tactics of fighting against them. The armed forces of the Russian Federation obtained information about the aircraft and tactics of fighting against them during the conflicts in Syria, Nagorno-Karabakh, and the DNR (rus. Донецкая Народная Республика, ukr. Донецька народна республіка) and LNR (rus. Луганская Народная Республика, ukr. Луганська народна республіка). At that time, Pancir S1 antiaircraft and electronic warfare systems were used against the Bayraktar TB-2. In the initial period of the armed conflict, the armed forces of Ukraine used a remotely piloted Bayraktar TB-2 aircraft to collect intelligence and destroy valuable targets on land and sea. The UAV targeted marching columns in the pincer of deep penetrations, command posts, and the area around

the Snake Islands. In addition, the armed forces of Ukraine tried to use Bayraktar TB-2 for operations in the Kursk and Belgorod regions; however, the aircrafts were shot down by air defense. According to open sources, the loss of remotely piloted aircraft until September amounted to 10 aircrafts. After the stabilisation of the front line (from the period of the annexation of four Ukrainian areas to the Russian Federation - ed.) there is not enough information regarding the us of Ukrainian Bayraktar TB-2 for ground targets.

By analysing the earlier conflicts, it is possible to draw a parallel that indicates the successful use of Bayraktar TB-2 by Azerbaijan during the conflict in Nagorno-Karabakh and the failure to use Bayraktar TB-2 in Ukraine. The facts that indicated the successful performance of Bayraktar TB-2 during the conflict in Nagorno-Karabakh included poor intelligence assessment, poor intelligence preparation on the battlefield, insufficient operational-tactical camouflage, and insufficient combat capabilities on the part of Nagorno-Karabakh. The armed forces of Azerbaijan implemented a good tactics of the use Bayraktar TB-2 by first using modified AN-2 light transport aircraft (unmanned) to 'detect' the air defense system, then acting on the detected systems with kamikaze dronesof the Harop type, which were directed to the source of the radar signal or used laser-guided missiles from Bayraktar TB-2 (Terzić 2022). Bayraktar TB-2 remotely piloted aircraft performed reconnaissance and missile strikes on tank columns and recorded the effects of fire missions by transmitting these images in real time. The mass appearance of footage from the use of remotely piloted aircraft and kamikaze drones had a strategic effect and represented a key moment in the change in warfare.

The inadequate performance of UAV Bayraktar TB-2 used by the armed forces of Ukraine may be because the armed forces of the Russian Federation had enough time to study the tactics of use of the remotely piloted aircraft Bayraktar TB-2 and to prepare an adequate response in the form of an intelligence assessment for the possibility of using Bayraktar TB-2 for the destruction of high-value targets in the zone of special military operation, the application of deception, operational tactical camouflage, electronic warfare, and the use of hybrid systems (cannon-missile system Pancir S1) to act against UAV Bayraktar TB-2.

THE EFFECTS OF THE USE OF ROBOTIZED COMBAT SYSTEMS AFTER THE ANNEXATIONS OF THE DONETSK PEOPLE'S REPUBLIC, LUGHANSKA PEOPLE'S REPUBLIC, KHERSON AND ZAPORS REGIONS TO THE RUSSIAN FEDERATION

Referendum on the annexation of the Donets People's Republic, Luhansk People's Republic, Zaporizhzhia Oblast, and Kherson Oblast to the Russian Federation was held between the 23rd and 27th of September. Consequently, a decision was made to annex these territories to the Russian Federation. For the purposes of this article, this period is taken as the beginning of a new phase of the special military operation. Since this

period, the Russian Federation has considered the mentioned territories as its own, and for that reason, it can undertake additional activities that regulate the defence system (mobilisation in those areas, deployment of new combat systems, coordination of combat activities, etc.).

At this stage of the conflict between the armed forces of the Russian Federation and Ukraine, it is possible to draw conclusions from the perspective of robotic combat systems. Based on the available data, the land-based robotic platforms used were the robotic demining complex 'Prohod-1' and the robotic complex 'Marker' andthe navalbased robotic platforms included unmanned combat boats (https://nvo.ng.ru, 2022). Robotised demining complexes were used to smaller extent in rear areas and the 'Marker' robotic system was deployed in February 2023 for real-time testing capabilities for reconnaissance, logistics, and light combat actions. As for the use of naval-based systems, on 24 May 2023, three unmanned boats attacked the Russian reconnaissance ship 'Ivan Hurs', and with the analysis of the open source footage, it can be concluded that, as a defence measure unmanned boats were attacked only with light artillery without the use of an electronic warfare system (https://function.mil.ru, 2023). Land and naval robotic combat platforms have been used in individual cases, and thus far, with reduced intensity in ongoing special military operations. This leads to the following considerations: Are there enough resources and opportunities for the use of land-based robotic systems? The physical-geographic characteristics of the combat environment limit the movement of land-based robotic platforms, affecting the propagation of electromagnetic signals, reducing their overall efficiency and effectiveness, and increasing the impact of electronic warfare compared toother combat platforms.

In the second period of the conflict, Ukraine intensively used UAVs (drones) intensively at the tactical level. At the tactical level, the Ukrainian armed forces most often use commercial drones on which they place their cumulative grenades. These drones were used for reconnaissance, bombarding military positions in trenches, and directing machine guns, mortar, tanks, and artillery fires.

At the operational-strategic level, the UJ-22, Mugin-5, and SKIF drones were used with reduced intensity. Ukraine produced the UJ-22 UAV to meet the requirements of its armed forces. During the conflict, this aircraft performed double functions. The first function was to bomb targets; it is realised at a range of up to 100 km because according to technical characteristics, this is the maximum distance from the command and control station. The second function is most likely related to breakthroughs in Russia's anti-aircraft defence system. To perform the function of 'provoking' air defence, the aircraft works in unmanned mode by programming a flight route of up to 800 kilometres. On 30 May 2023, a group of UJ-22 attack drones attacked Moscow. The data indicate that approximately 20 UJ-22 attack drones took part in the attack, and that the Russian side managed to disable eight drones from carrying out their mission (electronic warfare systems disabled three UJ-22 attack drones and the cannon-missile system Pancir S-1 disabled five UJ-22 strike drones). Figure 4 summarises the appearance of the UJ-2 attack UAV, technical flight characteristics, conditions for combat use, and the purpose of the UJ-22 attack UAV.

Figure 4: Appearance and characteristics of the UJ-22 attack drone (https://aif.ru/, 2023)

Remotely piloted aircraft 'Mugin-5' belongs to the group of commercial drones for reconnaissance, but for the needs of the armed forces of Ukraine, it has been modified tocarry explosives weighing up to 25 kilograms. The maximum range of the aircraft is 800 km. It isused to critical infrastructure based on a given route. The Ukrainian drone 'SKIF' is an agricultural drone, but it was used during a special military operation for photographing the combat positions of units and equipment, providing data on the positions of soldiers, and the location of combat equipment. The maximum length of use of the 'SKIF'drone, according to the given route, for recording and evaluating the effects of actions is approximately 50 km.

In the second period of the conflict, the armed forces of the Russian Federation used UAVs at the tactical and operational levels with great intensity. In the zone of special military operations, the Russian side often used commercial drones (quadrocopters), 'Geran 2' (Shahid-136) and 'Lancet'drones.

'Geran 2' drones (Shahid-136) were often used in swarms to break through Ukraine's air defence system and to attack critical infrastructure facilities (https://www.slobodnaevropa.org, 2023). They carry a warhead, and thus, they are also called kamikaze drones. The flight distance is greater than 700 km, and the guidance system is inertial or satellite. The open sources of information have several recordings showing the successful mission of the UAV'Geran 2'.

UAVs (drones) 'Lancet'are often used for precise actions in zones of special military operations at tactical levels up to 40 km. In most cases, the drone was paired with another reconnaissance drone (most often the ZALA 421-16 drone), which provided data on the target and recorded the effects of the action. The targets were, most often, air defence systems, self-propelled howitzers, tanks, trucks, and naval ships. To effectively use these drones, reliable telecommunications and information systems are necessary. After several videos of the successful operation of the 'Lancet' drones, videos appeared showing certain metal gratings above the artillery systems for protection against the effects of kamikaze drones. Figure 5 shows the Lancet UAV and the comparative characteristics of the Lancet-1 and Lancet-3 UAVs.

Figure 5: Appearance and characteristics of the Lancet drone (https://tadviser.com, 2023)

Monitoring social networks and official reports, such as those of the armed forces of the Russian Federation, offer more videos of the use of drones in the second period of the conflict. The claim regarding the more intensive use of drones by the Russian Federation's armed forces is based on certain assumptions. In the initial period of the conflict, the Russian side, among other things, planned to achieve complete supremacy in the airspace by targeting air defence systems, command posts and electronic warfare systems of Ukraine. After the initial period of the conflict, especially after the annexation of the four Ukrainian regions to the Russian Federation, the Russian side was able to establish a unique telecommunication-information system and air defence system, and deploy electronic warfare systems in areas where it had full control of the combat situation. In the second period of the conflict, the consequences of the dissymmetric relationship in combat techniques on the side of the Russian Federation med forces came to the fore, as did the effects of the lessons learned by the Russian army.

For Example, combat operations in Bakhmut and surrounding areas should be considered. During the fight in Bakhmut, many videos appeared on the use of drones, especially from the Russian side. The fact that Bakhmut was in a semiencirclement and that many of the effects of combat power were concentrated in Bakhmut indicates the assumption that Russians could instal the Repellent-1 electronic warfare system in the vicinity of Bakhmut and later in Bakhmut. The electronic warfare system Repellent-1 is intended for the detection and jamming of various types of signals used for the guidance and control of UAV in the frequency range of 20 MHz to 6 GHz. This range includes the guidance and control frequencies of commercial and military drones, satellite signals, and GPS signals. Figure 6 illustrates the electronic jamming range of the Repellent-1 system when the station was located in Bakhmut.

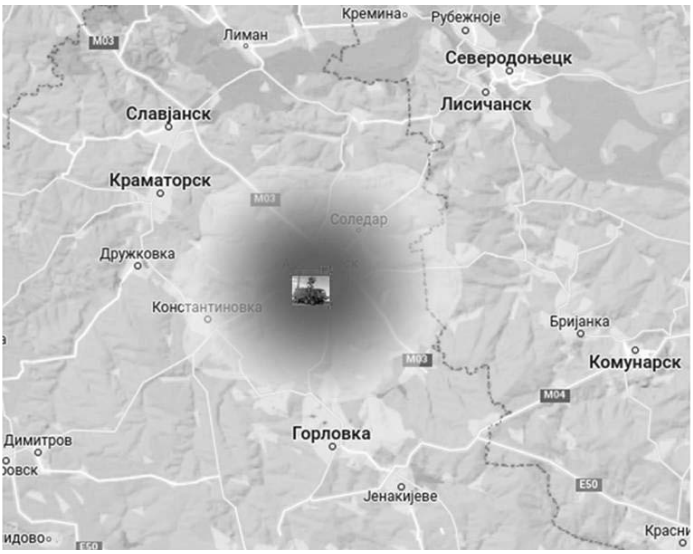

Figure 6: Illustration of the jamming signal range of Repellent-1 system in the vicinity of Bakhmut

The red and yellow colours in Figure 6 symbolise the strength and range of the jamming signal, respectively, in the frequency range of 20 MHz to 6 GHz when the output power is 1000 W. Red indicates a very strong interfering signal, and yellow indicates a slightly weaker jamming signal. Therefore, if a unified command and information system was established, an electronic jamming station was installed, and synchronisation was carried out between the use of its own drones and the Repellent-1 system, and a unified military unit, a possible electronic unit for understanding, the Russian side managed to deny the ability of Ukrainian drones tocomplete their mission in Bakhmut.

At the lower tactical level, from the soldier to the department, both sides in the conflict used anti-drone guns. There is no reliable data on the effectiveness of anti-drone guns. It can be assumed that, at a lower tactical level, if a drone is spotted in time and the anti-drone gun is properly directed towards the drone by radiating a jamming signal of a certain strength, it is possible to jam the drones.

The importance of the use of UAVs in the armed forces of Ukraine is supported by the announcement of the General Staff of the Ukrainian Army dated 27 January 2023, which was reported by both the Ukrainian and Russian media, in which it wa stated that the Ukrainian Army wa forming drone company of attack (https://mil.in.ua, 2023). The company was formed as part of the 'Drone Army' project. The company is assumed to be equipped with drones, weapons, Starlink for communication, and other supporting equipment. Mykhailo Fedorov, Ukraine's minister for digital transformation, claims that fully autonomous weapons (robotized drum systems) are "the logical and inevitable next step of war" (Fedorov 2023).

Realising the importance of the use of UAVs in combat operations and other areas of Russian society, the President of the Russian Federation held a video conference with the representatives of ministries, the economy, and businesses on the development

of UAVs, on 28 April 2023 (http://kremlin.ru, 2023). At that conference, Vladimir Putin explained the importance of developing UAVs for the entire country; therefore, it is important to analyse the problems that hinder the development of UAVs and propose concrete solutions. The task of the national project is to use the entire technological potential of a prospective industry to strengthen the security of the country, increase the efficiency of the domestic economy, and improve the quality of life of the people. Russian companies must master certain technologies, demonstrate many technical solutions in the field of UAVs, and ensure certain levels of technological sovereignty.

CONCLUSION

The use of land-based robotic combat systems in military operations is difficult; however, UAVs are increasingly being used. Humanity is increasingly neglected when using drones in military operations.

In the initial period of the special military operation (the Russian Federation's invasion of Ukraine), the Russian side used drones with reduced intensity, particularly at the operational-strategic level. The reasons for the reduced intensity of the use of UAVs include the effective functioning of the electronic warfare system and the anti-aircraft defence system of Ukraine and the difficult functioning of the command and information system in certain strategic directions of action. In the initial period of the conflict, Ukraine achieved little success in the use of unmanned aerial vehicles because it lost most of its resources tothe remotely piloted aircraft Bayraktar TB-2. Bayraktar TB-2 remotely piloted aircraft were used in earlier conflicts (in Syria and Nagorno-Karabakh), where the armed forces of the Russian Federation gained sufficient experience to destroy those aircraft.

During the second period of special military operations (the Russian Federation's invasion of Ukraine), individual cases of land and sea robotic combat systems were distinguished. Landbased robotic combat platforms have been used for demining certain areas and logistic operations. Unmanned kamikaze boats were used to attack the ships. These robotic combat platforms have achieved some success because they are not affected by electronic warfare systems. The intensity of the use of UAVs (commercial and military) at the operational-tactical level was high. The armed forces of the Russian Federation have extensively used drones to destroy Ukrainian artillery systems, armoured vehicles, and anti-aircraft defence systems. This was possible because the armed forces of the Russian Federation established a reliable command and information system in the four occupied areas, and installed anti-aircraft defence, electronic warfare, and drone control systems in the occupied areas. In addition, in the areas occupied by the Russian Federation, the intensity of Ukraine's electronic warfare was low.

Further directions of development in the field of robotic combat systems could include the development of artificial intelligence that will improve the efficiency and enable the synchronised action of robotic combat systems in a complex combat environment, it will help in the development of systems for electronic warfare, systems for anti-aircraft defense, and a layered approach for improving the tactics, techniques, and procedures of fighting against robotic combat systems.

In modern conflicts, if the desired end state is not reached by the application of 'soft power' and a decision is made to apply 'hard power' (the use of armed forces), then the implications of this form of warfare include, at least, three aspects:

- the technical aspect includes the development of multipurpose robotic combat systems and artificial intelligence for the efficient use of these systems in a complex combat environment, while maintaining a certain degree of humanity,
- the kinetic aspect includes the mass use of robotic combat systems (on an individual level, in pairs, in groups, and in swarms),
- operational-tactical aspects, such as the mass use of robotic combat systems, will affect the change (improvement) in the process of operational planning of military operations and the improvement of the method of carrying out combat actions, security, and protection of forces in operations.

REFERENCES

Johnson 2019: James Johnson. "Artificial intelligence & future warfare: implications for international security". Defense& Security Analysis,. 1–23.

Terzić 2022: Miroslav Terzić. "Critical review of the protection of aircraft defense forces during the conflict in Nagorno Karabah in 2020". Small Wars & Insurgencis, 1–15.

Terzić 2020: Miroslav Terzić. "Contribution to the Discussion on the Use of CH-92A Remote Piloted Aircraft in Modern Military Operations". 11th DQM International Conference ICDQM-2020 Life cycle Engineering and Management, Prijevor, Serbia. 66–72.

Terzić, Đekić et al. 2020: Miroslav Terzić, Danilo Đekić, Zoran Jekić. "One aspect of the use of robotized fighting system in military operations". 6th International Conference on knowledge management and informatics, Kopaonik, Serbia. 335–343.

Лопота,-Николаев 2022: А. В. Лопота, А. Б. Николаев. Наземние робототехнические комплекси военного и специального назначения, Государственный научный центр Российской Федерации робототехники и технической кибернетики, https://rtc.ru/media/images/docs/book/nazemnie.pdf.

Бендетт 2019: Сэмюэл Бендетт. Гонка боевых роботов и войны будущего, Россия в глобальной политике, https://globalaffairs.ru/articles/gonka-boevyh-robotov-i-vojny-budushhego/.

Иванович 2022: Василий Иванович Иванов. *Какая робототехника применяется на Украине*, https://nvo.ng.ru/armament/2022-12-22/12_1219_robotics.html.

Кириченко 2021: Кириченко І.В. "Наземні роботизовані комплекси: Основитамайбутнє". Військовінауки, грудень, 16–20, https://www.molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/2432/2417.

Залипка 2022: В. Д. Залипка. Особливості створення та застосування наземних роботизованих комплексів у провідних країнах світу та Україні, Науковий вісник НЛТУ України, № 4, 60-65, https://nv.nltu.edu.ua/Archive/2022/32_4/12.pdf.

Сергійович 2007: Шугуров Олександр Сергійович. Розвиток військових наземних роботизованих систем в контексті нових концепцій управління перспективи України, Стратегічні пріоритети, №4, 198-205, https://www.libr.dp.ua/text/sp2007_4_27.pdf.

М.В. ТУЛКИН, Б.В. МИЩУК, Ю.А. ЕВСТИФЕЕВ, "Обоснование облика и основных задач боевого применени перспективного комплекса противодействия мини-БПЛА противника". ВОЕННАЯ МЫСЛЬ · No 2 – февраль2023, 96–101.

С.А. Баканеев."Робототехнические комплексы военного назначения для ракетных войск и артиллерии сухопутныхвойск". Новый оборонный заказ стратегии No 2 – Apr 2017, pp. 48–53, https://dfnc.ru/robot/robototehnicheskie-kompleksy-voennogo-naznacheniya--dlya-raketnyh-vojsk-i-artillerii-suhoputnyh-vojsk/(accessed 15May 2023).

Dawes 2023: James Dawes. War in Ukraine accelerates global drive toward killer robots, https://theconversation.com/war-in-ukraine-accelerates-global-drive-toward-killer--robots-198725.

Bajak-Ahirova 2023: Frank Bajak, Hanna Arhirova. Drone advances in Ukraine could bring dawn of killer robots, https://apnews.com/article/russia-ukraine-war-drone-advances-6591dc69a4bf2081dcdd265e1c986203.

Meaker 2023: Morgan Meaker, Ukraine's War Brings Autonomous Weapons to the Front Lines, https://www.wired.co.uk/article/ukraine-war-autonomous-weapons-frontlines.

Bendett 2022: Samuel Bendett. The Ukraine war and its impact on Russian development of autonomous weapons, https://www.atlanticcouncil.org/content-series/airpower-after--ukraine/the-ukraine-war-and-its-impact-on-russian-development-of-autonomous--weapons/.

Fedorov 2023: Mykhailo Fedorov. Tech innovation helps Ukraine even the odds against Russia's military might, https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/tech-innovation--helps-ukraine-even-the-odds-against-russias-military-might/.

Bendett 2022: Samuel Bendett. To Robot or Not to Robot? Past Analysis of Russian Military Robotics and Today's War in Ukraine, https://warontherocks.com/2022/06/to-robot--or-not-to-robot-past-analysis-of-russian-military-robotics-and-todays-war-in-ukraine/.

Julian 2022: Hana Levi Julian. Russian Forpost-R UAV, Based on IAI's Searcher 2, Shot Down Near Zhytomyr, Ukraine, https://www.jewishpress.com/news/israel/russian-forpost-r-uav-based-on-iais-searcher-2-shot-down-near-zhytomyr-ukraine/2022/03/12/.

Иванович 2022: Василий Иванович Иванов. Какая робототехника применяется на Украине, Независимая газета, https://nvo.ng.ru/armament/2022-12-22/12_1219_robotics.html.

Chapple 2022: Amos Chapple. Dronovi kamikaze koji terorišu Ukrajinu, Radio Slobodna Evropa, https://www.slobodnaevropa.org/a/ukrajina-rusija-iran-dronovi-kamikaze-rat/32092965.html.

Наземні бойові роботи: лідери та Україна, 2021, https://lb.ua/news/2021/11/17/498795_nazemni_boyovi_roboti_lideri.html.

Боевой робот "Маркер" запустят в серию с ПТРК "Корнет", 2023, РИА НОВОСТИ, https://ria.ru/20230331/marker-1862256435.html.

Четыре роботизированные платформы «Маркер» отправляются в зону спецоперации для испытаний в боевых условиях, 2023, https://topwar.ru/209813-chetyre-robotizirovannye--platformy-marker-otpravljajutsja-v-zonu-specoperacii-dlja-ispytanij-v-boevyh-uslovijah.html.

Russian kamikaze drones "Lancet" have learned to bypass anti-drone nets, 2023, https://tadviser.com/index.php/Product:Lancet_(kamikaze_drone).

Nikola Tesla U.S. Patent 613,809 - Method of and Apparatus for Controlling Mechanism of Moving Vehicle or Vehicles, https://teslauniverse.com/nikola-tesla/patents/us-patent-613809-method-and-apparatus-controlling-mechanism-moving-vehicle-or.

У ЗСУ формують ударні роти БПЛА, 2023, https://mil.in.ua/uk/news/u-zsu-formuyut-udarni-roty-bpla/.

Украинский дрон-камикадзе UJ-22 Airborne – что это? 2023, https://aif.ru/society/army/ukrainskiy_dron-kamikadze_uj-22_airborne_chto_eto_infografika?from_inject=1.

Address by the President of the Russian Federation 2022, The Kremlin, Moscow, http://en.kremlin.ru/events/president/news/67843.

Совещание по развитию беспилотной авиации, 2023, Президент России, http://kremlin.ru/events/president/news/71016.

Сводка Министерства обороны Российской Федерации о ходе проведения специальной военной операции (по состоянию на 24 мая 2023 г.), 2023, https://function.mil.ru/news_page/country/more.htm?id=12468312@egNews

Baykar_catalog_eng.pdf (2020), http://crd.yerphi.am/files/Baykar_catalog_eng.pdf.

Chapter Five: Russia and Euroasia, 2021, the Military Balance, 121: 1, pp. 164–217.
Речник српског језика, 2017, МатицаСрпска, НовиСад.
https://www.britannica.com/technology/robot-technology,
https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/robot.
https://liveuamap.com/en/time/25.02.2022 (2022).

Мирослав Р. ТЕРЗИЋ

ЕФЕКТИ УПОТРЕБЕ РОБОТИЗОВАНИХ БОРБЕНИХ СИСТЕМА ТОКОМ СУКОБА У УКРАЈИНИ ОД 24.02.2022.

Резиме

Ова студија анализира употребу роботизованих борбених система током инвазије Руске Федерације на Украјину (специјалне војне операције оружаних снага Руске Федерације) у два периода. Први период се односи на почетак специјалне војне операције (24. фебруар 2022.) до проглашења делимичне мобилизације у Руској Федерацији и одржавања референдума у четири региона Украјине о придруживању Руској Федерацији. Други период укључује сукоб након припајања Доњецке Народне Републике, Луганске Народне Републике, Херсонске и Запорошке области Руској Федерацији.

Студија критички анализира концепт употребе беспилотних летелица као и начин борбе против беспилотних летелица у одређеним борбеним ситуацијама током специјалне војне операције Руске Федерације у Украјини. Ова студија поставља хипотезу да успех употребе роботизованих борбених система зависи од искуства у борби против беспилотних летелица, поузданости командно-информационог система, система електронског ратовања и система противваздушне одбране. Страна у сукобу на територији Украјине која је планирала слојевит приступ у борби против беспилотних летелица (добра процена обавештајних података, употреба система за електронско ратовање, системи противваздушне одбране, ефикасни и ефикасна примена научених лекција) имала је више успеха у сузбијању употребе беспилотних летелица.

Кључне речи: Украина, Руска Федерација, специјална војна операција, роботизовани борбени системи, беспилотне летелице.

Рад је предат 29. фебруара 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 339.92(497:4-6EU)
327.39(497:4-6EU)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-49523

Оригинални научни рад

*Зоран М. РИСТИЋ**
Висока школа организационих студија ЕДУКА, Београд

*Александар М. ДАМЊАНОВИЋ***
Пословни и правни факултет, Универзитет „МБ“, Београд

*Драган М. НЕДЕЉКОВИЋ****
Институт за економику пољопривреде, Београд

ИНИЦИЈАТИВА „ОТВОРЕНИ БАЛКАН“, ПУТ ОД ИДЕЈЕ ДО ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА

Апстракт: Судбину земаља Западног Балкана током историје углавном су одређивали политички фактори, а њихово укључивање у интеграционе процесе представља покушај да се економским факторима и одрживом развоју да примат, у односу на политичке факторе. Данас наилазимо на велики број коментара, изјава експерата и представника политичких организација о потенцијалним ефектима иницијативе „Отворени Балкан“, али и на недостатак озбиљнијих теоријских и емпиријских истраживања о њеном напретку и потенцијалним ефектима на одрживи развој региона. Управо због наведеног, аутори овог рада пажњу посвећују проналажењу одговора на питање како се развијала ова иницијатива и који су њени потенцијални ефекти на одрживи развој, односно у којој мери она доприноси повећању благостања чланица и земаља у окружењу. Емпиријски докази за прихватљивост најважнијих ставова и закључака који се у раду износе, обезбеђени су кроз истраживање у коме је учествовао први аутор овог рада, а на основу података које је прикупила Агенција Фактор Плус у свим земљама потписницама иницијативе.

Кључне речи: Интеграције, заједничко тржиште, регионална сарадња, одрживи развој, слобода кретања.

УВОД

Двадесети век обележио је веома изражени динамизам регионалних економских интеграција. Користи које се од интеграције очекују у крајњој инстанци би требало да доведу до одрживог развоја и повећања економског благостања у свим земљама интеграције. Данас у свету функционише тридесетак регионалних економских интеграција, које заузимају око 80% светског тржишта и оне се могу

* Професор струковних студија, zoranris@yahoo.com
** Ванредни професор, adm.tfc@gmail.com
*** Научни сарадник, draganedeljkovic62@gmail.com

посматрати као процес и средство којим група земаља настоји да повећа свој ниво благостања и обезбеди одрживи развој (Милутиновић 2021: 289).

Већ 90-их година XX века помињу се и идеје о економском подручју између појединих земаља Балканског полуострва. Распад Југославије је донео талас иницијатива које су требале да дефинишу нови систем односа на Западном Балкану (*Balkans Policy Research Group* 2021: 9). У почетку се регионална сарадња углавном доживљавала као мировна стратегија и у циљу јачања безбедности у региону. Међутим, постепено се у последње две деценије ствара институционална и политичка „архитектура" заснована, пре свега, на економксим интересима и потреби стварања услова за одрживи развој, у оквиру новог мултилатерализма који представља комплементаран процес европским процесима и интеграцији свих балканских земаља у Европску унију (ЕУ) (Лопандић 2021: 66).

Одржив развој у региону Западног Балкана је незамислив без изграђених добросуседских односа и регионалне сарадње. Већина робне размене одвија се у региону, што је снажан подстицај унапређењу билатералних и регионалних односа. Није могућ економски просперитет и одржив развој у несигурном и неповерљивом суседству, а с обзиром да је регион у не тако давној прошлости био суочен са трагичним оружаним сукобима, важно је да државе елиминишу реторику мржње која ствара напетости и одвраћа регионалну сарадњу. Суочавање са пандемијом Covid-19 и последицама сукоба у Украјини јасно је показало шта значи међусобна сарадња и међусобна солидарност, те да је перспектива региона Западног Балкана у међусобном разумевању, повезивању и сарадњи. Неискоришћене бројне међусобне могућности синергије и сарадње, показују значајан потенцијал за будућност која је пред нама. Уз то, економија обима је важан момент за регионалну сарадњу. У том смислу, може се рећи да је „Отворени Балкан" економски кластер у настајању и да ће у будућности имати велики значај за конкурентску предност земаља и региона и њихов одрживи развој.

РАЗВОЈ ИНИЦИЈАТИВЕ „ОТВОРЕНИ БАЛКАН"

Први знаци „Отвореног Балкана" појавили су се 2018. године, што је посматрано као начин за побољшање политичких односа, а иницијатива о стварању заједничке економске зоне први пут је промовисана у јавности 10.10.2019. године у Новом Саду, када је потписана и прва декларација усмерена на стварање окружења у коме се омогућава слободан проток људи, производа и капитала, са намером да се успостави „Мини Шенген" између три земље (Албаније, Северне Македоније и Србије). У овој декларацији се потенцира да постизање Регионалног економског подручја треба да буде засновано на пуној инклузивности, као и принципима ЕУ везаним за „четири слободе": слободе кретања роба, услуга, људи и капитала. Уједно се напомиње да су трговина, инвестиције, мобилност људи и дигиталне интеграције заправо срж и регионалног економског подручја као иницијативе. Наглашава се и да је, због осигурања пуне слобода кретања људи, услуга, роба и капитала на Западном Балкану, потребно створити и услове за укључивање

тржишта региона у глобалну економију. У Декларацији се наводи и да, када је у питању кретање људи на Западном Балкану, нужно осигурати могућност кретања са „важећом личном картом", а то треба да осигура и могућност запослења било где у државама регије. Подвлачи се и нужност пуног међусобног признавања стручних квалификација и диплома у државама Западног Балкана, а у области безбедности се, као темељни регионални изазови, перципирају прекогранични организовани криминал и нужност узајамне помоћи у ванредним ситуацијама (*Joint Declaration* 2019).

У намери да даље разраде идеју „Малог Шенгена", представници Албаније, Северне Македоније и Србије поново су се сусрели у Охриду 09.11.2019. године, и том приликом дефинисали јасне циљева ове идеје, међу којима се посебно наглашавају (Ташковић 2019): слободно путовања грађана ових држава у свакој од њих; међусобно признавање квалификација, диплома и радних дозвола; размењивање студената, заједничке активности у области истраживања и развоја и побољшања атрактивности улагања и сарадње; поједностављивање свих процедура размене добара између земаља чланица уз фокус на њихову дигитализацију; прилагођавање законског оквира који регулише функционисање привредних друштава ради њиховог успешнијег рада и заједничка борба против свих облика криминалних и терористичких активности. На овом скупу је указано пуно поштовање постојећих иницијатива Вишегодишњег акционог плана Регионалног економског подручја, CEFTA-е и Транспортне заједнице Југоисточне Европе, и друге државе Западног Балкана су позване да се придруже креирању простора пуне четири слободе ЕУ (*Ohrid Summit* 2019).

Наредни састанак тројне иницијативе је одржан у Тирани, 21.12.2019. године. У Закључцима са овог скупа најпре је потврђена нужност јаче међусобне сарадње у области ванредних ситуација. Када је у питању имплементација четири слободе, поново су напоменути принципи раније изнети у Новом Саду и Охриду. Посебно је истакнута важност проширења формата, односно пуна западнобалканска инклузивност процеса, која би требала да допринесе бољим добросуседским односима. Осврт је уједно дат и на два ранија документа око кретања добара везаних за начело *one stop*, одсуство „папирологије", приближавања регулативи ЕУ и спровођења свих раније потписаних CEFTA споразума. Кретање људи и услуга треба да се осигура кроз слободу путовања, настањивања и рада у оквиру заједничког тржишта ових земаља. Такође, напоменут је значај процеса дигитализације, увођења електронских сертификата за плаћање по узору на ЕУ, као и јачање сарадње у области туризма, кроз слободно кретање грађана земаља Западног Балкана. На крају, али не мање значајно, наглашен је значај страних директних инвестиција за земље региона и заједничке активности на њиховом подстицању, уз уважавање свих међународних стандарда у тој области (*Chair's Conclusion* 2019).

Глобална криза узрокована пандемијом Covid-19 условила је да од почетка марта 2020. године ова тема више не буде у тој мери актуелна у региону Западног Балкана (Ђукановић, Ђорђевић 2020). Иницијатива је обновљена 30.10.2020. године, када су лидери Албаније, Северне Македоније и Србије одржали видео

састанак и сложили се да формирају сталну радну групу са представницима владе из сваке земље учеснице како би се убрзао процес потписивања и спровођења договорених активности (*European Western Balkans* 2020а). Током on-line самита организованог 9.10.2020. године у оквиру „Мини-шенген" иницијативе, лидери ове три земље су потписали меморандум о разумевању за сарадњу у борби против пандемије коронавируса и омогућавање преласка границе са личном картом (*European Western Balkans* 2020б).

На састанку лидера Албаније, Северне Македоније и Србије у Скопљу, 29.07.2021. године, иницијатива је добила ново име „Отворени Балкан". Као што је раније наглашено, она се заснива на истим слободама на којима се заснива заједничко тржиште ЕУ: кретању робе, услуга, људи и капитала, и треба да омогући стварање, у фазама, заједничке економске зоне између ове три државе. На овом састанку потписан је споразум чији је циљ унапређење сарадње на размени роба и услуга, меморандум који има за циљ унапређење сарадње на тржишту радне снаге и споразум о заједничком ангажовању ради заштите од природних катастрофа у региону (*RFE/RL's Balkan Service* 2021). Договорено је и да од 01.01.2023. године буду укинуте граничне контроле између ове три државе и предвиђено поступно стварање заједничког тржишта за дванаест милиона људи, колико ове три земље имају становника заједно, односно стварање „јединствене економске зоне". Такође, договорено је и узајамно прихватање диплома и квалификација за посао, што ће све учинити радну снагу флексибилнијом и доступном, а тиме и атрактивнијом за привлачење више улагања, више регионалних и развојних пројеката (Марушић 2021). Са састанка су поново позване и друге земље у региону да се придруже иницијативи, као моделу јачања сарадње, економије и слободе кретања.

У заједничкој изјави учесника скупа представника држава чланица иницијативе „Отворени Балкан", који је одржан у Београду, 04.11.2021. године, поновљена је усмереност чланица ове иницијативе ка вредностима Европске уније, демократије и поштовању права, али и наглашено да су упитни капацитет ЕУ да прошири круг чланица на нове државе, те да међусобни односи постојећих чланица и њихово неслагање, значајно ометају напредак целог региона на путу ка чланству у Европској унији. Потврђена је одлучност да се продубљује економска сарадња међу државама потписницама ове иницијативе и одобрен план спровођења мера усмерених на олакшавање размене добара и трговине међу замљама. Одлучено је и да се формира посебан савет кога ће чинити поједини министри земаља потписница иницијативе, а који ће заједно са привредним коморама спроводити напред наведене мере и активности, те поновљен позив свим осталим странама у региону да се придруже иницијативи (*Zajednička izjava* 2021).

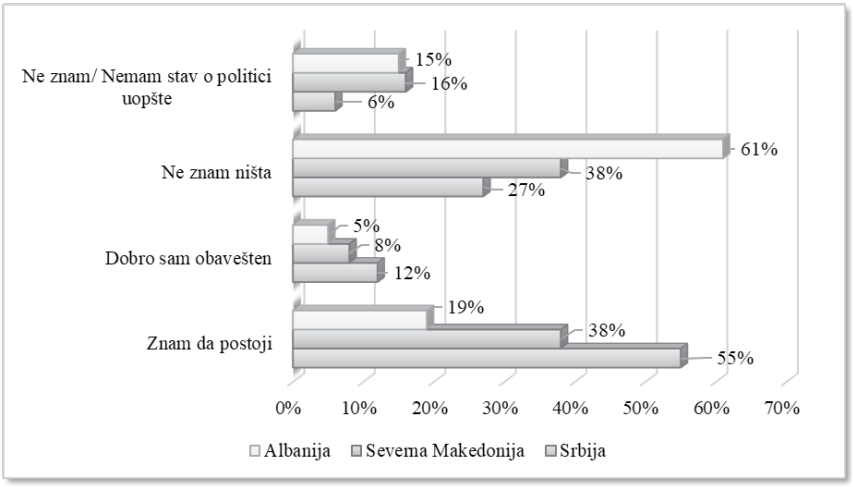
Челници иницијативе за регионалну сарадњу „Отворени Балкан" састали су се и 21.12.2021. године, на самиту у Тирани/Елбасану, где су потписали неколико споразума, који треба да олакшају промет људи, робе, капитала и услуга између три земље и олакшају пословање привредницима. Потписани су Споразум о радним дозволама, који омогућава радницима из ових земаља да лакше добију неопходне радне документе, и Споразум о интегрираним системима

електронских услуга, који треба да омогући грађанима три земље да подносе пријаве у другим земљама на било ком месту. Потписана су и четири споразума из области ветеринарства и фитосанитарне инспекције, који ће олакшати промет живих животиња те производа биљног и животињског порекла (*Отворени Балкан* 2021).

У Охриду је, 08.06.2022. године поново одржан састанак лидера ове иницијативе, када је потписан Споразум о сарадњи у области међусобног признавања диплома, као и меморандуми о разумевању и сарднји пореских управа, те у области културе и туризма. Формат самита је овог пута проширен са још два регионална лидера, који су састанку присуствовали у својству посматрача (Црна Гора и Босна и Херцеговина) (Блажевска К. 2022).

У Београду је 01. и 02.09 2022. одржан нови самит иницијативе „Отворени Балкан". Размишљање о будућности и потрази за оптималним решењима за комплексну ситуацију у којој се налази регион Западног Балкана били су главни путокази окупљених политичких челника. На самиту су учествовали и високи политички представници Црне Горе и Босне и Херцеговине, као и Мађарске и Турске. На скупу је оцењено да су пројекције будућег економског развоја за ове државе незамисливе без „Отвореног Балкана", те да ће ефекти ове иницијативе довести у перспективи до знатног раста БДП-а чак до додатних 20 до 30% (*Отворени Балкан* 2022). Констатовано је да је успостављање зеленог коридора између земаља потписница ове иницијативе за транспорт прехрамбених производа, довео до раста трговине од 17 одсто у овом сектору. Такође, отварање наменских возних трака на граничним прелазим је скратио чекање са неколико сати на 10 до 15 минута, што је знатно олакшало пословање компанијама из ових земаља. Порука самита је и да су државе „Отвореног Балкана" солидарне у времену кризе, те да ће се сви енергетски и други горући проблеми са којима се регион може суочити решавати заједно и системски.

Имајући у виду горе наведене скупове и до сада остварене резулате иницијативе „Отворени Балкан", анализирали смо ставове грађана у земљама њеним потписницама, а за шта нам је послужила теренска анкета Агенције Фактор Плус на узорку кога су чинили пунолетни испитаници из Србије (без територије Косова и Метохије), Албаније и Северне Македоније, уз маргиналну грешку од +/-2.5% (Ристић 2022). Резултати указују на значајне разлике у степену информисаности грађана које постоје међу замљама. Ово се посебно односи на резултате који су добијени у Србији и Албанији. Наиме, за разлику од 72% испитаника у Србији који су потврдили да су чули за ову иницијативу, у Албанији је само њих 36% потврдно одговорило на ово питање, док је у Северној Македонији тај проценат 64%. И поред значајних промотивних активности на овој иницијативи, да је потребно уложити више напора у промоцију предности које она доноси, потврђују и одговори огромне већине испитаника који сматрају да нису добро обавештени о њој. Највише напора у том правцу је потребно чинити у Албанији, где чак 61% испитаника не зна ништа о овој иницијативи, али ситуација није много боља ни у преостале две државе потписнице иницијативе, где тек 12%, односно 8% сматра да је добро обавештена о њој (графикон 1.).

Графикон 1: Упознатост са иницијативом „Отворени Балкан“ (Извор: Ристић 2022: 46).

Највећу подршку иницијатива „Отворени Балкан” има у Србији где је 48% испитаника подржава, у Северној Македонији је тај проценат 39%, док је подршка најмања у Албанији, где јој тек 28% испитаника пружа подршку. Међутим, значајно је указати и на велики проценат оних који не знају или немају став о овом питању, посебно у Албанији, где је таквих 47% испитаника (Србија 33%, Северна Македонија 39%), као и на приближно сличан проценат оних који се противе овој иницијативи (Србија 18%, Северна Македонија 22%, Албанија 25%).

ЕФЕКТИ ИНИЦИЈАТИВЕ НА ИНТЕГРАЦИЈЕ И ОДРЖИВИ РАЗВОЈ РЕГИОНА

Економска интеграција се дефинише као процес удруживања националних привреда ради остваривања одређених циљева, а пре свега, уклањања царинских и нецаринских баријера и других ограничавајућих прописа у међусобној трговини, обезбеђења слободног кретања људи (радне снаге), капитала и осталих фактора производње, као и односа интегрисаних националних привреда према трећим земљама. Управљање интеграционом групацијом регулише се споразумом о њеном стварању (Ристић, Ристић 2013: 106). Убрзани токови кретања робе, знања и фактора производње између националних економија одавно су постали реалност међународних економских односа. Свет и светска привреда се развијају груписањем и стварањем различитих облика међународних економских интеграција које пружају различите предности земљама чланицама, а имају и велики утицај на земље ван интеграције и светску привреду у целини. Оне омогућавају хармонизацију развојних политика земаља у интеграцији, проширење тржишта, специјализацију, рационалну комбинацију и пласирање фактора производње на ширем привредном подручју, повећавају конкурентност, позитивно утичу на привредни развој, доходак и животни стандард.

Регионалне економске интеграције подразумевају два најзначајнија нивоа активности (Поповић-Петровић и др. 2018: 2): 1. смањење до потпуног уклањања свих трговинских баријера у трговини која се одвија између чланица интеграције; 2. успостављање различитих облика сарадње и координације међу земљама чланицама. Без обзира о којој врсти интеграције је реч, заједничко за све њих јесте постојање жеље да се унапреди првенствено трговина између земаља у одређеном региону, а потом и други облици сарадње (Рапаић 2020: 570).

Код истраживања добитака од интеграције треба имату у виду динамику њиховог пристизања. Најчешће, на кратак рок долази до раста обима трговине и бруто домаћег производа. На средњи и дужи рок, долази до структурних промена у привредама земаља, измена у квалификационој структури радне снаге, чија се мобилност повећава, отварања нових радних места и смањења незапослености, а економија обима добија на значају. Када је реч о предностима регионалних економских интерграција, многи примери су показали да стварање оваквих аранжмана води ка привлачењу више инвестиција, него што би то био случај када би државе индивидуално наступале у односу на стране инвеститоре. Теорија је јасна, страни инвеститори оснивањем само једне филијале у некој од држава чланица интеграције остварују могућност освајања целокупног регионалног тржишта.

Економска интеграција може да смањи трошкове трговине, унапређујући тиме доступност и избор робе и услуга у привреди и доводећи до веће куповне моћи за грађане. Она би могла да омогући фирмама у једној земљи да науче о робама, технологијама и пословним односима фирми у другим земљама, чиме се подстиче и продуктивност (Bown-Lederman и др. 2017: 4). Уз то, глобализација светске економије усмерава све привреде на чвршћу међусобну сарадњу, што утиче и на њихову међусобну зависност, а што може да доведе до израженијег утицаја појава криза у било ком региону на све ове земље. Дакле, данас појава криза има глобални карактер, а оне привреде које имају развијеније односе са различитим групама земаља и имају веће тржиште на које пласирају своје производе постају мање осетљиве на кризе (Куртов, Славковић 2017: 238).

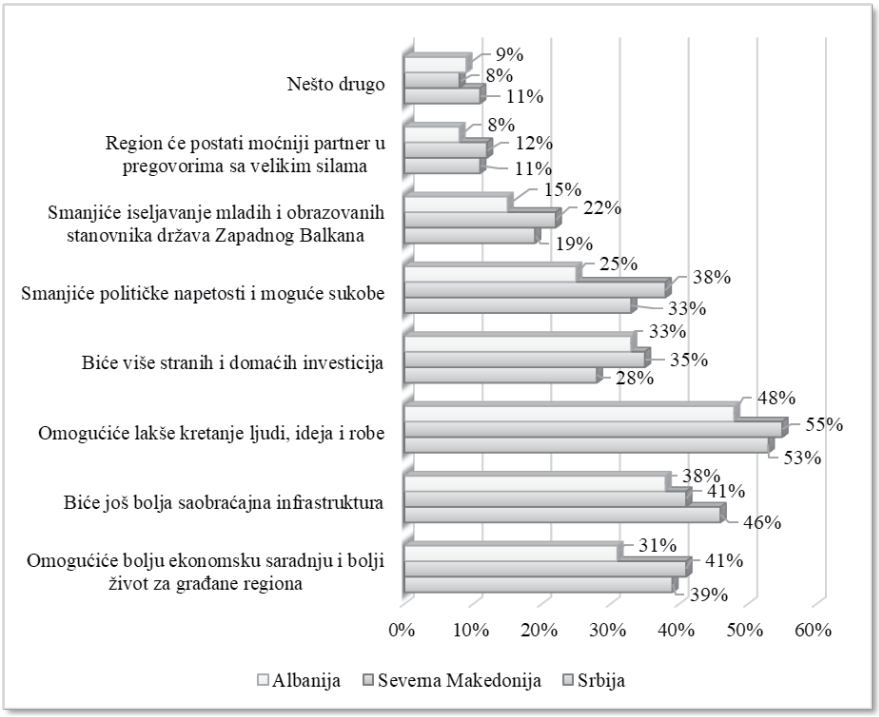
Полазећи од искустава и економских ефеката других интеграција у свету, економски ефекти креирање политика и економске интеграције земаља потписница иницијативе „Отворени Балкан" могу се фокусирати на четири кључне области: 1. трговину, инвестирање и тржиште капитала; 2. мобилност вештина и тржиште рада; 3. дигитална тржишта и 4. инфраструктуру за регионалну интеграцију (*World Bank Group* 2017). Даље, ефекте који се очекују од иницијативе „Отворени Балкан" могуће је поделити и на статичке и динамичке. Најзначајнији статички ефекти су: 1. ефекти на стварање и скретање трговине (последица промена/укидања царинских стопа између потписница и трећих земаља, што за последицу има ефикасније коришћење производних ресурса); 2. ефекти на производњу (последица супституције скупљих домаћих јефтинијим увезеним производима из друге земље потписнице); 3. ефекти на потрошњу (последица промене односа увозних и извозних цена); 4. ефекти на односе размене. Најзначајнији динамички ефекти су: 1. постизање оптимума производње; 2. раст конкурентности; 3. ефекат на инвестиције; 4. ефекат на платни биланс.

Развој трговине, повећање инвестиција и проток капитала, представљају кључне покретаче ове иницијативе. Све земље потписнице се налазе на вратима тржишта Европске уније и већ су предузеле кораке на интегрисању својих привреда са светским тржиштима, посебно у областима трговине и финансија. Међутим, и даље има много простора за унапређивање. На пример, везано за међусобну трговину, земље би могле да повећају степен своје отворености, мерене процентом извоза у БДП-у и најмање да је дуплирају. Даље, ове земље би могле да развију регионалне финансијске производе за боље повезивање инвеститора са компанијама (нпр. индекси, регионални инвестициони фондови), као предуслов за развијање регионалног тржишта капитала. Напредовање у економској интеграцији захтева заједничке напоре на политикама које би се односиле на област ширу од либерализације тарифа и које би биле усмерене на одређени број области, укључујући хармонизацију правила и процедура, са циљем промовисања размене роба, услуга, те фактора производње, укључујући рад, сарадњу са циљем јачања политике инвестирања и развоја вештина, те заједничке напоре за решавање уских грла у области инфраструктуре. Циљ искоришћавања снаге интеграције за подстицање одрживог раста евидентан је у регионалним напорима који су до сада успостављени између земаља потписница иницијативе, али је то тек почетак, а период који је пред нама ће јасно показати све позитивне ефекте ових, као и будућих сличних напора. Пут до убрзања привредног раста и одрживог развоја земаља овог региона постиже се захваљујући стимулисању производње на рационалним основама, повећању ефеката размене, те стварању ефеката од међусобне конкуренције (Јововић, Иваз 2021).

Полазећи од карактеристика привреда земаља потисница иницијативе „Отворени Балкан", те њене отворености за проширење на цео Западни Балкан, може се закључити да би циљеви интеграција у оквиру ове иницијативе, пре свега, требали да буду усмерени на: 1. појачану конкурентност компанија из земаља потписница иницијативе, односно са територије Западног Балкана, на европском и глобалном тржишту; 2. интегрисано тржиште од 12 милиона људи, односно више од 18 милиона људи када би се иницијатива проширила на цео Западни Балкан; 3. бољу интеграција економија региона у европске ланце вредности - интегрисано тржиште је конкурентније на европској и глобалној сцени него више мањих; 4. потенцијал за додатни раст БДП-а (процењени потенцијал за додатни раст БДП-а када би се иницијатива проширила на цео Западни Балкан је од 6,7% (*Common regional market* 2021); 5. стављање региона у средиште пажње страних инвеститора, који желе да смање удаљеност од тржишта ЕУ и да диверзификују своје добављаче.

У оквиру теренске анкете (Ристић 2022) испитаницима у све три земље је понуђено да заокруже три од осам понуђених одговора на питање шта сматрају да су потенцијални позитивни ефекти на одрживи развој иницијативе „Отворени Балкан". Одговори се битно не разикују међу земљама, а највећи број испитаника верује да ће иницијатива омогућити лакше кретање људи, идеја и робе, као и да ће она бити основа за стварање још боље саобраћајне инфраструктуре, те да ће омогућити бољу економску сарадњу и бољи живот грађана у региону. Ништа мање значајна нису и веровања испитаника да ће ова иницијатива смањити политичке напетости и могуће сукобе, те могућност привлачења више страних и домаћих инвестиција.

Важно је напоменути и да значајно мањи број испитаника верује да ће ова иницијатива допринети исељавању младих и образованих становника, као и да ће она допринети да регион постане моћнији партнер у преговорима са великим силама (графикон 2.)

Графикон 2: Потенцијални ефекти на одрживи развој иницијативе „Отворени Балкан“ (Извор: Ристић 2022: 47).

ЗАКЉУЧЦИ

Креирање регионалног тржишта спаја вољу доносилаца политичких одлука у регији да се удруже и покушају да створе једно тржиште свих земаља. Србија, Северна Македонија и Албанија заједно чине веће тржиште, те су тиме интересантније и инвеститорима. Намере „Отвореног Балкана“ су да се, између осталог, пруже веће могућности за трговину, размену радне снаге и подстакну интеграције у Европску унију у државама чланицама (Симић 2019). Наравно, ова иницијатива не може бити замена за Европску Унију, али она припрема земље за чланство у Европској унији (Matthew 2019). Иницијатива „Отворени Балкан“ је, пре свега, усмерена на максимизирање стопе економског раста и одрживи развој у земљама потписницама и она треба да буде отворена за цео Западни Балкан. Заправо, она би могла да буде значајан фактор развоја земаља унутар интеграција које ова иницијатива обухвата, као и да има значајан утицај и на остале земље Западног Балкана, али и на земље ван региона и светску привреду у целини. Она омогућава проширење тржишта, специјализацију и масовнију производњу, рационалну комбинацију

и пласирање фактора производње на ширем привредном подручју, повећање конкурентности, убрзање привредног развоја, увећање дохотка грађана и у целини раст њиховог укупног животног стандарда.

Да би економски односи били стабилни и напредни, потребне су даље трговинске олакшице како би инвеститори и пословни људи у земљама потписницама иницијативе имали подстицајне бенефите. Најбоља европска искуства показују да међусобно испреплетани економски интереси подстичу сарадњу партнера и преносе се и на друге области од заједничког интереса. Економска интеграција региона Западног Балкана представља незаобилазни корак у процесу интеграције региона у Европску унију, и шанса за ослобађање новог потенцијала за економски раст и подстицање сарадње у региону. Пуно слободно кретање грађана унутар регије, омогућиће и смањење стереотипа који владају у овдашњим друштвима и њихово истинско повезивање. Јачање инфраструктурних веза доноси значајне позитивне мере за привреде и грађане региона.

Иницијатива „Отворени Балкан" представља значајан изазов и обједињује више механизама у циљу јачања сарадње и економског развоја, и још је значајнија ако знамо да она води постизању стандарда који ће отворити бржи пут за чланство у ЕУ. Перспективе земаља региона за чланство у ЕУ ће, осим динамике интерних политичких и економских реформи, несумњиво зависити и од решавања преосталих сложених регионалних питања. Са друге стране, идеје које промовише иницијатива „Отворени Балкан" могле би бити и фактор убрзавања интеграције, обезбеђујући јачање појединачних привреда и успостављање економске уније, унапређујући економски и социјални напредак свих грађана, водећи рачуна о начелу одрживог развоја, у оквиру стварања унутрашњег тржишта и јачања кохезије и заштите животне средине, као и да примене политике које ће обезбедити да напредак економске интеграције буде у складу са напретком у другим областима. Земље потписнице ове иницјативе морају бити отворене, спремне за сарадњу и да пригрле сваку шансу за економски раст, инфраструктурно повезивање и размену идеја, и управо зато идеје које ова иницијатива промовише представља велику прилику, али и наду, одговорност и обавезу да земље потписнице саме креирају бољу и другачију будућност за све грађане.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Balkans Policy Research Group 2021: *Регионална сарадња на Западном Балкану Регионалної Економскої Подручја, „мини-шенгена" и Заједничкої Регионалної Тржишта* https://balkansgroup.org/wp-content/uploads/2021/02/Regionalna-saradnja-na-Zapadnom-Balkanu_KOMPARATIVNA-ANALIZA-REGIONALNOG-EKONOMSKOG-PODRUČJA-„MINI-ŠENGENA"-I-ZAJEDNIČKOG-REGIONALNOG-TRŽIŠTA_WEB-1.pdf. (19. септембар 2023.).

Блажевска 2022: Катерина Блажевска. *Отворени Балкан пред отвореним питањима* https://www.dw.com/sr/otvoreni-balkan-pred-otvorenim-pitanjima/a-62057329. (17. септембар 2023.)

Bown - Lederman - Pienknagura - Robertson 2017: Chad P. Bown - Daniel Lederman - Samuel Pienknagura - Raymond Robertson. *Better Neighbors: Toward a Renewal of Economic Integration in Latin America*. Washington, DC: World bank.

Chair's Conclusion 2019. https://officialgazette.gov.gy/index.php/publications/1210-official--gazettes-21st-december-2019 (23. септембар 2023.).

Ђукановић - Ђорђевић 2020: Драган Ђукановић - Бранислав Ђорђевић. „„Мали Шенген" – концепт, имплементација и контроверзе". *Међународни проблеми*. Година LXXII, бр 3/2020. Београд: Институт за међународну политику и привреду, 595-619.

European Western Balkans 2020a. *Вучић, Заев и Рама одржали су видео састанак о „Мини-шенгену"*. https://europeanwesternbalkans.com/2020/10/30/vucic-zaev-and-rama-held-a-video--meeting-on-mini-schengen/ (22. септембар 2023.).

European Western Balkans 2020б. *Северна Македонија, Албанија и Србија потписале меморандум за борбу против коронавируса.* https://europeanwesternbalkans.com/2020/11/09/north-macedonia-albania-and-serbia-signed-amemorandum-to-fight-coronavirus/ (22. септембар 2023.)

Joint Declaration by the President of the Republic of Serbia, Prime Minister of the Republic of Albania and the Prime Minister of the Republic North Macedonia on Implementing the EU Four Freedoms in the Western Balkans 2019. https://fer.org.rs/wp-content/uploads/2019/11/Deklaracija--tri-predsednika-09.10.2019.-Final-Public.docx (13. септембар 2023.).

Куртов - Славковић 2017. Дејан Куртов - Раде Славковић. „Економске интеграције као фактор безбедности држава". *Војно дело*. Београд: Универзитет одбране Војна академија. вол. 69, бр. 8, 222-239.

Лопандић 2021: Душко Лопандић. *Реформа Европске уније, Западни Балкан и Србија Закаснела интеграција.* https://www.library.ien.bg.ac.rs/index.php/monog/article/download/497/450/ (27. септембар 2023.).

Matthew-Sánchez 2019: Holroyd Matthew - Sofía Sánchez. *Western Balkan leaders plot their own 'mini-Schengen' zone*. https://www.euronews.com/2019/11/11/western-balkan-leaders--plot-their-own-mini-schengen-zone (25. септембар 2023.)

Марушић 2021: Синиша Јаков Марушић. *Balkan 'Mini-Schengen' Leaders Eye Open Borders by 2023.* https://balkaninsight.com/2021/07/29/balkan-mini-schengen-leaders-eye-open--borders-by-2023/ (29. септембар 2023.).

Милутиновић 2021: Соња Милутиновић. „Теоријско-емпиријска гледишта о ефектима економских интеграцијас" *Економски видици*, XXVI (2021), Бр. 3-4, стр. 287-299.

Ohrid Summit – 10 November 2019: Accelerating the Implementation of the EU Four Freedoms in the Western Balkans 2019: https://europeanwesternbalkans.com/ 2019/11/10/leaders-agree--on-further-steps-towards-mini-schengen-in-ohrid/ (29. септембар 2023.).

Отворени Балкан 2021: Један глас и шанса за све https://www.ifimes.org/ba/istrazivanja/otvoreni-balkan-2021-jedan-glas-i-sansa-za-sve/4973 (28. септембар 2023.).

Отворени Балкан 2022: *Инструмент за суочавање са кризама - зима 2022/23.* https://www.ifimes.org/ba/istrazivanja/otvoreni-balkan-2022-instrument-za-suocavanje-sa-krizama-zima-202223/5081 (25. септембар 2023.).

Поповић Петровић – Бјелић 2018: Ивана Поповић Петровић - Предраг Бјелић. *Европска тробинска интеграција*. Београд: Универзитет у Београду Економски факултет.

RFE/RL's Balkan Service 2021: *Serbia, North Macedonia, Albania Push Forward On 'Open Balkans' Initiative*. https://www.rferl.org/amp/serbia-macedonia-open-balkans/31384360.html#aoh=16277336248243&amp_ct=1627735176495&referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com&amp_tf=%D0%98%D0%B7%D0%B2%D0%BE%D1%80%3A%20%251%24s (25. септембар 2023.).

Рапаић 2020: Стеван Рапаић. „Мали Шенген" као могућност нове регионалне економске интеграције. *Међународни проблеми*. Година LXXII, бр 3/2020. Београд: Институт за међународну политику и привреду, 566-594.

Ристић 2022: Зоран Ристић. *Потенцијални позитивни економски ефекти иницијативе „Отворени Балкан" - Policy Report"*. Београд: Конгрес Српско Америчког пријатељства

Ристић - Ристић, К. 2013: Жарко Ристић-Кристијан Ристић. *Међународна економија и финансије.* Београд: ЕтноСтил.

Симић 2019: Јулија Симић. *Three countries agree mini Schengen in the Balkans*. https://www.euractiv.com/section/enlargement/news/three-countries-agree-mini-schengen-in-the-balkans/ (27. септембар 2023.).

Ташковић 2019: Марко Ташковић. *„Мали Шенген" нам доноси уштеде и јединствено тржиште, али и ове изазове*. https://www.blic.rs/vesti/politika/mali-sengen-nam-donosi-ustede-i-jedinstveno-trziste-ali-i-oveizazove/2bl0h50 (01. октобар 2023.).

Заједничка изјава учесника састанка иницијативе Отворени Балкан: „Будућност проширења – поглед из региона" 2021: https://www.predsednik.rs/docs/2021/11/04/saopstenje-za-medije-zajednicka-izjava-open-balkan-04.11.2021.pdf (27. септембар 2023.).

Заједничко регионално тржиште 2021: https://api.pks.rs/storage/assets/Common%20Regional%20Market%20Factsheet%20%E2%80%93%20verzija%20na%20srpskom.PDF (01. октобар 2023.).

World Bank Group 2017: *Западни Балкан: Биљешке о регионалној економској интеграцији*. https://documents1.worldbank.org/curated/pt/466791499701754727/pdf/117236-BOSNIAN-x-WB-Regional-Economic-Integration-Issues-Notes-7-July-2017-translation.pdf (01. октобар 2023.).

World Bank Group 2022: *Western Balkans Regular Economic Report No.19 Subdued Recovery*. https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/35509/ Subdued-Recovery.pdf?sequence=1&isAllowed=y (25. септембар 2023.).

Zoran M. RISTIĆ
Aleksandar M. DAMNJANOVIĆ
Dragan M. NEDELJKOVIĆ

„OPEN BALKANS" INITIATIVE PATH FROM IDEA TO SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Summary

Throughout history, the fate of the countries of the Western Balkans was mainly determined by political factors, and their inclusion in the integration processes represents an attempt to give primacy to economic factors and sustainable development, in relation to political factors. Today, we encounter a large number of comments, statements by experts and representatives of political organizations about the potential effects of the „Open Balkans" initiative, but also the lack of serious theoretical and empirical research on its progress and potential effects on the sustainable development of the region. Precisely because of the above, the authors of this paper devote their attention to finding an answer to the question of how this initiative developed and what are its potential effects on sustainable development, i.e. to what extent it contributes to increasing the well-being of the members and neighboring countries. Empirical evidence for the acceptability of the most important views and conclusions presented in the paper was provided through research in which the first author of this paper participated, and based on data collected by the Faktor Plus Agency in all countries that signed the initiative.

Keywords: Integrations, common market, regional cooperation, sustainable development, freedom of movement.

Рад је предат 23. фебруара 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

УДК 75.052.046.3(497.115)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-49231

Оригинални научни рад

*Ивана С. ЖЕНАРЈУ РАЈОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ЗИДНО СЛИКАРСТВО У ЦРКВИ СВЕТОГ ДИМИТРИЈА У ДОБРОТИНУ КОД ЛИПЉАНА**

Апстракт: Црква Светог Димитрија у Добротину код Липљана, обновљена, осликана и опремљена у другој половини XIX века представља леп пример црквене уметности и верске обнове овог периода у Рашко-призренској епархији. Цркву је осликао велешки зограф Хаџи Костадин Крстев 1862. године, у време када је сликао и иконе за тамошњи иконостас. Предмет рада је изузетно богат програм зидног сликарства којим су покривене све зидне површине у цркви.

Кључне речи: Добротин, Хаџи Костадин Крстев, зограф Игњат, зидно сликарство, црквена уметност XIX века, Рашко-призренска епархија.

Село Добротин је смештено у централном делу Косова и Метохије, на око 5 км источно од Липљана. Сеоска црква посвећена Светом Димитрију која се у њему налази подигнута је за време османске власти. На то указује њена битна карактеристика, то што је делимично укопана у земљу (Ивановић 1987: 433). Црква је грађена каменом, а фасаде су јој до скоро биле омалтерисане и без украса. У последњој обнови, у периоду после 2013. године, скинут је слој малтера и на фасадама се уочава начин зидања. Црква има правоугаону основу и полукружну апсиду на источној страни. Засведена је полуобличастим сводом и покривена двосливним кровом. Има само два прозорска отвора на јужном зиду, и два у олтару, један у апсидалној конхи и један кружни при њеном врху. Осликана је 1862. године када је израђен и иконостас, а о томе су сачувани натписи који сведоче да је цркву украшавао зограф Хаџи Костадин Крстев из Велеса, уз помоћ зографа Игњата.[1] Зограф Костадин је био активан у данашњој Северној Македонији, а у Рашко-призренској епархији у његова дела убрајају се зидно сликарство манастира Девича, иконостас у цркви Светог архангела Гаврила у Великом Ропотову код Гњилана (1861–1864), иконостас и зидно сликарство у Добротину (1862), све иконе, осим празничног реда, за иконостас у цркви Светог Николе у Косовској Каменици (1862), као и сликана декорација за трон чудотворне иконе Пећке Краснице у манастиру Пећкој патријаршији.

* Виши научни сарадник, ivanazenarju@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-66/2024-03 од 26. 1. 2024. године.

1 Натпис из нише на јужном зиду је публикован у: Ивановић 1998: 27.

Вероватно у свим овим пословима помогао му је зограф Игњат из Велеса (Николовски 1984: 20; Женарју Рајовић 2016: 90–91; иста 2019: 271–282).

До августа 1862. године, зографи Костадин и Игњат из Велеса су осликали читаву цркву Светог Димитрија. Сагласно жељама наручилаца и актуелним токовима у украшавању храмова, зидове су осликавали зонски, сликарством прекрили и сводове, и о томе оставили натпис у необичној ниши на јужном зиду. Из натписа се види да је у време осликавања црквом управљао свештеник Василије Симеонов из Приштине, и епитроп Милосав, као и да је цело село учествовало у осликавању храма. Натпис писан у једанаест редова је данас доста оштећен, и у њему стоји:

и҃зволе́нїемъ ѡ҃ц҃а̀ и҃ поспеше́ / нїемъ сн҃а̀ и совершенїемъ ст҃а́гѡ / дх҃а̀ и҃зобрази́сѧ храмъ се́й ст҃ы́й в҃лко / мⷱ҃нникъ димѝтрїѧ нжднве́нїемъ тр҃дом / се́ло добротѝнъ бысть҆ і҆ерей̀ папѝ / васїлїѧ папѝ силеѡ́новъ ѿ҃ прн(штн) / на бысть҆ є҆пі(нтроп) (ин)лосàв ілї(на) / (п)_їѣ҆ съ бра́тіамъ народъ добр(от...сѣ) / (...) х҃ костади́нъ і҆з ве́лесъ и нг(на...а) / ⟨... р⟩ождтва хр҃тва 1862 мц҃ / ⟨ав⟩гѵста 18: данъ.[2]

Спискови имена који су исписани у ниши проскомидије ове цркве вероватно представљају имена приложника. Исписана у чак четрдесет и два реда истовремено представљају поменик, и читају се приликом припремања Светих дарова у проскомидији.[3] Имена су исписана у самој ниши проскомидије, лево и десно од путира у којем је насликан Христос, као и на зиду поред нише. Лево од путира се налазе имена: васїлїю алексїо́ / дїмнтрїю натали надежді / і҆ѡана екатерїнѣ нїколаѧ / мїхаїла елїсаветѣ ѡанїкїю / мїхаїла. станоѝкѵ славка / петрѵшѵ жївка маріѧ / мїхаїла дїмїтрїю / со чада / їх. Десно од путира су: (...) нїколаѧ еленѣ / съ фамнлїю егѡ / сїмеонъ і҆ерея / васїлїѧ і҆ерея хрїстаѣїѧ / костадїнъ (...) маріѧ / кросто бено сѵлтано коста / ігнатїѧ анано катерїна / софїѧ катерїна ефросїа / мїхаїла ⟨алексан⟩дра (...) / (...) съ / чада нхъ.

На зиду поред нише стоје још и ова имена:

александра наталї ѳео~ / дора ѡана петра прото / і҆ерея нїкола александрѵ / аркадїю георгіѵ елісаве / тѵ анѵ васїлїѵ петра / александра алексїю ѳеклѵ / мїхаіла сергію алексан~ / дрѵ и҃ всѣх сроднїковъ҆ їх / і҆лїа мїлосава жївко / фїлїпъ жїва костадїн / нїка рїстѵ нїкѵ / ћорѣа стоанъ цинка / неделка хрїстѵ трою / стоанѵ сїмѵ ефтѵ / лазо стефо цинѵ / колѵ мїленко кр҆сто / станїсавъ здравко / мїлованъ стоанъ / кр҆сто мїлка кр҆сто / стефо хрїсто троанѵ / антонъ маріе ана / (...) (.)ѵпена стрѵма / маріѧ ћорѣїѧ ілїѧ / съ чада и сроднїковъ / нхъ.

У првој зони су стојеће фигуре светитеља, а у другој допојасне представе. Трећу обухватају наративне сцене те се програм зидног сликарства може пратити кружно од јужног зида, преко западног до северног. Имена светитеља писана су белим словима, док су називи наративних сцена писани црвеним словима на белој подлози

2 Рашчитана слова у обичним заградама преузета су од: Ивановић 1998: 27, који је натпис преписао пре више деценија. Занимљиво је што фотографије покрајинског завода за заштиту споменика културе из Приштине показују готово исти ниво оштећења свих зидних површина тада као и данас. Дејство влаге је до неког тренутка оштетило сликане површине, а потом је очигледно вршена нека обнова приликом које је објекат санирaн и доведен у стање да му влага не чини штету.

3 Поменици сликани на зиду ређе се срећу у православним храмовима, док су знатно чешће парусије и диптиси и триптиси. У Рашко-призренској епархији је поменик писан на зиду још и у цркви Свете Петке у Стражи код Гњилана. Гоголь 1995: 10–11; Гергова 2003: 62–63; Женарју 2013: 317, 326.

која представља небо. Позадине иза фигура у обе зоне су плаве, а имена светитеља су писана белом бојом. Зона сокла је декоративно украшена црним таласастим линијама које се спајају у ромбове на светлој подлози. Такав начин украшавања је за циљ вероватно имао опонашање неке врсте камене или мермерне облоге. Међутим, у последњој обнови цркве, ова зона је прекречена.

ОЛТАРСКИ ПРОСТОР

Услед дејства влаге зидно сликарство у олтарском простору је доста пропало, а истовремено су приметне и велике пукотине на зидовима. Олтарска апсида има устаљено решење, приказ Службе архијереја у првој зони, и Богородице Шире од небеса у другој, односно у темену апсиде. Служба архијереја у првој зони приказује четворицу архијереја око часне трпезе која је била насликана испод малог прозора, и потпуно је избледела од влаге. Сви архијереји су одевени у архијерејске орнате и држе исписане свитке, али су они нечитки од оштећења бојеног слоја. На северној страни су Свети Харалампије (Ст҃ы́и҃ Сщ҃и҃ми҃къ Харалампиа) и Свети Василије Велики (Ст҃ы́и҃ Васі҃лі҃и Великиі), а на јужној Свети Јован Златоусти (Ст҃ы́и҃ Ї҆ѡа́ннъ златоустъ) и Свети Григорије Велики сигниран као Двојеслов (Ст҃ы́и Григорі҃и Двоеслов). Монументална Богородица знамења (Мт҃рь Бж҃ія) насликана је са обе руке високо подигнуте и раширене, док на грудима има велики кружни медаљон са ликом Исуса Христа Емануила (і҃с х҃с). Представа је фланкирана фигурама старозаветних пророка и царева. Десно од Богородице стоји Старозаветни пророк и цар Давид (Ст҃ы́и ц҃р҃ъ Дв҃дъ), који кажипрстом десне руке показује ка Богородици, док у другој руци има кутију. На исти начин насликан је цар Соломон (Ст҃ы́и ц҃р҃ъ Соломѡнъ) лево од Богородице, и у истој одежди, само са моделом храма у руци. Изнад њих, у темену источног зида, око малог квадратног прозора, насликани су Богородица и Свети Јован Претеча праћени хоровима анђела. Изнад њих, на своду је насликан Исус Христос Велики архијереј који их благосиља. Централни део свода олтарског простора, који је беле боје, заузима монументални приказ голуба Светог Духа који је окружен херувимима.

Северно од апсиде, у првој зони је исписан поменик, који је у вези са нишом проскомидије која обухвата северни и источни зид. У ниши је представа Исуса Христа (і҃с х҃с) свезаних руку који стоји у монументалном путиру, док је иза њега крст на којем је распет. У другој зони овог зида, изнад поменика је Свети ђакон Венијамин (Ст҃ы́и Веніамі́нъ). Јужно од апсиде такође постоји ниша, и у њој лик Исуса Христа Доброг пастира изнад којег је, у другој зони, Свети ђакон Викентије (Ст҃ы́и Фікентыа).

На северном зиду олтара, у првој зони је Свети Дионисије Аеропагит (Ст҃ы́и Сщ҃и҃ми҃къ Діоні́сі҃и А҆реопагі́та), који као архијереј благосиља и држи затворену књигу, и део нише проскомидије, док су у другој зони Свети Кирило и Методије (Мєѳѡді҃и). Име светог Кирила је намерно изгребано, као и епитет Свети код Методија. Насликани су као архијереји, тако да први благосиља и држи затворену књигу, док други у једној руци држи крст а у другој свитак са словима „аѣѵ / гдє / жsz / нїк / лмн / опрс / тѵу“. Трећу зону заузимају Вазнесење Христово (Вознесе́нїе Хр҃то́во) поред иконостаса, конципирано у потпуности као икона на иконостасу, и источно

од њега Свети Пророк Данил (Сѵ̑ѣ. Пр҃р. Данаи́лъ). Фигура пророка је монументална и излази из оквира ове зоне, те залази у свод. У руци држи свитак са речима; „И ви́ / дѣхъ / ветха / го де / ниин / сѣдѧ́ / ща на / пр҃столѣ / въ ри́ / зах / бѣлїихъ“.

Наспрам њих на јужном зиду су две фигуре Светитеља Кијевских и све Русије чудотвораца (Сѵ̑ты́тели кїевскиѧ и всеѧ росїи҆ ч҃дтворцы) – Свети Петар (Сѵ̑ты́и҆ Петра) и Свети Алексија (Сѵ̑ты́и҆ Але́ксїа). Обојица су одевени у архијерејску одежду са кукуљицом на глави. Изнад њих су исподпојасне фигуре Светог Андреје Критског (Сѵ̑ты́и҆ Ан҃ дре́а крит҃скы́и) и Светог Јефрема Сирина (Сѵ̑ты́и҆ ефре́мъ сирі҃нь). Одевени су у монашке ризе, и док први светитељ у руци држи затворену књигу, Свети Јефрем држи свитак са речима: „Бра́ти / є҆ зд҃ѣ / плачемъ / гре́хи мои҆ / да не пла / чемъ та́ / мо вѣч / но“. У трећој зони су пророк Захарија (Сѵ̑ѣ. Пр҃р. Зах҃а́рна) до апсиде и Благовести Богородици (бл҃говѣщенїе прест҃ыѧ вдцы́) до иконостаса, којима започиње циклус Великих празника који је настављен на истом зиду одмах иза (односно испред) иконостаса. Благовести прате уобичајену иконографију, где архангел Гаврило (г) стоји пред Богородицом на коју се спушта голуб Светог Духа. Пророк Захарија је сликан на исти начин као Данаил, и руци држи свитак са речима: „Вндѣ / хъ / і҃и҃с҃а / и҆ерем҃ / вели / каго / стоѧ / ща / пре / по“.

ЈУЖНИ ЗИД НАОСА

На јужном зиду се налазе два прозорска отвора која су пореметила симетрију у приказивању светитељских ликова, и пружила додатна места за осликавање као што су допрозорници и надпрозорници. Стојеће фигуре у првој зони су насликане у екстеријеру, тако да сви стоје на зеленој подлози, док је иза њих тамно плаво небо. Сликани су фронтално или благо окренути. Над њима су исподпојасне представе светитеља на плавој подлози. Све фигуре су грушисане на одређени начин и те групе су раздвојене широким сликаним бордурама наранџасте боје, са црвеним ивицама, на којима је шаблонски мултиплициран флорални мотив. Ове бордуре такође деле фигуре прве и друге зоне хоризонтално, док су наративне сцене у трећој зони одвојене уским тракама исте наранџасте боје.

Од истока ка западу, у првој зони се налазе, између две вертикалне сликане бордуре: Свети Никола Мирликијски (Сѵ̑ты́и҆ Никола́и҆ Мирликїи́ски) са затвореним Јеванђељем, Свети Јоаникије Девички (Сѵ̑т҃. Прпд҃. Іѡаники́їа Девы́чки) са крстом и бројаницом и Исус Христос Велики Архијереј иза архијерејског трона. Христос је насликан у декоративно обрађеном кружном пољу и његов положај је означавао место на којем треба да стоји архијерејски трон. Између Светог Николе и Светог Јоаникија налази се прозор који обухвата пола прве и пола друге зоне, и испод њега је ниша са приложничким натписом. Између трона и наредног прозора стоје заједно уоквирена три српска светитеља. Свети Симеон Мироточиви (Сѵ̑т҃. Прп҃. Сїмеѡ́нъ Мѵ̑роточи́вы Кра́лъ Сер҃ бскін.) је насликан без владарских инсигнија, у монашкој одећи и са свитком и бројаницом. Свети архиепископ Максим (Сѵ̑т҃. Ма҃ѯїмъ а҆рхіепі҃скопъ Сер҃ бскін) је у пуном архијерејском орнату, са архијерејским жезлом у руци, док је Свети кнез Лазар (Сѵ̑ты́и҆ кнѧ́зъ ла҃зарь) у одећи владара са хермелинским огртачем, крстом у једној и својом одсеченом главом у другој руци. Западно од прозора

насликана је монументална композиција Вазнесење Светог пророка Илије (Сѵ̑т. Прр҃ѡ́къ Ілі́а), која је доста оштећена а иконографски изведена тако да прати упутства из сликарских приручника.

У другој зони, до иконостаса стоји Свети Игњатије Богоносац (Сѵ̑тꙑ́й Сщ̑и. Мчⷱ́къ Ігна́тіа Бгоно́сца) у архијерејском оделу са митром на глави. Над прозором је допојасна представа Светог Данила Столпника (Сѵ̑тꙑ́и Прп̑. Данаи́лъ Сто́лпникъ), поред којег је стуб, и који у руци држи свитак на којем је исписана реч „господи". Са друге стране прозора, наспрам Светог Игњатија и ка њему окренут налази се Свети Јевтимије (Сѵ̑т. сщ̑и́т. Ѳѵѳи́мі҃а). Оба архијереја у рукама држе беле крстове и пламове гране. У натпрозорнику је допојасна фигура Светог Алексија (Сѵ̑т. Прп. Алексі҃а Ѵелк. Бж̑) над којим је сунце, у углу. На десном допрозорнику је Свети Сава Освећени (Сѵ̑т. Пр̑. Сава Ѳсщ̑е́нн), монах са свитком, док је наспрам њега, на десном допрозорнику Свети Амвросије (Сѵ̑тꙑ́и Амвро́сі҃а) у одежди архијереја. Сликаном бордуром одвојени су наредни светитељи, Козма и Дамјан (Сѵ̑тꙑ́хъ Ѵздотво́рцовъ Бесрєбре́нниковъ Космы́ и Даміа́на), окренути један ка другом и насликани са уобичајеним атрибутима у рукама. Наредна сликана бордура одваја три светитеља. Први је Свети Пантелејмон (Сѵ̑т. Велкі҃и Пантелеи́монъ Ѩцели́тель) са лекарским атрибутима, а за њим су свети ратници у раскошним војничким униформама, са крстовима, палмовим гранама и копљима у рукама – Свети Мина (Сѵ̑т. Мч̑. Мины́) и Свети Теодор Тирон (Сѵ̑тын Велкі҃и. Ѳеѻдоръ Тѵ́рѡн). Наредна бордура раздваја површину коју разбија прозор, па се ту, над прозором налази умањена фигура Блаженог Максима ((Сѵ̑тꙑ́)и Блаже́нн Ма҃кімъ), који је уобичајено насликан наг и са прегачом око бедара. Десно од прозора је Свети Гаврило Лесновски (Сѵ̑тын Гаврі҃и́л Лесно́вскі҃н Ѵздово́р (...)) са свитком у рукама, на којем су речи „Лю / бо́въ / и со / гла~ / сне и҃мѣ / нте / дрвгъ / ко др / вгѵ". Надпрозорник није осликан, док су фигуре у допрозорницима сигниране као Свети отроци (Сѵ̑тыхъ ѿтрокшовъ), односно три младића у пећи огњеној, те је један означен као Ананија (Ѩна́нїна), а крај другог је натпис уништен. Нејасно је да ли је насликани трећи због велике запрљаности зидова. Последње две допојасне фигуре представљају Светог Јевтимија Великог (Сѵ̑т. прп̑. Ѳѵѳи́мі҃а вели́кі҃й) и Романа Слаткопојца (Сѵ̑тꙑ́й Рома҃нъ Сладкоп(...)) у монашким одеждама. Свети Роман држи свитак на којем су речи „Дв̑ѣ / а дне́ / съ / пре / свще / стве~ / наго / раж~ / да́е / тъ / и҃ / зе".

Од Благовести које су сликане у олтару, наративна трећа зона наставља се сценом Сила Вишњег (Сі҃ла Вы́шнаго), неуобичајеном у зидном сликарству Рашко-призренске епархије. Она илуструје један од икоса Богородичиног акатиста, и названа је у складу са речима: „Дух Свети доћи ће на тебе, и сила Вишњега осениће те" (Лк. 1, 35), а што је била препорука и у ерминијама. Богородица седи на платну које придржавају два анђела, док је над њеном главом голуб Светог Духа.[4] Сликар се придржавао јеванђеоских текстова и приликом сликања Христовог рођења (Рж̑тво Хр̑тово). Стога је у рукама анђела насликао свитак који сведочи о анђеоској песми: „Сла / ва~ / во вы / шны / богѵ / и на / зеи / ли / миръ / чело / вѣцѣ / вда / гово / ле / нї" (Лк. 2, 14). Наредне две сцене сликане су према Јеванђељу по Матеју, такође у складу

4 Женарју Рајовић 2016: 164 са старијом литературом.

са препорукама у сликарским приручницима. То су Бекство у Египат (Вовсни҃вь въ Є҃гипт҃ѣ) и Покољ Витлејемске деце (Сты́хъ мѵ҃че. (...) тысѧщы (...)нецъ хр҃та ра́ди).[5] Поред ове композиције насликано је Сретење Господње (ср҃ѣтѣнїе Гдне) описано код апостола Луке, а за њим Крштење Христово, које је сигнирано према народном називу овог празника као Богојављење (Сто́е Бг҃о҃влѣнїе Гдне). Наредна сцена, Христос позива апостоле на Јордану (рѣка Іорда́нъ Хр҃то́съ возва́ Апостолн), представља сажету варијанту позивања апостола покрај Галилејског мора или Генисаретског језера, зависно од извора, а што се у сликарским приручницима једноставно сугерише као море.[6] Сцена је сажета јер је уместо две барке представљена једна са три апостола и Христос који стоји на обали. Преображење Христово (прѣображе́нїе Хр҃то́во) и Свадба у Кани (ка́на галїле́йска бѣ бра́къ) су последње две композиције у овом реду, и стандардно су решене.

СЕВЕРНИ ЗИД НАОСА

Стојеће фигуре у првој зони нису јасно раздвојене широким бордурама као на северном зиду, већ врло танким, готово неприметним линијама.[7] С обзиром да је западни део храма, а при томе нарочито његов северни део био намењен женама, овде прва зона започиње стојећим фигурама светих жена: Свете Екатерине (Сты́ѧ велкы҃ѧ екатеры́на), Свете Недеље (Сто҃. недѣ́ла) и Свете мати Ангелине (Сто҃. Прп҃. мтї А҃нгеліна деспо́тица се́рбска). Прве две светитељке су сликане заједно спрам плаве позадине, обе у владарској одежди, са крунама на глави, крстовима и пламовим гранама у рукама. Света Недеља у једној руци држи и дугачки мач. Света мати Ангелина, у монашкој одежди и са малим Јеванђељем и бројаницом у руци, је одвојена и на позадини другачије боје. Она стоји поред монументалне представе патрона храма. Ту је смештена композиција у којој Свети Димитрије (Сто҃. Вл҃кмч҃никъ Дими́трїа) на коњу поражава непријатеља док га анђео овенчава венцем. Танком усправном линијом од њих су одвојени Свети Симеон (Сто҃. Прп҃. Сїмео́нъ Первовѣнчанн кра́л се́рбскін) и Свети деспот Стефан (Сто҃. Сте́фан Дѣ́спотъ). Широком бордуром која и хоризонтално раздваја сликани програм, од њих су одвојени Свети цар Урош (Сты́й цр҃ь У҃рош) и Свети деспот Јован (Сты́й І҃оа́ннъ Дѣ́спотъ), док су танком линијом од њих одвојени отац и син, Свети краљ Милутин (Сто҃. кралъ мілѹ́тинъ) и Свети Стефан Дечански (Сты́й стефанъ кра́ль дечанскїй). Сви српски светитељи насликан су у владарским одеждама са скиптрима, крстовима и палмовим гранама у рукама. Једино је Свети Симеон у монашкој одежди, али у једној руци ипак држи владарски скиптар, док у другој има крст и свитак са речима: „Прїи҃ / ди́те / ча́да / посл / ша / йте / ме⟨не⟩“.

Све исподпојасно насликане фигуре у другој зони стоје у екстеријеру, те је иза њих зелена површина над којом је плаво небо. Изнад светих жена, у другој зони

5 Више у: Женарју Рајовић 2016: 183. Бекство у Египат сликао је и зограф Јосиф Радев у црквама Светог Николе у Севцу и Светог Стефана у Великој Хочи.

6 Уп.: Мт. 4, 19–22; Мк. 1, 16–20; Лк. 5, 1–10; као и: Медић 2, 592; исти, 3, 265.

7 С обзиром да се на северном зиду наставља програм започет на јужном, програм ће бити изложен од запада ка иконостасу.

су насликани Свети Јоаким и Ана (Ст҃ы́й Богоѻ҆ц҃ъ І҆оакі́мъ и҆ А҆́нна) и Свети мученик Севиријан (Ст҃. мч҃ Севі҃ріа́нъ). Западно од њих су груписани Свети мученци Назарије (Ст҃. мч҃ наза́рі҃а) и Гервасије (Ст҃. герва́сі҃а) који су заједно пострадали, те Света Петка (Ст҃. прп. параск⟨ева⟩). Затим су заједно насликани Свети Сава (⟨Ст҃ы́⟩й Са́ва Сербскі҃й А҆рхіепі҃скоп), Свети Арсеније (Ст҃ы́й А҆рсе́ні҃а Сербскі҃й А҆рхіепі҃) и Свети преподобни Јован Рилски (Ст҃ы́і Пр҃е҆ІѠа́нъ рі҃лскіи). Свети цар Константин и царица Јелена (Ст҃ы́іх ц҃р҃е́й Кѡнстантінъ и҆ Е҆ле́на́) међу собом држе Часни крст иза којег је сунце. Последње три фигуре представљају двојицу архиепископа, Светог Спиридона (Ст҃. Спірі҃до҆н Ѵ҆дотворец) и Атанасија Александријског (Ст҃. А҆ѳана́сі҃ї А҆леѯандрі҃ї), те Светог Антонија Великог (Ст҃. А҆нтѡні҃а Ве́лікі҃и҆) у монашкој одежди.

У трећој зони северног зида сцене Христове јавне делатности са западног зида настављају се сценама из циклуса Христових страдања, при чему је, како би се испоштовала хронологија, прво насликан Христов Улазак у Јерусалим (Вхо́дъ бо І҆ерли́мъ). Потом се ређају Тајна вечера (та́і҃на вечера), Молитва у гори (моле́нїе Хр҃то́во), Издајство Јудино (І҆ѵда Предалъ Ѹчі҃телѧ Своего́), Христос пред Пилатом (Приведе́нїе І҃С Х҃С пред Пи́лата), Распеће (распѧтїе Хр҃то́во), Скидање са Крста (Сни́тне Хр҃то́во), Васкрсење (Воскресе́нїе Хр҃то́во). Композиције су наративне, са већим бројем фигура и сликане у складу са сликарским препорукама и јеванђеоским текстовима, без већих одступања.[8] У сцени Христос пред Пилатом сликар је уклопио две епизоде – Христово привођење (Мт. 27, 1–2) и Пилатово прање руку (Мт. 27, 24). Једино се детаљима истиче композиција Христовог Распећа, на којој су сигниране све фигуре – Марија Магдалена (мⷯ. мг), Марија Клеопа (мⷯр. кл), Богородица (мⷱ҃ бⷷ҃), Лонгин (логі҃нъ сот) и Свети Јован (і҃ѡ҃). Војник Лонгин чак изговара речи „кои́стїнѧ снъ бж҃ⷷ (Мт. 27, 54; Мк. 15, 39). Такође, у горњим угловима се налазе сунце и месец, у складу са речима из књиге пророка Јоила, који каже „Сунце ће се претворити у таму и месец у крв пре него дође велики и страшни дан Господњи“ (Јоило 2,31).

ЗАПАДНИ ЗИД НАОСА

Прву зону западног зида заузимају Свети Козма сигниран као преподобни и прозорљиви (Ст҃ы́й Пр҃п. Ко́зма прозорли́вы) и два света столпника, Симеон (Ст҃. Пред. Сими́ѻнъ Столп҃.) и Алимпије (Ст҃. Пред. А҆лѵ́пі҃а Сто́лпникъ). Столпници се често сликају крај улаза, а у добротинској цркви осим њих, сликан је и поменути Данило на јужном зиду.[9] Насликани су као монаси, у стубовима на којима су се подвизавали. Међутим, крајње је необична представа Светог Козме. Он је приказан у профилу, како стоји иза масивног зида који покрива више од половине ове зидне површине. Испред њега се налазио обиман натпис који је, чини се, намерно уништен.[10] Од читавог текста јасно се чита само прва реч „гово́рн“. По свему судећи ради се

8 Уп.: Женарју Рајовић 2016: 184.

9 Сликали су их и зографи Вено и Зафир у цркви Свете Петке у Стражи и зограф Јаков Радев у цркви Светог Николе у Средској. Женарју Рајовић 2016: 184.

10 Уништен је био и приликом фотографисања за потребе Завода за заштиту споменика културе у Приштини, те није познато када се, као ни зашто, то догодило.

о новомученику Светом Козми Етолском, који је рођен 1714. године у Етолији у западном делу Грчке. Замонашен је у светогорском манастиру Филотеју, а упамћен је по држању проповеди људима на отвореном, јер их је било толико који су га слушали, да нису могли стати у храм. Већи део свог живота посветио је просвећивању становништва Албаније и на послетку су га због проповедања и пророчанстава погубили Турци у Берату 1779. године.[11]

У другој зони, изнад улаза је монументална фигура анђела који у рукама држи Мандилион, Христов нерукотворени лик. Јужно је композиција Успење Богородице (оу҃спе́нїе престы́а бц҃ы.) са мноштвом сликаних фигура, а северно Покров Богородице (Покро́въ престы́а бц҃ы.). Ова композиција прославља Богородицу као заштитницу те је она насликана са круном на глави и крилима, благо раширених руку чиме је раширила свој омофор. Под њега, као под заштиту стале су две групе фигура.[12] Ово је једна од варијација у приказивању теме која се назива Богородичиним покровом, док је другу варијанту Костадин Крстев насликао на икони која се налази на иконостасу.[13] Простор у врху западног зида подељен је на два дела, и ту су смештене две илустрације Христове Јавне делатности, односно чуда. Северно је Наука Христова (На́вка Хр҃това), док је јужно Васкрсење Лазарево (Воскр҃нїе Лазарево).

СВОД НАОСА

Свод олтара и наоса чине јединствену целину, како архитектонски, тако и у погледу сликаног програма. Док је над самим олтаром насликан голуб Светог духа, у наосу су сликани Господ Бог, Исус Христос и Богородица, сви у кружним пољима. Јединствену целину чине због сликања пророка Данила и Захарије у трећој зони на крајњој источној страни бочних зидова олтара. Њихови свици упућују на ликове Господа и Христа на своду који се могу видети у наосу. Док је лик Господа окружен је серафимима и престолима, те старозаветним пророцима, док је лик Христа окружен херувимима и апостолима, а лик Богородице херувимима и двојицом старозаветних пророка и царева.

Господ Бог је сигниран као Бог Отац Сведржитељ (бг҃ωц҃ вседержител) и насликан је на златној позадини у белој одежди подигнутих и раширених руку, док ми из нимба исијавају црвени бели зраци. Између њега и Голуба Светог Духа, а уз јужни зид налази се допојасни лик пророка Исаије (ст҃. Прр҃ Ѵса́їа), који у рукама држи свитак са текстом: „Пра / вдѣ / во пла / оша / емо / бога“. Наспрам њега, уз северни зид, насликан је пророк Јеремија (ст҃. Прр҃. Ѵереміа) са речима: „Гдъ / вседе / ржи́ / тел / ѡ и / стѝ / тъ / йи / ъ“. Западно од Јеремије је Мојсије (ст҃. Прок҃. Ѵоїсе́й) са свитком на којем стоји: „Вн~ / дѣх / кѵп / ѵнѵ / огне / иъ / пали / ив / нса“. Наспрам Мојсија је Јаков (ст҃. Прр҃. Ѵа́кѡвъ) са свитком који носи речи: „Ѵ се~ / лѣст / вница / ѵтве / ржде / на на / земли / ѣлже“.

11 Више о Св Козми: *Свети Козма* 2000; Зоитакис 2008.

12 На овај начин насликано ју је и Аврам Дичић у цркви Светог Николе у Косовској Каменици. Уп.: Женарју Рајовић 2018: 332.

13 Уп.: Женарју Рајовић 2016: 188–189. О овој теми и: Тимотијевић, 1987, стр. 122–124.

У Добротину су око представе Сведржитеља насликани јеванђелисти за пултовима, прстен са ликом Богородице Шире од небеса допуњен је приказом весника оваплоћења, старозаветних царева Соломона и Давида.

ЗАКЉУЧАК

Са зидним сликарством које прекрива све зидне површине и иконостасом који је настао у исто време, добротинска црква репрезентује црквену уметност XIX века не само у Рашко-призренској епархији већ и на читавом Балкану. Зограф Костадин је креирао богат ликовни програм држећи се иконографских упутстава која су била актуелна у XIX веку и жеља наручилаца који су утицали на садржај. Сликани програм је прилагођен архитектури храма и изведен је зонски, тако што су стојеће фигуре и допојасне представе светитеља, као и наративне сцене распоређени у три хоризонталне зоне, уз осликавање свода који евоцира постојање куполе. Програм је креиран у складу са постојећим нормама, наслеђеним из претходних времена и прилагођеним времену осликавања. Иако доста избледело од влаге, зидно сликарство је, у поређењу са неким другим сликаним ансамблима из XIX века у Рашко-призренској епархији, доста јасно, чисто и препознатљиво, са читким натписима и сигнатурама. Програм је симетричан са фигурама и сценама раздвојеним бордурама, чиме је постигнута изузетна прегледност мноштва сликаних ликова и сцена.

Сви сликани светитељи били су и заштитници и примери хришћанских врлина, те узори активне побожности и херојске жртве за веру. Тема заступништва људског рода започиње још у олтару монументалним ликом Богородице Знамења, која се као црква моли за спас људског рода, док једновремено представља идеју о Христовом оваплоћењу (Поповић 1995: 77). Светитељи сликани у олтару имали су посебан углед сходно свом значају у утемељењу Христове цркве и месту у току литургије. Тако су на пример, фронтални прикази архијереја служили наглашавању њиховог угледа и конструкцији идеалних модела припадницима свих свештеничких чинова (Макуљевић 2006: 113). Док наративне сцене представљају илустрацију Новог Завета, својеврсну сликану Библију, избор светачких ликова доноси слику о добротинским приложницима и њиховим исцелитељима и заштитницима.

Велики број светитељских фигура представљао је хорове небеских заступника и личних посредника за опроштај грехова (Михаиловић 1985: 210). Истиче се у овом програму галерија српских светитеља, националних заступника у царству небеском. Њихови ликови, а пре свега мноштво, говоре о рецепцији средњовековног наслеђа и прослављању славне прошлости како државе, тако и цркве. Говоре истовремено и о преплитању верског и националног идентитета Срба под туђинском влашћу.[14] Занимљиво је и што се најпопуларнији новомученик у сликарству Рашко-призренске епархије (Женарју Рајовић: 181–182), Свети Георгије Јањински, није појавио у богатом програму добротинске цркве. Наручиоци су се

14 Више о овим темама: Тимотијевић 1998; Макуљевић 2003.

определили за другог новомученика, Светог Козму Етолског, и његово увртавање у програм зидног сликарства у Добротину представља веома необичну појаву коју би сигурно појаснио садржај натписа који је уништен.

ЛИТЕРАТУРА

Бабић 1975: Гордана Бабић. „О живописаном украсу олтарских преграда". *Зборник за ликовне уметности* 11, 3–41.

Гергова 2003: Иванка Гергова. „Иконография на помениците през поствизантийския период в България". *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 32–33, 61–70.

Гоголь 1995: Николај Гоголь. *Тумачење Божанствене Литургије*. прев. Александар Радојковић, Београд: Логос.

Женарју 2013: Ивана Женарју. „Зидно сликарство у цркви Свете Петке у селу Стража код Гњилана". *Баштина*, 35, 315–343.

Женарју Рајовић 2016: Ивана Женарју Рајовић. *Црквена уметност XIX века у Рашко-призренској епархији (1839–1912)*. Лепосавић: Институт за српску културу.

Женарју Рајовић 2018: Ивана Женарју Рајовић. „Зидно сликарство у цркви Светог Николе у Косовској Каменици". *Саопштења*, L, 317–336.

Женарју Рајовић 2019: Ивана Женарју Рајовић. „Иконостас Хаџи Костадина Крстева у цркви Светог архангела Гаврила у Великом Ропотову код Гњилана". *Патримониум.мк, Списание за културното наследство – споменици, реставрација, музеи*, 9, 14, 271–282.

Зоитакис 2008: Афанасий Зоитакис. *Традиционное просветительство в Греции в XVIII веке: Косма Этолийский и Никодим Святогорец*. Москва: Святая Гора.

Ивановић 1987: Милан Ивановић. „Црквени споменици, XIII–XX век". *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*. Ур. Атанасије Јевтић. Београд: Богословски факултет; Призрен: Епархија рашко-призренска Призрен, 387–547.

Ивановић 1998: Ивановић Милан. „Натписи и орнаменти на надгробним плочама, иконама и звонима српских цркава на Косову и Метохији XIV–XIX/XX век". *Косовско-метохијски зборник* 2, 13–36.

Макуљевић 2003: Ненад Макуљевић. „Средњовековне теме у српском црквеном сликарству XIX века, Прилог рецепцији националног средњовековног наслеђа у српском сликарству XIX века". *Поствизантијска уметност на Балкану, I том, Зборник Матице српске за ликовне уметности* 32–33, 193–211.

Макуљевић 2006: Ненад Макуљевић. *Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту*. Велико Градиште: Српска православна црквена општина.

Михаиловић 1985: Радмила Михаиловић. „Црква Ваведења Богородице манастира Бођани (Иконографија „женске цркве" – припрате)". *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 21, 205–220.

Николовски 1984: Николовски Антоние. „Уметноста на XIX век во Македонија (извод од студијата)". *Културно наследство* 9, 5–37.

Поповић 1995: Бојана В. Поповић. „Програм живописа у олтарском простору". *Зидно сликарство манастира Дечана, грађа и студије*. Ур. Војислав Ј. Ђурић. Београд: САНУ, 77–97.

Свети Козма 2000: *Свети Козма Етолски, поуке и пророчанства*. Ур. Радомир Никчевић. Цетиње: Светигора.

Тимотијевић 1998: Мирослав Тимотијевић. „Serbia sacra и Serbia sancta у верско-политичком програму Карловачке митрополије". Свети Сава у историји и традицији, Ур. Сима Ћирковић. Београд: САНУ, 387–431.

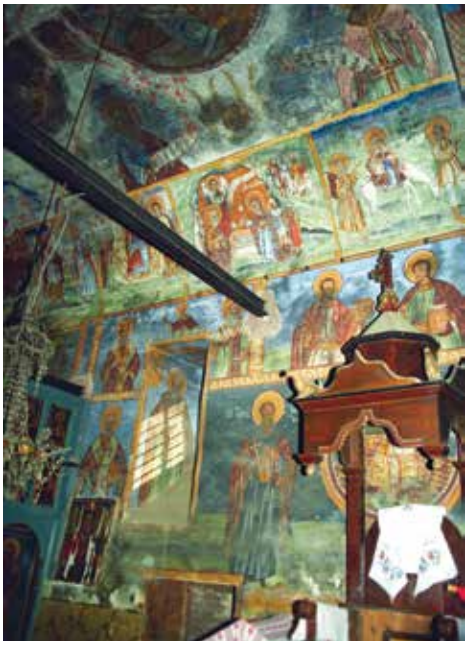
Томановић 1899: Лазар Томановић. *Г. Руварац и Montegrenina*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија.

Сл. 1. Северни зид олтара (Покрајински завод за заштиту споменика културе, Приштина)

Сл. 2. Јужни зид олтара (Покрајински завод за заштиту споменика културе, Приштина)

Сл. 3. Јужни зид наоса (Покрајински завод за заштиту споменика културе, Приштина)

Сл. 4. Северни зид наоса (Покрајински завод за заштиту споменика културе, Приштина)

Сл. 5. Свети Симеон Мироточиви, архиепископ Максим и кнез Лазар, јужни зид наоса (И. Ж. Р.)

Сл. 6. Света мати Ангелина и Свети Георгије, северни зид наоса (И. Ж. Р.)

Сл. 7. Светитељи на северном зиду наоса (И. Ж. Р.)

Сл. 8. Сликарство на јужном зиду наоса (И. Ж. Р.)

Сл. 9. Богородица Шира од Небеса, свод наоса (И. Ж. Р.)

Сл. 10. Свети Козма Етолски, западни зид наоса (И. Ж. Р.)

Ivana S. ŽENARJU RAJOVIĆ

WALL PAINTING IN THE CHURCH OF SAINT DEMETRIUS IN DOBROTIN NEAR LIPLJAN

Summary

As a part of religious revival in the 19th century church of the Saint Demetrius in the village Dobrotin near Lipljan, was renewed. In accordance with the donor's inscription in the nave church was painted by Kostadin from Veles, with the help of his colleague Ignjat, in 1862. They created the decorative program of wall painting that was common for the parish churches in the Diocese of Raška and Prizren in the 19th century. It was based upon current iconographical recommendations and the wishes of the organizers who influenced the content. The program was organized in three horizontal zones on the walls, and vault was painted as well. Wall painting in the church of the Saint Demetrius bears different meanings, depending on the sacral topography of the church. While this program illustrates Christ's incarnation and economy of salvation in the altar, in the nave active piety, that included righteous life, sacrifice for the religion and atonement of sin, is promoted. Simultaneously, program consists of saintly figures that had prominent role in the everyday life of the community, as healers and protectors. Also, national saints have prominent place in this program, as a part of national and religious glorification and identity creation.

Keywords: Dobrotin, Hajji Kostadin Krstev, painter Ignjat, wall painting, church art of the 19th century, Diocese of Raška and Prizren.

Рад је предат 12. фебруара 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 783.25.089.6
37.091.3::784.9
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-49580

Оригинални научни рад

*Кристина М. ПАРЕЗАНОВИЋ**
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Катедра за музичку теорију и педагогију

МЕЛОДИЈСКО-ХАРМОНСКА АНАЛИЗА ЦРКВЕНО-НАРОДНИХ НАПЕВА ИЗ ЗБОРНИКА „ОСМОГЛАСНИК“ СТ. СТ. МОКРАЊЦА И МОГУЋНОСТ ЊИХОВЕ ПРИМЕНЕ У НАСТАВИ СОЛФЕЂА

Апстракт: Основно истраживачко усмерење у овом раду односи се на анализу свих композиција из зборника црквено-народних напева „Осмогласник“ коју је саставио Стеван Стојановић Мокрањац, а са циљем да се одређена проблематика из области наставе солфеђа обради и помоћу народних црквених напева. С обзиром на то да је духовна музика данас веома присутна око нас (на богослужењима, концертима, школским приредбама и др.), сматрамо да би и њено укључивање у наставу музике у музичким школама значајније допринело њеном очувању. У току истраживања обрађене су све композиције из збирке (њих 320), а за анализу смо, као најпотпуније композиције са мелодијско-хармонског и формалног аспекта, одабрали „На хвалитех стихире“ и „Стиховне стихире“. У резултатима анализе налазе се конкретни предлози за рад у настави солфеђа у смислу узраста и наставних области.

Кључне речи: солфеђо, Осмогласник, Мокрањац, мелодијско-хармонска анализа, црквено-народни напеви.

Крај XX века обележио је враћање верској традицији и православљу као незаобилазном и саставном елементу културе и духовности. Црквена музика источно-европских народа изазива интересовање у целом свету, па тако стручњаци – историчари, музиколози, педагози, музички уметници – све пажљивије истражују малобројне писане споменике црквене музичке историје, а млади људи се ангажују у извођењу духовне музике у оквиру хорова. При томе велики значај има њихово опште музичко образовање уз познавање веронауке и богословља.

Донедавно су школски програми били оријентисани искључиво према западној традицији, па је, у том погледу, и целокупно музичко школовање у нас програмирано на основу историјских тековина западно-европске културе. Веома брижљиво бележена музика, почев од грегоријанског корала, а и раније, послужила је као темељ теорије, анализе и праксе. Наука о хармонији, контрапункту, композициона

* Доцент, k.parezanovic@gmail.com; kristina.parezanovic@filum.kg.ac.rs

и извођачка пракса, заснива се на тековинама европске музике и цивилизације која је вековима била нераздвојива од религије. С обзиром на то да се континуитет најлакше постиже тамо где постоји писани траг, јасно је да је западна култура одржала традицију неупоредиво боље и лакше него што је то случај са осталим источно-европских народа. Историјске неприлике, као и чињеница да је световна култура била сасвим неразвијена, екстензивна, те да се традиција у овом делу Европе одржала претежно усменим предањем (Петровић 1982; Парезановић 2016), јако су утицали на то да религија, веронаука и духовна музика нису постигле континуитет, нити су у нашем систему образовања, до почетка 21. века, заузимале значајно место. Захваљујући истраживањима и научној обради малобројних писаних докумената (сачуваних више случајно, него планski, по манастирима и црквеним библиотекама), написане су многобројне музиколошке студије које представљају основ за даље проучавање (Петровић 1981; Петровић 1995; Маријановић, Брујић 2018).[1]

Црквена музика третира се на различите начине: кроз богослужење у цркви, као саставни део црквених обреда, као концертна музика и од увођења наставе веронауке у школе и као део едукације о богословљу. Богослужење је у православној цркви веома мало подложно променама у односу на традицију и канонска ограничења (Мирковић 1995). У том смислу музика, као секундарни фактор богослужења, такође остаје у границама давно постављене традиције са релативно малим одступањима у погледу временских и територијалних особености са утицајима локалне световне културе.

АНАЛИЗА

Потребно је напоменути да се у овом раду анализира зборник „Осмогласник“ Стевана Стојановића Мокрањца из 1908. године (четврто издање из 1997. године). „Осмогласник“ је систематизовано, старо, традиционално осмогласје источне цркве, које се састоји из осам гласова, односно осам мелодија. Претече тих гласова заправо су осам староцрквених лествица, односно четири аутентична (главна) и четири плагална (изведена) модуса. Отуда проистиче и сличност прве (од првог до четвртог) и друге групе гласова (од четвртог до осмог) (Пено 2008).

Материја овог зборника може се употребити као помоћно средство и вежба за обраду више области солфеђа истовремено. Може се, на пример, употребити за опажање варираних фраза (што се може видети и као припрема за предмет *Наука о музичким облицима* који се учи у каснијим разредима), за транспоновање, проверу музичке меморије опажањем и интонирањем издвојених мотива, за хармонизацију на клавиру и томе слично. Што се тиче транспозиције, важно је напоменути да овде третирани *еф* тоналитет није апсолутно прописан, већ је употребљен, како сам Мокрањац каже, "...да би се што лакше и угодније могле прочитати и научити ове мелодије“ (Мокрањац 1997: 8). Стога је врло корисно да се на часовима солфеђа транспонују, како целокупне мелодије, тако и само мотиви издвојени из контекста.

1 Најпре бисмо препоручили да се изуче сва истраживања др Димитрија Стефановића, а затим и др Данице Петровић који су својим прегалачким радом на овом пољу дали немерљив допринос откривању заоставштине, њеном очувању и даљем проучавању.

Сваки глас у зборнику у себи носи више мелодија које се између себе више или мање разликују. Уопштено узевши - I, II, IV, V, VI и VIII глас имају по три мелодије, а III и VII по две. Будући да су разлике између неких мелодија у једном гласу минималне (када је реч о солфеђу од малог значаја), за анализу би требало изабрати само оне које се разликују по тонском роду, обиму, карактеру, притом бирајући углавном мелодије „На хвалитех стихире“ као прву и „Стиховне стихире“ као другу, те тако анализу свести на следећу поделу: I, II, IV, V, VI и VIII глас по две, а III и VII по једну мелодију, с тим што у трећем гласу постоји једна карактеристика о којој ће касније бити речи. Када говоримо о ступњу на којем би анализа и примена материје овог зборника на настави солфеђа могла доћи у обзир, најоптималнији би био узраст I и II разреда средње школе.

У ПРВОМ гласу *прва мелодија* је „Слава“. Овај нотни садржај обухвата обим од шест ступњева и то од првог ступња - тонике, до шестог ступња у лествици. Мелодија се најпре креће у дуру, а затим прелази у истоимени мол и тако наизменично. У питању је, дакле, мутација. У овој мелодији уочавају се три музичке фразе, три мелодијска става или одсека, који се, варирани, комбиновано понављају.

Прва фраза почиње петим, а завршава четвртим ступњем лествице крећући се поступним покретом у дуру.

Друга фраза, која такође почиње петим ступњем - мутира и завршава другим ступњем (функција доминанте).

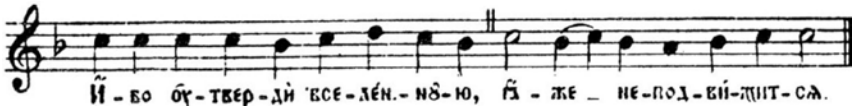
У трећој фрази, која почиње четвртим, а завршава другим ступњем, појављују се скокови терце и кварте.

Заступљене су нотне вредности од шеснаестине као пролазнице, до целе ноте, која се јавља као завршница фразе или као завршница става, као и пунктирани ритам у виду четвртине с тачком за којом следи осмина и осмине с тачком за којом следи шеснаестина. Кулминација неосетно наилази у кратким нотним вредностима (четвртина, осмина) тако да би се за највиши тон у мелодији пре могло рећи да је скретница него врхунац мелодије или кулминација. Најзад, мелодика је таласаста без наглих скокова и прелаза, а функционално се највише осећа присуство доминанте (уосталом, све три фразе се завршавају другим ступњем - на функцији доминанте).

Друга мелодија првог гласа обухвата обим мале септиме, од основног тона до сниженог седмог ступња у лествици, а креће се у дуру. У себи носи три фразе такође вариране и међусобно комбиноване.

Прва фраза почиње петим и завршава петим ступњем, а креће се у секундним покретима.

Друга фраза почиње и завршава као прва - петим ступњем, али је распеванија, са скоковима.

Трећа фраза почиње шестим ступњем, завршава другим и у себи, као горњу скретницу, има снижени седми ступањ у склопу субдоминанте функције.

Нотне вредности су углавном четвртине и половине са понеком пунктираном фигуром. Највиши тон се појављује више пута и то као скретница, тако да се о правој кулминацији овде не може говорити. Музика је једноставна, поступна, базирана на и око тона доминанте у чијој је функцији цео став. Први глас одликује се мутацијом. При извођењу треба водити рачуна о одржавању интонације и стабилног тоналног центра, у току брзих наизменичних промена тонског рода. Овде треба скренути пажњу на варирање и комбиновање мелодијских фраза међусобно, па је с тога врло добро да ученици сами траже мелодисјке ставове, одсеке или фразе, развијајући тако музичку меморију и способност опажања.

ДРУГИ глас такође има две мелодије: прва је у молдуру, а друга у дуру. *Прва мелодија* се креће у обиму мале сексте, односно од првог до сниженог шестог ступња. Овде се може говорити о молдуру, јер се на неколико места скретнично појављује вођични седми ступањ. Шести ступањ у овој мелодији није скретничан нити пролазан, већ јасно карактерише молдур, више је пута истакнут скоком, функционално је ојачан, то јест, истиче латентну функцију молске субдоминанте. Ова мелодија се дели на три краће мелодијске целине. Прва целина почиње трећим и завршава трећим ступњем, функцијом тонике. Креће се у оквиру квинте Т - Д са понеким терцним скоком.

Друга целина је врло слична првој, почиње првим, а завршава трећим ступњем у тоничној функцији.

Трећа целина, за разлику од прве две, почиње доминантном функцијом, то јест, другим ступњем, поступно се креће навише до сниженог шестог ступња и даље развија мелодију завршавајући је првим ступњем:

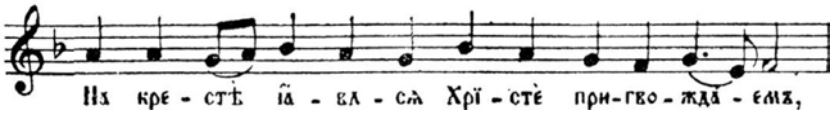

Нотне вредности се крећу од целе ноте до шеснаестине са пунктираним ритмом. Цела нота се јавља као завршница фразе или става, а шеснаестина као скретница или пролазница окружена углавном осмином са тачком и четвртином. Кулминација је овде релативно изражена, мада се понекад нађе и као скретница или при крају става или се понови више од једног пута. Посматрајући општи изглед ове мелодије рекло би се да је једноставна, певљива и светла, а преовладава функција тонике.

Друга мелодија другог гласа, као што је већ речено, креће се у дуру, у опсегу квинте од првог до петог ступња са појавом вођичног седмог ступња у скретању. Дели се на три фразе. Прва фраза почиње првим ступњем, затим се више пута понавља четврти (доминантна функција - септима доминантног септакорда или субдоминантна функција – I ступањ) и завршава се првим ступњем.

Друга фраза као да допуњује прву, почиње трећим ступњем – завршава првим.

Трећа фраза, распевана, има донекле неодређени почетак, али се, кад год се појави, заврши првим ступњем.

Мелодија се креће у целим нотама, половинама, четвртинама и осминама, ретко кад пунктираним ритмом. Таласаста и мирна, она је углавном у функцији тонике. Овај глас спроведен је у молдуру где се јавља и карактеристични интервал умањене квинте између другог и сниженог шестог ступња. Ова област обрађује се у првом разреду средње школе.

ТРЕЋИ глас са својим мелодијама веома је интересантан. Прва се мелодија креће у дуру, затим у паралелном молу и поново се враћа на почетни тоналитет. Заправо цео се трећи глас одвија под једном мелодијом изузев Кондака који има своје специфичности (Пено 2005).

Прва мелодија трећег гласа креће се у дуру и у обиму велике none, односно од доњег петог ступња до шестог ступња, односно велике сексте у односу на основни тон. Увек почиње трећим, а завршава првим ступњем. Дели се на три мелодијске целине. Прва има ту карактеристику да се завршава на доњем шестом ступњу, тако да делује као модулација у паралелни мол, с разлогом више што приликом своје појаве шести ступањ (потенцијална нова тоника) траје некада два, а некада четири откуцаја.

У следећој, међутим, мелодијској фрази сусрећемо повратак у првобитни тоналитет у којем и остаје:

док трећи мелодијски став, почињући другим ступњем, то јест, доминантном функцијом, као да има тенденцију секвенцирања, и функционалног и мелодијског, у односу на прву мелодијску фразу, те се на крају завршава доњим петим ступњем остављајући утисак новог, доминантног тоналитета.

Мелодија трећег гласа је распевана у свом октавном опсегу, углавном организована у половинама, четвртинама и осминама. За разлику од осталих мелодија, за мелодију трећег гласа би се могло рећи да је скоковита, јер у себи има терцне, квартне, квинтне и октавне скокове, а некад и два терцна скока у супротним правцима и разложене обртаје квинтакорада (посебно на прелазима из једне мелодијске фразе у другу). Понегде се може срести и скретнични повишени четврти ступањ као доња вођица за доминанту. У овом гласу углавном је заступљена тонична функција.

Што се тиче друге мелодије у трећем гласу, ту се пре свега мисли на Кондак трећег гласа, то јест, последњу песму. Примећује се да она одскаче из концепције трећег гласа, а разлоге за то налазимо у њеном грчком пореклу (Станковић 1963; према Пено 2005). Мелодија је распевана, константно мутирана, са нестабилним тоналним центром све до самога краја, где је каденца потврђена. Песма почиње другим ступњем, а завршава првим. Креће се у обиму велике сексте од првог до шестог ступња.

Трећи глас може наћи своју примену у солфеђу у областима о модулативним иступањима и у првом и у другом разреду средње школе.

ЧЕТВРТИ глас: *ӣрва мелодија* се одвија у дуру, почиње првим ступњем, а завршава трећим. Креће се у обиму велике сексте, а понекад досегне и снижени седми ступањ као скретницу. Мелодија је обликована кроз две фразе које се, вариране, понављају (стална појава у сваком гласу).

Прва фраза почиње првим ступњем, понекад и трећим, и завршава трећим ступњем.

Друга фраза развија се поступно од другог до шестог ступња и завршава трећим.

У овој мелодији нотне вредности се крећу од целе ноте као завршне до шеснаестине, увек као пролазнице. Кулминација се налази у другој фрази на шестом ступњу, припремљена је некад поступним покретом, некад скоком, мада се појављује више пута у току композиције. Мелодика четвртог гласа је ведра, комотна, распевана, па донекле и свечана, вођена тоничном, доминантном и понекад субдоминантном функцијом.

Друīа мелодија такође је у дуру и креће се у обиму велике сексте – од првог до шестог ступња. Почетни тон није дефинисан, јер је он некада први, некада други, а некада трећи ступањ, док је крај увек на трећем ступњу. Подељена у две доста сличне музичке целине, у којима доминира четврти и пети ступањ, мелодија се не одликује богатством израза, већ, напротив, као да смирује усталасану прву мелодију четвртог гласа.

Овде треба скренути пажњу на врсту тонског рода у овом гласу. У Предговору зборника „Осмогласник“, у краткој тоналној анализи и у предлошку за начин извођења сваког гласа посебно, Стеван Мокрањац за неке песме у четвртом гласу (Тропар, Богородичен, Сједални) наводи да се „крећу у дурмолу“ (Мокрањац 1997: 10). Детаљном анализом тог гласа, међутим, закључујемо да се ни на једном месту не наилази на снижени шести ступањ (у овом случају тон *дес*) којим би се зашло у област молдура. Напротив, инсистира се на тону *д*, односно на функцији дијатонске, дурске субдоминанте. Према томе, у целом четвртом гласу заступљен је дурски тонски род у којем се спорадично појављује снижени седми ступањ као горња и повишени четврти ступањ као доња скретница.

У овој песми преовладавају четвртине у једноставним низовима навише и наниже са понеким терцним скоком којем претходи и иза којег следи поступни покрет. Дакле, не нарочито интересантна мелодија, без врхунца, вођена тоником и доминантом. У овом гласу не може се прецизирати смерница за одређену област у солфеђу, јер је мелодија вођена у једном тоналитету, у истом темпу и са једноставним ритмом, али се може употребити за транспоновање и, управо због своје једноличности, за опажање мотива, односно фраза.

ПЕТИ глас, са својом интересантном мелодиком, дели се на две мелодије. *Прва мелодија*, уопштено узевши, креће се у молу. Дели се на неколико музички заокружених целина међу којима има и оних које у себи садрже комбинацију неколико фраза међусобно. У начелу могу се издвојити (али не и прецизно дефинисати), шест музичких фраза.

Прва фраза почиње првим или другим ступњем, завршава другим ступњем и потпуно је у функцији доминанте.

Друга фраза почиње другим ступњем у доминантној функцији, на кратко прелази у тоничну и поново се враћа у доминантну, како се и завршава (други ступањ). У себи има повишени седми ступањ – вођицу.

Трећа музичка целина почиње и завршава првим ступњем и у њој преовладава тонична функција.

Четврта почиње четвртим, завршава првим ступњем и у музичком смислу не доноси ништа значајно.

У петој мелодијској фрази дијатонском модулацијом (*ф–мол* тоника – *ц–мол* субдоминанта) мелодија прелази у тоналитет молске доминанте. Почиње четвртим, а завршава првим ступњем новог тоналитета и цео ток се одвија у новом тоналитету – тоналитету молске доминанте са њеном доминантом.

У шестој, нешто дужој искомбинованој фрази, на почетку стоји скок кварте (II - V почетног тоналитета), а даље се преплићу истоимени дур и мол (мутација), да би се завршило у молу на другом ступњу у функцији доминанте. У току фразе, поред мутације, срећемо још две интересантне ситуације: прекомерну секунду између повишеног четвртог и молског трећег ступња у коју се улази преко петог ступња дурске лествице и одмах затим следи једна ритмичка карактеристика чију

сврху сам аутор зборника објашњава овако: „Шеснаестина *а* за нотом написана је само као предудар за ноту *бе*, да би се ово *бе* лакше грлом нашло, јер би певачи за половином ноте *це* врло радо певали *ха*, а на овоме месту хтело се, а и треба, да буде *бе*“ (Мокрањац 1997: 10).

Поред доста једноличног ритма целог зборника, овакви одломци, захваљујући говорном тексту, на настави солфеђа могу врло добро да се обраде двојако: и за илустрацију овог ритма (с обзиром на то да кратак тон није наглашен) и у односу на запис предудара, који је овде измерен нотном вредношћу. Прва мелодија петог гласа почиње првим односно другим ступњем, а завршава петим. Врло је шаролика и занимљива, урађена у распону октаве.

Друīа мелодија почиње првим или другим ступњем, а завршава другим. Креће се у обиму квинте и у молу је. Дели се на три музичке фразе.

Прва фраза почиње првим или другим ступњем, завршава четвртим и мутационог је карактера.

Друга фраза често почиње квартним скоком I - IV, завршава другим ступњем и такође је мутациона.

Трећи мелодијски одсек у аналитичком смислу не доноси ништа интересантно:

Оно што се може истаћи као значајно у другој мелодији петог гласа, јесте мутација. Нотне вредности су половине, четвртине и осмине. Мелодија се углавном креће у доминантном тоналитету. Пети глас је модулативног и мутационог карактера и може врло добро да се искористи у настави солфеђа.

ШЕСТИ глас је изузетно богат, мелодијски и хармонски украшен, са оријенталним колоритом, има довољно тога да понуди проблематици солфеђа, а посебно његова прва мелодија. Ова композиција, за разлику од осталих из свих гласова које су писане

ин Ф, представља изузетак, јер, посматрајући запис *ин Ф*, током целине преовладава тоналитет молске доминанте односно *ц–мол* и молске субдоминанте, из које се поново враћа у *ц–мол*. Композиција се креће у обиму мале none, од доње скретничне вођице за субдоминанту, до горње субдоминанте која представља врхунац у мелодији. Ако се ипак тумачи основни *ф* тоналитет, јасно је да је мелодија базирана на звуку молске доминанте, па се стиче утисак да је претежно присутан звук *ц–мол*-а са иступањем.

Узимајући композицију „Слава...“ за анализу, мелодију треба поделити на пет одсека. Први одсек почиње петим ступњем и низом мелодијске молске лествице долази до првог и другог ступња, а затим се враћа хармонском молском лествицом. У даљем току фразе преплићу се све три врсте мола, док је крај у новом тоналитету, у молској субдоминанти. Кретање је поступно и са хармонским молом појављује се интервал прекомерне секунде.

Други одсек почиње и завршава првим ступњем и заправо је варирана прва мелодијска фраза. Цео овај одсек је у тоналитету тонике.

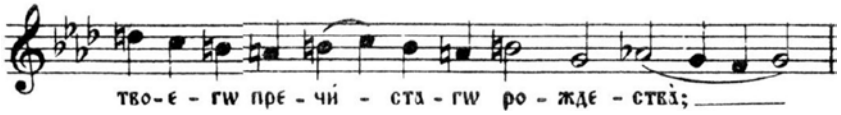
Трећи мелодијски став почиње повишеним седмим ступњем, вођицом, креће се таласасто са терцним скоковима, досеже врхунац мелодије и, поступно се нижући, завршава првим ступњем.

Четврта мелодијска фраза делује као наставак или разрада, допуна претходне. Лаганим поступним покретима у четвртинама мелодија поново иде до кулминације која је сада правилно истакнута пунктираним ритмом и наглашеним слогом текста.

Пети одсек ове мелодије почиње другим, а завршава петим ступњем лествице. Креће се у мелодијском молу до пред крај где се налази снижени шести ступањ.

Овај мелодијски став, када је вариран, може почети петим ступњем, односно истом почетном фразом из првог става – поступним низом у мелодијској молској лествици. У овом мелодијском ставу може се срести и антиципација у одговарајућој ритмичкој фигури: четвртина са две тачке, шеснаестина као антиципација и половина ноте.

О овој мелодији шестог гласа треба рећи да је изразито певљива, раскошна и широка. Овакав оријентални, заносни дух, постигнут је кроз нотне вредности од шеснаестине до целе ноте и преплитањем основних лествичних функција тонике, субдоминанте и доминанте и понеке вантоналне доминанте.

Друīа мелодија шестог гласа, насупрот првој, врло је сведена, без скокова, без украса, функционално монотона, писана у молдуру у обиму мале сексте. Почиње првим ступњем, а завршава трећим и дели се на четири музичка одсека.

Први одсек почиње и завршава првим ступњем и креће се у доминантној и тоничној функцији наизменично.

Други став почиње квартним скоком I - IV и субдоминантном функцијом, наставља у тоничној и завршава на трећем ступњу.

Трећа фраза почиње и завршава првим ступњем.

Четврта почиње четвртим, завршава трећим ступњем.

Ове би се четири фразе у суштини могле свести под две, јер је трећа фраза заправо изварирана прва, а четврта – изварирана друга, а и по функционалном распореду скоро су једнаке. Мало интересантна, ритмички сиромашна, без врхунца – мелодија не би могла да буде предмет пажње у настави солфеђа, као што је то претходна.

Код шестог гласа, поред мутације, требало би више пажње обратити на транспоновање мелодије и мотива у друге тоналитете и на хармонизацију на клавиру. Тиме се откривају и озвучавају латентне хармонске везе чиме се доприноси развоју хармонског слуха.

СЕДМИ глас има једну мелодију лагану и светлу, хармонски базирану углавном на доминантној функцији. Писана је у дуру и почиње првим или чешће седмим ступњем лествице, односно доминантном функцијом, а завршава првим ступњем. Креће се од шеснаестине у пунктираном ритму као пролазнице, до целе ноте као завршне. Опсег овога гласа јесте октава, од доње до горње доминанте, а дели се на три одсека.

Прва два одсека у току целе композиције, до појаве треће целине пред крај, међусобно се комбинују тако што се употребе, на пример, почетни елементи из једне, средина из друге фразе, а крај може да буде завршни моменат прве целине.

Прва музичка целина почиње првим или седмим ступњем и завршава првим и претежно је у доминантној функцији.

Други одсек почиње трећим ступњем - тоничном функцијом, наставља у доминанти и завршава на другом ступњу.

И трећи завршни мелодијски став који доноси новину у односу на претходне почиње тоничном функцијом, креће се наниже у субдоминантну, затим квартним

скоком навише у други ступањ (доминанта), ниже тонове доминантног квинтакорда са пролазницама и завршава тоником.

Последњи ред у овој композицији јесте комбинација сва три става у једном.

Прва три тона су из другог одсека, следећа четири из трећег и последњих седам су елементи из првог става. На овакав начин урађене су многе песме овог зборника.

Мелодија овог гласа може наћи примену у солфеђу једино као мелодијска етида или може послужити за транспоновање, интонирање и опажање мотива.

ОСМИ, најсвечанији глас осмогласја по Мокрањцу, садржи пет различитих мелодија. Неке од њих су међусобно врло сличне, па би стога за анализу из осмог гласа требало издвојити прву и последњу мелодију.

Прва композиција писана је у дуру, почиње и завршава првим ступњем. Китњаста је и свечана, пуна украсних мелизама. Њена мелодика сачињена је комбиновањем нота од шеснаестина до целих нота, лаким, полетним низовима навише и наниже, једноставним ритмом и вешто комбинованим елементима, у опсегу мале септиме од основног тона до сниженог седмог ступња. Мелодија се дели на четири одсека. Први одсек почиње првим ступњем у тоничној функцији, развија мелодију до петог ступња, па малим терцним скоковима иде до другог ступња и доминантне функције, а завршава на трећем ступњу и тоничној функцији.

Други одсек почиње четвртим или другим ступњем у доминантној функцији. Поступно се креће од првог до петог ступња и после кратких осминских секвенци, завршава на првом ступњу.

Трећи мелодијски став доноси проширење до сниженог седмог ступња. Некад почиње првим, некад трећим, а некад и шестим ступњем. Углавном је у функцији тонике, доминанте и, на месту где се појављује осминski покрет шести – снижени седми ступањ, у функцији субдоминанте. Завршава увек трећим ступњем.

И четврта целина креће се од другог ступња навише до шестог и завршава трећим ступњем.

Друга мелодија коју смо бирали из овог гласа, такође је у дурској лествици. Са мање је украса од претходне, фразе су краће и једноставније. У октавном опсегу од првог до првог ступња, поред дијатонских тонова лествице, појављује се и повишени четврти ступањ као вођица за доминанту и снижени седми ступањ као горња скретница у субдоминантној функцији. Користе се вредности од шеснаестине до целе ноте са пунктираним ритмом. Највиши тон у мелодији појављује се само једном пред крај композиције.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Након мелодијско-хармонске и формалне анализе напева из зборника „Осмогласник“ Ст. Ст. Мокрањца, а у сврху примене одређених мелодија из ове литературе у настави солфеђа, систематизацијом музичког материјала свих композиција из свих осам гласова, долазимо до тога да мелодије могу да се укључе у садржаје наставе солфеђа у првом и другом разреду средње музичке школе и то у више наставних области. Резултати анализе зборника указују на следеће програмске могућности: *први* глас, прва мелодија: мутација, краткотрајно задржавање у једном тонском роду, брза наизменична мутација; као што смо већ рекли, овде треба скренути пажњу на варирање и комбиновање мелодијских фраза међусобно, ученици треба сами да траже мелодисјке ставове, одсеке или фразе, развијајући тако музичку меморију, способност опажања и осећај за форму; *други* глас: употреба молдура, интервал умањене квинте између II и сниженог VI ступња; *трећи* глас: модулативна иступања; *четврти* глас: транспоновање, опажање мотива, односно фраза; *пети* глас: прва мелодија – модулација, мутација, прекомерна секунда, обрада ритма; друга мелодија – мутација; *шести* глас: модулација, прекомерна секунда, транспоновање мелодије и мотива у друге тоналитете, хармонизација на клавиру; *седми* глас: транспоновање, интонирање и опажање мотива; *осми* глас: због своје лепоте и шароликости могао би бити употребљен као мелодијска етида у одређеној групи тоналитета.

С обзиром на то да говоримо о средњошколском нивоу образовања, односно о првом и другом разреду средње школе, све наведене мелодије које се могу

уврстити у наставни програм за солфеђо треба сврстати у одређене групе тоналитета кроз које се материја у тим узрастима обрађује, прилагођавајући тоналитет опсегу мелодије. Према наставном програму за солфеђо (Сл. гласник, 2020), обрада ових области се врши управо у првом и другом разреду.

У свим методским јединицама где се обрађује мутација, могу се употребити следеће мелодије: први глас: прва и пети глас: обе мелодије. То су, у зависности од тоналитета, следеће методске јединице (Васиљевић 1995; Ваиљевић 1996):

I година: „Мутациони облици у нашем народном певању", „Упоређивање истоимених тоналитета и мутације";

II година: прва група тоналитета *ф-мол, Ф-дур* (као оригиналан запис), где је сам аутор уџбеника већ употребио напеве из зборника (Васиљевић 1996).

У методским јединицама где се обрађују модулација и модулативна иступања, могу се употребити: трећи глас, пети (само прва мелодија) и шести и то у следећим лекцијама:

I година: „Модулације – промене тоналног центра", „Модулације и модулативна иступања";

II година: „Модулације – једногласје и двогласје".

Молдур се обрађује у првој години и то у методској јединици „Молдур – хармонски дур" и у његову сврху може послужити други глас са обе мелодије.

На крају долази интервал прекомерне секунде, који се делимично обрађује у другој години, у чију сврху могу послужити пети и шести глас.

Остале мелодије, посебно прва мелодија четвртог гласа и прва мелодија седмог гласа, евентуално могу бити додате постојећим мелодијским вежбама у одговарајућу групу тоналитета, ради богатијег и проширенијег знања ученика.

Најзад, будући да све ове мелодије могу послужити и као практична вежба за ученике у виду опажања фраза, секвенци, варијација, за транспозицију, за хармонизацију на клавиру и томе слично, препорука би била да се црквено-народна мелодика из зборника „Осмогласник" коју је сакупио и забележио Стеван Стојановић Мокрањац, уврсти у већој мери у уџбенике за солфеђо у складу са прописаним програмом рада, јер ће тако, обогаћујући музички слух и у исто време развијајући културу неговања традиције, ученици моћи да стекну одређена искуства у извођењу црквених мелодија, те да их тиме и кроз школски систем, стручно и аналитички, освесте и сачувају.

ЛИТЕРАТУРА

Васиљевић и др. 1995: Зорислава Васиљевић и др. *Солфеђо са теоријом музике: за I разред средње музичке школе*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Васиљевић и др. 1996: Зорислава Васиљевић и др. *Солфеђо са теоријом музике: за II разред средње музичке школе*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Марјановић, Брујић 2018: Наташа Маријановић, Марија Брујић. „Српско народно црквено појање као нематеријално културно наслеђе – прелиминарни поглед из интердисциплинарне перспективе" *Етноантрополошки проблеми*, 13 (4), 927–949.

Мирковић 1995: Лазар Мирковић. *Православна Литургика*. Београд: Свети архијерејски синод СПЦ.

Мокрањац 1997: Стеван Стојановић Мокрањац. *Осмогласник*. Београд: Свети архијерејски синод СПЦ.

Парезановић 2016: Кристина Парезановић. „Организација наставе солфеђа у Србији од друге половине XIX века до данас - достигнућа и тековине”. *Музикологија*, 2 (21). Београд: Музиколошки институт САНУ, 27–50.

Пено 2005: Весна Пено. „О мелодији божићног кондака трећег гласа Дјева днес“. *Зборник матице српске за сценске уметности и музику*, свеска 32-33. Нови Сад: Матица српска, 25 - 41.

Пено 2008: Весна Пено. „Заједничке лествичне особености новије грчке и српске црквено-појачке традиције“. *Музикологија* (8). Београд: Музиколошки институт САНУ, 101–126.

Петровић 1981: Даница Петровић. „Почеци вишегласја у српској црквеној музици“. *Музиколошки зборник 2*, свеска XVII/2. Љубљана: Филозофски факултет, 111–121.

Петровић 1982: Даница Петровић. *Осмогласник у источној традицији јужних Словена.* Београд: Музиколошки институт САНУ.

Петровић 1995: Даница Петровић. „Српска црквена музика као предмет музиколошких истраживања“. *Зборник Матице српске за сценске уметности и музику 15.* Београд: Музиколошки институт САНУ. 31–46.

Правилник о плану и програму наставе и учења уметничког образовања и васпитања за средњу музичку школу, 2020 (Сл. гласник РС, бр. 88/17, 27/18 – др. закон, 10/19 и 6/20), Београд: Службени гласник.

Kristina M. PAREZANOVIĆ

MELODICAL AND HARMONIC ANALYSIS OF CHURCH AND FOLK HYMNS FROM COLLECTION „OCTOICH“ ST. ST. MOKRANJAC AND THE POSSIBILITY OF THEIR APPLICATION IN THE SOLFEGGIO TEACHING

Summary

Abstract: The basic research direction in this work refers to the analysis of all compositions from the collection of church-folk chants „Octoich“ compiled by Stevan Stojanović Mokranjac, with the aim of solving certain problems in the field of solfeggio teaching with the help of folk church chants. Considering that spiritual music is very present around us today (at church services, concerts, school performances, etc.), we believe that its inclusion in music teaching in music schools would significantly contribute to its preservation. During the research, all compositions from the collection (320 of them) were processed, and for analysis we selected the songs „Na hvaliteh“ and „Stihovne stihire“ as the most complete compositions from the melodic-harmonic and formal aspect. In the results of the analysis, there are concrete proposals for work in the solfeggio teaching considering age and teaching areas.

Keywords: solfeggio, Octoich, Mokranjac, melodic-harmonic analysis, church-folk chants.

Рад је предат 28. јануара 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 7.038.41(497.11)
271.222(497.11)-842
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-48866

Оригинални научни рад

*Милош Р. МИЛОВАНОВИЋ**
Математички институт САНУ

СВЕТОСАВЉЕ И МЕДИАЛА: ПАРАДИГМА УМЕТНИЧКОГ ПОКРЕТА**

Апстракт: Уметност Медиале је сагледана у светлости светосавског предања чији космолошки израз представља иконографија византинског стила. На њу се надовезује интегрално сликарство Леонида Шејке чији је мистични вертикализам установио парадигму овог покрета. Архитектура Предрага Ристића и геометријска теорија која је прати расветљавају Медиалу у појмовима континуума и исихастичке теологије. Они сажимају кључне поставке сложеног програма, битне за поимање светосавља које је развијено током XX века. Изведени закључци неговештавају савремени значај уметничког покрета ком су припадали Леонид Шејка, Миро Главуртић, Оља Ивањицки, Милић од Мачве, Милован Видак, Светозар Самуровић и Коста Брадић, а блиски су му такође били Дадо Ђурић, Владимир Величковић, Љуба Поповић и други.

Кључне речи: интегрално сликарство, перспектива, иконографија, космологија, исихазам, континуум, руска авангарда.

УВОД

Предраг Ристић своју повест о Медиали започиње речима: *Били смо једна генерација, пре свега по ономе што смо носили у себи* (Ристић 1977: 110). Ово заједништво, које представља израз суптилне генетике, чини основ уметничког покрета који је себе одређивао појмом непрекидне средине: *Свако је од нас имао свој космос у себи, а толико смо били у себи и ван себе у том унутрашњем космосу без средине, да смо били апсолутно сигурни у то што тражимо у тој средини и нико у томе није могао да нас смете.* Он истиче, присећајући се тешких околности које су биле непријатељски настројене, како је сва логика спољних услова у име здраве памети говорила против генетске истине, што је било толико оштро постављено да је сукоб почињао већ у родитељском дому. Даљи развој конфликта, који је текао кроз школовање наговештава опаска: *У школи су нас учили по Лисенку, а ми смо читали Достојевског и апостола Павла* (Ристић 1977: 111).

Циљ овог рада је да Медиалу сагледа у светлости верске традиције, чиме се наглашава сложеност и свеобухватност њеног програма. Реч је о светосавском предању православне вере чији космолошки израз представља иконографија византинског

* Виши научни сарадник, milosm@mi.sanu.ac.rs

** Рад је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије кроз Математички институт САНУ.

стила. У том погледу, њена би се уметност надовезала на руску авангарду која такође развија космологију иконе (Миловановић, Вујовић 2019). Непосредни наставак означава интегрално сликарство Леонида Шејке чији је мистични вертикализам установио парадигму овог покрета. Ристић и Шејка сажимају кључне поставке сложеног програма, битне за поимање светосавља које је развијено током XX века.

МИСТИЧНИ ВЕРТИКАЛИЗАМ

Манифест класификатора, који је углавном поставио архитекта и сликар Леонид Шејка, прокламује чему је тежила и за шта није марила Медиала. Он је изражен програмом који гласи (Ристић 2017: 16):

1. ми не изражавамо;
2. ми не истражујемо;
3. ми не преобржавамо;
4. ми не дотерујемо;
5. ми не обликујемо;
6. ми не улепшавамо;
7. ми само региструјемо и класификујемо.

Овај програм означава фазу коју је Шејка назвао *Складиште*, представљајући предео срећеног *Ђубришта* што је аналогон његовом схватању модерног сликарства. Оно нуди поглед у земљу који одговара паклу где се дешава класификација грешника (Шејка 1982: 182–183). Управо стога је манифест исказан у апофатичком маниру чијих шест тачака чини одрицање, док је седма поступак класификовања (Лоски 2003: 30–42). Самим тим је установљена мистична вертикала која указује на могућност изласка и очишћења, што је кључна одредница Шејкиног сликарства. О том вертикализму, Шејка (1982: 159) је писао: *Постоји пупак света и времена, тачка где се два света укрштају. То је брдо на коме је Христос разапет: Ја сам први и последњи, алфа и омега, почетак и свршетак* (Откровење: 1.8). *То је тачка где се једини разједињено време и центрира експанзивни простор. На једну страну иде сабијање, на другу раслојење.*[1]

Складиште успоставља привид вертикалности, будући да перспектива показује ротацију у којој хоризонт одлази навише.[2] У складу са Шејкиним назором да

1 Жижно средиште је аналогно Борхесовој тачки алеф, Бретеновој тачки ослонца, Берђајевљевој тачки сједињења са Богом, тачки омега Тејара де Шардена, Медиалиној тачки сједињења супротности по угледу на *coincidentia opositorum* Николе Кузанског и тачки у којој се секу дијагонале квадрата што је израз кватернитрета (Кукић 1993:18). На број четири који означава целовитог човека распетог између Неба и Земље се често наилази у Шејкином стваралаштву, што би одогварало уверењу да је свет симетричан и да вертикализам управо изражава његов центар (Шејка 1964: 208). Симболика средишта у том погледу представља митолошку основу на којој почива Медиала (Елијаде 2015: 25–64).

2 Освалд Шпенглер (2010: 442) посматрајући град са торња примећује море кућа где се органски раст окончава, а започиње анорганско нагомилавање које неограничено превазилази видике. Управо је међутим вертикала средишта та која омогућава распознавање органског од неорганског начела (Кукић 1993: 20). Луис Мамфорд (2010: 308–317) пишући *Културу градова* једно

перспектива представља метафору временског тока, овде се ради о времену пада чија се збиља своди на ишчезавање (Шејка 1982: 62–63, 183). Шејка се позива на Милутина Борисављевића (1948) тврдећи како линеарна перспектива одговара објективу фото-апарата, при чему су занемарене прогресивне деформације које физиологија ока види. Слика у оку је међутим сферична пројекција, а перцепција која се надовезује на овај опажај прекида се управо на прагу преко ког деформације постају изразите и наглашене. Ако линеарна перспектива представља низање између хоризонта и пројектоване површи у аритметичкој прогресији, сферична перспектива би била низање у геометријској прогресији. Као изразито савремени облик просторног мишљења, она не искључује класичне принципе перспективне конструкције него их обухвата у специјалним случајевима (Шејка 1982: 66–68). Илузија покрета која се, укључена у организам слике, преноси на временски ток у различитим нивоима материје одаје могућност дубоког понирања у природу целине простор-време (Шејка 1982: 71). Ако бисмо поседовали такво чуло које би неподељено опажало просторне и временске релације, перспектива космичког простора би била аналогна слици у сферном огледалу. Предмети удаљени од површи сферног огледала имају деформације које се могу занемарити. Међутим уколико се предмет приближава, деформације лика расту прогресивно са квадратом одстојања у виду експанзије, а делови се удаљују један од другог да би се на другој страни сфере спојили (Шејка 1982: 67).

Геометријска прогресија представља фундаменталну карактеристику еволутивних процеса и промена, па је сферична перспектива важно средство сликарског понирања у обличја природе. Ово је штавише дефиниционо својство иконографије византинског стила, које се огледа у фракталној геометрији слике и њеној организацији по вертикалној дубинини (Миловановић, Томић 2016). Шејка указује на Вижијеа који множину неусаглашених светова повезује у јединствен свет дефинишући га као континуитет нивоа у међусобном саодносу (Шејка 1982: 140). Одређујући на тај начин појам интегралне слике, он наставља:

> *Слика више не може бити искључиво дводимензионална, већ у осцилацији између стварне површи и просторе илузије мора да садржи високу фреквенцију просторности. Принцип Леонардовог огледала постаје поново актуелан. Ако је ренесансно сликарство било засновано на принципу равног огледала, оптика новог интегралног сликарства биће заснована на принципу сферног огледала. Из тога исходи нов принцип перспективе која не оцртава аритметичку већ геометријску прогресију. Уместо континуираног поретка ренесансе долази поредак ствари у ком постоји континуитет вишег степена који обухвата дисконтинуитет и континуитет линеарног типа. Аналогно свету Вижијеа, свет слике такође може бити дубинско низање слика у сазвежђе светова.*

При том истиче како симетрија у интегралном сликарству свакако неће бити пука једнакост леве и десне стране, већ и опречност леве и десне стране, опречност пуноће и празнине, тела и антитела. Он то назива *симетрија времена*, чиме такође

поглавље назива Кратки опис пакла, а тридесетак година касније у *Граду у историји* каже да је управо то поглавље „онај део те књиге који се не би могао штампати сем као историјски куриозитет и то зато што су се сва његова предвиђања у потпуности обистинила." (Кукић 1993: 51).

ступа на траг иконографског израза који познаје структуре овог типа (Миловановић 2020: 385–389). Печат појму интегралног сликарства представља последњи запис Леонида Шејке (1972: 1099) који гласи:

> *Дубриште је за мене имало / значај пролазног искушавања / модерне уметности; с тим је / модерна уметност за мене / завршена. / Када бих се вратио животу / (животној снази) сликао бих / онако како сликање пружа / највише радости / по узору на старе мајсторе / по цену тога да не будем / оригиналан / мислим на слике са значењем / сада одлазећи поручујем свима / који ово следе да наставе не / бојећи се ризика. / Сликање је облик молитве.*

Запис је без наслова, потписа и датума. Изворна композиција рукописа је сачувана знацима / за прелаз у нови ред.

НЕПРЕКИДНА СРЕДИНА

Развијајући приповест о Медиали, Предраг Ристић (1977: 111–112) примећује:

> *Свако од нас је имао своју тајну, а бавили смо се спортом, науком, уметношћу и тако даље, али у сваком случају не увек, не одједном и не код сваког. Само ми који смо студирали архитектуру и учили статику знали смо шта је квадратура круга, а Тоша (Урош Тошковић) је имао од свих нас најуредниј свеску из геометрије коју је вероватно схватао на неки дубински мистичан начин. Тим дубинским начином и ми архитекти када бисмо дошли до краја знања, схватали бисмо и механику непрекидних средина, па и Хајзенбергов принцип неодређености у физици.*

Непрекидна средина представља основни појам у Ристићевој архитектури и геометрјској теорији која је прати. Насупрот Еуклидовој дефиницији да је тачка оно што нема делова, он претпоставља Тело које се дели.[3] Ристић (2017: 46–47) штавише запажа како је то кључна разлика између бесквасне хостије римокатолика и православног причешћа које садржи многобројне честице. Он на тај начин поима континуум поистовећујући *апофатизам одрицателне љубави у Богу* са инфинитезималним рачуном, што сматра покушајем *савремено-обновителног исихастичког продора,* Ристић (2017: 41) у том погледу наставља:

> *Верујемо да Тело има сопствену светлост која било где стиже одмах, без редоследа и дефинитивног извора. То би, према духовном опиту Светог Григорија Паламе, могла да буде нестворена Таворска светлост.*

Веза између енергетске теологије исихазма и димамичког идентитета који успоставља континуум већ је унеколико разрађена (Миловановић, Милићевић 2008). Предраг Ристић (2017: 107) ову спону препознаје у светосавској установи крсне славе, што сматра изразом вечне истине која се не може мењати као ни

3 Његова би концепција одговарала појму контрапростора који је посве примерен иконографском изразу (Чанак 2020). Милош Радојчић (1940) у том погледу говори о контраперспективи иконе (Миловановић 2013).

генетски код. Њу такође славе бивши Срби као римокатолици у Конављу, а Дубровник је одувек славио Светог Влаха. Горанци су јавно палили бадњак кад то другде није било дозвољено и славили крсну славу. Цинцари такође имају славу, а Цигани славе Ђурђевдан као национални празник (Ристић 2017: 109–110). Ристић (2017: 15) при том истиче историјски значај славског обреда:

> *У својој родној кући, као баш у свакој српској кући у оно доба, славила се слава и ломио се хлеб – догађала се нека тајна која ме је копкала и којој сам се као дете чудио годинама још пре поласка у школу 1937. У ратом уграженом детињству 1941, пригрлили смо овај наш славски колач као сламку спасења од разних „нових поредака" који су нам наметали разни окупатори (националсоцијализам, комунизам, па и екуменизам) који су се смењивали и трају до данас.*

Ристић (2017: 41) деобу Тела започиње успостављајући хоризонталну границу између Неба и Земље (на грчком οὐρίζω – делити), чиме се јавља живописна површ која одговара икони. Речено језиком грађевине, то је купола са тамбуром и низом прозора у нивоу хоризонта (Ристић 2017: 62). Осма одлука Седмог васељенског сабора који је установио иконопоштовање гласи: *Свуда би најпре требало поставити образ – лик Господа Бога Спаситеља нашега Исуса Христа, а затим лик пресвете Владичице наше Богородице, па онда сваке хвале достојних анђела као и свих светитеља Божијих*. Овај след по његовом назору одговара ходу од Тела преко површи и праве до тачке (Ристић 2017: 64–70).

СВЕТОСАВСКО ПРЕДАЊЕ

Упоредо непрекидној средини (на латинском medial – средишњи), Миро Главуртић (1977) такође указује на алтернативно поимање Медиале која би у том погледу чинила јединство супротности. Он напомиње да њено име представља спој речи *мед* и *ала*, што је израз подударања који је чест у кабали и мистичним системима. Главуртић при том не расветљава порекло насумично састављених појмова, па се стиче утисак да је посреди *велика тајна* (Ефешани: 5.32). Но сетимо се најпре шта с тим у вези каже прича о човеку који бежи од једнорога из *Житија о Варлааму и Јоасафу* (Јовановић 2005: 86–87):

> *Док трчаше брзо, упаде у неку велику провалију. Док падаше у њу, ухвати се за неко дрво чврсто га се држећи. И утврдивши ноге на некој рачви, помисли да ће даље бити миран и на чврстом. Погледавши дакле уграда два миша, једног белог, а другог црног како непрестано грицкаху дрво за које се беше ухватио и да ће га, приближивши се један другом, ускоро искоренити. Погледавши на дно провалије, спази змаја страшног изгледа како бљује ватру из жестоко разјапљених уста кидишући да га прождре. И погледавши затим на место оно на које беше учврстио своје ноге, угледа четири главе аспида како се помолише из стене на којој стајаше. И бацивши поглед, виде како са гране оног дрвета капље помало меда. Престављи да брине о невољама које га снађоше – када му се наједном појави луди једнорог бесно иштући да га поједе, а доле горки змај који зија да га прождере, а дрво за које се ухватио само што се није одвалило, а ноге се учврстиле на клизавом и непоузданом месту – и заборавивши на толика и таква зла, устреми се ка сласти незнатног оног меда.*

У наставку се тумачи како је једнорог оличење смрти која гонећи хита да стигне адамитски род, а провалија је свет испуњен свакојаким залима и смртоносним замкама. Дрво што непрестано глођу два миша је време свачијег живота које протиче у данима и ноћима, а четири апсиде означавају установљење људског тела од четири елемента. Огњевита ала дочарава адову утробу жедну да прими оне који су красоте овога света заволели више од будућих блага. А медена кап представља сласти којима свет прелашћује своје другове, не допуштајући им да брину о властитом спасењу.

Ова сцена из Јоасафовог житија је представљена на фресци у Цркви Богородице Љевишке (Радојчић 1952/53). Штавише, прва икона Преподобног Јоасафа се јавља у Студеници где је насликан на почасном месту уз игуманско престо поред Богородице која је заштитница манастира. Све до Студенице, он нигде није био живописан и при том се ретко виђао у хоровима пустиножитеља до XIV века кад су се теме у програмима живописа знатно размножиле. Очигледно је на његову појаву утицала лична наклоност, при чему се зна да је студенички игуман Свети Сава Српски имао знатног удела у осликавању ове цркве. Преподобни Јоасаф, који је такође насликан у припрати Милешеве где су моштi првог српског архиепископа почивале три и по века, се сходно томе сматра Савиним узором (Ђурић 1995).

Едвард Лабулеј (1859), писац који се занимао за српски књижевност и превођење народних прича, указује да житије Светог Јоасафа на крају крајева представља приповест о индијском принцу Буди.[4] Потоња истраживања су поткрепила ову тврдњу (Сантив 1907: 178–184), што је од значаја за поимање *светосавља* које је развијено током XX века означавајући православно хришћанство српског стила и искуства. Појам је потекао од професора и студената на Богословском факултету у Београду, при чему је нарочити допринос његовом утемељењу дао Јустин Поповић (1993). Светосавско предање у том погледу означава генетску везу са Индијом, коју истиче Предраг Ристић (1977: 110–111) говорећи о Медиали:

> *Однекуд смо набавили граматику санскрта и учили га, највише се задржавајући на његовим доїмама – Карма, Маја и Нирвана. Наиме, када постоји Карма што није Нирвана и када постоје сви услови да се појави оно средње – Маја, претходно наступа једно стање које се назива Випак као неки усклик оноїа што само што није. Овај Випак нас је толико голицао да смо подврискивали од усхићења, јер је Випак слутио на средину која нас је радовала. У том духу, Шејка се зачео „златном клицом" – хирајањаїахом[5], а Дадо Ђурић пронашао свој знак ⊕ Δ (од) – онај што све прожима а није та ствар и тиме потписује своје слике тої времена. Боди Маринковићу давали смо задатке да поїоди шта значе нове речи и реченице које смо научили. Бода је увек по песничком слуху поїађао значење речи, а код Випка је вриштао. Никако нисмо моїли да се отмемо утиску да смо те речи некада већ знали, па заборавили и да сада само изазивамо њихово подсећање.*

Значајно је нагласити да током XIV века Преподобни Јоасаф постаје парадигма исихастичког аскете (Миловановић 2019: 158–160). Чувени теоретичар и бранитељ

4 Његов назив (на грчком Ἰωάσαφ – Јоасаф) одговара имену *Јуасаф* (на арапском بوذاسف – бодисатва) како Арапи означавају Буду (Радојчић 1952/53:78).

5 хиранја гарбха (на санскрту हिरण्यगर्भ – златни заметак)

исихазма Григорије Палама је био нарочити поштовалац индијског принца, при чему црква Светог Димитрија у Солуну чува фреску на којој су њих двојица приказани заједно (Радојчић 1955). У том погледу поимамо опаску владике Николаја Велимировића (2002: 41.1) да је Свети Сава био исихаста и да је спас од учесталих прогона исихазам нашао у Србији где је одувек поштован. Ристићево (1977: 111) сведочанство такође упућује на аскетски моменат светосавља:

> *Туђа (Вукота Вукотић) се затварао два дана и две ноћи, а да није ни спавао ни јео и после тога је знао целу књигу напамет – што је радио и Сима Милутиновић.*

Но изнад свега, Ристић (1977: 111) оцртава ово предање у појмовима непрекидне средине која је синоним Медиали:

> *На нас је оставио веома дубок утисак наш професор математике Радивоје Кашанин, односно његов асистент Гојко Вујаклија, мислим на нашу групу на Архитектонском факултету, Шејку и Туђу. Појмови о низовима и тачкама нагомилавања одзвањају ми све до данас, и данас су ми они део оружја у борби за идеје. У једном ширем кругу пријатеља истомишљеника, имали смо своју сталну клупу на Калемегдану где смо често дочекивали зору у дискусији о тачкама нагомилавања и онда одлазили на купање на ђачко купатило на Дунаву. Не би се могло претпоставити да ове дискусије водимо слободно у младалачком вишку енергије, а да оне нису биле потреба наше генетске слике која је заиста ретка јер баук математике хара нашом средином, а математика је била наша душевна храна. За нас ни од каквог значаја није било ако би нас неко због ове сматрао мрачњацима, и ми смо у истом духу и даље узимали нашу храну разним видовима. Било да смо читали Хегела, Феноменологију духа, па се ту радило о Бићу, Небићу и Постојању, јер нам је постојање имало аналогију Маје и Вијка. И када се радило о Богу Оцу, Сину или Светом Духу, увек се радило о некој Светој Тројици или тријади или томе слично која је имала своју средину. Ово нам је касније послужило за боље разумевање повести византологије Острогорског кога смо имали част да лично упознамо, као што смо упознали и другог нашег великана Чедомила Вељачића и због њега нарочито ћувили његову ћерку Снежану. Ни сада не могу да кажем када смо схватили Карму, Мају и Нирвану, да ли је то било пре или после читања Вељачића, или када смо схватили Свету Тројицу, да ли је то било пре или после читања Острогорског.*

Синиша Вуковић (1977) у том погледу Медиалу назива *континуум вредности и значења*.

ЗАКЉУЧАК

Уметнички програм Медиале је сагледан у светлости верске традиције, чиме се наглашава његова сложеност и свеобухватност. Реч је о светосавском предању православне вере чији космолошки израз представља иконографија византинског стила. Он би се у том погледу надовезао на руску авангарду која такође развија космологију иконе. Непосредни наставак означава интегрално сликарство Леонида Шејке чији је мистични вертикализам установио парадигму овог покрета.

Архитектура Предрага Ристића и геометријска теорија која је прати успостављају Медиалу у појмовима континуума и исихастичке теологије. Ова спона се распознаје у светосавској установи крсне славе, што је чини значајном за поимање светосавља које је развијено током XX века. Изведени закључци расветљавају уметнички програм овог покрета, наговештавајући му савремени значај.

ЛИТЕРАТУРА

Борисављевић 1948: Милутин Борисављевић. *Оптичко-физиолошка перспектива*, Београд: Министарство грађевина ФНРЈ.

Велимировић 2002: Николај Велимировић. *Живот Светог Саве*, Зрењанин: Петровград.

Вукотић 1977: Синиша Вуковић. „Медиала или континуум вредности и значења". *Градац: часопис за књижевност, уметност и друштвена питања*, год. 5, књ. 17–18, 106–109.

Главуртић 1977: Миро Главуртић. „Прилог за повест Медиале". *Градац: часопис за књижевност, уметност и друштвена питања*, год. 5, књ. 17–18, 35–53.

Ђурић 1995: Војислав Ј. Ђурић. „Узори Светог Саве". *Летопис Матице српске*, год. 171, књ. 455, 491–498.

Елијаде 2015: Мирча Елијаде. *Слике и симболи*, Београд: Factum издаваштво.

Јовановић 2005: Томислав Јовановић (ур.) *Варлаам и Јоасаф*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 2, Београд: Српска књижевна задруга.

Кукић 1993: Бранко Кукић. *Пут у замак: есеји о Леониду Шејки*, Београд: Рад.

Лабулеј 1859: Édouard René de Laboulaye. „Variété". *Journal des débats politiques et litéraires*, Jeudi 21. Juillet, 3–4; Mardi 26. Juillet, 2–3.

Лоски 2003: Владимир Лоски. *Оглед о мистичком богословљу Источне цркве*, Света гора: Манастир Хиландар.

Мамфорд 2010: Луис Мамфорд. *Култура градова*, Нови Сад: Mediterran Publishing.

Миловановић 2013: Miloš Milovanović. „The anthroposophy of professor Radojčić". *Journal of Literature and Art Studies*, vol. 3, no. 7, 451–459.

Миловановић 2019: Милош Миловановић. „Исихазам и календарско питање". *Исихазам у животу Цркве српских и поморских земаља*, Златко Матић (ур.) Манастир Тумане, 14. септембар 2019, Институт за систематско богословље ПБФ – Одбор за просвету и културу Епархије пожаревачко-браничевске – Манастир Тумане, Београд – Пожаревац, 157–173.

Миловановић 2020: Милош Миловановић. „Комплексност стваралаштва и комуникације". *Зборник радова: Прва међународна конференција смартарт – уметност и наука у примени: Од инспирације до интеракције*, Београд, 28–30. новембар 2019, Београд: Факултет примењених уметности, 379–393.

Миловановић, Вујовић 2019: Miloš Milovanović, Višnja Vujović. „Is there an Eastern Christian aesthetics?" *ICA 2019 Belgrade: 21st International Congress of Aesthetics – Proceedings*, Nataša Janković & Boško Drobnjak & Marko Nikolić (eds.) Belgrade 22–26 July 2019, Belgrade: Faculty of Architecture, 2097–2104.

Миловановић, Милићевић 2008: Милош Миловановић, Вукашин Милићевић. „Вечност у једноме сату". *Саборност: часопис епархије Браничевске*, год. 2, 273–287.

Миловановић, Томић 2016: Miloš Milovanović, Bojan M. Tomić. „Fractality and self-organization in the Orthodox iconography". *Complexity*, vol. 21, no. S1, 55–68.

Поповић 1993: Јустин Поповић. *Светосавље као философија живота*, Ваљево: Манастир Ћелије.

Радојчић 1940: Милош Радојчић. „О чаробном свету нашег средњевековног сликарства". *Народна одбрана*, бр. 10, књ. 42–45, 677–678; 693–694; 710–711; 726–727.

Радојчић 1952/53: Светозар Радојчић. „Једна сцена из романа о Варалааму и Јоасафу у Цркви Богородице Љевишке". *Старинар: орган Археолошког института*, год. 3/4, 77–81.

Радојчић 1955: Светозар Радојчић. „Индија у нашој старој књижевности и уметности". *Међународна политика*, год. 6, књ. 115, 13–14.

Ристић 1977: Предраг Ристић. „Медиала је била средина". *Градац: часопис за књижевност, уметност и друштвена питања*, бр. 5, књ. 17–18, 110–114.
Ристић 2017: Предраг Ристић. *Колач*, Шабац: Глас Цркве.
Сантив 1907: Pierre Saintyves. *Les Saints Successeurs des Dieux: essais de mythologie chrétienne*, Paris: Librairie critique.
Чанак 2020: Милош Чанак. „Дисова *Тамница* у тумачењу Милоша Радојчића". *Милош Радојчић: округли сто*, Милош Миловановић (ур.) Интерклима графика, Врњачка Бања, 77–97.
Шејка 1964: Леонид Шејка. *Трактат о сликарству*, Београд: Нолит.
Шејка 1972: Леонид Шејка. „Белешке о фигуративном сликарству". *Дело: месечни књижевни часопис*, год. 18, књ. 10, 1095–1099.
Шејка 1982: Леонид Шејка. *Град-ћубриште-замак*, књ. 2, Београд: Књижевне новине.
Шпенглер 2010: Освалд Шпенглер. *Пропаст запада*, Београд: Утопија.

Miloš R. MILOVANOVIĆ

SAINT-SABBAISM AND MEDIALA: A PARADIGM OF THE ART MOVEMENT

Mediala is the art community whose members have been: Olga Ivanjicki, Leonid Šejka, Milić Stanković of Mačva, Uroš Tošković, Vladimir Veličković, Ljubomir Popović, Kosta Bradić, Vladan Radovanović, Siniša Vuković, Miro Glavurtić, Svetozar Samurović, Milovan Vidak, Miodrag Đurić, Predrag Ristić and others. The art of Mediala is considered in the light of a tradition that should elucidate its complexity and universality. It concerns the Orthodox Christianity, whose cosmology is presented through the iconography of Byzantine style. In that respect, Mediala is an extension of the Russian avant-garde which was also based upon cosmology of the icon.

An immediate continuation is the integral painting by Leonid Šejka, whose mystical verticalism has constituted a paradigm of Mediala. The architecture by Predrag Ristić has elucidated it in terms of the continuum and the hesychastic theology. Both of them summarize the key tenets of a complex program, which is substantial for conceptualization of Saint-Sabaism that was developed during the XX century.

Keywords: integral painting, perspective, iconography, cosmology, hesychasm, continuum, Russian avant-garde.

Рад је предат 20. јануара 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

ПЕДАГОГИЈА И ПСИХОЛОГИЈА

УДК 271.2-183.5
271.2-183.5:530.14
271.2-183.5:57
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-48692

Оригинални научни рад

*Драган М. ПАВЛОВИЋ**
Редовни професор Факултета за специјалну едукацију и рехабилитацију Универзитета у Београду, у пензији

*Дарко М. ЂУРЂЕВИЋ***
Теолог, Архејерејски намесник први ваљевски, Епархија ваљевска

ДУША, КВАНТНА СТРУКТУРА И МОЗАК – БИОЛОШКО-ФИЗИЧКИ АСПЕКТИ И ТЕОЛОГИЈА***

Апстракт: Религија говори о души као суштини човековог бића али и савремене неуронауке и физика у својим истраживањима постају све ближе овом концепту. Душа је бесмртна по благодати. Из православног хришћанског аспекта највиши степен развоја људске душе је откривање и усмерење душе према Богу.

У основи целе физике лежи принцип акције из кога се изводе сви основни закони физике, а максимали облик овог принципа би одговарао биолошком понашању. Живи организми би се понашали као последица каузално одређених квантних процеса што још увек очекује експерименталне доказе. Пенрос-Хамерофљев модел сматра „душу" квантним компјутером који постоји и у материјалном свету док је људска јединка жива, али по биолошкој смрти наставља живот у финој квантној структури створеног света. Према актуелним хипотезама у супресији квантних ефеката на макроплану учествује процес декохеренце, који настаје када квантни објекат ступа у контакт са околином.

Пенрос-Хамерофљев модел претпоставља да су тубулини квантне јединице у микротубулним квантним компјутерима. Дерандомизација (у смислу уређености), насупрот ентропије (у смислу неуређености) је битан предуслов живота. Дерандомизацију (уређеност) омогућује енформија. Неопходност увођења „трећег" базичног принципа у теорију о „свему" одражава неодрживост искључиво материјалистичког приступа. Новија истраживања не потврђују значај микротубула.

Могли би рећи да и наука и религија говоре о истим или сличним феноменима, спознатим на различите начине, са другачијом терминологијом али које конвергују.

Кључне речи: душа, квантна теорија, микротубули, Пенрос-Хамероф модел, декохеренца, енформија, квантно уплитање.

УВОД

Шта је материјално, а шта евентуално и нематеријално у човеку, одувек су била питања на која смо као врста желели одговоре и тражили различитим начинима. Рано у људској заједници се развијала религија, тј. покушај откривања света

* Редовни професор, dpavlovic53@hotmail.com
** Теолог, svestenikdarkova@gmail.com
*** Ова студија је подржана средствима Министарства за науку Републике Србије (Пројекат 175033). Funding. This study was supported by a grant from the Ministry of Science of Republic of Serbia (Project 175033).

у његовој вишој сврси, односно **телеологија** сваколиког дешавања, као и емпиријско истраживање материјалног. Са једне стране ту је божанско откриће великих тајни стварања, а са друге научно сазнање, на изглед супротстављено. Наука је одавно превазишла оквире видљивих аспеката материјалног и зашла у макро - и микрокосмос, апстрактне домене стварности, основу материјалног света и кроз тај напредак се све више приближавала религији. Неки науку доживљавају и као апологетику атеизма, док је други сматрају од Бога датим средством откривања тајни (Павловић 2019). О односу науке и религије и њиховој међусобној интеракцији најбоље је описана речима: „Проучавајући свет, почињемо да разумемо свети поредак и да мислимо на божански начин; то што чинимо у науци, можда је само молитва на други начин. Ако се Бог схвати и као *логос*, онда је наука само логичан начин обожавања, богослужење на једном другом олтару" (Ракочевић, Јеленковић 2021, 142).

Посебно место у размеђу вере и науке заузима питање душе (старојеврејски *нефеш*; старогрчки *ψυχή*; латински *anima*; енглески *soul*) (Јанарас 2000: 87; Lee 2014): да ли је има, које су њене карактеристике ако постоји, у каквом је односу са нематеријалним светом и Богом и у каквом је односу са телом. У овом раду ћемо пружити неке хипотезе са мултидисциплинарног аспекта, пре свега биолошког, а потом и теолошког и физичког. Научни аспекти још увек очекују уверљивије експерименталне доказе, али су хипотезе врло инспиративне и утиру пут новим истраживањима.

У филозофији Старе Грчке се прави јасна разлика између тела и душе, док је код Старих Јевреја увек већи нагласак био у разлици између Бога и створеног света (Papademetriou 1986; Јанарас 2000). У хришћанском предању човек је створено биће коме је дата могућност да постане бог, односно да достигне обожење (θέωσις). Са аспекта религиозности и менталног здравља психолошка наука већ од 1974. године, дефинише религиозност, а још више духовност, као важну компоненту менталног здравља. Заправо идеја о одвојености душе и тела постаје већ превазиђена теза, усвајајући основне постулате који се заснивају на међусобној повезаност свих система који непосредно или посредно утичу на човека. У том контексту је и Ларшеова дефиниција да „се не може негирати општи утицај стања душе на стање тела ...због њихове тесне повезаности унутар људске мешавине и због њихове ...духовне везе" (Ларше 2008: 45; Станојевић, Крстић 2021: 157-158).

ДУША У ПРАВОСЛАВНОЈ ТЕОЛОГИЈИ

Сама реч душа је многозначна (Јанарас 2000) и у Светом писму се она углавном односи на човека и означава целог човека као јединствену животну личност, али ју је тешко једноставно дефинисати и превести са јеврејског. Читаво обиље значења ове речи у библијским списима тешко је и одредити, али се реч *нефеш* може односити и на: грло, ждрело, врат, воља или жудња, живот, лична заменица „ја" или сопство (Кубат 2008). Душа је са друге стране и основа живог човека: 'the man became a living being [*nepeš*]' (Genesis 2: 7) ...When *nepeš* leaves, death occurs (Пост. 35: 18) (Lee 2014). Нефеш може означавати један део тела који наглашава његову специфичност, али се може узимати и као значење за човека у целини. Св. Григорије Палама наводи да, с обзиром да је Бог ТРОЈИЧАН - Ум (Нус), Слово (Реч, Логос)

и Дух, исто тако и човекова душа има три силе: ум (нус), реч/разум (логос) и дух (Влахос 2010). У старојеврејском погледу на човека, особито у опису његовог стварања на првим страницама Библије (Пост. 2, 7), нема дуализма, нефеш је увек нераздвојно повезана са селфом тј. личношћу и телом (Lee 2014). Шта више, душа (нефеш) је сама личност, односно синоним за личност.

Душа је у хришћанском предању живо суштаство, једноставна је, бестелесна, по сопственој природи, невидљива за телесне очи, разумна (λογική) и умна (мислена), безоблична, управља телом и даје му живот, узрастање, осећање и рађање; самовласна је (слободна), обдарена вољом и делањем (енергијом). Будући створена, душа је склона променама и сва своја својства примила је од благодати Створитеља, од Којег је примила и своје постојање и своју природу, (такву) каква јесте (Дамаскин 2001). Важно је нагласити да је душа је створена заједно (истовремено) са телом и заједно са њим чини човека психосоматским бићем. Иако створена, душа је бесмртна по благодати (Влахос 2010). Цео свет и човек у њему створени су ни из чега (ex **nihilo**/εκ του μη όντος) али им је Бог подарио бесмртност (Papademetriou 1986). Бесмртност душе није нешто независно од тела, као што је и Васкрсење Христово било у телу. Човек је круна стварања и по томе што је он спој невештаствене и бестелесне природе са видљивом и чулном. Он је спона материјалног и духовног и најузвишенији од свега створеног, али ипак није савршен, већ подобан савршенству, тј. Богу (Papademetriou 1986).

Када говоримо о појму душе у Православној теологији, не смемо изгубити из вида и један много важнији и садржајнији појам који се односи на човека, а то је појам личности (ὑπόστασις). Овај појам у свом најпотпунијем смислу исковали су и свету оставили велики Оци православља. Никада у историји, пре хришћанских Отаца цркве из четвртог века, појам личности није успео да достигне пуноћу свог смисла (Зизјулас 1985: 17-40). У грчкој филозофији платоновског кова, појам индивидуалног у правом смислу речи није постојао. Аристотел, са друге стране, даје известан степен индивидуалности бићима, али његово учење оптерећује нешто друго – немогућност (вечног) трајања индивидуа. Ова два проблема, општост и коначност, решиће тек православна теологија. Источни Оци вођени истином о Три Личности Божије, које су и посебе ипостаси и вечно постојеће, изводе појам *ипостасис* и за самог човека. Човек постаје биће по себи, обдарено слободом. И једини начин да оно оствари себе по угледу на Божију Личност јесте да постоји на начин на који и Бог, а то је у љубави. Личност човекова овенчана је у Православној теологији слободом и љубављу.

Из овог разлога личност излази у први план када говоримо о човеку у православном предању. Стога сваки други антрополошки појам као што су: тело човеково, срце човеково, ум човеков, па и сама душа његова, нису способни да нам у потпуности објасне шта је, или тачније речено, КО ЈЕ ЧОВЕК. Јер човек је пре свега јединствена и слободна личност (што укључује и све горе побројане појмове) која је способна да своју слободу оствари као љубав према другима, Богу и човеку. Из тог начина постојања који се заснива на слободној љубави према другима, човек гради своју вечност. Личност човекова је аутентично јединство душе и тела, али и свих других својстава и појмова који се односе на човека. Она је сабирање свих антрополошких компоненти. И зато када говоримо о спасењу човека веома је важно

да говоримо о спасењу личности, а не само о спасењу (или још нејасније: бесмртности) душе. Јер је Христос по православном учењу дошао да спасе, не један део човеков, не душу његову, већ њега самог – у целокупности његовог постојања. Ево како све горе речено сажето описује један од водећих теолога православног света: „Човек је личност у заједници – по слици Свете Тројице – у слободи и љубави, што су бићетворни елементи човека. То је сâмо биће његово. Човек значи слобода, а слобода – љубав. Човек као личност може да се одржи, постоји, функционише, општи – једино када је слободан и када слободно воли....“ (Јевтић 2018).

Сама пак душа је према православном предању седиште самосвести, мишљења, осећања и понашања (Harrison 2009). Ум мисли, сазнаје свет око себе, памти, доноси одлуке, процењује моралност поступака. Он је централна тачка божанске слике у човеку. Савремени човек је у многоме изгубио духовну перцепцију Бога и ближњих. Из православног хришћанског аспекта највиши степен развоја људске душе је откривање и усмерење душе према Богу, чиме се постиже и хармонија рационалног са емоционалним и вољним. У свом палом стању, људска душа је често пуна конфликата и дилема, што се одражава и на тело. Бог ствара сваку душу (личност) посебно и свака је икона Божија.

ПРИНЦИП АКЦИЈЕ-БИОЛОШКИ АСПЕКАТ

Природне науке имају две фундаменталне дисциплине: физику и биологију. У основи целе физике према Грандијеру (2007) лежи **принцип акције** из кога се на најелегантнији начин изводе сви основни закони физике. Физичко понашање одговара минималном облику принципа акције док би максимали облик вероватно одговарао биолошком понашању. Карактеристика биолошких ентитета је да стреме ка максималној акцији. Физичко тело које пада не бира место пада, док птица то може док је жива. То значи да је у класичној физици завршно стање условљено почетним условима и физичким законима, док код биолошких организама то није случај већ они сами бирају завршну тачку.

Према теорији Грандијера биолошком продужењу (аспекту) принципа акције одговара нпр. фотон у физичком свету који бира своју крајњу тачку. Живи организми би се према томе понашали као последица каузално одређених квантних процеса, што се може исказати и математички. У питању је садејство биомолекула на основу механичких, електромагнетских и осмотских сила, што би се могло означити као теоријска биолошка физика. И физика и биологија морају да имају дубљи основни (први) принцип јер су у самој природи недељиве. **Биолошка физика** би представљала покушај сагледавање ове две науке са биолошке стране (за разлику од биофизике) (Phillips, Quake 2006: 1-3).

Квантна оријентација би описивала појаве да нпр. појединачни фотон на неки начин зна где може и да одлучи куда ће да прође. Још је Нилс Бор истакао да квантна природа светлости има дубоке импликације у биологији (Bohr 1993), док је Алберт Ајнштајн (Albert Einstein) изјавио да ако је квантна механика тачна, то означава крај физике као науке, што се слаже са сличним изјавама Вернера Шредингера (Werner Schrödinger) и других квантних физичара. Фундаментални експеримент

квантне физике је „double slits" експеримент тј. пролазак светлости кроз паралелне прорезе при чему се светлосни талас дели и поново спаја дајући на екрану образац **интерференције**. Ово је касније показано не само на нивоу фотона већ и атома што означава да субатомске честице могу да се понашају и као честице и као таласи. Претпоставља се да се у биолошким системима јављају донекле аналогни процеси на хемијском нивоу, са **мултиплим изборима** и сложеним вероватноћама. У природи постоји **принцип спонтане организације и интеракције** на свим нивоима.

PENTOSE-HAMEROFF МОДЕЛ ДУШЕ КАО КВАНТНОГ КОМПЈУТЕРА

Новија изучавања феномена душе из аспекта савремене физике дала су Хамерофљев модел квантне душе тј. Quantum Consciousness: Orchestrated Objective Reduction ("Orch OR") (Penrose, Hameroff 1995: 99). Ова теорија представља људски организам као квантни компјутер (Zizzi 2006). У оквиру јединке Orch OR теорија сматра „душу" квантним ентитетом који постоји и у материјалном свету док је људска јединка жива, али по биолошкој смрти и пропасти тела наставља и живот у финој квантној структури створеног света.

Мозак је носилац људске свесне али и несвесне активности дакле онога што представља личност, орган самоспознаје, адаптације, орган који омогућава материјално постојање интелекта, емоција и понашања, као три основне људске неуролошке активности, односно човека као јединствене и непоновљиве Божије креације (Павловић 2012). „Orch OR" модел повезује претпостављена квантна израчунавања у микротубулима неурона са флуктуацијама базичне геометрије система простор-време односно суптилне структуре свемира. Квантна душа би према овој теорији могла да постоји самостално, односно и ван биолошког оквира у различитим областима време-простора (Hameroff, Chopra 2012). Ова хипотеза не изводи душу из граница материјалног света, већ је своди на најосновнији тј. квантни материјални ниво. Најновија истраживања не потврђују значај микротубула у овом смислу, али остављају ову могућност отвореном.

Квантни компјутери функционишу на квантном принципу, а не бинарном као класични компјутери, што их чини неупоредиво бржим (Ball 2017). Уместо битова, јединице рачунања квантних компјутера су „кубити". Интеракција квантног нивоа и наше свести је први пут уочена од стране нуклеарних физичара у „**ефекту посматрача**", где чак и сама намера да се експеримент обави већ утиче на исход експеримента. Међутим, до сада нема потврда да је свест квантни феномен. Заговорници **квантне** свести и квантне душе често квантним феноменима покушавају да објасне **парапсихолошке феномене**-телепатију, телекинезу и телепортацију јер квантни објекти могу да буду на два места одједном (Ball 2017). Наравно, с обзиром да је квантна механика некаузална, статистички интерпретирана теорија која још очекује разјашњење базчних процеса, ова разматрања су хипотетичка. Међутим, компарабилне појаве налазимо у православном предању које говори о томе да су за Богородичин погреб, сви апостоли, сем Томе, одједном пренесени у Јерусалим, затим нешто слично и као тренутно просторно преношење описано код неких светаца итд..

Пенроуз сматра да је гравитација разлог што на плану класичне физике тј. објеката нема квантне интерференце. Ово се дешава на нивоима већим од атома због тога што гравитација постаје довољно јака да „натера" две инкомпатибилне верзије време-простора да коегзистирају (Ball 2017). Према овој хипотези, у супресији квантних ефеката на макроплану учествује процес **декохеренце**, који настаје када квантни објекат ступа у контакт са околином и представља веома брз процес (билионити део секунде), знатно бржи него што је време преноса импулса у нервном систему. На тај начин понашање система из стања који се може објаснити квантном механиком прелази у стање које се може објаснити класичном механиком (декохеренца). Кохеренца, пак, означава могућност интерференце два таласа. Квантна кохеренца је блиска квантном уплитању (енг. entanglement).

Претпостављено је да је декохеренца знатно спорија у случају присуства једара атома **фосфора** којих има у ћелијама у изобиљу, углавном у форми фосфатних јона, са једним атомом фосфора и четири везана атома кисеоника. Једра фосфора учествују у стањима суперпозиције два и више квантних партикула, захваљујући свом квантном спину. Још један начин значајног успоравања декохеренце су претпостављени „**Познерови молекули**", група од шест фосфатних јона комбинованих са девет калцијумових јона (Ball 2017). Спинови фосфора у овим молекулима би могли да спрече декохеренцу чак и до једног дана и у живим ћелијама и на тај начин утичу на рад мозга. Претпоставка је да Познерови молекули могу да буду унесени у неуроне, где изазивају пренос сигнала са ћелије на ћелију ослобађањем јона калцијума. Декохеренција је основни проблем и квантних компјутера, што се решава на различите начине, данас већ успешно. Остаје нерешено питање како се физичке сензације (qualia) опажају у нашој свести.

ИГРА ВЕЛИКИХ БРОЈЕВА

Хистолошка грађа мозга је јако сложена и састоји се од неурона, потпорних/глијалних ћелија и крвних судова. Тачан број појединих врста ћелија је тешко одредити и не постоји опште прихваћена стандардна метода (Павловић, Павловић 2018). Према најновијим истраживањима процењује се да се у целом мозгу налази око 67-86 милијарди нервних ћелија (неурона) који обављају специфичне мождане функције, док број потпорних ћелија, глије, износи 40-50 милијарди, а број ендотелијалних ћелија износи око 20-25 милијарди (Bahney, Houzel 2016). У малом мозгу се налази око 55-70 милијарди неурона (око 80% свих неурона у мозгу као целини) и до максимално 16 милијарди глијалних ћелија (Bahney, Houzel 2016).

Неурон се састоји од тела-соме и наставака, краћих – дендрита и дужих неурита или аксона. Неурони имају више дендрита и један аксон. Синапсе су спојеви између неурона преко којих се преносе нервни импулси. Синапсе могу да буду ексцитаторне или инхибиторне. Излазни акциони потенцијал из неурона преко аксона је резултат суме улазних информација у неурон путем више дендрита. Информације између ћелија се преносе хемијским путем преко неуротрансмитера.

Основна анатомо-функционална јединица коре је колумна (стубић) у које су организовани неурони. Колумне се пружају перпендикуларно у односу на површину

коре и садрже између 80 и 110 неурона. Колумне су у попречном пресеку приближно хексагоналног облика, дугачке 3-6 mm, колико и кора, и пречника 30-50 микрометара. Свака колумна је окружена са приближно 6 других колумни (Mountcastle 1997).

Синапсе (везе између неурона) обрађују неколико битова по неурону у секунди, док 10^8 тубулина по неурону ради кохерентно у опсегу мегахерца (10^6 Hz) што омогућава 10^{14} потенцијалних операција или битова у секунди по неурону! (укупно 10^{20} тубулина на 100 милијарди неурона – 10^{24} операција у секунди у мозгу). Orch OR хипотеза претпоставља да су тубулини квантне јединице у микротубулним квантним компјутерима и да ова обрада информација повезује свесне функције мозга са најбазичнијим нивоом универзума што би омогућило да свесност („душа“) буде не-локална и не-везана ексклузивно за тело и мозак, што би значило њену бесмртност (Hameroff, Chopra 2012). Orch OR хипотеза још нема експерименталну потврду.

Већ поменути принцип „избора“ путање на нивоу фотона може да значи да фотони имају прото-свесност, прото-интеракцију, уврмењеност, спонтано циљање и усходну организацију. Спонтани трансфер електрона би био један од најфундаменталнијих биолошких процеса (Györgyi 1968, 988-990). Са физичког аспекта живот би био пренос енергије побуђених стања сложених система. Теоријска биологија у свом развијеном облику би одражавала дубљи ниво реалности од квантне физике, као што квантна физика показује дубљи ниво реалости од класичне физике.

ДУША, ТЕЛО, МОЗАК

Св. Григорије Ниски је заступао мишљење да душа и после смрти задржава везу са својим телом, што би објаснило поновно спајање душе и тела у свеопштем васкрсењу (Alfeyev 2009). На неки начин би душа носила јединствени „отисак“ свог тела. У теорији о квантној души нема за сада објашњења ове везе. Уз крајно поједностављење, оваква веза би одговарала брави и кључу или на биолошком нивоу антигену и антителу, односно неуротрансмитеру и његовом рецептору. Душа дакле и памти, као што ће на Страшном Христовом Суду свака јединка видети све своје грехе и своја добра дела, по којима ће јој се судити. Према овоме, душа, као „квантни компјутер“ би у својој микротубулској структури (или на неки нама непознат начин) имала забележен и цео земаљски живот јединке, што се одржава и након смрти тела. Ово су наравно хипотезе које захтевају проверу, бар на нивоу који је могућ.

Сам делујући мозак се састоји од неурона, потпорних ћелија, крвних судова мозга и крви, многобројних неуротрансмитера, хормона, фактора раста, електрохемијских активности, али без „опипљивих“ речи, мисли, емоција, понашања итд. (Lee 2014; Павловић 2016). Рад поменутих компоненти резултује свешћу и мишљењем (садржајем свести, когницијом), понашањем, емоцијама, што су три основна и нераскидива конституента нормалног менталног функционисања (Павловић, Павловић 2016).

У току развоја детета од зечетка до доби одраслог али и даље, развијају се постепено и способности изражавања душе, односно њена пуна самосвест и способност комуникације у особе здравог мозга. Људи међусобно као и са Богом комуницирају углавном речима, мада су присутни и невербални облици комуникације, што задире у домен социјалне когниције (Đorđević, Živanović, Pavlović, Mihajlović,

Karličić, Pavlović, 2017: 483-502). Неуропсихологија, као наука која повезује структуру и функцију мозга, налази посебне области као значајне у религијским искуствима. То су префронтални режњеви, гирус ангуларис, једра амигдале, хипокампус у медијалном темпоралном режњу и доњи темпорални режњеви (Toit 2002; Павловић 2012; Павловић, 2019).

Молитва је значајно питање односа материјалног и нематеријалног. Молитва мења начин на који ум функционише у чему учествују различити делови мозга, односно не постоји одређени „центар за религију" (Bulkeley 2005). Наравно то су и други „гранични" феномени. Егзактне науке за сада нису у стању да до краја објасне понашање, хипнозу и друге психичке појаве, док религиозност подразумева не само постојање природе него и шире реалности чији је видљива и на друге начине детектибилна природа само један део (Jones 2005).

Како учи Св. Григорије Ниски, душа и мозак су створени у исто време (St. Gregory of Nyssa 2016). Метафора односа мозга и душе би могла бити возило и возач, с тим што се ово возило „прави" око возача који је створен у исто време и узраста, од нацрта за возило до „готовог производа" са свим његовим „перформансама" када је душа зрела да „управља" мозгом/телом. Тек на крају, возач може да возило користи у потпуности, али се оно временом квари и престаје да буде употребљиво што не значи и смрт возача, јер је наш „возач" тј. душа потенцијално бесмртан о чему говори и теологија и најновије теорије неуронаука и физике о којима смо говорили.

Емоције су битан део менталног склопа и њихов поремећај доводи до низа тешких душевних болести (депресија, схизофренија итд.). У основи емоција је принцип задовољства (Lee2014). „Врховна" емоција је љубав, а Нови Завет стално наглашава важност љубави. Иако појам љубави у новозаветном смислу није само пука емоција, наглашавање неопходности љубави је веома важно. Пример је Свети Јован Богослов, љубљени ученик Христов „кога Исус љубљаше" (Јн 21, 20), који учи да „који не љуби не познаје Бога; јер Бог је љубав" (1 Јв. 4, 8). Дакле и душа без љубави не може да постоји јер је из љубави Божије и створена.

КВАНТНИ АСПЕКТИ ДУШЕ

Квантна механика је теорија која се бави молекулима, атомима и субатомским честицама. Данас преовлађује мишљење да се квантна механика може применити и на макроскопске објекте и системе, укључујући и жива бића (која су крупна и топла, што би интуитивно значило да декохеренца не дозвољава иоле дужи опстанак квантних фенома у макросистемима) укључујући и човека, али их је теже приметити него у микросвету због комплексности интеракција (Vedral 2011). Квантни феномени укључују комбинације различитих класичних стања, као у Шредингеровом менталном експерименту где је мачка у кутији можда жива, а можда мртва или истовремено оба, али се ове информације расипају па нису лако уочљиве. На макро плану када посматрамо нешто, долази до **„колапса" стања** где је мачка и жива и мртва, и ми видимо само једно стање. Цурење информација је основа процеса декохеренце. Декохеренца је израженија у већим стварима него у мањим (Vedral 2011).

Квантно уплитање (енг. entanglement)је основни квантни феномен тј. повезаност елемената у нераскидиву целину чак и када су поједини елементи (честице) удаљени у простору, без обзира на раздаљину. Ајншајн је иронично назвао уплитање „сабласном акцијом на даљину". Одржавање уплитања је данас и практично питање рада квантних компјутера (тзв. квантна „надмоћ" у односу на класичне бинарне компјутере). Ово се може изразити и као линеарно насупрот паралелном обрађивању информација.

И пре Пенроуза и Хамерофа постојала је плејада научника која је посматрала свест као квантни феномен, не улазећи у домен душе. Већи број теорија је хронолошки навела Ванини (Vannini 2007: 130-146). Још 1924 године је Алфред Лотка (Alfred Lotka) први објавио квантни модел свести у коме постоје два дела, детерминистички, изнад Планкове константе, који подлеже законима класичне физике и субјективни део, испод Планкове константе, где детерминистички закони класичне физике не важе. Према моделу из 1930 године који је дао Нилс Бор са Вернерпм Хајзенбергом, постоји директна веза свести и квантне механике, где свест ствара реалност колапсом таласне функције. Са аспекта нервног система, Еван Волкер (Evan Walker) је 1970 године претпоставио **тунелски ефекат** у синапси када електрони са неуронске мембране стварају **виртуелне неуронске мреже** и делују преко квантних ефеката тунела, паралелно са макроскопским мрежама које делују преко синапси. Мозак би деловао у складу са законима класичне физике, а свест би деловала преко виртуелних неуронских система и подлегала законима квантне механике.

Према Orch OR теорији, како смо већ навели, душа би била лоцирана у микроструктурама нервног система али би квантна структура душе надживљавала смрт тела. Међутим, још пре више деценија, проучавана је и могућност ближе „локализације" душе у мозгу, односно њеног „земаљског пребивалишта".

У класичној књизи The self and its brain: an argument for interactionism, филозоф Карл Попер (Carl Popper) и неуронаучник, Нобеловац, Џон Ецлес (John Eccles) су разматрали место сопства/свесности (self) у мозгу и претпоставили да се сопство тј. душа налази у левом фронталном (чеоном) режњу и да надживљава телесно (Popper, Eccles 1977). Аутори нису улазили у улогу микроструктуре мозга. Еклес је посматрао душу односно дух као нешто различито од материје, односно наставио правцем Западног дуализма, али није прихватао материјални свет без религије односно материјални монизам (Watson, Williams 2003. Вајсендагер (2016)-овај мислилац се окренуо Рене Декарту и његовом дуализму, раздвајајући res extensa и res cogitans, али држећи се ван посебних филозофских и религијских опредељења. Декарт је наравно имао на располагању врло ограничено медицинско знање свога доба, претпостављајући да се душа и тело сустичу у пинеалног жљезди (епифизи). Као и потом Ецлес и Декарт је у дуализму видео интеракцију два елемента, а не стриктну подвојеност и док је Декарт сматрао да је ум супстанца, Еклес је био другог мишљења. У сагласности са Попером, Ецлес је видео два одвојена света али који су једно другом потребни за функционисање, као што је у православном светоотачком учењу човек, као јединка, и душа и тело (Papademetriou 1986). Тело без душе је леш, а душа без тела је утвара (Флоровски 2005). Декартова чувена

максима: мислим, дакле постојим (cogito ergo sum), односи се очито на ум као део душе, јер није рекао: мој ум мисли, дакле мој ум постоји.

Еклес јасно разликује материјално и нематеријално/спиритуално али препознаје и њихову интеракцију, задржавајући притом своје примарно одређење као научника који се бави мозгом. Еклес је инсистирао на негацији материјалног и наглашавању спиритуалног селфа који се налази у мозгу и контролише мозак (Watson, Williams 2003). Због својих радова у области неурофизиологије синапсе Еццлес је 1963 године добио Нобелову награду. У свом раду, Еклес је поставио теорију **психона** и квантно засноване **егзоцитозе** не излазећи из оквира емпиријског приступа.

Еклес је сарађивао и са квантним физичарем Фридрихом Беком (Friedrich Beck) на проблему интеракције ума и нервних структура (Wiesendanger 2016). Еклесов и Беков **квантно механички модел ослобађања неуротрансмитера** на синапсама мождане коре (ултра-микрофизиолошки ниво) укључује каузални утицај људске свести путем квантних процеса претпостављених квазипартикула који окидају егзоцитозу синаптичких везикула и трансинаптичку трансмисију информација (Georgiev, Glazebrook 2018: 16-29). Најновија истраживања Георгијева и Глејзбрука налазе ове партикуле као **Давидовљеве солитоне** који уврћу протеинске алфа-хеликсе и започињу егзоцитозу синаптичких везикула путем SNARE протеинских комплекса (Georgiev, Glazebrook 2018: 16-29). Са друге стране, неопходно је постојање нематеријалних система који функционишу независно од материјалних, што је предуслов живота душе после смрти тела (Wiesendanger 2016). Наравно, то је тако ако претпоставимо да је душа нематеријална, али ако узмемо да душа није нематеријална већ сачињена од „фине" материје ово можемо евентуално да протумачимо квантним нивоом односно другим принципима који тек чекају да буду откривени.

Савремена наука посматра човека као психофизички ентитет, односно преовлађује материјалистички монизам (Watson, Williams 2003). Ум се тако представља као ефекат рада мозга и не претпоставља се његово независно постојање, као дела душе. Материјалистичко схватање искључује могућност да нематеријална душа делује на материју, тј. неуроне и друго, јер би то нарушило физичке законитости, посебно први закон термодинамике.

Однос душе и тела је побуђивао пажњу великих физичара па и оца савремене физике Џејмса Клерка Максвела (James Clerk Maxwell) (Watson, Williams 2003). У свом мисаоном експерименту, Максвел је претпоставио метафоричког демона (без етичке конотације тј. као спиритуелни ентитет) који одваја брзе молекуле, високе енергије, од спорих (који носе ниску енергију), у неком гасу, стварајући енергетски градијент који нарушава први и други закон термодинамике. Максвелов демон би тако организовао материју, без стварања или уништавања енергије, тако што би **дерандомизовао** (случајне) догађаје. Свети Православни Оци су увек истицали јединство душе и тела (Archbishop Chrysostomos 2006). Такође би у другачијем дискурсу говорили о Богу као Промислитељу и Сведржитељу као основном принципу организовања видљиве и невидљиве стварности.

Према хипотези Харија, мозак ствара субјективне доживљаје у форми хипотетичних честица **тахијона** ако ум обрати пажњу на мозак (Hari). 2014: 247-261

Тахијони би имали више карактер поља него класичне честице, дакле ради се о нелокализованом феномену, па би ово поље могло да комуницира са великим бројем неурона, односно синаптичких везикула, неограниченом брзином. Харијев приступ је намерно атеистички и он не жели да улази у проблем душе.

Волф из аспекта квантне физике претпоставља да је однос ума и душе информационо поље, које он назива Platonic/Akashic/Tachyonic/Holographic quantum field (PATH-QF) и налази аналогију у древним Источњачким назорима о Акаша записима који интерреагују са материјалним аспектима и Платоновог назора да је математика основ реалности (Wolf, 2016). Хипотетични тахијони, који би могли да се крећу брже од светлости, би били спона душе која постоји као PATH и материјалног мозга. Поље тахијона би по Волфу било помоћно поље у односу на Хигсово поље у коме ни једна честица не достиже брзину светлости. Хигсово поље би имало нека својства ума и продуковала тахијоне када интерреагује са фермионским пољима.

ДЕРАНДОМИЗАЦИЈА-ЕНФОРМИЈА

Дерандомизација (у смислу уређености), насупрот **ентропије** (у смислу неуређености) је битан предуслов живота (Watson, Williams: 2003). Дерандомизацију омогућује **енформија** (enformy), која је теоријски ентитет и означава принцип стварања (креације) организујући преостала два основна принципа, **материју** и **енергију**. Енформија је неопходна да би постојао живот или било који други организовани систем, како на нивоу атомских честица тако и космоса. Опет у паралели са Православним Хришћанством, Бог је тај који све ствара и организује, а такође и одржава, од микро до макросвета.

У науци је енформија збирни појам који у себе укључује живот, свест, квантне феномене, парапсихолошке феномене, утеловљење и друго, односно одражава својства холистичких система. Енформијом се посебно бави **Теорија енформисаних система** (Theory of Enformed Systems - TES) која обухвата све системе, укључујући физичке, хемијске и биолошке (Watson, Williams, 2003).). Како је TES пре-физичка теорија, она обухвата и научни пут ка духовности.

У светлу Еклесових експеримената, дерандомизација омогућава да намера повећава вероватноћу егзоцитозе неуротрансмитера и тиме пренос информације са неурона на неурон путем стварање ексцитаторних постсинаптичких потенцијала (excitatory post-synaptic potential - EPSP) као и пренос информација са нерва на мишић. У основи научног сазнања леже методе индукције и дедукције. Велики философ 20 века Карл Попер је дошао до закључка да је напредак у науци идеално заснован на хипотетичко-дедуктивном приступу, у коме се на основу проблема поставља хипотеза која се тестира у светлу свеукупног релевантног знања (Popper 1959).

Неопходност увођења „трећег" базичног принципа у **теорију о „свему"** одражава неодрживост искључиво материјалистичког приступа. Наука дакле сама уводи у своје теорије принцип организације, „промишљања" што укључује и делање. Преостаје да се истраживањем овог појма открије и творачки аспект енформије. Паралелу садашњег посматрања енформије можемо у теологији наћи у Богу као

сведржитељу и промислитељу и човеку као самосвесном бићу, икони Божијој. Поставке савремене физике (теорија струна и сл.) се дистанцирају од Теорије великог праска као настајање свега (универзума) из ничега, већ организовања материје и енергије из неког претходног, већ постојећег, стања, што не излази из граница материјализма и претпоставља случајне процесе не укључујући дерандомизацију односно принцип енформије.

НЕМАТЕРИЈАЛНА ПОЉА

Енформија делује насупрот дезорганизацији коју описује други закон термодинамике, организујући и одржавајући четвородимензионално поље не-случајности (nonrandomness) које се назива **енформија** (Watson, Williams 2003). Ова поља утицаја се називају још и **SELF**, скраћено од unique (**s**ingular), sustained by enformy (**e**nformed), and capable of reproducing and evolving (**l**iving) **f**ields. Ово је више од игре речи јер је „self" - сопство, према Еклесу доживљај јединства услед повезивања сећања са свешћу у разним временским периодима са континуитетом менталних искустава који премошћују несвесна стања као што је спавање, анестезија, генерализовани епилептички напади, комоције/контузије мозга и друго. Међутим, SELF, није ограничен на људе већ се јавља у свих кохерентним системима, од фотона до макрокосмоса и повезан је у простору-времену али је дисконтинуиран у тродимензионалном простору. Ово може да послужи као основа објашњења **нелокалних феномена**, како у квантној физици тако и у парапсихологији.

Живо биће је организовано (енформисано) у складу са SELF-ом који постоји независно од физичких система (у смислу класичне физике) и постоји и после смрти, задржавајући информације, односно памћење (Watson, Williams). 2003 Дакле за континуитет свесног и памтећег SELF-а није потребан мозак! Теолошки речено, однос душа-мозак постаје секундаран јер је душа независна од тела мада са њим чини јединство. Наравно, овом теоријом остаје нерешено питање, које ова теорија и не поставља, а то је однос душе и тела у небеском свету, односно после општег васкрсења, тј. формирање непропадљивог тела како учи Хришћанска теологија.

Са теолошког аспекта, највиши ниво односа душа-мозак тј. тело је утеловљење Христа. Православна Христологија, у свом историјском континуитету посматра Христа као јединство Божанског и људског, нематеријалног и материјалног тј. Божанске и људске природе: несливено, неизменљиво, нераздељно, неразлучно – како то светочи Халкидонски орос вере (Nichols 1999). Људска природа у Христу нема сопствену ипостас већ је примљена у Божанску. Ово би се могло екстраполирати и на читав створени свет, видљив и невидљив, микро и макрокосмос, коме суштину даје Творац. При томе Христос поседује потпуну људску душу и ум, односно и мозак, али задржава несливено и своју недокучиву, Божанску природу. Јединство људске душе и тела означава и јединствену вољу која је слободна да бира између добра и зла и усмерава пажњу у једном или другом правцу (Harrison 2009). Осим тога, душа има способност да опажа духовни свет, тј. друге људе духовно, анђеле и коначно Бога, у мери у којој је људима то могуће, коју је душа у палом стању изгубила (Harrison 2009).

ЗАКЉУЧАК

У раду смо навели поставке биологије, тј. неуронаука, религије и савремене физике о постојању душе, навели доказе у светлу савремених теорија кванте физике који приближају наизглед оштро конфронтирана гледишта и покушали да повучемо паралелу у различитим приступима. Настојали смо да изнесемо савремене хипотезе о души као квантном компјутеру који постоји и после материјалне смрти.

Религија говори о Богу који је створио видљиви и невидљиви свет, који је и промислитељ и сведржитељ. Савремена квантна физика се брзо приближава доказивању принципа организације, сврсисходности, нелокализованости, а такође и стваралачком принципу. Могли би фигуративно рећи да и наука и религија говоре о истим феноменима, спознатим на различите начине, са другачијом терминологијом али истом суштином.

ЛИТЕРАТУРА

Alfeyev 2009: Hilarion Alfeyev. „Eschatology", in Mary B. Cunningham – Elizabeth Theokritoff, eds. *The Cambridge companion to Orthodox Christian theology*. Cambridge UK: Cambridge University Press.

Archbishop Chrysostomos 2006. „Eastern Orthodox theology and the nexus between the body, soul, and spirit". in: Archbishop Chrysostomos. *A guide to Orthodox psychotherapy: the science, theology, and spiritual practice behind it and its clinical applications*. Lanham, MD: University Press of America.

Ball 2017: Philip Ball. *Nobody understands what consciousness is or how it works. Nobody understands quantum mechanics either. Could that be more than coincidence?* http://www.bbc.com/earth/story/20170215-the-strange-link-between-the-human-mind-and-quantum-physics. 16 February 2017.

Bartheld, Bahney, Herculano-Houzel, 2016: Christopher von S. Bartheld, Jami Bahney, Suzana Herculano-Houzel. „The search for true numbers of neurons and glial cells in the human brain: A review of 150 years of cell counting". *J Comp Neurol* 524 (18), 3865-95.

Bohr 1933: Bohr Niels. „Light and Life". *Nature* 131, 421-423; 457-459.

Bulkeley 2005: Kelly Bulkeley. Introduction. in: Kelly Bulkeley, ed. *Soul, Psyche, Brain*. New York, NY: Palgrave Macmillan™, and Basingstoke, Hampshire, England: Houndmills.

Vannini 2007: Antonella Vannini. „Quantum Models of Consciousness". *Syntropy* 1, 130-146.

Vedral 2011: Vlatko Vedral (2011). „Living in aquantum world". *Scientific American* 304, no. 6, 38-43.

Дамаскин 2001: Јован Дамаскин. *Тачно излагање православне вере*. Београд – Никшић: Агенција Јасен –ΑΛΗΘΕΙΑ.

Georgiev, Glazebrook 2018: Danko D. Georgiev, James F. Glazebrook. „The quantum physics of synaptic communication via the SNARE protein complex." *Prog Biophys Mol Biol* 135, 16-29.

Grandpierre 2007: Grandpierre Attila. „Biological extension of the action principle: endpoint determination beyond the quantum level and the ultimate physical roots of consciousness," *NeuroQuantology* 5, no. 4, 346-62.

Đorđević, Živanović, Pavlović, Mihajlović, Stašević Karličić 2017: Jelena Đorđević, Marko Živanović, Aleksandra Pavlović, Goran Mihajlović, Ivana Stašević Karličić, Dragan Pavlović. „Psychometric evaluation and validation of the Serbian version of "Reading the Mind in the Eyes" test. *Psihologija* 50, no 4, 483-502.

Зизјулас 1985: Јован Зизјулас. „Од маске до личности". *Богословље* 29, 1-2, 17-40.

Zizzi 2006: Paola Zizzi. „Consciousness and Logic in a Quantum-Computing Universe", Jack A. Tuszynski (eds). *The Emerging Physics of Consciousness. The Frontiers Collection*. Springer, Berlin, Heidelberg.

Јанарас 2000: Христо Јанарас. *Азбучник вере*. Нови Сад, Беседа.
Јевтић 2018: Атанасије Јевтић. *Од слободе ка љубави*, Призрен: Епархија рашко-призренска, Богословија Св. Кирила и Методија.
Jones 2005: James W. Jones. „Brain, Mind, and Spirit". in: *Bulkeley K, ed. Soul, Psyche, Brain*. New York, NY: Palgrave Macmillan™, and Basingstoke, Hampshire, England: Houndmills.
Кубат 2008: Родољуб Кубат. *Основе старозаветне антропологије*. Београд – Нови Сад, Православни богословски факултет – Беседа.
Ларше 2008: Клод-Жан Ларше. *Теологија болести*. Центар за црквене студије, Ниш.
Lee 2014: Joseph Lee. „The brain and the soul," *The Way* 53, no. 1 (January 2014), 35-48.
Mountcastle 1997: Vernon Benjamin Mountcastle. „The columnar organization of the neocortex." Brain 120, 701-22.
Nichols 1999: Aidan Nicholas. *Light from the east. Authors and themes in orthodox theology*. London: Sheed & Ward.
Ниски 2003: Григорије Ниски. О стварању човека. у: Господе, ко је човек?, Београд.
Papademetriou 1986: George C. Papademetriou. „An Orthodox Christian view of man". *ThAthen* 57, 777-792.
Павловић 2012: Драган М. Павловић. *Неуропсихологија, бихевиорална неурологија и неуропсихијатрија.* Београд: Орион Арт, 2012. / Pavlović, Dragan M. *Neuropsychology, behavioral neurology and neuropscychiatry*. Belgrade, Orion Art.
Павловић 2019: Драган М. Павловић *Неуротеологија – размеђе вере и неуронаука*. у. Второй Международный конгресс православных ученых в Сербии, Польше, Белоруссии „Христианство и вызовы современного общества". Ниш, Сербия; Супрасль, Польша; Полоцк, Белоруссия, 276-282.
Павловић, Павловић 2016: Драган М. Павловић, Александра М. Павловић. *Више кортикалне функције. Основе неурологије понашања и неуропсихологије*. Београд. Орион Арт.
Павловић, Павловић 2018: Драган М. Павловић, Александра М. Павловић. *Неуропсихологија. Од структуре до функције мозга*. Београд: Орион Арт.
Влахос 2010: Јеротеј Влахос. *Православна психотерапија. Наука Светих Отаца*. Београд, Образ светачки.
Ракочевић, Јеленковић 2021: Милоје М. Ракочевић, Предраг Јеленковић. „Могуће интеракције науке и религије". Црквене Студије 18, Ниш, 141-155.
Penrose, Hameroff 1995: Roger Penrose, Stuard P. J. Hameroff. Conscious Stud 2, 99.
Phillips, Quake, 2006: Rob Phillips, R. Steve P. Quake. „The Biological Frontier of Physics". *Physics Today* 9, no. 5, 38-43.
Popper, 1959: Karl Popper. *The logic of scientific discovery*. London and New York: Routledge.
Popper, Eccles 1997: Karl Poppe, John Eccles. *The self and its brain: an argument for interactionism*. Berlin, Heidelberg, New York: Springer-Verlag.
St. Gregory of Nyssa 2016. *On the making of man*. Aeterna Press.
Станојевић, Крстић: 2021: Станојевић Драган, Мирослав Крстић. „Преглед савремених истраживања религиозности и менталног здравља". *Црквене студије* 18, Ниш, 157-172.
Sung 2006: Wokyung Sung. „Biological Physics – the Golden Crossroads between Physics and Life". *Crossroads: Journal of Asia Pacific center for Theoretical Physics* 4, 1-3.
Свето Писмо. Нови Завет (2010): Београд, Свети Архијерејски Синод СПЦ.
Szent-Györgyi 1968: Albert Szent-Györgyi. „Bioelectronics", *Science* 161, 988-990.
Toit 2002: Cornel W. du Toit. „The metaphysical mind in its physical environment: Religious implications of neuroscience". *HTS* 58, no. 3, 1011-1031.
Флоровски 2005: Георгије Флоровски. „О бесмртности душе". у: *Црква је Живот*, Београд, Образ светачки.
Hameroff, Chopra 2012: Stuard Hameroff, Deepak Chopra. „The Quantum Soul": A Scientific Hypothesis". in: Alexander Moreira-Almeida – Franklin Santana Santos, editors. *Exploring Frontiers of the Mind-Brain Relationship*. (Springer Science+Business Media, LLC, 79-93.

Harrison 2009: Nonna Verna Harrison. „The human person as image and likeness of God." in: Mary B. Cunningham – Elizabeth Theokritoff, eds. *The Cambridge companion to Orthodox Christian theology*. Cambridge UK: Cambridge University Press.

Hari 2014: Syamala D. Hari. „Quantum interactive dualism and Libet's causal anomalies". *NeuroQuantology* 12, no. 2, 247-261.

Watson, Bernard 2003: Donald E. Watson, Williams, O. Bernard. „Eccles' model of the self controlling its brain". *NeuroQuantology* 1, 119-128.

Wiesendanger 2016: Mario Wiesendanger. „Eccles' perspective of the forebrain, its role in skilled movements, and the mind-brain problem." *Prog Neurobiol* 78, no. 3-5, 304-21.

Wolf 2016: Fred Alan Wolf. „Is the mind/soul a platonic akashic tachyonic holographic quantum field? Cosmos and History". *The Journal of Natural and Social Philosophy* 12 (2), 276-300.

Dragan M. PAVLOVIĆ
Darko M. ĐURĐEVIĆ

SOUL, QUANTUM STRUCTURE AND BRAIN - BIOLOGICAL-PHYSICAL ASPECTS AND THEOLOGY

Summary

Religion teaches about the soul as the essence of human being, but modern neuroscience and physics are getting closer to this concept in their research. The soul is immortal by grace. From the Orthodox Christian point of view, the highest level of development of the human soul is the discovery and direction of the soul towards God.

At the base of all physics lies the principle of action from which all the basic laws of physics are derived, and the utmost form of this principle would correspond to biological behavior. Living organisms would behave as a consequence of causally determined quantum processes. The Penrose-Hameroff model considers the "soul" as a quantum computer that exists in the material world while the human individual is alive, but after biological death continues life in the fine quantum structure of the created world. The process of decoherence, which occurs when a quantum object comes into contact with the environment, takes part in the suppression of quantum effects on the macroplane.

The Penrose-Hameroff model assumes that tubulins are the quantum units in microtubule quantum computers. Derandomization (in the sense of order), as opposed to entropy (in the sense of disorder) is an essential prerequisite of life. Derandomization (orderliness) is enabled by enformy. The necessity of introducing a "third" basic principle into the theory of "everything" reflects the unsustainability of an exclusively materialistic approach.

They could say that both science and religion talk about the same phenomena, known in different ways, with different terminology but the same essence.

Keywords: soul, quantum theory, microtubules, Penrose-Hameroff model, decoherence, enformy, quantum entanglement.

Рад је предат 8. децембра 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 37.01(497.11)"1918/1945"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-46912

Прегледни рад

*Илинка Б. МУШИКИЋ-ПОПОВИЋ**
Универзитет у Приштини, Филозофски факултет у Косовској Митровици

ДОПРИНОС СРПСКИХ ПЕДАГОГА АФИРМАЦИЈИ ВАСПИТАЊА И ОБРАЗОВАЊА, ЗАСНОВАНИХ НА НАЦИОНАЛНИМ ВРЕДНОСТИМА

Апстракт: У раду се анализира значај и допринос српских педагога афирмацији васпитања и образовања, заснованих на националним вредностима. У српској педагогији, неколико истакнутих педагога, у низу уопштена промишљања о васпитању и образовању, разматрало је и значај националног васпитања и националних вредности. Сходно томе, у раду је дат приказ схватања српских педагога у периоду од 1918. до 1945. године и то: Милоша Р. Милошевића, Војислава Бакића, Љубомира Протића, Сретена Аџића, Јована Миодраговића, Војислава Младеновића, Милоша Б. Јанковића и Вићентија Ракића. У назначеном историјском моменту Србију су обележиле различите школске реформе, које су утицале и на садржаје васпитања и образовања. Значај издвојених педагога, који су стварали и деловали у то време, посебно је упечатљив управо из разлога проблематизације идеје нације и националних вредности у контексту процеса васпитања и образовања, што је у раду детаљније описано и приказано.

Кључне речи: српски педагози, васпитање, образовање, националне вредности, развој школства у Србији.

УВОД

Основа сваког образовног система лежи у његовој способности да преноси не само знање, већ и осећај културног идентитета и вредности. Анализом доприноса српских педагога у контексту унапређења и афирмације образовања и васпитања заснованих на националним вредностима у периоду од 1918. до 1945. године, можемо увидети различите концепције националних вредности у образовним праксама.

Питање националног образовања потребно је схватити у ширим друштвеним и политичким оквирима, као и у специфичном теоријском и педагошком контексту. Овакав вид образовања формира се током процеса националног васпитања у који укључујемо знања о националној и државној прошлости, коренима и веровањима дате нације. Формирање националног идентитета појединца укорењено је у сложеном процесу који укључује емоционалну и когнитивну повезаност са својом нацијом, јаке националне вредности и врлине; као и њихову дубоку националну

* Доцент, ilinka.musikic@pr.ac.rs

свест и приоритизовање националних интерса. Основа оваквог приступа лежи „у неговању националне самосвести, љубав према домовини и народу; јединство духовних, друштвених, економских, културних интереса; морална и духовна достигнућа народа изражена у језику, обичајима, традицији, науци, уметности, моралу и религији; спремност за одбрану слободе и интегритета, независности земље и народа, као и вера у будућност и просперитет своје земље“ (Јовановић 2012: 76).

Интересовање државе за школу, као институцију у коју се образују сви чланови друштва, релативно је новијег датума у историји европских образовних система. Доношењем „Опште школске уредбе” (*Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal-, Haup- und Trivilaschulen in den sämitlichen Kaiserl. Köngil. Erbiländern*)1774. године прописује се обавезно похађање основне школе за децу оба пола на територији Аустрије (Кириловић 1974: 155). Документ је одликовало у основи просветитељско схватање, које датира из XVIII века, а чији се постулати огледају у схватању, да је човек по својој природи биће разума и да су сви људи једнаки зато имају право и могућност да развијају оно што им је дато од стране природе. Наручилац овог реформаторског подухвата била је хабзбуршка царица Марија Терезија, а саму одредбу је саставио Фелбигер (*Johann Ignaz Felbiger*) – пруски методичар, организатор школства и аутор уџбеника Kern des Methodenbuches.

Поимање реформе школе као институције образовања и васпитања грађана и грађанки, није био усамљен случај у Европи тог доба. Под утицајем просветитељских идеја које су биле идеолошки покренуте Француском револуцијом, националне државе намећу као своју примарну улогу васпитање, које има за циљ да систем школовања од основне школе до универзитета, бива патриотски настројен. По наводима Џона Џјуа (*John Dewey)* наглашава се друштвена корисност појединца кроз образовање и васпитање грађана, војника, државног чиновника и управљача. Успостављањем националних држава било је потребно јасно дефинисати вредности на којима се нација темељи и сагледати различитости на којима је основа. Образовни и васпитни оквири имали су друштвену функцију да „обезбеде вођење и развијање недораслих тиме што се учествује у животу групе људи којој припадају”, док се концепција васпитања мења „према особинама које преовладавају у некој групи” (Џјуи 1966: 68).

Развој просвете и школства у модерној српској држави, везујемо за два документа којима је постављена правна основа школског система: *„Уставъ народних школа у Књажевини Сербији”* из 1833. године и *„План за школе како имају постојати”* из 1836. године. Прва основна школа у Кнежевини Србији, дефинисана је општим школским законом *„Устројение јавноі училишноі наставлнија”* из 1844. године. У историјском смислу, важно је напоменути да Лицеј, тадашњи највећи степен школског система, бива подигнут на ранг Велике школе. Ову реформу прати издвајање и формирање Министарства просвете 1863. године; као стипендирање студената за студије у иностранству. Значајан је податак да се исте године број учитеља повећава у односу на 1844. годину, када је било свега 6200 учитеља а укупан број расте на 40.963 до 1880. године. Ово значајно повећање броја просветних радника повећава и број образовних установа у којима се омладина школовала. У периоду од 1880. до 1914. године повећан је број ученика на 145.000.

Ово повећање пратило је и реформу средњих школа где се трајање школовања повећава са шест на осам разреда. Дотадашња највиша образовна институција Велика школа прераста у Београдски универзитет 1905. године.

Иницијативом тадашњег министра за просвету Стојана Новаковића донета су *Правила о штампању уџбеника* и *Наставни програми за средње школе*. Иако ове промене нису уродиле плодом услед недостатка кадровских и материјалних могућности нове измене дешавају се десетак година касније током 1898. и 1899. године. Прва правила о штампању школских књига донета су 1882. године а додатно су измењена 1885. године новим *Правилима о писању и штампању уџбеника за средње и основне школе*. Током 1903. године уводе се додатне реформе Правилима о штампању уџбеника за народне и средње школе. Током овог периода у школском систему употребљавали су се уџбеници који је прегледао и стручно оцењивао Главни просветни савет а крајње одобрење долазило је од Министарства просвете.

ПРОБЛЕМАТИЗАЦИЈА ПОЈМА НАЦИОНАЛНИХ ВРЕДНОСТИ

Термин нација води етимолошки порекло од латинске речи *natio* која се односила на нешто што је урођено односно *natus* (Кецмановић 1995: 16). Током средњег века овим појмом су се означавале групе студената које су долазиле из различитих делова Европе. До промене значења овог појма долази након Француске револуције у XVIII веку када се под овим појмом означава „становништво једне државе" а које се изједначава са појмом народа. У тој педагогији вредности су схваћене као наддруштвене и осамостаљене суштине, а задатак је васпитања да према тзв. вредносним склоностима појединаца подстакне у њима усвајање одређене вредносне оријентације и на тој основи професионалне усмерености (Вујчић 1989: 507).

Човеков живот је испуњен вредностима „које су често биле покретачи развоја и напретка, али и услови опстанка, начина живота, борбе и стваралаштва народа и покрета (Недовић 1991:86). Са историјског аспекта појам „вредност" међу првима су користили антички мислиоци (aksios-достојан, вредан), одакле се развила аксиологија-филозофска дисциплина о вредностима. Извесни Herman Loce, разликује: „три сфере свемира– „свеопшти закони" – „свет чињеница, ствари и облика стварности" и треће – „свет вредносних одредби, идеје Доброте, Лепоте и Светлости" (Димитријевић 1960: 18). Доминантан приказ вредности изнео је В. Недовић: „Васпитање, образовање, знање -вредности су помоћу којих се напредује у вредносном обогаћивању људи, јер васпитани и образовани људи, са више знања, успешније учествују у животу, остварују се у већој мери као свестране и хармонијске личности и као припадници различитих људских заједница, народа, вера, организација, покрета, што њихову свестраност чини опредељеном, усмереном, па и ограниченом" (Недовић 1991:90). Овај појам у педагошкој пракси, инкорпориран је у свим компонентама васпитања, заправо односи се на све оно што је битно у васпитању у аспекту физичког, моралног, интелектуалног, радног и естетског развоја једне индивидуе, личности.

Када говоримо о појму националних вредности, најчешће доживљавамо асоцијације на нешто што је важно за друштво као целину, односно за особеност једног народа. Васпитање, као најшири педагошки процес и појам, у духу националних

вредности, подразумева увођење матерњег језика, учење националне историје, географије. Током XIX века ширење идеја о нацији, врши се путем увођења народног језика у школе па се комуникација врши много брже у свим доменима образовног система. Народним језиком развија се припадност заједници и са домена личне ствари постаје идеја, која појединца интегрише и чини део васпитног система. Значајна средства националног васпитања, из угла А. Илић су: „Народне умотворине, посебно народна поезија, веома су важно средство за национално васпитање. Оне су „сведоци некадашњег нашег јединства" и обележје народности (Илић 2007: 319).

КОНЦЕПЦИЈА ПОЈМА ВАСПИТАЊА И ОБРАЗОВАЊА ЗАСНОВАНИХ НА НАЦИОНАЛНИМ ВРЕДНОСТИМА У ПЕДАГОШКОЈ ПРАКСИ

Процес васпитања потребно је схватити као „отвореност човека за утицаје, уз успостављање критичке дистанце према свим појавама сазнања и друштвеног живота која улазе у оквир педагошке стварности" (Недовић 1991:19). Проучавање феномена образовања и васпитања у контексту афирмације националних вредности потребно је посматрати као педагошки процес. Како би се ближе увидео дати доприноси потребно је проучити схватања функције педагошког рада и његово значење у специфичном историјском контексту. Стога можемо сматрати да постоји одређени циљ васпитања и образовања кога „дефинише и подржава најутицајнија друштвена елита која увек тежи да преко циљева и задатака наставе контролише, не само васпитно-образовни систем, већ и основне правце развоја друштва односно дистрибуцију укупне друштвене моћи" (Мијановић 2008: 18).

Анализирати национално васпитање, значи разумети системе идеја које се сматрају концептуалним идејама конкретне популације, а чије се праксе огледају у огранизованим, систематичним и јасно дефинисаним циљевима школства. Оснивањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца интензивира се рад српских педагога и проблематизује се концепција националне вредности које држава треба да заступа у својој васпитној агенди како би помирила неједнаке услове који су настали услед раздвојености пређашњим границама.

Историјски посматрано, целокупна педагошка конецпија васпитања и образовања, може се разврстати у неколико периода, у чијој су основи присутне националне вредности: „Проучавајући развој школства и писмености код Срба историчари педагогије су јасно уочили неколико периода и етапа: а) периодпримања хришћанства и развоја словенског језика у варијанти ћирилице и почеци ширења писмености до пада под турску власт (од IX до XIV века); б) период турске владавине у коме доминантну улогу имају манастирске манастирске школе; в) почеци стварања елемената самосталне државе и осамостаљивање школства (период од Првог устанка 1804. до 1844. године) друга половина XIX века као период интензивнијег развоја школа и конституисања школског система у Србији" (Илић, Николић, Јовановић 2006:109).[1]

1 На почетку рада иницирали смо одређене педагоге, мада је заслужна плејада великих имена попут: С. Сава, Д. Обрадовић, В. С. Караџић, Т. Ј. Мирјевски, А. Мразовић, С. Оканович и многи други.

Оријентациони оквир, за приказ погледа на васпитање и образовање, преузет је од ауторке Јасне Парлић-Божовић, која разматра педагошке промене у оквиру школа и праваца следећих педагога (Парлић-Божовић 2004: 7):

1. тумачења Милоша Милошевића као представника културне педагогике;
2. тумачење Војислава Бакића и Љубомира Протића као представника српског хербартизма;
3. тумачење Сретена Аџића и Јована Миодраговића као представника радне школе као правца, у српској педагогији познатијих под називом српски песталоцијанци;
4. тумачење појмова васпитања и образовања код српских педагога у Новој школи Вићентија Ракића и Војислава Младеновића.

Педагошки рад Милоша Р. Милошевића (1870-1940) као представника културне педагогике, сагледава васпитно-образовни процес као примаран у контексту породичних односа који се касније шири на област друштвеног и националног живота. У својим делима изједначује улоге ученика и грађанина и придаје већи значај социјалном васпитању. Изједначавањем ових појмова отвара врата касније модерним схватањима социјалних принципа у васпитању. Како наводи ауторка Јасна Парлић-Божовић, Милош Милошевић „интезивно говори о индивидуалном и социјалном васпитању, а у оквиру аксиолошког приступа вредновања живота или напретка у животу, дотиче питања оптимистичког и песимистичког становишта у васпитању" (Парлић-Божовић 2004:10). Општи развој људског духа сагледава кроз просветитељско схватање васпитања, тако да се национализам и интернационализам према овом аутору, допуњују и не представљају дихотомије, већ су део слободне воље и моралног живота појединца.

„Образовање по Милошевићу, треба да допуни и формира искуство, а васпитање у ужем смислу или васпитна управа, треба да разлије начин живота и рада" (Парлић-Божовић, 2004: 14). Индивидуални однос приликом концепције образовање и васпитања, према Милошевићу огледа се у личној сатисфакцији појединца и жељи да учествује у раду, он стога наводи да „образован појединца и народ показује у свом раду моћ, а у животу поштовање и ред. Зато се у образовној средини, човек осећа срећан и задовољан" (Милошевић, 1911:73). Сврха образовног процеса јесте развитак индивидуалног духа, који према овом аутору имају три правца образовне воље: религијски, национални и политички. Поједини аутори сматрају да овај период одликују „идеје духовно-научне педагогије настале на основама филозофије идеализма које доноси Милош Милошевић" (Петровић, Добросављевић, Симић 2019: 273). Његов идеализам можемо видети у концепцији духа, где је сматрао да „појединац треба да се жртвује за добробит друштва, то јест да је колективно много важније од индивидуалног и читава педагошка теорија се базирала на величању колективног духа и борби против индивидуалности" (Парлић-Божовић 2011: 63).

У тумачењима педагога Војислава Бакића (1847-1929) можемо приметити поистовећивање значења термина нација и народност, а као најважнији циљ колективне свести ставља духовно јединство заједнице, које он дефинише као осећајну и разумску категорију. Према овом аутору „ми можемо бити развдвојени, па опет да знамо један за другог; а када се слажемо у осећањима и мислима, ми ћемо онда

једнако хтети и делати. То се зове духовно јединство" (Бакић 1910: 96). Даљу афирмацију националних вредности проблематизује повезивањем језика и истиче важност националног језика. Негативно конотира знање страних језика, јер сматра да постоји тенденција у народу да Срби више воле да причају стране језике, у односу на матерњи језик, што негативно утиче на национално обележје. Његове тежње и разумевање националних вредности не темеље се само на критикама већ и на подсећању да је потребно да се нација стално усавршава у моралном, технолошком и умном погледу. Управо у народном језику он види пут ка развијању српске националне свести, наглашавајући да свако српско место треба да има своју школу. Ову концепцију даље је разрадио у чланку „Национално васпитање" у делу „Општа педагогика" у којем оно треба да буде усмерено ка „очувању и јачању народних врлина, искорењивању мана, и развијању оних особина које недостају (маљивост, штедљивост, издржљивост), те развијају свест о српској заједници, буђењу партиотских осећања и ширењу родољубља међу српском омладином" (Бакић, 1897: 117). Родољубље Бакић одређује као „љубав појединих људи према својем роду или народу, из којег су они произашли и у којем живе и раде. То је осећање симпатије према једнокрвној браћи и према једнокрвним сестрама, који с нама говоре једним истим народним, језиком" (Бакић, 1910: 11). Ова врлина према њему налази се између самољубља и човекољубља. Љубав према себи потиче од урођеног инстинкта за самоодржањем и суштински је аспект људске природе. Она веома личи на љубав коју човек осећа према својој породици, што служи као основа за настанак љубави према свом племену или нацији. Међутим, изражавање овог осећања варира међу различитим културама и често доводи до подела и спорова. У свом најекстремнијем облику, ова манифестација патриотизма може се изобличити и претворити у опасни националистички фанатизам, како истиче Бакић. Ипак, свака нација према овом аутору, поседује различите карактеристике које га издвајају од других, а које су обликоване различитим природним и друштвеним факторима. Ако ове особине трају и јачају током векова, могу постати укорењене и наследне. Бакић истиче да, иако неке од ових карактеристика, посебно са културолошког становишта, вреди сачувати, управо на овом месту опште образовање одступа од националног образовања. Свака нација такође има свој јединствени скуп идеала којима тежи, а ови идеали могу да еволуирају током времена. На пример, српске народне песме откривају да су у прошлости храброст и јунаштво код мушкараца, као и скромност и храброст код жена, биле веома цењене врлине. Након тога, побожност и понизност добијају на значају као пожељне особине, након чега следи жртвовање за отаџбину. У Бакићево доба национална идеја је постала преовлађујући идеал. Ова тежња је, сматра Бакић, лако схватљива, јер је природно да српски народ, као и сваки други народ, тежи ослобођењу и јединству. Српски народ је политички и верски подељен, а такође је релативно мали у односу на друге народе. Појам националног васпитања и национално образовање, стога има за циљ да се бави заједничком физичком организацијом, развојним обрасцима физичких и менталних способности, као и друштвеним и другим потребама које су заједничке свим појединцима. Бакић тврди, да општа педагогија обухвата образовање које се фокусира на ове универзалне људске квалитете и носи етичку одговорност, која тежи остварењу свеукупних људских идеала.

Снажну повезаност васпитања, Бакић види у васпитној улози коју религија поседује, па је повезује са националним васпитањем. Према њему, православна црква је снажан чинилац очувања народности и државног јединства Срба. Стога је, религијско осећање изузетно важно, јер га повезује са хришћанским идеалима доброте и љубави према ближњем свом. Како наводе аутори Звездан Арсић и Татјана Радојевић, поменути педагог је током свог вишегодишњег рада пропагирао своје идеје и ставове „заговарајући научну педагогију супростављајући се пропагаторима радне и активне школе" (Арсић, Радојевић 2019: 396).

Хербартовац Љубомир Протић (1866-1928) као најбитнију националну вредност види у народном просвећивању: „Ми хоћемо добре и племените Србе и грађане, хоћемо ослобођење још неослобођене браће, хоћемо добре војнике, који ће и живот свој радо жртвовати за срећу отаџбине и спас Срйства, хоћемо просвећене земљоранике, који ће рационалније умети да обделавају земљу и тиме подићи економско благостање у земљи, хоћемо веште занатлије, који ће подићи индустриска предузећа и мудре трговце, који ће још више помоћи да се оснажи наша мала отаџбина од природе богата, али стицајем разних прилика и неприлика економски још сиротна. На послетку, али као прво, пре свега напред реченога, хоћемо добре и побожне људе, људе, који ће бити задахнути вером у свемогућег Бога, и који ће имати вере да се идеали наши могу остварити. Ко нема вере да се добро може остварити, тај за добрим неће ни тежити. – И све ово очекује се, на првом месту, од школе и то народне школе" (Протић 1902: 3). По Протићу: „васпитањеје свестан, хотимичан или намеран утицај одраслих на неодрасле, људи на децу, у намери да се деца духовно развију и да се у том развитку постигне циљ, који је претходно постављен" (Протић 1924:11). О потреби заступљености свих компоненти васпитања, он истиче: „Свестрано умно развијање може бити само на основу физичког развијања и здравља. Исто тако и религија потпомаже морално образовање карактера. А немање за образовање карактера потребно је да се у ученика развије и негује осећање за оно што је лепо (естетично васпитање)" (Протић 2008: 63–64). По мишљењу Протића, неопходно је улагати у формирање особина доброте, среће, љубави и човечности: „Морално осећање је извор свега што је добро и племенито. Инсистира код родитеља да у раду са децом развијају особине као што су: поштење, искреност, праведност, скромност, пристојно понашање, марљивост, ред, рад, тачност, хуманост, храброст... (Парлић Божовић 2015: 283). Наведено оправдава Протићево залагање доступности школе за сву децу, без изузетака, а основни њен задак је стицање моралних карактеристика.

Песталоцијанац Сретен Аџић (1856-1933) у погледу на васпитање не спада у ред педагога који су превише веровали у просветну политику и теорију, бар не на начин како су оне у времену његовог живота предочаване, те се својски трудио да своје теоријске погледе потврди и практично реализује (Недовић 1998: 47-48). Целокупни педагошки рад, Аџић је прилагодио потребама свог народа. Значајна је Аџићева допуњена дефиниција васпитања, која гласи: „Васпитање је утицање одраслих на развитак васпитаников тако, да се што јаче развију све добре телесне и душевне особине васпитаникове, и оне које су му нужне за живот, а рђаве и ненужне да што више закржљају (Аџић, 1892: 1). Он издваја три задатка васпитања:

„да гаји идеју о српском уједињењу; да потпомаже привреду и индустријски напредак; да негује телесно здравље и духовнуодважност српске омладине“ (Аџић 1891: 9). У својим драгоценим делима истицао је у неколико наврата национално васпитање. Сматрао је да су Словени „у најлошијем положају по питању уједињења” јер нису извршили ни уједињење појединих словенских народа. Зато је, по њему, највећа национална потреба уједињење свих Срба, а можда још заједно са Хрватима и Словенцима” (Аџић 1891: 15). Идеје о неговању националног васпитања пласирао је у образовни систем, почев од предшколских установа, народних--основних школа, средњих школа, гимназије, више школе па до универзитета. Својом заслугом Сретен Аџић је, 1896. године основао и био први управник Мушке учитељске школе у Јагодини, увео у школе: практичну наставу – ручни рад, ђачке кухиње и интернате.

Познати педагог Јован Миодраговић (1854-1926) залагао се да српски народ упозна своје националне вредности, а као недостатке наводи „задовољавање нацоаналистичком ларом, која свим нама Словенима јесте прилично јака особина” (Миодраговић 1908: 46). По њему, национално васпитање треба пласирати „добре и увиђавне родољубе који ће волети свој народ и радити за добро његово, никако шовинисте који ће мрзети друге народе и постављати им претеране захтеве” (Миодраговић 1911: 2). Сматра да је српски народ у датом периоду угрожен због немачког културног освајања, али то није разлог за подстицање мрже. Заправо, потребно је да се увиде особине немачког народа које српски народ може да присвоји као што су: мирноћа, радљивост и издржљивост. Према овом аутору, у васпитању потребно је тежити препороду народа путем „појми положај свој у свету, и да се и у туђини поноси именом својим, да се не стиди рада него да се у њему усавршава што више може: онда ће се даровитост његова прометнути у промишљеност, а инат у одлучност и енергију; и народ наш ће живети довека“ (Миодраговић 1910: 406). Идеји о националним вредностима, код овог аутора, у многоме је супростављена идеја космополитизма, коју он везује за тадашње прогресивне социјалистичке идеје. Миодраговић признаје ову корелацију сугеришући да би космополитско образовање било универзално применљиво на све нације, без обзира на њихове прошле, садашње или будуће околности. С друге стране, национално образовање би било прилагођено специфичностима и потребама одређеног народа. Да би се спречио етнички анимозитет, веома се препоручује прихватање појма космополитског образовања. Међутим, Миодраговић тврди да ће народ који не успе да сачува своје јединствене особине на крају престати да постоји. Стога, он тврди да образовање првенствено треба да се фокусира на неговање националног идентитета, пре него што прихвати космополитски приступ. Миодраговићево гледиште на значај очувања народног и националног бића, саткана је у изјави: „Сваки најпре треба да буде оно што су му родитељи, па тек онда човек” (Миодраговић 1911: 1).

Представник „нове школе” Војислав Младеновић (1884-1964) залаже се за разумевање педагогије као „науке о васпитању” која је према њему „неопходност сваке заједице, без које човек сам за себе, као усамљена индивидуа, а да се не може да замислити у људском облику” (Младеновић 1935: 3). У свом тумачењу афирмације

националних вредности као центар истих види породицу, а тек као ширу друштвено- васпитну заједницу истиче народ, односно нацију. Према њему, битна одлика нације је њен духовни живот који је изражен, пре свега у језику, обичајима, науци, религији и уметности. О утицају и домену националног васпитања истицао је да: „свако правилно васпитање је васпитање за народну заједницу, дакле, национално васпитање, а свако другачије васпитање је неприродно, нелогично, погрешно и у основи својој нереално" (Младеновић 1935: 7).

Група педагога која је на зачетку, а која се супроставља овим идејама је социјалистичка струја која јача крајем прве деценије XX века, а која се залаже за „космополитске идеје" и која сагледава друштвена дешавања у марксистичком кључу. Сукобљавањем друштвених класа стварају се економске разлике које се могу превазићи реформама идеја нације за које у тадашњем систему вредности није било места. Наиме, ова група педагога оснива Клуб учитеља/ица социјал-демократа 1911. године и покреће лист Учитељска борба. Њен представник био је Милош Б. Јанковић који износи суштину класне борбе: „капиталистичка класа стално и системски васпитава народ за рат. То је васпитавање за рат, а завијено у обланду зове се национално патриотско васпитање, најбољи успех има када се врши путем школе. То патриотско васпитање нашло је уточиште у историјској настави која методички кључука своје васпитнике како је слатко мрети за отаџбину" (Јанковић, 1910: 4). Значајно је истаћи и његов став по питању међунационалних односа: „Љубав према нацији треба да буде таква да волимо свој народ, а не да мрзимо други, и не само да не мрзимо, него и да волимо. Баш та љубав према другим народима гарантује љубав према своме сопственом народу. Човек који мрзи човечанство, не воли ни свој народ" (Јанковић 1910: 17).

Покретом за „Нову школу и савремено образовање" српска педагогија била је укључена у савремене токове теоријско-методолошке проблематизације васпитања и образовања. Овај покрет посматра образовање, према Вићентију Ракићу (1881-1969) као представнику овог правца, кроз национални кључ. Појам „народног образовања" он посматра као „социјални процес, који се делом збива свесно с планом несвесно, нехотично" (Парлић-Божовић 2004: 94). Протић наводи да се процес образовања рачва у два смера: образовање народног подмлатка и образовање одраслих. Своју теорију подиже на: ниво народних снага, односно народних интереса, обезбеђивање јаке економије народних снага и формирање њене ефикасности. Пут националне афирмације образовања, види као потребу појединца да негује интересе нације кроз стицање нових знања и метода у раду, које касније формирају нове погледе кроз живот. Док се под ефикасношћу подразумева рационално коришћење образовања и планирање државног кадра који може да подржи економски развој путем ужих специјализација. Смисао образовања, према овом аутору, је да траје током читавог живота, а да се васпитање јавља само у периодима формалног образовања. Стога, функцију образовања одраслих види као практичну примену правила и потребу да се образовање стално допуњује путем развијања националне свести и „асимилацију националних елемената (отклањање празноверица и неписмености) и негује дух заједништва" (Парлић-Божовић 2004: 95).

ЗАКЉУЧАК

Ставови истакнутих педагога по питању конципирања васпитања и образовања заснованих на националним вредностима, релевантни су са гледишта просветних прилика Срба у то време. Посебно треба нагласити, да је живећи и радећи у турбулентно време, борећи се против владајућих идеологија, утицало на то да педагози формирају различите погледе на васпитање и образовање. Заправо, то је резултирало да се њихова тумачења синтетишу у неколико педагошких праваца (културна педагогика, хербартизам, песталоцијанци, нова школа), а главна интенција је афирмација васпитања и образовања. Анализом педагошких праваца и идеја, подвлачимо да су се сви аутори сложили по питању афирмације васпитања и образовања заснованих на националним вредностима, јер је сматрају вредним ресурсом.

Можемо констатовати, да су бројни педагози неговали националне вредности српског народа као идеје водиља за конципирање васпитања и образовања. На једном месту није могуће навести све педагоге, што се из рада може закључити, тако да богату ризницу педагога и њихових дела остајемо отворену за наредна разматрања.

ЛИТЕРАТУРА

Арсић, Радојевић 2019: Звездан М. Арсић, Татјана Радојевић *Схватање српских хербартовца о циљу и задацима васпитања.* Баштина свеска 49 Институт за српску културу- Приштина, Лепосавић, 387 -399.

Аџић 1891: Сретен Аџић *Српска национална школа.* Београд, 15.

Бакић 1910: Војислав Бакић *Српско родољубље и отачаствољубље.* Београд.

Бакић 1897: Војислав Бакић, Општа педагогика, Београд.

Бакић 1898: Војислав Бакић, О српским народима и просветним идеалима, Београд.

Велер 2002: Ханс Улрих Велер *Национализма- историја, форма, йоследице.* Нови Сад: Светови, 4-58.

Вујчић 1989: В. Вујчић, Педагошка енциклопедија 2. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Дјуи 1966: Џон Дјуи *Васйитање и демократија.* Цетиње: Обод, 68.

Димитријевић 1960: Константин Димитријевић Ушински, *Изабране йедаїошке расйраве и чланци.* Београд.

Илић, Николић, Јовановић 2006: Миле Илић, Радмила Николић, Бранко Јовановић *Школска йедаїоїија.* Ужице.

Илић 2007: Александра Илић „Педагози у краљевини Србији о нацији и националном васпитању" *Педаїоїија вол. 62, бр. 2 313-325* Београд.

Јанковић 1910: Милош Б. Јанковић *Један лисш из исшоријске насшаве.* Пожаревац: Библиотека Будућности.

Јовановић, 2012: Бранко Јовановић. „Улога школе у развијању националних и проевропских вредности", У: В. Трифуновић (ур.) „Школа као чинилац развоја националног и културног идентитета и проевропских вредности: образовање и васпитање – традиција и са-временост". Јагодина: Педагошки факултет у Јагодини. 75-89. веска 5, 4.

Кецмановић 1995: Душан Кецмановић *Масовна йсихолоїија национализма.* Београд: Време књиге, 16-18.

Кириловић 1974: Димитрије Кириловић *Исшорија школа и образовања код Срба.* Београд: Историјски музеј СР Србије, 155-215.

Миодраговић 1908: Јован Миодраговић Српска звезда. Српска културна борба. Београд: Штампарија „Давидовић", 46.

Миодраговић 1910: Јован Миодраговић *Радиша или какав нам учишељ шреба на селу.* Београд.

Миодраговић 1911: Јован Миодраговић *О националном васпитању народа нашега*, Трговински гласник, бр. 77. 1-2

Милошевић 1911: Милош Милошевић *Општа културна педагогика*. Београд: Нова штампарија „Давидовић", 73.

Мијановић 2008: Никола Мијановић *Субјекатска позиција ученика у васпитно-образовном процесу између декларативног и стварног*. Иновације у настави: часопис за савремену наставу. Београд: Учитељски факултет, број 1: 13-22.

Младеновић 1935: Војислав Младеновић *Национално васпитање и васпитни чиниоци*. Београд.

Недовић 1991: Велизар Недовић *Прилози теорији образовања*. Краљево: Слово.

Недовић 1998: Велизар Недовић *Педагошки огледи Сретена Аџића*. Јагодина.

Парлић Божовић 2004: Јасна Парлић Божовић, *Образовање и васпитање у делима српских педагога између два светска рата.* Косовска Митровица: Филозофски факултет, 7-89.

Парлић-Божовић 2011:Јасна Парлић Божовић *Историја педагошких идеја у Србији.* Косовска Митровица: Филозофски факултет, 63- 98.

Парлић-Божовић 2015: Јасна Парлић Божовић. *Историја и развој педагошких идеја у Србији*. Косовска Митровица:Филозофски факултет.

Петровић, Добросављевић, Симић 2019: Јелена С. Петровић, Даница М. Добросављевић, Мирјана М. Симић *„Развој школства и педагогије у Србији у првој половини XX века-најзначајнији научни и друштвени утицаји"*. Зборник радова Филозофског факултета у Приштини. Приштина:Универзитет у Приштини – Филозофски факултет, 263-281.

Протић 1902: Љубомир Протић *Наше народно просвећивање у школској 1901/02 години.* Београд.

Протић 1924: Љубомир Протић *Општа педагогика.* Београд.

Ilinka B. MUŠIKIĆ POPOVIĆ

THE CONTRIBUTION OF SERBIAN EDUCATORS TO THE AFFIRMATION OF EDUCATION, BASED ON NATIONAL VALUES

Summary

The paper analyzes the importance and contribution of Serbian pedagogues to the affirmation of upbringing and education, based on national values. In Serbian pedagogy, several prominent pedagogues, through general reflections on upbringing and education, considered the importance of national education and national values. Accordingly, the paper presents the understanding of Serbian pedagogues in the period from 1918 to 1945, namely: Miloša R. Milošević, Vojislav Bakić, Ljubomir Protić, Sreten Adžić, Jovan Miodragović, Vojislav Mladenović, Miloš B. Janković and Vićentije Rakić. In the indicated historical moment, Serbia was marked by various school reforms, which also affected the content of upbringing and education. The importance of individual pedagogues, who created and acted at that time, is particularly impressive precisely because of the problematization of the idea of the nation and national values in the context of the process of upbringing and education, which is described and shown in more detail in the paper.

Keywords: Serbian pedagogues, upbringing, education, national values, development of education in Serbia.

Рад је предат 10. јануара 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 004.087:37.091.12
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-48803

Pregledni rad

*Ivana Ž. BALTEZAREVIĆ**
Megatrend University, Law faculty, Belgrade, Republic Serbia

*Radoslav V. BALTEZAREVIĆ***
Institute for International Politics and Economics, Belgrade, Republic Serbia

THE ROLE OF MIXED REALITY IN THE EDUCATION SECTOR***

Abstract: Emerging technologies and the benefits they bring with them are increasingly entering every pore of society. A new trend combining virtual reality (VR) with the real-world scenarios, which is reflected in mixed reality (MR) devices, primarily in the HoloLens headset, which allows users to explore the mixed reality world and control their movements (even without using their hands), are increasingly finding their way to education sector. The subject of this paper is the analysis of the impact and advantages of mixed reality (MR) devices in education, with a special focus on building communication and student cooperation in the learning process. This paper aims to inform education experts about the advantages of integrating these new technologies into the classroom to boost student motivation, enhance students' comprehension of the material being taught, and assist underachievers in overcoming obstacles to learning. The advent of immersive technologies has made it possible for students to learn remotely, which has shown to be very useful during the pandemic. Complex trainings, experiments, and group projects may now be conducted in virtual environment apart from reality, which can help students become more skilled and enthusiastic without worrying that the results will be less effective than they would be in a traditional setting.

Keywords: Virtual reality (VR), Mixed reality (MR), Education, Students, Learning processes.

INTRODUCTION

A blend of virtual and real components displayed on a single display is known as mixed reality (MR) (Milgram, Kishino 1994). The terms VR (Virtual reality) and MR are used interchangeably in the literature, however, it is necessary to clearly distinguish these two terms in order to avoid confusion (Yung, Khoo, Lattimore 2017). It might be said that MR depicts various locations on the continuum where actual and virtual objects combine (Pan et al. 2006).

* Associate Professor, ivana.baltezarevic@gmail.com
** Senior Research Fellow, radoslav@diplomacy.bg.ac.rs
*** The paper presents findings of a study developed as a part of the research project "Serbia and challenges in international relations in 2024", financed by the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia, and conducted by Institute of International Politics and Economics, Belgrade during year 2024.

Users can take a more independent and dynamic part in their experiences by utilizing immersive technologies (Ostrom et al. 2015). Technological advancements have altered how humans perceive virtual and physical environments. Throughout the upcoming years, numerous industries will benefit greatly from this new technology (Berg-Vance, 2016). Mixed reality technology is being used more and more by a variety of fields, including engineering and medical research, to explain experiments that were previously impractical in a classroom setting. Furthermore, the cost-effectiveness of simulating practical understanding in the classroom has increased because to technology like mixed reality (Gerup 2020).

Current new technologies have already had an impact on the sector of education, including mixed reality. Some indicators include the prevalence of online learning, huge open courses, and remote learning. Students' ability to understand and relate to the intricate ideas and concepts found in science can be substantially enhanced by an immersive and experiential learning setting. Furthermore, by actively integrating students in practical experiences and simulations, previous research from a cognitive standpoint has demonstrated that students can improve their comprehension and retention of scientific subjects by using mixed reality (Weng et al. 2019). The most significant benefits of MR in education include training, remote collaboration, instruction and task visualization, design, and decision-making. Through practical, hands-on activities that require students to use their spatial knowledge, these technologies help to facilitate learning, as well as the delivery of theoretical components in the classroom (Forrester Consulting 2021). Additionally, the MR can prevent some of the negative effects of VR, such as headaches, blurred vision when fully submerged in VR, and a loss of spatial awareness that can cause nausea (Kim et al. 2021).

MIXED REALITY: DEFINITION AND CONCEPTUALIZATION

With the aid of computer technology, mixed reality (MR) reflects the modeling of classes in the actual world and is thought to be a continuum in the interaction between virtuality and reality. This scale places real space on the left and virtual space on the right. With the primary goal of combining real and virtual surroundings to create a sizable area where virtual and real items interact and cohabit in real time for user scenarios, mixed reality (MR) stands for everything between augmented vitality and augmented reality (Aruanno, Garzotto 2019). Real and virtual objects are combined in MR simulators, which fuse both worlds together to form a hybrid (Ohta, Tamura 2014). MR systems have three important characteristics: the first involves combining virtual and real objects, the second relates to real-time interaction, Lastly, mapping real and virtual objects to foster interaction between them is the third feature (Hoening et al. 2015).

The US Army implemented the first MR prototype in 1990. In order to improve the efficiency of the implemented systems, this virtual device refers to the overlay of the registered virtual item on the user's real location (Rosenberg 1992). Due to the difficulty in specifying what exactly MR is, experts have described several characteristics according to which MR is a continuum, a combination of real and virtual, is linked to certain hardware (e.g., HoloLens), and more and more experts mention that it is used for training

purposes, as well (Speicher et al. 2019). Mixed reality is frequently used as a synonym for augmented reality. However, it represents a superset of AR in the sense of a mix of real and virtual objects within the framework of a single screen (Milgram-Kishino 1994).

In the public realm, virtualization technologies have been used and applied more extensively thanks to wireless MR Head Mounted Displays, which have benefited people's well-being, personal lifestyle and conceptualization (Kalantari 2017). In the age of technologically mediated communication and digital living, there is an increasing need for the individual to adapt to the common culture (Baltezarević et al. 2020). These technologies are meant to work together, allowing for simultaneous communication and instantaneous information retrieval (Park, Jayaraman 2021). Mixed reality devices consist of four cameras (used to understand the environment), four microphones arrayed, an inertial measurement unit, an ambient light sensor, an energy-effective depth camera, and a photographic video camera. They also have a holographic processing unit that recognizes movement, voice and speech. MRs are optical waveguides consisting of three layers for blue, green and red (each with diffraction characteristics) (Microsoft 2022). Communication technologies can improve user experience (Lemon, Verhoef 2016). Visual communication design has the effect of directing people to what to think, what they need or what they want. If the information is presented in a way that attracts the audience and convinces them to take action, in this case we can say that visual communication has been successfully designed (Baltezarević, Baltezarević 2015). With vision-based devices, users can use hand motions to engage with the MR world (Lv et al. 2015), also, by using an MR headset, they are able to move around freely in the MR setting (Evans et al. 2017), which, rather than taking its place, enhances the user experience in the actual world (Chuah 2018).

With its ability to provide remote first-person visualization, integration, manipulation of interactive 3D content from actual world scenarios, and multi-directional audio and visual communication, the HoloLens 2 is undoubtedly the most well-known mixed reality gadget (Martin et al. 2020). Unlike other MR devices, HoloLens (produced by Microsoft) enables exploration of the MR environment by controlling movements and mapping positions, without using hands (Evans et al. 2017). In addition to being used for marketing or medical purposes (for example - training young surgeons), and for communication and educational purposes (Brondi et al. 2016), by adding virtual content to the exhibition space, MR enhances the visual experience of art, as well (Hughes et al. 2004). It is anticipated that 5G technology would improve communication efficiency, enabling users to connect in new ways (Wang 2020).

MIXED REALITY IN THE EDUCATION SECTOR

Virtual technology is well known for its ability to facilitate communication (Jovanović 2015). The entire virtual culture and computer communications demonstrate the inextricable link between technology and society (Baltezarević-Baltezarević 2016). Based on cognitive theories for information processing, the adoption of augmented reality can reduce the cognitive load and positively affect the cognitive fluency (Kang et al. 2020). Mixed Reality has the potential to significantly improve people's quality of life (Shockoe 2022). Highly immersive experiences facilitate specific autonomic nervous

system response patterns (Dillon et al. 2002). Physiological reactions enable a more accurate evaluation of task performance and subjective ratings by providing details about individual experience episodes (Liebold 2017).

It was commonly stated that the lack of immersion in today's digital technologies led to teacher and student exhaustion, lack of practical insight, and difficulties understanding and processing instructional content (Selvaraj et al. 2021). Immersion displays have been demonstrated to aid in information retention and improve memory recall compared to non-immersion displays in the educational setting (Ventura et al. 2019). The students in the class gain practical understanding and experience of the subject matter being taught through the use of mixed reality, which combines sophisticated virtual and reality simulation (Maas, Hughes 2023). By enabling learners to directly perceive, manipulate, and interact with complicated structures, mixed reality can assist alleviate cognitive load by diverting the brain's attention from trying to grasp the data and instead focus it on comprehending, digesting, memorizing, and applying it (Techtrends 2019). Essential to mixed-reality experiential learning is interaction, which lets students engage with the environment and take an active role in their education (Patil et al. 2020). MR devices provide training, communication, and simulation. While in the same physical location, users can interact with virtual worlds simultaneously thanks to local multiple user apps (Hoppe et al. 2020).

Through sophisticated simulation that offers teachers and students in the classroom sensory and emotional experiences, MR technology enhances the sense of pleasure and delight (Marto et al. 2020). Educators can use the features of MR, such as visualization of space, engaging interactive simulations, as well as virtual adjustments, to better align concepts related to learning, and student demands. This can lead to profound learning opportunities (Alizadehsalehi et al. 2019). With an instructional strategy catered to each learner's own needs, personalized learning enables each learner to go at their own optimal speed. This principle is followed by modern interactive learning programs, which maximize the learner-relevant and meaningful content. This idea can be modified and expanded upon in an MR learning environment. With AR overlays, students might get personalized, real-time feedback while studying challenging material or working on complex tasks. The surroundings, experiment, and virtual overlay can all be video recorded by the system while it is learning or doing MR-supported experiments (Thomas 2016). Mixed reality (MR) facilitates user involvement and feedback, which is beneficial for students and individuals with learning disabilities. Incorporating mixed reality into educational pathways also improves student engagement by providing them with opportunity to explore and retain knowledge better (Tang et al. 2018).

Because developers recognize the value of collaborative learning in the classroom, they are bringing VR, AR, and MR technologies that allow students to collaborate on projects, visit educational locations, and take part in lectures even when they are not in the same physical location (Kazendi 2017). When compared to normal museum visits, the study found that the interactive MR experience increased participants' interest in and contentment with the exhibits and provided a more vivid and immersive learning environment. The metaverse can also be studied in terms of interaction, since mixed reality has the potential to improve the metaverse environment, as well (Mogaji et al. 2023).

Students will benefit from the immersion by better understanding the course material, which is essential for maintaining high academic standards (Fidan, Tuncel 2019). It is believed that glasses-based augmented reality will overtake screen-based augmented reality in the coming years (Balistreri 2022). Although various issues have arisen, such as a lack of learning experiences comparable to those seen in traditional educational settings. By providing students with interesting and enjoyable learning opportunities, mixed reality technology will enhance the present digital learning approach (Huges et al. 2005). Challenges in executing tasks during a crisis highlighted the novel possibilities offered by digital technologies (Baltezarević-Baltezarević 2021). VR requires minimal physical interaction, and its use has increased during the Covid-19 pandemic (Rueter 2020).

CONCLUSION

Although the technology of mixed reality (MR) still has a lot of room for improvement and for finding new useful functions in the educational sphere, it is undeniable that it provides with a certain level of convenience. A review of the literature found that with devices that enable the mixing of virtual reality and scenarios from the real environment great progress can be achieved in the education sector. MR can improve the process of learning, communication and cooperation, but also help those who have difficulties in mastering the material to achieve outstanding results. Also, this technology has shown that it can be very useful in crisis periods, as was the case with the pandemic Covid-19, because students are able to continue their education process without interruption, from the armchairs of their homes.

Because of its qualities, mixed reality in education provides teachers with new and inventive options to explore with students. They promote more participation during school hours, enhance interpersonal connection, and may be utilized to teach any topic because it is simpler to see and hear something rather than describe it. Students and teachers can use mixed reality gadgets to travel back in time and engage with objects or people who no longer exist. Finally, MR technologies overcome geographical limits, which benefits both student safety and the educational institution's budget. It is indisputable that digital innovations, including MR, are increasingly and precisely finding their use value in education. In the years to come, a greater number of research studies in this area will show more precisely what the advantages of implementing these technologies in learning processes really are.

REFERENCES

Alizadehsalehi, Hadavi, Huang 2019: Sepehr Alizadehsalehi, Ahmad Hadavi, Joseph Huang. "Virtual reality for design and construction education environment." In Proceedings of the AEI 2019: Integrated Building Solutions–The National Agenda, Tysons, VA, USA, 3–6, 193–203.

Aruanno, Garzotto 2019: Beatrice Aruanno, Franca Garzotto. "MemHolo: Mixed reality experiences for subjects with Alzheimer's disease," *Multimed. Tools Appl.* 78, 13517–13537.

Balistreri 2022: Elisabeth Balistreri. "How Companies Are Preparing Today For Consumer Mixed Reality Experiences." [Online] https://www.mixyourreality.com/insights/companies-preparing-for-consumer-mixed-reality-experiences (Accessed: 27. 12. 2023).

Baltezarević, Baltezarević 2015: Radoslav Baltezarević, Vesna Baltezarević. "Impact of visual communication on consumer behavior," In Proceedings Marketing, business law and transformational governance Faculty of Business Economics and Entrepreneurship, Belgrade & Bar Code Graphics, Chicago. Chicago-Belgrade: Valjevoprint, 66-79.

Baltezarević 2016: Radoslav Baltezarević."Emocionalno brendiranje kao način komunikacije sa potrošalima," *Godišnjak Fakulteta za kulturu i medije,* 8, 125-136.

Baltezarević, Milutinović, Baltezarević, Baltezarević 2020: Borivoje Baltezarević, Olivera Milutinović, Radoslav Baltezarević, Vesna Baltezarević. "Digital storage and online mediated memory," International Review, No 1-2/2020, 34-41.

Baltezarević, Baltezarević 2021: Radoslav Baltezarević, Ivana Baltezarević. „Uloga instagrama u poslovanju mladih," *Megatrend Revija*. Vol. 18, № 2, 2021: 23-38.

Berg, Vance 2016: Leif Berg, Judi Vance. "Industry use of virtual reality in product design and manufacturing: A survey." *Virtual Reality, 21*(1), 1–17.

Brondi, Carrozzino, Lorenzini, Tecchia 2016: Raffaello Brondi, Marcello Carrozzino, Ceistian Lorenzini, Franco Tecchia. "Using Mixed Reality and Natural interaction in Cultural Heritage Applications," *Informatica,* 40(3), 311-316.

Chuah 2018: Stephanie Hui-Wen Chuah. "Why and who will adopt extended reality technology? Literature review, synthesis, and future research agenda." *Literature Review, Synthesis, Future Research Agenda*.

de Ruyter, Keeling, Ngo 2018: Ko de Ruyter, Debbie Isobel Keeling, Liem Viet Ngo. "When nothing is what it seems: A digital marketing research agenda," *Australasian Marketing Journal (AMJ), 26*(3), 199-203.

Dillon, Keogh, Freeman, 2002: Catherine Dillon, Ed Keogh, Jonathan Freeman. "It's Been Emotional: Affect, Physiology, and Presence." In Proceedings of the Fifth Annual International Workshop on Presence, Porto, Portugal.

Gerup, Soerensen, Dieckmann 2020: Jaris Gerup, Camilla Soerensen, Peter Dieckmann. "Augmented reality and mixed reality for healthcare education beyond surgery: An integrative review." *Int. J. Med. Educ.* 11, 1-18.

Evans, Miller, Pena, MacAllister, Winer 2017: Gabriel Evans, Jack Miller, Mariangely Iglesias Pena, Anastacia MacAllister, Eliot H. Winer. "Evaluating the Microsoft HoloLens through an augmented reality assembly application," Mechanical Engineering Conference Presentations, Papers, and Proceedings. 179.

Fidan, Tuncel 2019: Mustafa Fidan, Meric Tuncel. "Integrating augmented reality into problem based learning: The effects on learning achievement and attitude in physics education." *Comput. Educ.* 142, 103635.

Forrester Consulting 2021: Forrester Consulting. *The Total Economic Impact™ of Mixed Reality Using Microsoft HoloLens 2. Business Benefits and Cost Savings Enabled by Mixed Reality Solutions Running on HoloLens 2 Devices* [Online] https://query.prod.cms.rt.microsoft.com/cms/api/am/binary/RWQppN (Accessed: 26.12.2023).

Hoenig, Milanes, Scaria, Phan, Bolas, Ayanian 2015: Wolfgang Hoenig, Christina Milanes, Lisa Scaria, Thai Phan, Mark Bolas, Nora Ayanian. "Mixed reality for robotics," In Proceedings of the IEEE/RSJ International Conference on Intelligent Robots and Systems (IROS), Hamburg, Germany, 28 September–2 October 2015; IEEE: Piscataway, USA.

Hoppe, Kaucher, Van de Camp 2020: Adrian Hoppe, Leon Kaucher, Florian Van de Camp. "Calibration of Diverse Tracking Systems to Enable Local Collaborative Mixed Reality Applications." Virtual, Augmented and Mixed Reality. Design and Interaction: 12th International Conference, VAMR 2020, Held as Part of the 22nd HCI International Conference, HCII 2020, Copenhagen, Denmark, July 19–24, 2020, Proceedings, Part I, 63–80.

Hughes, Smith, Stapleton, Hughes 2004: Charles Hughes, Eileen Smith, Christopher Stapleton, Darin Hughes. "Augmenting museum experiences with mixed reality," Paper presented at the Proceedings of KSCE 2004.

Hughes, Stapleton, Hughes, Smith 2005: Charles Hughes, Christopher Stapleton, Darin Hughes, Eileen Smith. "Mixed reality in education, entertainment, and training." *IEEE Comput. Graph. Appl.* 25(6):24-30.

Jovanović, Baltezarević, Baltezarević 2015: Dragana Jovanović, Vesna Baltezarević, Radoslav Baltezarević. "Doubts in business communication – can we transform perception into message?." International Review, No 3-4, 60-66.

Kalantari 2017: Mahdokht Kalantari. "Consumers' adoption of wearable technologies: literature review, synthesis, and future research agenda," *International Journal of Technology Marketing,* 12(3), 274-307.

Kang, Shin, Ponto 2020: Hyo Jeong Kang, Jung-hye Shin, Kevin Ponto. "How 3D Virtual Reality Stores Can Shape Consumer Purchase Decisions: The Roles of Informativeness and Playfulness," *Journal of Interactive Marketing,* 49, 70-85.

Kazendi (2017). Kazendi. How Mixed Reality is Shaping the Future of Education. [Online]. https://arvrjourney.com/how-mixed-reality-is-shaping-the-future-of-education-538d3f8b0dc4 (Accessed: 30.12.2023).

Kim, Choi, Kim 2021: Kyeng-Jin Kim, Moon-Ji Choi, Kyu-Jin Kim. "Effects of nursing simulation using mixed reality: a scoping review." *Healthcare* (*Basel, Switzerland*), vol. 9, no. 8, 947.

Liebold, Brill, Pietschmann, Schwab, Ohler 2017: Benny Liebold, Michael Brill, Daniel Pietschmann, Frank Schwab, Peter Ohler. "Continuous Measurement of Breaks in Presence: Psychophysiology and Orienting Responses," *Media Psychology*, 20, 3, 477–501.

Lv, Halawani, Feng, Ur Réhman, Li 2015: Zhihan Lv, Alaa Halawani, Shengzhong Feng, Shafiq Ur Réhman, Haibo Li. "Touch-less interactive augmented reality game on vision-based wearable device." *Personal and Ubiquitous Computing,* 19(3-4), 551-567.

Martin, Koizia, Kooner, Cafferkey, Ross, Purkayastha, Sivananthan, Tanna, Pratt, Kinross, PanSurg Collaborative 2020: Guy Martin, Louis Koizia, Angad Kooner, John Cafferkey, Clare Ross, Sanjay Purkayastha, Arun Sivananthan, Anisha Tanna, Philip Pratt, James Kinross, PanSurg Collaborative. "Use of the HoloLens2 Mixed Reality Headset for Protecting Health Care Workers During the COVID-19 Pandemic: Prospective, Observational Evaluation," *J Med Internet Res,* 22(8): e21486.

Marto, Melo, Gonçalves, Bessa 2020: Anabela Marto, Miguel Melo, Alexandrino Gonçalves, Maximino Bessa. "Multisensory augmented reality in cultural heritage: Impact of different stimuli on presence, enjoyment, knowledge and value of the experience." *IEEE Access 2020*, 8, 193744–193756.

Maas, Hughes 2020: Melanie Maas, Janette Hughes. "Virtual, augmented and mixed reality in K–12 education: A review of the literature." *Technol. Pedagog. Educ.* 29, 231–249.

Microsoft 2022: Microsoft. "Microsoft hololens: what is a hologram?" [Online] https://learn.microsoft.com/en-us/windows/mixed-reality/discover/hologram (Accessed: 27.12.2023).

Milgram, Kishino 1994: Paul Milgram, Fumio Kishino. "A taxonomy of mixed reality visual displays." *IEICE Transactions on Information and Systems,* 77(12), 1321–1329.

Mogaji, Wirtz, Belk, Dwivedi 2023: Emmanuel Mogaji, Jochen Wirtz, Russell Belk, Yogesh Kumar Dwivedi. "Immersive time (ImT): Conceptualizing time spent in the metaverse." *Int. J. Inf. Manag.* 72, 102659.

Ohta, Tamura 2014: Yuichi Ohta, Hideyuki Tamura. *Mixed Reality: Merging Real and Virtual Worlds,* Springer Publishing: New York, NY, USA.

Ostrom, Parasuraman, Bowen, Patricio, Voss 2015: Amy Ostrom, Parsu Parasuraman, David Bowen, Lia Patricio, Christopher Voss. "Service research priorities in a rapidly changing context." *Journal of Service Research,* 18(2), 127–159.

Pan, Cheok, Yang, Zhu, Shi 2006: Zhigeng Pan, Adrian David Cheok, Hongwei Yang, Jiejie Zhu, Jiaoying Shi. "Virtual reality and mixed reality for virtual learning environments," *Computers & Graphics,* 30(1), 20–28.

Park, Jayaraman 2021: Sungmee Park, Sundaresan Jayaraman. "Wearables: Fundamentals, advancements, and a roadmap for the future," In *Wearable sensors,* (Second Edition), Academic Press, 3-27.

Patil, Ayer, Wu, London 2020: Karan Patil, Steven Ayer, Wei Wu, Jeremi London. "Mixed reality multimedia learning to facilitate learning outcomes from project based learning." In Proceedings of the Construction Research Congress 2020: Computer Applications, Tempe, AZ, USA, 8–10.

Rosenberg 1992: Louis Rosenberg. *The Use of Virtual Fixtures as Perceptual Overlays to Enhance Operator Performance in Remote Environments*, In Stanford University Ca Center for Design Research; Stanford University: Stanford, CA, USA.

Shockoe 2022: Shockoe. "How Mixed Reality Provides Immersive Experiences for Corporations and Consumers." [Online] https://shockoe.com/ideas/mixed-reality-and-creating-immersive-experiences/ (Accessed: 27.12.2023).

Selvaraj, Radhin, Nithin, Benson, Mathew 2021: Ambika Selvaraj, Vishnu Radhin, Ka Nithin, Noel Benson, Arun Jo Mathew. "Effect of pandemic based online education on teaching and learning system." *Int. J. Educ. Dev.* 85, 102444.

Speicher, Hall, Nebeling 2019: Maximilian Speicher, Brian Hall, Michael Nebeling. "What is Mixed Reality?" Proceedings of the 2019 CHI Conference on Human Factors in Computing Systems. 537, 1–15.

Tang, Au, Leung 2018: YM Tang, KM Au, Johana Leung. "Comprehending products with mixed reality: Geometric relationships and creativity." *International Journal of Engineering Business Management,* 10.

Thomas 2016: Susan Thomas. Future ready learning: Reimagining the role of technology in education. 2016 national education technology plan. Office of Educational Technology, US Department of Education. ED571884.

Techtrends 2019: Techtrends. Report: Immersive Experiences in Education. [Online] https://techtrends.tech/tech-trends/report-immersive-experiences-in-education/ (Accessed: 30.12.2023).

Ventura, Brivio, Riva, Baños 2019: Sara Ventura, Eleonora Brivio, Giuseppe Riva, Rosa Baños. "Immersive versus non-immersive experience: Exploring the feasibility of memory assessment through 360 ° technology." *Frontiers in Psychology*. Vol.10:2509.

Wang 2020: Li Wang. "Reconstruction of brand communication on media integration in the 5G digital era" In Big Data Analytics for Cyber-Physical System in Smart City, BDCPS 2019, Shenyang, China, 28-29.

Weng, Rathinasabapathi, Weng, Zagita 2019: Cathy Weng, Abirami Rathinasabapathi, Apollo Weng, Cindy Zagita. "Mixed reality in science education as a learning support: A revitalized science book." *J. Educ. Comput. Res.* 57, 777–807.

Yung, Khoo-Lattimore 2017: Ryan Yung, Catheryn Khoo-Lattimore. "New realities: A systematic literature review on virtual reality and augmented reality in tourism research," *Current Issues in Tourism,* 22(1), 1–26.

Ивана Ж. БАЛТЕЗАРЕВИЋ
Радослав В. БАЛТЕЗАРЕВИЋ

УЛОГА МЕШОВИТЕ СТВАРНОСТИ У СЕКТОРУ ОБРАЗОВАЊА

Резиме

Нове технологије и предности које доносе са собом све више улазе у све поре друштва. Нови тренд који комбинује виртуелну стварност (ВР) са сценаријима из стварног света, који се огледа у уређајима мешовите стварности (МР), првенствено у слушалицама ХолоЛенс, које омогућавају корисницима да истражују свет мешовите стварности и контролишу своје покрете (чак и без коришћења руку), све више проналазе пут до сектора образовања. Предмет овог рада је анализа утицаја и предности уређаја мешовите стварности (МР) у образовању, са посебним фокусом на изградњу комуникације и сарадње ученика у процесу учења. Циљ овог рада

је да стручњацима из области образовања укаже на предности примене ових нових технологија у образовном систему у циљу повећања мотивације ученика, побољшања њиховог разумевања садржаја који им се предаје, али и пружања подршке ученицима са слабим успехом у превазилажењу изазова учења. Појава имерзивних технологија омогућила је ученицима да уче на даљину, што се показало веома корисним током пандемије. Сложени тренинзи, експерименти и групни пројекти сада могу да се спроводе у виртуелном окружењу независно од стварности, што може помоћи ученицима да постану вештији и ентузијастичнији без бриге да ће резултати бити мање ефикасни него у традиционалном окружењу.

Кључне речи: виртуелна стварност (ВР), мешовита стварност (МР), образовање, ученици, процеси учења.

Рад је предат 16. јануара 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 005:796/799
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-48549

Оригинални научни рад

*Milica D. JOTOV**
ECPD Faculty for peace and development of the United Nations, Belgrade

*Tamara S. RATKOVIĆ***
Faculty of Physical Culture and Management in Sports, Singidunum University, Belgrade

A PROPOSAL FOR APPLYING THE KAIZEN METHOD IN YOUTH AND PROFESSIONAL SPORTS

Abstract: The purpose of this study is to examine the prevalence and applicability of the Kaizen approach in sports. Because it is a widespread phenomenon with great social and cultural significance, sport is prone to highly dynamic, discontinuous, non-linear, and uncertain changes. Major changes (kawar)[1] that affect sport as a social and economically important activity in today's unstable environment pose risks to both the management and the player. The idea behind using the Kaizen approach in sports and the sports industry is to encourage individual participation and continual improvement through a clear and detailed procedure that is tailored to the genuine requirements of every professional athlete. Globalization and socio-technological advancements have had a significant impact on sports and sports activities, and success is now solely determined by monetary value. The Kaizen method can improve the efficiency of every individual, every athlete, and even sports organizations. As a team, the management of the sports organization can accomplish the goals set before itself more quickly with the application of the appropriate Kaizen method, with the quality setting of the operational and logistics management, with gradual and continuous improvement of the makeup and organization of its operations. It is acknowledged that spreading the Kaizen method outside of its country of origin is a powerful tool that aims at the rationalization and effective utilization of all available resources. The goal of the Kaizen technique is constant improvement, which eliminates all unrealistic factors that influence how sports values, such as results, are achieved.

Keywords: Sport, Japan, globalisation, management

1. INTRODUCTION

"Globalization, the advancement of technology in society, and the informational interconnectedness that eliminates physical and temporal barriers have an unavoidable impact on language itself, which is continually evolving and expanding while also,

* Naučni saradnik, jotovmimi@gmail.com
** Docent, tamrat56@gmail.com

1 Kawarı - change, one of the postulates of Japanese economy and management; without change, even the phase of progress turns into a phase of stagnation, which is necessarily followed by a decline stage. Change is, almost always, a reluctant and violent phenomenon, created under the influence of external factors, which, after resistance to its acceptance, leads to improvement, progress, and the awakening of enthusiasm for new life and professional challenges. M. Jotov, a lecture on Kaizen philosophy, subject: Japanese economics, Faculty of Philology, University of Belgrade.

and most importantly, getting richer. Just as some foreign words that have been domesticated in the Japanese language cannot be easily substituted by local expressions, some Japanese words like kaizen, taikun, judo, karate, samurai, and ninja cannot be easily substituted by translation equivalents even if these should exist in other languages."[2] "The characteristics of the impact of economic globalization on sport indicate the treatment of sport as a worldwide public good within the current flaws in global sport administration and the potential of anticipating a fundamental reorientation in the structure of the global sports system."[3]

The phrase "Kaizen", 改善 (ideogram, kanji script,), カイゼン (the typical orthographic variant, in which only *kana* script is employed) has a fairly literal meaning of "improvement, progress," but it also refers, in a broader sense, to the Japanese business concept of continual improvement.

By conducting additional etymological research and parsing the ideogram, Kaizen may be further explained, giving users a better understanding of its fundamental meaning. The first part of the ideogram deriving from the Japanese language, 改 "kai" means "change", whereas 善, "zen", means "good". So, in the literal sense, Kaizen (改善) translates to "change for the better," "permanent betterment," or "improvement," while in a more meaningful sense, it refers to the Japanese business philosophy of continuous progress, or improvement. The phrase Kaizen has permeated nearly every aspect of Japanese culture outside of sports and has come to be synonymous with advancement in any of these fields: business, government, education, or sports. Without a plan, none of these areas of development can go continuously, and since project rationalization is a critical step in this process, a comprehensive detection of all of the project's segments is also necessary. The foundation of the Kaizen method is self-discipline, order, success, and productivity at work. According to current thinking, the key to Japanese success consists in people who can work well in teams that implement the Kaizen method, have detailed problem-detection skills, and are aware of different cultures in their surroundings. After suffering a crushing defeat in World War II, the Japanese leadership was left with a difficult challenge. Global politics made it necessary to alter the system of economic development, and up until that point, tiny businesses had joined together to form a massive cartel known as "Zaibatsu" (財閥).[4] The translation of the ideogram 財 "Zai" is "wealth, prosperity, money, and possession," and the translation of the ideogram 閥 "Batsu" is "clique, association, clan, or ancestry." Four monopolistic firms made up the big conglomerate: Mitsubishi, Sumitomo, Mitsui, and Yasuda. These firms were competitive on the global market due to tightly controlled product prices, political ties with the imperial army, and the trade exchange. By losing their privileges in international competition, companies allied into an identical "Keiretsu" (系列) structure, which had a finite number of shares and protected them from unfair competition and stock market fluctuations. "Kei" (系) signifies genus or system; "recu" 列 indicates

2 Milica Jotov, "Sociolinguistic Aspects of Language in Japanese Periodicals in the Era of "Prolonged Stagnation" (2000–2010)" (doctoral diss., Faculty of Philology, Belgrade, 2012, p. 92)

3 Tamara Ratković. The Development Potential of Sport as a Component of the National Economy in the International Business Environment, doctoral thesis, Zadar 2018, p.48

4 Zaibatsu: financial conglomerates, industrial groups

order, rank, or level; and "keiretsu" (系列) designates a conglomerate, a collection of businesses joined together through cross-shareholding. The new circumstances resulted in exceptional achievements without any technological advancements and larger risks because of the Kaizen concept, which concentrated on small steps. The Kaizen concept, which, in comparison to Western management, takes a deeper and wider perspective, is the key distinction between understanding changes in Japan and the West. The essence of Kaizen is in the small steps and details of continuous improvement in all areas, from the top managers to the support staff, rejecting the stigma that something that produces quick results is preferable to continuous improvement or step-by-step improvement before it has been time-tested and has survived. The changes are gradual and do not have immediate, observable results. Although they are ongoing and have long-term benefits and results, they are imperceptible on a daily basis. These benefits and outcomes are developed on the grounds of extensive research and tested by competent managers, as well as the employees who participate in the production process. In the context of sports, this further translates to the active participation of the top sports management, coaches, athletes, as well as the entire staff who participate in the process of the organization of training (an equipment manager who takes care of locker rooms and the equipment; a hygienist; a court and sports club keeper; a coffee maker, etc.). The fundamental difference between Japanese and Western business philosophy is that the former is goal-oriented, whereas the latter is process-oriented, with a focus on every stage of the process that inevitably leads to the fulfillment of goals and excellent results, eliminating errors during each stage of the process to reduce the possibility of devastation to a minimum, with a huge saving of resources that would be an irreparable loss in the final production stage.

2. THE APPLICATION OF THE KAIZEN METHOD IN SPORTS

In terms of history, we find a foothold in the "universal key" during the early stages of the development and application of the Kaizen technique in youth and professional sports. The emergence of Japanese sports and the business sports environment (to link them) are consistent etymologically and structurally with the overall industrial development and global trends. Japanese sports and sports management had its origins in the development of recreational sports during World War II, and during peacetime they were reinforced by the growth of developmental activities and personal ambitions. The samurai were activated as *de facto* authorities and equivalents to dictators in ancient times with the establishment of the Takugawa Shogunate (1600–1868), when the emperor was only the *de iure* ruler of Japan. The samurai conceptual system gravitated toward Mahayana Buddhism–perfect and absolute Zen stillness–as the starting point of the intuitive body movement, not knowledge. Excellent bodily mobility was the only thing the primitive warrior had as an asset. Japanese sports disciplines, training sessions, and competitions thus started to develop under the influence of Chinese Taoism, Confucianism as a formalist theory, and Shintoism, which was proclaimed the nation's religion in 1889. The development of Japanese sports disciplines, training sessions, and sports competitions fully met the demands of the

samurai for competitiveness as well as the samurai code of honor, a fundamental tenet of a warrior philosophy based on strict norms and regulations that were more moral than written. In other words, the philosophical movement known as Kaizen brought together Zen Buddhism, Confucianism, and Shintoism. Kaizen received its transferability to next generations from Shintoism, its moral code from Confucianism, and its intuitive perception and logistical strategy from Zen Buddhism, which elaborated on its language expression and spiritual demands. The Deity of the Samurai, according to the Japanese phrase (munem muso de aru)[5], symbolized the ideal warrior who, after death, leaves behind no stains and untarnished honor based on the Kaizen philosophy of constant upward trajectory. However, the Deity of the Samurai is asymmetrical because of faddism, historical conditioning, tradition, the whims of individuals, and technological innovations. This philosophy is synonymous with the development of Japan today. Based on it, the Kaizen experience started to be applied in varying aspects of life, and its underlying principles also started to knock on the doors of monasteries and other places of worship. By developing the frameworks of a logical approach and its verbal expression, this significantly contributed to the samurai philosophy, Shintoism, and Confucianism's reliance on the analytical side of the spirit and the source of intuitive awareness of the "otherworldly consciousness." On a worldwide scale, outside of sports, the Kaizen philosophy has evolved into the cornerstone of a sustained and healthy competitive strategy for every successful business, whose outcomes result from minor improvements and serve as the primary drivers of economic growth. The "5S" approach, which stands for Sejri (整, thorough sorting), Seyton (整頓, arranging, disassembling), Seiso (道道, cleaning, removing dirt), Seyketsu (慧澥. standardization), and Shitsuke (しふさ, maintenance), is one of the well-known strategies that sublimate the foundation of Kaizen, implying the standardization and implementation of the management process at all levels of decision-making. Long before it was defined in the fields of economics, business, and management, the English theorist, scientist, and naturalist Charles Darwin (1809–1882), the creator of the first modern theory on the evolution of living things, supported and applied the Kaizen philosophy, asserting that the essence of successful changes is adaptation. As a result, it eventually found its way in other spheres of life.

Just as Japanese civilization advanced incomparably faster than that of other nations due to Kaizen, so did and does Japanese sport. The first images that come to mind when thinking of Japan are likely traditional Japanese sports and kimono-clad martial artists with black belts squaring off on tatami mats. The black belt is now a household name and represents the might of Japan. Martial arts, also known as "budo" (武道, literally, "the path of the warrior"), are the embodiment of Japanese sport. Samurai, also known as the "bushi" (武士)or "aristocratic warrior class," were the forerunners of this class. The code of conduct for samurai is known as "bushido" (武士道).

In both war and peace, the samurai were expected to be highly adaptable, competent with both weapons and in bare-handed fighting. The fundamental tenet of Japanese sporting success is education. Like a samurai, an athlete needs a high level of

5 Munem muso de aru: freed from worldly and worthless thoughts, all worldly cares.

education, and an intellectual must engage in physical activity. In addition to mastering the art of combat, the ideal samurai warrior was also skilled in the arts of calligraphy, the art of arranging flowers, i.e., ikebana, the ritual of sipping traditional Japanese matcha tea, i.e., the tea ceremony, and literature, particularly poetry.

A successful athlete in today's world must also have a strong education, which he never neglects during his career in athletics. Globalization imposes new challenges and sets new demands. In addition to professional achievement, Olympic Games, Champions Cups, and international competitions demand that the athletes should know other languages, cultures, and customs with the purpose of improved communication and connection on a worldwide scale. The adage "sekai va semai" (世界は狭い)[6] shows a map of the world's sports and declares sportsmen to be ambassadors of harmony, development, and prosperity.

Athletes frequently unconsciously use Kaizen principles. They continually improve their abilities through exercises, training, and competitions, always aiming to surpass their previous targets and outcomes. Above all, sport is a humane and honorable social discipline that upholds the principles of the samurai code of honor.

2.1 Humanism and the samurai code of honor

The purpose of this chapter is to look at and demonstrate the cultural uniqueness of humanism in Japan, which dates back to Confucius and Buddha and emphasizes human dignity and humane interpersonal relations on the basis of the samurai code of honor; long before Socrates, who is regarded as the first great humanist of all time. Humanism has been discussed since the time of the Ancient Greeks in Europe, and it was described in ancient manuscripts as far back as 2-3000 years old in Asia. During the Renaissance, humanism was revived and is still a significant philosophical movement today.

The first Christian Jesuits who arrived in Japan believed they had discovered an Asian counterpart to their Christian humanism. It should be noted, though, that Christian humanism is theocentric, whereas both Buddhism and Confucianism are strong enough in their humanistic views that neither of them requires divine help to achieve liberation, enlightenment, or a good life.

The Confucian adage "It is man that can make the Way great and not the Way that can make man great" provides the best explanation for humanism in "The Way of the Warrior" (bushido). Zen Buddhism, which celebrates the beauty of transience and the transience of beauty by returning to tradition through rituals like tea ceremonies, calligraphy, or fragrance ceremonies, serves as a source of inspiration and encouragement for the samurai. "The fabric of Japanese culture is created by both the beauty of transience and the transience of beauty."[7] An unwritten code that refers to the moral standards of a warrior is based on the seven virtues:

6 Sekai va semai: The world is small.

7 Milica Jotov, "Sociolinguistic Aspects of Language in Japanese Periodicals in the Era of "Prolonged stagnation" (2000–2010)" (doctoral diss., Faculty of Philology, Belgrade, 2012, p. 56

1. Gi (義): sincerity, righteousness
2. Yu (勇): courage
3. Jin (仁): goodness
4. Ray (礼): politeness, civility
5. Makoto (誠) or Shin (真): truth, honesty
6. Meijo (名誉): honor
7. Chugi (忠義): faithfulness or Chu (忠): duty and loyalty

The breach of these moral principles could be redeemed solely by the ritual offering of one's own life (sepuku, harakiri 切腹、腹切り), which permanently cleared the name of the samurai and his progeny.

The renowned warrior Miyamoto Musashi excelled at sculpture, calligraphy, and painting in addition to being a brilliant swordsman. A true samurai needed to be adaptable and display his creative identity in addition to his military skills. Also, he had to receive a higher education in the humanities while neglecting his study of mathematics (spiritual values were more appreciated than material ones). "According to the teachings of the great Japanese sword masters, perfect swordsmen avoid fighting or getting into arguments. The key, though, is that the warrior should use this art to develop in and learn the Way (Tao). This type of art can advance the mind and spirit if practiced properly."[8]

A time when people moved back to old values rooted in the warrior's moral code, philosophy, and education, the Renaissance started in Japan in the 18th century. These ideals were the samurai's greatest support in displaying compassion and respect for a wounded opponent, as well as their most effective weapons in the battle against their own egos, next to the katana. At the start of the Renaissance, this period presented ancient Japanese poetry and history in all their magnificent beauty, like a cherry tree in full bloom, and it revived old customs, ceremonies, arts, and literature. This period also revealed the rich cultural heritage of Japan in all its fullness.

3. JAPANESE MARTIAL ARTS

Depending on whether they were created before or after the 19th-century abolition of feudalism and the samurai class, Japanese martial arts can be broadly separated into two major groups: the traditional "koryu" (古流武術) group and the contemporary "gendai" (经代武術) group. Traditional, ancient "Koryu" (古流武術) schools of martial arts were created specifically to serve the needs of the samurai, in contrast to contemporary "Gendai" schools, whose main goal is to develop the practitioner's character in accordance with his or her physical, mental, and spiritual preferences necessary for self-defense. When all of the Koryu schools are integrated, practitioners are prepared for both unarmed combat (jujutsu) and the use of weapons (kendo (剣道) for swordsmanship; naginata (薙刀) for fighting with a spear and halberd; kyudo (弓道) for archery, etc.). Samurai warriors were trained by traditional martial arts schools in Japan in a variety of "specializations" and "techniques," rather than just one discipline. The greatest assurance of peace in Japan during the 17th, 18th, and 19th centuries and

8 Sonja Višnjić Žižović, Samurai: The Warrior Class of Japan, Kokoro, 2019, p. 137

during the rule of the shoguns, or military leaders, was the superior knowledge and proficiency in handling new weaponry that selected samurai specialists earned while serving on the front lines of defense. A new generation of samurai who could handle weapons meant for police officers was produced as a result of this focused warrior specialization. When Emperor Meiji decided to abolish the samurai class and forbid the carrying of swords, the peace that had been established during the Tokugawa shogunate and had lasted until the second half of the 19th century was broken. The samurai fiercely disagreed with such emperor's decision, and they demonstrated against it in the streets of major towns. Hence, the shogunate granted military ranks to samurai fighters, by which they became employed in state bodies in accordance with their combat merits and skills, in order to settle the situation in the land and prevent further disturbance and lawlessness. The new samurai fighters were trained on the elements of earth, water, and wind as emblems of situational battle in martial arts competitions that were set up. The foundation of the three symbols incorporates the following elements: the knowledge of the benefits of various weapons; the rhythm of warfare; the position of the body; the mentality in battle; concentration; the style of holding the weapon; height comparisons; the analysis of the opponent's movement; the combination of attack and counterattack; footwork; measuring the angles of blows and feints; the analysis of speed, accuracy, and the attack. With the advancement of technology and the types of weaponry, several of these components are still in use today. "The goal of martial arts is to perfect both the spirit and the body (kokoro, meaning heart, spirit, and soul). Most practitioners are just aware of the physical aspect of the training. But, physical power is merely an extra skill and is not required for martial arts' primary objective. The capacity to defeat an opponent through brute force is the most basic level in martial arts. The next level is the capability to beat the adversary without resorting to brute force, and the highest level is the avoidance physical force by altering the circumstances so that there is no conflict when no one desires to attack. Thus, the ultimate aim of martial arts is the development of one's own spirit, heart, and soul is."[9]

Jiujitsu (柔術), a traditional Japanese martial art, is most often associated with unarmed conflict; its literal translation is "gentle skill," while its descriptive translation is "the art of yielding." However, this does not imply that it is a skill that does not involve the force of the blow and the application of force. While the ideogram "jutsu" (術) denotes art, technique, skill, magic, and trick, the ideogram "ju" (柔) really states that the purpose of the skill is softness and gentleness, i.e., "surrendering for the sake of triumph," which refers to utilizing the strength of the attacker to one's advantage. The name "jujutsu" (柔術) refers to various types of striking, including kicks and punches, throwing and knockout techniques, as well as grip, choke, and leverage control methods. The majority of traditional medieval Jujutsu schools taught its students how to use many weapons, including hidden "hibuki" and old "kobuki" weapons like a knife or short sword (tanto 混多), a metal club (hanbo, 半棒), a chain (kusarifundo, 鎖), blades (shuriken, 手裏剣), and a metal fan (tesen, 鉄扇). A metal fan is the weapon of choice in the traditional martial art known as tesen jutsu (鉄線術).

9 Sonja Višnjić Žižović, Introduction to Aikido: The Teachings of Morihei Ueshiba, Liber, Belgrade, 2008, p. 13

The Japanese martial art sport of **sumo** (相撲) has endured to this day while maintaining its authenticity. Due to its Shinto religious roots, which extend back to the "Yayoi" (弥生時代) period, the rituals that precede the battle and the combat itself typically last significantly longer than the actual competition. Sumo wrestlers perform the cleansing ritual, or purification, in a symbolic manner by throwing salt or rice to honor the Shinto gods, cleanse their minds of sinful worldly thoughts and deeds, and get mentally ready for a clean, that is, fair, honest fight, while the bowing ritual known as the "ojigi" (お辞儀, greeting) shows respect to a deserving opponent. 蹲踞 (sonkyo) is the label for a formal squat made by a sumo wrestler or kendo swordsman at the beginning of a fight. Because of this, sumo has developed the reputation of a sacred sport, with the arena serving as a Shinto shrine. Fighting in the Nara period was difficult since there were no set laws and samurai were often present. The lack of rules in sports led to many fatalities, and the prizes were mostly financial, going further against the sports postulate that "it is more important to participate than to win" (a linguistic and conceptual paradox since the term "sport' itself means a set of ordered, rigid rules of sports disciplines). In a Shinto temple in Tokyo, sumo wrestlers developed as athletes and sumo wrestling as a sport took on its current form that we know today.

The primary weapons used in **kendo** (剣道, Japanese for "the way of the sword") are a wooden bamboo sword (shinai, 竹刀), a hand protector (kote, 籠手), cotton helmets with metal face shields (men, 面), body armor, and other specialized protective gear (bogu, 闘具). "The shinai is a bamboo stick, which is obviously far less lethal than a real katana, albeit its use may still cause significant harm."[10] Kendo is an aggressive martial art built on putting the opponent under psychological pressure, giving you the chance to profit from their mistakes when the time is right. The kendoka, or kendo fighter, becomes dominant by exerting steady pressure and controls the timing and circumstances of the combat. Sonkyo, or respect for the opponent, is therefore a formality at the start and finish of the fight; it is a component of etiquette; and, practically speaking, it is a brief pause during which neither of the fighters can immediately assault the other. The reiho, or bowing greeting, is used both before and after the sonkyo. When one fighter reaches two ippons, the battle is over after five minutes. If a fighter earns another ippon before the time expires, the match also finishes early. Each team member competes in one match against an opponent who plays the same position on the other team during the five matches that make up the team battle. The team with the most individual victories wins. When there are equal numbers of victories, the ippon count is used. If the score is tied, a second match is scheduled in which each team selects a fighter to compete for one ippon in order to determine the winner. Nothing in kendo is passive, so a passive attitude is not welcomed. Aikido, however, makes more use of this strategy. Kendo is one of the martial arts that is considered to be the most violent, yet this hostility mostly manifests itself in the psychological pressure put on the opponent. In kendo equipment, the dragonfly is frequently utilized as an adornment. It represents a person who never looks back and always advances. That is the true meaning of kendo: a person who never backs down in the face of danger.

10 Milica Jotov, "Sociolinguistic Aspects of Language in Japanese Periodicals in the Era of "Prolonged Stagnation" (2000–2010)" (doctoral diss., Faculty of Philology, Belgrade, 2012, p. 180

Judo (柔道, Japanese pronunciation: Jūdō, worldwide and under the influence of America, the adopted name is "judo"; although the Serbian language has affricates that are phonetically equivalent to the Japanese syllables "jū" じゅう,柔). The 1860s "meiji" (明治時代, meiji jidai) period saw the transformation of ancient and new styles in martial arts, giving rise to disciplines like judo, karate, and aikido. Judo, which means "the way of gentleness," prepares the way for the practitioner to fully develop on all levels–spiritually, physically, and morally. Judo is a sport that not only has a profoundly positive impact on young people's physical growth, but also shapes their personalities, hones their morals and character, and helps the current generation maintain their health and strength, which in turn fosters greater nobility, empathy, and care for other people.

Japan is the oldest country in the world. According to statistics, the average lifespan of Japanese people is 48.6 years. Thanks to the rising high-quality lifestyle habits and preventive medicine, whose fundamental tenets include constant, moderate physical exercise, life expectancy is now estimated at 84.8 years. The Japanese philosophy of life places a strong emphasis on maintaining one's health. An individual takes care of their neighbors as well as oneself by promoting their physical and mental health, which may prevent them from being a burden due to poor health and lack of strength and, at the same time, prevents the state from having to pay for their care. Preventative medicine, or "prevention is better than cure," refers to an individual doing everything in their ability to maintain their health and prevent the state (or, metaphorically, the parents), from having to spend a lot of money on treatment. Judo was initially intended to replace the feudal era jujutsu, and because it was added as an Olympic sport for the 1964 Tokyo Games, it generally succeeded in doing so. Since then, it has been increasingly well-known throughout the world. In this sport, technique is more significant than strength, which is not only physical, but primarily mental. Currently, judo is practiced by military and law enforcement personnel as a combative and defensive skill. As a result, it served as the foundation for systematizing the ranking of techniques and approaches using the "Kyu" and "Dan" black belt degrees. Jigaro Kano, the founder, was honored by numerous worldwide health organizations for his contributions to physical culture, recreation, and sports. Judo's pursuit of "Jita Kyoei" (自他共栄), which can be loosely translated as "All for one, one for all," is another key tenet.

Morihei Ueshiba, an explorer and mystic, created aikido ((合気道)) with the intention of developing the idea of uniting harmony and energy to exert control over the adversary. This martial art places more of a focus on religion and has a more spiritual and intellectual character. The fight's credo is "give in to win," which refers to defeating the opponent using his own strength and skill.

"Aikido practice is an act of faith, a conviction in the power of non-resistance. Aikido is not a severe, rigid discipline or merely asceticism. It is a path that follows the natural laws, which are principles that must be followed in daily life. One should practice aikido from the moment they get out of bed until they turn in for the night.

…Studying and practicing will help you advance. Aikido is the art of profound understanding and self-discovery."[11]

11 Morihei Ueshiba, Aikido: The Teachings of Morihei Ueshiba, Liber, Belgrade, 2008, p. 127

Beginning in the early 1900s, **karate** (空手) spread throughout all of Japan from Okinawa, the country's southernmost island. Its origins can be traced all the way back to the Ryukyu Empire in ancient Japan. Under the heavy influence of Chinese martial arts[12], it first emerged there as a martial art of the Ryukyuan people. Karate literally translates to "empty fist."[13] "The Japanese are known for their unbeatable strategies for dominating the global market: learn from rivals, revise what has been adopted, adapt it to the Japanese standard, and acquire a perfect, authentic product that exceeds the original in everything (technology, vehicles, etc.)."[14]

Funakoshi Gichin developed karate, a martial art that combines Kon-fu and traditional Okinawan fighting techniques. Karate surpassed all expectations of the sports community, including those of its master, Gichin, when compared to the martial arts listed above. It can be identified by the "3K" model, which stands for a combination of kihon (天底), kata (型), and kumite (組手), i.e., fundamental moves, sparring, and competitive combat. "Karate can be considered as a fight inside of oneself or as a lifetime marathon that can only be won through self-control, hard training, and one's creative endeavors," remarked Shoshin Nagamine.[15]

Sports and sporting disciplines in Japan and around the world interact with one another due to trade, cultural, economic, political, and other connections. Nowadays, Japanese martial arts schools have opened in practically every country on every continent, just as there is not a city in Japan where football, basketball, handball, baseball, tennis, rugby, etc. are not played. This was the reason for founding the Japanese International Cooperation Agency (JICA), which made the biggest contribution to the spread of Japanese sports in the world. JICA has developed the principles of the Kaizen philosophy through its many years of work, including dedication to the mission and vision of sports, community without prejudice, perspective, wisdom, and innovation, as well as the organization of a volunteer network of teachers, lecturers, and trainers. Serbia is one of the nations to have the honor of gradually implementing Kaizen development methods into its sporting venues and educational institutions through its volunteer network. These methods include Kaizen's fundamental tenets of health, recreation, amateurism, longevity, functionality, advancement, mass, voluntarism, selectivity, and professionalism. Many coaches follow the Kaizen technique, which focuses on removing and minimizing mistakes from games in order to achieve effective results and competitiveness, when planning training sessions and team formation. The Kaizen method is necessary for sports and sports success at it leads to victory, which is its main goal. On top of that, developing a clever and contemporary training method is another technique to guarantee victory.

12 A large group of Chinese families settled in Okinawa in 1392 for the purpose of cultural exchange, where they established the Kumemura community and passed on their knowledge of the arts and sciences, including Chinese martial arts.

13 In the era of Japanese militaristic politics, the original name Tang Hand or Chinese Hand was changed to Karate, or Empty Fist.

14 Milica Jotov, "Sociolinguistic Aspects of Language in Japanese Periodicals in the Age of "Prolonged Stagnation" (2000–2010)" (doctoral diss., Faculty of Philology, Belgrade, 2012), 167

15 Shoshin Nagamine, a karate master from Okinawa, as well as a soldier, police supervisor, mayor of the city of Naha, director, and author of theater plays.

The way the Kaizen method is used in sports can be characterized by a number of factors, including the team's or individual athlete's strengths and weaknesses; measurement, comparison, and monitoring of results; analysis of the data collected in order to accurately depict the current and desired state; introduction of improvements; and modification of the training routine (innovation) for the purposes of improvement and control. The significance and importance of teaching and education are receiving more and more attention. The greatest resources available to humanity are knowledge and information. Athletes can enhance their performance and skills using the Kaizen method to become better versions of themselves. The benefit of Kaizen in sports is that it enables the athlete to maintain motivation and accept themselves as imperfect individuals. At the same time, it motivates people to improve and achieve more while also understanding that learning is a process that never stands still and that there is always opportunity for advancement and breaking boundaries. Athletes that adopt the Kaizen principle in their lives experience continuous growth and dynamism in their workout, food, and training routines. Such a strategy aids in locating and maintaining the strength and will required to build one's capacities and motor abilities. Success can frequently be attained quicker by actions, reactions, composure, and wisdom. We can apply the Kaizen method to individual or group work. It is considered that every individual is a link in the system, whose success and performance affect the success of the whole team. Kaizen then becomes part of the group rather than the individual because everyone shares the same goal. This facilitates the implementation of changes through support among team members; they have a common goal and an idea of how to achieve it.

4. THE RETURN IN THE GAME WITH THE KAIZEN METHOD IN PROFESSIONAL SPORTS AND THE LONG-TERM DEVELOPMENT OF ATHLETES

The steps of the Kaizen approach are carefully chosen exercises and training routines that do not demand a lot of time, money, or thought after returning to the game or competition. According to the Kaizen philosophy, these are small, straightforward actions that help us to be better than we were yesterday and prepare us for tomorrow. The Kaizen method is therefore perfect for maintaining physical exercise. In contrast to the highly "individualized" and materialistic ways of thinking in the West, collectivism, which takes a more "holistic" approach to overcoming challenges, is more prevalent in Asian society. Because Asian culture views the human body and mind as one, rather than separating them, there is a higher emphasis on finding a solution as a whole. In Western society, where there is a tendency toward "individualism," there is a higher emphasis on individual components and the body is not viewed as a whole. According to the Kaizen mind training approach, every athlete should ask oneself, "What am I capable of today? What can I achieve today, without exerting excessive effort?". The road to success is one that is taken in small, steady steps. Several practices used in the training routines of elite athletes, including yoga, pilates, and body art, demonstrate the implementation of the Kaizen method. By getting into a posture where our body feels constrained, staying there for a short period of time, and concentrating on the

breath (with deep inhalations and exhalations where we act upon the CNS)[16], we strive to shift the boundaries and create space for a different, more challenging exercise. The Kaizen method's advantage is not instant expectations, as Western cultures frequently advocate, owing to a quick and violent manner of life. The Kaizen technique, on the other hand, does not aim for perfection; rather, it promotes success through training that focuses on pushing the boundaries and implementing tiny adjustments in daily life. Setting manageable objectives helps us advance and realize our aspirations. "It is better to have a little than nothing."

Many coaches and instructors overlook the "inner game" method that Timothy Galway champions in his book "The Inner Game,"[17] believing that it is sufficient to only concentrate on the physical, tactical, and technical aspects. He added a new methodology element to the regulations that also adds a spiritual component to an athlete's inner peace, which is essential for both amateur and professional development. Furthermore, it produces excellence in various domains, which shows up and reflects itself in unforeseen difficulties and circumstances. His method of rationalization focuses on integrating both the internal and external realms of engagement. The athlete's internal game is reflected in their head, while the external game is represented by their external goals. In order to overcome worry, dread, self-doubt, difficulty concentrating, and lack of confidence, theorists place a high priority on inner peace. Physical prowess, skill, and other predispositions push each sport discipline to its full potential in each given sport. But without the "command" produced by the head, or without the "internal driver," there would be no mastery. The best example right now is Novak Djokovic, a tennis player who undoubtedly possesses a mental strength matched by no other athlete. Elite athletes and the world's best sports teams have understood and utilized the significance of the "inner game" from ancient civilizations to the present, even if it was not recorded in writing. This is illustrated by many characteristics, such as: unwavering character, tenacity, composure, tranquility, self-belief, optimism, spirituality, etc. As a result, the athlete's physical attributes are strengthened and his mental structure develops predispositions that become tools that enable top achievements in all categories, especially for professional athletes. In order to develop mental and emotional strength on the path to success, many great athletes exercise these tactics and talents through meditation and practices with their teams and coaches. Coaches and athletes alike are often unaware of the wealth of scientific information, useful methods, and useful instruments that are available and, at the same time, essential to the success of every sport and athlete. Because it establishes precise and unambiguous short- and long-term sustainability principles, the Kaizen technique has a significant impact on sports. For the purpose of enhancing training with high-intensity performance, the Kaizen philosophy aids in the construction of a development strategy, fosters discipline, and heightens the desire to get the best outcomes. It improves focus and concentration and also establishes behaviors that are directly related to the integration of mental and physical training. After adopting a positive mindset, the athlete and his team are put into a daily training schedule,

16 CNS: central nervous system
17 "The Inner Game," Timothy Gallwey

which in the end develops their own motivation and inspires them to pursue their dreams. The focus is on the advancements that have been accomplished and everything that may be improved when using the Kaizen technique within the sport and when returning to the game. Simple, pragmatic solutions frequently help one avoid stagnation. Having gratitude, picturing success at each small step along the way, and accomplishing the goal speed up the entire process. Every step taken to reach the goal must be documented, followed, and measured in order to have a true and accurate image of the current situation, not just in elite sports but also during recreational or rehabilitative periods. We can better understand the present and desired situations by studying, testing, measuring, and monitoring the obtained parameters. Each athlete's dynamics are chosen specifically for them based on their physiological, morphological, biomechanical, motoric, functional, and psychological readiness. Each athlete has a unique program created for them that sits behind their specific diagnostics and represents the most intricate transformation process possible, controlling their anthropological features. The Kaizen approach aims for the athlete to improve compared with the prior training day. Because it never forces the athlete to perform more than what they are capable of on any given day, it is the perfect in-session technique for conquering a fear of change. Kaizen is a philosophy of life and of its understanding and acceptance.

5. KAIZEN METHOD WITHIN SPORTS MANAGEMENT

This is an area of study crucial for the theoretical-scientific and teaching disciplines that deal with sports organization, study, and for the critical review of measures and activities which aim to forecast, plan, recruit, select, train, improve, reward, motivate, provide legal protection, and create conditions for all participants to evolve in sports events so that the set goals are achieved. Sport is a social and economic category with an inherent structure and a complex organization that permeates not just the sphere of sport proper but also other areas with which sport has direct or indirect connections, from tourism to economic activities at the national and international level. The positive economic effects brought by sports increase awareness in the general public and create a positive image in the general environment. "Given that sport is a function of economic effects, it is possible to conclude that the result has some kind of effect; the effects are reflected through the function, and the functions of sport are humanistic and economic. The sports dynamics is established as an activity that is in demand, that is progressing, and that has a driving effect on other activities as well, which results in a certain (limited) impact on the whole economy as well."[18]

In the modern world, sports organizations must ration their time, the gain and loss of energy, finances, and human resources in order to accomplish their objectives. Sport has become synonymous with the bringing together of common ideas, locations, organizations, and values. Strong links like these necessitate coordination and

18 Tamara Ratković. The Development Potential of Sport as a Component of the National Economy in the International Business Environment, doctoral thesis, Zadar 2018, p. 236

communication between all sports-related activities both inside and outside the system. In a contemporary sports organization, the term "Kaizen" refers to the organization of an activity that is managed by a highly complex, dynamic, and open system that further consists of a number of unique interrelated subsystems. Via associations, unions, and federations, sports organizations become institutionalized. They take the form of citizens' associations established for the purposes of physical activity, competition. They are divided into a number of smaller subgroups according to activity groupings, including the training process sector, the management sector, the financing and marketing sector, and the sector for the construction and maintenance of sports facilities. Each of the abovementioned sectors is capable of operating independently, but interactions between them produce the best outcomes. The training sector is the most dominant and crucial in the entire system because without it other sectors would not exist. The success of the club's status and operation has come to be equated with innovations in training, which were originally intended to enhance athletic performance and provide the best positioning for the club. Continuous innovation and change, advancement, and pushing the boundaries, particularly during the training process, produce consistent, improved results that open up previously unthinkable possibilities. The end result is the quickest way to please everyone involved in sports, including club members, affiliated sports staff, athletes, supporters, audience, donors, and sponsors. The application of these guidelines in sports management is a reflection of the Kaizen method or philosophy. In other words, by definition, sports entail competition. As a result, in line with the core tenet of the Kaizen concept, every club and person should strive to set a record, top the leaderboard, push the boundaries, and gradually enhance their personal capabilities. The terms "Kai" (改) and "Zen" (善), which are literally translated as "good" and "change toward improvement," respectively, define the ongoing growth of sports and sports disciplines in all of their segments. So, although communication itself undergoes a significant transition, the communication spectrum becomes based on ever more up-to-date information transmission technologies. Because of this, the media must gradually be digitalized, and in sports the communication spectrum would be terminated without the IT sector. Athletes are constantly under pressure, whether before or after a competition or in the event of a win or loss. Due to their fame and influence garnered from the media, along with the bad aspects that follow their careers, they also aid in the development of social norms that are viewed as generally acceptable. The objectives of management have social aspects in terms of planning, getting human resources for the needs of sports organizations, assessing personnel, placing them in suitable positions, and fostering individual career development through pay, fees, rewards, benefits, security, and protection. In order to reach the goal through the improvement of working conditions and the management of the process of the outcomes obtained, the objectives must be planned, the terminological plan must be created, and the actions must be outlined.

The truth is that without the following, success is impossible: dedication to one's club and sports organization; freedom of choice when joining or leaving a sports organization; desire to improve constantly in the sport of choice; respect for the individual accomplishments, traits, and skills of the team and, consequently, the corresponding

results. Teamwork, objectively measurable results, social and economic value, and the validation of group and individual labor are all connected across all of the stated facts.

Evident flaws can be fixed over time because the major goal of Kaizen is to eliminate observable adverse individual consequences during each activity by prompt action, ongoing management, and micro-level analysis. This is also true of the implementation of the microcycle used in training, as without it, the effects of mistakes and omissions after the annual cycle is complete would be multiplied many times over. All those involved in the cycle of evolution of human resources who define the rules that govern the corporate entity must give their absolute dedication to this. Sports and market competitiveness, media relations, and relationships with fans and the audience must always be at the center of study in this field, with an emphasis on interest. Globalization and technological advancement pose new challenges to fair market competition, making self-investment the most rewarding investment for everyone from professional athletes to top managers. With every market change, no matter how modest, the management frequently ends up on the verge of bankruptcy. If the system of values based on management, equality of athletes based on skin color or national affiliation is not changed, responsibility on all levels is endangered, such that should be manifested through compassion, honesty, wisdom, and love. The main concern is whether, under highly chaotic circumstances, sport as a socioeconomic activity can function in market conditions rationally and effectively in the process of internationalization. It is essential to link sport and economy in an interdisciplinary manner for this reason, taking into account components related to education, health, culture, recreation, social interaction, psychology, anthropology, politics, and other factors. It is vital to approach the "universal key of sport," taking into account the invitational, interpretive, and contradictory personal paradigms that are in line with the Kaizen philosophy model, by applying the methods of description, classification, and comparison.

6. CONCLUSION

In order to comply with the axiom of the Kaizen philosophy, which argues that there are no ideal answers but only the aim to improve every day in every way, the goal of this article was to analyze the difficulties of adjusting to potential changes by using the Kaizen technique in sports. Studying the Japanese experience, it can be seen that sport emerged under peculiar circumstances under the Togukawa Shogunate as a systemic means of reactivating soldiers who had taken up martial arts after the conflicts but had not yet adjusted to peacetime settings. For samurai[19] who needed to compete, sports and training programs were developed in this manner. It was a time when, while being isolated for more than 250 years due to its geographic location and historical circumstances (a period known as Sakoku, 鎖国)[20], Japan was nevertheless able

19 侍 the etymological analysis of the word samurai leads to the verb saburau さぶら, 侍う, which in Japanese means to serve, with a strong symbolic and metaphorical connotation because it indicates absolute devotion and respect for authority, i.e. superior

20 Sakoku 鎖国 with the establishment of the shogunate, there were major socio-historical and political-economic changes that affected the new state system. The term "sakoku" literally means "land in

to develop its unique culture and customs that were influenced by religion. Perhaps the Japanese people were inspired to maintain their nation's morale because of their isolation from other nations and the samurai Bushido code, which is centered on hard work and discipline. It was simpler for them to develop a culture of work via evolution and to mold the system through modifications on the fly than it was for other nations, and Darwin's theory of adaptation later proved this. They also had more stable foundations than other nations. The rate of adaptation is what distinguishes effective systems from less successful ones. Although the Kaizen philosophy was developed on the foundation of samurai discipline, it produced a systematization that eliminated unnecessary time consumption and resource waste and concentrated on the process, conceptual solutions, and productivity. The benefit of Kaizen is that it can be applied to many aspects of daily life, including sports, does not require significant financial outlays, and can be done in all continents and nations. With training advancements boosting their effectiveness, all martial arts function independently of one another. This claim is supported by the observation that the athletes themselves, the spectators, the audience, the contributors, the sponsors, and the wider sports community are all most instantly satisfied by sports. In order to reduce errors and potential hazards as much as possible, Kaizen applications in all of its forms must be carefully chosen and implemented. To conclude, despite all limitations, it can be argued that the time for Kaizen is yet to arrive, and sports organizations will only gain from its instruction and methods of operation for both individuals and enterprises. The sports slang phrase "a successful team should not be changed" can be used to sum up the essence of this strategy as well as its potential for improvement, as nothing is ideal. Otherwise, given time, stagnation would ensue. Finally, it should be remembered that details form the cornerstone of Kaizen. Because Kaizen depends on details, it's important to keep in mind that its central tenet–to "improve step by step"–always evolves in line with Heraclitus's maxim, "Everything flows, everything changes." Thus Kaizen is a philosophy and a way of life. Through bushido, karoshi (death due to overworking) and hara-kiri, Confuciaism and its influence on the family in east Asia, the samurai code of honor, it has helped Japan "creatively adapt" so as to become economically more advanced than the countries it used to learn from and identify with. Perhaps it is time to at least partly mirror this process in the opposite direction.

LITERATUA

Adžemović S. 2017, Kaizen Japanese business philosophy, Belgrade, Faculty of Philology, p. 2.

Bartoluci, M. et al. (2004). Management in sports and tourism, Zagreb: Faculty of Kinesiology, University of Zagreb.

Barši A. 2019. Application of techniques to Chu Chic in self-defense, Faculty of Sports and Physical Education, Belgrade, p. 7-153.

Bourg, J. F., & Gouguet, J. J. (2006). Sport and Globalization: Sport as a Global Public Good In W. &. : Andreff, Handbook on the Economics of Sport. Northampton, MA: Edward Elgar Publishing, Inc.

chains", and refers to the almost complete self-isolation of Japan, with strictly controlled points where trade with foreigners was selectively allowed, only under the watchful supervision of the shogunate.

Jorga I. V., 1978; Kata, Sports Book Belgrade, p. 5-31.
Kaningen D., 2008, Samurai Weapons, Boston, Periplus Edition, p. 103-117.
Canoe, J. 1994, Kodokan Judo, Tokyo, Kodansha International, p. 15–23.
Cleary, T. 2006. The Bushido Code of the Samurai, Baboon Belgrade, pp. 16–28.
Cooler, P. L. Sumo, 1987. Tokyo Weatherhill, p. 95-139.
Prof. Dr. Marković. Lj.; Jotov, M.; Radenkovic, S.; Backović, N., 2016. Japan at the Dawn of Modernization, University of Belgrade, Faculty of Philology, Belgrade, p. 56.
Imaj. M., 2017. Kaizen: The Key to Japanese Business Success, Kaizen Institute, Serbia, Belgrade
Imaj. M., 1986. "KAIZEN: The Key to Japan's Competitive Success," by The Kaizen.
Musashi, M. Kunemote, and J. Mishima, 2013. The Book of Samurai Belgrade, Tennessee, and Plateau, pp. 11–37.
Nešić, M., 2014. Kaizen as a business philosophy for sports organizations, Faculty of Sport and Tourism, Novi Sad, TIMS AKTA, pp. 101-111.
Ratković. T., Development possibilities of sport as a component of the national economy in an international business environment, doctoral thesis, Zadar, 2018.
Rašković. M. 2016. Japanese culture and the Toyota system, Belgrade, Faculty of Philology.
Smith, C. T. (2008). Introduction to Sport Marketing Oxford, OX: Butterworth-Heinemann.
Turšinović, Ž., Sport and Kaizen, Belgrade, 2019., Quality yesterday, today, and tomorrow, p. 10.

INTERNET SOURCES

https://www.soccerphile.com/soccerphile/archives/wc2002/fo/co/jf.html
https://www.soccerphile.com/soccerphile/archives/wc2002/fo/co/jf.html
https://www.tofugu.com/japan/japanese-baseball-history/
http://www.oldtokyo.com/a-history-of-tennis-in-japan-c-1920/
https://guidable.co/entertainment/sports/the-history-of-rugby-in-japan/
https://www.jica.go.jp/english/about/mission/index.html
https://www.kaizenmastery.com/sport-coaching

Милица Д. ЈОТОВ
Тамара С. РАТКОВИЋ

ПРЕДЛОГ ПРИМЕНЕ КАИЗЕН МЕТОДЕ У ОМЛАДИНСКОМ И ПРОФЕСИОНАЛНОМ СПОРТУ

Резиме

Аутори овог рада имају за циљ да истразе присутност и оправданост примене Каизен методе у спорту. Спорт је феномен од великог друштвеног и културног значаја којим се бави мноштво људи, због чега је и подложан снажним динамичким, дисконтинуираним, нелинеарним и неизвесним променама. У турбулентним условима данашњице, спорт као делатност од друштвеног и привредног интереса под утицајем је великих промена (kawarı 変わ) и ризика које те промене постављају како пред сам менаџмент тако и пред самог спортисту. Предлог примене Каизен методе у спорту и спортској индустрији базира се на ангажованости и сталном усавршавању појединца, кроз темељан и очигледан процес, прилагођен аутентичним потребама сваког професионалног спортисте, а и сам спорт и спортска делатност пролазе кроз велике модификације услед глобалних светских и друштвено технолошких промена које успешност мере искључиво кроз призму валоризације. Каизен метода може побољшати ефикасност сваке индивидуе, сваког спортисте, али исто тако и спортске организације. Уз примену одговарајуће

Каизен методе сам менаџмент спортске организације тимски може да оствари брже постављене циљеве уз квалитетно постављање оперативног и логистичког менаџмента, са постепеним и континуираним побољшањем начина и организације пословања. Промовисање Каизен методе ван матице из које је потекао, препознат је као снажан алат који има за циљ рационализовање и успешно коришћење свих потенцијалних ресурса. Смисао и потреба за Каизен методом јесте континуирано унапређивање, са уклањањем свих илузорних фактора у току стварања спортских вредности односно резултата.

Кључне речи: Каизен, спорт, Јапан, глобализација, менаџмент.

Рад је предат 18. децембра 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 37 Тасић Ђ.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-50479

Оригинални научни рад

*Тамара М. СТОЈАНОВИЋ**
Универзитет у Крагујевцу, Филолошко-уметнички факултет Крагујевац, Србија

*Адем А. ПРЕЉЕВИЋ***
Државни универзитет у Новом Пазару, СП Спорт и физичко васпитање, Србија

*Далила А. ПРЕЉЕВИЋ****
Филозофски факултет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици

ПЕДАГОШКЕ ИДЕЈЕ И ВРЕДНОСТИ КРОЗ СТВАРАЛАШТВО ЂОРЂА ТАСИЋА[1]

Апстракт: Аутор у раду анализира педагошке аспекте и идеје у плодном стваралачком раду Ђорђа Тасића, знаменитог српског педагога, правника, теоретичара и социолога. Као изузетан педагог и професор, Тасић је био вичан у преношењу својих знања и мисли млађим генерацијама, чинећи апстрактне концепте разумљивим и блиским. Свој рад посматрао је као животну и судбинску делатност, а не само као професионални задатак. У раду се разматрају, како педагошки аспекти његовог стваралаштва, тако и везе са идејама и вредностима значајних српских педагога – Вићентија Ракића и Сретена Адића.

Тасић, као истакнути професор и борац за демократију, остаје упамћен као стручњак у области правних наука и социологије. Био је инспирација млађим нараштајима како да теже истини и хуманости у науци, а благонаклоности у животу, што говори о његовој племенитој природи и човечности. Живот који је великим делом посветио науци чине га великаном који је својим радом допринео богаћењу интелектуалне баштине, нарочито у контексту васпитно-образовног система.

Кључне речи: педагошки рад, знање, критичко мишљење, хуманост, национална свест.

УВОД

Доктор и професор правних наука, теоретичар и филозоф права и социологије, Ђорђе Тасић, рођен је у Врању 1892. године. Дипломирао је на Правном факултету у Београду (1919), где је и докторирао (1920). Радио је као доцент на Правном факултету у Суботици (1920-1922), а потом и као ванредни професор (1922). У звању ванредног професора прелази на Правни факултет у Љубљани (1922), где потом бива изабран за редовног професора (1925). Тасић постаје професор

* Ванредни професор, tamara.stojanovic@filum.kg.ac.rs
** Доцент, apreljevic@np.ac.rs
*** dalilapreljevic7@gmail.com

1 Експозе са сличним насловом представљен на конференцији Професору Ђорђу Тасићу у славу, Врање, 23-25. септембра 2022. године.

Правног факултета у Београду (1930), а онда и његов декан (1938). Био је главни уредник *Архива за правне и друштвене науке* (1940).

Ђорђе Тасић био је оснивач и председник првог правог социолошког друштва у Србији – Друштва за социологију и друштвене науке (1935). Сматра се оснивачем и главним уредником Социолошког прегледа (1938), који и данас излази као часопис Српског социолошког друштва. Радио је као управник првог социолошког института у Србији - Института за социологију, економију и статистику (1940). Био је и први шеф Одсека за социологију у том институту, од његовог оснивања (1939). Био је први професор који је на основним студијама Правног факултета у Београду држао предавања из предмета Општа социологија, за студенте прве године права (1940/41) и први који је студенте Београдског Универзитета систематски уводио у студије америчке социологије.

По доласку окупатора, Тасић је удаљен са Универзитета у Београду (1941), а затим и ухапшен (1941). Након што је одбио да држи предавања на квислиншки организованом Факултету, 4. новембра 1941. године бива затворен као талац у логору на Бањици. Чак и након отпуштања из логора Тасић је био призиван и малтретиран од стране квислиншке специјалне полиције. 25. августа 1943. године Гестапо га је поново ухапсио и већ наредног дана стрељао на Сајмишту. Нажалост, овако мученичком смрћу Ђорђе Тасић је завршио свој кратак, али веома плодан живот. Како истиче професор Лукић (1977), Ђорђе Тасић је био изразито демократски оријентисан и настојао да се бори против тираније која је у свету била све израженија, па је у тој борби на крају и жртвовао свој живот.

Објавио преко три стотине радова у најугледнијим часописима у земљи и иностранству. Књиге: *Проблем оправдања државе* (1920), *Одговорност државе по принципу једнакости терета* (1921), *Правне расправе* (1921), *Један покушај поделе државних функција у формалном и материјалном смислу* (1926), *Три расправе из јавног права* (1933, више издања), *Увод у правне науке* (1933, више издања), *Савремени политички систем и схватање о држави* (1936) и многе друге.

Научник који је иза себе оставио бројне књижевно-научне радове био је, како Р. Симоновић у свом делу наводи, „изванредан мислилац пред којим је човек истовремено остајао збуњен и задивљен“ (Симоновић 1999). Како професор Лукић (1977) наводи, сваком питању је Тасић прилазио из више перспектива, континуирано указујући на нова питања која се у том процесу отварају. Имао је способност да увиди посебне везе међу отвореним питањима и да, на тај начин, одређене проблеме користи за решавање других. Тасић је веровао у човека и био пун животне радости и воље за радом - стално у заносу са племенитим циљем.

У раду се тежи анализи дела Ђорђа Тасића и разумевању његовог синтетичког погледа стања науке у друштву и науке на Универзитетима тог времена, а потом и проналажењу педагошких аспеката који су уткани у његово дело, али и оних које се могу повезати са идејама и радом истакнутих српских педагога Вићентија Ракића и Сретена Адића. Због специфичног односа према ономе што је био предмет њиховог интересовања, јавила се потреба за повезивањем појединих идеја српских великана која су непрестано тежила да свему дају лични печат уз значајне доприносе који су били стимулативни за развој теорије и праксе социолошке, односно педагошке науке.

ПЕДАГОШКИ АСПЕКТИ У ДЕЛИМА ЂОРЂА ТАСИЋА

О делу Ђорђа Тасићу значајно сведочи говор Радомира Лукића, једног од Тасићевих ученика, на комеморацији у Врању. Поред велике захвалности коју упућује овом великом човеку, научнику и професору, Лукић истиче и чињенице које сведоче о његовим педагошким компетенцијама. Како у свом говору и потврђује, Ђорђе Тасић био је велики учитељ млађим генерацијама. Као изврстан предавач, привлачио је масе студената, али и других слушалаца у приликама када је јавно говорио. Његов педагошки рад био је веома значајан, јер је, осим огромног знања које је имао, био вичан у излагању својих мисли које су стално навирале и оригинално осветљавале оно о чему је било речи на предавањима. Посебна живост у говорењу и увереност у оно о чему прича доприносили су да га слушаоци са пажњом прате. Најапстрактније ствари су уз његове мисаоне асоцијације постајале блиске, јасне и разумљиве. Своју професију посматрао је као животну и судбинску делатност, а не посао који се одрађује. Одан науци, са тежњом да истражује истину, Тасић је снажно утицао на млађе нараштаје и код њих будио потребу да хрле за науком и знањем и да у свом позиву буду, баш као и он, благонаклони и хумани (Лукић 1977).

„Сува правничка материја, понекад досадна кад је обрађују неталентовани, у његовим рукама је постајала жива, занимљива, с пуно живописних појединости и с безброј веза са суштином и судбином човека и друштва. Тасић је изванредно јасно и убедљиво показао како је право у својој суштини везано за човека и друштво и колико су правна наука уопште, а посебно теорија права зависне од низа других научних дисциплина, а пре свега од филозофије и социологије“ (Лукић 1977). У његовом делу јасно се уочавају многи аспекти значајни за хуманистичке науке, а педагошки аспекти су оно о чему се у наставку овог рада посебно говори.

У делу *Социологија и акција* Тасић говори о повезаности теорије и праксе. Попут правилне оријентације, теорија служи томе да практичара усмери у његовом практичном деловању, да да смернице и укаже на могуће тешкоће (Тасић, 1938д), док пракса, са друге стране, јесте предуслов за развијање теорије. Теорија без праксе, као и пракса без теорије, не могу да постоје. Неопходно је да постоји обострани утицај како би се наука развијала. Баш као што Тасић говори о односу теорије и праксе у социологији, може се уочити веза између теорије педагогије, која педагогу и другим практичарима пружа сигуран ослонац за деловање у пракси, и праксе, са бројним могућностима које пружају одређени контекст, конкретна ситуација или услови у којима практичар ради, а која представља извор емпиријског искуства и прилику за проширивање постојећег корпуса знања једне науке. Сматрао је да је социологија, у начелу, недовољно теоријски утемељена, а у свом делу *Општи преглед наше социологије и наших друштвених наука* истиче критику упућену Божи Кнежевићу, а која се тиче „погрешке да своју филозофију није изградио на довољним емпиријским основама“ (Тасић 1938ц: 254). Свакако, сматрао је да једна наука треба чврсто да стоји како на теоријским, тако и на емпиријским темељима.

Објашњавајући потребу за кохезијом чињеница и обједињавањем знања из различитих научних области, Тасић у свом делу *Општи преглед наше социологије и наших друштвених наука* истиче да се, у овом случају, историја лако „извитопери

у једнострана схватања“ (Тасић 1938ц: 245). То са собом повлачи важну одредницу која је уткана у његов професионални идентитет, а која уједно представља срж педагошке делатности – вишеперспективност као потреба и услов за потпуно разумевање ствари, целовито сагледавање и промену. Могућност слушања других јесте компетенција педагога која омогућава да се чује и уважи свачије мишљење, што представља предуслов за заједничко делање, учење и поделу одговорности и моћи. Заступајући став да је у науци неопходно да постоји више перспектива, Ђорђе Тасић уједно објашњава властито становиште и педагошке принципе на којима се његов рад, као професора, теоретичара и филозофа, темељи.

Истичући допринос и дела бројних славних личности, попут Вука Караџића, Светозара Марковића, Јована Цвијића, Валтазара Богишића и других, Тасић указује на важност синтезе знања у науци и њеном грађењу као систему значења и искустава која су претходно утемељена у осталим засебним наукама и научним дисциплинама. „Саме науке никад не могу бити оштро и строго одељене једна од друге, и, при подели, води се рачуна не само о логичкој доследности него и практичној корисности, која упућује на сарадњу више наука, и сваким даном све већма“ (Тасић 1938ц: 259). Баш тако се педагогија, као наука, ослања на знања из психологије, социологије, филозофије и других наука, управо у циљу дубљег сазнавања и потпунијег разумевања онога што је њен предмет проучавања. Приближавајући стил писања великана, затим и искуства која су у њиховим делима забележена реалистично тако да читаоцу омогућавају да искуство тог времена заиста осети и проживи, Тасић кроз анализу дела не крије своје дивљење и одушевљење признајући њихов немерљив допринос у социологији, али и богаћењу културне баштине, уопште.

Анализирајући дела и рад Светозара Марковића, Тасић истиче његово схватање развоја људског друштва који „не треба схватити као униформан и једнолинијски…, јер ниједан народ не мора проћи кроз исте фазе или на исти начин на који су се развијали други народи, који су раније почели свој развитак“ (Тасић 1938ц: 250). Подржавајући становиште С. Марковића да се нове генерације налазе у другачијем положају и специфичним условима у односу на раније нараштаје, у Тасићевој анализи уочава се важна одредница друштвених наука, која је као таква утемељена и у педагошкој теорији – нагласак на разумевању појава, ствари и односа. Како природне науке теже да објасне и открију узрочно-последичне везе, покушавајући да открију образац по којима се нешто дешава, тако се у хуманистичким наукама ситуације и односи настоје исцрпно анализирати, целовито сагледавати и посматрати из различитих перспектива, у циљу њиховог потпунијег разумевања. Веза између становишта које Тасић подржава, а које се односи на чињеницу да се људско друштво на развија једнолинијски, и, са друге стране, педагошког становишта о развоју личности појединца, јесте у томе да у развоју не постоје универзални шаблони, смернице, нити универзалне ванвременске вредности које постоје мимо човека и људске заједнице одређеног доба. Педагошки гледано, човеков развој се догађа паралелно са процесом његовог учења, док се учење разуме (из перспективе социокултурне теорије), као процес трансформације учешћа у заједници праксе, односно процес заједничке конструкције знања и значења у односима са другим људима засновано на уочавању односа и образаца (Основе програма предшколског

васпитања и образовања „Године узлета“ 2018). То уједно значи да се процес васпитања и образовања појединца, што и јесте предмет проучавања педагогије као науке, одвија у конкретним условима контекста у којем појединац живи, у складу са вредностима које се пропагирају као важне у заједници у којој он јесте и бива.

Ђорђе Тасић је уочавао тешкоће социолошких истраживања народа, примера ради, услед тешке приступачности, посматрања кроз акцију, опасности од субјективизма. У критици др. Дворниковића „Наша културна оријентација у данашњој Европи“, истакао је да се карактеролошка и социо-психолошка испитивања углавном везују за проблем наше културне оријентације, наглашавајући да се тај проблем мора везивати и за социјалне и политичке услове, као и за историјске и психолошке, с обзиром да је културан живот зависан од ових фактора. Уочавао је потребу за сагледавањем одређених појава из аспекта социологије, и то је забележио као критику историјског дела Арона Алкалаја *(Mojcuje)*. Не оспоравајући значај овог историјског дела које је значајан прилог науци права и правне социологије, Тасић је ипак истакао свој став поводом поређења законика рекавши да је „штета што ипак није више улазио у објашњења социолошка“ (Критички преглед књига 1938: 357). Сматрао је да социологија треба да се прожима кроз друге науке, али и да остале науке треба да дају свој допринос социолошким истраживањима и богаћењу теорије науке о друштву. Своју критику делу А. Маклецова *Криминална социологија* усмерио је ка недоследности у његовом етичком схватању, односно његовом становишту да је живот „фантастичан свет монада, као да не постоји емпиријски живот са његовим сложеним појавама“. Та критика указује управо на његово схватање сложености појава и неопходности уважавања различитих аспеката.

СЛИЧНОСТ ПЕДАГОШКИХ ИДЕЈА ЂОРЂА ТАСИЋА И ВИЋЕНТИЈА РАКИЋА

Изучавајући социологију као науку, истакнути професор права и оснивач друштва за социологију и друштвене науке, Ђорђе Тасић, је у својим радовима указивао на њене специфичности и битна обележја која је чине другачијом од осталих наука. Тежиште његових радова и критика било је на стању науке о друштву у Србији.

Са друге стране, један од најзначајнијих српских педагога, даровити и плодни стваралац, Вићентије Ракић, рођен је 1881. године у Параћину, где је завршио Основну школу и Нижу гимназију. По завршетку школовања у Параћину одлази у Београд где завршава гимназију и Филозофски факултет. На Универзитету у Лајпцигу Тасић је изучавао практичну филозофију, а након завршених докторских студија враћа се у Србију и на Филозофском факултету остаје до пензије 1938. године.

Када се говори о Вићентију Ракићу, неизоставно је споменути његову педагошку вредност, као и његова схватања о народном образовању, као и непристрасном и отвореном критичком односу према времену у којем је живео. Његово дело убраја се у „најзначајнија теоретска истраживања у области васпитања у домаћој педагошкој литератури“ (Марјановић 1967: 139). Својим програмом теорије образовања Ракић је на јединствен начин анализирао теорије васпитања и образовања, али и социологије васпитања“ (Глигоријевић 1968).

Ракић је припадао сфери нормативне педагогије и своју педагошку перспективу изражавао кроз схватање значаја игре и уметности и трагање за новим мисаоним просторима. Проблему човековог развоја Ракић је приступао истичући важност психолошких елемената и своје педагошке закључке базирао искључиво на педагошким чињеницама. Својим професионалним и научним приступом значајно је унапредио разумевање актуелних проблема у нашем образовном систему и социологији васпитања. Успешно је допринео напретку наше научне заједнице у овим областима, упркос бројним изазовима и недостатку разумевања са којим се суочавао (Глигоријевић 1968).

Примењујући бихејвиористички метод у педагогији, Ракић је пружио нове увиде у општој теорији васпитања, а посебно у теорији игре и естетског васпитања. Сматра се утемељивачем социологије васпитања и доносиоцем новог типа дидактике који комбинује „школу рада" *(Arbeitsschule)* и „школу учења" *(Lernschule)* (Вујисић-Живковић 2006). Идеје Виђентија Ракића су у великој мери у складу са савременим разумевањем личности и њеног развоја (Марјановић 1967).

Поред диспозиција, односно генетског материјала који је неопходан за развој личности, Ракић је увиђао значај обезбеђивања одговарајуће стимулативне околине у којој ће урођене диспозиције моћи несметано да се развијају (Ракић 1931/32). В. Ракић објашњава да је неопходно стварати прилике за практичну употребу способности у циљу развијања властитих унутрашњих снага и да се управо у томе огледа улога васпитања (Ракић 1921).

Слично становиште уочава се и у критици дела Малга *(Le probleme logique de la socićte)*, где Тасић приближава гледиште белгијског писца и истиче да се „форме не могу одвојити од садржине…, у истини, ту има више елемената, не један, и ту имају улогу и спољашњи чиниоци" (Критички преглед књига 1938д: 334). Тиме указује на лично становиште које је уједно прожето кроз науку о васпитању и образовању. Како се васпитање разуме као процес утицаја, свесних и намерних, али и оних мање намерних и свесних који се свакако дешавају у свету у којем појединац живи, може се уочити повезаност између Тасићевог истицања важности срединских утицаја и значаја срединских фактора у васпитању индивидуе. Без обзира на генетски потенцијал, узраст детета или фазе развоја (уколико се говори из перспективе Пијажеовог разумевања дететовог развоја), многи стручњаци из области педагогије сматрају да је важно, али и готово неизоставно да постоји подршка средине у којој се дете развија и учи. Прецизније речено, неопходно је да дете одраста у средини која је за његово учење и развој подржавајућа, било да је реч о социјалној, или физичкој потпори. Простор у којем дете борави мора да позива на учење, да шаље јасне поруке да подржава оно што је детету важно – кроз материјале, просторне целине и доступност дидактичких средстава. Када је реч о социјалној подршци, важно је да дете одраста у средини у којој се његово мишљење чује и уважава, у средини у којој се оно види као равноправни члан заједнице где се пита и одлучује о стварима које га се непосредно тичу, у окружењу које подржава игру детета и види важност у њој самој. Препознајући важност спољашњих чинилаца, Ђорђе Тасић показује своје теоријско опредељење и становиште које се огледа у препознавању утицаја средине и окружења и када је реч о социолошким, правним и филозофским поставкама, што се препознаје као важно и у педагошкој теорији.

У свом делу *Социологија и акција*, Ђорђе Тасић говори о рационалном и свесном утицају човека на друштвени живот који води друштвеном развоју, баш као што се, у педагогији, процес васпитања и образовања разуме као скуп рационалних и свесних, али и сврсисходних утицаја којима се тежи развијању целовите личности. Тасићево разумевање односа човека и друштва може се повезати са разумевањем односа који постоји између васпитача и васпитаника.

Функцију васпитања и образовања Ракић је посматрао из аспекта развоја појединца и друштва, наглашавајући при томе да духовни и социјални напредак друштвене заједнице представља циљ васпитања (Тешић 1981). Схвативши васпитање као животну потребу, у њему је видео „снажан ослонац када је реч о подстицању, неговању и усмеравању развоја унутрашњих снага и способности појединца – да би се допринело унапређењу социјалне заједнице" (Тешић 1981: 13).

Тасић, између осталог, у свом делу *Филозофија и социологија* такође наглашава важност друштвених вредности. Реченицом „треба само добро разумети да се друштво налази у сталном процесу прилагођавања и развијања" (Тасић 1938а: 29), говори о томе да друштво гради моралне вредности које временом постају „колективне представе - обичаји", али и о њиховој променљивој форми која произилази управо из процеса развијања, односно мењања и реструктурирања постојећих вредности у складу са променом контекста у којем људи живе и граде односе. Може се рећи да Тасић у свом делу указује на педагошки потенцијал индивидуе да креира и мења, да својом активношћу и доприносу друштвеној заједници иницира промене и трансформацију постојећих вредности заједно са променама контекста у којем се, као таква, развија.

СЛИЧНОСТ ПЕДАГОШКИХ ИДЕЈА ЂОРЂА ТАСИЋА И СРЕТЕНА АЦИЋА

Сретен Ацић, први управитељ изузетног реформаторског духа, рођен је 1856. године у Срезу – Левачком. Када је завршио основну школу и нижу гимназију, најпре се одлучио за студије богословије, али се већ после годину дана уписао се у крагујевачку Учитељску школу. Своју учитељску каријеру започео је у Трстенику, одакле је започео и педагошки пут овог великог учитеља. Сретен Ацић се 1882. заинтересовао за предавања на Бечком педагогијуму, док, као студент филозофије и педагогије, Филозофски факултет завршава у Лајпцигу.

По повратку у Србију, Ацић је најсавременије идеје и искуства тадашњих познатих европских школа уградио у темеље образовања у Србији тог времена. Сматра се идејним творцем, оснивачем и првим управником Мушке учитељске школе у Јагодини и човеком чије идеје представљају водиље у педагошкој науци. У својим научним истраживањима раду Сретен Ацић је велику пажњу посвећивао васпитној улози школе, као и васпитном задатку учитеља.

Према схватањима Миљковић-Павловић (2018) Ацић је питања васпитања и образовања уздигао на виши ниво и сагледавао их као проблеме друштва у целини, што је допринело премештању одговорности на друге друштвене институције. „Проучавање Ацићевог моралног лика и дела представља широко поље за све

праве поклонике педагошког позива" (Јевтић 2018: 22), те смо дужни да му одамо поштовање и захвалност за сав допринос и значајно педагошко наслеђе које је оставио данашњим генерацијама.

Када је реч о заједничким педагошким идејама Ђорђа Тасића и Сретена Аџића, у наставку ћу истаћи оне најзначајније.

У свом делу *Социологија и акција*, Ђорђе Тасић говори о рационалном и свесном утицају човека на друштвени живот који води друштвеном развоју, баш као што се, у педагогији, процес васпитања и образовања разуме као скуп рационалних и свесних, али и сврсисходних утицаја којима се тежи развијању целовите личности. Тасићево разумевање односа човека и друштва може се повезати са разумевањем односа који постоји између васпитача и васпитаника.

Као и Тасић, Аџић (1998б) васпитање види као људску делатност божанске природе која усмерава развој детета ка идеалу правог човека. Према томе, Тасићево разумевање односа човека и друштвеног живота може се повезати са Аџићевим схватањем васпитања, које још одређује као „утицање одраслих на развитак васпитаникових, тако да се што јаче развијају све добре телесне и духовне особине испитаникове, и оне које су му нужне за живот, а рђаве и ненужне да што више закржљају" (Аџић 1998а). Сматрао је да је васпитање кључно за изградњу хуманијег друштва - оног које се разликује од примитивних друштава и вредности. Аџић је проповедао васпитање засновано на љубави, толеранцији, подршци и поштовању дететове личности (Аџић 1998б). Између Тасићевог разумевања контекстуалног и целовитог посматрања и Аџићевог схватања личности може се направити паралела. Ђорђе Тасић, истичући неопходност проучавања друштвеног живота у контексту у којем постоји, уједно узимајући у обзир и биолошке и психолошке аспекте, говори о важности целовитог и контекстуалног посматрања, а потом и закључивања које произилази из целокупне слике – у овом случају целовитог посматрања друштва као „међуодноса људи, створених под датим условима" (Тасић 1938а: 31). Тиме истиче важну одредницу педагогије - целовитост, која се уједно сматра принципом на којем се педагошка наука, кроз свој целокупан развој, темељи. У многим радовима педагога у свету, као и код нас, истиче се како целина није само прост збир делова и да се не може ни разумети, ни објаснити тако што се сваки аспект изучава за себе, већ је неопходно посматрати начин на који ти делови међусобно утичу једни на друге, при томе градећи систем узајамних утицаја, узрочно-последичних веза и зависних односа. Са друге стране, хуманистички усмерени педагози попут Сретена Аџића схватају појединца као јединствену, целовиту и комплексну личност која настоји да оствари своје потенцијале, која је отворена за прихватање нових искустава (Јевтић 2018).

Сам Тасић у свом делу наводи важан критеријум о којем је Емил Диркем говорио: „појаве добијају значење у систему, и то схваћене у динамичном покрету. На овој основи, у динамичној перспективи, могуће је да се призна и наш утицај на појаве у једној већој мери" (Тасић 1938а: 169). Тиме Тасић наглашава значај акције појединца, или друштва, уколико се посматра шира слика. Аџић, на нешто другачији начин такође истиче да је од пресудног значаја за несметан и слободан развој појединца утицај друштва, и то кроз подстицање, охрабривање, уважавање и поштовање његове личности (Јевтић 2018).

„Акција претпоставља слободу и моћ човека да самог себе ствара“ (Тасић 1938а: 166), као тврдња коју износи у свом делу може се разумети двојако и у оба случаја повезати са битним аспектима педагогије. У првом случају, акција појединца разуме се као предуслов да човек буде слободан да делује и мења себе и свет око себе, што представља једну логичну конклузију.

У другом случају, акција, односно деловање појединца, могуће је уколико човек има слободу и моћ да самог себе ствара. Овакво схватање могло би се повезати са разумевањем појма слободе Сретена Адића у контексту моралног деловања у циљу развоја и оспособљавања личности: „Слобода данас није вредност, већ услов за вредност“ (Јевтић 2018: 30). Како би се то даље могло повезати са идејама у педагошкој науци? Оно у шта педагогија као наука верује јесте континуирани развој појединца, односно рад на проширивању сопствених видика, продубљивању властитих знања и умења, али и надограђивању и мењању сопствених вредности, моралних начела, као и изграђивању свести о моралној одговорности, што је Адић сматрао „резултатом слободног и свесног просуђивања и одлучивања“ (и ту се поново наилази на везу између слободе и моралног развоја) (Јевтић 2018: 25).

Сретен Адић је увиђао значај моралног васпитања. „Морална страна у васпитаника има за крајњи циљ морално савршенство” (Адић 1902: 180). Као полазиште у овом смислу Адић види моралне особине личности, а као одредиште наведене стране васпитања - морални развој кроз процес моралног васпитања (Јевтић 2018).

ЗАКЉУЧАК

Изучавајући науку о друштву и критикујући њено стање у Србији тог времена, Ђорђе Тасић се истицао по својим ставовима у којима је био изразито дубоко, темељно и мисаоно настројен, док је поље његовог интересовања било је веома широко. Сваком питању о којем је расправљао прилазио је на суштински начин и оригинално га решавао. Писао је на више светских језика и у сваком делу које је створио могла се, поред оригиналности у радовима у домену социолошке и правне науке, осетити и уметничка лепота његовог казивања.

Према наводима Лукића (1977) Тасић је кроз свој рад указао на везу која постоји између правне науке и других научних дисциплина, али и на јединствену спону која постоји између права, са једне, и друштва, са друге стране. Сматрајући да је правна наука имала два главна недостатка: била је сувише догматичка и теоријски слабо развијена, Тасић је заједно са млађим правницима свој рад посветио уздизању правне науке. Према речима професора Лукића (1977) Тасић је допринео да се право изучава једном комплексном методологијом. Настојао је да створи целовиту теорију права која ће истовремено ујединити, али и превазићи једностраности и једне и друге методе.

Непроцењива је штета што Тасић, услед преране мученичке смрти, није могао да настави свој рад у оном правцу у којем га је започео. Све оно што је за живота успео да створи остало је у аманет млађим генерацијама и у памћењу оних који су имали ту част да студирају у време када је Тасић био професор на Правном факултету. О његовом великом делу сведоче речи забележене од стране једног његовог

ученика на комеморацији у Врању. Том изјавом одана је почаст Ђорђу Тасићу као изузетном научнику у области правне науке, истакнутог професора Правног факултета у Београду и човека који је одбио да одступи од својих уверења, чак и по цену свог живота. Иако је прерано напустио свет, његов допринос науци и његов узор ће, према речима Лукића (1977), наставити да инспиришу нове генерације у борби за истину и слободу.

ИЗВОРИ

Аџић 1998а: Сретен Аџић. *Сретен Аџић, Увод у науку о васпитању*. Јагодина: Учитељски факултет у Јагодини.

Аџић 1998б: Сретен Аџић. *Сретен Аџић, Васпитачеве забелешке.* Јагодина: Учитељски факултет у Јагодини.

Аџић 1998в: Сретен Аџић. *Сретен Аџић, Учитељеве забелешке.* Јагодина: Учитељски факултет у Јагодини.

Глигоријевић 1968: Б Глигоријевић. *Седамдесет пет година Катедре за педагогију*. Београд: Завод за издавање уџбеника СР Србије.

Интернет страница: http://ssd.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=106:--1892-1943&catid=49:2011-12-11-16-56-29.

Интернет страница: https://www.rts.rs/page/magazine/sr/story/2523/nauka/2487806/sreten-adzic---prvi-srpski-skolovani-pedagog.html.

Јевтић 2018: Бисера Јевтић. „Моралне рефлексије Сретена Аџића". *Узданица*, год. 2018, књ. XV/2, 21-33. Универзитет у Крагујевцу: Факултет педагошких наука у Јагодини.

Лукић 1977: Радомир Лукић. Ђорђе Тасић – говор на комеморацији у Врању 1977. године. *Анали правног факултета у Београду*, год. 26, бр. 1-2.

Марјановић 1967: Александра Марјановић. „Др Виђентије Ракић". *Седамдесет пет година катедре за педагогију*. Београд: ЗУНС.

Миљковић-Павловић 2018: Ана Миљковић-Павловић. „Основни педагошки појмови у делима Сретена Аџића". *Узданица*, год. 2018, књ. XV/2, 133-144. Универзитет у Крагујевцу: Факултет педагошких наука у Јагодини.

Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (2018). Правилник о Основама програма предшколског васпитања и образовања – Године узлета. https://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2018/09/OSNOVE-PROGRAMA-.pdf. [30.01.2024]

Поткоњак 1981: Никола Поткоњак. „Ракићева схватања педагогије". *Настава и васпитање – посебно издање*, стр. 51–66. Београд.

Радулашки 1980: Љубица Радулашки. „Функција игре и уметности у педагошким схватањима Виђентија Ракића". *Предшколско дете*, бр. 3–4, 317–32. Београд.

Радулашки 1981: Љубица Радулашки. „Схватања о факторима развоја личности Виђентија Ракића". *Настава и васпитање* – посебно издање, стр. 75–87. Београд.

Ракић 1921: Виђентије Ракић. „Функција васпитања у животу". *Просветни гласник*. Београд.

Ракић 1926: Виђентије Ракић. *Општа култура духа и формално образовање*. Београд.

Ракић 1931/32: Виђентије Ракић. *Теорија образовања* (предавања из школске 1931/32 године).

Ракић 1946: Виђентије Ракић. „Васпитање игром и уметношћу". *Просвета*. Београд;

Симоновић 1999: Риста Симоновић. „Живот и научно дело Ђорђа Тасића, Ђорђу Тасићу у спомен". Библиотека „Трагови", Београд. http://www.vr.vi.sud.rs/istorijat/djtasic/ist_djtasic.html. [25. јул 2022].

Тасић 1938а: Ђорђе Тасић. „Филозофија и социологија". *Социолошки преглед*, бр. 1, 27-32. Београд.

Тасић 1938б: Ђорђе Тасић. „Критички преглед књига". *Социолошки преглед*, бр. 1, 331-421. Београд.

Тасић 1938ц: Ђорђе Тасић. „Општи преглед наше социологије и наших друштвених наука". *Социолошки преглед*, бр. 1, 239-271. Београд.

Тасић 1938: Ђорђе Тасић. „Социологија и акција“. *Социолошки преглед*, бр. 1, 166-172. Београд.
Тешић 1981: Владислав Тешић. „Др Вићентије Ракић: личност, рад, педагошке идеје“. *Настава и васпитање (посебно издање)*, стр. 7-49. Савез педагошких друштава СР Србије. Београд.
Вујисић-Живковић 2006: Наташа Вујисић-Живковић. „Дисциплина питања Вићентија Ракића“. *Педагогија*, бр. 61(4), 543-550.

ЛИТЕРАТУРА

Јевтић 2018: Бисера Јевтић. „Моралне рефлексије Сретена Аџића“. *Узданица*, год. 2018, књ. XV/2, 21-33. Универзитет у Крагујевцу: Факултет педагошких наука у Јагодини.
Лукић 1977: Радомир Лукић. Ђорђе Тасић – говор на комеморацији у Врању 1977. године. *Анали правног факултета у Београду*, год. 26, бр. 1-2.
Тасић 1938ц: Ђорђе Тасић. „Општи преглед наше социологије и наших друштвених наука“. *Социолошки преглед*, бр. 1, 239-271. Београд.
Тасић 1938: Ђорђе Тасић. „Социологија и акција“. *Социолошки преглед*, бр. 1, 166-172. Београд.
Тешић 1981: Владислав Тешић. „Др Вићентије Ракић: личност, рад, педагошке идеје“. *Настава и васпитање (посебно издање)*, стр. 7-49. Савез педагошких друштава СР Србије. Београд.
Вујисић-Живковић 2006: Наташа Вујисић-Живковић. „Дисциплина питања Вићентија Ракића“. *Педагогија*, бр. 61(4), 543-550.

Tamara M. STOJANOVIĆ
Adem A. PRELJEVIĆ
Dalila A. PRELJEVIĆ

PEDAGOGICAL IDEAS AND VALUES THROUGH THE CREATIVITY OF DJORDJE TASIC

Summary

The author analyzes the pedagogical aspects and ideas in the prolific creative work of Đorđe Tasić, a renowned Serbian educator, lawyer, theorist, and sociologist. As an exceptional educator and professor, Tasic excelled in imparting his knowledge and thoughts to younger generations, making abstract concepts understandable and relatable. He viewed his work as a life and destiny activity, not just a professional task. The paper examines both the pedagogical aspects of his creativity and connections with the ideas and values of significant Serbian educators such as Vinćenije Rakić and Sreten Adžić. Tasić, as a prominent professor and advocate for democracy, is remembered as an expert in the field of legal sciences and sociology. He was an inspiration to younger generations on how to strive for truth and humanity in science, as well as benevolence in life, which speaks to his noble nature and humanity. His life, largely dedicated to science, makes him a giant who contributed to the enrichment of intellectual heritage, especially in the context of the educational system.

Keywords: pedagogical work, knowledge, critical thinking, humanity, national consciousness.

Рад је предат 1. марта 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ДОКУМЕНТИ

УДК 323.12(=163.41)(497.115)"1941/1943"(093.2)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-49181

Критичко издање научне грађе

*Бобан Д. СТОЈКОВИЋ**
Богословија Светих Кирила и Методија у Нишу

"ШИПТАРСКИ ГЕНОЦИД НАД СРБИМА СА КОСОВА, РАТНЕ 1941–1943. ГОДИНЕ: ЉУБИТЕ ЗЕМЉУ ВЕЛИКЕ АЛБАНИЈЕ": СВЕДОЧАНСТВО ИЛИЈЕ МАСЛОВАРИЋА

Апстракт: У прилогу рада доносимо сведочење о страдању Срба на Косову и Метохији, и то у појединим селима у општини Вучитрн, Липљан, Косово Поље и Приштина. Документ је похрањен у архиви Епархије рашко-призренске која је од 1999. године из Призрена дислоцирана у Манастир Грачаницу.

Кључне речи: Страдање Срба, Косово и Метохија, Други светски рат.

Иако беспрекидно присутни у јавности као важан политички проблем и средишњи фокус српског националног идентитета Косово и Метохија у многим аспектима – са становишта историографије и других друштвених наука – представљају недовољно испитано подручје.

Последњих година, међутим, објављено је неколико вредних монографији о историји српског народа на Косову и Метохији. Историчар Милош Јагодић је двема књигама обрадио српско–албанске односе крајем 19. и почетком 20. века и уређење новоослобођених области Старе Србије у Првом балканском рату. Трећу књигу посветио је месту Старе Србије у српској државној мисли 19. века (Јагодић 2016; Јагодић 2013). Више монографских радова и докторских дисертација посвећено је историји Косова и Метохије у оквирима Краљевини Југославије. Својеврсну круну бављења Старом Србијом у новијој српској историјској науци представља рад Славенка Терзића (Терзић 2012).

Монографија професора Радоша Љушића из два дела о Истоку, насељу на Метохији, такође, представља истраживачки утемељено сазнања о животу и страдању Срба на једном мањем делу територије Метохије у дужем временском интервалу. (Љушић 2011; Љушић 2015.)

Период између два светска рата на Косову и Метохији, обрадили су српски историчари Владан Јовановић и Божица Славковић.

Српска и југословенска историографија баштини више историографских, публицистичких и мемоарских радова у којима се говори о злочинима извршеним

* Докторанд, bbnstojkovic@yahoo.com

у току Другог светског рата на подручју Косова и Метохије, али је мало оних који настоје да на целовит начин осветле бројне облике путем којих се он исказивао у тој сложеној историјској, националној и верској средини. Дуги низ година злочини почињени над српским народом током Другог светског рата сматрани су, на неки начин, забрањеном темом и у југословенској и у српској историографији.

Проблем извршених злочина је узгредно додириван у научним радовима о настанку идеје о Великој Албанији и њеном остваривању, о окупаторима и албанским квислинзима и њиховим злочинима над Србима на Косову и Метохији (нацистичка Немачка у Србији, 21. СС брдска дивизија „Скендербег", коју су сачињавали Албанци и муслимани, италијански окупациони систем и војне формације у Југославији), о страдању Српске Православне Цркве у Југославији, о ратној штети коју су немачки, италијански и бугарски окупатори учинили у Југославији, о избеглицама и пресељеницима на територији окупиране Југославије, у литератури о логорима и затворима, деловању НОВЈ и ЈВУО на овом и суседним подручјима, у сећањима учесника ратних збивања, збиркама архивских докумената (дипломатска, војна, полицијска, судска грађа), у монографијама појединих општина и другој литератури. Тема ратних злочина на Косову и Метохији током окупације сила Осовине за време Другог светског рата није довољно историографски обрађена у научним радовима у директном обрађивању само теме страдања становништа, нарочито српског на Косову и Метохији, а посебно у студијама и монографијама које обухватају читаво подручје Косова и Метохије.

О окупаторима и квислинзима и њиховим злочинима над српским и јеврејским становништвом на Косову и Метохији једна од најзначнијих монографија је: „Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у Другом светском рату" у издању Института за савремену историју Србије из Београда, Републичког одбора СУБНОР-а и Војноиздавачког и новинског центра из Београда, чији су аутори Бранислав Божовић и Милорад Вавић (Божовић, Вавић 1991). У овој монографији представљени су сви већи злочини албанских квислинга у Другом светском рату на Косову и Метохији, имена инспиратора, организатора, наредбодаваца, извршилаца и саучесника злочинаца, места страдања – називи стратишта, типологија злочина, бројни подаци о жртвама злочина (имена, старост, занимање, места пребивалишта).

Монографије следећих аутора задиру у историју Другог светског рата на Косову и Метохији, посебно истичући тежак положај српског становништва које је претрпело огромна страдања од стране албанских или колаборационистичких снага.

Павле Џелетовић Иванов у монографији „"СС-дивизија „Скендербег", у издању „Нове књиге" у Београду 1987. године, доноси детаље везане о деловању и злочинима ове дивизије. Ђорђе Боразан „Велика Албанија: поријекло – идеје – пракса", у издању Војноисторијског инситута Војске Југославије, 1995. године.

Монографија Ненада Антонијевића „Косово и Метохија 1941–1945. година – ратни злочин", у издању Музеја жртава геноцида, 2017. године. Монографија је проистекла из докторске дисертације са нешто другачијим насловом „Ратни

злочини на Косову и Метохији 1941–1945. године", одбрањене маја 2016. године на Филозофском факултету у Београду.

Монографија Дмитрија Фролова „Под барјаком Скендербега: албански добровољци на служби у СС трупама: (1943–1944)", публикована је 2020. године у Београду, у издању Чигоја штампе. Аутор на основу грађе из више руских, српских, енглеских, немачких и албанских архива и библиотека реконструише активности и злочина албанских есесоваца на Косову и Метохији.

И поред напред побројаног (бројне вредне и незаобилазне књиге за проучавање историје Косова и Метохије и српског присуства на том подручју), сматрамо да није довољно писано о Косову и Метохији. У свести нашег народа и јавности, преовлађују када је реч о овим просторима митови и многе погрешне чињенице. Тема Косова и Метохије је у фокусу интересовања, често само приликом обележавања значајних државних и верских празника. Сматрамо да је таквом стању једним делом допринела и српска, а раније југословенска историографија својим погрешним деловањем, али још у већој мери неделовањем. Као „оправдање", ту може послужити оптерећење идеолошког калупа који је наметнула идеологија владајуће партије (КПЈ – СКЈ) у време социјалистичке Југославије. Политика братства и јединства, у начелу хумана идеја, на овом пољу нанела је огромне штете, инсистирањем на једнаком доприносу свих југословенских народа и мањина у антифашистичкој борби и страдању у Другом светском рату.

Необјављена архивска документација о страдању српског становништва на Косову и Метохији у току Другог светског рата налази се у Архиву Југославије, у фондовима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Државној комисији за утврђивање ратне штете (Репарационој комисији), Савезној комисији за попис жртава рата 1941–1945, Емигрантској влади Краљевине Југославије, потом у Архиву Србије, у фондовима Земаљска комисија Србије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Министарски савет Милана Недића, Комесаријат за избеглице и пресељенике, као и у фондовима Војног архива Србије – Архиви Народноослободилачког покрета, Италијанској архива, Немачкој архива, Недићевој архиви и Четничкој архиви, као и у Историјском архиву Београда, у фондовима Заповедника полиције безбедности, службе безбедности Београд – БдС и Специјалне полиције. Подаци о људским губицима на Косову и Метохији, у периоду 1941–1945. године налазе се и у Архивима ССУП-а и РСУП Србије у Београду, Архиву САНУ у Београду и Архиву Светог Синода Српске православне цркве у Београду, као и у архивама појединих Епархија Српске православне цркве. Поред тога, значајна збирка докумената који документују тешкоће које је претрпело српско становништво налази се у страним репозиторијумима, посебно у Централном државном архиву Албаније у Тирани, као и у Архиву Генералштаба Републике Италије, Централне државне Архива, и Архива Министарства иностраних послова Италије у Риму. Иако се ови архиви истичу у својим организационим напорима, постоје изазови које треба превазићи, укључујући језичке и финансијске баријере.

Ненад Антонијевић у својој књизи: „Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Другом светском рату: документа" (Антонијевић 2009), не помиње документ који се наводи у овом раду.

Свети архијерејски синод Српске православне цркве донео је 11. октобра 1991. године одлуку, коју је послао свим епархијама СПЦ, да се почне са прикупљањем докумената и сведочењима о страдању српског народа током Другог светског рата.

Тадашњи Епископ рашко-призренски Артемије (Радосављевић) о овоме је својим актом обавестио подручно свештенство и монаштво, уз препоруку да се сва документација поводом овога шаље у Призрен (седиште Епархије), а потом Светом Синоду СПЦ у Београд. (Архива Синода СПЦ, *Одлука Синода* бр. 2713/Зап. 1743, од 29. X 1991.г.)

Широм Косова и Метохије, свештеници рашко-призренске Епархије скупљали су сведочења и казивања. (Архива Епархије рашко-призренске, *Епископ рашко-призренски – Свим архијерејским намесницима и управама манастира*, 01.XI 1991.г.)

Међу првим документима Епископу рашко-призренском је стигло сведочење које доносимо у прилогу. Наиме, тадашњи парох косово-пољски протојерej Мирослав Попадић упутио је 17. новембра 1991. године, Епископу рашко-призренском акт, у чијем прилогу доставља сведочење о страдању Срба на Косову и Метохији, свог тадашњег парохијана пензионера Веселин Масловарића. (Архива Епархије рашко-призренске, Парох косово-пољски – Епископу рашко-призренском, 17.11.1991.г.)

Документ под насловом *Шиптарски геноцид над Србима са Косова, ратне 1941 1943. године: Љубите земљу Велике Албаније*, похрањен је међу несређеном грађом архиве Епархије Рашко-призренске, и налази се у фасцикли ЕПР 1991. Документ је писан куцаћом машином, латиничним писмом и има шест страна А4 формата. У прилогу рада, доносимо га у свом интергалном облику.

ШИПТАРСКИ ГЕНОЦИД НАД СРБИМА СА КОСОВА, РАТНЕ 1941–1943. ГОДИНЕ

„ЉУБИТЕ ЗЕМЉУ ВЕЛИКЕ АЛБАНИЈЕ“

Априла 1941. године, тек се заратило, а у бившој југословенској војсци велика издаја, паника, смутња и тотално расуло. Из војске дезертирају наоружани Шиптари. Беже и други својим кућама. Немци, Бугари, Талијани, такорећи без јачег отпора надиру и запоседају нашу територију.

Дезертери-војници, шиптарске народности са групама својих сународника, одмах ступише у акцију. Пресретали су своје некадашње другове из војске, па из заседа убијали и свлачили до голе коже, како би се дочепали одеће, обуће и оружја. Такорећи, сви путеви су били запоседнути који су водили према Србији, Црној Гори и Босни и Херцеговини.

Велики број војника је опљачкан и убијен само зато што су Срби, док према осталима било је толеранције.

Дубоко ми се урезао у сећање слика побијених недужних војника поред пруге на релацији Прилужје-Самодрежа, чија су тела развлачио пси, док је велики број лешева пловио рекама: Лабом, Ситницом и Игром, према мајци Србији.

Екстремно профашистичке групе Шиптара на Косову, током читавог рата вршиле су најсвирепија убиства над недужним народом, примењујући најгнусније

методе притиска и геноцида, од убиства, преко силовања девојака, жена и старица, туче и пребијања људи до напке свих облика и прогона са огњишта.

Ради осветљавања истине наводим непобитно чињенице о геноциду који су шиптарске екстремистичке и профашистичке групе учиниле над Србима и Црногорцима по појединим селима:

Село Дрваре – СО Вучитрн

1. У глуво доба ноћи, априла 1941. године, извршен је напад на кућу Алексе и Милана Радуловића, опљачкана стока и том приликом из пушке тешко рањена Миланова супруга Јелка Радуловић у груди и остала до смрти инвалид.

2. Тешко претучен кундацима пушака и коњем Младен Стреличић само зато што је Црногорац.

Село Клисура – СО Вучитрн

1. Опкољен и ухваћен у својој кући Митар Митровић са својим сином од 16. година, те претучен од комшија шиптарске народности априла 1941. године.

Село Букош – СО Вучитрн

1. Ухваћен у својој кући Нико Гргур, испребијан од стране комшија шиптарске народности кундацима пушака и коњем до те мере да се омотавао јагњећим кожама и био непокретан дужи временски период. Батинан само зато што је Србин.

Село Врница – СО Вучитрн

Априла 1941. године, извршен је напад на кућу Богића Распоповића и Божа Нешића, па су том приликом Шиптари убили:

1. Богића Распоповића, рођеног 1878. године и његовог шеснаестогодишњег сина Чеда Распоповића.

2. Божа Нешића, рођеног 1919. године и његовог брата од 16. година Вукашина Нешића.

Истог месеца 1941. године, извршен је оружани напад на кућу старог Јова Манојловића, са намером да му отму ћерку, али је старина секиром убио једног од нападача, док су други побегли. Нападачи су били из редова албанске, односно шиптарске националности.

Село Мијалић – СО Вучитрн

И у овом селу Шиптари су учинили многа зла и убили:

1. Рајка Лукића, рођеног 1912. године и његову супругу:

2. Ружу Лукић, рођену 1915. године, и њихову ћеркицу од три године:

3. Божану Лукић, рођену 1937. године.

4. Вукојица Попадић, рођен 1900. године, убијен у њиви у јесен 1941. године.

5. Цветко Пестовац, рођен 1903. године, убијен, а његова супруга:

6. Станија Пестовац, рођена 1907. године, тешко рањена и касније подлегла повредама.

Извршен је напад на Луку Пиндовића и том приликом група бандита на челу са Ђељ Реџепија, насилно одвела Лукина ћерку Косу Пиндовић, девојчицу од 15 година, а мајку Анђу претукли до бесвести, као и старог Луку. Девојчица је касније враћена уз интервенцију немачке војне команде.

Пребијен је и Драго Савић из махале Шапца, па се задуго лечио од батинања.

И Илија Радуловић, није боље прошао, био је ухапшен, па је на име откупа дао 20.000 ондашњих динара, да би спасао голи живот.

Шиптарска банда није мимоишла ни куће: Перована Вујсића, Мила Вукобратовића и Рада Вукобратовића, него их је по ноћи напала и опљачкала сву стоку коју су поседовали.

Село Орловићи – СО Приштина

1. Извршен је ноћни напад на кућу Лазе Шопа, кога су заклали и његовом крвљу напунили шубару, а сву стоку опљачкали и отерали.

Остале мештане тукли без икаквог разлога, само ради уживљавања.

Село Крушевац – СО Приштина

1. Без икаквог разлога пребили су људе батинама и то:

Павла Шћепановића и опљачкали му сву стоку.

Крста Трајковића, Николу Масловарића, Лабуд Беришића, Милоша Дошљака, Милоша Шћепановића, Вуксана Стојановића, и многе друге Србе из села.

Насеље Косово Поље

Косово Поље је за време рата било уточиште многих избеглица из околних села, који су побегли и напустили своја огњишта по притиском Шиптара и дошли да сачувају голе животе својих породица, али је и ово насеље било под влашћу Шиптара и њихових "квестура" па је и ово насеље било изложено разним облицима насиља:

Убијени су:

1. Вукота Јанковић,
2. Малин Јанковић,
3. Саво Радуловић,
4. Ранко Крајиновић,
5. Миленко Зубовић,
6. Бернард Јерић,

7. Душан Букарица,
8. Бошко Савићевић,
9. Душан Бабић,
10. Никола Булатовић,
11. Радоња Булатовић,
12. Бато Ибровчић,
13. Мићо Грубор,
14. Ђорђе Маричић,
15. Крсто Ковачевић, и други чијих се имена тренутно не сећам.

На најсвирепији начин убијен је Андрија Булајић, кога су пребили моткама и кундацима пушака, затим ножем проболи врат, а онда кроз врат завукли кукачу и вукли кроз насеље и одвукли до Приштине, након чега је у болници подлегао. Пре него што је издахнуо КАСТРИРАЛИ су га.

Из заседа су рањени многи:

1. Лука Јованић, који је остао стални инвалид.
2. Пепа Јованић, рањен је као чувар српског гробља-пољак.
3. Благојевић, коме је ампутирана рука и целог века остао инвалид.
4. Тешко је рањена супруга Панте Филиповића, која је нешто касније подлегла ранама. Том приликом је рањен и Алекса Филиповић, али нешто лакше, јер су Шиптари убацили бомбу у кућу, у глуво доба ноћи, и том приликом опљачкали му стоку.
5. Славку Мацаревићу, кмету села Косово Поље, ишчупали су брк и део горње усне, а затим тешко претукли, јер је препознао своје коње што су му опљачкали Шиптари, па је пријавио виновнике.

27. јануара 1942. године, шиптарски вулентари спровели су рацију-лов на људе. Том приликом ухватили су 72 мушкарца, спровели их до општине кундачењем. Тамо их стрпали у подрум, а онда једног по једног изводили и батинали и тражили да предају оружје.

У овом батинању и пребијању људи, најгоре су прошли: Марко Животић, Влајко Булајић, Акија Бојанић, Борко Антић, Јован Миковић, Саво Бојанић, Филип Ђапић и Којић, зет Филиповића.

Ови људи су толико претучени да нису могли да оду својим кућама, него су их жене у ћебад однеле. За дуго су се лечили и умотавали у коже од тате закланих јагњади да би ублажили болове. Многи од њих су остали богаљи до краја живота.

Село Враголија, код Косова Поља

1. Светозар Васовић, пресретнут на путу идући за млин Тасића и убијен.

Село Горње Добрево

Убијени: Илија Јовановић и Мирко Самарџић. Први је убијен на путу од млина до куће, а други на путу Косово Поље – Добрево.

Село Кузмин – СО Косово Поље

И мештани овог села Кузмина, памте и никад заборавити неће и не могу, оне тешке ратне тренутке који крвавим словима њихових најдражих, описаше шиптарске злочине. Одмах на почетку рата од стране Арнаута убијени су:

1. Јошић-Недељковић Гвозден, убијен на њиви, са својим сином Златибору, оженим 1922. године.
2. Трајковић Милан, такође је убијен на њиви.
3. Симић Вукадин, убијен иза своје куће на сопственом имању.
4. Милосављевић Трајко, убијен је у својој башти, недалеко од куће.
5. Трајковић Илија, син Миланов, рањен је на њиви истог дана кад му је и отац убијен.
6. Шиптарска посластица је била батинању недужног народа, како би завели лојалност Срба према властима "Велике Албаније" страхопоштовање.

Тако су на Светог Саву, 27. јануара 1942. године, истерали читаво село на улицу, па мушкарце једног по једног моткама батинали и захтевали да предају оружје.

Маринковић Јован, који је био жртва овог немилосрдног чина, па је од задобијених последица батинању умро након пар дана.

Село Помазатин – СО Липљан

Као и многа друга и у овом селу Шиптари су на дан "Велике Суботе" априла 1941. године, убили:

1. Бањеглавић Петра, убијен је у башти, без икаквог повода и разлога.
2. Маревић Рада, убијен је насред села у улици, без икаквог разлога.
3. Грубишић Илија, такође убијен на њиви без икаквог разлога.
4. Сурлић Милош, чувар пруге, убијен на дужности поред пруге.
5. Александар-Аца Маровић је такође убијен од Шиптара (као вођа покрета отпора за ово подручје).
6. Насилно је одведена шеснаестогодишња девојка, ћерка Маревић Рада, звана Која, којој се за свагда губи сваки траг.

Но поред батинању људи у овом селу, Шиптари су вршили и пљачине, запалили су и у пожару је изгорела имовина: Милана Бањеглавића, Душана Бањеглавића и Сава Јакшића.

Село Ариљача

И у овом селу, Шиптари су убијали и пребијали Србе без икаквог разлога, једини разлог је био то што су Срби.

1. Одвели су из куће и убили Мића Ђиласа иза Ариљаче.
2. Божа Радуловића, пребили моткама и тако пребивен подлегао и умро.
3. Крсто Мирјачић, убијен у својој кући, плотунима кроз врата.

Тукли су и злостављали и многе друге Србе из овог села.

Велика Слатина

1. Мато Вучевић, убијен је код Добрања, на путу идући у млин 1941. године.

И у овом селу, као и у свим претходним, хватали су Србе, пљачкали, тукли и прогањали. Српске породице морале су да се селе и беже и да себи траже спас.

Село Врело код Славонског аеродрома

И у овом селу, у току рата, било је доста оних који потражише спас за своју породицу из Кривова, Ариљаче и других мањих засеока.

Одмах на почетку рата, априла месеца 1941. године, група Срба из Кривова и Врела и других засеока, њих 45 организовано су пошли да се ставе на располагање Југословенској војсци ради заустављања надирања фашистичких група. Међутим, та група ненаоружаних цивила била је пресретена код Лесковчића и побијена од стране Шиптара:

1. Биговић Божо (са двојицом синова).
2. Биговић Владо.
3. Биговић Митар.
4. Радоњић Мато.
5. Радоњић Марко.
6. Петојевић Симо.
7. Зораја Миле.
8. Зораја Дане.
9. Безмаревић Милун.
10. Безмаревић (отац Милунов) заклан у јаслима, а око 100 оваца отерано.

Село Кривово – СО Липљан

У току рата и ово село је преживело многа зла која су им задали Шиптари и њихова власт "Велике Албаније". У самом почетку рата из овог села су побијени (сви су побијени из заседе, кад су пошли да помогну у раду на њивама):

1. Поповић Станко са ћерком.
2. Савићевић Новак.
3. Ковач Петар.
4. Савићевић Миливоје.
5. Ковачевић Пеко.
6. Савићевић Михајло (рањен и подлегао повредама).
7. Борозан Милош из Кривова, погинуо у Косову Пољу (распорен ножем).
8. Савићевић Мићо, претучен и касније подлегао повредама.
9. Радуловић Саво из Кривова, тешко рањен у Косову Пољу и подлегао повредама у вагону до Косовске Митровице.

Село Скуланово – СО Липљан

И у овом питомом и мирном селу Шиптари су убили Драга Рајковића, који је чувао стоку испод Добрањског брега! Убијен је само зато што је Србин, одмах на почетку рата 1941. године.

Село Матичане крај Приштине

Србима села Матичана заувек ће остати у незаборавном сећању летњи дан 1943. године, када су за време вршидбе, скупљени мештани села на гумно, а одатле спроведени у Стари виноград, то је место између Матичана, Софалије и Приштине. Људе су побили, тј. избили бајонетима: Николу Станојевића, Кита Васића, Станоја Симића, Ванча Симића, Чедомира Лазића, Љубомира Костић и Станојевића, чијег се имена тренутно не сећам.

Костић Љубомир је после овог масакра давао знаке живота, па је пренет у болницу и кроз 5-6 дана мучења издахнуо.

Остале сељане су батинали у више наврата, па су многи од тих батина имали и теже последице, које су их пратиле до краја живота. Ето како су Шиптари поступали са Србима и у овом селу на домаку града Приштине.

Хајде Рајо, мајку вам српску, кликните и љубите земљу "Велике Албаније", то су биле речи Шиптара који су колцима ишчупаним из ограде ударали народ да клекну и љубе земљу. А ево како је то било:

6. август 1943. године Девет Југовића

Село је освануло у блокади албанских карабињера, у чијем саставу је био и велику број Шиптара из околних села, засеока и града Приштине.

Рација је почела рано ујутру, па су људи истерани у доњем вешу и кундацима и батинама отерали на збирно место "БРЕГ" у непосредној близини села. Било је око стотинак Срба.

Све окупљене Србе везали су појединачно и батинама присилили да вичу:"Љубим земљу Велике Албаније". Народ су тукли повађеним колцима из ограде на којима је било и ексера.

Толико су тукли овај недужни српски народ да велики броја није могао да дође кућама, па су их жене носиле у ћебад. Том приликом тучени су: Милош Марковић, Мирко Миључић, Мане Прица, Мићо Прица, Ђуро Прица, Раде Радаковић, Нико Грујић, Раде Рајачић, Алемпије Вукадиновић, Драган Будимировић, Томо Даничић, Милан Милићевић, Раде Милићевић, Максим Милићевић, Видак Милићевић, Ђукан Дракулић, Драган Рапајић, Тоза Грујић, Боговић Грујић, Богомир Миљојковић, Борислав Миљојковић, Милутин Живковић, Миливоје Живковић, Никола Бубало, Видосава Вукадиновић, Ранко Вукадиновић, Трајко Вулић, Божо Милошевић, Марко Влаховић, Мирко Милићевић, Ђукан Радаковић,

Миливоје Стаменковић, Миладин Стаменковић, Радета Стаменковић, Станимир Стаменковић, Манојло Дракулић, Војо Рапајић, Ново Табаковић, Стево Табаковић, Воја Грујић, Вукоје Филиповић, Радојко Филиповић, Велиша Филиповић, Јово Вуковић, Милан Вујовић, Лука Вулић, као и многи други.

Међутим, најгоре су прошли у овом гнусном чину:

1. Новак Марковић, кога су ту на лицу места убили моткама и кољем.
2. Никола Вукша кога су претукли и онако пребијеног бацили на мравињак.

Из заседе у јесен 1943. године, убијен је из заседе од стране комшија Шиптара, Раденко Вукадиновић из Девет Југовића идући из шуме Шарган.

* * *

Ово су само сегменти шиптарског злочина или мрвице "крвавог пира" које су Арнаути-Шиптари учинили над српским и црногорским народом за време Другог светског рата, под окриљем фашистичких окупационих снага.

Нема село, засеока, мањег или већег насељеног места или града на Косову и Метохији у коме Шиптари нису искаљивали свој бес над недужним српским народом, само зато што су Срби или Црногорци, православни.

Податке прикупио и проверио

Веселин (Илије) Масловарић, рођен 13.04.1929. године у селу Дрваре, СО Вучитрн. Стално насељен у Косову Пољу, улица Лењинова бр. 69.

ИЗВОРИ

Несређена грађа архиве Синода Српске Православне цркве.
Несређена грађа Архиве Епархије рашко-призренске.

ЛИТЕРАТУРА

Антонијевић 2009, Ненад Антонијевић, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Другом светском рату*: документа, 2. измењено и допуњено издање.. Београд: Музеј жртава геноцида.

Божовић, Вавић 1991, Божовић, Бранислав, Вавић, Милорад, *Сурова времена на Косову и Метохији: квислинзи и колаборација у Другом светском рату*. Београд: Институт за савремену историју: Републички одбор СУБНОР-а, Војноиздавачки и новински центар.

Јагодић 2013: Милош Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*. Београд: Филозофски факултет, Београд.

Јагодић 2016: Милош Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1869): наслеђе на јуГу*, Београд: Evoluta.

Љушић 2011: Радош Љушић, *Хроника поГорског села Исток, део први, Вујкина врата*. Београд: Фреска.

Љушић 2015: Радош Љушић, *Хроника поГорског села Исток, део другИ, Време суровости*. Београд: Фреска.

Терзић 2012: Славенко Терзић, *Стара Србија: Драма једне цивилизације*. Нови Сад, Београд: Православна реч, Историјски институт.

Boban D. Stojković

SHQIPTAR GENOCIDE AGAINST SERBS FROM KOSOVO, WARTIME 1941-1943. LOVE THE LAND OF GREATER ALBANIA, THE TESTIMONY OF ILIJA MASLOVARIĆ

Summary

In the enclosure of the paper, we bring the testimony about the Serbs' suffering in Kosovo and Metohia, namely in certain villages in municipalities Vučitrn, Lipljan, Kosovo Polje and Priština. The document is stored in the archives of the Eparchy of Raška Prizren, which has been relocated from Prizren to the Gračanica Monastery since 1999.

Keywords: Suffering of Serbs, Kosovo and Metohia, World War Second.

Рад је предат 1. новембра 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПРИКАЗИ

УДК 94(497.11)"17"(049.32)
316.722(497.11:430-89)"17"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-48679

ПРЕДСТАВА СРБИЈЕ У НЕМАЧКОМ СВЕТУ XVIII ВЕКА

(Милош Ђорђевић, *Немачки поглед на Србију у 18. веку*, Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 2023., 216 страна)

Појава јавног мњења као фактора у политичком животу везана је првенствено за крај XVII века. Предуслов за појаву јавног мњења било је ширење писмености и штампарства на народном језику, што је у XVIII веку довело до преовладавања световне литературе, публицистике и политичке памфлетистике, као и до појаве јавних библиотека. У немачком свету XVIII века превагу односи немачки над латинским језиком у штампарству и издаваштву. Истовремено јачање Хабзбуршке Монархије и слабљење позиција Светог Римског Царства доносе и појачано занимање за југоисточну Европу, у контексту јачања хабзбуршког утицаја након победа над Османским Царством, што је узрочно-последично повезано и са појачаним занимањем штампе за ово подручје.

Период XVII и XVIII века значајан је по много чему и за историју српског народа, будући да је обележен аустро-турским ратовима који су непосредно утицали на његов положај. У домаћој историографији постојала је релативна празнина у историографском приказу немачких публикација о Србији и представама Србије у немачком свету. Захтеван посао да се ово питање истражи, олакшан је појавом монографије *Немачки поглед на Србију у 18. веку*, др Милоша Ђорђевића, ванредног професора Филозофског факултета Универзитета у Нишу, у којој је донета синтеза штампе, путописа, ратних извештаја и друге немачке штампане грађе XVIII века, која се тиче Србије и ширег контекста историје српског народа. Треба, притом, нагласити да већина материјала није непосредно посвећена Србији, изузев појединих разматраних ратних извештаја и грађе о феномену вампиризма, већ се тицала првенствено „Европске Турске", у ком контексту су обухваћена и питања историје и савременог стања Србије и српског народа.

Монографија се састоји из четири поглавља: *Путовање кроз Србију* (21-68), *Хабзбуршко освајање Београда 1717. године* (69-125), *Ратне прилике 1737. и 1789. године* (127-178) и *„Вампири или људске крвопије" у Краљевству Србији* (179-194) - од којих је свако подељено на више потпоглавља. Претходе им *Предговор* (9-14) и *Увод* (15-20), а следује *Закључак* (195-198) и списак извора и литературе. Монографија је опремљена картографским и илустративним прилозима који доприносе квалитетнијем разумевању изложеног текста. Разноврсност штампаног материјала омогућује да се теми приђе интердисцилинарно, што оставља велики простор за продубљивање истраживања, не само у историографском, већ и етнолошком, антрополошком, па и имаголошком смислу.

На почетку је донет општи увод у тему, питање јавног мњења у XVIII веку у Светом Римском Царству и географско поимање Србије, потом и историографски аналитички осврт на досадашња истраживања у оквирима задате теме и стање извора и литературе у актуелном тренутку, где су посебно истакнути значај дигитализованих фондова немачких институција и значај ратних извештаја, од којих је део објављен. У Предговору важно место заузима питање појма Србије у XVIII веку. За овај појам се не везују модерне представе, већ се Србија сагледава из перспективе оновремених штампаних извора. Под Србијом се подразумева хабзбуршка управна јединица, али не и једино, већ је *Србија* у географском смислу врло неодређен појам, за који не постоји општеприхваћен став међу ауторима у објављеним делима, при чему треба у обзир узети и непрецизност карата и недовољно познавање физичке географије у времену настанка анализираних делâ. Аутор је потом анализирао појам и структуру „немачке публицистике". Под овим појмом су обухваћени објављена штампа и литература, као и други, тј. *сав остали* штампани материјал на немачком језику. Наглашено је да штампани материјал XVIII века представља органску целину са оним XVI и XVII века, који се бавио истом проблематиком. Велики утицај имали су у немачким државама политички часописи, у којима су, између осталог, објављивани подаци о догађајима из блиске прошлости, извештаји о догађајима унутар и изван ових држава, државни списи, политички памфлети и релације - где су доношени изводи или читави текстови мировних и трговинских уговора, течај валута и сл. Већина штампаног материјала је у XVIII веку већ био на (старо)немачком, мада су излазила и упоредна издања на латинском, француском, италијанском или холандском језику.

Специфичности текстова о Србији се односе првенствено у представљању територије, уз осврт на османска освајања. Аутори су износили чињенично стање, наглашавали да је некадашња средњовековна Србија подељена на „аустријску" и „турску", али се нису упуштали у прецизније одређење њених граница. У географским описима и путописима, више је пажње но у другим делима посвећено тумачењу српских и бугарских територија. Путописци и трговци често су били субјективни, што се мора узети у обзир при проучавању путописа. Њихови субјективни ставови управо су извор за културну и историју идеја, док је фактичко стање које су бележили значајан извор за историју српског народа, нарочито у недостатку домаћих извора.

Након Великог бечког рата (1683-1699) је на хабзбуршком двору повећано интересовање за доње Подунавље, тј. територије у доњем сливу Дунава, те је приметан већи број штампане грађе о рату, територијама, становништву, рељефу,

друштвеним појавама и другог што би се тицало овог подручја. У овом контексту, укрштају се спољна и унутрашња политика Хабзбуршке Монархије. Она је, наиме, настојала да свој положај учврсти у средњој Европи, али и да се наметне као водећи фактор у потискивању Османског Царства, све користећи колико своје толико и ресурсе других немачких земаља. Како су у аустро-турским ратовима учествовали војни одреди из многих немачких земаља, дошло је до стварања релативно сличне перцепције Србије, Босне, Бугарске и Угарске на читавом немачком говорном простору, при чему је Београд, као „Капија Оријента" заокупљао највише пажње.

Најзначајнији догађај у аустро-турским ратовима XVIII века јесте хабзбуршко освајање Београда 1717. године, под командом Евгенија Савојског. Потпун и детаљан приказ освајања града са војноисторијске стране, што је домаћој историографији до данас недостајало, представља главни допринос монографије. Из ратних извештаја се сазнаје целовити ток опсаде, при чему је тежиште стављено на изградњу циркумвалационе и контравалационе линије око београдске тврђаве. На основу представљених ратних извештаја може закључити да су иако малобројнији од аустријских, главну улогу у опсади одиграли хесенски и баварски пукови. О овоме сведочи и приложени превод писма захвалности цара Карла VI маркизу де Мафеју, нешто преко месец дана од освајања Београда, 20. септембра 1717. године (стр. 122). На овом месту је анализирано и стање османске војске, из којег се намеће закључак да, упркос почецима процеса историјског опадања Османског Царства, османска војска у ово време није заостајала за хабзбуршком. Напротив, у опремљености и обучености у руковању великим топовима, превазилазила ју је. Након описа тока опсаде и сâмог освајања града, приказане су и свечаности овим поводом, као и одјек освајања Београда у ондашњем друштву немачког света.

Походи хабзбуршке царске војске, са детаљнијим задржавањем на освајању Ниша и Ужица 1737. и Београда 1789. године анализиране су на основу објављених извештаја. У првом случају, ради се о делу где су сакупљени извештаји и писма генерала Шметауа, при чему су јасно уочене поједине правилности и специфичности у тактичком и оперативном смислу вођења кампање 1737. године. Шметау показује разумевање за разлоге Николе Доксата де Мореза, приликом предаје Ниша 16. октобра 1737. године, будући да су овиме, ипак, сачувани материјални и људски ресурси, иако је поднет највећи губитак у поменутој ратној години, који је произвео кумулативно дејство, будући да су након губитка Ниша, хабзбуршке снаге морале да напусте и остала освојена места. Посебан значај овог дела монографије лежи у детаљном приказу освајања ужичке тврђаве, које Шметау сматра важним стратешким успехом, јер се освајањем Ужица прекида османска комуникација између Ниша и Босне. Након напуштања Ниша и Видина и преоријентацијом на одбрану предратних територија Монархије, Ужице је враћено под османску власт под истим условима под којима је и предато хабзбуршким снагама. Детаљан опис опсаде и овог догађаја, уз осврт на публицитет и углед који је стекао генерал Лаудон након освајања Београда, заузимају значајно место у монографији. Освајање Београда 1789. године је у Бечу препознато као главни циљ рата отпочетог 1788. године, будући да је реч о кључном граду за контролу доњег Дунава, како је изричито нагласио Андреас Гризогоно Ајхлер (стр. 149-150).

Можда и најинтригантнији део књиге бави се одјеку феномена вампиризма у Србији у земљама Светог Римског Царства. „Појава вампира“ је заинтригирала и француски двор, те је француском амбасадору у Бечу наложено да се информише у овом смислу и о томе извести Париз. Поред историографског приказа феномена вампиризма у Србији, аутор се осврнуо и на теолошку расправу вођену о овом питању, што има велики значај у имаголошком, друштвеном, културном и етнолошком и антрополошком проучавању српског народа и других земаља, чије даље истраживање би могло бити од великог значаја и користи. Посебан значај овде представља појава из православног друштва, у изразито римокатоличкој земљи, а о чијим одјецима расправљају и протестантски теолози.

Кроз целину штампаног материјала предоченог и анализираног у монографији *Немачки йоīлед на Србију у 18. веку* огледа се, бар делимичан, утицај Балкана и Србије на унутарнемачке односе и међународну политику XVIII века. Рат 1788-1791, потом и епоха Коалиционих ратова и укидање Светог Римског Царства 1806., Српска револуција, као и међународни односи у Источном питању, означили су почетак нове етапе у односу немачких држава према Србији и Балкану у XIX веку.

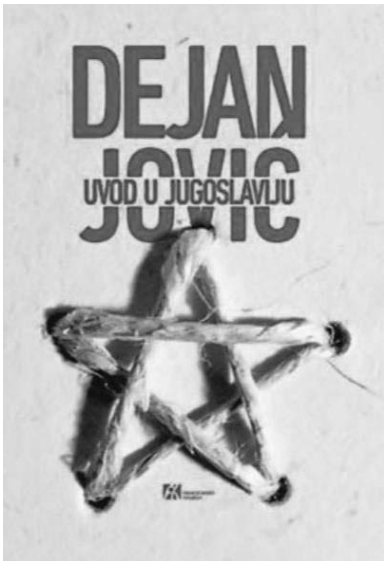
*Алекса М. ПОПОВИЋ**

* Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Департман за историју, aleksa.popovic@filfak.ni.ac.rs

УДК 316.722(497.11:430-89)"17"(049.32)
323(497.1)(049.32)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-49525

УВОД У ЈУГОСЛАВИЈУ

(Дејан Јовић, *Увод у Југославију*. Нови Сад: Академска књига, 2023, 491 стр.)

Професор на Факултету политичких знаности у Загребу и Факултету политичких наука у Београду, Дејан Јовић, се већ више од две деценије бави историјским процесима настанка и функционисања Југославије, променама назива државе, облика владавине и државног уређења, истраживањем периода стабилних друштвених, политичких и међуетничких односа, али и анализом социјалних, економских и институционалних криза које су у периоду измењених спољнополитиких околности довеле до дезинтеграције југословенске државе. Издавачка кућа Самиздат Б92 је 2003. године издала Јовићеву монографију *Југославија: држава која је одумрла*, која је настала на основу његове докторске дисертације под називом „The breakdown of Elite Ideological Consensus: The Prelude to the Disintegration of Yugoslavia (1974-1990)", одбрањене на Лондонској школи за економију и политичке науке (LSE).

Последња Јовићева књига *Увод у Југославију*, у издању Академске књиге из Новог Сада, представља једним делом збир проширених, допуњених и осавремењених текстова о Југославији и њеном наслеђу које је Дејан Јовић објављивао у бројним научним часописима и зборницима радова у Хрватској и западноевропским земљама, али пружа читаоцу и мноштво нових извора, погледа на историју Југославије и закључака који се тичу заједничке прошлости југословенских народа у XX веку. На самом почетку књиге, Јовић поставља неколико питања у вези Југославије. Да ли је Југославија била национална држава или савез држава? Ако је била национална држава, која је то нација била? Да ли је била тамница народа или њихова колевка? Да ли је постојала једна или неколико (и колико) Југославија?

Настанак Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, као прве државе у којој су живели сви Јужни Словени, везује се за завршетак Великог рата, престанак постојања четири царства (аустроугарског, немачког, турског и руског) и увођење начела самоопредељења у новонастали поредак међународних односа. После првих једанаест година постојања држава је променила име, тако да је 3. октобра 1929. године настала Краљевина Југославија. За тај датум недвојбено се везује прва употреба југословенског имена у називу државе, који се користио да означи монархистичку и републиканску, унитарну, федералну и државу с конфедералним елементима, грађанску и социјалистичку земљу, државу Срба, Хрвата и Словенаца и домовину Срба, Хрвата, Муслимана, Словенаца, Црногораца, Македонаца и народности које су је насељавале. Ипак, просторно сужена и са мањим бројем становника, Југославија је наставила да постоји и са само два члана федерације – Србијом и Црном Гором. Прерастање Савезне Републике Југославије у Државну заједницу Србије и Црне Горе 2003. године није, међутим, значило и потпуни нестанак југословенског имена из назива неке државе. Дејан Јовић нам указује да је тек усвајањем Преспанског споразума 2018. године, потписаног између Грчке и Бивше Југословенске Републике Македоније, најјужнија република бивше Југославије променила назив у Република Северна Македонија.

Британски историчар Ерик Хобсбаум је у капиталном делу *Доба револуција* деветнаести век назвао дугим, сместивши његов почетак у период подизања Велике француске буржоаске револуције из 1789. године, а крај у доба почетка Првог светског рата 1914. године. За разлику од дугог деветнаестог, двадесети век је био кратак и његов крај је оивичен падом Берлинског зида, нестанком социјалистичких система у државама Источне Европе, али и настанком нових држава на простору бившег Совјетског Савеза и Југославије. Тако је двадести век трајао не дуже од просечног људског живота, а тај период је одговарао и добу настанка, трајања и разградње велике југословенске државе. „Можда се стога може рећи и да је Југославија била *вријеме између (intermezzo)* класичних империја и неоимперија: између Аустро-Угарске и Османлијског Царства и неке будуће, проширене Европске уније у којој ће опет сви њени народи бити под истим сводом (ако не и кровом), у некој Кантовој (квази) *федерацији држава*, у неком новом неуспоредивом и јединственом експерименту“ (стр. 46).

Након завршетка Другог светског рата формирана је Демократска Федеративна Југославија, која је 29. новембра 1945. године преименована у Федеративну Народну Републику Југославију. Овај назив југословенска држава је носила 18 година, све док 1963. године, у складу с новим схватањем радничке класе као носиоца демократског одлучивања, није настала Социјалистичка Федеративна Република Југославија. „Социјализам је дошао на прво мјесто, а организација државности (федерализам и републиканизам) на друго и треће. Југославија је остала на четвртом“ (стр. 63), закључује професор Јовић.

С обзиром на непостојање политичког плурализма и вишепартијских компетитивних избора, политички систем у социјалистичкој Југославији није био демократски према западним стандардима демократије, али није представљао ни облик етатистичког система комунистичког Истока. „У тој ситуацији концепт

самоуправљања понудио је алтернативу која је изгледала попут оригиналног 'трећег пута'. Титови идеолози – Едвард Кардељ, Борис Кидрич и Милован Ђилас - покушавали су наћи излаз између 'Сциле' Запада и 'Харибде' Истока" (стр 114-115). Јовић пише да су теоретичари самоуправног социјализма истицали да је западна демократија „само форма, маска која скрива прави карактер владавине. А права власт је на Западу у рукама капиталистичке елите, дакле мањине, а не већине која ради како би елита могла бити све богатија" (стр. 145). Разлике између совјетског и југословенског система произилазиле су, с друге стране, из различитог разумевања улоге партије, у дефинисању смисла и циљева социјализма и начина схватања државног и „социјалистичког" власништва.

У циљу формирања социјалистичког друштва било је неопходно начинити промене у социјалној структури Југославије и од сељака направити свесне индустријске раднике, при чему је требало да радничка класа буде јединствена, а не подељена по републичкој припадности. „Док је држава, наиме, инструмент присиле у име владајуће класе, Партија је *контролор, усмјеривач, покретач* и *одгајатељ* нове радничке класе. Она омогућава класи да сама управља и то непосредно, то јест да *самоуправља*" (стр. 122-123). Тек након настанка демократских економских односа, омогућава се успостављање политичке демократије. Самоуправљање је зато представљало теорију демократије, теорију државе, процес модернизације, али и кохезивни елемент у југословенској вишенационалној заједници и нови облик класне борбе, који је био усклађен са спољном политиком. Док је за Тита самоуправљање постало „аутентичан југословенски пут кроз социјализам, израз југословенског читања марксизма" (стр. 128), Дејан Јовић сматра да је самоуправљање представљало „највеће постигнуће југословенског социјализма и – уз идеју *братства и јединства* и *несврстаности* – једна од три велике идеје и доктрине коју је Југославија оставила иза себе у повијести политичких идеја" (стр. 143).

Јовић читаво поглавље књиге посвећује и анализи спољне политике социјалистичке Југославије и односу актера и структура у „ваљској" политици. У периоду после завршетка Другог светског рата, а нарочито након резолуције Информбироа 1948. године, Југославија је била окружена државама које су се налазиле с друге стране „гвоздене завесе", али и дојучерашњим идеолошким савезницама које су припадале Варшавском пакту. Још увек није било решено ни питање разграничења с Италијом, које је регулисано тек потписивањем Осимског споразума 1975. године, постављала су се питања статуса словеначке и хрватске мањине у Аустрији, а постојао је и проблем бугарског и грчког непризнавања македонског националног идентитета и језика. Зато је, користећи акроним састављен од почетних имена суседних држава, истицано да је Југославија била окружена БРИГАМА (Бугарска, Румунија, Италија, Грчка, Албанија, Мађарска и Аустрија).

У анализи спољне политике социјалистичке Југославије професор Јовић приказује прве југословенске послератне дипломате, који су претежно били грађанске оријентације, али се бави и променама структуре одлучивања и личностима које су утицале на југословенску спољну политику. Највећу кризу у спољној политици Југославије узрковао је израелско-арапски рат 1967. године, када је либерална струја предвођена тадашњим потпредседником Југославије Кочом Поповићем

заузела критички став према Брозовој подршци арапским државама и приближавању ставовима Совјета. Иако је на усмеравање политичких одлука у одређеним правцима утичу значајне личности (актери), у анализи спољне политике пажњу треба усредсредити и на институционалне структуре. Док су средином шездесетих формирани савети за односе са јавношћу при републичким извршним органима, седамдесетих година Председништво СФРЈ постаје „паралелно" тело од значајног утицаја на спољнополитичке одлуке. И републичке квоте у спољној политици представљале су ограничавајући фактор у избору дипломатског кадра. Тако су Хрвати имали натпросечан број амбасадора, али Јовић наводи податак да су Срби 1969. године од 1.667 запослених у Савезном секретаријату за спољне послове чинили 63,1 проценат (стр. 106).

Најзначајнија политичка личност послератне Југославије био је Јосип Броз – Тито. Из писама грађана Титу открива се да је он лично читао та писма и на њима остављао белешке и упутства коме треба проследити писмо и ко је задужен за решавање одређеног питања. Професор Јовић наводи да је само у периоду од 1953. па до краја 1967. године Тито добио око 412.000 писама (стр. 156). „У просјеку је, дакле, Тито примао око сто писама сваког радног дана – око 30.000 годишње – а његов је уред разговарао с око 13.000 грађана сваке године" (стр. 156). За разлику од послератних писама која су бавила ратним темама, писма у каснијем раздобљу односила су се на друштвене неједнакости и неправде, стање у затворима, биле су то молбе за помиловање, писма старих знанаца, позивања за кумство, али су писма садржала и приговоре на начин понашања и одлуке локалних партијских функционера, ниске плате и пензије и високе трошкове живота.

Међутим, Дејан Јовић наводи да је 1964. године дошло до промена у секретаријату, тако да је Тито од тада добијао само недељне извештаје и сажетке писама, а цела писма тек по захтеву. Тиме је прекинута непосредна, специфична веза између Тита и грађана, а сужена је и моћ председника Југославије да путем притужби грађана контролише и исправља недостатке бирократског система и тако проводи перманентну „антибирократску револуцију". Иако је Тито „био главни актер формирања система, систем је након двадесет година од његова успостављања почео дјеловати својом логиком, по својим правилима, као актер. Кључни индивидуални актер је тиме губио моћ" (стр. 204). После усвајања Устава из 1974. године, у генералном секретаријату Председника Републике је чак укинуто радно место особе која је била задужена за писма грађана и од 14. октобра 1975. године сва писма упућена Титу прослеђивана су Председништву СФРЈ.

Шесто поглавље у књизи Дејан Јовић посвећује Хрватској у социјалистичкој Југославији, за коју каже да је у том периоду успела да оствари два велика циља из међуратног периода – федерализам и републиканизам. Монополистичка улога Хрватске сељачке странке омогућила је Комунистичкој партији Хрватске да након Другог светског рата заузме њено место. Ипак, у периоду од 1967. до 1970. године у оквиру „масовног" покрета у Хрватској настају три групе: реформистичко-социјалистичке, либерално-антикомунистичке и националистичке. Међутим, притисак алтернативних група које су захтевале промене био је слабији него у Словенији и Хрватској, али и мањи у односу на друге социјалистичке земље – Пољску, Чешку, Мађарску.

Средином осамдесетих година у Југославији настају два национална програма – недовршен Меморандум САНУ и Прилози за словенски национални програм, објављен у часопису *Нова ревија*. У том периоду настаје и подела на уставобранитеље (из Хрватске и Словеније) и устаореформаторе (из Србије). На осмој седници Централног комитета Савеза комуниста Србије, која је одржана 23. и 24. септембра 1987. године, Слободан Милошевић постаје председник Комунистичке партије Србије и уместо ванинституционалних притисака на радикалну промену политичког система, а у жељи да сачува постојећи социјалистички поредак, проводи револуцију одозго: „Ако мора бити револуције, онда нека то буде 'наша' револуција, револуција против 'бирократије', а не против социјализма као таквог" (стр. 294).

У периоду од почетка деведесетих година објављено је на стотине научних чланака, књига и новинских текстова о разлозима распада СФРЈ. Професор Дејан Јовић набраја девет унутрашњих и међународних фактора распада Југославије: економска криза, „древна и вечна мржња" међу југословенским народима, национализам, културне разлике међу југословенским народима, промене у међународној политици, улога разних личности у стварању и разарању југословенске државе, предмодерни карактер југословенске државе, који се често упоређује са царствима насупрот националној држави, структурно-институционални разлози и марксистичка идеологија одумирања државе. Јовић сматра да је на распад државе деловала комбинација више фактора, из којих изузима међунационалну мржњу југословенских народа.

У Југославији су сви народи били мањине, јер ниједан није чинио апсолутну већину становништва. Крајем осамдесетих и почетком деведесетих година уместо целине настаје идеја плурализма, док начело консензуса бива замењено односом већине и мањине. „Гдје год је нетко 'постајао мањином', ту је страховао од супремације новопроглашене 'већине'. У томе је извор сепаратистичке политике, која је тврдила – и у томе звучала логично – да је боље бити већина у мањој држави, него мањина у већој. Величина државе није била толико важна." (стр. 442). Насупрот стварању југословенског демоса, друштвене и политичке елите су промовисале идеју да без националне државе нема опстанка народа, а новонастали или обновљени идентитети су у својој бити били антијугословенски.

Предраг ТЕРЗИЋ*

* Институт за политичке студије, Београд; виши научни сарадник, predragterzic@yahoo.com

УДК 821.163.41.09(049.32)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-49631

КОСОВО ЈЕ КЉУЧ

(Бошко Сувајџић, *Кључ од Косова*, Београд: Албатрос Плус, 2021, 494 стр.)

Литература о косовскометохијским темама је огромна, али уједно и никад довољна. Као што је то случај са свим незавршивим подухватима, а посебно са питањима која се тичу успостављања идеје колективитета, па и националне (само)свести, писање о Косову и Метохији представља увек изазовну обавезу, чији се значај не завршава у академским оквирима. Имајући то у виду, обједињавање стручности и приступачности представља редак квалитет који треба похвалити.

Монографија Бошка Сувајџића *Кључ од Косова* резултат је преданог, вишегодишњег рада на косовскометохијским темама из различитих перспектива, о чему сведочи и промишљена структура књиге, која обједињује генезу косовске легенде, њене историјске, поетичке и културолошке компоненте, као и различите облике рецепције. Можда најзанимљивији, а у извесном смислу и неочекивани моменат представља ауторов лични песнички допринос, присутан на крају књиге. Овај, за научне студије несвојствен моменат, оправдан је управо околностима одабира поља проучавања – *косовска епска легенда*[1] жива је традиција у мери отворености према уметничким (ре)интерпретацијама. Због тога оно што Сувајџић пише о наведеним темама није само репродуктивно, него и продуктивно знање, а његова поезија је креативна демонстрација примене теоријских и књижевноисторијских разматрања.[2]

---

1 Позивајући се на Ненада Љубинковића, а кроз успостављање динамичног дијалога између историје, легенде и мита, Сувајџић тврди да је израз „косовска епска легенда" терминолошки прецизнији од препознатљивијих синтагми „косовски мит" и „косовско предање" (77).

2 Занимљиво је да се паралела са овим поступком може пронаћи на једном неочекиваном месту: Ерик Магрејн [Eric Magrane], професор антропогеографије и један од важнијих представника геопоетике, своје теоријске радове управо употпуњује сопственом поезијом. Овоме се може додати и то да велики број универзитетских професора и научних радника у Србији, који се баве српским језиком и књижевношћу, уз своје научне доприносе, објављују и поезију, те би било прикладно навести као илустрацију засигурно непотпуни, али не и несадржајан списак: са Филолошког факултета у Београду ту су Томислав Јовановић, Миодраг Лома, Тихомир Брајовић, Горан Коруновић, Ирена Пловић, са Факултета за образовање учитеља и васпитача у Београду – Владимир Вукомановић Растегорац и Бојан Марковић, са Филозофског факултета у Новом Саду – Јелена Марићевић Балаћ и Бојана Стојановић Пантовић, са Филозофског факултета у Нишу – Мирјана Бојанић Ћирковић, Филолошко-уметничког факултета у Крагујевцу – Драган Бошковић,

Такође, посебност Сувајџићевог проучавалачког и стваралачког доприноса јесте и понегде присутни есејистички, па и лирски надахнут, емоционално маркирани тон, који не деградира достојанство теме или сложеност грађе о којој пише. Напротив, емоционалном реакцијом на текст, па и тиме што се не бежи од лично обојених ставова, чини се исто оно што се остварује поезијом – показује се актуелност и богатство косовске епске легенде. Сцијентистичка равнодушност која негира индивидуалну реакцију на различите садржаје традиције представљала би управо умртвљивање, негирање симболичког и поетичког потенцијала косовско-метохијских тема.

Ипак, Сувајџић није написао полемичку, још мање острашћену књигу, већ књигу сусрета, која, кроз богату мапу репрезентативне литературе, показује и више од темељне упућености у предмет проучавања. Стога је *Кључ од Косова* на више начина дело синтезе, које трага за равнотежом између древности и модернитета, усменог и писаног, уметничког и научног, али и националног и општељудског. За Сувајџића „[к]осовска легенда у свом изворном облику означава љубав, поверење, блискост, толеранцију" (9), а не било какву врсту искључивости, а посебно не површна, политикантска читања. Превласт поетике над политиком не значи и занемаривање идеолошких имплikација косовског мита, с тиме што се тумачење ту не сме зауставити. Нарочито не јер косовска епска легенда поседује и метафизички карактер – за Сувајџића, тако, небески избор кнеза Лазара није избор у времену, већ у не-времену (13). Он чак није ни самим простором одређен већ представља „избор у духовном простору колективног бивства" (13).

Прва целина књиге под називом „Косово између историје и мита: епска легенда" доноси вредна сазнања о томе како [се] „[ф]рагментаран и магловит историјски костур веома рано попуњава животворним месом легенде, и то у два своја основна приповедна тока" (23). Први је већ споменута повест о Лазару, кнезу-мученику, док је други „прича о оклеветаном јунаку, који врши херојски подвиг" (24) – Милошу Обилићу. Поредећи хришћанске, турске, али и арнаутске изворе о косовској традицији, Сувајџић указује на изузетно динамичан преплет мотива и идеја, који се надовезује на различита места неодређености. Чак и тамо где постоје тешко премостиве идеолошке, верске и националне разлике, косовска традиција међу различитим колективима има сродну поетику, што нипошто не треба да буде занемарено (39).

С тим у вези, драгоцено је указивање и на ширу, (јужно)словенску димензију косовске епске легенде, присутну у другом поглављу књиге, које предочава путописне и етнографске изворе о овој теми, где посебно место заузима збирка *Обичаји и йесме Срба у Турској* Ивана Ст. Јастребова, као и у четвртом поглављу које, уз прегледно представљене и пажљиво одабране примере, показује какву је рецепцију

са Института за књижевност и уметност у Београду – Катарина Пантовић и са Института за српску културу Приштина–Лепосавић – Јасмина Ахметагић и Марија Јефтимијевић Михајловић. Да су уврштени и прозни стваралоци, овај списак био би још дужи, међутим, већ овако показује како феномену *йрофесорске књижевносйи* треба посветити посебну пажњу, ако не на начин на који је ову синтагму одредио Милисав Савић, онда у односу на присуство теоријске самосвести у оквиру самог песничког стварања наведених аутора.

ова тема имала у бугарској фолклорној традицији. Оба поглавља представљају доприносе који би могли бити значајни не само фолклористима, него и историчарима, етнолозима, па и социолозима. Јастребовљеве опсервације везане за етничку припадност словенског становништва Косовског и Битољског вилајета Османског царства (93), могу бити вишеструко важне и за политикологе, као што узбудљив увид у игре интерпретације представља компаративно сагледавање начина на који у другој средини, долази до специфичног преображаја мотива (163). Различите етничке заједнице поседују и различите преовлађујуће наративе, односно, културне кодове, те не чуди да се постојећи тематски модели и композициони обрасци уклапају у оквир друкчије епске традиције (159). Српско-бугарски фолклорни дијалог је овде подстицајан не само као студија сличности и разлика, већ и као модел како се рецепција наизглед ексклузивно националне теме може сагледавати у интернационалним оквирима.

Ипак, један од најусредсређенијих момената Сувајџићеве књиге представља треће поглавље, под насловом „Косовска усмена епика", које на прегледан начин, кроз релативно сажет, а врло садржајан текст, износи кључне моменте народних песама о косовској епској легенди. Иако је најрепрезентативнији израз имао у Вуковим збиркама, Косовски бој је био присутан у бугарштицама (што је и његово најстарије помињање у усменој лирици, и то из XVII и XVIII века), рукописним песмарицама, као и у тежњи за успостављањем „лазарица" – повезивања различитих „епских песама и историјских предања о Косову у једну нову, обухватну целину" (106). Ово поглавље може имати и једну практичну улогу – послужиће студентима филологије као сјајан подсетник за спремање градива из народне књижевности.

Посебну целину представљају поглавља посвећена рецепцији косовске епске легенде у српској књижевности 19. и 20. века. Поглавље о Филипу Вишњићу и Његошу, обележено је запажањима која показују посебну живост косовске традиције не само у односу на идеолошке, већ и композиционе карактеристике. Као преносници, стваралаци, али и обогатитељи традиције, Вишњић и Његош разрађују познате форме, дајући им нов квалитет – Вишњић, чија је устаничка епика прожета „косовским патосом славе и мучеништва" (194) и Његош, који у *Горском вијенцу*, кроз препознатљив, гномички стил и богату комуникацију са наслеђем, показује како је косовска епска легенда незаобилазна за разумевање дела. Оба примера упућују на исто – чак и онда када се не пише непосредно о Косовској бици, већ о некој другој националној теми – косовска епска легенда ће бити присутна.

С тим у вези, начини на који је Косово присутно у историји српске драме, заслужује посебну пажњу. Поглавље посвећено овом питању важно је не само због проницљивих интерпретативних увида, него и због тога што је, пишући о Љубомиру Симовићу и Миладину Шеварлићу, Сувајџић дао путоказ и за нова, будућа истраживања присуства косовске епске легенде код српских драмских писаца.

Последња целина књиге, пре завршних, ауторових песничких прилога, посвећена је рецепцији Косова у српској поезији 20. века. Од Милана Ракића и Милутина Бојића, преко Скендера Куленовића и Васка Попе, све до Даринке Јеврић и Рајка Петрова Нога, образује се динамичан књижевноисторијски пут, који не осветљава само облике и начине присуства косовске епске традиције, већ даје

увиде у поетичке особине сваког од песника понаособ. Јасно је да овим списком број стваралаца који комуницира са косовском традицијом нипошто није исцрпљен, нарочито имајући у виду да „[н]е постоји ниједан значајан савремени српски песник који није оставио бар један песнички запис о Косову и Метохији" (423). Ипак, одабир наведених песника представља добру меру јер је поетички оправдан – њихове разлике се међусобно надопуњују у живом дијалогу који упућује на то да управо Косово може бити кључ тумачења њихових најважнијих остварења. На тај начин, *Кључ од Косова* може доћи до читаоца кроз један неочекиван, али пресудан обрт – са́мо Косово је кључ. Ко буде спреман за такво сазнање, врата ће му се отворити.

Урош ЂУРКОВИЋ

Опозив
Retraction

DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-51136

ОПОЗИВ: ВАЖНОСТ И ЗАСТУПЉЕНОСТ МОРАЛНОГ ВАСПИТАЊА У ПРОГРАМСКИМ САДРЖАЈИМА ПРЕДШКОЛСКИХ УСТАНОВА – СТАВОВИ ВАСПИТАЧА

аутора Весне Љ. Минић и Снежане П. Перишић (2023, вол. 33, бр. 60, стр. 495–506)

Главни и одговорни уредник часописа Баштина

Сажетак: Научни рад под називом „ВАЖНОСТ И ЗАСТУПЉЕНОСТ МОРАЛНОГ ВАСПИТАЊА У ПРОГРАМСКИМ САДРЖАЈИМА ПРЕДШКОЛСКИХ УСТАНОВА – СТАВОВИ ВАСПИТАЧА“, ауторки Весне Љ. Минић и Снежане П. Перишић, објављеном у броју 60 часописа Баштина, волумен 33, 2023. година, стр. 495-506 doi: 10.5937/bastina33-45439 повлачи се због плагијаризма.

ОБРАЗЛОЖЕЊЕ

Обавештавамо Вас да је рад под насловом „Важност и заступљеност моралног васпитања у програмским садржајима предшколских установа - ставови васпитача“, ауторки Весне Љ. Минић и Снежане П. Перишић, објављен у часопису Баштина, волумен 33, свеска 60, 2023 (стр.495-506), повучен односно поништен, и не налази се у бази података овог часописа. Тиме се онемогућава навођење овога рада у библиографији потписаних аутора и спречава његово цитирање. Разлог одлуке је чињеница да су ауторке, без обзира на потписану изјаву, дана 05.07.2023. године, у којој је између осталог наведено да „под пуном моралном и материјалном одговорношћу изјављујемо да текст достављен уредништву ради објављивања у часопису Баштина представља резултат сопствених истраживања и да не крши ауторска права или права било које треће стране, да су у тексту поштована сва правила цитирања и референцирања извора и секундарне литературе (нема плагијаризма у било ком облику), да текст није објављен у било којој другој публикацији под било којим другим насловом нити у сличном нити у мало измењеном облику, те да није објављен на неком другом језику, да рад није и неће бити понуђен ради објављивања у било којој публикацији у земљи или иностранству, док уредништво часописа Баштина не извести аутора о крајњој одлуци и публиковању рада“. Ауторке су на непримерен начин користиле делове текста мастер рада Снежане Раковић „Заступљеност садржаја моралног васпитања у савременим предшколских установама“, чији је ментор и члан комисије била декан Учитељског факултета проф. др Весна Минић и исти мастер рад је предат 2022 године а одбрањен јануара 2023 године

Retraction

на Учитељском факултету у Лепосавићу. С обзиром на пропусте које су начиниле коауторке и исти су у супротности са етичким кодексом научноистраживачког рада, а полазећи од уређивачке политике часописа и става запослених Института за српску културу од 23.04.2024. године, дошло је до опозива наведеног рада, јер је од стране ЦЕОН-а мејлом од 10.01.2024. године, а заведен дана 11.01.2024. под бр. 1 2., истакнуто да „закључили смо да рад објављен у Баштини није легитиман", Мишљења смо да одговорност за начињене пропусте сносе искључиво ауторке текста, али ипак користимо прилику да се извинимо колегиници Снежани Раковић због објављеног чланка.

Retraction

Рецензенти овог броја:

Проф. др Илијана Чутура, редовни професор, Факултет педагошких наука Универзитета у Крагујевцу, Јагодина;

Проф. др Ненад Микуљевић, редовни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Београду;

Проф. др Зоран Кинђић, редовни професор, Факултет политичких наука Универзитета у Београду;

Проф. др Радован Антонијевић, редовни професор, Филозофски факултет Универзитета у Београду;

Проф. др Љиљана Марковић, редовни професор, у пензији, Филолошки факултет Универзитета у Београду;

Проф. др Никола Маричић, редовни професор, Универзитет у Београду, Факултет драмских уметности;

Проф. др Мирјана Николић, редовни професор, Универзитет у Београду, Факултет драмских уметности;

Проф. др Ненад Радовић, редовни професор, Криминалистичко полицијски универзитет у Београду;

Проф. др Жељко Грубешић, редовни професор, Универзитет ПИМ Бања Лука;

Проф. др Слободан Кодела, редовни професор, Универзитет у Приштини, Факултет уметности;

Др Драгана Јањић, научни саветник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Срђан Цветковић, научни саветник, Институт за савремену историју, Београд;

Проф. др Божидар Зарковић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет у Косовској Митровици;

Др Јасмина Ахметагић, научни саветник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Проф. др Миодраг Гордић, редовни професор, Универзитет „Унион – НиколаТесла“, Факултет за пословне студије и право, Београд;

Проф. др Нењо Даниловић, редовни професор, Универзитет „Унион – НиколаТесла“, Факултет за пословне студије и право, Београд;

Проф. др Далибор Петровић, редовни професор, Богословски факултет Свети Василије Острошки у Фочи, Универзитет у Источном Сарајеву;

Проф. др Сава Аксић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Правни факултет Косовска Митровица;

Проф. др Соња Вујовић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Економски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Сања Ђоковић, редовни професор, Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију Београд;

Проф. др Славиша Трајковић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Економски факултет у Косовској Митровици;

Проф. др Јелена Божовић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Економски факултет у Косовској Митровици;

Проф. др Драгана Радовановић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Оља Арсенијевић, редовни професор, Институт за српску килтуру Приштина – Лепосавић;

Проф. др Драгиша Вучинић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Бранка Гугољ, ванредни провесор, Универзитет у Приштини, Факултет уметности Звечан – Косовска Митровица;

Проф. др Ненад Равић, ванредни професор, Висока пословна школа за економију и предузетништво, Београд;

Проф. др Веран Станчетић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука;

Проф. др Александар Гацић, ванредни професор, Универзитет Сингидунум, Факултет за физичку културу и менаџмент у спорту;

Проф. др Слободан Поповић, ванредни професор, Привредна академија у Новом Саду, Факултет за економију и друштвени менаџмент;

Проф. др Ана Костић Ђекић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет;

Др Александар Павловић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Проф. др Бојан Бојанић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Правни факултет Косовска Митровица;

Проф. др Жарко Р. Браковић, ванредни професор, Факултет за дипломатију и безбедност, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Београд;

Проф. др Биљана Мандић, ванредни професор, Универзитет у Крагујевцу, Филолошко уметнички факултет;

Др Радослав Балтезаревић, виши научни сарадник, Институт за међународну политику и привреду, Беград;

Др Мирјана Бечејски, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Весна Зарковић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Марија Јефтимијевић Михајловић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Божица Славковић Мирић, виши научни сарадник, Институт за новију историју Србије, Београд;

Проф. др Милош Марсенић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Татјана Компировић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Татјана Радојевић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Др Милутин Живковић, виши научни сарадник, Институт за савремену историју, Београд;

Проф. др Синиша Достић, ванредни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Факултет за пословне студије и право, Београд;

Др Ивана Рајовић Женарју, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Проф. др Љубица Исаковић, ванредни професор, Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију Београд;

Др Иван Бецић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Далибор Велојић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Проф. др Јелена Војиновић-Костић, ванредни професор, Паневропски универзитет Апеирон, Бања Лука;

Др Урош Шешум, доцент, Универзитет у Београду, Филозофски факултет;

Др Александар Савић, доцент, Универзитет у Београду, Филозофски факултет;

Др Петар Матић, научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд;

Др Јелена Павличић Шарић, доцент, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Др Петар Ристановић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Бојан Шево, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Марина Мијатовић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Ратомир Антоновић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Јелена Лутовац, доцент, Факултет за пословне студије, Београд;

Др Ирена Плаовић, доцент, Филолошки факултет, Универзитет у Београду;

Др Сена Михаиловић Милошевић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Сузана Михајловић, доцент, Факултет политичких наука, Београд;

Др Јован Алексић, доцент, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Мировица;

Др Бојана Вранић, доцент, Филозофски факултет, Департман за социјалну политику и социјални рад, Универзитет у Нишу;

Др Душан Бојковић, виши архивиста, Архив Југославије, Београд;

Др Иван Д. Ристић, спец. интерне медицине, лекар Хитне помоћи, Београда.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008(497.115)

БАШТИНА : гласник / главни и одговорни уредник Драган Танчић. - 1991, св. 1- .
- Приштина-Лепосавић : Институт за српску културу, 1991- (Пирот : Pi-Press). - 24 cm

Три пута годишње. - Друго издање на другом медијуму: Баштина (Online) = ISSN 2683-5797
ISSN 0353-9008 = Баштина (Приштина)
COBISS.SR-ID 3404300